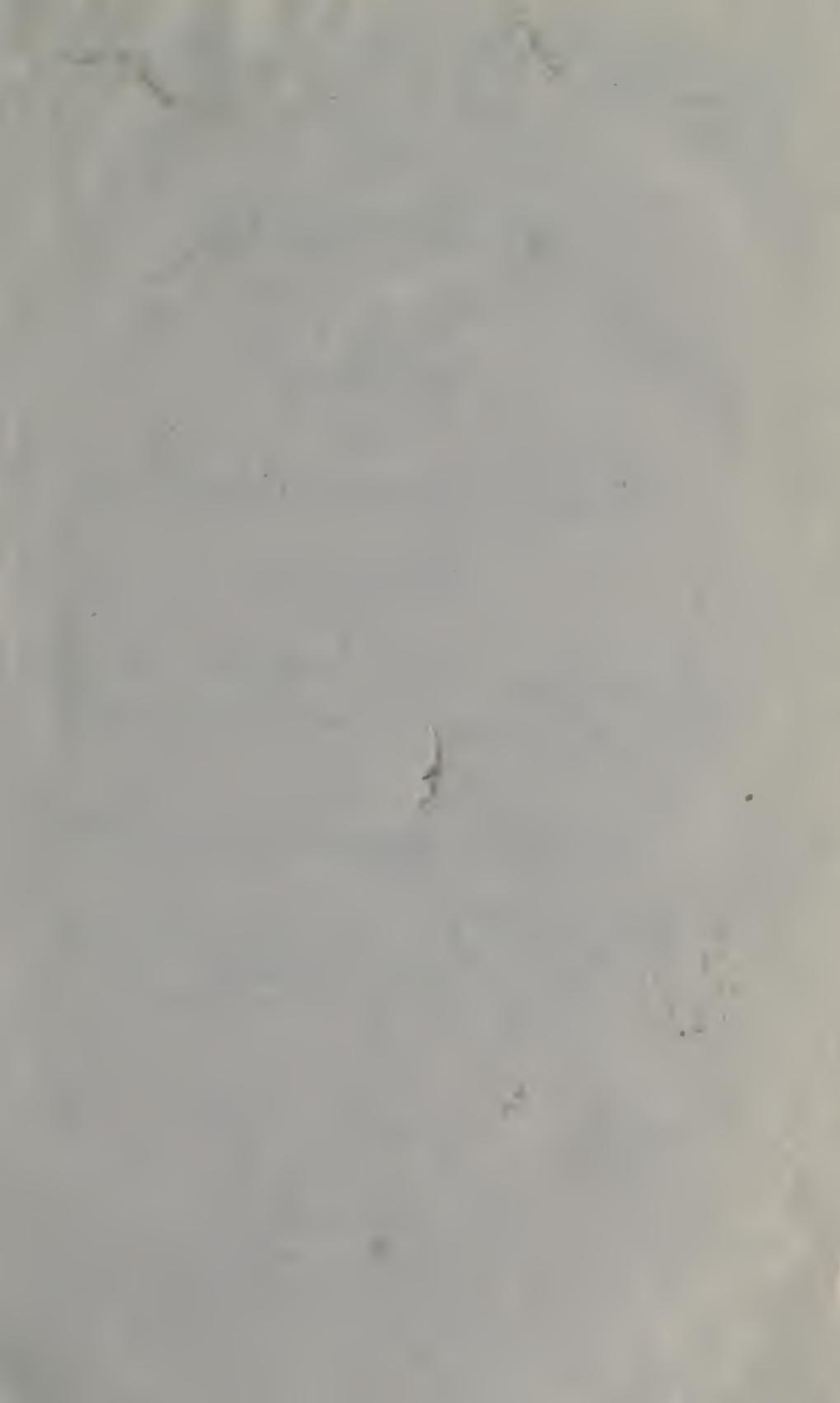
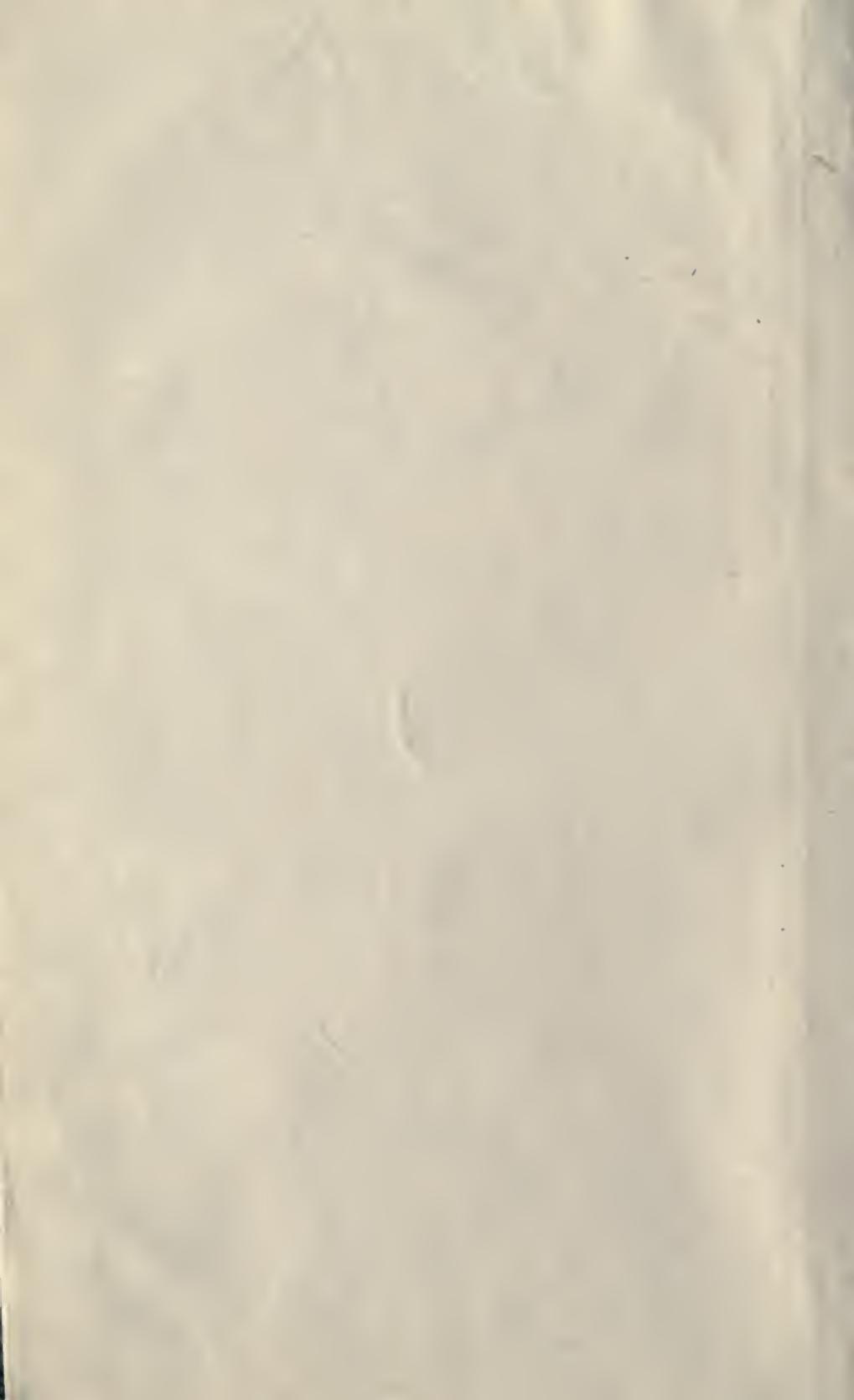

3 1761 04499 6932

P. Govindarao
27th January 1922.

THE
RAGHUVAMS'A
OF
KA'LIDA'SA,

WITH

The Commentary (the Sanjivini) of Mallinatha.

CANTOS I—X.
EDITED

With a literal translation into English, copious notes in Sanskrit and English and various readings, &c. &c.

BY

MORESHWAR RA'MACHANDRA KA'LE, B.A.,

Author of 'Higher Sanskrit Grammar', 'Sahityasarañgraha', Sanskrit Commentaries on the Vikramorvas'ya of Kâlidâsa, The Kâdambarî of Bâna, The Nîti and Vairâgya Satakas of Bhartîhari, &c. &c.

—
—
—
—
—

Third Revised Edition.

—
—
—
—
—
GOPAL NARAYEN & Co.
Book-Sellers & Publishers.
KALBADEVI ROAD, BOMBAY.

All rights reserved by the Author.

Printed by Chintāman Sakhāram Deole at the 'Bombay Vaibhav' Press,
Servants of India Society's Building, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay,
and Published by V. N. & D. V. Mulgaoker, Proprietors,
Gopal Narayan & Co., Book-Sellers and Publishers,
Kalbadevi Road, Bombay.

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीकालिदासविरचितः ।

रघुवंशः ।

महामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचितया
संजीविन्या समेतः ।

मोरेश्वर रामचन्द्र काळे

इत्यनेन

टिपण्यादिभिरलंकृत्य पाठान्तरैः संयोज्य संशोधितः ।

स च

शाके १८४४ संवत्सरे

मुम्बापुर्या

‘मुम्बईवैभव’ मुद्रायन्त्रालये मुद्रापितः ।

सर्वेऽधिकाराः स्वायत्तीकृताः ।

ପ୍ରମତ୍ତୁ

ଶବ୍ଦାଳ୍ୟ

ଲେଖକ ନାମ ପିଲାତା

ଅଧ୍ୟାତ୍ମ

ପ୍ରମତ୍ତୁ ପାଠୀ ପାଠୀ ପାଠୀ

ଅଧ୍ୟାତ୍ମ

ଲେଖକ ନାମ ପିଲାତା

ଅଧ୍ୟାତ୍ମ

ଲେଖକ ନାମ ପିଲାତା

ଅଧ୍ୟାତ୍ମ

Rāghuvamśa: संस्कृतम् विद्या:

EXTRACT FROM

PREFACE TO THE FIRST EDITION.

In presenting to the public this new edition of the Raghuvamśa, the editor feels himself called upon to explain the reasons for thus adding to the already large number of the existing editions of this poem. Certain Cantos of the Raghuvamśa are generally prescribed for the higher examinations of Indian Universities, and the students feel the want of some good and correct edition which would be a useful and a safe guide in acquiring the varied information required of them by the University examiners. Only four or five editions, published here and at Calcutta, contain English notes and translation, and are thus meant to meet the wants of High School and College students. But in the humble opinion of the present editor they have certain deficiencies of their own, and are therefore inadequate for the purpose for which they are intended. The commentary of Mallinātha, though excellent in itself and a good guide to advanced scholars, is practically of small use to ordinary students. Judged from the standpoint of a beginner, it has certain distinct disadvantages. Its terseness of style and the technicalities of grammar it introduces, puzzle the novice; again it does not often give the full *vigraha* of compounds but merely explains them. It does not also give the derivation of words. For these and other things the student has to depend upon English explanatory notes. No attempt has yet been made to give complete and exhaustive notes, critical, grammatical as well as explanatory.....The present edition is an humble attempt to remedy all these defects. Since Mallinātha explains each S'loka by giving its *anvaya*, as he himself tells us in the introductory S'lokas to his commentary, the construction is not given separately. But the words of the text are printed in bold type in the com. in their prose order, and where Mallinātha does not quote the actual words of the text they are given enclosed in rectangular brackets. After reading the S'loka the student should read the words in bold type in the commentary in order, and he will get the construction or *anvaya*. This will also assist him in separating the words of the text and readily finding out their meaning given by Mallinātha, as it immediately follows them. Difficult words in the Samjivani are explained in easy Sanskrit in the foot-notes, which also supply the deficiencies of Mallinātha's commentary where necessary by giving extracts from other commentaries and similar extraneous sources—an arrangement which will greatly add to the usefulness of the book without creating any confusion.....

A full, literal translation has also been given. What is intended is this:—The student should first read the S'loka, then the *anvaya* and then the meaning in Sanskrit; he should then translate it in his own words and

then consult the translation given at the end. Besides the translation, the present edition gives copious explanatory notes on each Sloka, explains the compounds, notes peculiarities of grammar and discusses the propriety of different readings where necessary. Certain important points not noticed by Mallinātha are also considered herein. Allusions to mythology and history are explained, important etymologies given and the ancient geographical names of rivers, countries, &c. identified with their present names. Figures of speech are given and rhetorical discussions introduced where necessary. The definitions and schemes of all the metres used by the poet in this work are given, and model questions, as well as those set at the Bombay University examinations, are appended at the end. In short, an endeavour has been made to meet every possible difficulty of students, and no pains have been spared to make this famous poem easily intelligible even to an ordinary student.

PREFACE TO THE NEW EDITION.

In this edition, while I have retained all the original features of the work, the whole has been submitted to a thorough revision, and it is hoped that in this form it will prove increasingly useful to those for whom it is intended. The introduction has been recast and re-written in part, and considerable additions made to the English notes. I am obliged to the editions of Messrs. Pandit, Nandargikar, and Ray, to whom my best thanks are due.

Bombay, June 1922.

M. R. KALE.

INTRODUCTION.

I. THE SANSKRIT KĀVYĀ.

Before the student enters upon a critical and detailed study of the Raghuvam̄sa it is necessary that he should be acquainted with the salient features of what is called Kāvya in Sanskrit.¹ Sanskrit rhetoricians have divided all kinds of literary compositions into two main divisions, दृश्य (what is capable of being seen) and श्रव्य (what can only be heard or chanted). All the varieties of dramatic pieces come under the दृश्य class, while everything else can be broadly described as श्रव्य. The श्रव्य Kāvya², again, has been further sub-divided, on considerations of its form, according as it is written in verse, or in prose, or in mixed verse and prose.³ (1) Compositions in verse or metrical form are the commonest specimens of श्रव्य Kāvya. They generally fall into two classes, the distinction being based chiefly on their length⁴:—(a) महाकाव्यस or ‘Great Poems’, such as the Raghuvam̄sa, the Śisupālavadha &c., (b) and खण्डकाव्यस or ‘Small Poetical Pieces’, a class which includes all minor lyrical poetry and such works as the Meghadāta, the Bhāminīvilāsa, the Amaruśataka &c. (2) Prose works are comparatively rare in Sanskrit; their main kinds are two⁵—Kathā (e. g. the Kādambarī of Bāṇabhaṭṭa) and Ākhyāyikā (e. g. the Harshacharita of the same author). (3) Works in which prose and

1 The information given here has been briefly summarized from the Kāv.-D. and the Sāh.-D. For a historical outline of Kāvya literature the student is recommended to consult any standard History (e. g. Macdonell's) of Sanskrit Literature.

2 The student should be on his guard against the common conception that Kāvya, ‘Poetry’, is *metrical* composition. Kāvya originally signifies any literary piece, whether in prose or in verse; in popular usage it has been chiefly applied to verse.

3 पदं गदं च तिशं च तत्त्विव व्यवस्थितम् । Dandīn.

4 This is clear from the words of Vis'vanātha who says खण्डकाव्यं भवेत्काव्यसैकदेशानुसारि च; ‘a Khaṇḍa kāvya treats of some portion of (the subjects that fill a whole) Mahakāvya.’

5 अपादः पदसंतानो गद्यमास्यायिकाकथे । इति तस्य प्रभेदौ द्वी ॥ Dandīn. The Agnipurāṇa mentions five kinds, viz. आत्मायिका कथा खण्डकथा परिकथा तथा । कथालिकेति मन्यन्ते गद्यकाव्यं च पञ्चधा ॥

verse are mixed are classed as *Champū*, (e.g. the *Bhāratachampū*, the *Viśvagurīḍadarśa-champū*, &c.)⁶.

The student will thus notice that, along with dramas, the महाकाव्यं and खण्डकाव्यं have been the most popular forms of literary composition, and have attracted the best geniuses to try their hand at them. It is true that the *Khaṇḍa Kāvya* attracted more attention, chiefly because it is short and requires less expenditure of time and energy; and that the number of extant *Mahākāvyas*, therefore, is not very large. But what is here lacking in quantity has been amply made up in quality. For in dignity of style, depth of thought and majesty of movement, the *Mahākāvya* is far and away the best expression which the Sanskrit literary artist has found for his genius. The *Raghuvimśa* is a *Mahākāvya*, which the Sāh.-D.⁷ defines as follows:—

सर्गचन्थो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
सद्विशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवर्णशमवा भूषा: कुलजा चहर्वाऽपि वा ।
शृङ्घारवरिशान्तानामिकोऽङ्गी रस इष्वते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसंभयः ।
इतिहासोऽवृत्तमन्यद्वा सङ्जनाश्रयम् ॥
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ।
आशौ नमस्तिक्याशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥

6 गद्यपदमयं काव्यं चमूर्तियमिधीयते । Sāh.—D. If we set aside the distinction between गद्य and द्रव्य, and consider *form* alone, it is also possible to class dramas as 'mixed Kāvya,' as indeed has been done by Dāṇḍin, who says मिथ्याणि नाटकादीनि (K.—D. I. 31).

7 We give above the definition of the Sāh.—D., which is more detailed, since its author, who lived in the fifteenth century, had all the famous *Mahākāvyas* before him, including even the later specimens. The definition of Dāṇḍin (of the sixth century) is earlier and concice, and we give it below for comparison with that of Viśvanātha:—

सर्गचन्थो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् । आशीर्नमस्तिक्यावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥
इतिहासकथोऽन्तुमितरद्वा सदाश्रयम् । चतुर्वर्णफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम् ॥
नगरार्णवशैर्लुत्तचन्द्राकोंदवर्णनैः । उद्यानसलिलकीटामधुपानरतोत्सवैः ॥
विश्रलभैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः । मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥
अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् । सर्गेन्ततिविस्तीर्णः अच्युकृतः सुसंधिभिः ॥
सर्वत्र भिजवृत्तान्तैरुपतं लोकरञ्जनम् । काव्यं कल्पन्तरस्थायि जायते सदलंकृति ॥

Other definitions, more or less similar, will be found in *Agnipurusha* (337), *Kāvyaśāṅkira* (I.), *Sarasvatī-Kunṭhābharaṇa* (V.), &c.

क्रचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् ।
 एकद्वृतमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
 नातिस्वन्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह ।
 नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
 सर्गान्ते भविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
 संध्यास्त्रूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ।
 प्रातर्मध्याह्नसृग्याशैलतुर्वनसागराः ।
 संभोगविप्रलभ्मौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
 रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोऽश्यादयः ।
 वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
 कवेर्वृत्तस्य वा नान्ना नायकस्येतरस्य वा ।
 नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

(*Parichcheda VI.*)

Thus, a Mahákávya should be divided into chapters, called सर्गः or Cantos. The hero should be either a divine personage, or a Kshatriya of noble descent and possessed of the qualities of a Dhírodáttā⁸ Hero. This is when the poem is concerned with the description of the life of a single hero (as in the Śísupálavadha or the Vikramánkadevacharita); if like the Raghuvamśa it has for its theme a number of Heroes, then they should all be Kshatriya princes sprung from the same race, and of pure descent. The prominent sentiment (रस) should be either शूद्धार, वीर, or शान्त, others being introduced as accessories. The subject-matter should be arranged as in a nátaka with the necessary changes. The plot may be historical, or may have for its subject-matter the glorious deeds of the good and the virtuous. The object of such compositions should be the attainment of the four aims of human pursuit—i. e., they should be written in such a way that their study would point out the means of attaining them. It should open with a verse or verses expressive of a salutation to a deity, or a blessing conferred on the readers, or a hinting of the subject-matter; these may sometimes be followed by censure of villains and praise of the good (as in the Vikramánkadevacharita). A Mahákávya should be divided into सर्गः not less than eight,⁹ which should be neither too

8 A ‘Dhírodáttā’ (‘self-controlled and exalted’) Hero is one who is magnanimous, exceedingly grave, forbearing, not boastful, resolute, one whose high spirit is concealed, and who is faithful to his promise (महासत्त्वोऽतिष्ठभीरः क्षमावानविकथनः । स्थिरो नियुदाहंकारो धीरोदाचो दृढव्रतः ॥ D.—R. III.)

9 Some restrict the number to thirty; cf. अष्टसर्गात् तु चतुर्विंशतिसर्गात् च नापिकम् । I'sānasamhitā; but the *Haravijaya* possesses as many as fifty cantos. So the rule is not absolute.

long nor too short.¹⁰ They should be composed in the same metre, which should change only at the end; sometimes (as a variety) a सर्ग may be written in a number of metres. The contents of the next Canto should be indicated at the end of the preceding one. It should describe, at more or less length, such incidents and topics as twilight, the rise of the sun and the moon, the night, the evening, darkness, the day, morning, noon, hunting, mountains, seasons, forests, oceans, the union and separation of lovers, sages, heaven, cities, sacrifices, battles, invasions, marriage ceremonies, advice, the birth of a son, &c. &c. It should be named after the poet, or the plot, or the Hero, or some other person; while each Sarga should be named in accordance with its own contents (*e. g.* the 6th canto of the Ragh. is named स्वयंवरवर्णन).

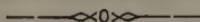
It should be borne in mind that these elaborate rules were evolved after a minute examination of all available specimens. The works of early poets like Kālidāsa will not therefore be found to conform strictly to the definition given above, nor is it necessary that they should do so, provided they follow the broad lines laid down. For Dandin himself says, न्यूनमत्यत्र ये: केष्ठिद्वैः काव्यं न दुष्पाति । यशुपात्तेषु संपत्तिराधयति तद्विदः ॥ (I. 20). Thus the Raghuvaṁśa, though it does not describe everyone of all those incidents and topics, still conforms mostly to the definition given, as the student can verify for himself. Thus, it has for its theme a number of noble kings born of the same family. The predominant sentiment is शङ्कार, though वीर and करुण are often introduced as accessories (*e. g.* in Canto III. and VIII.). It is named after Raghu, the most eminent among its many heroes. The subject of the next Canto is indicated towards the close of the previous one; *e. g.* it is evident from what is said at the end of Canto V. that the *Svayamvara* of Indumatī would be described in Canto VI. The metre changes at the end of each Canto, and the ninth Canto is written in a number of different metres. पातःकाल is described in Canto V., मृगया in IX., करु in XVI. and XIX., संभोग in XIX., रण in VII., उपयम in VII., पुत्रोदय in III. Each Canto is named after the most important event described in it. Other particulars the student can find out for himself. Technically, the Raghuvaṁśa is quite a representative specimen of its class; as regards

¹⁰ The Isāna-Saṁpitā explains that the number of stanzas in a single canto should not exceed 200, and should not be less than 30.

its other merits and distinguishing features, we shall have a few remarks to make, but these more properly belong to a subsequent Section.

II. KA'LIDA'SA.

(A) HIS LIFE, WORKS AND POETRY.

To turn now to the poet it must be admitted that we have absolutely no trustworthy information regarding the personal His Life history of Kálidâsa, by universal consent the greatest of Indian poets. The curiosity of the querist who would ask—‘Where and when was he born?’ ‘Who were his parents?’ ‘When did he die?’ &c.—must ever remain unsatisfied. The poet has studiously observed complete silence about himself in his works. Read them howsoever we may, we find no allusion, no incident mentioned, that may directly shed any light either on his personal history or on any remarkable event of his life. Under these circumstances we have to content ourselves with gathering what little information we can about a poet of world-wide repute from external sources, and a few incidents found here and there in his works, which may be supposed to have a distant bearing upon the history of his life. Reserving for another Section the question of the date of the poet, we proceed here to state the few facts that can thus be known about him. A time-honoured tradition, supported by internal and external evidence, associates the name of Kálidâsa with that of the epoch-making king Vikramâditya of Ujjayinî. The keen interest and admiration with which the poet describes the Mahákâla, the Śiprâ, and other beauties of Ujjayinî, unmistakably point to the conclusion that he must have been a native of that city. And the various covert references¹¹ to the name of Vikrama in fully eulogistic terms, which are doubtless meant to immortalize king Vikramâditya, are inexplicable if that monarch be not regarded as the poet’s patron. Kálidâsa also betrays considerable acquaintance with court-life in his works. This circumstance, coupled with the fact that there is no allusion in his writings to the goddess of wealth having ever frowned upon him, shows that he was in affluent

circumstances, and had not the misfortune ever to drink the bitter cup of poverty. He was a Brāhmaṇa by caste and was a devout worshipper of Śiva, though by no means a sectarian. He seems to have travelled a good deal, at least in Northern India. For, as Dr. Bhau Dājī remarks, he is the only poet who describes a living saffron flower, the plant of which grows in Kashmir. His graphic description of the Himālayan scenes looks very much like that of one who was an eye-witness. Unlike Bhavabhūti and many other brother-poets, he appears to have enjoyed great popularity during his lifetime. He was 'an admirer of field-sports,' and 'describes their beneficial effects with the exactness of a true sportsman.' Though fond of pleasures he was not the unscrupulous voluptuary he is supposed to be by some critics, as is clear from the many noble sentiments expressed in the Śākuntala¹². It also appears from the same play that he was against love-marriages, though always actuated with the most generous sentiments towards the fair sex. His works bear further testimony to his considerable acquaintance with the Vedas, the philosophy taught by the Upanishads, the Epics and the Purāṇas, the Bhagavadgītā, the systems of Sāṃkhya, Yoga, and Vedānta as propounded by Bādarāyana, Medicine, and the rudiments of Astronomy. Beyond these few facts nothing is known for certain about our poet at present. It is inevitable that, during the course of time, a number of fanciful stories and legends should have clustered round the popular hero of literary India. Thus there is a story which relates how the poet was born a blockhead and a dunce, but had wisdom bestowed upon him in consequence of his subsequent propitiation of the goddess Kālī, whence his name Kālidāsa. Another story makes him a friend of King Kumāradāsa of Ceylon, in whose city Kālidāsa was murdered by a courtesan. No reliance need be placed on such accounts. Many such stories will be found in the Sanskrit Bhojaprabandha, and in a collection which, under the title of *Tales of King Bhoja and Poet Kālidāsa*, is a popular book in many Indian vernaculars. A few conjectures have been advanced as to some other particulars, but to test their veracity falls strictly within the province of the antiquary.

The poet's silence about himself in his works gave an opportunity to many unscrupulous inferior poets to His Works father their own works upon him. The following is

12 Cf. अनिवर्णनीय प्रकल्प &c. Sāk. V. and our note *ad loc.*

a list of the works generally attributed to him:—(1) शाकुन्तल
 (2) विक्रमोर्वशीय (3) मालविकाग्निमित्र (4) रघुवंश (5) कुमारसंभव (6) मेघदूत
 (7) कुन्तेश्वरदौत्य (8) क्रतुसंहार (9) अम्बास्तव (10) कल्याणस्तव (11) कालीस्तोत्र
 (12) काव्यनाटकालंकाराः (?) (13) and (14) two गङ्गाषटकः (15) घटकपर्ण
 (16) चण्डिकादण्डकस्तोत्र (17) चर्चास्तव (18) ज्योतिर्विदाभरण (19) दुर्घटकान्य
 (20) नलोद्य (21) नवरत्नमाला (22) पुष्पचाणविलास (23) मकरन्दस्तव (24) and
 (25) two मङ्गलाष्टकः (?) (26) महापथ्यष्टक (27) रत्नकोश (28) राक्षसकाव्य
 (29) लक्ष्मीस्तव (30) लघुस्तव (31) विद्विनोदकाव्य (32) वृन्दावनकाव्य (33)
 वैद्यमनोरमा (34) शुद्धिचन्द्रिका (35) शङ्खारतिलक (36) शङ्खाररसाटक (37)
 शङ्खारसारकाव्य (38) श्यामलादण्डक (39) शुतबोध (40) सप्तश्लोकीरामायण and
 (41) सेतुबन्ध. Of these the first six are acknowledged by all critics
 to be undoubtedly his. (7) is not yet discovered, but is known
 only in a quotation by the Kashmirian scholar Kshemendra, in his
 Auchityavichāracharchā. The authorship of (8) is somewhat doubt
 ful; while the remaining ones are certainly to be dismissed as the
 productions of other poets. There is another fact also which should
 be borne in mind in this connexion. In Sanskrit literary history
 there have been many poets who bore the name *Kālidāsa*, and at least
 three were known to Rājas'ekhara who wrote एकोऽपि जीयते हन्त
 कालिदासो न केनचित्। शङ्खारे ललितोद्वारे कालिदासत्रयी किमु॥. It is possible,
 therefore, that other Kālidāsas than the author of the *Raghuvamśa*
 are responsible for the trifling pieces mentioned above. Here, then,
 we are concerned with the first six only. The most convenient and
 reliable method of studying the development of a poet's mind and
 its relation to his productions would be to read his works in their
 chronological order. But we have no external evidence, whatsoever,
 to ascertain the chronology of Kālidāsa's works. It must, there-
 fore, be based wholly on internal evidence. Judged as such the
 works would stand in this order—Poems—कुमार०, मेघदूत and रघुवंश;
 Plays—मालविका०, विक्रमो० and शाकुन्तल; or, both indiscriminately, as—
 कुमार०, मालविका०, विक्रमो०, मेघदूत, शाकुन्तल and रघुवंश. Space will not
 permit us even to refer to these briefly. We will only remark in
 passing that the last three are the outcome of the poet's matured
 poetic faculties and riper years.

Kālidāsa is indisputably the greatest master-mind in Sanskrit His Poetry poetry. His genius has been recognized in India from very early times. He has been and will ever be enshrined in the hearts of his countrymen as the Prince of Indian poets. Most Indian successors of Kālidāsa have expressed in suitable words their admiration of the poet who stood far ahead of

them in the perfection of his art. Thus Bāṇibhāṭṭa, the famous author of the Kādambarī, speaks of him in the following words:—

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रीतिमेधुरसार्द्रासु मअरीचिव जायते ॥

“When Kālidāsa’s sweet sayings, charming with sweet sentiment, went forth, who did not feel delight in them as in honey-laden flowers?” Kumārila, who flourished about the first half of the eighth century, has quoted with approval the passage from the Śākuntala, सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणपृत्तयः. There is a Subhāshita which says:—

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाऽधिष्ठितकालिदासा ।

अथापि ततुल्यकवेरभावादनामिका साऽर्थवती बभूव ॥

“While once the poets were being counted, Kālidāsa (as being the first) occupied the last finger. But the ring-finger remained true to its name (अनामिका=nameless), since his second has not yet been found (by whom it can be occupied)”. Pandit Govardhanāchārya thus speaks of our poet:—

साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।

शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥

“Two things only, viz. love-sport and Kālidāsa’s poetry, delight the heart even at the time of instruction, as they mostly consist of the sweet, tender and touching words of a sportful girl.” Almost every Pandit has in his mouth the following memorable verse—

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला ।

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्पम् ॥

“Among Kāvyas the drama is the most charming. Among dramas Śākuntala is specially charming. Even there the fourth Act is the best; and lastly, four ślokas¹³ therein are especially most beautiful”. The highest place is assigned to Kālidāsa among poets for the construction of happy similes, when it is said—

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

दण्डनः पदलालित्यं माधे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

Among later writers, Jayadeva has called our poet कविकुलगुरु ‘the lord of poets’ and the विलास or ‘Graceful Play’ of the Muse of Poetry.¹⁴

That his countrymen should place him at the head of all Sanskrit poets, unparalleled and unsurpassed by those who have

13 They are—यास्यतय शकुन्तलेति &c.; शूश्राव गुरुन् &c.; अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये &c.; and धूत्वा चिराय चतुर्तमहीसपली &c.

14 भासो हास उकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

preceded or followed him, is natural enough; but he has evoked spontaneous outpourings of praise and manifestations of admiration even from foreign scholars and poets who had access to his works either directly or through translations. Goethe has voluntarily bestowed the highest meed of praise on him—so much was he enraptured by the charms of Kâlidâsa's Muse and struck with his poetic genius. This is what he says about the Sâkuntala—

"Wouldst thou the young year's blossoms and the fruits of its decline,

And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed?

Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole name combine?

I name thee, O Sâkuntalâ, and all at once is said."¹⁵

When we remember that Goethe himself was the greatest poet of Germany and one of the greatest of the world, we realize the importance of his estimate of our poet. The well-known philosopher and traveller, Humboldt, pronounces the following judgment—"Kâlidâsa is a masterly describer of the influence which Nature exercises upon the minds of lovers. Tenderness in the expression of feelings and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of all nations." The celebrated critic, Schlegel, has assigned him a very high position amongst the glorious company of the 'Sons of Song'. Several eminent modern orientalists have also offered their tribute of praise to our Indian Shakespeare, as Sir William Jones was the first to call him—the very comparison of Kâlidâsa to Shakespeare is the highest form of eulogy that could be bestowed upon him by foreign critics. Sir Monier-Williams, while writing about the Sâkuntala, thus expresses himself:—"No composition of Kâlidâsa displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and counter-workings of its conflicting feelings—in short more entitles him to rank as the Shakespeare of India." Prof. Lassen calls him "the brightest star in the firmament of Indian poetry."

We thus find that Kâlidâsa has established his sovereignty in the hearts of all alike. Now it may be asked, 'What is that in

15 As translated from the German by Mr. E. B. Eastwick.

Kâlidâsa which establishes his undisputed claim to the highest honour which is thus bestowed upon him?' Unless this question is satisfactorily answered Kâlidâsa's merits as a poet cannot be said to be determined.¹⁶ His poetic genius has brought Sanskrit poetry to the highest elegance and refinement. His style is peculiarly pure and chaste. It has 'neither the laxity of the Purâñas nor the extravagant colouring of later poems.' It is unartificial and characterized by brevity consistent with perspicuity. An unaffected simplicity of expression and an easy-flowing language mark his writings which are embellished with similes unparalleled for their beauty and appropriateness, and with pithy general sayings. His diction is marked by the absence of long compounds, involved constructions, over-wrought rhetoric, and artificial puns. Kâlidâsa excels other poets in his description of the sublime and the beautiful. It is a principle recognized by all modern critics that 'Nature must be the life and essence of poetry'; and in respect of this, Kâlidâsa may be said to be essentially a poet of Nature (of course in the limited sense of the term which it is possible to attach to it in those times of gay luxury and general prosperity). He describes with most effective touches the gorgeous scenery of the mountain Himalaya—its snow-clad and mineral-covered summits, the peaks where sunshine ever reigns, the fragrant and cool breezes blowing there, the wilds with the hunters, the musk-deer, the potent herbs shedding lustre at night, the *chamara* deer, the Mânasa lake &c.; and his description of the Ganges and the peaceful hermitage-life is very striking and life-like. His descriptive powers are great, and some of the scenes in the Sâk., the Megh., and the Ragh. are so enchanting as to hold his readers spell-bound. And as regards शृणकाव्य, the kind of poetry which suggests more than what it expresses, he is a master of acknowledged skill.

(B) HIS DATE.

The problem of the date of Kâlidâsa is a vexed one and it has yet to be finally settled. The earliest mention of Kâlidâsa by name is in the Athole Inscription dated 634 A. D., and it furnishes the 7th Century A. D. as the downward limit of the poet's date. Tradition mentions Kâlidâsa as a contemporary and a court-poet of king Vikramâditya. One king of that name founded the era known after him, which is accepted as commencing with 57 B. C. Some antiquarians once did not accept this date as the correct one, but

¹⁶ For this the student is referred to pp. 27-29 of our Introduction to the Sâkuntala, 5th ed.

brought Vikramāditya down to A. D. 544, propounding what was known as the Korur Theory. The battle of Korur marked a turning-point in Indian history, Vikramāditya having defeated the Mlechchhas in it. Curiously enough, Mr. Fergusson held that to commemorate the battle an era was invented, and that its beginning was placed back 600 years. So he put the true date of Vikramāditya at 544 A. D., and this theory for a time held sway, since no inscription was discovered bearing a date prior to 600 of the Vikrama era. But the discovery of the Mandasor Inscription, which is dated Samvat 529, made this theory untenable, and the traditional date remained unshaken. Then there is the theory of the *Nine Gems*. Nine eminent men called the 'Nine Gems' adorned the court of king Vikramāditya—

धन्वन्तरिक्षणकामरसिंहशङ्केतालभट्टकर्परकालिदासाः ।

रुयातो वराहमिहिरो नृपतेः समायं रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

Of these अमरसिंह is said to have lived between 414 A. D. and 642 A. D. Varāhamihira is believed to have died in 587 A. D. On the strength of these dates of Kālidāsa's supposed contemporaries, Dr. Kern placed him in the latter half of the sixth century. But in this there are many *a priori* conclusions and speculations as to probabilities. If the tradition proves anything definitely, it proves the connexion of Kālidāsa with King Vikramāditya; but as regards the contemporaneity of the nine authors, the tradition cannot be true. Next there is the theory of Renaissance propounded by Prof. Max Müller. He divided the whole Sanskrit literary period into two parts. The first began with the Vedas and ended with the first century A. D. Then came an *interregnum*, a period during which foreigners invaded India and so literary activity was dormant. The Professor placed the RENAISSANCE of Sanskrit learning in the sixth century A. D. with the reign of Vikramāditya. But, as has been shown by Drs. Peterson and Bühler, the period called *interregnum* was really not destitute of literary productivity, and, therefore, if Kālidāsa is to be considered as the first poet of the new school, he must be placed considerably earlier than Prof. Max Müller did.

There are some minor things which have been pushed into the controversy. These are—(1) the alleged covert references to Diññāga and Nichula in the Meghadūta, the former a foe and the latter a friend of Kālidāsa; (2) the identity of Mātṛigupta, a king of Kashmir, and Kālidāsa (for, names in Sanskrit are often titles,

and Mātṛigupta, *lit.* ‘protected by the mother,’ may also be taken as Kāligupta or Kālidāsa); (3) and the supposed astronomical references in the works of Kālidāsa to the astronomical theories of Āryabhaṭa, who lived in 476 A. D. Prof. R. N. Apte has examined all these at some length, and on the first point he comes to the conclusion that Diñnāga and Nichula were not contemporaries of the great Kālidāsa, but must have been contemporaries of *some other Kālidāsa*. On the second point he observes that Mātṛigupta and Kālidāsa were two different persons, since they are differently quoted by Kshemendra and other writers and commentators. The supposed astronomical references have really no astronomical significance at all, and it cannot be said that Kālidāsa was acquainted with the astronomical works of Āryabhaṭa. Mr. K. B. Pathak, the latest exponent of the 6th century theory, repeats the arguments given above, but principally bases his conclusion on his theory about the Hūṇa kings, allusion to whom is made by the poet in the *Raghuvamśa*. He argues that since there is no mention made of the Hūṇas in the *Rāmāyaṇa*, the conclusion follows that Kālidāsa unconsciously refers to the Hūṇa kings of his own time, who held sway over the Punjab and Kashmir, in the second quarter of the sixth century. But this rests merely on assumption; for there are references to the Hūṇas even in the *Mahābhārata*. Prof. Apte has also shown that just beyond Bactria or the threshold of ancient India, the Hūṇas had constituted a powerful empire from the middle of the 3rd century B. C. to the end of the 1st or the 2nd century A. D.

Modern European scholars are generally inclined to hold that Kālidāsa must have flourished under one or more of the Gupta kings. The Gupta period (about 300–650 A. D.) was noted in ancient Indian history for a revival of Sanskrit learning and arts. The late Mr. Vincent A. Smith (see his *Early History of India* p. 304, 3rd ed. 1914) believed that Kālidāsa must have lived in the reigns of the first two, or even in that of the third, of the Gupta Kings:—

Chandragupta II. (c. 357–413)

Kumāragupta I. (413–455)

Skandagupta (455–480)

Both Chandragupta II. and Skandagupta had adopted the title of *Vikramāditya*. To quote the words of Mr. Smith, “It is not unlikely that the earliest works of Kālidāsa.....may have been

composed before A. D. 413, that is to say, while Chandragupta II. was on the throne; but I am inclined to regard the reign of Kumāragupta I. (413-455) as the time during which the poet's later works were composed, and it seems possible, that the whole of his literary career fell within the limits of that reign. It is also possible that he may have continued writing after the accession of Skandagupta". Mr. Smith thus makes Kālidāsa's literary career extend over a period of not less than thirty years. Note that, even according to Mr. Smith, there is nothing wrong in the tradition about a Vikramāditya having been our poet's patron; only we must arrive at an understanding as to which Vikramāditya is meant, because various kings in the history of ancient India called themselves by that title. We ourselves hold, for reasons given below, that we must accept as our poet's patron that king Vikramāditya whose traditional era commences at 56 B. C. The attempt to place Kālidāsa in the court of the Gupta kings rests merely on the fact that Chandragupta II. was named Vikramāditya. But the existence of prior kings of that title is now a certainty.¹⁷

Vatsabhūti, the author of the Mandasor inscription, copies several ideas from Kālidāsa; the latter must, therefore, have lived prior to 472 A. D. Again, Aśvaghosha, the author of a life of the great Buddha in Sanskrit, has numerous passages similar to those occurring in the works of Kālidāsa. Now, Kālidāsa was an original poet borrowing his subjects from Vālmīki and other ancient authors; Aśvaghosha was more a philosopher than a poet, and may, with greater probability, be supposed to have borrowed his ideas from Kālidāsa. The date of Aśvaghosha is given as 78 A. D.; and if we suppose him to have borrowed from Kālidāsa, the latter will have to be placed earlier than 78 A. D. And in this view Dr. Peterson also concurs when he says '*Kālidāsa stands near the beginning of the Christian era, if, indeed, he does not overtop it.*'

There is also internal evidence pointing to the same conclusion. We have first the evidence obtained from the state of the law of inheritance and the penalty for theft as they are indicated in passages in the Śākuntala. The passage in the sixth Act of the drama, announcing the death of the merchant Dhanamitra who died

17 The Rājataranginī mentions an earlier Vikramāditya, a contemporary of Pratāpāditya of Kashmir.

heirless, seems to Prof. Apte to refer to a period when the widow of a deceased person could not inherit his estate. Such a period is to be found only before the Christian era, when Manu, Āpastamba and Vasishtha held sway, and Brihaspati, Śaṅkha, Likhita and Yājñavalkya had not yet written their Codes. The penalty for theft, as indicated in the prologue to the sixth Act, seems to have been the extreme one, and there is also a passage of similar import in the Vikramorvaśiya (आत्मनो वधमाहर्ता &c. V. 1). The penalty for theft has been from time to time mitigated with the progress of civilization. Manu and Āpastamba lay down the extreme penalty, the option of fine being introduced later on, as we find it in the Smṛiti of Brihaspati. These two circumstances tend to show that Kālidāsa flourished at a period which is anterior to Brihaspati, the latter being generally placed in the first century A. D.

Prof. Apte further calls attention to the fact that there is no reference to the Nyāya philosophy in the works of Kālidāsa [except perhaps in Ragh. XIII. 1, in which the word शब्दगुणं (आकाशं) occurs, but which the poet might have borrowed from the Sāṃkhyas], and concludes that he must have lived *before* the development of that philosophy. Then again we have the evidence of style. The artificiality of diction and the fondness for long compounds and double-meaning words which mark the writings of Daṇḍin (who in his Kāvyādarśa says that an abundance of compounds constitutes the quality of *ojas* in poetry), Bāṇa, Bhavabhūti (7th century A. D.) and other mediæval writers, are entirely absent in Kālidāsa's writings—a fact which shows that he must be placed some six or seven centuries before them, a period necessary to cause such a revolution in the art of literary composition, considering the scanty means of the propagation of learning in those times. It thus becomes clear that Kālidāsa lived in the first century B. C. at the latest.¹⁸

¹⁸ Prof. S. Ray refers to the discovery in 1909-10 of the Bhīta medallion, which pictures a scene which looks exactly like the opening scene of the Sākuntala. The medallion is assigned to the Sunga period (184 B. C.-72 B. C.), and Prof. Ray assumes that Kālidāsa is anterior to the date of the medallion, though the Archaeological Survey authorities, holding to the Vincent Smith date, are inclined to dispute the identification of the scene with the one in the Play.

III. THE POEM.

(1) SUMMARY OF THE STORY.

Before the student proceeds to a detailed study of his actual text, it is advisable that he should make himself familiar with the contents of the poem as a connected whole. We, therefore, give below briefly the story of the *Raghuvamśa* as presented in its nineteen Cantos :—

CANTO I. After saluting Śiva and Pārvatī, the poet eulogizes the virtues of the kings of the race of Raghu, whose history he proposes to describe. The royal line of the Raghus originally sprang from the Sun, whose son, Manu, was the first king in this race. In direct descent from Manu came the supremely eminent King Dilipa, with whose history the poem properly begins. Dilipa is an ideal king, being a most efficient, benign and virtuous ruler. He has a queen called Sudakshinā, the very type of courtesy and kindness, and the only thing that mars their happiness is that they have no issue. In course of time Dilipa decides to consult his family-priest, Vasishṭha, as to what holy rites &c. he might perform that would bless him with a son and heir. Leaving the government of his kingdom to his ministers, Dilipa starts for Vasishṭha's hermitage in the company of his wife. In the evening they reach their destination and make known their wishes to the preceptor. Vasishṭha explains that a curse, formerly pronounced upon the King by the divine cow Surabhi, but unknown to him, was the bar in the way, and for that purpose he should have to propitiate Surabhi's daughter, Nandinī, who was his (Vasishṭha's) own cow. If she were pleased, she could grant that wish of his. Vasishṭha then explains to the royal pair how to serve the cow; after which they retire for the night.

CANTO II. The next morning Dilipa begins the daily routine of disciplined service of the cow, Nandinī. He regularly accompanies her every morning, after she was worshipped, to the forest and back again to the hermitage in the evening when she returned from the pasturage. Twenty-one days thus pass away. On the 22nd day, the cow, wishing to test the devotion of her follower, enters a cave of the Himalayas, overgrown with grass, for grazing. As the King's eyes are riveted on the mountain scenery, she creates an illusory lion pouncing upon her. The King's attention is suddenly called back by Nandinī's cry; and what does he see? The cow in the grip of a formidable lion, imploringly looking at

him. Instantly the King's hand passes to the arrow-case, but just as he seizes an arrow his hand remains fixed there. To add to the wonder of the already bewildered King, the lion speaks in human voice telling him that he was a servant of Śiva, posted there to guard the trees, with orders not to leave the place, but to live on whatever came within his reach, and claims the cow as his rightful prey. The King finds himself in a fix; it was his primary duty to save the cow at any cost. What was he to do? He could not shoot an arrow; but he could offer himself up in lieu of the cow, as they had both entered the cave together; for Śiva's order to the lion was that he should eat whatever came within his grasp. This the magnanimous King does. After a long conversation with the lion he succeeds in prevailing upon the latter to eat him up and let go the cow. The King thus stands the test; the illusion vanishes and instead of the terrible leap of the lion there falls on the King a shower of flowers from heaven. The well-pleased cow confers on the King the wished-for blessing, and they return home. The king informs the sage and his queen of the cow's favour. Their object being gained Vasishtha sends back the royal couple, and they enter their capital amidst the rejoicings of the citizens. In a short time Sudakshinā shows signs of pregnancy.

CANTO III. A son is then born to Dilīpa. He is named Raghu, as one destined to be the most illustrious of the kings of the solar race, the family being named after him. He is brought up and educated with due care. He is then married and installed as heir-apparent (*Yuvarāja*). After this, Dilīpa, who had already performed 99 horse-sacrifices, wishes to perform the hundredth to complete the list. Indra, Lord of the gods, in jealousy secretly steals the sacrificial horse to prevent the completion of the rite. To Raghu was entrusted the duty of guarding the horse; and ordinarily he would have been unable to trace the horse. But Nandinī, whose protégé he was in a way, appears on the scene and bestows upon him superhuman sight. Raghu then sees Indra carrying away the horse, and fights with him most gallantly. Indra of course triumphs over Raghu in the end; but he is so highly pleased with Raghu's bravery that, although he could not restore the horse, he promises to bestow upon his father, Dilīpa, the whole merit obtainable from the sacrifice, had it been duly completed, as a mark of his appreciation of Raghu's valour. Indra also acquaints Dilīpa, at Raghu's request, with what had occurred; highly gratified

at the account, Dilipa accords his son a hearty welcome when he goes back to his court. A short while after he installs Raghu on the throne as King, and himself retires, with his queen, to the forest, as was the wont of the kings of Ikshvâku's race.

CANTO IV. King Raghu now begins to rule, and all are made to feel his equal justice and cautious vigilance. When autumn comes, Raghu decides to start upon an expedition of conquest (*Dig-vijaya*). Proceeding first to the east, he marches right up to the eastern ocean, where he vanquishes the Suhmas and the Vaîgas. Crossing the river Kâpiśâ he goes through Utkala to the Kaliṅga country. He conquers its ruler and then marches to the south. After subduing the Pândya kings there, he crosses the Sahya mountain, and subjugates the *Aparânta* districts along the western coast. Then by land he proceeds northwards, where he conquers the Pârasikas. Thence he traverses as far as the Sindhu river, where he defeats the Hûnas and the Kâmbojas. Thence he proceeds across the Himâlayas, where he brings the Utsavasamketas under his sway. Descending to the plains he finally conquers Prâgjyotisha and Kâmarûpa, and returns to his capital laden with glory and wealth. He then performs the *Vis'vajit* sacrifice (indicative of universal conquest), in which he gives away to Brâhmaṇas (by way of Dakshinâ) everything that he possessed.

CANTO V. While Raghu had thus practically beggared himself in the *Viśvajit* sacrifice, an ascetic called Kautsa came to him. He wanted money, as much as fourteen crores, to enable him to pay his *guru* his tuition fees. Raghu had nothing with him, but he did not like to have it said of him that a suppliant, not gaining his object from Raghu, had to seek it from some other person. In order, therefore, to satisfy Kautsa's demand, he planned an expedition against Kubera, the God of wealth, to obtain the money from him. Divining his intention Kubera filled Râghu's treasury with a shower of gold during the night, and Raghu gave all that to Kautsa. The latter, departing, blessed his benefactor that he would soon obtain a valiant son. This son is then born, and is named Aja. When Aja, who is properly educated, reaches the marriageable age, a messenger comes to Râghu from King Bhoja of the Vidarbha country to invite the prince to be present at the *Svayamvara* ceremony of his sister, Indumati, which was shortly to take place. The invitation is accepted and Aja goes

accordingly. On his way he happens to kill a wild elephant, who turns out to be a Gandharva born in that form owing to a curse. The Gandharva gives to Aja a certain miraculous weapon (*astra*) called Sammohana. On reaching Bhoja's city, Aja rests for the night, and in the next morning goes to the hall where the Svayamvara ceremony was to be held.

CANTO VI. There he takes his seat in the assembly of numerous other kings who had come from far and near for the Svayamvara ceremony. The Princess Indumatî enters, accompanied by her clever maid Sunandâ, who takes her in turn to each one of the royal suitors and describes him and his qualifications in a few well-chosen words. The Princess passes by them all, including among them the rulers of Magadha, Aṅga, Avantî, Anûpa, Sûrasena, Kaliṅga and Pândya. Finally she comes to Aja, whom she chooses as her husband, to the deep chagrin of the other kings who feel envious and humiliated.

CANTO VII. The actual wedding-ceremony of Aja and Indumatî then takes place in the royal palace, after which all depart for their respective countries. The slighted kings, however, bear a grudge against Aja, and they, therefore, waylay his party on his way back to Ayodhyâ. A very fierce fight ensues. Aja entrusts his bride to the care of his minister, and personally takes an active part in the slaughter of his foes, whom he completely vanquishes by means of the miraculous 'Sammohana' *astra*, which the Gandharva had given him before. He then returns to the capital; and his father entrusts the kingdom to his care, wishing to live in retirement.

CANTO VIII. Aja begins to reign, and Raghu continues to live near by, in secluded retirement, when after a few years he departs this life. Aja gives him a suitable funeral. In course of time Indumatî gives birth to a son who is named Daśaratha. Aja pleases all by his excellent rule. A change comes over his happy life when once, while he and his royal consort were sporting in a pleasure-garden, a wreath of flowers falls from the sky below upon Indumati who instantly drops down dead. The grief of the King at this unexpected stroke of misfortune knows no bounds. After the funeral was over, as Aja still remained plunged in sorrow and took no interest in life, his preceptor Vasishtha sent to him a disciple with a message to cheer him. It was explained to Aja how his wife had formerly been a celestial nymph (*apsaras*) who

had to come down upon the earth owing to a curse, and who left as soon as the curse ceased to operate when the garland fell upon her from heaven. Life being an accident and death the rule, a firm-minded, wise ruler like Aja, should cease to brood over his grief. Thus ran the message, and the King received it dutifully as coming from his *guru*, though it had little visible effect upon him. He spent some eight years more after this, all the while mourning for his lost wife, whom he finally went to join in the next world.

CANTO IX. After his father, Daśaratha rules over Ayodhyā as nobly as his predecessors. His greatness was such that even Indra himself on occasions asked his assistance in his own wars. Once, having enjoyed all the pleasures of the spring season with its attendant festivities, he plans a long hunting trip. He spends several days in that engrossing and delightful sport. One morning he starts after a deer, alone and without followers. In his pursuit he comes to the river Tamasā, where he hears the noise of a pot being filled with water. He mistakes it for the trumpet of a wild elephant, and discharges an arrow in that direction, aiming at the sound only, as he could not see the mark. As a matter of fact a young ascetic-boy was filling his jar there; and the arrow hit him fatally. His parents, who were blind, were at hand. The King, who was horrified at what he had unwillingly done, related to them what had happened. As the boy died, his sorrow-stricken father cursed the King as the author of his bereavement, with the words: "You, too, like me, shall die, in your old age, grieving for your son." The King had no son then; so he received the curse as a sort of qualified blessing, since it meant that at any rate a son was bound to be born to him before he died. The aged couple burned themselves on the funeral pyre of their son, and Daśaratha returned to his city, full of grief not unmixed with a little anticipatory joy at the prospect of a son.

CANTO X. Some ten thousand years pass, but still Daśaratha remains without the expected son. At last, holy sages proceed to perform on his behalf a special kind of sacrifice intended to bring about the birth of a son. Now at about this time it so happens that the gods, who were continually harassed and persecuted by the dreaded and powerful demon Rāvana, carry their tale of grievances to their lord Vishṇu, who tells them how, by virtue of a boon given by Brahmā, Rāvana was immune from death at

the hands of all except human beings, whom he despised and hence had left out of the boon. Vishṇu, therefore, promises that he would be born as a man, as a son of King Daśaratha of Ayodhyā, and that at his hands Rāvaṇa would meet death.—Now, out of the fire of that sacrifice which was being performed for Daśaratha, there arises a being who gives consecrated food (*charu*) to the King, who gives it to his three wives. Into this food Vishṇu had entered spiritually, and thus Daśaratha's wives, who conceive afterwards, all bear sons who are partial incarnations (*avatāras*) of Vishṇu. Rāma was the eldest of them, born of Kausalyā. Of Kaikeyī was born Bharata, and of Sumitrā were born the twins, Lakshmana and Śatrughna.

CANTO XI. The sage Viśvāmitra, who wanted protection from demons in his sacrificial work, now comes to Daśaratha with a request that the King should send Rāma with him for that purpose. Accordingly Rāma, and also Lakshmana, accompany Viśvāmitra to his hermitage; on their way Rāma kills the demoness Tādakā. In the hermitage of Viśvāmitra, Rāma routs the demons after having killed their leaders Subabhu and Māričha. On the completion of his sacrifice, Viśvāmitra goes to Mithilā at the invitation of king Janaka of that city, taking with him the two princes. On their way Rāma restores to her original form Ahalyā, the wife of Gautama, who had been cursed by him to be reduced to the form of a stone. On reaching Mithilā, Viśvāmitra tells Janaka that Rāma was anxious to see the famous bow in his possession. It had been announced that whoever should succeed in bending that bow, would be given Janaka's daughter, Sītā, in marriage. No king had yet succeeded in bending the bow, and Janaka wondered how a mere boy should dare to make the attempt. Rāma, however, bends the bow, and with such force that it cracks; he thus wins the princess Sītā for his bride. Daśaratha is then invited to Mithilā, when Rāma is married to Sītā; her sister is given to Lakshmana, and Bharata and Śatrughna were married to the two nieces of Janaka. On their way back to Ayodhyā, they are stopped by the Brāhmaṇa Paraśurāma, who had vowed vengeance on all Kshatriyas, and whose anger was stirred into action on hearing of that bow-breaking exploit of Rāma, a Kshatriya. He, therefore, challenges Rāma to bend his (Paraśurāma's) bow, which was stronger than that of Janaka. Rāma bends that too, and humbles the pride of Paraśurāma, who recognizes in his adversary the

supreme lord Vishnu, and makes peace with him. The party then safely arrive in Ayodhyâ.

CANTO XII. King Daśaratha, who had grown old and was nearing his end, declares his intention to set Râma on the throne, when Kaikeyî contrives, by means of two boons which her husband had promised her, to have Râma exiled for fourteen years and to have her son Bharata installed King. Râma quite willingly undertakes to go to the forest, and the old King, grieving at being separated from his beloved son, dies heart-broken, thus fulfilling the old man's curse (Canto IX.). Bharata declines to accept the sovereignty earned by intrigue, and after vainly trying to persuade Râma to come back, himself remains a sort of exile at Nandigrâma, and from that place he rules the kingdom as Râma's representative. In his journey to the forest Râma is accompanied by Sîtâ and Lakshmana. He there kills Virâdhâ, Dûshâna, Khara, and other demons, the news of whose death is carried to Râvana in Laṅka by his sister Súrpanakhâ, whom Lakshmana had disfigured. Râvana comes and carries off Sîtâ in Râma's absence. Râma makes friends with Sugrîva, the monkey-Chief, and through his retainer Mâruti discovers the whereabouts of Sîtâ. Building a bridge over the sea, Râma with Sugrîva's army crosses into Laṅkâ, and is engaged in a series of battles with the hosts of Râvana, whose death he finally accomplishes. Râma recovers Sîtâ, gives Râvana's kingdom to his brother Vibhîshaṇa, and starts back for Ayodhyâ in the well-known aerial car, Pushpaka, along with Sugrîva and Vibhîshaṇa and their armies.

CANTO XIII. The journey of Râma from Laṅkâ to Ayodhyâ by air is here described. Râma points out to Sîtâ the various objects and places of interest on the way, including, in order, Janasthâna, the mountain Mâlyavat, the lake Pampâ, the Godâvarî, Pañchavaṭî, the dwelling-places of the sages Agastya, Sâtakarni and Śarabhaṅga, the mountain Chitrakûṭa, the stream Mandâkinî, the rivers Gaṅgâ and Yamunâ, and lastly the Sarayú. After they had seen the Sarayú they observe Bharata advancing with an army to welcome the home-coming king. Râma gets down from the Pushpaka, and the meeting of the brothers is touchingly described. Then Râma again gets into the car and arrives at last in a garden outside Ayodhyâ, his capital.

CANTO XIV. There in the garden Râma and Lakshmana see their mothers who greet them with joy. Râma is then

formally crowned King of Ayodhyā with due pomp and ceremony. He then gives the armies of Sugrīva and Vibhīshana leave to depart, and restores Pushpaka to its original rightful owner, Kubera. In course of time Sītā shows signs of pregnancy. She expresses a desire again to visit the once-familiar regions along the banks of the Ganges. While Rāma promises her that, a scandal reaches his ear about his unquestioning acceptance of Sītā after her residence in a stranger's house for a long time. A strong sense of duty towards his subjects both as the dispenser of law and justice and the up-holder of social order, compels him to abandon Sītā as a concession to this scandal, although he knew her to be pure and innocent. He, therefore, orders Lakshmana to take Sītā away and leave her on the banks of the Ganges near the hermitage of Vālmīki who, he thinks, would find her and take due care of her. Lakshmana very reluctantly performs this task; and when Sītā knows why she is abandoned, she cries loud and long, though she would not blame Rāma so much as she blamed herself. Vālmīki takes her to his hermitage where afterwards in due time she gives birth to twins. Rāma continues to discharge his kingly duties as usual, but without marrying again.

CANTO XV. Now, certain sages who were harassed by the demon Lavaṇa apply to Rāma for protection, who sends off Śatruघna on that mission. Śatruघna happens to halt at Vālmīki's hermitage on his way, and it so chances that that very night Sītā gives birth to twins. Śatruघna proceeds against Lavaṇa, whom he kills in battle, and builds for himself a city called Madhurā on the banks of the Yamunā. Sītā's sons were named Kuśa and Lava; they were duly brought up and educated by the venerable Vālmīki, who also teaches them to sing his own poem 'Rāmāyaṇa', celebrating the exploits of their father. After some time Śatruघna returns to Ayodhyā, but says nothing to Rāma about Kuśa and Lava, at the express bidding of Vālmīki, who bided his own time. Rāma's killing of Śambūka is then related. Śambūka was a Śudra practising penance; this was against the rule, and this transgression caused other distresses in the state; it was therefore imperative that Śambūka should be killed. This done, Rāma performs a horse-sacrifice, to which holy men are invited from everywhere. Among them is Vālmīki, who brings with him his two pupils, the princes Kuśa and Lava.

They sing the Rāmāyaṇa in the presence of Rāma, and charm all by their sweet singing as also by the majesty of their demeanour. Rāma is then told that they are his sons, and Vālmīki then asks him to take back Sītā. Rāma agrees to do it if she would satisfy the public about her purity. Sītā, therefore, calls upon the Earth to receive her in her bosom, if she (Sītā) was really and truly pure. The Earth then appears in corporeal form and takes off Sītā, whom Rāma thus loses for ever, although he gets his two sons. After a time Rāma begins to feel his end approaching. He puts his brothers, nephews and sons in charge of separate, small principalities. Lakshmana dies, and soon Rāma also leaves this world of mortals and ascends to heaven, after having completed his special work here.

CANTO XVI. After the death of Rāma, his son Kuśa, who ruled in the city of Kuśavatī, is visited in a dream by the guardian deity (*Adhidevatā*) of the city of Ayodhyā, which being kingless lay now a deserted ruin. She invites him to come back to his father's capital and to re-people it and restore it to its former glory. He consents, and coming back to Ayodhyā re-endows it with its former splendour, and rules there in future. Once, while he is sporting in the river Sarayū, his bracelet drops in its waters and sinks to the bottom. He orders the river to be searched, but the ornament could not be recovered; at the suggestion that it was probably taken by the Nāga Kumuda, who resided in a part of the river, Kuśa takes up a missile (*astra*) to destroy the Nāga, who hurriedly comes up, leading by the hand his sister Kumudvatī. It was she who had taken the bracelet in curiosity. Kumuda requests Kuśa to accept his sister as his wife; Kuśa agrees and the two are then married.

CANTO XVII. Kuśa gets from Kumudvatī a son, called Atithi, who ascends the throne on the death of his father, who was killed in a fight with the demon Durjaya. Atithi is possessed of great political wisdom, and the Canto describes at some length some of the main principles of the science of Polity ('Rāja-Nīti') which Atithi sedulously acted upon.

CANTO XVIII. This Canto barely enumerates, without any illuminating details, the various kings, twenty-one in all, that succeeded Atithi. They were Nishadha, Nala, Nabhas, Pundarīka, Kshemadhanvan, Devānīka, Ahinagu, Pariyātra, Śila, Unnābha,

Vajrañābha, Śaṅkhaṇa, Vyushitāśva, Viśvasaha, Hiranyanābha, Kausalya, Brahmishṭha, Putra, Pushya, Dhruvasamṛdhī and Sudarśana. The last of these (Sudarśana) ascends the throne when a young boy of six, his father having been killed by a lion. After he attains youth he is married.

CANTO XIX. Sudarśana gets a son, Agnivarṇa by name, whom he installs king and himself retires into the forest. Agnivarṇa turns out to be a voluptuous, pleasure-seeking sensualist. The Canto describes at length his amorous sports and pastimes. Agnivarṇa pays the penalty of having drunk too deep at the fountain of dissipation, and he falls a victim to consumption. At his death his wife was pregnant; she ascended the throne as the Queen-regent, and looked after the affairs of state on behalf of her unborn child. And here the story somewhat abruptly ends.

(2) THE SOURCES OF THE RAGHUVAMŚA.

In ancient Sanskrit literature history in the modern sense of the term is not to be found. It either merges in mythology or becomes for the most part indistinguishable from it; hence, although the Raghuvamśa is based on historical material, the latter is so slender that it can be disposed of in a few lines. Briefly summarized it amounts to this, that in the solar dynasty that ruled at Ayodhyā, there were four great kings, Dilīpa, Raghu, Aja and Daśaratha; after these came Rāma, the greatest of all and the incarnation of divine Vishṇu; after him came 24 kings, the last being Agnivarṇa, who died without issue, leaving his queen *enceinte*. The account of the solar race must have been a matter of common knowledge in the times of Kālidāsa; but, with certain embellishments, it had been already presented in narrative form by the authors of the various Purāṇas, and in particular by Vālmīki, the author of the celebrated epic, Rāmāyaṇa. It is obvious that Kālidāsa was acquainted with this literature, and derived his details from the same, choosing and discarding matter as suited his purpose. Indeed he prominently mentions with deep reverence the Rāmāyaṇa and its author (cf. इति रामस्य वात्मीकोः कृतिस्तौ किनरस्वनी। किं तयेन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृणवताम्॥ XV. 64), and he has utilized it for the Rāma-portion of his work. But the Rāmāyaṇa does not cover the whole ground of the Ragh.; and Kālidāsa has referred to certain other accounts of the solar

race, rather vaguely, when he speaks of it as having been described before by "former writers" (पूर्वसूत्रिभिः I. 4). Here the use of the plural is significant, and it obviously includes others besides Vālmīki. By the others we can only understand the compilers of the Purāṇas. The Purāṇas are not all modern works, and many of them have been shown to date from times much anterior to the Christian era. Of these Purāṇas he seems to have used the Vishṇu-, the Vāyu-, and the Padma- in particular. A word of caution, however, is here necessary. The Purāṇas in their present form bear evidences of having been re-modelled and re-written at various periods, and their current recensions may not be those with which our poet was familiar. Indeed, in some of them (*e. g.* in the Padma-P.) it appears as though the stories had been revised in the light of the works of Kālidāsa. Hence, any remarks which one would be inclined to pass on the so-called "changes" made by the poet in his sources must be made with due reservations, since we may not have before us the actual version which was accessible to Kālidāsa, but some later redaction of it.¹⁹

With these preliminary remarks, we shall proceed to examine the poem itself. In the first place, the list of kings as given by the poet does not exactly agree with any that are available to us,²⁰ but agrees nearest with the one in the Vishṇu-Purāṇa, with a slight difference. The Purāṇa mentions a number of Kings before Dilipa, but these are omitted by Kālidāsa. The Vishṇu-Purāṇa (as also the Vāyu-P.) represents Raghu as the son of one Dīrghabāhu, grandson of Dilipa; while Kālidāsa mentions him as the son of Dilipa himself. Kālidāsa's account stops with Agnivarna, while the Vishṇu-P. enumerates a number of kings after him; but there is no incongruity here, since our poem is probably incomplete, a point which we have discussed elsewhere.

Thus the line of succession in the Ragh. practically agrees with that of the Vishṇu-P. and may be accepted as being historically true. But what about the various incidents specially described in

19 This might be said to some extent of the Rāmāyaṇa also. There are at present three different recensions of the Rāmāyaṇa extant, and "about one-third of the slokas in each recension occurs in neither of the other two." (Macdonell's *History of Sanskrit Literature*, p. 303).

20 Thus the Rām. (Bāla. Sarga 70) gives the genealogy quite differently.

the Ragh. in the life of each king? Are they all historical facts? The poet has not portrayed for us the whole life of each king, but only such episodes as suited his poetic purpose or the requirements of a Mahākāvya. Thus the bare facts he mentions about king Dilīpa are his childless state, his service of a cow, the birth of his son Raghu, and his horse-sacrifice. He devotes the first three Cantos to these, and the parallel account will be found in the Uttarakhanda of the Padma-Purāṇa. We forbear from quoting it here, which the curious student may consult in the original. As regards the incidents in the lives of Raghu and Aja, no references can be found in the accounts that have been published till now. For example, the *dig-vijayā* of Raghu, the Kautsa episode, the battle in Canto VII., or the tragic end of Aja's queen in Canto VIII., have not yet been traced to their sources. Kālidāsa could hardly have invented these, and they must be lying embedded in accounts that have not yet been brought to light.

From Canto IX. onwards the poet closely follows the Rāmāyaṇa. Kālidāsa was an admirer and a diligent student of the great epic. Indeed, as has been pointed out by Pandit R. Krishnamachariar,²¹ the name "Raghuvamśa" of the poem itself seems to have been directly suggested by, and borrowed from, the Rāmāyaṇa, where it occurs twice (रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान्मुनिः I. 3. 9; अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महावलः VI. 1. 11). It is no wonder, therefore, that Vālmīki should have been the model of Kālidāsa. What changes he makes in the Rāmāyaṇa-account are such as are necessary for poetic and dramatic effect. Thus in the Rām. Daśaratha shoots the young ascetic-boy, who dies first, and then the parents are taken to him by the King; while in the Ragh. the poet makes the boy die in the presence of his parents, which enhances the tragic effect of Daśaratha's deed. In Canto X. Kālidāsa makes the gods approach Vishṇu directly; while in the Rāmāyaṇa they approach Brahmā first, and then comes Vishṇu to whom they repeat their grievances. In Canto XII. the poet goes over the account very hurriedly, disposing of important events in single verses and phrases even,²² as if anxious not to narrate at length what had been so well narrated by Vālmīki. Even here, some of the accounts differ from those of the

21 In his *Raghuvamśavinars'a*, Srirangam 1908, p. 130.

22 E. g. The whole story of the purification of Sītā in fire he gives in one single word जातवेदोविशुद्धा (verse 104).

Rámáyaṇa. For example, the crow-story (vv. 21-23) is given differently by Válmíki; the reason of the burial of Virádha (verse 30), again, is not the same as that found in the Rámáyaṇa. But these are trifling variations. The thirteenth Canto is based on sarga 123 of the Yuddha-Kánda of the Rám. It provides an excellent contrast between the methods of the two poets. While the narrative of Válmíki is crude and simple, that of Kálidásá is brilliant with high-wrought imagery. Thus, to take a single instance, where Válmíki merely wrote असौ चुतनु शैलेन्द्रश्चित्रहृष्टः प्रकाशते, Kálidásá expanded the same into (XIII. 47)—

धारास्वनोद्भूरिद्धीमुखोऽसौ शृङ्गामलमाम्बुदवपद्मः ।
ब्राति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्द्वृतः ककुचानिव चित्रहृष्टः ॥

Cantos XIV. and XV. strictly follow the Rámáyaṇa. From Canto XVI. onwards, the poet goes beyond the story of the epic, and has recourse to Puráṇas. Here, too, the exact references have not yet been brought to light, and it cannot be said, for instance, whether the episode of Kumudvatí's espousal had any basis or was invented by the poet. The description of राजनीति in Canto XVII. is evidently based on that given in ancient treatises like Kautilya's Arthaśāstra,²³ a work which Kálidásá appears to have closely studied. The remaining portion of the poem only enumerates the kings in succession, and calls for no special comment.

THE SOLAR DYNASTY.

[We give below in parallel columns, for ready reference, the kings of the solar race as enumerated in the Vishṇu-Puráṇa (IV.), in the Rámáyaṇa (I. 70 and II. 110), and in the Raghuvanśa. The student will observe how closely Kálidásá has followed the Vishṇu-P. list. Before Raghu, Ikshváku was the most celebrated king of Ayodhyá and the family was named after him (see I. 72; VI. 71; XV. 44; XIV. 55 &c.) Nimi, a son of Ikshváku, was the founder of the Nimi dynasty that reigned at Mithilâ.]

23 This standard ancient treatise on the science of Politics has been only recently discovered and published at Mysore. It is frequently quoted by Mallinátha and is the original on which the well-known Kámandakiya Nitíśára is based.

Vishnu-Purāna.

Rāmāyaṇa.

Raghuvamśa.

व्रह्मद्	ब्रह्मद्
दक्षप्रजापति	मरीचि
भृदिति	कश्यप
विवस्वद्	विवस्वद्
मनु	मनु
इक्षवाकु	इक्षवाकु
विकुक्षि (or शशाद्)	कुक्षि
परंजय (or ककुस्थ)	विकुक्षि
अनेनस्	बाण
पृथु	अनरण्य
विष्वगञ्च	पृथु
आर्द्र	त्रिशङ्कु
युवनाञ्च	धूयुमार
आवस्त	युवनाञ्च
कृहवञ्च	मांधार
कुवलयाञ्च (or धुंधुमार)	सुसंधि
दृढाञ्च	भ्रुवसंधि
हर्यञ्च	भरत
निकुम्भ	असित
संहस्ताञ्च	सगर
कृशाञ्च	असमञ्च
प्रसेननित्	अंत्युमत्
युवनाञ्च	हिलीप
मांधार	भगीरथ
उरुकुस्त	ककुस्थ
त्रसइस्यु	रघु
संभृत	कलमाषपाद
अनरण्य	शङ्खण
पृष्ठदञ्च	सुदर्शन
हर्यञ्च	अमिवर्ण
वसुमनस्	शीघ्रग
त्रिधन्वन्	मरु
त्रैट्यारुण	प्रश्यश्चुक
सत्यवत (or निशङ्कु)	अम्बरीष
हरिश्चन्द्र	नहृष
रोहिताञ्च	यथाति
झरीत	नाभाग
चक्षु	अज

विवस्वत्
मनु
...
दिलीप
रघु
अज
दशरथ
राम
कुश
भतिथि
निषध
नल
नभस्
पुण्डरीक
क्षेमधन्वन्
देवानीक
अहीनगु
पारियात्र
शिल
उत्ताम
वज्रानाम
शङ्खण
व्युषिताञ्च
विष्वसह
हिरण्यनाम
कौसल्य
आर्जिष्ठ
उत्र
पुष्य
भ्रुवसंधि
सुदर्शन
अमिवर्ण

विवस्वत्
मनु
...
दिलीप
रघु
अज
दशरथ
राम
कुश
भतिथि
निषध
नल
नभस्
पुण्डरीक
क्षेमधन्वन्
देवानीक
अहीनगु
पारियात्र
शिल
उत्ताम
वज्रानाम
शङ्खण
व्युषिताञ्च
विष्वसह
हिरण्यनाम
कौसल्य
आर्जिष्ठ
उत्र
पुष्य
भ्रुवसंधि
सुदर्शन
अमिवर्ण

Vishnu-Purâna.	Vishnu-Purâna.	Vishnu-Purâna.
विजय	देवानीक	दल (or शिल)
रस्क	दशरथ	उक्त
हृक	इलबिल	वज्रणाम
चाह	विष्वसह	शहूनाम
सगर	दिलीप	व्युषिताम्
भसमधस	खट्टाङ्ग	विष्वसह
भंद्युमत्	दीघवाहु	हिरण्यनाम
दिलीप	रघु
भगीरथ	अज
भूत	दशरथ	पुष्प
नाभाग	राम	ध्रुवसंधि
अम्बरीष	कुश	सुदर्शन
सिन्धुदीप	अतिथि	अभिवर्ण
भयुताम्	निषध	शीघ्र
कृतुपर्ण	नल	मह
सर्वकाम	नभस्	प्रसुश्चूत
मुहास	पुण्डरीक	सुगदि
मित्रसह (or कल्पमाषपाद)	क्षेमधम्बद्	अमर्ष
भहमक	अहीनगु (or रु)	महस्वत्
मूलक	पारियाम्	विश्वतवत्
		वृहद्वल

(3) GENERAL AND CRITICAL REMARKS.

The student who has closely followed the preceding summary could not have failed to be immediately struck with the abrupt ending of the poem ; this, and the absence of a suitable benedictory stanza which generally marks the close of Sanskrit compositions, have given rise to an important question, viz. whether the present nineteen Cantos are the whole poem, and whether the poet might not have written more Cantos than have descended to us. No decisive answer can be given to this question. The student might compare how the Kumârasambhava, too, similarly ends in an abrupt manner at the end of its 8th Canto ; here some later poet has filled the deficiency by composing nine more Cantos. But no such thing has been done in the case of the Raghuvamśa. All the MSS. of the poem yet discovered agree in ending the poem where

it ends at present. All the commentators, again, who belong to different provinces of the land and different periods of time, seem to have believed the poem to be complete, and they all conclude their commentaries formally at the end of the nineteenth Canto; and one of them, Hemádri, incidentally remarks at the beginning of the 16th Canto that the Rámáyaṇa, the poet's source for the history up to that portion, being exhausted, he now gives four more Cantos from other sources. There is a persistent tradition, however, which says that the complete poem originally contained as many as 25 Cantos; and there is nothing that goes against this tradition. On the contrary many things tend to confirm it. As a general rule Sanskrit poets studiously avoid a tragic result; and even when they cannot avoid it, they are anxious to give it an agreeable finish. And we cannot reasonably suppose Kálidása to have gone against a practice of such long standing as led the later writers on poetics to lay down a rule that the death of the hero should never be actually represented (नाधिकारिष्यं कामि D.-R. III. 40). "Further" remarks Mr. S. P. Pandit, "he (Kálidása), who is on all hands praised for the happy choice of his subjects and the thorough execution of his plans, cannot be supposed to have brought down the history of the most celebrated ancient Indian kings to such a sorry end. It is natural to imagine that his object must have been some such as to connect some one of the dynasties of kings existing in his time with the race anciently descended from the sun. The Vishnu-Puráṇa enumerates no less than 37 princes after Agnívarṇa, of whom it represents 8 as having reigned up to the war of the Mahábharata and the rest after that event * * *

* * * The line of Kings, therefore, mentioned by our poet, not being complete, the conclusion is inevitable either that the poet did not finish his work, or if he did, it has not descended to us in its entirety." The absence of any trace of additional Cantos having ever existed lends weight to the former conclusion. We think it highly likely that Kálidása, though he might have intended to write more Cantos, was somehow prevented from carrying out his intention.

Another feature, that calls for notice on a review of the contents of the poem as a whole, is the evident lack of unity of plot. This, however, is part of the very design of the poem, and can hardly be accounted as a blemish. The poet did not choose a single episode, nor even the life of a single hero; but the lives of a number of famous kings; it is unfair to expect unity of plot.

in a work of such character. On the contrary, it amounts to a triumph of skill on the poet's part to have welded together his detached episodes without incongruity in presentation. Moreover, a unity of plot of a certain kind does exist, if we remember that the incidents mentioned in the poem are all to be interpreted as part of the central idea running through the poem, viz. the portraying of the leading characteristics of an ideal king according to the A'ryan standard. Viewed in this light, even the slight charge of "a formless plot" vanishes into background, and we see the Raghuvamśa for what it is, being a word-painting, in the most polished phraseology of an accomplished poet, of the ideal of kingship; that is the theme of the Raghuvamśa, and not so much the complete life-history of each King. It is, therefore, inevitable that, as remarked by Dr. Ryder, we must regard the Raghuvamśa as a poem "in which single episodes take a stronger hold upon the reader than does the unfolding of an ingenious plot."

It is in the Raghuvamśa, as in the Śākuntala, that Kālidāsa is seen at his best. The poem has been most popular in India from very early times and has evoked an unending chorus of praise from the learned and beginners alike. Stray lines, detached stanzas, and even whole Cantos of the poem are on the lips of many a cultured Indian to whom Kālidāsa's muse embodies the very essence of the pleasure derivable from poetry: क इह रघुकारे न रमते, says a well-known subhāshita. Almost every Canto of the poem makes a special appeal to the reader by reason of some peculiar grace, whether of mellifluous style, or of life-like description, or of dramatic dialogue. Let the student examine the various Cantos for himself. In the very opening stanzas (5-9) of the first Canto the poet strikes the key-note of the whole poem in a résumé of the accomplishments of the kings of the Raghu line. Then follows the description of Dilipa's good rule as well as that of his journey to Vasishtha's hermitage, which is of a kind that leaves its impress on the mind long after it is read, bringing visually before us the benign ruler and his simple subjects by such stanzas as हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धातुपस्थितान् । नामधेयानि पृच्छन्तौ दन्यानं मार्गशास्त्रिनाम् ॥ Then in Canto II. the meeting of Dilipa with the lion, and in Canto III. Raghu's encounter with Indra are classic examples, known to almost every Indian Sanskrit-reading school-boy, of spirited and balanced dialogue and bright narration, apart from the noble ideals of self-sacrifice and personal valour which they vividly place before him. In the fourth Canto we have

a striking description of the main parts of the country; it is impossible to forget the word-pictures which the poet draws in such stanzas as वलेरःयुवितास्तस्य विजिगीषोर्गताऽनः । मारीचोद्भ्रातहारीता
 मलयाद्रेष्टपत्यकाः ॥ or विनीताध्वथमास्तस्य सिन्धुतीरविचेटने । दुधुरुवाजिनः
 स्कन्धैलग्रहकुमकेसरान् ॥ Canto V. describes the magnanimity of Raghu,
 who gave to the sage Kautsa wealth in excess of his demands;
 it is, as we have said elsewhere, probably the most characteristic
 kingly trait. This Canto contains also the famous address of the
 bards (*Vaitālikas*) to prince Aja at dawn. The passage from
 तस्याधिकारपुरुषे ॥ (V. 63) to the end of the Canto is one of the
 best known in the works of Kālidāsa, where the poet has expressed
 beautiful thoughts in language which is most rhythmical and
 charming. The expression here is so sweet and so pleasing, the
 harmony between sound and sense is carried here to such exquisite
 perfection, that it is not without reason that a tradition has grown
 up around this passage as to its having been written by the
 Muse of Poetry, the goddess Sarasvatī herself! The sixth Canto
 contains rapid pen-portraits of the various kings in the Svayam-
 varā; here Kālidāsa reveals himself as a master of the art of
 sketching a character with a few telling strokes. The seventh
 Canto contains a description of a typical Āryan wedding, similar
 to the one in the seventh Canto of the Kum., and the student can
 see that the marriage-customs have not much altered materially
 during twenty centuries. The description of the fight (VII. 35-
 63), it must be allowed, is rather tame and conventional. The
 eighth Canto contains the famous अजविलाप or lament of King
 Aja at the death of his wife Indumatī. It is fine poetry, but it
 suffers by comparison with the corresponding रतिविलाप in Kum.
 IV. It is more natural in a woman, as being of the weaker sex,
 to indulge in lamentation; while when a man grieves it is a sign
 of weakness which does not enlist our sympathy so much: the
 poet has therefore better succeeded in portraying a lamenting Rati.
 At the end of this Canto is the beautiful message sent to Aja by
 his *guru* Vasishtha, concerning the evanescence of this world and
 the futility of human sorrow for departed relatives. The ninth
 Canto attracts many owing to the charming यमकाः introduced.
 This is the only place in all the works of Kālidāsa where he tries
 his hanū at चित्रकाव्य; he has succeeded well without putting an
 undue strain on the construction of the s'loka, as other inferior
 poets do when they try to employ यमकाः. The Canto also contains
 fine descriptions of spring and deer-hunt.

In the tenth Canto we have the passage where the gods praise Vishnu, which has its counterpart in Kum. II.; it does not possess any particular interest. In the eleventh we have a life-like description of the journey of the two boy-princes to Viśvāmitra's hermitage; its chief feature is the encounter of Rāma with Paraśurāma, and the graceful way in which the poet brings the former out of it. The twelfth Canto has become one of the weakest in the whole poem, as the entire story of the Rāmāyaṇa from the death of Daśaratha in Ayodhyā to the killing of Rāvaṇa in Laṅkā has been very hurriedly gone over. The poet felt the necessity of abridging it in this manner; for otherwise his poem would have grown interminably long. Dr. Ryder observes (pp. 150-151)—“It may well be doubted whether the cantos dealing with Rāma are the most successful. They are too compressed, too briefly allusive. Kālidāsa attempts to tell the story in about one-thirtieth of the space given to it by his great predecessor, Vālmīki. The result is much loss by omission and much loss by compression. Many of the best episodes of the Rāmāyaṇa are quite omitted by Kālidāsa: for example, the story of the jealous humpback who eggs on Queen Kaikeyī to demand her two boons; the beautiful scene in which Sītā insists on following Rāma into the forest; the account of the somnolent giant Pot-eat ... Other fine episodes are so briefly alluded to as to lose all their charm: for example, the story of the golden deer that attracts the attention of Rāma while Rāvaṇa is stealing his wife; the journey of the monkey Hanūmat to Rāvaṇa's fortress and his interview with Sītā. The Rāma-story, as told by Vālmīki, is one of the great epic stories of the world. It has been for two thousand years and more the story *par excellence* of the Hindus ... There is, therefore, real matter for regret in the fact that so great a poet as Kālidāsa should have treated it in a way not quite worthy of it and of himself.”

While we recognize the force of this criticism, we cannot quite agree with the learned scholar in his explanation. Dr. Ryder says that Kālidāsa did not care to put himself “into direct competition with Vālmīki,” and thus to challenge comparison with him. While Kālidāsa doubtless felt great admiration for Vālmīki and his work, the real explanation of the weakness of the twelfth and the fifteenth cantos is, in our opinion, to be sought elsewhere. It is that the poet felt the need of abridging somewhere, and these

are the parts of the story where he has chosen to do it; whenever our poet has had to relate incidents in a catalogue fashion, as for instance in Cantos XIII., XV. and XVIII., he is never at his best. But whenever he gives full play to his fancy, his poetry is as good as, even better than, Vâlmîki's. For example, the famous journey back to Ayodhyâ from Lañkâ (Canto XIII.) is to be found in the original Rámáyana also; if we compare the two we see that our poet has excelled his predecessor in acuteness of observation in the elegance of style and in the vividness of expression (*vide supra* p. xxvii.). The fourteenth Canto is rather colourless, but the sixteenth makes up the deficiency, containing as it does Kuśa's interview with the guardian-deity of Ayodhyâ, and further on, the charming description of summer beginning with अगस्त्यचिह्नादयनात्सर्वेषं &c. (sl. 44). The next Canto (XVII.) gives a detailed description of administrative policy, which would probably read dry to those not interested in the subject. The ending Canto describes amorous sports, much in the manner of the eighth Canto of the Kumárasambhava. We thus see that, barring a few exceptions, every canto of this poem has some attractive feature or other which endears it to the reader on that account; there is no wonder, therefore, if the whole poem has found admirers by the million, and has become, in the words of Sanskrit rhetoricians, मूर्धभिर्विक्त of all the Kávyas in popularity.

If we were to compare the Ragh. with the two other poems of Kálidása, it would be found inferior to them in unity of plot; but, as we have remarked above, this happens because it treats of a number of Kings and not of one definite episode. It might also be said that the Meghadúta excels the Ragh. in perfection of polish, though here too the comparison would be slightly unjust since the Meghadúta is a small piece, while the Ragh. is twelve times larger; in a large work one cannot expect equal finish in every part.

One chief reason of Kálidása's superiority over other poets is his brilliantly polished style; there is no other Sanskrit poet who possesses an equal command over language so simple and withal so graceful. In fact, all the works of Kálidása are written in what the later rhetoricians have called the *Vaidarbhi* style, the ten chief excellences belonging to which are thus given by Daṇdin:—
 श्लेषः प्रसादः समता माधुर्ये सुकृमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः ॥
 (K.-D. I.41). Kálidása abhors the looseness and laxity of the epics.

the superfluous piling of epithets found in lesser poets, and the artificiality of diction which is observable even in writers like Bāna and Māgha. He studiously avoids all meretricious ornament and the cheap tinsel of verbal tricks. His strength lies in the music of his words and in the swift conveying of precise and beautiful ideas. He employs no figures of speech except the commonest ones, and in particular he delights in *Upamā*, of which he is a recognized master. He is a great lover of nature, and all his similes and illustrations are drawn from his close observation of natural phenomena. We note down a few here, chosen at random :

नक्षत्रताराम्रहस्यं कुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः । (VI. 22)
 हुमसानुमतां क्रिमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः । (VIII. 90)
 दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् । (X. 9)
 अंशैरत्नयुग्मिष्ठं पुष्पवेवार्थमिव द्रुमाः । (X. 49)
 मनो जहर्त्तिशाधान्ते इयामाभ्रा दिवसा इव । (X. 83)
 बालाक्षेपतिमेवाप्सु वीचिभिन्ना पतिष्ठयतः ।
 राज रक्षः कायस्य कण्ठच्छेष्टपरं परा ॥ (XII. 100)

The student can select many more; the whole work richly abounds with them. Over the *Raghuvamśa*, as Dr. Ryder observes, "is shed the magic charm of Kālidāsa's style;" and it is this magic charm of style, coupled with the discriminating choice of episodes and topics, that constitutes the main element in the universal admiration which the *Raghuvamśa* has continued to elicit from an appreciating and critical public.

(4) THE PRINCIPAL CHARACTERS.

The poet has devoted the major part of his poem (Cantos I.—XV.) to describing the five chief princes of the Raghu race, whose collective virtues he has briefly summarized for us at the very beginning in these memorable lines :—

... आजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
 आसमुद्दक्षितीशानामानाकरथवर्तमनाम् ॥
 यथाविधिहतामनिं यथाकामाच्चितार्थिनाम् ।
 यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥
 त्यागाय संभृतार्थनां सत्याय मितभाषिणाम् ।
 यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥
 शैशवेऽम्यस्तविद्यानां योवने विषयैविणाम् ।
 वार्ष्णेके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥
 स्थूणां (I. 5-9)

This, in brief, is the ancient Hindu ideal of Kingship ; and it is here illustrated by a series of brilliant portraits which aim at showing the culture and civilization of ancient India at their best. It is true that a poet's powers of depicting a character are best seen in a play, which is a दृश्य काव्य, while in a long poem dealing with a series of kings characters will occupy—comparatively—a secondary place, it being the poet's object to make each canto an attractive piece of poetry by exhibiting his powers of narration and description in melodious and poetical language.²⁴ Nevertheless, there will be sufficient scope for character-painting if the poet takes care to choose just suitable episodes for detailed narration, relegating minor incidents to the back-ground, or even omitting them altogether. Kālidāsa has done this, and he has skilfully selected those incidents in the careers of his heroes which possess an absorbing dramatic interest ; thus the reader, when he comes to Dilīpa's contest with the lion, or to Raghu's with Indra, feels the whole scene being acted before his eyes as though on a real stage. It is such scenes that leave a permanent impression on the reader, without being simply bald statements of facts in metrical language.

The poet begins with King Dilīpa. His general virtues are described in ślokas 13–29 of canto I. ; it is a description which, it may be remarked in passing, applies in a greater or less degree to all good and noble kings. We can hardly understand him that way ; if we are to know him better, we must have something more definite than a conventional description. Dilīpa had no issue and he decides to consult Vasishṭha on that account, which shows his great reverence for his spiritual *guru* and his faith in the efficacy of religious rites in attaining the desired end. Vasishṭha enjoins upon him service of the holy cow in his possession ; the readiness with which the King accepts the task, and the rigorous exactitude with which he performs it, show how simple and duty-loving his nature was. With him kingly grace was not incompatible with simplicity. But the trait of character which raises him far above the level of ordinary kings is his interview with the lion wherein he offers his own body in exchange for that of the cow, recalling the famous instance of Śibi saving the pigeon in a similar manner. The moral may be given in the

²⁴ If this were not so, where was the necessity of describing in detail a model Government under the obscure King Atithi (Canto XVII.), when it could, with better propriety, have been done under Raghu ?

poet's own words—क्षताकिल ब्रायत इत्युद्धः क्षवस्य शब्दो भुवनेषु रूढः। राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा॥। “The highest duty of the ruler is to look after the weak and to save them from the aggressive strong.” In due time, when his son Raghu is born, he abdicates his throne in his favour, and retires to the forest

Raghu is the next king. He was the most illustrious of his line, since not only is the poem named “Raghu-vamśa” after him, but even his equally illustrious successor, Rāma, is more often known by such titles as राघव, रघुपति, रघुनाथ and the like. While yet a young man, Raghu was entrusted with the task of guarding his father's sacrificial horse; we know how he had to fight with the redoubtable Indra, the chief of the immortals. His intrepid bravery won him Indra's admiration and his father's blessing. In the poet's own words, the incident brings out Raghu's वीर्यातिशय (III. 62). Raghu's merits as a ruler will be found in slokas 8-13 of canto IV., which also describes how Raghu brought the whole of India under his sway. It would appear that he was the first prince of his race who undertook, and brought to a successful termination, this wide, arduous and glorious campaign of universal conquest; and that is perhaps one reason why he came to be regarded as the greatest of his race, since doubtless a king who first brought a whole country under one *chhattra* could not have failed to win universal applause and approbation. It is, however, in a subsequent incident that his crowning achievement lies, which brought him undying²⁵ fame. Having given away all his wealth as gift to Brāhmaṇas in a sacrifice, Raghu had practically become a beggar, so much so that even the vessels in his household were earthen and not of gold. But when the sage Kautsa comes to him for money he cannot turn him away; he wishes to satisfy his want; and the God of Wealth showers down gold, all of which he makes over to Kautsa. It is more than Kautsa wants, but the king insists on his taking all, as it was obtained for him; as the poet beautifully expresses it—जनस्य सकेतनिवासिनस्तौ द्वावध्यभूतामभिनन्यसत्त्वौ। गुरुपदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृगोऽधिकामाद्धिकपदश्च ॥ (V. 31). The incident reveals the highest type of selfless nobility in a king, illustrating the complete harmony between भोग (enjoyment) and त्याग (renunciation).

25 That this was also the popular conception is shown by a later reference to Raghu, when in canto VI. he is described as नहक्षत्रोविश्वजितः ग्राहकः। चतुर्दिग्बायितंभूतां यो मृत्यावशेषाभकरोद्विविश् ॥ आख्लदनद्रिनुदसीन्यतीर्थं भूतंगमानं नमति प्रावेद्यम्। ऊर्ध्वं गतं गत्व न चातुर्बन्धि यशः परिष्ठेत्तमियत्याक्लम्॥ (76-77).

ciation) and the पथाकामाचित्तार्थित्वं and त्यगाय संभूतार्थत्वं of Raghu; we should not hesitate to name it as probably the most striking episode in the whole book. After seeing his son married, Raghu departed this worldly existence by means of *yoga* (VIII. 24; cf. योगेनान्ते तत्त्वयजाम्).

The next King is Aja. He is presented in the three-fold character of the best warrior (VII. 57 ff.), the best ruler, a second copy as it were of Raghu (VIII. 4 ff.), and the most loving husband (VIII. 38 ff.). Thus he is shown to have proved himself a conquering hero, when he routed the hosts of his rival kings on his way back from the Svayamvara. The poet describes in the beginning of canto VIII, how Aja ruled wisely and justly; but what he has elected to describe at length is the death of Aja's queen, Indumatî, and his consequent grief. It appears that Kâlidâsa had an object in giving prominence to this; probably here he wanted to present a contrast with the character of Râma, showing that if a King of Raghu's race could cast off his wife under pressure of circumstances (as Râma will be described in the sequel to have done), there was here one, the intensity of whose love was so great that when he lost his wife he could not survive her but died pining for her. And the poet has done it very skilfully.

The next ruler is Daśaratha, whose general merits are described in the beginning of the 9th Canto. He is as great a warrior and as wise a ruler as his two immediate predecessors and also a great performer of sacrifices. (See IX. 5, 10, 20, 21 &c.). He was neither much given to chase nor addicted to any of the principal vices of men (sl. 7). But in fulfilment of a decree of fate he once went a-hunting and there inadvertently killed an ascetic youth; and the father of the young ascetic cursed the King that he would die of grief for his son. This son is Râma, at separation from whom Daśaratha died as foretold. The poet explains away this one instance of breach of duty on the part of Daśaratha with the remark अप्येष पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः (IX. 74).

Finally we come to Râma. Here Kâlidâsa instinctively felt overshadowed by the genius of his great predecessor, Vâlmîki, and the vastness of the material before him; and he has, therefore, hurriedly gone over the chief incidents in Râma's career—how out of filial love and obedience he went out into the forest and killed the demon-king Râvana in Laṅkâ. Râma's abandonment of Sîtâ, some think, is a sort of blot on his otherwise immaculate character; the poet, therefore, explains why Sîtâ was abandoned.

It was not because Ráma thought her guilty, but because he wanted not even a breath of criticism against him among his subjects. As a King he felt it was his duty to lay down an example of rigid moral purity, and to show that all his acts were above suspicion. Ráma's killing of Śambúka is then related, which too was an act done with the intention of regulating the conduct of his subjects as a whole, and not of punishing Śambúka individually; for after all Śambúka *did* go to heaven as he wished (XV. 53). We thus realize how Ráma has been portrayed particularly as a sovereign who is most anxious to rule his people with scrupulous punctiliousness, following in his own person whatever he wanted his people to follow, even when it entailed suffering on himself. No kingly ideal of later times can enjoin a better precept or point to a worthier model; and it is but fitting in the nature of things that *Ráma-Rājy* should become in popular parlance a common expression for the ideal Government, where the interests of the people are placed first, even before those of the sovereign.

(5) THE GEOGRAPHY OF THE POEM.

Besides the *Meghadûta*, the *Raghuvamśa* is the only work of Kâlidâsa which contains a number of references to the geography of India as it was known to him in those days. These are to be found in the 4th, 6th and 13th cantos, but more particularly in the 4th, which describes the *dig-vijaya* of Raghu. The student can easily identify these places on the map²⁶ which is reproduced elsewhere, and the detailed explanations would be found in our Notes. He should especially trace the course of Raghu's tour of conquest. Starting from Ayodhyâ, Raghu first marches towards the *East*, where he conquers the Suhmas and the Vaṅgas. He then crosses the river Kapiśâ, which takes him to the *South*. Here he conquers, in order, the Utkalas, the Kaliṅgas, the Pândyas, the Keralas, and the Aparântas on the western coast. In the *West* and in the north-west he subdues the Pârasikas, the Hînas and the Kâmbojas; and in the *North* and the north-east, the Utsavasamketas, the Prâgjyotishas, and the Kâmarûpas, returning thence to his capital. Most of the principal rivers and mountains have been mentioned here; e.g. the Sahya and Himâlaya ranges,

26 We are greatly indebted to the Map given in Pandit R. Krishnamachariar's *Raghuvans'avimars'a* (1908), from which we have borrowed some of these identifications.

and the Ganges, the Kâverî and the Indus rivers. In the 6th Canto, on the occasion of describing the various kings assembled in Kuñdina, the capital of the Vidarbhas in Central India, the principal provinces of India have naturally been mentioned; these are Magadha, Aṅga, Avanti, Anûpa, Súrasena, Kaliṅga, Pâṇḍya and Uttara-Kosala. As all the chief princes were expected to have come there, it is almost certain, as observed by Mark Collins,²⁷ that "we may see in this list a reflex of the principal kingdoms of India in the times of Kálidâsa." The 13th Canto supplies some additional names of places lying in a straight line between Ceylon and Ayodhyâ; e. g. the mountain Mâlyavat, the lake Pampâ, the river Godávarî, the mountain Chitrakûṭa and the rivers Yamunâ and Sarayû. The description of many of these places is far from being conventional or traditional; it very often reads like such as would be given by an eye-witness, and it is pretty certain that our poet must have travelled widely with an observant eye. No other poet in classical Sanskrit literature has described the country in such a familiar and vivid manner.

(6) MALLINA THA.

There exist a large number of commentaries on this poem, but none of them is so well-known or so often studied as that of Mallinâtha, who enjoys a supreme position as the standard authority in the interpretation of Kálidâsa's poems. While writing about Kálidâsa we had to remark above that he says absolutely nothing about himself in his writings, and the same is true his great scholiast, {Mallinâtha. Pandit Vâmanâchârya Zalktîkar, the editor of the Kâvyaprakâśa, wrote that Mallinâtha was a Brâhmaṇa of the Kâsyapa gotra, and that his descendants were still living at Gajendragad in the Sâtara District. But the learned Pandit was hasty in his identification; for Mr. M. S. Sâstrî (in his "Second Report on the Search of Sanskrit MSS.") has shown that Mallinâtha was a native of Tailangâna (Ândhra), which fact is now accepted as established. He had a son named Kumârasvâmin, who was also an erudite scholar, and wrote a commentary on the Pratâparndîya. In addition to his three commentaries on the three poems of Kálidâsa, Mallinâtha is credited to have written (a) commentaries on अमरकोश, एकावली, काव्यादर्श, किरातार्जुनीय, तन्त्रवार्तिक, तार्किंकरक्षा, नलोदय, नैषधीयचरित, प्रशस्तपादभाष्य, भट्टिकाव्य-

27 *The Geographical Data of the Raghuvans'a and Das'akumdra-charita* (1907), p. 17.

दयुराच्छेन्दुशेखर, शिगुपालवध, and सारमञ्ची; and (b) independently, these works—उदारकाव्य, रघुवीरचातिकाव्य, वैयकत्तत्र, and वैयरत्नाला. It is possible that some of these productions belong to some other Mallinātha than our commentator; for there have been many Mallināthas, just as there have been many Kālidāsas.

The date of Mallinātha can be fixed with tolerable certainty. He has written a com. on the Ekāvalī, a work on alaṁkāra which frequently refers to King Vīra-Narasimha, whose reign extended up to 1314 A.D. Mallinātha also often quotes the Pratāparudrīya, another work on alaṁkāra, which mentions King Pratāparudra who reigned from 1295 to 1323 A.D. Sir Dr. Bhāndarkar has shown (p. xxi of his Preface to his 2nd ed. of the Māl.-Mādh.) that Mallinātha must be placed before the lexicographer Medinikara, the latest limit for whose date is 1431 A.D. Hence it is clear that the date of Mallinātha approximately falls somewhere between 1325 and 1425 A.D. Most probably he belongs to the latter half of the 14th century.

Mallinātha is a commentator of great merit and literary acumen. He was a profound grammarian, well versed in the Nyāya and Vaiśeshika philosophies, and thoroughly acquainted with Paurāṇic as well as secular literature, as he himself tells us in his introductory ślokas to the commentary on the Rāgħ.; and the extreme popularity of his commentaries shows that this is not an idle boast. His commentaries are pre-eminently adapted to the needs of the advanced general reader. They are sufficiently expressive without being prolix. He never makes an unnecessary display of his knowledge, but strictly follows the principle he himself lays down, viz., नातूरं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते. He is perhaps the only commentator on the poems of Kālidāsa who shows a critical appreciation of poetry and endeavours to preserve, as far as possible, the genuine readings of the poet, studiously rejecting the spurious substitutions of single words and phrases, and the occasional interpolations of whole ślokas. To his commentaries on the three poems of Kālidāsa he has given the title सज्जोवनी॑, meaning thereby that his commentaries *re-inspire with life* the words of Kālidāsa “that lay in a swoon under the effect of the poison of bad commentaries.” Every student of Kālidāsa now recognizes that this was no vain presumption; Malli.’s commentaries have eclipsed all others, and he stands unrivalled as the commentator of Kālidāsa’s poetical works.

Important Abbreviations.

A. G.—Apte's Guide to Sanskrit Composition.	MALLI.—Mallinātha.
AK., AMAR.—Amarakośa.	MA'L.-MA'DH.—Mālatī-
ATH.-V.—Atharva-Veda.	Mādhava.*
BA'L.—RA'M.—Bála-Rámáyaṇa (play).	MA'RK.-P.—Márkanḍeya-
BG.—Bhagavadgītā	Puráṇa.
BHAR.—Bhartrihari's Śatakas (N. and V.).*	MEGH.—Meghadūta.*
BHATTI.—Bhaṭṭi-Kāvya.*	MRICH.—Mrīchchhakaṭika.
BH.-P.—Bhágavata-Puráṇi.	MUD.—Mudrārākshasa.*
BRIH.-SAM.—Brihatśaṁhitā.	Mv.—Mahāvīracharita.
BRIH.-UP.—Brihadāraṇyako- panishad.	M-W—Monier-Williams.
CHH.-UP.—Chhbândogyo-piṇiṣhad.	NA'G.—Nāgānanda.*
D.-K.—Daśakumāracharita.*	N.-OH.—Naishadhiya-Charita.
D. R.—Daśarūpaka.	PA'N.—Pāṇini's Ashtādhyāyī.
GÍT.—Gītagovinda.	PT.—Pañchatantra.*
H.-CH.—Harshacharita.	RAGH.—Raghuvamśa.*
HEM.—Hemālī.	RA'M.—Rámáyaṇa of Válmiki.
HITOP.—Hitopadeśa.*	RATN.—Ratnāvalī.*
H. S. GR.—Higher Sanskrit Grammar (by M. R. Kálo).	RIG.-V.—Rig-Veda.
Hv.—Harivamśa.	RITVS.—Ritusamḥāra.*
KA'D.—Kādambarī.*	SA'K.—Śákuntala.*
KA'M. N.—Kāmandaka's Nītiśāra.	SA'M.-K.—Sāṃkhya-Kārikā.
KA'S.—Kāśikā of Vāmana.	S.-D.—Sāhitya-Darpaṇa.
KA'S'-KH.—Kāśikhaṇḍa.	S - D - S.—Sarvadarśana- saṅgraha.
KATHA'S.—Kathásaritságarā.	SID.-K.—Siddhāntakanmudi.
KA'V., K.-D.—Kāvyālarśa of Dāṇḍin.	SIS'.—Śisupālavadha.
KIR.—Kirātārjunīya.*	TARK.—Tarkasamgraha.
K.-P.—Kāvya-Prakāśa.	UP.—Upanishad.
KUM.—Kumārasaṁbhava.*	UTTAR.—Uttararāmācharita.*
MAH.-BH.—Mahā-Bhárata.	VALL.—Vallabhadeva.
MA'LAV.—Mālavikāgnimitra.*	VA'RTE.—Vārttika.
	VENI'.—Veṇīsamḥāra.*
	VIKR.—Vikramorvaśīya.*
	VISH.-P.—Vishṇu-Puráṇa.
	YOG.-S.—Yogaśūtras.
	&c. &c. &c.

॥ श्रीः ॥

रघुवंशः ।

संजीवन्या समेतः ।

प्रथमः सर्गः ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।

सद्यो दक्षिणदक्षपातसंकुचद्वामदृष्टये ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।

तन्मरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मैन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥

शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।

करुणामस्तौः कटाक्षपातैः कुरु मामम्बु कृतार्थसार्थवाहम् ॥

वीराणां काणभुजीमजीगणदवाशासीच वैयासकी-

मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।

वाचामाकलयद्वस्यमखिलं यश्चाक्षिपादस्कुरां

लोकेऽभूदुपप्रभेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥

मङ्ग्लिनाथकविः सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।

व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥

कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।

चतुर्मुखोऽथ वा साक्षाद्विदुर्नन्ये तु मादशाः ॥

तथापि दक्षिणावर्तनाथायैः क्षुणवर्त्मसु ।

वर्यं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्छिता ।

एषा संजीवनी टीका तामयोजीवयिध्यति ॥

इहान्यव्युखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

इह खलु सकलकविशिरोमाणिः कालिदासः ‘काव्यं यशसेऽर्थकुते व्यवहारविदें शिवेतरक्षतये ।

१ कथंभूताय मार्तापितृस्वरूपाय । वामार्धजानये वामार्धं जाया यस्य तस्मै । पुनः कांडशाय दक्षिण दृक्षपातेन शिवस्य दृष्टिपातेनेत्यर्थः संकुचन्ती वामा पार्वत्या इत्यर्थः दृष्टिः यस्य ।

२ गजाननारुपं तेजः मन्महे इ० । ३ कृतार्थसार्थवाहम्-साधुनिर्वृढीकाकरणभारमिति श्लिष्टोऽर्थः ।

४ वा णीकांगभुज्जी-कणभुकपणीतं वैशोषिकदर्शनम् । वैयासकीं-व्यासकृतानि अष्टादश पुराणानि ।

अन्तस्तन्त्रं तन्त्रशार्के । पन्नगगवीगुम्फेषु पातञ्जलमहाभाष्ये इत्यर्थः । अक्षपादस्कुरां वाचां गौतम-

-प्रणीं तन्यायदर्शनस्य इ० । यदुपज्ञ-उपज्ञा आयशानं यस्य उपज्ञा यदुपज्ञं । उपज्ञोपक्रमं तदाच्चि-

-ख्या सायाम् (२४१२१) इति सूत्रेण तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वम् । यस्मादुपज्ञा यस्य इति ना ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ १ ॥ इत्याद्यालंकारिकवचनप्रोमाप्यात्काव्यस्यानेकश्रेयः साधनताम् । 'काव्यालापांथ वर्जयेत्' इत्यस्य निषेधशास्त्रस्यास्तकाव्यविषयतां च पद्यन् रघुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः चिकीर्षितार्थाविन्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवतानमस्कारस्य शिष्ठाचारपरिप्राप्तत्वात् 'आशीर्नमस्त्क्या वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ।' इत्याशीर्वादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुख्यलक्षणत्वात्काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थप्रतिपत्तिसूलक्लेन विशिष्टशब्दार्थयोथ 'शब्दजातमशेषं तु धते शर्वस्य वद्धभा । अर्थरूपं यद्यिलं धते मुखेन्दुशेखरः ॥ २ ॥' इति वायुपुराणसंहितावचनवलेन पार्वतीपरमेश्वरायत्तत्वदर्शनात्तत्प्रतिपित्सया तावेवाभिवादयते—

‘वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

वागर्थाविवेत्येकं पदम् । इवेन सह समासोऽविभक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वक्तव्यम् । एवमन्यत्रापि दृष्टव्यम् । वागर्थाविव शब्दार्थाविव संपृक्तौ नित्यसंबद्धावित्यर्थः । नित्यसंबद्धयोरेहमानत्वेनोपादानात् । 'नित्यः शब्दार्थसंबन्धः' इति मीमांसकाः । जगतः लोकस्य पितरौ । माता च पिता च पितरौ । 'पिता मात्रा' इति द्रुद्वैकशेषः । 'माता-पितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ' इत्यमरः । एतेन शर्वैशिवयोः सर्वजगजनकतया वैशिष्ठ्यमित्यार्थप्रदानशक्तिः परमकाशुक्रिकत्वं च सूच्यते । पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'टिङ्गाणव्' इत्यादिना डीप् । पार्वती च परमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ । परमशब्दः सर्वोत्तमत्वयोत्तनार्थः । मातुरभ्यर्हितत्वादल्प्याक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थम् । वन्दे अभिवादये । अत्रोपमालंकारः स्फुटएव । तथोक्तम्—'स्वतःसिद्धेन भित्रेन संपत्तेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्णस्य वाच्यं चेदेक्षणोपमा ॥' इति । प्रायिकश्चोपमालंकारः कालिदासोक्तकाव्यादौ । भूदेवताकस्य सर्वगुरो-मैगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते । तदुक्तम्—'शुभदो मो भूमिमयः' इति । वकारस्यामृतवीजत्वात्प्रचयगमनादिसिद्धिः ॥

संप्रति कविः स्वाहंकारं परिहरति 'क सूर्य-' इत्यादिश्लोकद्वयेन—

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।
तिरीषुर्दुस्तरं मोहादुदुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । 'क्रहोरप् ।' 'अर्कतरि च कारके संज्ञायाम् ।' इति साधुः । सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवो वंशः क । अल्पो विषयो इयोऽर्थो यस्याः सा [अल्पविषया] मे मतिः प्रक्षा च क । द्वै कशब्दै महदन्तरं सूचयतः । सूर्यव-

१ का० प्र० १, २, २ का० द० ३, १४. आशीर्वस्तुनमस्कारनिर्देशात्प्रथमं कविः । काव्यकृत्वविशेन कीर्ति प्रीति च विदन्ति ॥ इति सरस्वतीकण्ठाभरणम् । ३ अत्र नित्यसमाप्त इति पाठो दृश्यते किं तु स प्रामादिक इव भाति महाभाष्ये नित्यशब्दरहितस्यैव पाठस्योपलम्भात् । अन्यथा उद्धार्हित वामनः इत्यादि प्रयोगाणामसाधुत्वापत्तेः । ४ अभ्यर्हितत्वे याज्ञवल्यः । "अल्पाच्छरम् ॥" पा० २. २. ३४; अर्यर्हितं च । वार्ता० । मातुरभ्यर्हितत्वे याज्ञवल्यः । * * एते मान्या यथापूर्वमेघ्यो माता गरीयसी ॥ उक्तं च-पितृतोऽपि गुरुमाता नास्ति मातृसमो गुरुः । पतिता गुरवस्त्याज्या नैव माता कदाचन । गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥ तथा च-उपाध्यायान् दशाचार्यं आचार्याणां ज्ञातं पिता । सहस्रं तु पितृन्माता गौरवंणातिरिच्यते ॥ इति । पार्वत्या जगन्मातृत्वात् श्रेष्ठत्वं ज्ञेयम् ।

शमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथा च तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं तु दूरापास्तमिति भावः । तथा हि । दुस्तरं तरितुमशक्यम् । ‘ईषदुःसुपु—’ इत्यादिना खत्प्रत्ययः । सागरं मोहादू अज्ञानाद् उडुपेन प्लवेन । ‘उडुपं तु स्वः कोलः’ इत्यमरः । अथ वा चर्मावनद्वेन पानपात्रेण । ‘चर्मावनद्वमुडुपं प्लवः काष्ठं करप्पवत्’ इति सज्जनः । तितीर्षुः तरितुमिच्छुः अस्मि भवोमि । तरते: सन्नन्तादुप्रत्ययः । अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः । इदं च वंशोत्कर्षकथं स्वप्रबन्धमहत्वार्थमेव । तदुक्तम् ‘प्रतिपाद्यमहिना च प्रवन्धो हि महत्तरः’ इति ॥

मन्दः कवियशःपार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥

किं च मन्दः । मूढः । ‘मूढाल्पापटुर्भिर्भाग्या मन्दाः स्युः’ इत्यमरः । तथापि कवियशःपार्थी । कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं तत्पार्थनाशीलोऽहं प्रायंशुना उत्तमपुरुषेण लभ्ये प्राये [प्रांशुलभ्ये] फले फलविषये लोभाद् उद्वाहुः फलग्रहणायेच्छ्रुतहस्तः वामनः खर्वः इव । ‘खर्वो हस्तव वामनः’ इत्यमरः । उपहासस्यताम् उपहासविषयताम् । ‘अहलोर्यत्’ इति ष्यप्रत्ययः । गमिष्यामि प्राप्त्यामि ॥

मन्दश्वेत्तर्हि त्यज्यतामयमुद्योग इत्यत आह—

अथ वा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः ।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

अथ वा पक्षान्तरे पूर्वैः सूरिभिः [पूर्वसूरिभिः] कविभिर्वाल्मीकादिभिः कृतवाग्द्वारे कृतं रामायणाद्विवन्धरूपा या वाक्सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन् । अस्मिन् सूर्यप्रभवे वंशे कुले । जन्मनैकलक्षणः संतानो वंशः । वत्रेण मणिवेधकसूर्चीविशेषेण । ‘वज्रं त्वं त्रीकुलिशशब्दयोः । मणिवेधे रत्नमेदे’ इति केशवः । समुत्कीर्णे विद्वे [वज्रसमुत्कीर्णे] मणौ रत्ने सूत्रस्य इव मे मम गतिः संचारः अस्ति । वर्णनीये खुवंशे मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ॥

एवं रघुवंशे लघ्वप्रवेशस्तद्वर्णनां प्रतिजानानः ‘सोऽहम्’ इत्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः कुलेकनाह—

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथत्वंनाम् ॥ ५ ॥

सोऽहम् । रघूनामव्यं वक्ष्ये (११९) इत्युत्तरेण संवन्धः । किंविधानं रघूना-

१. अत्र उडुपेन सागरतरणवन्मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमसंभावितमित्युपमायां पर्यवसानाशिर्दर्शनालंकारः । उद्भृतश्वायं श्लोकः काव्यप्रकाशकृता वाक्यार्थनिर्दर्शनोदाहरणत्वेन ।

२. यथा मन्दः शनैश्चरः कवे: शुक्रस्य यशःपार्थी उपहास्यतां याति । इति केचित् शायाध प्रदर्शयन्ति । केचित् फलं कार्यसिद्धो उपहास्यतां गमिष्यामीति योजयन्ति । केचित् मन्दः काकः कस्य ब्रह्मणः वे: पक्षिणः हंसस्य इति व्याख्यान्ति । एतत्सर्वं च सहदयानामहदयंगमन्वादुपस्यम् ।

३. अत्र भिन्नलिङ्गत्वेन औपम्य न दुष्टम् । तथा च वामनः “ इष्टः (लिङ्गभेदः) पुनरुपसक्याः प्रायेण ” अ. सू. ४. २. १३. इह मणिशब्दोपादानेन वंशस्य अनर्थत्वं निर्मलत्वं च दर्शितं इति केचित् । केचित् सूक्ष्मोपमानेन आत्मनः सूक्ष्मशुद्धित्वं कविना मूचितमित्याहुः ।

४. एकान्वर्णा पञ्चान्यूनश्चोक्तसंघातः कुलकम् । तदुक्तं-द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैवंशोषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥

मित्यत्रोत्तराणि विशेषणानि योज्यानि । आ जन्मनः । जन्मारभ्येत्यर्थः । ‘आइमर्यादाभिविध्योः’ इत्यब्यर्थीभावः । शुद्धानाम् । आजन्मशुद्धानाम् । सुसुप्तेति समासः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । निषेकादिसर्वसंपत्तानामित्यर्थः । [आफलोदयकर्मणाम्] आफलोदयमाफलसिद्धेः कर्म येषां ते तथोकास्तेषाम् । प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः । [आस-सुद्रक्षितीशानाम्] आसमुद्रं क्षितेरीशानाम् । सार्वभौमाणामित्यर्थः । [आनाकरथवर्त्मनाम्] आनाकं रथवर्त्मं येषां तेषाम् । इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः । अत्र सर्वत्राङ्गोऽभिविध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा मर्यादार्थत्वे जन्मादिषु शुद्धयभावप्रसङ्गात् ॥

यथाविधिहुतामीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । ‘यथासाद्ये’ इत्यब्यर्थीभावः । तथा हुतशब्देन सुसुप्तेति समासः । एवं ‘यथाकामार्चित—’ इत्यादीनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधि हुताः अम्रयो यैस्तेषां [यथाविधिहुतामीनाम्] यथाकाममभिलापयमनतिक्रम्यार्चितार्थिनाम् [यथाकामार्चितार्थिनाम्] यथापराधमपराधमनतिक्रम्य दण्डो येषां तेषाम् [यथापराधदण्डानाम्] । यथाकालं कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् [यथाकालप्रबोधिनाम्] । चतुर्भिर्विशेषणैर्देवतायजनार्थिसत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनम-मयजागरूकत्वादनि विवक्षितानि ॥

त्यागाय संभृतार्थीनां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

त्यागाय सत्यात्रे विनियोगस्त्यागस्तस्मै । ‘त्यागो विहापितं दानम्’ इत्यमरः । संभृतार्थीनां संचितधनानाम् । न तु दुर्ब्यापाराय । सत्याय मितभाषिणां मितभाषणशीलानाम् । न तु पराभवाय । यशसे कीर्तये । ‘यशः कीर्तिः समज्ञा च’ इत्यमरः । विजिगीषूणाम् विजेतुमिच्छनाम् । न त्वर्थसंग्रहाय । प्रजायै संतानाय गृहमेधिनाम् दारपरिग्रहाणाम् । न तु कामोपभोगाय । अत्र ‘त्यागाय’ इत्यादिषु ‘चतुर्थी तदर्थ—’ इत्यादिना तादर्थे चतुर्थीसमाप्तिविधानज्ञापकाचतुर्थी । गृहैर्दैरेमध्यन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः । ‘दोरध्वपि शृहाः’ इत्यमरः । ‘जाया च गृहिणी शृहम्’ इति हलायुधः । ‘मेष्व संगमे’ इति धातोर्णिनिः । एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं सन्ध्यवचनत्वं यशःपरत्वं पितॄणां शुद्धत्वं च विवक्षितानि ॥

१ एतेन तेषामभिहोतृत्वं सूचितम् । यथाह मनुः—“ वैवाहिकङ्गां कुर्वात शृदं कर्म यथाविधि । पञ्चवज्रविधानं च पक्षि चान्वाहिकीं शृहा ॥ ” इ०. २ “ अपराधानुरूपं च दण्डं दण्डेषु दापयेत् ” इति विष्णुस्मृतेः । अत्र कामन्दकः—“ उद्देजयाति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्मायुक्तदण्डः प्रशस्यते ॥ विवर्गं वर्धयत्याशु राजो दण्डो यथाविधि । प्रणानो वाऽसमञ्चस्याद्वन्नस्थानपि कोपयेत् ॥ ” इ०. ३ यथाकालं शास्त्रान्ककालं । ब्राह्मे मुहर्ते इत्यर्थः । प्रबोधः शयनादुत्थानं येषामिति वा । तथा च मनुः—“ उत्थाय पश्चिमं यामे कृतशौचः समाहितः । हुतामिर्बाद्वर्णांश्चार्थं प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥ ” इ०. ४ वहुभाषणे असत्यमपि स्यादिति हेतोः इत्य० । उक्तं च मनुना—“ सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्र ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानते ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ ” इ०. ५ “ पुत्रार्थं क्रियते भार्या तु त्रिपिण्डप्रयोजनः । ” इति स्मरणात् । केचित् गृहमेधः विवाहः अस्त्वेषामिति व्याचक्षते । शृहं शृहस्थधर्मं मेधा येषामिति वा ।

**शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥**

[शैशवे] शिशोर्मावः शैशवं वाल्यम् । ‘प्राणभृजातिवयोवचनोद्ग्राव्र’ इत्यञ्चत्ययः । ‘शिशुलं शैशवं वाल्यम्’ इत्यमरः । तस्मिन्वयसि अभ्यस्तविद्यानाम् । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः । [यौवने] यूनो भावो यौवनं तास्त्वम् । युवादित्वादप्रत्ययः । ‘तास्त्वम्’ यौवनं समम् । इत्यमरः । तस्मिन्वयसि विषयैषिणां भोगाभिलापिणाम् । एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः । वृद्धस्य भावो वार्द्धकं वृद्धत्वम् । ‘द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च’ इति वुच्यत्ययः । ‘वार्द्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि’ इति विश्वः । संघातार्थेऽत्र ‘वृद्धाच्च’ इति वक्तव्यात्सामूहिको वुच् । तस्मिन् वार्द्धके वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम् [मुनिवृत्तीनाम्] । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितैः । अन्ते शरीरत्वागकाले योगेन परमात्मायानेन । ‘योगः संनहनोपायः यानसंगतियुक्तिषु’ इत्यमरः । ततुं देहं त्वजन्तीति ‘कायो देहः क्लीवपुंसोः ख्यायां सूर्तिस्तनुस्तनूः ।’ इत्यमरः । ‘अन्येभ्योऽपि दद्यते’ इति क्रिप् । तेषां [तनुत्यजां] देहत्वागिनाम् । एतेन भिक्षाश्रमो विवक्षितः ॥

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्दृष्टैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥

सोऽहं लब्धप्रवेशः तनुवाग्विभवोऽपि स्वल्पवाणीप्रसारोऽपि सन् । तेषां रघूणां गुणैः तद्दृष्टैः आजन्मशुद्धयादिभिः । कर्तृभिः कर्णं मम श्रोत्रं आगत्य चापलाय चापलं चपलकर्माविमृश्यकरणरूपं कर्तुम् । युवादित्वात्कर्मप्यथ । ‘क्रियार्थेषपदस्य’ इत्यादिना चतुर्थी । प्रचोदितः प्रेरितः सन् । रघूणामन्वयं तद्विषयप्रवन्धे वक्ष्ये ॥ कुलक्रमम् ॥ संप्रति स्वप्रवन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते-

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्वयक्तिहेतवः ।

हेत्रः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

तं रघुवंशाख्यं प्रवन्धं सदसतोर्गुणदोषोव्यक्तेहेतवः [सदसद्वयक्तिहेतवः] कर्तारः सन्तः श्रोतुमर्हन्ति । तथा हि । हेत्रः विशुद्धिः निर्दोषस्वरूपं श्यामिकापि

१ यथाह मनुः—यृहस्थस्तु यदा पर्येद्वलीपलितमान्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाधयन्त् ॥ संत्वज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् । पुत्रेषु भायां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहवा वा ॥ २ अत्र मनुः—इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्रेषक्षयेण च । अहिसया च भूतानामसृतत्वाय कल्पना ॥...प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुकृतम् । विमृश्य यानयोगेन ब्रह्माव्येति सनातनम् ॥ ३० । रघूणा आजन्मशुद्धयादयो गुणाः अस्मिन्वेव ग्रन्थे कविना वर्णिता नेषां क्रमणं दिग्दर्शनम्—(१) आजन्म०-त० स० १०, १८ श्लो० (२) आकलोदय०-३० स० २२ श्लो० (३) आमसुद०-प्र० स० ३० ३० श्लो० (४) आनाक०-प० स० २७ श्लो० (५) यथाविधि०-प० स० १५, ३० स० २५, प० स० ८० ८० श्लो० (६) यथाकामा०-प० सर्वं कौत्सोपाख्यानं, ए० स० २ श्लो० (७) यथापराध०-च० स० ८० ८ श्लो० (८) यथाकाल०-प० स० १०५ श्लो० (९) त्यागाय-च० स० १५ श्लो० (१०) सत्याय-प्र० स० २० श्लो० द्वा० सर्वं दशरथस्य प्रतिज्ञापालनवर्णनं च । (११) यशसे-च० स० ४३ श्लो० । (१२) प्रजायै०-प्र० स० २५ श्लो० (१३) शैशवे० त० स० २८, २९ श्लो० (१४) यौवने-प्र० स० २३ श्लो० अ० स० अजविलासवर्णनं च (१५) वार्द्धके-त० स० ७० श्लो० अ० स० ११ श्लो० (१६) योगेन-प्र० स० १० श्लो०

लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषोऽपि वा अप्नौ संलक्षयेते । नान्यत्र । तद्रदन्त्रापि सन्त एव
गुणदोषविवेकाधिकारिणः । नान्य इति भावः ॥

वर्ण्ये वस्तूपक्षिपति—

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।

आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामित्र ॥ ११ ॥

मनस ईषिणो मनीषिणो धीराः । विद्वांस इति यावत् । पृथोदरादित्वात्साधुः । तेषां
[मनीषिणां] माननीयः पूज्यः । छन्दसां वेदानाम् । 'छन्दः पद्य च वेदे च' इति
क्षित्वः । प्रणवं ओंकार इव । मही क्षियन्तीशत इति महीक्षितः क्षितीश्वराः । क्षिवा-
तैरेश्वर्यार्थक्लिप् तुगागमश्च । तेषां [महीक्षिताम् ।] आद्यः आदिभूतः । विवस्वतः
सूर्यस्यापत्यं पुमान्वैवस्वतो नाम वैवस्वत इति प्रसिद्धो मनुरासीत् ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् । तस्मिन् शुद्धिमति तदन्वये तस्य मनोरन्वये वंशे ।
'अन्वयायोऽन्वयो वंशो गोत्रं चाभिजनं कुलम्' इति हलायुधः । अतिशयेन शुद्धिमान्
शुद्धिमत्तरः । 'द्विवचनविभज्योप-' इत्यादिना तरप् । दिलीप इति प्रसिद्धो राजा
इन्दुरिपि राजेन्दुः राजेन्द्रेषुः । उपमितं व्याघ्रादिना समासः । क्षीरनिधौ इन्दुः
इव प्रसूतः जातः ॥

'ब्यूढ-' इत्यादित्रिभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि—

ब्यूढोरस्को वृष्टस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३ ॥

ब्यूढं विपुलमुरो यस्य स त्यूढोरस्कः । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' । 'ब्यूढं विपुलं भद्रं
स्फारं समं वरिष्ठं च' इति यादवः । वृष्टस्य स्कन्धं इव स्कन्धो यस्य स [वृष्टस्कन्धः] ।
'सप्तम्युपमान-' इत्यादिनोत्तरपदलोपी वहुत्रीहिः । शालो वृक्षं इव प्रायश्चित्तः शाल-
प्रांशुः । 'प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतुः स्मृतः ।' इति यादवः । 'उच्चप्रांश्चन-
तोदयोच्छ्रुतास्तुद्वे' इत्यमरः । महाभुजो महाबाहुः आत्मकर्मक्षमं स्वन्यप-

१ उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः । इयामायते न युद्धासु यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥
इति मालविकामिभिमित्रे द्विं० अं० समानार्थः खोकांशः । २ दक्षिणादीनां मते 'शकःवादिदु
पररूपं वाच्यं' इति वार्तिकेन साधुः । ३ प्रकृष्टं यथा तथा स्त्रयते अनेन इति प्रणवः । अत्र
मनुः-ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । त्वत्यन्तोऽकृतं पूर्वं परमतात्र विशीर्णयेत् ॥ इ०
प्रणवः सर्ववेदेषु...इ० भगवद्वाता । ४ (१) स्वायम्भुवः (२) स्वारोच्चिषः (३) उत्तमः (४)
तामसः (५) रैवतः (६) चाक्षुषः (७) वैवस्वतः (८) सावर्णिः (९) दक्षमात्रांगः
(१०) ब्रह्मसावर्णिः (११) धर्मसावर्णिः (१२) रुद्रसावर्णिः (१३) देव (रुद्रः) सावर्णिः
(१४) इन्द्रसावर्णिः इत्येतत्र चतुरदशं मनवः । तेषां वैवस्वतः सनमः । ५ ततः शतसहस्रां-
शुर्मध्यमानात् सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्जवलः ॥ इति महाभारतम् ।
६ यद्रा—“ यः पश्चलोचनश्छत्रःवजवज्ञाङ्किताऽप्रिकः । चतुर्हस्तः स्वस्त्रेन शालप्रांशुः स
उच्यते ॥ ” इत्युक्तलक्षणांपेतः ।

रानुरुणं देहमाश्रितः प्राप्तः क्षात्रः क्षत्रसंबन्धी धर्म इव स्थितः । मूर्तिमान्पराक्रम
इव स्थित इत्युत्थेका ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।

स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वी क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥ १४ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकवलेन । 'सारो बले स्थिराशो च'
इत्यमरः । सर्वाणि भूतानि तेजसाभिभवतीति सर्वतेजोभिभावी तेन [सर्वतेजोभि-
भाविना] । सर्वेभ्यः उन्नतेन सर्वोन्नतेन आत्मना शर्वरेण । 'आत्मा देहे धृतै
जीवे स्वभावे परमात्मनि' इति विश्वः । मेरुरिव उर्वी क्रान्त्वा आक्रम्य स्थितः ।
मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि । 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्माद्
भिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥' इति मनुवचनाद्वाज्ञः सर्वतेजोभिभाविलं ह्येम् ।

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य सः [आकारसदृशप्रज्ञः] । प्रज्ञया सदृशागमैः
प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिश्चितः । आगमैः सदृशा आरम्भः कर्म यस्य स [सदृशारम्भः] तथोक्तः ।
आरम्भत इत्यारम्भः कर्म । तत्सदृशा उदयः फलसिद्धिर्यस्य स [आरम्भसदृशोदयः] तथोक्तः ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

भीमैथ कान्तैश्च [भीमकान्तैः] नृपगुणैः राजगुणैस्तेजःप्रतापादिभिः कुल-
शालिदाक्षिण्यादिभित्व स दिलीपः उपजीविनाम् आश्रितानाम् । यादेभिर्जलजीवैः ।
'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । रैत्यैश्च [यादोरत्नैः] अर्णवं इव अधृष्यः
अनभिभवनीयः च अभिगम्यः आश्रयणीयः च बभूव ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्तमनः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिदृत्तयः ॥ १७ ॥

नियन्तुः शिक्षकस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य संवन्धिन्यां नेमीनां चक्रवाराणां

३ अत्र उपमेयस्य दिलीपस्य उपमानेन क्षात्रधर्मेण सह एकरूपतया संभावनात् उत्प्रेक्षा-
लक्षकारः । इयं च इवशब्दप्रयोगात् वाच्या । तदुक्तं साहित्यर्थणे-भवेत्संभावनीत्येका प्रकृतस्य
परात्मना । वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमा द्विविधा मता । वाच्यवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा
एनः । ३०२मेरारपि सौवर्णन्वात्सर्वतेजोभिभावित्वम् । मिनोति क्षिपति उच्चत्वाच्चयोर्तीविपि इति मेरः
३ आगमलक्षणं यथा—सर्ववेदः कियामूलमूर्तिभिर्वृद्धेदितः । कालो देशः किया कर्ता कारणः
कार्यमागमः ॥ सिद्धं सिद्धैः प्रमाणेन्स्तु हितं वात्र परव वा । आगमः शास्त्रमातानामामास्तत्वार्थ-
वेदिनः ॥ शृण्वतां जायते भक्तिस्तां गुरुमुपासते । स च वियागमान्वक्ति वियायुक्त्वाप्रितो
नृपः । ३०४ अर्णांसि अत्र सन्ति इति अर्णवः । अर्णसो लोपश्च । पा. ५. २. १०९(वा) इति वः
सलोपश्च । ५ तेजोवलं सत्ववता प्रभावः प्राप्तकालता । अधृष्यस्य गुणानेतान्तृपस्य मुनयो
विदुः ॥ इति ब्रह्मस्पतिः । कृलं सन्त्वं वयः शीलं दाक्षिण्यं क्षिपकारिता । असंविवादिता सत्य
वृद्धसंवा कृतज्ञता ॥ दैवसंपत्ता बुद्धिरक्षुद्विपरिचारिता । शक्त्यसामन्तता चैव तथा च दुष्ट-
भक्तिः ॥ दोर्धर्दीशत्वमुत्साहः शुचिता स्थूललक्ष्यता । विनीतता धार्मिकता गुणाः साध्या-
भिगामिकाः ॥ इति कामन्दकः ॥

वृत्तिरिव वृत्तिव्यापारो यासां ताः [नेमिवृत्तयः] । ' चक्रधारा प्रधिनैमिः ' इति यादवः । ' चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः द्वी स्यात्प्रधिः पुमान् । ' इत्यमरः । प्रजाः । आ मनोः मनुमारम्भेयत्थभिविधिः । पदद्वयं चैतत् । समासस्य विभाषितत्वात् क्षुण्णाद् अभ्य-स्तात्प्रहताच वर्त्मनः आचारपद्मतेरध्वनश्च परं अधिकम् । इतस्तत इत्यर्थः । रेखा प्रमाण-मस्येति रेखामात्रं रेखाप्रमाणम् । ईश्वरपीत्यर्थः । ' प्रमाणे द्वयसङ्ग- ' इत्यादिना मात्रच्छ्रत्यव्यः । परशब्दविशेषणं चैतत् । [अपि] न व्यतीयुः नातिकान्तत्वत्यः । कुशलसारधिप्रेषिता रथेनमय इव तस्य प्रजाः पूर्वक्षुण्णमार्गं न जहुरिति भावेः ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो वालिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सप्तमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

स राजा प्रजानां भूया अर्थाय भूत्यर्थं गृद्धयर्थं एव । अर्थेन सह नित्यसमाप्तः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ग्रहणक्रियाविशेषणं चैतत् । ताभ्यः प्रजाभ्यो वलिं पश्चांशस्त्रैयं करं अग्रहीत् । ' भागवेयः करो वलिः ' इत्यमरः । तथा हि रविः महत्वं गुणा यस्मिन्कर्मणि तथथा तथा सहस्रगुणं सहस्रधा उत्स्वर्ष्टुं दातुम् । उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् । रसं अम्बु आदत्ते गृहाति । ' रसो गन्धे रसे स्वादे तिक्तादी विपरोगयोः । शङ्खारादै द्रवे वीर्ये देहधारम्बुपारदे ॥ ' इति विश्वः ॥

संप्रति बुद्धिशौर्यसंपन्नस्य तस्यार्थसाधनेनु परानपेक्षत्वमाह—

सेना परिच्छुदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता ॥ १९ ॥

तस्य राजः सेनां चतुरङ्गबलम् । परिच्छायतेऽनेनेति परिच्छुदः उपकरणं वभूव । उत्त्रचामरादित्यमभूदित्यर्थः । ' पुंसि संज्ञायां धः प्रायेण । ' इति घप्रत्ययः । ' छादेष्वैऽ-द्वयुपमर्गस्य ' इत्युपधाहस्वः । अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं [अर्थसाधनं]द्वयमेव । शास्त्र-ष्वकुण्ठितां अव्याहता बुद्धिः । 'व्यापृता' इत्यपि पाठः । धनुष्यातता धारोपिता मौर्वी उया च । ' मौर्वी उया शिजिनी गुणः ' इत्यमरः । नीतिपुरःसरमेव तस्य शीर्यमभूदित्यर्थः ॥ राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह—

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ २० ॥

संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य । ' वेदमेदे गुप्तवादे मन्त्रः ' इत्यमरः । शोकह-र्यादिमूलको भुक्तीमुखरागादिराकारः । [गूढाकारेङ्गितस्य] इङ्गितं चेष्टिं हृद-यगतविकारो वा । ' इङ्गितं हृदतो भावो बहिराकार आकृतिः ' इति सज्जनः । गूढे

? राजः विपथगार्मनां नियन्तृत्वे याज्ञवल्क्यः—कुलानि जातीः भ्रेणीश गणाञ्चनपदानपि । स्वधर्माचालिनान् राजा विनीय स्थापयेत्यथि ॥ इति । २ म. स्म. स. अ. १२८-१३२. ३ दश-मसमें ५८ श्लो० इष्टव्यः । स राजा प्रजाभ्यः एहात्मनं करेण यज्ञादिकं ततान । तेन तु षट्टदेवैः-षट्टतयान्तं तेन प्रजापुष्टिरिति परंपरया बलेभूत्यर्थंता । इति चारित्रिवर्धनः । ४ सेनापरिच्छुदः इति एकं वा समस्तं षष्ठ्यन्तं पदम् । सेना परिच्छुद उपकरणं यस्य तस्य । ५ शास्त्रमु-दण्डनी-त्यांदिषु । ६ यतः—आकारिरिङ्गितर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रवक्तव्यिकारैश्च लक्ष्यते८न्तर्गतं मनः ॥ म. स्म. ७. २६; एतेन तस्य गार्भीयं सचितम् ।

आकारोङ्गिते यस्य । स्वभावचापलाद् भ्रमपरंपरया मुखरागादिर्लङ्घैवर्वाऽनुतयिगामिमन्वस्य
च तस्य । प्रारम्भ्यन्त इति प्रारम्भाः सामायुपायप्रयोगाः । प्रागित्यव्ययेन पूर्वजन्मोच्यते ।
तत्र भवाः प्राक्तनाः । 'सायंचिर-' इत्यादिना ट्युलत्ययः * ॥ संस्काराः पूर्व-
कर्मवासना इव । फलेन कार्यणानुमेया अनुमातुं योग्या [फलानुमेयाः] आसन् ।
अत्र याज्ञवल्क्यः—'मन्वमूलं यतो राज्यमतो मन्त्वं सुरक्षितम् । कुर्यायथा तत्र विदुः कर्म-
णामाफलोदयात् ॥' इति ॥

संप्रति सामायुपायान्विनैवात्मरक्षादिकं कृतवानित्याह-

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृह्युराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

[सः] अत्रस्तः अभीतः सन् । 'त्रस्तो भीरभीस्कभीलुकाः' इत्यमरः । त्रासोपाधि-
मन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेव आत्मानं शरीरं जुगोप रक्षितवान् । अनातुरः
अशृण एव धर्मं सुकृतं भेजे । अर्जितवानित्यर्थः । अगृह्युः अगर्वनशील एव अर्थमा-
ददे स्वीकृतवान् । 'गृनुस्तु गर्वनः । लुधोऽभिलाषुकस्तृष्णकसमी लोलुपलोलुभी ।'
इत्यमरः । 'त्रसिगृहियुपिक्षिपेः कनुः' इति कनुप्रत्ययः । असक्तः आसक्तिरहित एव
सुखमन्वभूत् ॥

परपस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह—

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुवन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ २२ ॥

ज्ञाने परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाङ्नियमनम् । यथाह कामन्दकः—'नान्यो-
पतापि वचनं मौनं व्रतचरिष्णुता' इति । शक्तौ प्रतीकारसामर्थ्येऽपि क्षमा अपकार-
सहनम् । अत्र चाणक्यः—'शक्तानां भूषणं क्षमा' इति । त्यागे वितरणे सत्यपि
[श्लाघाविपर्ययः] श्लाघाया विकल्पनस्य विपर्ययोऽभावः । अत्राह मनुः—'न दत्वा
परिकीर्तयेत्' इति । इत्थं तस्य गुणा ज्ञानादयो [गुणानुवन्धित्वात्] गुण-
विरुद्धमौनादिभिरुत्वनित्वात्सहचारित्वात् । सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदराः
इव अभूत्वन् । विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥

द्विविद्यं वृद्धत्वम्, ज्ञानेन वयसा च । तत्र तस्य ज्ञानेन वृद्धत्वमाह—

अनाकृष्टस्य विपर्ययिद्यानां पारदृश्वनः ।

तस्य धर्मरतेरासीद् वृद्धत्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

विषयैः शब्दादिभिः । 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शश्च विषयो अभी' इत्यमरः ।
अनाकृष्टस्य अवशीकृतस्य । विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृश्वनः पारमन्तं दृश्वतः ।

* तु डागमश्च । १. म. सृ. ७. १४३-१४४ ख्ये. द्रष्टव्यो । २. 'सततं आत्मानं गोपायीत' इति
श्रुते: 'आत्मानं सततं रक्षेदारैरपि धनेनपि' इति मनुस्मरणाच्च । ३८कं च—'न्यानेनार्जनमर्थस्य रक्षणं
वर्धनं तथा । सत्यात्रे प्रतिपानिश्च राजवृत्तं चर्तुर्विधम्' ॥ इति । अनुरूपभावः किरातार्जुनायेऽवसूनि
वाच्छब्दवशी इत्यादी । अनासक्तनया विषयोपभारे कामन्दकः—'सेवेत विषयान्कालं त्यक्त्वा
तन्यरात्रां वशी । सुखं हि फलमर्थस्य तत्रिरांभे वृथा अधियः ॥' इति ४ आन्वीक्षिकी व्रयी वार्ता
दण्डनानिश्च शाश्वता । विद्याश्रवनत्वं पैवैना लोकसंस्थितिहेतवः ॥ इति कामन्दकोन्नाशतस्यो
विद्या वा । यदुकं कविनैव तृतीयसर्गे-धियः समग्रैः इत्योदि (३०) ख्योके.

द्वोः कनिप् [धर्मरतेः] धर्मे रतिर्यस्य तस्य राजो जरसा जरया विना । 'वि-
स्थसा जरा' इत्यमरः । 'पिद्विदिदिभ्योऽइ' इत्यद्वित्ययः । 'जराया जरसन्यतर-
स्याम्' इति जरसादेशः । वृद्धत्वं वार्दकं आसीत् । तस्य यूनोऽपि विषयवराग्यादि-
ज्ञानगुणसंपत्त्या ज्ञानतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः । नाथस्तु चतुर्विंश्यं वृद्धत्वमिति ज्ञात्वा
'अनाकृष्टस्य' इत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानीतयोचत् ॥

प्रजानां विनयाधानादक्षणाद्वरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

[प्रजानां] प्रजायन्त इति प्रजा जनाः । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' इति डप्रत्ययः । 'प्रजा-
स्यात्संततौ जने' इत्यमरः । तासां [विनयाधानात्] विनयस्य शिक्षाया आधानात्
करणात् । सन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत् । रक्षणाद् भयहेतुभ्युद्वाणात् । आपत्तिवारणादिति
यावत् । भरणाद् अवपानादिभिः पोषणाद् अपि । अपिः समुच्चये । स राजा पिता
अभूत् । तासां पितरः तु जन्महेतवः जन्ममात्रकर्तारः केवलं उत्पादका एवाभूतन् ।
जननमात्र एव पितृणां व्यापारः । सदा शिक्षारक्षणादिकं तु स एव करोतीति तस्मिन्पितृ-
त्वव्यपदेशः । आहुश्च—'स पिता यस्तु पोषकः' इति ॥

स्थित्यै दण्डयतो दण्डयान्परिणेतुः प्रसूतये ।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ २५ ॥

दण्डमर्हन्तीति दण्डयाः । 'दण्डादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययः । 'अदण्ड्यान्दण्डय-
न्नराजा दण्डान्त्वैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥' इति शाख-
वनात् । तान् दण्डयान् एव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठायै दण्डयतः शिक्षयतः । प्रसू-
तये संतानायैव परिणेतुः दारान्परिणहतः । मनीषिणः विदुयः । दोषवस्येति यावत् ।
'विद्रान्विपश्चिह्नोपदः सन्मुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी' इत्यमरः । तस्य
दिलीपस्य अर्थकामावपि धर्म एवास्तां जाँतौ । अस्तेर्लैङ् । अर्थकामसाधनयोर्दण्ड-
विवाहयोर्लोकस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थलेनानुशानादर्थकामावपि धर्मशेषतामापादयन्स राजा
धर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः । आह च गौतमः—'न पूर्वाहमध्यंदिनापराह्नानफलानुर्यात् । यथाशक्ति
धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात् ।' इति ॥

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।

संपद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥

स राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह । करग्रहणेन रिक्तां चकारेत्ययः । मघवा

? यदाह मनुः—'न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः । यो वा युवायधीयानस्तं देवा:
स्थविरं विदुः' ॥ इति । २ अब्र मनुः—स्याचाचाचायपरो लोके वर्तते पितवन्नेषु । (अ०७,८०) "शरी-
रकृत्याणदाता यस्य चाचानि भुञ्जते । कर्मणैते व्र्योऽन्युक्ताः पितरौ धर्मशासने ॥" इति भारते ।
कन्यादाताऽन्नदाता च जानदाताऽभयपदः । जन्मदो मन्वदो जंछधाता च पितरः स्मृताः ॥
इत्यव्यत्रापि । ३ "पुत्रार्थं क्रियते भार्या पुत्रः पिण्डप्रयोजनः ।" इति स्मरणात् । पुत्रप्रयोजना
दारा: पुत्रः पिण्डप्रयोजनः । हितप्रयोजनं मित्रं धनं सर्वप्रयोजनम् । इति चाचक्यनीतौ ।
४ यतः त्रिवर्गो धर्ममूलः । "त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति । धर्मे राजन्
वर्तमानः स्वशक्यं पुत्रान् सर्वान् पाहि पाण्डोः सुताश् ॥" इति महाभारते धृतराइ त्राति
विदुरोक्तिरेतदेव दर्शयति । ५ गां: स्वर्गे च बलीवर्दे रथमौ च कुलिशो पुमान् । ल्ला सीरभेयो-
दृग्बाणादिग्वामभूष्मसु भूत्वा च ॥ इ० मैदिनी ।

देवेन्द्रः सस्याय सस्य वर्यथितुं दिवं स्वर्गं दुदोह । द्युलोकान्महीलोके वृष्टिसुत्यादया-
मासेत्यर्थः । ‘क्रियाथौपपदस्य’ इत्यादिना यज्ञसस्याभ्यां चतुर्थी । एवं उभौ [संपदि-
निमयेन] संपदो विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं दधतुः पुपुष्टुः ।
राजा यज्ञरिद्वलोकमिन्द्रश्चोदकेन भूलोकं पुणोपेत्यर्थः । उक्तं च दण्डनीतौ—‘राजा
त्वर्थान्समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मेघवाहस्तु महर्तीं वृष्टिसावहेत् ॥’ इति ॥

न किलानुयुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।

व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥ २७ ॥

राजानः अन्ये तृपा रक्षितुः भयेभ्यस्तातुः तस्य राज्ञः यशः नानुयुयुः किल
नानुचकुः खलु । कुतः । यद् यस्मात्कारणात् तस्करता चौर्ये परस्वेभ्यः परधनेभ्यः
स्वविषयमूर्तेभ्यो व्यावृत्ता सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रत्यता । अपहार्या-
न्तराभावात्तस्करशब्द एवापहत इत्यर्थः । अथ वा । ‘अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः
करोति हि’ इति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता न तु स्वरूपतोऽस्तीत्यर्थः ॥

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्यार्तस्य यथौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽयासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ २८ ॥

शिष्टैः जनो द्वेष्यः शत्रुः अपि । आर्तस्य रोगिणः औषधं यथा औषधमिव
तस्य संमतः अनुमत आसीत् । दुष्टः जनः प्रियोऽपि प्रेमास्पदीभूतोऽपि उरग-
क्षता सर्पदशा अङ्गुलीव । ‘छिन्नाद्वाहुमपि दुष्टमात्मनः’ इति न्यायात् । त्याज्यः
आसीत् । तस्य शिष्ट एव बन्धुदुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥

तस्य परोपकारित्वमाह-

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।

तथा हि सर्वे तस्यासन्परार्थैकफला गुणाः ॥ २९ ॥

वेधा: सष्ठा । ‘सष्ठा प्रजापतिवैधाः’ इत्यमरः । तं दिलीपम् । समाधीयतेऽनेनेति
समाधिः कारणसामग्री । महाभूतानां यः समाधिस्तेन महाभूतसमाधिना विदधे
ससर्ज । नूनं धृत्वम् । इत्युत्प्रेक्षा । तथा हि । तस्य राज्ञः सर्वे गुणाः रूपरसादि-
महाभूतगुणवदेव परार्थः परप्रयोजनमेवैकं मुख्यं फलं येषां ते तथोक्ताः [परार्थैकफलाः]
आसन् । महाभूतगुणोपमानेन कारणगुणाः कार्यं संकामन्तीति न्यायः सूचितः ॥

१ अत्र भगवद्वाता-सहयज्ञाः... ॥ देवान् भावयतानन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं
भावयन्तः अयः परमवास्यथ । इष्टान् भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ॥ अ० ८ छां०
१०-१२. अस्य तुल्यार्थः श्लोकः शाकुनले-तव भवतु विडौजा: प्राज्यवृष्टिः प्रजासु त्वर्मपि
विततयज्ञः स्वार्गणः प्रीणयस्व । युगशतपरिवर्तनंवमन्योन्यकृत्यः नयतमुभयलोकानुग्रह-
श्यावनीयैः ॥ २ श्रूयते इति श्रुतिः द्वनिः तस्मिन् रवमात्रे स्थिता ॥ इति नाथः ३ धर्मेणाधिगतो
यस्तु वेदः सपरिव्रंहणः । ते शिष्ठा ब्राह्मणा ज्ञायाः श्रुतिप्रत्यक्षेहतवः ॥ इति मनुः (अ० ३३
छांक १०९) ४ अत्रोपमानान्परेयाः भित्रलिङ्गत्वं न दोषः सहदयानामनुद्रेगकरत्वात् । तदुक्तं
दण्डना—‘न लिङ्गवचने भित्रे न हीनाधिकतापि वा । उपमादूषणायालं यत्रोद्गेगो न धीमताम् ॥’
का० द० २. ५३. ५ मन्यं शांकं ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव-
शब्दैर्यपि तादृशः ॥ का० द० २. २३४.

स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् ।

अनन्यशासनामुर्वीं शशास्कपुरीमिव ॥ ३० ॥

स दिलीपः । [वेलावप्रवलयां] वेला: समुद्रकूलानि । 'वेला कूलेऽपि वारिधे: इति विश्वः । ता एव वप्रवलयाः प्राकारवेष्टनानि यस्यास्ताम् । 'स्याच्यो वप्रमन्त्रियाम् । प्राकारो वरणः शालः प्राचीनं प्रान्ततो श्रुतिः ॥' इत्यमरः । [परिखीकृतसागरां] परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनम् । 'खातं खेयं तु परिखा' इत्यमरः । अन्येष्वपि दद्यते दत्यत्रापिशब्दात्खनेष्टप्रत्ययः । अपरिखाः परिखाः संपर्यमानाः कृताः परिखीकृताः सागरा यस्यास्ताम् । अभूतद्वावै च्चिः । अविद्यमानमन्वस्य राज्ञः शासनं यस्यास्तां अनन्यशासनामुर्वीमिकपुरीमिव शशास्त । अनायासेन शासितवानिव्यर्थः ॥

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ ३१ ॥

तस्य राज्ञो मगधवंशे जाता मगधवंशजा । 'सप्तम्यां जनेष्टः' इति डप्रत्ययः । एतेनाभिजात्यमुक्तम् । [दाक्षिण्यरूढेन] दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तनम् । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु' इति शाश्वतः । तेन रुद्धं प्रसिद्धम् । तेन नाम्ना अध्वरस्य यज्ञस्य दक्षिणा दक्षिणास्या पली इव । सुदक्षिणेति प्रसिद्धा पत्न्यासीत् । अत्र श्रुतिः— 'यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणास्तरमः' इति । 'दक्षिणाया दाक्षिण्यं नार्मात्विजो दक्षिणत्वप्रापकत्वम् । ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्य' इति च ॥

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे मद्यत्यपि ।

तया मेने मनस्त्वन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ ३२ ॥

वसुधाधिपः । अवरोधे अन्तःपुरवर्गे महति सति अपि । मनस्त्वन्या इष्टचित्तया । पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्वन्धक्षमयेत्यर्थः । तया सुदक्षिणया लक्ष्म्या चात्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मेने । 'कलत्रं श्रोणिमार्ययोः' इत्यमरः । वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।

विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३ ॥

स राजा । आत्मानुरूपायां तस्याम् [आत्मजन्मसमुत्सुकः] आत्मनो जन्म यस्यासावात्मजन्मा पुत्रः । तस्मिन्समुत्सुकः । यद्वा आत्मनो जन्मनि पुत्रस्येणोपत्तीं समुत्सुकः सन् । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः । विलम्बितं कलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैः [विलम्बितफलैः] मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेदित्याशामि: कालं निनाय यापयामास ॥

१ औदाय॑ वा । २ अध्वरस्य-न ध्वरतांति अध्वरः हिसारहितः । न हि अग्निना सर्वतः पादितं यस्त्र राक्षसा हिसितुं प्रभवन्ति । इति क्रग्वेदभाष्ये सायनः (क्र० २, ३, ४), ध्वरतः हिसाकर्मा तथपतिषेधो निपानः अहिस्तः । इति निरुक्तं यास्कः । अध्वरान् स्वर्गमार्गं राति-दद्यातांति वा । न ध्वरः अध्वरः अकुटिलः शास्त्रान्तः इति वा । ३ दक्षिणा यज्ञपन्ना च दोक्षा सर्वस्य पूजिता । यया विना हि विशेषं सर्वे कर्म हि निष्कलम् ॥ इति रमरणात । ४ आत्मा वै जायते पुत्रः । इति श्रुत्यन्तरम् ।

संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।
तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥

तेन दिलीपेन । संतानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै संतानार्थाय विधये अनुशानाय ।
स्वभुजादवतारिता अवरोपिता जगतः लोकस्य गुर्वी धूः भारः सचिवेषु निचि-
क्षिपे निहिता ॥

अथाभ्यर्थ्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।
तौ दंपती वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ ३५ ॥

अथ धुरोद्वतारानन्तरं पुत्रकाम्यया आत्मनः पुत्रेच्छ्या । ‘काम्यच’ इति पुत्र-
शब्दात्काम्यच्चत्ययः । ‘अ प्रत्ययात्’ इति पुत्रकाम्यधातोरकारप्रत्ययः । ततष्टप् । तथा
तौ दंपती जायापती । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनास्ताद्युः । प्रयतौ
पूतौ विधातारं ब्रह्माणं अभ्यर्थ्य । ‘स खलु पुत्रार्थिभिरुपास्यते’ इति मान्विकाः ।
गुरोः कुलगुरोः वसिष्ठस्याश्रमं जगमतुः । पुत्रप्राप्युपायापक्षयंति शेषः ॥

स्तिंग्यगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।
प्रावृषेष्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥ ३६ ॥

स्तिंग्यो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तं [स्तिंग्यगम्भीरनिर्घोषं] एकं स्य-
न्दनं रथम् । प्रावृषि भवः प्रावृषेष्यः । प्रावृष एष्यः इत्येष्यप्रत्ययः । तं प्रावृषेष्यं
पयोवाहं मेषं विद्युदैरावताविव । आस्थितौ आहौ । जगमतुरिति प्रवेण-
संबन्धः । इरा आपः । ‘इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्’ इत्यमरः । इरावान्समुद्रः । तत्र भव
ऐरावतोऽत्रमातङ्गः । ‘ऐरावतोऽत्रमातङ्गरावणाभ्रमुवलभा ।’ इत्यमरः । ‘अत्रमातङ्गता-
चाभ्रस्थलाद्ब्रह्मपत्नात्’ इति क्षीरस्वामी । अत एव मेघारोहणं विद्युत्साहवर्यं च घटते ।
किं च ऐरावतसाहवर्यादैवैरावती संज्ञा । ऐरावतस्य स्त्री ऐरावतीति क्षीरस्वामी । तस्मात्सुरूकं
विद्युदैरावताविवेति । एकरथारोहणाक्त्या कार्यसिद्धिर्बांजं दंपत्योरत्यन्तसौमनस्यं सूचयति ॥

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषात् सेनापरिवृत्ताविव ॥ ३७ ॥

पुनः किंभूतौ दंपती । आश्रमपीडा मा भूत मास्तु इति हेतोः । ‘माडि लुङ्’
इत्याशरिर्थे लुङ् । ‘न माड्योगं’ इत्यडागमनियेषः । परिमेयपुरःसरौ परिमितप-
रिचरौ । अनुभावविशेषात् तु तेजोविशेषात् सेनापरिवृत्ताविव स्थितौ ॥

सेव्यमानौ सुखस्पर्शः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेषूत्किरैर्वैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥

पुनः कथंभूतौ । सुखः शीतलत्वात्रियः स्पर्शो येषां तैः [सुखस्पर्शः] शा-

१ मेघस्योपरि मेघो यः स ऐरावत उच्यते । ३० दक्षिणावर्तः । २ विद्युत्साम्यात्सुरदक्षिणाया
अर्लांकिकी देहान्तिः, ऐरावतसाम्याहितीपस्य लोकोन्नरः वपुःप्रकर्षः मेघसाम्यादथस्य विशा-
लत्वादिकं च सूचितानि । ‘विद्युदैरावते इव’ इति पाठं तु ऐरावतं इन्द्रधनुः इत्यन्त्र धूनपूर्मकांगाः
भिन्नलिङ्गस्थानिष्ठत्वात् उपमादूषणं चिन्तनीयम् । ३० चारित्रवर्धनः ।

लनिर्यासगानिधभिः सर्जतस्त्रियन्दगन्धवाद्विः । ‘शालः सर्जतसः स्मृतः’ इति
शाश्वतः । उक्तिरन्ति विक्षिपन्तीत्युक्तिराः । ‘इगुपथ—’ इत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः । पुष्प-
रेणूनामुक्तिरास्तैः [पुष्परेणूत्किरैः] आधूता मान्यादीपत्वमिता वनराजयो यैस्तैः
[आधूतवनराजिभिः] वातैः सेव्यमानौ ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

पद्मसंवादिनीः केकाःद्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९ ॥

रथनेमिस्वनोन्मुखैः । मेवध्वनिशङ्क्योन्नमितमुखैरित्यर्थः । शिखण्डिभिः
मयैः द्विधा भिन्नाः । शुद्धविकृतमंदेनाविकृतावस्थायां च्युताच्युतमेदेन वा पद्मजो
द्विविधः । तत्साद्वश्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते । अत एवाह—पद्मसंवादिनीः
इति । पद्म्यः स्थानेभ्यो जातः पद्मजः । तदुक्तम्—‘नासाकण्ठमुरस्तालुजिहादन्तांश्च
संस्तुशन् । पद्म्यः संजायते यस्मात्स्मात्पद्म इति स्मृतः ॥’ इति । स च तन्नीकण्ठजन्मा
स्वरविशेषः । ‘निपादर्पभगान्वायरपद्मजमध्यमधैवताः । पञ्चमधेत्यमी सप्त तन्नीकण्ठीत्यिताः
स्वराः ॥’ इत्यमरः । पद्मजेन संवादिनीः सदृशीः । तदुक्तं मातङ्गेन—‘पद्मजं नयूरो
वदति’ इति । **मनोभिरामाः** मनसः प्रियाः । के मूर्धिं कायन्ति अनन्तीति केका मयू-
रवाण्यः । ‘केका वाणी मयूरस्य’ इत्यमरः । ताः केकाः शृण्वन्तौ । इति श्लोकार्थः ॥

परस्पराक्षिसाद्वश्यमदूरोऽज्ञितवर्त्मसु ।

मृगदन्देषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्वद्विष्टु ॥ ४० ॥

विश्रम्माददूरं समीपं यथा भवति तथोऽज्ञितं वर्त्म यैस्तेषु [अदूरोऽज्ञितवर्त्मसु]
स्यन्दनावद्वद्विष्टु स्यन्दने रथ आवद्वासजिता दृश्यन्तेन यैस्तेषु । ‘दृश्यन्तेन लो-
चनचक्रुर्नयनाम्बुकेक्षणाक्षीणि’ इति हलायुधः । कौतुकवशाद्रथासक्तदृश्यित्यर्थः । मृगयश्च
मृगश्च मृगाः । ‘मुमनिक्षया’ इत्येकशेषः । तेषां दन्देषु मिथुनेषु [मृगदन्देषु]
‘ह्लीपुंसौ मिथुनं दन्दम्’ इत्यमरः । परस्पराक्षणां सादृश्यं [परस्पराक्षिसाद्वश्यम्]
पश्यन्तौ । दन्दशब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपो दिलीपाक्षिसादृश्यं च
मृगेषु सुदक्षिणोत्येवं विवेकव्यम् ॥

श्रेणीवन्धात्रितन्वद्विरस्तम्भां तोरणस्त्रजम् ।

सारसैः कलनिर्हादैः कचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥

श्रेणीवन्धात्र पद्मिवन्धनाद्वेतोः अस्तम्भाम् आधारस्तम्भरहिताम् । तोरणं व-
द्विर्द्वारम् । ‘तोरणोऽह्ली वहिर्द्वारम्’ इत्यमरः । तत्र या स्त्रिविरच्यते तां तोरणस्त्रजं
वितन्वद्विः । कुर्वद्विरित्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यजेकेवशब्दप्रयोगाभावेऽपि गम्भोत्प्रेक्षेयम् ।
कलनिर्हादैः अव्यक्तमधुरव्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः करणैः । क्वचिदुन्नमि-
ताननौ । ‘सारसो मैथुनी कामी गोर्नदैः पुष्कराहृयः ।’ इति यादवः ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।

रजोभिस्तुरगोत्कीर्णेरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

प्रार्थनासिद्धिशंसिनः अनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिसूचकस्य पवनस्याकूल-

१ प्रार्थनायाः सिद्धिः तां शंसितुं शीलमस्य । ‘शुभगन्धे च शब्दे च सानुक्ले च मारुते ।
प्रस्थिते सर्वकार्याणां सर्वसिद्धिर्वृत्तं भवत् ।’ इति पालकार्ये ।

त्वाद् गन्तव्यदिग्भिमुखत्वात् । तुरगोत्कीर्णः रजोभिः अस्पृष्टा अलका देव्या
वेष्टनमुण्णीषं च राजो ययोस्तै तथोक्तौ [अस्पृष्टालकवेष्टनौ] । ‘शिरसा वेष्टनशो-
भिना मुतः ’ (अ. स. १२ श्लो.) इति वक्ष्यति ॥

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।

आमोदमुपजिघन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलम् ऊर्भिसंघटनेन शीतलं स्वनिःश्वासमनुकर्तुं
शीलमस्येति स्वनिःश्वासानुकारिणम् । एतेन तयोरुक्तृष्ट्रीपुंसजातीयत्वमुक्तम् ।
अरविन्दानामामोदमुपजिघन्तौ प्राणेन गृह्णन्तौ ॥

ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।

अमोधाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाशिषः ॥ ४४ ॥

आत्मविसृष्टेषु स्वदत्तेषु । यूपो नाम संस्कृतः पशुवन्धाय दाशविशेषः । यूपाः एव
चिह्नानि येषां तेषु [यूपचिह्नेषु] ग्रामेषु अमोधाः सकलाः यज्वनां विधिनेष्टवताम् ।
‘यज्वा तु विधिनेष्टवान्’ इत्यमरः । ‘सुयजोर्द्वनिप्’ इति इन्प्रत्ययः । आशिषः आशी-
र्वादान् । अर्धः पूजाविधिः । तदर्थं द्रव्यमर्थम् । ‘पादार्धाभ्यां च’ इति यत्प्रत्ययः ।
‘पद् तु त्रिव्यर्थमर्थार्थं पादं पादाय वारिणि’ इत्यमरः । अर्थस्यानुपदमन्वक् [अर्ध्या-
नुपदम्] अर्थस्वीकारानन्तरमित्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ पदस्य पश्चादनुपदम् ।
पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । ‘अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्वीवमव्ययम्’ इत्यमरः ॥

हैयंगवीनमादाय घोषद्वद्वानुपस्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशास्विनाम् ॥ ४५ ॥

हस्तनगोदोहोद्वं धृतं हैयंगवीनम् । ह्यः पूर्वेष्टुर्मवम् । ‘ततु हैयंगवीनं यद्योगोदो-
होद्वं धृतम्’ इत्यमरः । ‘हैयंगवीनं संज्ञायाम्’ इति निपातः । तत्स्योधृतं आदायोप-
स्थितान्धोषवृद्धान् । घोष आभीरपल्ली स्यात् इत्यमरः । वन्यानां मार्गशास्विनां
नामधेयानि पृच्छन्तौ । ‘दुह्याच्-’ इत्यादिना पृच्छतेर्द्विर्कर्मकलम् । कुलकम् ॥

काप्यभिख्या तयोरासीद्रजतोः शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥

व्रजतोः गच्छतोः शुद्धवेषयोः उज्जवलेष्ययोः तयोः सुदक्षिणादिलीपयोः ।
हिमनिर्मुक्तयोः चित्राचन्द्रमसोरिव योगे सति कापि अनिर्वाच्या
अभिख्या शोभा आसीत् । ‘अभिख्या नामशोभयोः’ इत्यमरः । ‘आतशोपसर्गे’
इत्याप्त्ययः । चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिरापगमे चैत्र्यां चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवैर्यर्थः ॥

१ अरविन्द-अरं शीघ्रं लिङ्सां विन्दतीति । अराकाराणि दलानि तन्सादृश्याद् अरा: तानि
विन्दतीति वा । पा. ३. १. १३८. अस्य च अतिमनोहारिसौगन्ध्यात् मदनवाणता । तदुक्तं-अं-
विन्दमशोकं च त्रूतं च नवमाभिका । नौलोत्पलं च पञ्चते पञ्चवाणस्य सायकाः ॥ इति २ हीना-
धिकत्वं वचनलिङ्गभेदो विपर्ययः । असादृश्यासंभवो च दोषाः सतोपमागताः । इति प्राचानसं-
मता उपमादोषाः । किं तु यत्र धीमतां नोद्वेगस्तत्रैते उपमां दूषयितुं नालं (का. द. २. ५१).
नव्यास्तु कालुरुषविश्यादिभेदस्यापि उपमादूषकतामाहः । तनात्र चित्राचन्द्रमसोरिभिख्या न
खलु आसीत् अपि तु सर्वदा भवन्येव, सुदक्षिणादिलीपयोःस्तु तादृशी शोभा आसीदिति उपमा-
नोपमययोः कालभेदात् भग्नप्रकमत्वं नाम दोषः । कवयस्तावत्कालादीनां दूषकत्वं स्फुटं
प्रतीयमानमापि प्रायः न गणयन्ति ।

तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्त्रियदर्शनः ।

अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥ ४७ ॥

प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनेः । योग्यदर्शनीय इत्यर्थः । भूमिपतिः पत्न्यै तत्तद् अद्भुतं वस्तु दर्शयन् लङ्घितं अतिवाहितं अप्यध्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान् । [बुधोपमः] सन् बुधः सौम्य उपमोपमानं यस्येति विप्रहः । इदं विशेषणं तत्तदर्शयन्त्रियुपयोगितयैवास्य ज्ञातृत्वसूचनार्थम् ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं आन्तवाहनः ।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेमहिषीसखः ॥ ४८ ॥

दुष्प्रापयशाः दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य स तथोक्तः । आन्तवाहनो दूरोपग-मनात्क्लान्तयुग्यः । महिष्याः सखा महिषीसखः । 'राजाहःसखिभ्यश्च' इति टच्चत्रत्ययः । सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । स राजा । सायं सायंकाले संयमिनः नियमवतः तस्य महर्षेः वसिष्ठस्य आश्रमं प्रापत् प्राप्ते । पुषादित्वादङ् ॥

तमाश्रमं विशिनश्च—

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।

पूर्यमाणमटश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्त्रिभिः ॥ ४९ ॥

वनान्तरात् अन्यस्माद्वनात् उपावृत्तैः प्रत्यावृत्तैः । समिथव्य कुशाश्व फलानि चाहतुं शीलं येषामिति समित्कुशफलाहरा: तैः [समित्कुशफलाहरैः] । 'आडि ताच्छ्रील्ये' इति हरतेराङ्गपूर्वादच्चत्रत्ययः । अद्वैदर्शनायोग्यरप्रिभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्रताः तैः [अद्वैश्याग्निप्रत्युद्यातैः] तपस्त्रिभिः पूर्यमाणम् । 'प्राप्याग-च्छतामाहितामीनाममयः प्रत्युद्यान्ति' इति श्रुतेः । यथाह—'कामं पितरं प्रोपितवन्तं पुत्राः प्रत्याधावन्ति । एवमेत (एवं ह वैत-) ममयः प्रत्याधावन्ति सशक्लान्दाहनिवाहरन् ।' इति ॥

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।

अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

नीवाराणां भाग एव भागधेयोऽशः । 'रूपनामभागेभ्यो धेयः' इति वक्तव्यसूत्रास्त्वा-भिर्येये धेयप्रत्ययः । तस्योचितैः । [नीवारभागधेयोचितैः] । अत एवोट्टेजानां पर्ण-शालानां द्वाररोधिभिः [उटजद्वाररोधिभिः] द्वाररोधकैः मृगैः । ऋषिपत्नीनाम-पत्यैरिवं । आकीर्णं व्याप्तम् ॥

१ प्रियं दर्शनं दर्शनीयवस्तुजातं यस्य इति । वस्तुनां दर्शनं रस्वर्कृतं यस्य इति वा । 'प्रियदर्शनः अपूर्ववस्तुद्वाटा बुधभन्द्रपुत्रो ग्रहस्तेन तुल्योऽपि न बुबुधं इति विरोधाभासोऽलंकारः' इ० चारित्रवर्धनः । २ संयमः अस्यास्तति संयमी तस्य । ध्यानधारणासमाधित्रयं संयमपद-वाच्यम् । इ० सर्वद० सं०. ३ अत्र अनुप्रासालङ्कारः । ४ स्कन्धासक्सामलकृशः इ. पा. ५ अस्मान् इलोकात्परं " आकीर्णमाणमासत्रावधिभिः समिदाहरैः । वैखानसैरदश्याग्निप्रत्युद्यमनवृनिभिः " इत्यतिरिक्तं श्लोकं कोचित्पठन्ति । ६ उठेयः तृणपर्णादिभ्यः जायते इ० उटजः । ७ अपन्ये:-न पतन्ति पितरोऽनेन इति अपत्यम् । तथा च यास्कः-अपत्यं करमात् अपतते भवति पितुः सकाशादेत्य इथकृतं भवति; अनेन जातेन सता पिता नरकं न पतन्तीति वा ।

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्जितवृक्षकम् ।

विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५४ ॥

सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने मुनिकन्याभिः । सेक्त्रीभिः । आलवालेषु जलावाप्रदेशेषु यदम्बुतत्पायिनाम् [आलवालाम्बुपायिनाम्] । ‘स्यादालवालमावालमावापः’ इत्यमरः । विहङ्गानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रम्भया । ‘समैविश्वासविश्वमौ’ इत्यमरः । तत्क्षणे सेक्त्वा उज्जिता वृक्षका हस्तवृक्षा यस्मिस्तम् [तत्क्षणोज्जितवृक्षकम्] । हस्तायै कप्रत्ययः ॥

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।

मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२ ॥

आतपस्यात्ययेऽपगमे सति संक्षिप्ता राशीकृता नीवारास्तृणधान्यानि यासु तासु [आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु] । ‘नीवारास्तृणधान्यानि’ इत्यमरः । उटजानां पर्णशालानामङ्गनभूमिषु चत्वरभागेषु [उटजाङ्गनभूमिषु] । ‘पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्’ इति, ‘अङ्गनं चत्वराजिरे’ इति चामरः । निषादिभिः उपविष्टः मृगैः वर्तितो निष्पादितो रोमन्थर्थवित्तचर्वणं यस्मिन्नाश्रेम तम् [वर्तितरोमन्थम्] ॥

अभ्युत्थिताम्रिपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।

पुनानं पवनोद्भूतैधूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥

अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः । होमयोग्या इत्यर्थः । ‘समिद्देऽमावाहुतीर्जुहोति’ इति वचनात् । तेषामप्नीनां पिश्चैः सूचकैः [अभ्युत्थिताम्रिपिशुनैः] पवनोद्भूतैः । आहुतिगन्धो येषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः तैः [आहुतिगन्धिभिः] धूमैः आश्रमोन्मुखानतिथीनं पुनानं पवित्रीकुर्वाणम् ॥ कुलकम् ॥

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रामयेति सः ।

तामवारोहयत्पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४ ॥

अथ आश्रमप्राप्यनन्तरं स राजा यन्तारं सारथिम् । धुरं वहन्तीति धुर्या युग्याः । ‘धुरो यद्गृकौ’ इति यत्प्रत्ययः । ‘धूर्वै ह धुर्यधौरेयधुरीणाः सद्युर्धराः ।’ इत्यमरः । धुर्यान् रथाश्वान् विश्रामय विनीतश्रमान्कुरु इति आदिश्य आज्ञाप्य तां पत्नीं रथाद् अवारोहयद् अवतारितवान्स्थयं च अवततार । ‘विश्रमय’ इति हस्तपाठे ‘जनीजपू’ इति मिले ‘मितां हस्तः’ इति हस्तः । दीर्घपाठे ‘मितां हस्तः’ इति सूत्रे ‘वाचित्विरागे’ इत्यतो ‘वा’ इत्यनुवर्त्य व्यास्थितविभाषाश्रयणत्वाङ्गस्वाभाव इति वृत्तिकारः ॥

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्तमेन्द्रियाः ।

अर्हणामर्हते चक्रुम्रुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥

सभायां साधवः सभ्याः । ‘सभाया यः’ इति यत्प्रत्ययः । गुप्तमेन्द्रियाः

१ आ समन्तान्तरं लवं जललवं आलाति यद्गृताति आलवालम् । २ अतति गच्छतीति अतिथिः । ‘क्रतन्यज्ञि-’ (३०.४.२) इति इथिन् । यद्वा न विद्यते द्वितीया तिथिः यस्य एकत्र पकरात्रमेवावस्थानात् इति अतिथिः । तथा च मनुः-एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्बाङ्गः रमृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मान्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ अ० ३. ११२.

अत्यन्तनियमितेन्द्रियाः मुनयः सभार्याय गोप्त्रे रक्षकाय । नयः शास्त्रमेव चंकुस्त-
च्चावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे । अत एव अहैते प्रशस्ताय । पूज्यायेत्यर्थः ।
‘ अहेः प्रशंसायाम् ।’ इति शतृप्रत्ययः । तस्मै राजे अहणां पूजां चक्रः । ‘ पूजा नम-
स्यापचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः ।’ इत्यमरः ॥

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हर्विभुजम् ॥ ५६ ॥

स राजा सायंतनस्य सायंभवस्य । ‘ सायंचिरम् ।’ इत्यादिना ट्युलप्रत्ययः ।
विधेः जपहोमायनुष्ठानस्य अन्ते अवसाने अरुन्धत्या अन्वासितं पथादुपवेशनेनोपसे-
वितम् । कर्मणि त्कः । उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् । ‘ अन्वास्यैनाम् ।’ इत्यादिवदुपयते ।
तपोनिधिं वसिष्ठम् । स्वाहाया स्वाहादेव्या । ‘ अथग्रामी स्वाहा च हुतभुविप्रया ।’
इत्यमरः । अन्वासितं हर्विभुजमिव ददर्श । ‘ समित्युष्टकुशाग्न्यम्बुद्दाक्षत-
पाणिकः । जपं होमं च कुर्वणो नाभिवायो द्विजो भवेत् ॥’ इत्यनुष्ठानस्य मध्येऽभि-
वादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वासनं चात्र पतित्रतार्थमत्वेनोक्तम् । न तु कर्मा
इत्वेन । विधेरन्त इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात् ॥

तयोर्जगृहतुः पादानराजा राज्ञी च मागधी ।

तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिनन्दतुः ॥ ५७ ॥

मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राजा च तयोः अरुन्धतीवसिष्ठयोः
पादान् जगृहतुः । ‘ पादः पदद्विश्वरणोऽत्रियाम् ।’ इत्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् ।
गुरुपत्नी गुरुश्च कर्तारौ । सा च स च तौ सुदक्षिणादिलीपौ कर्मभूतौ । प्रीत्या
द्वेषं प्रतिनन्दतुः । आशीर्वादादिभिः संभावयांचक्रतुरित्ययः ॥

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।

पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

मुनिः । अतिथर्थमातिथ्यम् । ‘ अतिथेर्वयः ।’ इति व्यप्रत्ययः । आतिथस्य क्रिया ।
तथा शान्तो रथक्षोभेण यः परिथमः स यस्य स तं तथोक्तम् [आतिथ्यक्रिया-
शान्तरथक्षोभपरिश्रमम्] । राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिम् [राज्याश्रममुनिम्]
मुनितुल्यमित्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ । पृच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वमि-
त्युक्तम् । यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिवन्तर्गतवाद्राजकर्मवचनः तथायत्र स-
साङ्गवचनः । ‘ उपपत्नं ननु शिवं सप्तस्वद्वेषु ’ (१।६०) इत्युत्तरविरोधात् । तथाह
मनुः—‘ स्वाम्यमात्यपुरुं रायं कोशदण्डौ तया सुहृत् । सप्तैतानि समस्तानि लोकेऽस्मि-
न्नराज्यमुच्यते ॥’ इति । तत्र ‘ व्राज्ञाणं कुशलं पृच्छेत्सत्रबन्धुमनामयम् । वैस्यं क्षेमं

१ पादानित्यव्रं पादोऽिति चारित्रवर्धनः पठाति व्याचटे चः—ननु पादानिति वक्तव्यं पादाविति
कथं द्विवचनप्रयोगः । पादजातेर्दित्वविवक्षितत्वात् । ऋणां चक्षुरित्यादिवचन दोषः । ठकं च वामनेन
“ स्तनादी द्वित्वं द्वित्वाविष्टा जातिः प्रायेण ” इति । यथा माघे ‘ स्तनी दधानास्तरुण्यः ।’ इति ।
मागधीपदेन विशिष्टवंशात्वं ज्ञाप्यते । तेन च गुरुजनं चरणप्रणामौचित्यं योत्यतो । ननु कथं राजाराज्ञी-
त्यादीनांकवचनानां जगृहतुः प्रतिनन्दतुः इति द्विवचनक्रियाभिः सम्बन्धः । ‘ इयोर्नामेवंहनां
वा यदि वाक्यं समुच्चये । अङ्गवचाभिता संख्या पदादौ वा विशेषतः ॥’ इतीवकत्पविधानात्र
दोषः इति ।

नमागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥’ इति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्वाह्यणो-
चितः कुशलप्रक्ष एव कृत इत्यनुसंधेयम् । अत एवोक्तम् ‘राज्याश्रमसुनिम्’ इति ॥

अथार्थर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अर्थ्यामिर्थपतिवर्चमाददे वदतां वरः ॥ ५९ ॥

अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरः विजितशत्रुनगरो वदतां वक्त्राणां वरः श्रेष्ठः ।
‘यतश्च निर्धारणम्’ इति पृष्ठी । अर्थपतिः राजार्थर्वणोऽर्थर्ववेदस्य निधेः [अर्थर्व-
निधेः] तस्य सुनेः पुरः अग्रे अर्थर्या अर्थादनेपेताम् । ‘धर्मपर्यर्थन्यायादनपेते’ इति
यत्प्रत्ययः । वाच्चमाददे । वक्तुमुपकान्तवानित्यर्थः । अर्थर्वनिधेरित्येनेन पुरोहितकृत्या-
भिज्ञत्वात्कर्मनिर्वाहकत्वं सुनेरस्तीति सूच्यते । यथाह कामन्दकः—‘त्रयां च दण्डनी-
त्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः । अर्थर्वविहितं कुर्यान्त्रित्यं शान्तिकपौष्टिकम् ॥’ इति ॥

उपपञ्चं ननु शिवं सप्तस्वज्ञेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥

हे गुरो । सप्तस्वज्ञेषु स्वाम्यमात्यादिषु । ‘स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशाशूदुर्गवलानि च ।
सप्ताङ्गानि’ इत्यमरः । शिवं कुशलं उपपञ्चं ननु सुक्तमेव । नन्ववधारणे । ‘प्रश्नावधारणा-
नुशानुनयामन्त्यणे ननु’ इत्यमरः । कथमित्यत्राह । यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्भिं-
क्षादीनाम् मानुषीणां मनुष्येभ्य आगतानां चौरभयादीनाम् । उभयत्रापि ‘तत आ-
गतः’ इत्यण् । ‘टिङ्गाणव्’ इत्यादिना डीप् । आपदां व्यसनानाम् त्वं प्रतिहर्ता वा-
रयितासि । अत्राह कामन्दकः—‘हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्च-
विधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः ॥ आयुक्तकेभ्यशौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपति-
लोभाच नराणां पञ्चधा मतम् ॥’ इति ॥

तत्र मानुषापत्प्रतीकारमाह—

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैदूरात्पश्चमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१ ॥

दूरात परोक्ष एव प्रश्चमितारिभिः । मन्त्रान्कृतवान्मन्त्रकृत् । ‘सुर्कर्मपापमन्त्वपुष्येषु
कृतः’ इति क्रिप् । तस्य मन्त्रकृतो मन्त्राणां स्तृष्टः प्रयोक्तुर्वा तव मन्त्रैः कर्तृभिः
दृष्टं प्रत्यक्षं यल्लक्ष्यं तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदः मे शराः प्रत्यादिश्यन्त
इव । वयमेव समर्थाः किमेभिः पिण्डेष्येकैरिति निराक्रियन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । ‘प्रत्यादेशो निरा-
कृतिः’ इत्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौष्टं फलतीति भावः ॥

संप्रति दैविकापत्रतीकारमाह—

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।

वृष्टिर्भवति सप्तयानामवग्रहविशोषिणाम् ॥ ६२ ॥

हे होतः त्वया विधिवदग्निषु आवर्जितं प्रक्षितं हविः आज्यादिकं
कर्तृ अवग्रहो वर्षप्रतिवन्धः । ‘अवे ग्रहो वर्षप्रतिवन्धे’ इत्यप्रत्ययः । ‘वृष्टिर्भवति तद्वि-
श्वातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ।’ इत्यमरः । तेन विशोषिणां विशुष्यतां । अवग्रहविशो-

षु । पुराणाहितं च कुर्वात दैवज्ञसुदितोदितम् । दण्डनीत्यां च कुशलमर्थवाँड्वरसे तथा ॥ इति
मिताक्षरायाम् । आचा. १३. ५.

पिणाम्] सस्यानां वृष्टिर्भवति । वृष्टिरेण सस्यानुपजीवयर्ताति भावः । अत्र
मनुः—‘अग्नी दत्ताहुतिः सम्यगदित्यमुतिष्ठते । आदित्याज्ञायते वृष्टिर्वृष्टेरन्तं ततः
प्रजाः’ इति ॥

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्वह्नवर्चसम् ॥ ६३ ॥

आयुर्जीवितकालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशतमित्यर्थः । ‘शतायुर्वे पुरुषः’ इति
श्रुतेः । ‘अचतुर्’ आदिसूत्रेणाच्चत्र्ययान्तो निपातः । मदीयाः प्रजाः । पुरुषायुषं
जीवन्तीति पुरुषायुषजीविन्यः । निरातङ्का निर्भयाः । ‘आतङ्को भथमाशङ्का’
इति हलायुधः । निरीतयः अतिवृष्ट्यादिरहिता इति यन्तस्य सर्वस्य त्वद्वह्नवर्चसं
तव व्रताध्ययनसंपत्तिरेव हेतुः । ‘व्रताध्ययनसंपत्तिरित्येतद्वह्नवर्चसम्’ इति हलायुधः ।
व्रह्मणो वर्चो व्रह्मवर्चसम् । ‘व्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः’ इत्यन्प्रत्ययः । ‘अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मू-
षिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासनाश राजानः पडेता ईतयः स्मृताः ॥’ इति कामन्दकः ॥

त्वयैव चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।

सानुवन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन [ब्रह्मयोनिना] ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वयैवम्
उक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्य अनुध्यायमानस्य । अत एव निरापदः व्यसनहीनस्य
मे संपदः सानुवन्धाः सानुस्यूतयः । अविच्छिन्ना इति यावत् । कथं न स्युः ।
सुरेवत्यर्थः ॥

संप्रत्यागमनप्रयोजनमाह—

किं तु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसद्वशप्रजम् ।

न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

किं तु तवैतस्यां वध्वां स्तुषायाम् । ‘वधुर्जाया स्तुषा चैव’ इत्यमरः । अदृष्टा सद-
श्यनुरूपा प्रजा येन तं [अदृष्टसद्वशप्रजम्] मां सद्वीपा अपि । रत्नानि सूयत
इति रत्नसूरपि । ‘सत्सूद्धिष्य—’ इत्यादिना क्रिप् । मेदिनी नावति न प्रीणाति ।
अवधात् रक्षणगतिप्रीत्यादयैष्यपूर्वदेशादत्र प्रीणने । रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव
श्लाघ्यमिति सूचितम् ॥

तदेव प्रतिपादयति—

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥

मत्तः परं मदनन्तरम् । ‘पञ्चम्यास्तसिल्’ । पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डान-
विच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः वंशोद्धवा वंश्याः पितरः । स्वघेत्यव्ययं पितृमोज्ये वर्तते ।

१ ब्रह्मणः मानसपुत्रेण इत्यर्थ—तथा च मत्स्यपुराणे—मरीचिरभवत्पूर्वं ततोऽत्रिभेगवावृषिः ।
अङ्गिराभाभवत्प्रभात्पुलस्यस्तदनन्तरम् ॥ ततः पुलहनामा वै ततः कतुरजायत । प्रचेताश्च ततः
पुत्रो वसिष्ठभाभवत्पुनः ॥ पुत्रो भृगुभूत्वं नारदोपि चिरादभूत् । दंशमान्मानसान् ब्रह्मा-
जपन्पुत्रानजजिनत् ॥ २ निर्गता आपदः यायः इति ‘सम्पदः’ इत्यस्य विशेषणं वा ।

तस्याः संग्रहे तत्परा आसक्ताः । (स्वधासंयहतत्पराः) सन्तः श्राद्धे पितृकर्मणि
‘ पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शाश्रतः । ’ इत्यमरः । प्रकामभुजैः पर्यासमो-
जिनः न भवन्ति नूनं सत्यम् । ‘ कामं प्रकामं पर्यासम् ’ इत्यमरः । निर्धना ह्यापद्धनं
कियदपि संगृहन्तीति भावः ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।

पयः पूर्वैः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ ६७ ॥

मत्परं मदनन्तरम् । ‘ अन्यारात्—’ इत्यादिना पञ्चमी । दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा
मया आवर्जितं दत्तं पयः पूर्वैः पितृभिः स्वनिःश्वासैः दुःखजैः कवोष्णम् ईष-
दुष्णं यथा तथा उपभुज्यते । नूनम् इति तर्के । कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः ।
‘ कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्रुति । ’ इत्यमरः ॥

सोऽहमिष्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।

प्रकाशश्वाप्रकाशश्व लोकालोक इवाचलः ॥ ६८ ॥

इज्या यागः । ‘ व्रजयजोर्भावे क्यप् । इति क्यप्रत्ययः । तया विशुद्धात्मा विशुद्ध-
चतनः [इज्याविशुद्धात्मा] प्रजालोपेन संतत्यभावेन निमीलितः कृतनिमीलिनः
[प्रजालोपनिमीलितः] सोऽहम् । लोकयत इति लोकः न लोकयत इत्यलोकः ।
लोकश्वलोकश्वात्र स्त इति लोकथासावलोकथेति वा लोकालोकः चक्रवालः
अचलः इव । ‘ लोकालोकश्वक्रवालः ’ इत्यमरः । प्रकाशत इति प्रकाशश्व देवर्णविमो-
चनीत् । न प्रकाशत इति अप्रकाशश्व पितृणामविमोचनात् । पचायच् । अस्मीति शेषः ।
लोकालोकोऽप्यन्तः सूर्यसंपर्कद्विहस्तमोव्याप्त्या च प्रकाशश्वप्रकाशश्वेति मन्तव्यम् ॥

ननु तपोदानादिसंपन्नस्य किमपत्यैरित्यत्राह—

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्धवम् ।

संततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥ ६९ ॥

समुद्धवत्यस्मादिति समुद्धवः कारणम् । तपोदाने समुद्धवो यस्य तत् तपोदान-
समुद्धवं यत् पुण्यं तत्त्वोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरम् [लोकान्तरसुखम्] ।
शुद्धवंशो भवा शुद्धवंश्या संततिः हि परत्र परलोक इह च लोके शर्मणे मु-
खाय । ‘ शर्मशात्सुखानि च ’ इत्यमरः । भवतीति शेषः ॥

तया हीनं विधातर्मा कथं पश्यन् दूयसे ।

सित्कं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ॥ ७० ॥

विधातः स्वष्टः । तया संतत्या हीनम् अनपत्यं माम् । स्नेहात् प्रेम्णा

१ प्रकामभुजः—प्रकामं यथा तथा भुजते इ० । २ दिलीपानन्तरं पयो न प्राप्त्याम इति
शोकावेशात् निर्गच्छद्विः निःश्वासैः ईषदुष्णं पितरः स्वीकुर्वते इति तात्पर्यार्थः इ० चारित्र-
वर्धनः । अस्य समानार्थः श्लोकः शाकुन्तले-अस्मत्परं वत् यथाश्रुति संभूतानि को नः कुले
निवपनानि नियन्त्वात् । नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसितं धौताश्रुसेकमुदकं पितरः पिबन्ति ॥
३ देवानां कृष्णविमोचनात् यागादिक्रिया इत्य० । ४ स्वादूदकस्य परतो लोकालोकाचलो
महान् । लोकस्य चाप्यलोकस्य मध्ये गिरिरवस्थितः ॥ प्राकार इव संवेष्ट्य लोकान्तर्वान्
महामते । लोकालोकाचलो नाम तेनासौ परिकीर्तिः ॥ इति पद्मपुराणे ।

स्वयम् एव सिक्तं जलसेकेन वर्धितं वन्ध्यम् अफलम् । ‘वन्ध्योऽक्लोऽवेशी च’ इत्यमरः । आथ्रमस्य वृक्षकं [आथ्रमवृक्षकम्] वृक्षपोतम् इव । पश्यन्कथं न दूयसे न परित्यसे । विधातरित्यनेन समर्थोऽप्युपेक्षस इति गम्यते ॥

असहायीं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।

अरुंतुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

‘हे भगवन् । मे मम अन्त्यमृणं पैतृकमृणम् । अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य । निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशो गजमज्जने ।’ इति यादवः । दन्तिनः गजस्य । अर्समै तु दत्तीति अरुंतुदं मर्मस्यक् । ‘व्रोणोऽख्यामीर्ममरः’ इति ‘अरुंदस्तु मर्मस्यक्’ इति चामरः । ‘विष्वस्योस्तुदः’ इति खद्यत्ययः । ‘अरुंदीपत्’ इत्यादिना मुमागमः । आलानं बन्धनस्तम्भः इव । ‘आलानं बन्धनस्तम्भे’ इत्यमरः । असहा सोहुमशक्या पीडा दुःखं यस्मिन्स्तत् [असहायीडम्] अवेहि । दुःसहदुःखजनकं विद्यात्यर्थः । ‘निर्वाणोऽन्यानशयनानि त्रीणि गजकर्मणि’ इति पालकाये । ‘ऋणं देवस्य यागेन कृषीणां दान [पाठ] कर्मणा । संतत्या पितृलोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत् ॥’

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथाऽर्हसि ।

इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

‘हे तात तस्मात् पैतृकादणाद् यथा मुच्ये मुक्तो भवामि । कर्मणि लट् । तथा संविधातुं कर्तुम् अर्हसि । हि यस्माल्कारणाद् इक्ष्वाकूणाम् इक्ष्वाकुवंशयानाम् । तदाजत्वाद्बृष्ट्यणो छक् । दुरापे दुष्टाये अर्थे सिद्धयः त्वदधीनाः त्वदायत्ताः । इक्ष्वाकूणामिति शेषे पृष्ठैँ । ‘न लोक-’ इत्यादिना कृद्योगे पष्टीनिपेधात् ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृपिस्तस्थौ सुसमीन इव हृदः ॥ ७३ ॥

इति राज्ञा विज्ञापितः क्रषिः ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य ध्यानस्तिमित-लोचनः निश्चलाक्षः सत् क्षणमात्रम् । सुसमीनैँ हृद इव तस्थौ ॥

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम् ।

भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

स मुनिः प्रणिधानेन चितैकाश्वेण भावितात्मा शुद्धान्तःकरणो भुवो भर्तुः त्रृ-पस्य संततेः स्तम्भकारणं संतानप्रतिबन्धकारणं अपश्यत् । अथ अनन्तरम् एनं त्रृप्रत्यबोधयत् । स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः । एनमिति ‘गतिवृद्धि-’ इत्यादिनाणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥

१ पप वा अनुगां यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वा । २० श्रुतेः । २ अत्र पठीविषयं चारित्रवर्धनः-कथं कर्तर्तरं पृष्ठी । आक्षिपन्त्यरविन्दानि सूर्ये तव मुखश्रियम् । कोषदाङ्गसम्पाणां किमेषामिति दुःकरम् ॥ इत्यादावालंकारिकरादृतत्वात् दोषः । यदाह च भोजः-इदं हि शास्त्रमाहान्म्य-दर्शनालसन्ततसाम् । अपशब्दवदाभाति न च सीभाग्यमुज्ज्ञाति ॥ ३० । ३ सुताः निष्पन्दत्वे-नाविश्वता इत्यर्थः मत्स्याः जलजन्तव इति यावत् यस्मिन् सः । अत्र “सुनमीन” इति शब्देन सर्वेषामेव जलजन्तुनां निष्पेक्षता । “स्तिमितलोचन” इत्यनेन सर्वेषामेव वहिरिन्द्रियाणां वृत्तिनिरोधः गम्यते ।

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।

आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ७५ ॥

पुरा पूर्वे शक्रम् इन्द्रं उपस्थाय संसेव्य उर्वीं प्रति भुवमुद्दिश्य यास्यतः
गमिष्ठतः तव पथि कल्पतरुच्छायां आश्रिता सुरभिः कामधेनुः आसीत् ।
तत्र स्थितेत्यर्थः ॥

ततः किमित्याह—

धर्मलोपभयाद्राजीमृतुस्त्रातामिमां स्मरन् ।

प्रदक्षिणक्रियाहीयां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

ऋतुः पृष्ठम् । रज इति यावत् । ‘ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च’ इत्यमरः । ऋतुना निमि-
तेन लातां [ऋतुस्त्रातां] इमां राज्ञीं सुदक्षिणां धर्मस्थर्वभिगमनलक्षणस्ये लोपाद्
त्रैशायद्यन्यं तस्मात् धर्मलोपभयात् स्मरन् व्यायन् । ‘मृदङ्गं दैवतं विप्रं घृतं मधु
चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥’ इति शास्त्रात् प्रदक्षिणक्रि-
याहीयां प्रदक्षिणकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कारं नाचरः
नाचरितवानसि । व्यासक्ता हि विस्मरन्तीति भावः । ऋतुकालाभिगमने मनुः—‘ऋतु-
कालाभिगमी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ।’ इति । अकरणे दोषमाह पराशरः—‘ऋतुस्त्रातांनु
यो भार्या स्वस्थः सक्षोपगच्छति । वालगोप्नापराधेन विच्छते नात्र संशयः ।’ इति ॥

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥

यस्मात् कारणात् भामवजानासि तिरस्करोयि । अतः कारणात् मत्प्रसूतिं
मम संततिं अनाराध्य असेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा सुरभिः
त्वां शशाप । ‘शप आक्रोशो’ ।

कथं तदस्माभिन्नं श्रुतमित्याह—

स शापो न त्वया राजन् च सारथिना श्रुतः ।

नदत्याकाशगङ्गायाः स्त्रोतस्युदामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

हे राजन् स शापः त्वया न श्रुतः । सारथिना च न श्रुतः । अश्रवणे हे-
तुमाह—कीर्तार्थमागता उद्दामानो दाम्र उद्दता दिग्गजां यस्मिंस्तथोक्ते [उद्दामदि-
ग्गज] आकाशगङ्गायाः मन्दाकिन्याः स्त्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥

अस्तु प्रस्तुते किमायात्मित्यत्राह—

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।

प्रतिवन्धाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

तदवज्ञानात् तस्या धेनोः अवज्ञानाद् अपमानाद् आत्मनः स्वस्यानुभिष्ठ ई-
प्सितं मनोरथम् । आप्नोते सत्रन्तात् क्तः ईकारथ । सार्गलं सप्रतिवन्धं विद्धि
जानीहि । तथा हि । पूज्यपूजाया व्यतिक्रमोऽविक्रमं [पूज्यपूजाव्यतिक्रमः]
श्रेयः प्रतिवन्धाति ॥

१ कतौ भार्यासुपेयात् इति श्रुतेः २ ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽन्नः । पुण्डदन्तः सार्व-
भौमः सुप्रतीकश दिग्गजा इत्यमरः । ३ अवेहि तदवज्ञानात् अवैमितदप्यानाद् यत्नापेक्ष
मनोरथम् । इति पा०.

तर्हि गत्वा तामाराधयामि । सा वा कथंचिदागमिष्यतीत्याशा न कर्तव्येत्याह—

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।

भुजंगपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

सा च सुरभिः इदानीं दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्यो यागविशेषो यस्य तस्य [दीर्घसत्रस्य] प्रचेतसः हविषे दध्याज्यादिहविर्यं भुजंगपिहितद्वारं भुजंगावस्थद्वारं ततो दुष्प्रवेशं पातालम् अधितिष्ठति । पाताले तिष्ठतीत्यर्थः । ‘अधिशीङ्कस्थासां कर्म’ इति कर्मत्वम् ॥

तर्हि का गतिरित्यत आह—

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१ ॥

तस्याः सुरभेः इयं तदीया । तां तदीयां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः शुद्धः । सह पत्न्या वर्तत इति सपत्नीकः सन् । ‘नशृतश्च’ इति कप्रत्ययः । आराधय । हि यस्मात्कारणात् सा प्रीता तुष्टा सती । कामान्दोग्धीति कामदुघा भवति । ‘दुहः कवचश्च’ इति कप्रत्ययः घादेशश्च ॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।

अनिन्द्रा नन्दिनी नाम धेनुराववृत्ते वनात् ॥ ८२ ॥

इति वादिनः वदत एव होतुः हवनशीलस्य । ‘तृन्’ इति तृन्प्रत्ययः । अस्य सुनेराहुतीनां साधनं कारणम् [आहुतिसाधनम्] । नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनी नाम । अनिन्द्रा अगद्या प्रशस्ता धेनुः वनाद् आववृत्ते प्रत्यागता । ‘अन्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेहि लक्षणम् ।’ इति भावः ॥

संप्रति धेनुं विशिनष्टि—

ललाटोदयमाभुग्नं पङ्कवस्त्रिग्धपाटला ।

विभ्रती श्वेतरोमाङ्कं संध्येव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥

पङ्कवस्त्रिग्धा चासौ पाटला च [पङ्कवस्त्रिग्धपाटला] । संध्यायामयेतद्विशेषणं योज्यम् । ललाट उदयो यस्य स ललाटोदयः तं [ललाटोदयम्] । आभुग्नं ईपद्वक्म् । ‘आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेळितं वक्रमित्यपि ।’ इत्यमरः । ‘उदितश्च’ इति निष्ठातस्य नत्वम् । श्वेतरोमायेवाङ्कस्तं [श्वेतरोमाङ्कं] विभ्रती । नवं शाशिनं विभ्रती संध्येव । स्थिता ॥

भुवं कोष्णेन कुण्डोभ्नी मेध्येनावभूथादपि ।

प्रस्त्रवेनाभिर्वर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

कोष्णेन किञ्चिदुष्णेन । ‘कवं चोष्णे’ इति चकारात्कादेशः । अवभूथादपि अवभूत्यानादपि मेध्येन पवित्रेण । ‘पूतं पवित्रं मेध्यं च’ इत्यमरः । वत्सस्यालोकेन प्रदशेन प्रवर्तिना प्रवहता [वत्सालोकप्रवर्तिना] प्रस्त्रवेन क्षीराभिस्यन्दनेन

१ स त्वमेकान्तरां तस्या मदीयां वत्समातरम् ।.....सा वा कामान् प्रदास्यति ॥ इ. पा. २ अस्मात्परमयमधिकः क्षीरक उपलभ्यते क्वचित्—तामां ललाटजां रेखां विभ्रती सा सिंते-तराम् । सन्त्या प्रातीपटेनेव प्रतियुतिभित्रा हिमांशुना ॥ ३ प्रकृष्टं रनीति ३० प्रस्त्रवः ।

सुवमभिवर्षन्ती सिद्धन्ती । कुण्डमिवोध आपीनं यस्याः सा कुण्डोधी । ‘ ऊधस्तु
क्षीवमापीनम् ’ इत्यमरः । ‘ ऊधसोऽइ ’ इत्यनडादेशः । ‘ बहुत्रीहेष्यसो ढीप् ॥ इति ढीप् ॥

रजःकणैः खुरोद्भूतैः स्पृशस्त्रिगात्रमन्तिकात् ।

तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

खुरोद्भूतैः अन्तिकात् समीपे गात्रं स्पृशस्त्रिः । ‘ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया
च ॥ इति चकारात्पञ्चमी । रजसां कणैः [रजःकणैः] । महीं क्षियत ईष्ट इति मही-
क्षित्स्य [महीक्षितः] । तीर्थाभिषेकेण जातां तीर्थाभिषेकजाम् । शुद्धिं आद-
धाना कुर्वाणा । एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम् । उर्कं च मनुना—‘ आग्रेयं भस्मना स्नान-
मवगाहं तु वारुणम् । आपोहिष्टेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥ ॥ इति ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्टा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।

याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

निमित्तज्ञः शकुनज्ञः तपोनिधिः वसिष्ठः । पुण्यं दर्शनं यस्यास्तां [पुण्यद-
र्शनां] तां धेनुं दृष्टा । आशंसितं मनोरथः । नपुंसके भावे त्तः । तत्रावन्ध्यं सफलं
प्रार्थनं यस्य स तम् [आशंसितावन्ध्यप्रार्थनम्] । अवन्ध्यमनोरथमित्यर्थः ।
याजयितुं योग्यं याज्यं पार्थिवं पुनरब्रवीत् ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।

उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तिं एव यत् ॥ ८७ ॥

हे राजन् आत्मनः कार्यस्य सिद्धिं अदूरवर्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगणय विदि ।
यद् यस्मात्कारणात् कल्याणी मङ्गलपूर्तिः । ‘ वहादिभ्यश्च ॥ इति ढीप् । इयं धेनुः
नाम्नि कीर्तिं कथिते सति एवोपस्थिता ॥

वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।

विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

वने भवं वन्यं कन्दम्बलादिकं वृत्तिराहारो यस्य तथाभूतः [वन्यवृत्तिः] सन् ।
इमां गां शश्वत् सदा । आ प्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्तव कर्तुः अनुगमने-
नानुसरणेन [आत्मानुगमनेन] । अभ्यसनेन अनुष्टुतुरभ्यासेन विद्यामिव ।
प्रसादयितुं प्रसन्नां कर्तु अर्हसि ॥

गवानुसरणप्रकारमाह—

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।

निषष्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिवेरपः ॥ ८९ ॥

अस्यां नन्दिन्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः प्रयाहि । ‘ समवप्रविभ्यः स्थः ॥ इत्या-
भ्यनेपदम् । स्थितायां निष्टत्तिकायां स्थितिमाचरेः स्थिति कुरु । तिष्ठेत्यर्थः ।
निषष्णायां उपविशायां निषीद उपविश । विष्वर्थे लोट् । पीतमम्भो यया तस्यां
पीताम्भसि सत्यां अपः पिवेः पिव ॥

१ कुड्याति जलं होमाम्भं वेति कुण्डं जलाधारः होमाधारो वा पात्रविशेषः । २ सम्यगारा-
धनेन इ. पा. ।

वधू भक्तिमती चैनामर्चितामा तपोवनात् ।

प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्गजेदपि ॥ १० ॥

वधूः जाया च भक्तिमती प्रयता सती गन्यादिभिः अर्चितामेनां गां प्रातः
आ तपोवनात् । आइ मर्यादायाम् । पदद्वयं चैतत् । अन्वेतु अनुगच्छतु । सायं
अपि प्रत्युद्गजेत् प्रत्युद्गच्छेत् । विष्यर्थे लिङ् ॥

इत्याप्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।

अविघमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ११ ॥

इति अनेन प्रकारेण त्वमाप्रसादात् प्रसादपर्यन्तम् । ‘आइ मर्यादाभिविष्योः’
इत्यस्य वैभागिकत्वादसमासलम् । अस्याः धेनोः परिचर्यापरः शुश्रूषापरो भव । ते
तत्र अविघ्नं विनास्याभावो अस्तु । ‘अव्ययं विभक्ति-’ इत्यादिनाथैभावेऽव्ययीभावः ।
पितेव पुत्रिणां सत्युत्रवताम् । प्रशंसायामिनिप्रत्ययः । धुरि अग्रे स्थेयाः तिष्ठे ।
आशीर्थे लिङ् । ‘एर्लिङ्ग’ इत्याकारस्यैकारादेशः । त्वत्सद्वशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति भावः ॥

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ।

आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ १२ ॥

देशकालज्ञः । देशोऽभिसन्निधिः कालोऽभिहोत्रावसानसमयः । विशिष्टदेशका लोत्प-
न्नमायं ज्ञानमव्याहतमिति जानन् । अत एव प्रीतिमान् शिष्यः अन्तेवासी राजा
सपरिग्रहः सपल्नीकः । ‘पल्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः’ इत्यमरः । आनतः
विनयनम्रः सन् । शासितुः गुरोः आदेशं आज्ञां तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार ॥

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।

सूनुः सूनृतवाकस्तृष्टुर्विससर्जोदितैश्रियम् ॥ १३ ॥

अथ प्रदोषे रात्रौ दोषज्ञः विद्वान् । ‘विद्वान्विपश्चिदोषज्ञः’ इत्यमरः । सूनृत-
वाक् सत्यप्रियवाक् । ‘प्रियं सत्यं च सूनृतम्’ इति हलयुधः । स्त्राष्टुः सूनुः व्रद्ध-
पुत्रो मुनिः । अनेन प्रकृतकार्यनिर्वाहकलं सूचयति । उदितश्रियं विशांपतिं मनुजे-
श्वरम् । ‘द्वौ विशी वैश्यमनुजौ’ इत्यमरः । संवेशाय निद्रायै । ‘स्यान्निद्रा शयनं
स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि’ इत्यमरः । विसर्ज आज्ञापयामास ॥

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।

कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥ १४ ॥

कल्पवित् व्रतप्रयोगाभिष्ठो मुनिः । तपःसिद्धौ सत्यामपि । तपसैव राज-
योग्याहारसंपादनसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः । नियमापेक्षया तदाप्रभृत्येव व्रतचर्यापेक्षया ।
अस्य राज्ञो वन्यामेव । संविधीयतेऽनयेति संविधाम् । कुशादिशयनसामग्रीम् ।
‘आतधोपसर्गे’ इति कप्रत्ययः । ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ इति कर्मायर्थव्यम् ।
कल्पयामास संपादयामास ॥

१ प्रयातां, प्रयतां इ. पा. २ देशकालज्ञत्वेन गोरक्षणप्रवृत्तिकारणत्वं सूच्यते इ० चारि-
त्रवर्धना । ३ ऊर्जितश्रिं इ. पा । ४ प्रारम्भः प्रकृष्टा वा दोषाः चौर्यादिभयानि यस्मिन् ।

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला—
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ९५ ॥

स राजा कुलपतिनां मुनिकुलेश्वरेण वसिष्ठेन निर्दिष्टां पर्णशालामध्यास्य
अधिष्ठाय । तस्यामधिष्ठानं कृतेत्यर्थः । ‘अधिशीड्’ इत्यादिनाधारस्य कर्मत्वम् । कर्मणि
द्वितीया । प्रयतो नियतः परिग्रहः पली द्वितीयो यस्येति [प्रयतपरिग्रहद्वितीयः]
स तथोक्तः । कुशानां शयने कुशशयने संविष्टः सुसः सन् । तस्य वसिष्ठस्य शिष्याणा-
मध्यवनेनापररात्रे वेदपाठेन निवेदितमवसानं यस्यास्तां [तच्छिष्याध्ययननिवेदिताव-
सानां] निशां निनाय गमयामास । अपररात्रेऽध्ययने मनुः—‘निशान्ते न परिथान्तो
ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ।’ इति । ‘न चापररात्रमधीत्य पुनः स्वपेत्’ इति गौतमश्च । प्रहर्षणी-
व्रतमेतत् । तदुत्तम्—‘गौ ब्रौ गत्विदशयतिः प्रहर्षणीयम्’ ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमज्ज्ञाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया
व्याख्यया समैतो महाकविभीकालिशासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
वसिष्ठाश्रमाभिगमनो नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

आशासु राशीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।

मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दासनसुन्दरि त्वाम् ॥

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेमुमोच ॥ १ ॥

अथ निशानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानामधिपः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातःकाले
जायया सुदक्षिणया । प्रतिग्राहित्यन्तः । प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये यया सा
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या तां तथोक्ताम् [जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्] ।
पीतं पानमस्यास्तीति पीतः । पीतवानित्यर्थः । ‘अर्शादिभ्योऽन्त्’ इत्यच्चत्रत्ययः । ‘पीता
गावो भुक्ता ब्राह्मणाः’ इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिवद्धो वत्सो यस्यास्तां
[पीतप्रतिबद्धवत्सां] ऋषेर्धेन्दुं वनाय वनं गन्तुम् । ‘क्रियाथौपदः’ इत्या-
दिना चतुर्थी । सुमोच्च मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात्मुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनु-
संथेयम् । तथा हि श्रुतिः—‘पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुर्नवो

१ अनैर्थीत् इ. पा. २ कुलस्य मुनिसमूहस्य पतिः । कुलपतिलक्षणं यथा—मुनीनां दश-
साहस्रं योऽन्दानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रपिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥ इति २ है अरवि-
न्दासनसुन्दरि लक्ष्मि दिक्षु राशीभवन्ती अनवरतं समन्ततः प्रसरणात् संधीभवन्ती या अङ्गवल्या
भाः कान्तिः तथा एव धावल्यतिशयात् निर्जितः दुर्घसिन्धुः यया ताम् मन्दस्मितैः ईप्रद्वासैः
निन्दितः तिरस्कृतः शारदेन्दुः यया एतादर्शीं त्वां वन्दे ।

भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः । ' इति । यशो-
धन इत्यनेन पुत्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजानहैं गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते । अस्मिन्स्मये उत्त-
मुपजातिः—' अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावृपजातयस्ताः । ' इति ॥

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।

मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥

पांसवो दोपा आसां सन्तीति पांसुलाः स्वैरिण्यः । ' स्वैरिणी पांसुला ' इत्यमरः ।
' सिभादिभ्यथ ' इति लच्चप्रत्ययः । अपांसुलानां पतिव्रतानां धुरि अत्र कीर्तनीया
परिगणनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी । खुरन्यासैः पवित्राः पांसवो यस्य तं [खुरन्या-
सपवित्रपांसुं] । ' रेणुद्रेयोः ख्लियां ध्रूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः । ' इत्यमरः । तस्याः धेनोः
मार्गम् । स्मृतिः मन्वादिवाक्यं श्रुतेः वेदवाक्यस्य अर्थं अभिधेयं इव । अन्वग-
च्छत् अनुमृतवती च । यथा स्मृतिः श्रुतिक्षुणमेवार्थमनुसरति तथा सापि गोखुरक्षुणमेव
मार्गमनुसरतेयर्थः । धर्मपत्नीत्यत्रावधासादिवत्तादर्थे पर्यासमासः प्रकृतिविकाराभावात् ।
पांसुलपथप्रवृत्तावय्यपांसुलानामिति विरोधालंकारो व्यन्यते ॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।

पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥

दयालुः काहणिकः । ' स्याद्यालुः काहणिकः ' इत्यमरः । ' स्पृहिगृहि- ' इत्यादि-
नालुच्चरत्ययः । यशोभिः सुरभिः मनोङ्गः । ' सुरभिः स्यान्मनोङ्गेऽपि ' इति विश्वः ।
राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं कामधेनुसुतां नन्दिनीम् । धरन्तीति धराः ।
पचायच् । पयसां धराः पयोधराः स्तनाः । ' ख्लीस्तनाच्चौ पयोधरौ ' इत्यमरः । अप-
योधराः पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरीभूताः । अभूततद्वै च्चिः । ' कुगतिप्रादयः '
इति समासः । पयोधरीभूतावृत्तारः समुद्रा यस्यास्तां [पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां] ।
' अनेकमन्यपदार्थे ' इत्यनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्याद्विपदो बहुत्रीहिः । गोरूपधरामुर्वीमिव
जुगोप रक्ष । भूरक्षणप्रयत्नेन रक्षेति भावः । धेनुपक्षे पयसा दुर्घेनावरीभूतावृत्तावृत्तारः
समुद्रा यस्याः सा तथोक्ताम् । दुर्घतिरस्कृतसागरामित्यर्थः ॥

व्रताय तेनानुचरेण धेनोन्यपेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।

न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥

व्रताय धेनोरनुचरेण । न तु जीवनायेति भावः । तेन दिलीपेन शेषः अवशिष्टः
अप्यनुयायिवर्गः अनुचरवर्गो न्यपेधि निवर्तितः । शेषलं सुदक्षिणपेक्ष्या । कथं
तर्यात्मरक्षणमत आह—न चेति । तस्य दिलीपस्य शरीररक्षा चान्यतः पुरुषान्तरात्
न । कुतः । हि यस्मात्कारणात् मनोः । प्रसूयत इति प्रसूतिः संततिः स्ववीर्यगुप्ता
स्ववीर्येणैव रक्षिता । न हि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ॥

१ पर्ति धर्मेरतं पत्नी सांवां सुभूषते तु या । नित्यं त्वनन्यहृदया धर्मपत्नीं तु तां विदुः ॥

२ धर्मार्थं पत्नी इति वक्तव्येऽपि धर्मस्य पत्नी इति तादर्थे पर्यासमासः अधर्मस्य धास
इतिवत् । ३ पांसुलमार्गमनुसरन्ती अपि कथं पांसुस्पर्शरहितानां धुरि कीर्तनीया इति आपाततः
(न तु अर्थावबोधानन्तर) विरोधः । तेनात्र विरोधाभासः अलंकारः ।

आस्वादवद्धिः कवलैस्तुणानां कण्डूयनैर्देशनिवारणैश्च ।

अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ५ ॥

सम्राट् मण्डलेश्वरः । ‘येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यथा इयाः राज्ञः स सम्राट्’ इत्यमरः । स राजा । आस्वादवद्धिः रसवद्धिः । स्वादयुक्तौस्त्रियर्थः । तृणानां कवलैः प्रासैः । ‘ग्रासस्तु कवलार्थकः’ इत्यमरः । कण्डूयनैः खर्जनैः । दंशानां वनमक्षिकाणां निवारणैः [दंशनिवारणैः] । ‘दंशस्तु वनमक्षिका’ इत्यमरः । अव्याहतैः अप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनैश्च । तस्याः येनाः समाराधनतत्परः शुश्रूषासक्तः अभूत् । तदेव परं प्रधानं यस्येति तत्परः । ‘तत्परौ प्रसितासक्तौ’ इत्यमरः ॥ स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनवन्धधीरः ।

जलाभिलाषी जलमादानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥

भूपतिस्तां गां स्थितां सर्तां स्थितः सन् । स्थितिरूप्वावस्थानम् । प्रयातां प्रस्थितां उच्चलितः प्रस्थितः । निषेदुषीं निषण्णाम् । उपविष्टमित्यर्थः । ‘भाषायां सदवसश्रुवः’ इति क्वसुप्रत्ययः । ‘उगितश्च’ इति ढीष् । आसनवन्ध उपवेशने धीरः स्थितः [आसनबन्धधीरः] । उपविष्टः सञ्चित्यर्थः । जलमादानां पिबन्तीं जलाभिलाषी । पिबन्तित्यर्थः । इत्थं छायेवान्वगच्छत् अनुसत्तवान् ॥

स न्यस्तचिह्नामपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।

आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

न्यस्तानि परिहतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यास्तां तथाभूतां [न्यस्तचिह्नामपि] तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेनानुमितां [तेजोविशेषानुमितां] सर्वथा राजैवायं भवेदित्यूहितां राजलक्ष्मीं दधानः स राजा । अनाविष्कृतदानराजिः । बहिरप्रकटितमदरेखः । अन्तर्गता मदावस्था यस्य सः अन्तर्मदावस्थः । तथाभूतो द्विपेन्द्रं इव आसीत् ॥

लताप्रतानोद्धर्थितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।

रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्विव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतनुभूद्धर्थिता उन्नमय्य ग्रथिता ये केशास्तैः [लताप्रतानोद्धर्थितैः केशैः] उपलक्षितः । ‘इत्थंभूतलक्षणे’ इति तृतीया । स राजा । अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य सः अधिज्यधन्वा सन् । ‘धनुषश्च’ इत्यनडादेशः । मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशात् रक्षणव्याजात् । वन्यान् वने भवान् दुष्टसत्त्वान् दुष्टजन्तून् । ‘द्व्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु’ इत्यमरः । विनेष्यन् शिक्षयिष्यन् इव । दावं वनम् । ‘वने च वनवहौ च दवो दाव इहेष्यते ।’ इति यादवः । विचचार वने चत्वारेर्थः । ‘देशकालाध्वगन्तव्यः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।’ इति दावस्य कर्मत्वम् ॥

१ अव्याहतस्वरगतैः इति वल्लभचारिवर्धनौ पठतः । २ ‘छाया इति भूपतेस्त्रैमानं न भिन्नलिङ्गत्वदोषदृष्टम् । ‘न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।’ इति दण्डवचनात् । ३ अव्रान्तर्मदत्वाद्विजातीयो गज इष्टः । तदाह वल्लभः—‘भ्रौ मन्दो मृगश्चेति सइकीणश्चेति जातयः । चतस्रः करिणां तासां भद्रोन्तर्मद एव यः ॥’ इति । ४ अव्र क्रियोन्प्रेक्षा ।

‘ विसृष्ट—’ इत्यादिभिः पद्मः श्लेषक्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोऽपि राजोपचारं
चकुरित्याह—

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

विसृष्टः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य [विसृष्टपार्श्वानुचरस्य] ।
पाशभृता वरणेन समस्य तुत्यस्य । ‘प्रचेता वरणः पाशी’ इत्यमरः । अनु-
भावोऽनेन सूचितः । तस्य राज्ञः पार्श्वयोर्द्रुमाः [पार्श्वद्रुमाः] । उन्मदानां उल्क-
उमदानां वयसां खगानाम् । ‘खगवाल्यादिनोर्वयः’ इत्यमरः । विरावैः शब्दैः ।
आलोकस्य शब्दं वाचकमालोकयेति शब्देम् [आलोकशब्दम्] । जयशब्दमित्यर्थः ।
‘आलोको जयशब्दः स्यात्’ इति विश्वः । उदीरयामासुरिव अवदन्ति । इत्युत्प्रेक्षा ॥
मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमच्चर्यमारादभिवर्तमानम् ।
अवाकिरन्वाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

मरुत्प्रयुक्ताः वायुना प्रेरिता वाललताः आरात् समीपे अभिवर्तमानम् ।
‘आरादरसमीपयोः’ इत्यमरः । मरुतो वायोः सखा मरुत्सखोऽप्निः । स इवाभातीति
तं मरुत्सखाभम् । ‘आतशोपसर्गे’ इति कप्रत्ययः । अच्चर्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनैः
पुष्पैः । पौरकन्याः पौराश्च ताः कन्या आचारार्थैर्लाजैः आचारलाजैरिव । अ-
वाकिरन् । तस्योपरि निक्षिस्वत्य इत्यर्थः । सखा हि सखायमागतमुपचरतीति भावः ॥
धनुर्भूतोऽप्यस्य दयार्दभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कौः ।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्षणां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११ ॥

धनुर्भूतोऽप्यस्य राज्ञः । एतेन भयसंभावना दर्शिता । तथापि विशङ्कौः नि-
र्भकैः अन्तःकरणैः । कर्तृभिः । दयया कृपारसेनार्द्धो भावोऽभिप्रायो यस्य तत्
दयार्दभावं तत् आख्यातम् । दयार्दभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः । ‘भावः सच्च-
स्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ।’ इत्यमरः । तथाविधं वपुर्विलोकयन्त्यः हरिण्यः
अक्षणां प्रकामविस्तारस्य अत्यन्तविशालतायाः फलं [प्रकामविस्तारफलम्] आपुः ।
‘विमलं कल्पी भवच्च चेतः कथयत्येव हितैविणं रिपुं च ।’ इति न्यायेन स्वान्तःकरणग्रन्ति-
माप्यादेव विश्रव्यं दद्यशुरित्यर्थः ॥

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्धैः कूजद्विरापादितवंशकृत्यम् ।

शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्धीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

स दिलीपो मारुतपूर्णरन्धैः । अत एव कूजद्विः स्वनद्विः । कीचकैः वेण-
विशेषैः । ‘वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ।’ इत्यमरः । वंशः सुषिरवाय-
विशेषः । ‘वंशादिकं तु सुषिरम्’ इत्यमरः । आपादितं संपादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं

१ ‘आलोकस्य दर्शनस्य शब्दः आलोकशब्दस्तम् । जय जावेत्यायालोकशब्दः । जय जय
महाराज प्रभो स्वामिन् पादमवधार्यतामित्यालोकशब्दः’ । इति वल्लभः । २ बाललतानां प्रकृत्वा-
दल्पावयवन्वाच प्रकृत्ववदनश्रीभिः स्वल्पवयस्काभिः पौरकन्याभिः साम्यम् । पुण्याणा-
लाजानां च शुभ्रत्वान्माङ्गलिकत्वाद्यान्योन्यसादृश्यम् । लाजवर्णे वयोवृद्धाभिरपि कियते । च.
-स. क्षे. २७ द्रष्टव्यः ।

यस्मिन्कर्मणि तत्था [आपादितवंशकृत्यम्] । कुञ्जेषु लतागृहेषु । ‘निकुञ्जकुञ्जौ वा क्षीबे लतादिपिहितोदरे ।’ इत्यमरः । वनदेवताभिः उद्गीयमानं उच्चर्गीयमानं स्वं यशः शुश्राव श्रुतवान् ॥

पृक्तस्तुपारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।

तमातपकून्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥

गिरिषु निर्झराणां [गिरिनिर्झराणां] वारिप्रवाहाणाम् । ‘वारिप्रवाहो निर्झरो झरः’ इत्यमरः । तुषारैः सीकरैः । ‘तुषारौ हिमसीकरौ’ इति शाश्वतः । पृक्तः संपृक्तः । [अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी] अनोकहानां वृक्षाणामाकम्पितानीषत्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी । ईशत्कम्पितपुष्पगन्धवान् । एवं शीतो मन्दः सुरभिः पवनः वायुः अनातपत्रं ब्रतार्थं परिहृतच्छत्रम् । अत एव आतपकून्तं आचारेण पूतं आचारपूतं शुद्धं तं गृपं सिषेवे । आचारपूतत्वात्सराजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ॥

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।

ऊनं न सत्त्वेष्वधिको व्वाधे तस्मिन्वनं गोपति गाहमाने ॥ १४ ॥

गोपति तस्मिन् रात्रि वनं गाहमाने प्रविशति सति वृष्ट्या विनापि । दवाग्निः वनाग्निः । ‘दवदावौ वनानले’ इति हैमः । शशाम । फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः [फलपुष्पवृद्धिः] विशेष्यत इति विशेषा अतिशयिता आसीत् । कर्मार्थं घञ्गत्ययः । सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये । ‘यतश्च निर्धारणम्’ इति सप्तमी । अधिकः प्रबलो व्याग्रादिः ऊनं दुर्बलं हरिणादिकं न व्वाधे ॥

संचारपूतानि दिग्न्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पङ्कवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्व धेनुः ॥ १५ ॥

पङ्कवस्य रागो वर्णः पङ्कवरागः । ‘रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु ।’ इति शाश्वतः । स इव तात्रा पङ्कवरागताम्रा पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः । ‘पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः’ इति शाश्वतः । मुनेश्व धेनुश्च । दिग्न्तराणि दिशामवकाशान् । ‘अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थैः’ इत्यमरः । संचारेण पूतानि शुद्धानि [संचारपूतानि] कृत्वा दिनान्ते सायंकाले निलयाय अस्तमयाय । धेनुपक्ष आलयाय च गन्तुं प्रचक्रमे ॥

१ गान्धारग्रामेण गीयमानमित्यर्थः । तदुक्तं नारदेन-षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिः ॥ इति । अतुरक्तकवायं विना गीतं न मनोरममित्युक्तमापादितवंशकृत्यमिति । अत्र भरतः-गाता यं यं स्वरं गच्छेत्तं तं वंशेन तानयेत् इति । अनुरूपश्चोकः कुमारसंभवे-यः पूरयन्कीचकरन्त्रभागान्दरीमुखोदयेन समीरणेन । उद्ग-स्यतामिच्छति किञ्चराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ इति । २ अनसः शकटस्य गति हन्ति इति अनोकहः । ‘वृक्षादयोपि राजोपचारं चक्रः’ इति चारित्रवर्धनः । वायोरानुरूपं वर्णनं कुमारसंभवे-भागीरथीनिर्झरशीकराणां वौढा मुहूः कम्पितदेवदारुः । यद्यायुरन्विष्टमूर्गैः किरातीरासेष्वते भिन्नशिखण्डिर्बर्हः ॥ इति । ३ ‘गच्छर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यैः चेष्यामन-धनि’ इति चतुर्थ्यै ।

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थमन्वगयौ मध्यमलोकपालः ।
वभौ च सा तेन सर्तां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ १६ ॥

मध्यमलोकपालः भूपालः । देवतापित्रतिथीनां क्रिया यागश्राद्दानानि ता एवार्थः प्रयोजनं यस्याः तां [देवतापित्रतिथिक्रियार्थम्] वेनुं अन्वग अनुपदं यथौ । ‘अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ।’ इत्यमरः । सतां मतेन सद्ग्रीष्मान्येन । ‘गतिवृद्धि-’ इत्यादिना वर्तमाने च । ‘चक्ष्य च वर्तमाने’ इति पृष्ठी । तेन राजा उपपन्ना युक्ता सा वेनुः । सतां मतेन विधिना अनुग्रन्तोपपन्ना साक्षात् प्रत्यक्षा श्रद्धां आस्तिक्यवृद्धिः इव वभौ च ॥

स पल्वलोक्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि ।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७ ॥

स राजा । पल्वलेभ्योऽप्तजलाशयेभ्य उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येनु तानि [पल्वलोक्तीर्णवराहयूथानि] । वर्हाण्येण सन्तीति वर्हिणा मयूराः । ‘मयूरो वर्हिणो वर्ही’ इत्यमरः । फलवर्हीभ्यामिनच्प्रत्ययो वक्तव्यः । आवासवृक्षाणामुन्मुखा वर्हिणा येनु तानि [आवासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि] । श्यामायमानानि वराहवर्हिणादिमलिनिन्नां अश्यामानि श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि । ‘लोहितादिडाजन्म्यः क्यप्’ इति क्यप्रत्ययः । ‘वा क्यपः’ इत्यात्मेनपदे शानन्त् । मृगैर्यासिता अधिष्ठिताः शाद्वला येनु तानि मृगाध्यासितशाद्वलानि । शादाः शष्पाण्येनु देशेनु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामदेशाः । ‘शाद्वलः शादहरिते’ इत्यमरः । ‘शादः कर्दमशष्पयोः’ इति विश्वः । ‘नडशादाङ्गुलच्’ इति ङुलच्प्रत्ययः । वनानि पश्यन्ययौ ॥

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नादृष्टिरुत्वाद्रुपुषो नरेन्द्रः ।

उभावलंचक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः । ‘गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः’ इति हलायुधः । नरेन्द्रः च उभौ यथाक्रमम् । आपीनमूर्खः । ‘ऊधस्तु क्लीबमापीनम्’ इत्यमरः । आपीनस्य भारोद्वहने प्रयत्नात्प्रयासात् [आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्] । वपुषो गुरुत्वाद् आधिक्याच्च । अञ्चिताभ्यां चारुयां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनादावृतेः पन्थास्तं तपोवनावृत्तिपथम् । क्षम्यः-’ इत्यादिना समासान्तोप्रत्ययः । अलंचक्रतुः भूषितवन्तौ ॥

वसिष्ठेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।

पपौ निमेपालसपक्षमपङ्ग्लरूपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९ ॥

१ तदुक्तं याज्ञवल्क्येन-थद्वाविधिसमायुक्तं कर्म यत्क्रियते नृभिः । सुविशुद्देन भावेन तदानन्वयाय कल्पते । विधिहीनं भवेदुद्यं कृतमथद्या च यत् । तद्वन्वयसुरास्तस्य मूढस्य दुङ्गियात्मनः ॥ इति । २ सन्ध्यारागस्य पाटलिङ्गा किञ्चिद्दूसरालोकानि वनानि वराहादीनां नीलिम्ना श्यामीभूतानीति सुष्टुकमेव टीकाकृता । भव नैशतमसावृतत्वाद्वनानां श्यामस्वमिति कञ्चिन्मन्यन्ते तत्र साधु । धेनोः सन्ध्यावसानात्पागेवारण्यानिवृत्तेः । कविवर्णनान्तथा चमस्कृतं रभावाच । ३ आपीनस्य विशालत्वमुक्तमेव प्राह ‘पयोधराभूतचतुःसमुद्राम्’ भुवं कोष्णेन कुण्डोऽन्ना’ इत्यादिना । राजो वपुषो गुरुत्वं चोक्तं ‘व्युहोरस्को वृपस्कन्धः’ इत्यत्र ।

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं अनुचरं वनान्तादावर्तमानं प्रत्यागतं तं दिलीपं वनिता
मुदक्षिणा निमेषेष्वलसा मन्दा पक्षमणां पङ्किर्यस्याः सा [निमेषाल्सपक्षमपङ्किः]
निनिमेषा सतीत्यर्थः । लोचनाभ्याम् । करणाभ्याम् । उपोषिताभ्यामिव । उप-
वासो भोजननिवृत्तिः । तद्वद्द्रव्यामिव । वसतेः कर्तृरि क्तः । पपौ । यथोपेषितोऽति-
तृष्णया जलमधिकं पिबति तद्वदतितृष्णयाधिकं व्यलोकयदित्यर्थः ॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्रता पार्थिवधर्मपत्न्या ।

तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव संध्या ॥ २० ॥

वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण । 'तस्येश्वरः' इत्यञ्चप्रत्ययः । पुरस्कृता अग्रतः
कृता । धर्मस्य पत्नी । धर्मार्थपत्नीत्यर्थः । अवधासादिवत्तादर्थे षष्ठीसमाप्तः । पार्थिवस्य
धर्मपत्न्या [पार्थिवधर्मपत्न्या] प्रत्युद्रताः सा धेनुस्तदन्तरे तयोर्दैपत्योर्मध्ये ।
दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगता [दिनक्षपामध्यगता] संध्या इव विरराज ॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्त्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।

प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥

अक्षतानां पात्रेण सह वर्तेते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः सा [साक्षतपात्रहस्ता]
सुदक्षिणा पयस्त्विनीं प्रशस्तक्षीरां तां धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च अस्या
धेन्वा: विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्गमध्यम् । अर्थसिद्धेः कार्यसिद्धेः द्वारं प्रवेशमार्गम्
इव । आनर्च अर्चयामास । अर्चते भौवादिकालिङ्गम् ॥

वत्सोत्सुकापि स्तिमिना सपर्या प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।

भवत्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

सा धेनुः वत्सोत्सुकापि वर्त्म उक्तंठितापि स्तिमिता निश्वला सती सपर्यां
पूजां प्रत्यग्रहीद्विति हेतोः तौ दंपती ननन्दतुः । पूजास्वीकारस्यानन्दहेतुत्वमाह-भ-
क्त्येति । पूज्येष्वनुरागो भक्तिः । तयोपपन्नेषु युक्तेषु [भक्त्योपपन्नेषु] विषये
तद्विधानाम् । तस्या धेन्वा विषेव विधा प्रकारो येषां तेषाम् । महतामित्यर्थः । प्रसा-
दस्य चिह्नानि लिङ्गानि [प्रसादचिह्नाने] । पूजास्वीकारादीनि पुरःफलानि ।
पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि । अविलम्बितफलसूचकलिङ्गदर्शनादानन्दो
युज्यत इत्यर्थः ।

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सान्ध्यं च विधि दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव देख्यां भेजे गुजोच्छन्नरिपुर्निपण्णाम् ॥ २३ ॥

भुजोच्छन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्य दारैरुल्घत्या सह वर्तमानस्य गुरोः उभ-
योरपीत्यर्थः । 'भार्या जायाथ पुंभूमिन दाराः' इत्यमरः । पादौ निपीड्य अभिवन्ध्य

१ अतिनृष्णया सादरं ददरो । सनृष्णमालोकनं पानमुच्यते । उत्त्वेष्टाऽकारः । २ लोहित-
त्वाद्देतोः सन्ध्यासाम्यम् । क्षपाव चन्द्रालोकरमणीया ग्राद्या । दिनक्षपासाम्याद्राजः प्रभावजते-
जसोऽज्ज्वलन्तरं रात्र्या अतिस्तिर्गमधुरन्तं द्वनितम् । 'समासे लिङ्गभेदापताः दिनशब्दस्य
नोपमादोषः । यद्वाह-‘इष्टः पुनरपुसक्याः प्रायेण’ । इति चा० । ३ आमासिद्धेः इ. दिनकरः
पठति । ४ 'प्रसितोत्सुकाम्यां तृतीया च' इति सप्तमी तृतीया च स्यात् ।

सान्धयं संध्यायां विहितं विधिं अनुष्ठानं च समाप्य । दोहावसाने निषणां आसीनां दोग्रधीं दोहनशीलाम् । 'तन्' इति तृप्त्रत्ययः । धेनुमेव भेजे पुनः सेवितवान् । दोग्रीमिति निषपदप्रयोगात्कामधेनुलं गम्यते ।

तामनितकन्यस्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोपा गृहिणीसहायः ।

क्रमेण सुपापनु संविवेश सुसोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

गोपा रक्षको गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन् । उभावपीत्यर्थः । [अनितकन्यस्तबलिप्रदीपाम] अनितके न्यस्ता बलयः प्रदीपात्र यस्यास्तां तथोक्ता । तां पूर्वोक्ता निषणां धेनुम् अन्वास्य अनूपविश्य क्रमेण सुपापनु अनन्तरं संविवेश मुख्याप । प्रातः सुसोत्थितामनूदतिष्ठद् उत्थितवान् । अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वीपर्वमुच्यते । क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेव । इत्यपौनरक्तस्यम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते-' इति द्वितीया ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।

सप्त व्यतीयुत्खिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

इत्थम् अनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या समम् अभियक्तपत्न्या सह । 'कृताभियेका महिषी' इत्यमरः । व्रतं धारयतः । महनीया पूज्या कीर्तिर्थस्य तस्य । [महनीयकीर्तेः] दीनानामुद्धरणं दैन्यविमोचनम् । तत्रोचितस्य परिचितस्य [दीनोद्धरणोचितस्य] तस्य नृपत्य । त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि त्रिगुणानि विरावृत्तानि सप्त दिनानि एकविशतिर्दिनानि व्यतीयुः ॥

अन्येत्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।

गङ्गाप्रपातान्तविरुद्धशष्पं गौरीगुरोर्गद्वरमाविवेश ॥ २६ ॥

अन्येत्युः अन्यस्मिन्दिने द्वाविंशो दिने । 'सद्यः पहत्परारि-' इत्यादिना निपातना दव्ययम् । 'व्यात्राहाय पूर्वेऽहात्यादौ पूर्वोत्तरापारात् । तथाधरान्यान्यतरेतात्पूर्वेऽयुरादयः' ॥ इत्यमरः । मुनिहोमधेनुः । आत्मानुचरस्य भावम् अभिप्रायं हठभक्तिवम् । 'भावोऽभिप्राय आशयः' इति यादवः । जिज्ञासमाना ज्ञातुभिञ्छन्ती । 'ज्ञातुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदे शानन् । प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः । 'गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विरुद्धानि जातानि शष्पाणि बालतृणानि यस्मिस्तत् [गङ्गाप्रपातान्तविरुद्धशष्पम्] । 'शष्पं बालतृणं धासः' इत्यमरः । गौरीगुरोः पार्वतीपितुः गद्वरं गुहाम् आविवेश ॥ सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंसैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।

अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसद्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

सा धेनुः हिंस्ते व्याप्रादिभिः मनसापि दुष्प्रधर्षा दुर्धर्षा इति हेतोरद्रिशोभाया प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना [आद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन] नृपेण अलक्षितम-

१ सत्रान्तस्य ज्ञाधातोरात्मनेपदित्वात् शानन् । गौरीगुरोर्हिमाचलस्य । २ दुःखेन प्रधार्यन्ते इति दुष्प्रधर्षा । कर्मणि खल । सिंहः-हिनस्त मारयतीति श्वोदरादित्वात्सिद्धम् । हिंसैर्वर्णविपर्ययः । तुकुं-‘सिंहो वर्णविपर्ययात्’ । किल-अलीकार्थेन किलशब्देन सिंहाक्रमणं मायामात्रमिति मूर्चितम् ।

भ्युत्पतनमाभिमुख्येनोत्पतनं यस्य स [अलक्षिताभ्युत्पतनः] सिंहस्तां वेणुं प्रसवा
हठात् । 'प्रसव्य तु हठार्थकम्' इत्यमरः । चकर्ष । किल इत्यलीके ॥

तदीयमाकन्दितमार्तसाधोर्गुहानिवद्वप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास वृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

गुहानिवद्वेन प्रतिशब्देन विश्वनिना दीर्घम् [गुहानिवद्वप्रतिशब्ददीर्घम्] तस्या
इदं तदीयम् । आकन्दितम् आर्तधोषणम् । आर्तेष्वापत्रेषु साधोहितकारिः [आर्त-
साधोः] वृपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टिम् । रघ्मेषु प्रग्रहेषु । 'किरणप्रग्रहौ रसी'
इत्यमरः । आदाय इव श्वोलेव । निवर्तयामास ॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।

अधित्यकायामिव धातुपद्यां लोध्रद्वम् सानुपतः प्रफुल्लम् ॥ २९ ॥

धनुर्धरः स नृप पाटलायां रक्तवर्णायां गवि तस्थिवांसं स्थितम् । 'क्वसुध'
इति क्वसुप्रत्ययः । केसरिणं सिंहम् । सानुपतः अद्रेः धातोर्गैरिकस्य विकारो धातुमयी ।
तस्याम् [धातुमयां] अधित्यकायां ऊर्ध्वभूमौ । 'उपत्यकाद्रेसन्ना भूमिरूपमधि-
त्यका ।' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यक्तासन्नान्नरुद्धयोः' इति त्यक्तन्प्रत्ययः । प्रफुल्लो विक-
सितस्तम् [प्रफुल्लम्] । 'फुल्ल विकसने' इति धातोः कर्तरि क्तः । 'उत्परस्यातः' इत्युकारादेशः ।
लोग्राख्यं हुमम् [लोध्रद्वम्] इव । ददर्श ॥

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।

जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गगादुदृत्मैच्छत्प्रसभोदृतारिः ॥ ३० ॥

ततः सिंहदर्शनान्तरं मृगेन्द्रगामीं सिंहगामी । शरणं रक्षणम् । 'शरणं यहरक्षित्रोः'
इत्यमरः । 'शरणं रक्षणे गृहे' इति यादवः । शरणे साधुः शरण्यः । 'तत्र साधुः'
इति यत्प्रत्ययः । प्रसभेन बलात्कारेणोदृता अरयो येन स [प्रसभोदृतारिः] वृपतिः
राजा जाताभिषङ्गः जातपराभवः सन् । 'अभिषङ्गः पराभवः' इत्यमरः । वध्यस्य
वधार्हस्य । 'दण्डादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययः । मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात् तूणी-
रात् । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इयुधिर्द्वयोः' । इत्यमरः । शरमुद्रत्मैच्छत् ॥

वामेतरस्तस्य करः प्रदर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्गपत्रे ।

सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ग एव चित्रार्पितारभ्य इवावतस्थे ॥ ३१ ॥

प्रहर्तुस्तस्य वामेतरः दक्षिणः करः । नखप्रभाभूषितानि विच्छुरितानि कङ्गस्य
पक्षिं वशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् [नखप्रभाभूषितकङ्गपत्रे] । 'कङ्गः

१ अत्र करणस्यैवाधिकरणविवक्षायां सतमा । यथोक्तम्— व्याददाने चतुर्थी स्याहर्शने
कथनेपि च । आदाय करणे योगे सतमी कौशिदुच्यते । इति स० ।

२ धातमव्याम्—इत्यत्र प्राचुर्यर्थं मयद् । हिमाद्रिशिखराणां धातुमयत्वं वर्णितं कुमारसभवे-
यश्चान्सरोविभ्रमम् इनानां संपादयिर्त्वा शिखरैर्विभर्ति । बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्या-
मिव धातुमत्ताम् ॥ ३ केसरिपदेन प्रफुल्लत्वात्साम्यमिति चा० दि० । ३ मृगेन्द्रवङ्गत्वं शीलमस्य ।

पैक्षिविशेषे स्याद्गुसाकारे युधिष्ठिरे ।' इति विश्वः । 'कङ्कस्तु कर्णः' इति यादवः । सायकस्य पुंखे [साये फुह्ने] कर्तर्याख्ये मूलप्रदेशो एव । 'कर्तरी पुह्ने' इति यादवः । सक्ताङ्गुलिः सन् । चित्रार्पितारम्भः चित्रलिखितशोद्धरणोद्योग इव । अवतस्थे ॥ बाहुपतिष्ठमविवृद्धपन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशन्निः ।

राजा स्वतेजोभिरदद्यतानन्मोगीत्र मन्त्रौषधिरुद्धरीयः ॥ ३२ ॥

[बाहुपतिष्ठमविवृद्धमन्युः] बाहोः प्रतिष्ठमेन प्रतिवन्धेन । ' प्रतिवन्धः प्रतिष्ठम्भः ' इत्यमरः । विवृद्धमन्युः प्रवृद्धरोधो राजा [मन्त्रौषधिरुद्धरीयः] मन्त्रौषधिभ्या रुद्धरीयः प्रतिवदशक्तिः भोगी सर्वे इव । ' भोगी राजसुजंगयोः ' इति शाश्वतः । अभ्यर्णम् अनितकम् । ' उपकष्टान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् । ' इत्यमरः । आगस्त्कृतम् अपरावकारिणम् अस्पृशन्निः स्वतेजोभिरन्तरदद्यत । ' अविक्षेपाद्यसहनं तेजः प्रणात्ययेष्वपि । ' इति यादवः ॥

तमार्थगृहां निगृहीतधेरुप्तुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्माययन्विस्मितपात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

निगृहीता पीडिता धेरुर्भेन स [निगृहीतधेनुः] सिंहः । [आर्यगृहां] आर्याणां सतां गृहं पश्यम् । ' पदास्तैरिवाहापश्येतु च ' इति क्यप् । मनुवंशस्य केतु चिह्नं केतुवृद्धयावर्तकम् [मनुवंशकेतुम्] । सिंह इवोरुसत्त्वो महावलस्तम् [सिंहोरुत्त्वत्] । [आत्मवृत्तौ] आत्मनो वृत्तौ वाहुस्तम्भस्य व्यापरेऽभूतपूर्वत्वाद् विस्मितम् । कर्तरीक्तः । तं दिलीपं मनुष्यवाचा कलेण पुनः विस्माययन् । विस्मयमात्र्यं प्रापयन् निजगाद । ' स्मिइ ईपद्यसने ' इति धातोर्णिचि वृद्धावायादेशो शतुप्रत्यये च सति विस्माययन्विति रूपं सिद्धम् । ' विस्मापयन् ' इति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यम् । तच ' नित्यं स्मयते: ' इति हेतुभयविवक्षायामंवेति ' भीस्म्योहेतुभये ' इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्विति रूपं सिद्धम् । करणविवक्षायां न कथित्येषः ॥

अलं महीपाल तव श्रेण प्रयुक्तपर्यन्तमितो वृथा स्यात् ।

न पादपोन्मूलनशक्तिः र्हः शञ्चोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

हे महीशाल तव श्रेणालम् । साध्याभावाच्छ्रूमो न कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात् तीया । उक्तं च न्यासांश्योते—' न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निनितं करणभावस्य । अपि तर्हि गम्यमानापि ' इति । ' अलं भूयणपर्य-

१ अधिक्षेपापमानादः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणत्यागेऽव्यसहनं तनेजः समुदाहतम् ॥ इति भरतम् । २ आयगृहम्-आयैर्गृहते स्वाधयन्वन्न सेव्यते इत्यायगृहमतम् । साधुपक्षाभित्तिस्तर्थः । आयेन्द्रशं यथा-कर्तव्यमाचरन्कार्यमकर्तव्यमनाचरन् । निष्ठाति प्रकृताचारे स तु आर्य इति रस्तः ॥ शत । विस्माययन्—इत्यत्र ' विस्मापयन् ' इति दिनकरादयः पठन्ति । किंतर्यं पाठो व्याकरणदोषदुष्टत्वाद्यः । तथाहि यत्र हेतुत एव (न तु कर्तव्यः) भयस्य विस्मायस्य चोत्पन्निस्तन् । णिजन्तयोः भास्मिधावाः परस्मैपदमेव स्यात्स्मिधातोः पुगागमभन्न स्यात् । अत्र तु हेतुत एव विस्मयस्य विवक्षितत्वात्पुगागमाप्रापेन्स्माययन्तियेव साधु ।

मिशक्तिवारणवाचकम् ।’ इत्यमरः । इतोऽस्मिन्मयि । सार्वविभक्तिकस्तसिः । प्रयुक्त-
मप्यस्त्रं वृथा स्यात् । तथा हि । [पादपोन्मूलनशक्ति] पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य
तत्थोक्तं मास्तस्य रंहः वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति न प्रेसरति ॥

कैलासगौरं वृषभारुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूष्टपृष्ठम् ।

अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५ ॥

[कैलासगौर] कैलास इव गौरः शुभ्रस्तम् । ‘ चामीकरं च शुभ्रं च गौरमाहुर्मना-
षिणः ।’ इति शाश्वतः । वृषं वृषभम् आरुक्षोः आरोद्धमिच्छोः । स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य
वृषमारोहत इत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्य अष्टमूर्तेः शिवस्य [पादार्पणानुग्र-
हपूष्टपृष्ठम्] पादार्पणं पादन्यासस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूर्वं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं
निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम किङ्करं मामवेहि विद्धि । ‘ पृथिवी सलिलं तेजो
वायुराकाशमेव च । सुर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः ।’ ॥ इति यादवः ॥

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।

यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

पुरः अग्रतः अमुं देवदारुं पश्यसि । इति काङ्क्षः । असौ देवदारुः । वृषभों
ध्वजे यस्य स तेन [वृषभध्वजेन] शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्त्रीकृतः । अभूत-
तद्वावे च्छिः । यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुः गौर्या हेमः कुम्भ एव स्तनः । तस्मान्त्रिः-
सृतानां [हेमकुम्भस्तननिःसृतानां] पयसाम् अम्बूर्ता रसज्ञः स्वादज्ञः । स्कन्द-
पक्षे हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः । पयसां क्षीराणाम् । ‘ पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ’
इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति भावः ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्विष्टिनोन्मयिता त्वगस्य ।

अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीदमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

कदाचित्कटं कपोलं कण्डूयमानेन कर्षता । ‘ कण्डवादिभ्यो यक् ’ इति यक् ।
ततः शानक् । वन्यद्विष्टेनास्य देवदारोः । त्वगुन्मयिता । अथाद्रेस्तनया गौरी ।
असुरास्त्रैरालीढं क्षतम् । सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः । ‘ पार्वतीनन्दनः स्कन्दः
सेनानीः ।’ इत्यमरः । ‘ सत्सूद्विष् ।’ इत्यादिना क्रिप् । तम् [सेनान्यम्] इव ।
एनं देवदारुं शुशोच ॥

१ अयमेव भावोऽष्टमसर्गे-‘ द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायो द्वितयेषि ते चलाः ।’ भवा-
नितरानभिभवितुं शक्तोपि मादृशान्विनाशयितुं न शक्तोर्ताति भावः । २ निकुम्भों गणमेदः
कुम्भकर्णपुत्रां वेति चाऽ । पार्वतीवाहनः सिंहः इति वल्लभः । निकुम्भतुल्यमिति वल्लभः पठति ।
३ भिक्षकष्ठवनिर्धारैः काकुरित्यभिर्धायते । इ. साहित्यदर्शणम् । अत्र काण्ठस्वरभङ्गीवि-
श्वेषणं ‘ पश्यमि ’ इत्यनेन पश्यस्येव इत्यर्थः प्रतीयते ।

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नद्विकुक्षां ।

व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्गगतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्था तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमयर्थं शूलभृता शिवेन । अङ्कं समीपमागताः प्राप्ताः सत्त्वाः प्राप्तिनो वृत्तिर्यस्मिस्तत् [अङ्गगतसत्त्ववृत्ति] । अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापाराधयोः । इति केशवः । सिंहत्वं विधाय । अस्मिन्नद्विकुक्षौ युहायाम् अहं व्यापारितः नियुक्तः ॥

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विष्ठान्द्रपसी सुधेव ॥ ३९ ॥

परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः सा [प्रदिष्टकाला] उपस्थिता प्राप्ताः एषा गोरुणा शोणितपारणा रुक्षितस्य व्रतान्तभोजनम् । सुरद्विष्टः राहोः चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी सुधेव । क्षुधितस्य दुमुक्षितस्य तस्य अङ्गगतसत्त्ववृत्तेः मे मम सिंहस्य तृप्त्यै अलं पर्याप्तां । 'नमःस्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी ॥

स त्वं निर्वर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।

शक्तेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शक्तभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥

स एवमुपायशन्यः त्वं लज्जां विहाय निर्वर्तस्व । भवान् तं गुरोः [दर्शितशिष्यभक्तिः] दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोऽस्ति । ननु शुरुवत्तनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह-शक्तेणेति । यद्रक्ष्यं धनं शक्तेण आयु-धेन । 'शक्तमायुधलोहयोः' इत्यमरः । अशक्या रक्षा यस्य तद अशक्यरक्षम् । रक्षितु-मंशक्यमित्यर्थः । तद् रक्ष्यं नष्टमपि शक्तभृतां यशः न क्षिणोति न हिनस्ति । अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।

प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

पुरुषाणामधिराजो पुरुषाधिराजः नृप इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो निशम्य श्रुत्वा [गिरिशप्रभावात्] गिरिशस्येश्वरस्य प्रभावात् प्रत्याहतास्त्रः कुष्ठितास्त्रः सन् आत्मनि विषये अवज्ञाम् अपमानं शिथिलीचकार । तत्याजेत्यर्थः । अवज्ञातोऽह-मिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानः । न सर्वेश्वरं प्रतीति भावः ॥

प्रत्यब्रवीचैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।

जडीकृतस्त्रयम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

१ मम समीपे ये जवि आगच्छन्ति तान्भक्षित्वा जीवामीत्यर्थः । २ सु० । ३ अलमत्यर्थं क्षुधितस्य मे तृप्त्यै इयं शोणितपारणोपस्थितेति वहभसम्मतोन्तयः । ४ अधिको राजाधिराजः । राजाहःसखिभ्यष्टच् ।

म एव पूर्वः प्रथमो भङ्गः प्रतिवन्धो यस्य तस्मिन् तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथ-
प्रयत्नः विफलप्रयासः । अत एव वज्रं कुलिशं मुमुक्षन् मोक्षमिच्छन् । अम्बकं लोच-
नम् । ' दग्धाणेनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि । ' इति हलायुधः । त्रीष्यम्बकानि यस्य स
अम्बको हरः । तस्य वीक्षणेन [अम्बकवीक्षणेन] जडीकृतः निष्पन्दीकृतः । वज्रं
पाणौ यस्य स वज्रपाणिः इन्द्रः । ' प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् । '
इति पाणेः सप्तम्यन्तस्योत्तरनिपातः । स इव स्थितो नृप एनं सिंहं प्रत्यव्रीच्च । ' बाहुं
सवज्रं शक्तस्य कुद्रस्यास्तम्भयत्प्रभुः । इति महाभारते ।

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं हास्यं वचस्तददहं विवक्षुः ।

अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

हे मृगेन्द्र संरुद्धचेष्टस्य प्रतिवद्व्यापारस्य मम तद्वचो वाक्यं कामं हास्यं
परिहसनीयम् । यद् वचः ' स त्वं मदीयेन ' (२-४५) इत्यादिकम् अहम् विवक्षुः वक्तु-
मिच्छुरस्मि । तर्हि तृणां स्थीयतामित्याशङ्केभरकिंकरत्वात्सर्वं त्वां प्रति न हास्यमित्याह—
अन्तरिति । हि यतो भवान्प्राणभृतामन्तर्गतं हृदतं वाग्वृत्या वहिरपकाशितमेव सर्वं
भावं वेद वेति । ' विदो लटो वा ' इति णलादेशः । अतः अहम् अभिधास्ये वक्ष्यामि ।
वच इति प्रकृतं कर्म संबद्धते । अन्ये त्वीद्वचनमाकर्ष्णसम्भावितार्थमेतदित्यपहसनित ।
अतस्तु मौनेव भूषणम् । त्वं तु वाञ्छनसयोरेकविध एवायमिति जानासि । अतोऽभिधास्ये
यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ॥

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।

गुरोरपीदं धनमाहिताम्रेनश्यतपुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

प्रत्यवहारः प्रलयः । [स्थावरैजङ्गमानां] स्थावराणां तस्यैलादीनां जङ्गमानां मनु-
श्यादीनां [सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः] सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे मम
मान्यः पूज्यः । अलङ्घयशासन इत्यर्थः । शासनं च ' सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्तिं ' (२१३८)
इत्युक्त रूपम् । तर्हि विसृज्य गम्यताम् । नेत्याह—गुरोरपीति । पुरस्ताद् अग्ने नश्यदिद-
माहितैम्रेगुरोर्धनमपि गोरूपम् अनुपेक्षणीयम् । आहिताम्रेति विशेषणेनानुपेक्षा-
कारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥

१ अस्य व्युत्पन्निर्महाभारते द्रोणपर्वणि यथा—तिखो देव्यो यदा चैनं भजन्ते भुवनेभरम् ।
योरापः पृथिवी चैव अम्बकस्तु ततः स्मृतः ॥ २ अयं संपूर्णश्चोको द्रोणपर्वणि यथा—अमू-
यतश्च शक्तस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः । बाहुं सवज्रं तं तस्य कुद्रस्यास्तम्भयद्विषुः ॥ पुरा किल
देवैरभ्यर्थितेन शिवेन दद्यमानानि त्रिपुरुराणि द्रव्यमङ्गुतं शिशुमेकं धारयन्ती देवी पार्वत्युप-
स्थिता । सा च सुरान्दद्वापृच्छत्—' ब्रूत कोयं बालः ' इति । तदा बालस्याप्रतिमं तेजो द्विष्ट-
न्त्रोऽसूयया वज्रमयम्य तं हन्तुं प्रचक्रमे । बालरूपधारी शङ्करश्च तस्य तं हस्तं स्तम्भयाच्चकार ।
प्रभादेवः प्रसादिते शङ्करे शक्तस्य बाहुः प्रकृतिं प्राप्तः । इत्येषा भारती कथात्रानुसंधेमा । भा.
शो. प. अ. २००, अनुशासनप. अ. ६०, ३ स्थानशीलाः स्थावराः । ' स्थेशभासपिसकसां
वरच ' इति वरच् । जङ्गम्यन्ते वक्तं गच्छन्तीति जङ्गमाः । गत्यर्थानां ' नित्यं कौटिल्ये—' इति
यद् । स्वाम्यादिमते भूशार्थे यद् । ४ आहितोम्रियेन । ' अग्न्याहितः ' इत्यपि रूपम् ।

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकवालवत्सा विसृज्यता॑ धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

सः अङ्गागतसत्त्ववृत्तिः त्वं मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिं शरीरस्य वृत्तिं जीवनं निर्वर्तयितुं संयादयितुं प्रसीद । दिनावसानोत्सुकवालवत्सा दिनावसान उत्सुको माता समागमिष्यतीन्युक्तिष्ठितो बालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनुर्विसृज्यताम् ॥ अथानन्धकारं गिरिगहराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।

भूयः स भूतेश्वरपार्वती॑ किंचिद्विद्विस्यार्थपतिं वभाषे ॥ ४६ ॥

अथ [भूतेश्वरपार्वती॑] भूतेश्वरस्य पार्वत्यनुचरः स सिंहो गिरिगहराणां गिरेगहराणां गुहानाम् । ‘देवखातविले गुहा । गहरम्’ इत्यमरः । अन्धकारं आनन्दं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन् । निरस्यनित्यर्थः । किंचिद्विहस्य अर्थपतिं त्रुपं भूयः वभाषे । हासकारणम् ‘अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्’ (२१७) इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छनिविचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

एकातपत्रम् एकच्छ्रुतं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वम् नवं वयः यौवनम् । इदं कान्तं रम्यं वपुश्च । इत्येवं वहु । अल्पस्य हेतोः अल्पेन कारणेन । अल्पफलायेत्यर्थः । ‘पश्ची हेतुप्रयोगे’ इति पश्ची । हातुं त्यक्तुम् इच्छन् त्वं विचारे कार्याकार्यविमर्शं मृदो मूर्खो [विचारमूढः] मे मम प्रतिभासि ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।

जीवन्पुनः शश्वदुपषुवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८ ॥

तव भूतेष्वनुकम्पा कृपा भूतानुकम्पा चेत् । ‘कृपा दयानुकम्पा स्याद्’ इत्यमरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सति इयमेका गौः । स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती । भवेत् । जीवेदित्यर्थः । ‘स्वस्त्याशीः क्षेमपुष्पादौ’ इत्यमरः । हे प्रजानाथ जीवन्पुनः पितेव प्रजा उपप्लुवेभ्यः

१ ‘उत्सुकवालवत्सत्वेन द्वयोरपि [नन्दिन्यास्तद्वत्सस्यापि] नाशः सूचितः ।’ इति च । ‘प्रसीद’ इत्यत्र ‘यतस्व’ ‘विसृज्यताम्’ इत्यत्र ‘विमुच्यताम्’ इति व. चा. सु. पर्णन् । २ ‘शकलानि’ इति ‘अनन्धकारम्’ इत्यस्य विधयविशेषणम् । मध्ये मध्ये दन्तकिरणाना प्रवेशानवानन्धकारो व्यवच्छिन्न इत्यो । ‘गिरिगहराणाम्’ इत्यत्र गिरिकन्दराणाम् इति पाठः । ३ एकातपत्रम्—प्रतिद्विनृपान्तराभावादद्वितीयमातपत्रं यस्मिन् तत् । आतपाश्रायत इति आतपत्रमत्र राजच्छ्रुतम् । ४ ‘एका गौः स्वस्तिमती भवेत् । अनेन त्वयि मृते सकलं जगद्विद्वस्तं भवेदत्सन्वातित्रृशंसनैव प्रसञ्जेतेति सूचितम् । तदुक्तं शुकनीतौ—‘यदि न स्याश्रपतिः सन्यह नेता तनः प्रजाः । अर्कण्धारा जनधौ विश्वेतेह तीरित’ ॥ इति ।

विघ्नेन्यः शश्वत् सदा । 'पुनःसदार्थयोः शश्वत्' इत्यमरः । पासि रक्षसि । स्वप्राणव्यये-
नैकधेनुरक्षणाद्वारं जीवितेनैव शश्वदखिलजगद्वाणमित्यर्थः ॥

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः, किन्तु गुरुभयादित्यत आह—

अथैकधेनोरपराधचण्डादुरोः कृशानुपतिमाद्विभेषि ।

शक्योऽस्य मन्युर्बवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोधनीः ॥४९॥

अथ इति पक्षान्तरे । अथवा । [एकधेनोः] एकैव वेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोप-
कारणोपन्यास इति ह्येम् । अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिक्रोपनात्
[अपराधचण्डात्] । 'चण्डस्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । अत एव [कृशानुपति-
मात्] कृशानुः प्रतिमोपमा यस्य तस्माद्मिकल्पाद् । गुरोः विभेषि इति काङ्क्षः ।
'भीत्रायां भयदेहुः' इत्यपादानात्पद्मामी । अत्यवित्तस्य धनहानिरतिदुःसंहति भावः ।
अस्य गुरोः मन्युँ दैवतः । 'मन्युर्दैवते कृतौ कृधि' इत्यमरः । घटा इवोद्यांसि यासां
ता घटोधनीः । 'ऊवसोऽनङ्' इत्यनडादेशः । 'बहुत्रीहेहूधसो ढोष्' इति ढोष् ।
कोटिशः गाः स्पर्शयता प्रतिपाद्यता । 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्'
इत्यमरः । भवता विनेतुम् अपनेतुं शक्यः ॥

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।

महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृदं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

तत् तस्मात्कारणात् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् । कर्मणि पृष्ठी । ऊर्जो बल-
मस्यास्ताति ऊर्जस्वलम् । 'जोत्स्नातमिस्मा-' इत्यादिना बलच्छ्रत्ययान्तो निपातः ।
आत्मदेहं रक्ष । ननु गामुपेक्षात्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्थात् । नेत्याह-महीतलेति ।
हि क्रद्वं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसंबन्धमात्रेण भिन्नम् [महीत-
लस्पर्शनमात्रभिन्नम्] ऐन्द्रं इन्द्रसंबन्ध्यं पदं स्थानं आहुः । स्वर्गान्न भियत इत्यर्थः ॥
एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।

शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रात्या तपेवार्थपभापतेव ॥ ५१ ॥

मृगेन्द्रे एतावद् उक्त्वा विरते सति गुहागतेन अस्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन
शिलोच्चयः शैलः अपि प्रीत्या तम् एव अर्थं क्षितिपालम् उच्चैः अभाषतेव ।
इत्युप्रेक्षा ॥ भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वाद्विकर्मकः । ब्रुविस्तु द्विकर्मकेषु पठितः । तदुक्तम्-
'दुहियाचिरुधिप्रद्विभिक्षिचित्रामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते
तदकार्तितमाचरितं कविना ॥' इति ॥

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।

थेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ ५२ ॥

? अत्र कण्ठाखनिविशेषण 'त्वं विभेषि' किन्तु न ते भयं युक्तमित्यर्थसूचनास्त्काकुः । २ सति
देहे धर्मार्थकामोक्ताश्चतुर्वर्णाः सायनं । ते च कल्याणपरम्परासाधकाः । अयमेवार्थं उक्तः
कुमारसम्भवेषि "शरीरमायं वलु धर्मसाधनम्" इति । ऊर्जस्वलमित्यनेन भोगसामर्थ्यमूक्तम् ।
उक्तं च 'भोज्यं भोजनशक्तिश्च.....। विभवो दानशक्तिश्च नात्पस्य तपसः फलम्' ॥ इति ।

देवानुचरस्य ईश्वरकिकरस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवः राजा पुनः
अप्युवाच । किंभूतः सन् । तेन सिंहेन यदध्यासितं व्याक्रमणम् । नरुसके भावे कः ॥
तेन कातेरे अक्षिणी यस्यास्तया [तदध्यासितकातराक्ष्या] । ‘वहुव्रीहौ सक्षयक्षणोः
स्वाङ्गात्यच् ॥ इति पच् । ‘पिद्वौरादिम्ब्यश्च’ इति ढीप् । किं वा वक्ष्यतीति भीत्यैवं स्थित-
येत्यर्थः । धेन्वा निरीक्ष्यमाणः अत एव सुतरां दयालुः सन् । सुतरामित्यत्र
‘द्विवचनविभज्य—’ इत्यादिना सुशब्दात्तरप् । ‘किमेत्तिडव्यय—’ इत्यादिनाम्प्रत्ययः ।
‘तद्वित्थासर्वविभक्तिः’ इत्यव्ययसंज्ञा ॥

किमुवाचेत्याह—

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

‘क्षण हिसायाम्’ इति धातोः संपदादित्वात्किप् । ‘गमादीनाम्’ इति वक्तव्यादनु-
नासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं सिद्धम् । क्षतो नाशात्वायत इति क्षत्रः । सुर्पति
योगविभागात्कः । तामेतां व्युत्पत्तिं कविर्थतोऽनुकामति—क्षतादित्यादिना । उदयः
उन्नतः क्षत्रस्य क्षत्रवर्णस्य शब्दः वाचकः । क्षत्रशब्दः इत्यर्थः । क्षतात्त्रायते
इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु । नाशकर्णादिवत्केवलरूढः । किंतु
पङ्कजादिवद्योगरूढ इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—[तद्विपरीतवृत्तेः] तस्य क्षत्र-
शब्दस्य विपरीतवृत्तेविर्विश्वद्व्यापारस्य क्षतत्वाणमकुर्वतः पुंसो राज्येन किम् उपक्रो-
शमलीमसैः निन्दामलिनैः । ‘उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ।’ इत्यमरः ।
‘उयोरत्सातमित्या—’ इत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः । ‘मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मल-
दूषितम् ।’ इत्यमरः । तैः प्राणैर्वा ः किम् । निन्दितस्य सर्वे व्यर्थमित्यर्थः । एतेन
‘एकातपत्रम्’ (२ । ४७) इत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम् ॥

‘अथैकधेनोः’ (२ । ४९) इत्यत्रोत्तरमाह—

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेविश्राणनाचान्यपयस्त्विनीनाम् ।
इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४ ॥

अनुनयः क्रोधापनयः । चकारो वाकारार्थः । महर्षे अनुनयः च वान्यासां पयस्त्वि-
नीनां दोग्नीणां गवां [अन्यपयस्त्विनीनाम्] विश्राणनाद् दानाद् । त्यागो वितरणं

१ मनुष्यदेवः—मनुष्येषु देव इव स्थितत्वात् । तदुक्तं मनुना—‘महता देवता देवा नररूपेण
तिठति’ इति ॥ २ ‘तदध्यासनकातराक्ष्या’ इति वक्त्रभचारित्वर्धनौ पठतः । ३ अस्य व्युत्प-
त्तिर्महाभारते शान्तिपर्वणि यथा—ब्राह्मणानां क्षत्राणानां तः क्षत्रिय उच्यते इति । मनुरप्याह
ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि । सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ इति ।
एवं किरातार्जुनीयेऽपि—स क्षत्रियस्याणसहः सतां यः इत्यादि । ४ अनुरूपभावः किरातार्जु-
नीये—अभिमानधनस्य गत्वरैसुभिः स्थास्तु यशाभिस्तिः । अचिग्रांशुविलासचञ्चला नन्
लक्ष्मीफलमानुषङ्कम् ॥ इति ।

दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणम् । इत्यमरः । कथं तु शक्यः । न शक्य—
इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—इमां गां सुरभेः कामधेनोः । ‘पञ्चमी विभक्ते’ इति पञ्चमी ॥
अनूनाम् अन्यूनाम् अवेहि जानीहि । तर्हि कथमस्याः परिभ्वोऽभूदित्याह—द्वैजसेति ।
अस्यां गवि त्वया कर्ता प्रहृतं तु प्रहारस्तु । नुसुके भावे क्तः । रुद्रौजसा ईश्वर-
सामर्थ्येन । न तु स्वयमित्यर्थः । ‘सप्तम्यधिकरणे च’ इति सप्तमी ॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह—

सेयं स्वदेहार्पणनिष्कयेण न्यायया मया मोचयितुं भवत्तः ।
न पारणा स्याद्विहता तर्वेवं भवेदलुपश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

सा इयं गौः मया निष्कायते प्रत्याहियतेऽनेन परग्न्यहीतमिति निष्कयः प्रतिशीर्षकम् ।
‘एतत्’ इत्यच्चत्ययः । स्वदेहार्पणमेव निष्कयस्तेन [स्वदेहार्पणनिष्कयेण] भवत्तः-
लत्तः । पञ्चम्यास्तसिल् । मोचयितुं न्याययां न्यायादनपेता । युक्तेत्यर्थः ।
‘धर्मपर्यार्थ—’ इत्यादिना यत्प्रत्ययः । एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न
स्यात् । मुनेः क्रिया होमादिः । स एवार्थः प्रयोजनम् । स [क्रियार्थः] च अलुतः ।
भवेत् । स्वाराणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्षयमिति भावः ॥

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह—

भवानपीदं परवानवैति महान्हि यत्नस्तव देवदारौ ।

स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥

परवान् स्वामिपरतन्त्रो भवानपि । ‘परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।’ इत्यमरः ।
इदं वक्ष्यमाणम् अवैति । भवतानुभूयत एवेत्यर्थः । ‘शेषे प्रथमः’ इति प्रथमपुरुषः ।
किमित्यत आह—हि यस्माद्वेतोः । ‘हि हेताववधारणे’ इत्यमरः । तव देवदारौ-
विषये महान् यत्वः । महता यत्नैव रक्ष्यत इत्यर्थः । इदं शब्दोक्तमर्थे दर्शयति-
स्थानुमिति । रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशं गमयित्वा स्वयमक्षतेन अव्रेन ।
नियुक्तेनैति शेषः । नियोक्तुः स्वामिनः अग्रे स्थातुं शक्यं न हि ॥

सर्वथा चैतदप्रतिहर्यमित्याह—

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।

एकान्तविध्वंसिषु मद्रिधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥

किमपि कि वा अहं तवाहिंस्यः मतश्चेत् तर्हि मे [यशःशरीरे] यशः
एव शरीरं तस्मिन् । दयालुः कारणिको भव । ‘स्याद्यालुः कारणिकः’ इत्यमरः ।
ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः । अत आह—एकान्तेति । मद्रिधानां
मादशानां विवेकिनाम् एकान्तविध्वंसिषु अवद्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्या-

१ ‘सेयम्’ इत्यत्र कर्मपदं तु मन्त्रक्रियया यथानुक्तमेव तथापि ‘न्यायादनपेता’ एतदर्थ-
कस्य ‘न्याय्या’ इति पदस्यान्तर्गतद्विप्रत्ययेन विशेषणोऽन्त्वात्कर्मणि द्वितीया न भवत्य-
तुक्ते कर्मणि द्वितीयाविधानात् । उक्ते कर्मणि तु प्रतिपदिकमात्रे प्रथमा । अभिधानं तु प्रायेण
तिङ्कुत्तद्विनममासैः । क्वचिन्प्रातेनापि । अत्र तु तद्विप्रत्ययेन ।

दिभूतविकारेषु पिण्डेषु शरीरेषु अनास्था खलु अनपेक्षैव । ‘आस्था त्वालम्बना-
स्थानयलापेक्षासु कथ्यते ।’ इति विश्वः ॥

सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह—

संबन्धमाभापणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्विनान्ते ।

तद्ग्रूतनाथानुग नार्हसि त्वं संबन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥

संबन्धं सख्यम् । [आभापणपूर्वम्] आभापणमालापः पूर्वं कारणं यस्य तम् आहुः । ‘स्यादाभापणमालापः’ इत्यमरः । स ताद्वसंबन्धो वनान्ते संगतयोर्नौ आवयोः वृत्तः जाते । तत् ततो हेतोऽहं भूतनाथानुग शिवानुचर । एतेन तस्य महत्वं सूचयते । अत एव संबन्धिनो मित्रस्य मे प्रणयं याच्चाम् । ‘प्रणयास्त्वर्मी । विश्रम्भयाच्चाप्रेमाणः’ इत्यमरः । विहन्तु त्वं नार्हसि ॥

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्ठम्भविमुक्तवाहुः ।

स न्यस्तशस्त्रो द्वये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिपस्य ॥ ५९ ॥

तथेति गामुक्तवते हरये सिंहाय । ‘कपौ सिंहे मुर्वेण च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः ।’ इति शाश्वतः । सद्यः तत्थणे स प्रतिष्ठम्भात्यतिबन्धाद्विमुक्तो वाहुर्यस्य [प्रतिष्ठम्भ-
विमुक्तवाहुः] दिलीपः न्यस्तशस्त्रः त्यक्तायुधः सन् । स्वदेहम् । आमिपस्य मांसस्य । ‘पललं कव्यमामिषम्’ इत्यमरः । पिण्डं कवलम् इव । उपानयत् समर्पितवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।

अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

तस्मिन्क्षणे उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यतः उत्प्रेक्षमाणस्य तर्केयतः अवाङ्मुखस्य अधोमुखस्य । ‘स्यादवाङ्यथोमुखः’ इत्यमरः । प्रजानां पालयितुः राजः उपरि उपरिष्ठात् । ‘उपर्युपरिष्ठात्’ इति निपातः । [विद्याधरहस्तमुक्ता] विद्याधराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तमुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात् ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।

ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्त्रविणीं न सिंहम् ॥ ६१ ॥

राजा । अमृतमिवाचरतीति अमृतायमानं तद् । ‘उपमानादाचरे’ इति क्यद्दृ । ततः शान्त् । उत्थितम् उत्तम् । ‘हे वत्स उत्तिष्ठ’ इति वचः

१ एवं कुमारसंभवे—‘यतः सतां सञ्चतगात्रि सङ्गतं मनीषिभिः सासपदीनमुच्यते ।’ इति । ‘संगतं दर्शनात्सताम्’ इति हिनोपदेशेषि ।

२ : उप्रे सिंहनिपाते शङ्कितस्योपरि कोमला पुष्पवृष्टिः पपातेति वैचित्र्यम् । इति चा० ।

३ ‘कर्तुः क्यङ्ग सलोपभ’ इति सूचेनेत्यर्थः । यत् केशुचिन्मुद्रितपुस्तकेषु ‘क्यङ्ग’ इति पाठ उपलब्धते स प्रामादिक इति भानि ।

निशम्य श्रुत्वा । उत्थितः सन् । अस्तेः शतप्रत्ययः । अग्रतः अमे प्रस्तवः क्षीर-
लावोऽस्ति यस्याः सा तां प्रस्त्रेविणीं गां स्वां जननीमिव ददर्श । सिंहं न ददर्श ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।

ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तु किमुतान्यहिंसाः ॥ ६२ ॥

विस्मितम् आश्र्वये गतम् । कर्तारे च । तं दिलीपं धेनुरुवाच । किमित्य-
त्राह—हे साधो माया मायामुद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽसि । ऋषिप्रभावान्म-
यिअन्तकःयमः अपि प्रहर्तु न प्रभुः न समर्थः । अन्ये हिंसाः घातुकाः [अन्यहिंसाः] ।
‘शरारुद्धार्तुको हिंसः’ इत्यमरः । ‘नमिकम्पि-’ इत्यादिना प्रत्ययः । किमुत सुषृ । न
प्रभव इति योज्यम् । ‘बलवत्सुषृ किमुत स्वस्त्यतीव च निर्भरे ।’ इत्यमरः ॥

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।

न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुधां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥

हे पुत्र गुरौ भक्त्या । मय्यनुकम्पया च । ते तुम्यं प्रीतास्मि । ‘किया-
प्रहणमपि कर्तव्यम्’ इति चतुर्थी । वरं देवेभ्यो वरणीयमर्थम् । ‘देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिपु-
क्तीवे मनाक्रिये ।’ इत्यमरः । वृणीष्व स्वाकुरु । तथाहि । मां केवलानां पयसां
प्रसूतिं कारणं न अवैहि न विद्धि । किंतु प्रसन्नां माम् [कामदुधाम्] कामान्दो-
ग्नीति कामदुधा तामवेहि । ‘दुहः कवच्य’ इति कप्पत्ययः ॥

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितव्रीरशब्दः ।

वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

ततः मानितार्थी । स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो देन स [स्वहस्तार्जितवी-
रशब्दः] । एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । स राजा हस्तौ समानीय संधाय ।
अज्ञलिं बद्देत्यर्थः । वंशस्य कर्तरं-प्रवर्तयितारम् । अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः ।
अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ॥

संतानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्तिनी सा ।

दुर्घट्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुद्दक्षवेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥

सा पयस्तिनी गौः ॥ [संतानकामाय] संतानं कामयत इति संतानकामः ।
‘कर्मण्ण’ । तस्मै राज्ञे तथेति । काम्यत इति कामो वरः । कर्मार्थे घञ्पत्ययः ।
तं [कामं] प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय ‘हे पुत्र मदीयं पयः पत्रपुटं पत्रनिर्मिते पात्रे
दुर्घट्योपभुद्दक्षवं पित्रं’ इति तमादिदेश आज्ञापितवती । ‘उपयुद्दक्षं’ इति वा पाठः ।

१ राज्ञः सन्वोक्तवर्ण दृष्ट्वा तस्मिन्वेनोपत्यस्नेहस्तथा प्रकटावभूव यथा तस्याः स्तनमण्डल-
त्क्षीरधाराः सहसा प्रावर्तन्त इति भावः । ‘प्रस्तवस्तु स्नेहवशाज्जनन्या अपि स्यात्’ इति चा० ।

२ ‘विस्मयस्तु केसारणोऽदर्शनात्’ इति चा० ।

३ ‘गांः पयोदाने सामर्थ्यं न वरदाने इत्याह न केवलानामिति ।’ इति चा० ।

वत्सस्य होमार्थविधेश शेषमृपेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।
ऊधर्स्यामिच्छामि तवोपभोक्तुं पष्टांशमुव्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

हे मातः वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषं वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः । होम एवार्थः । तस्य
विधिरनुष्टानम् तस्य [होमार्थविधेः] च शेषम् । होमावशिष्टमित्यर्थः । तव । ऊधर्सि-
भवम् ऊधर्स्यं क्षीरम् । ‘शरीरावयवाच्च’ इति यथत्ययः । रक्षिताया उव्याः पञ्चांशं
पष्टभागम् इव । ऊधरेनुज्ञामधिगम्य उपभोक्तुमिच्छामि ॥

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुर्किंज्ञापिता प्रीततरा वभूव ।

तदन्विता हैमवत्ताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रमप्रमेण ॥ ६७ ॥

इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेनुः [वसिष्ठधेनुः] प्रीततरा । पूर्व
शुश्रेष्या प्रीता । संप्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततरा आतिसंतुष्टा वभूव । तदन्विता तेन
दिलीपेनान्विता हैमवत्तात् हिमवत्संबन्धिनः कुक्षेः गुहायाः सकाशाद् अश्रौमेण
अनायासेन आश्रमं प्रत्याययौ आगता च ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृशाणां गुरवे निवेद्य ।

प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

प्रसन्नेन्दुरिं मुखं यस्य सः [प्रसन्नेन्दुमुखः] नृपाणां गुरुः दिलीपः [प्र-
हर्षचिह्नानुमितं] प्रहर्षचिह्नैर्मुखरागादिभिर्नुमितमूहितं तस्याः धेनोः प्रसादम्
अनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात् पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाय
पश्चात् प्रियायै शशंस । कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः । न चेह तदस्ति किंतु चिह्नैः
कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा ॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिनिदितात्मा सद्रुतसलो वत्सहुतावशेषम् ।

पषौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ॥ ६९ ॥

अनिनिदितात्मा अर्गीतस्वभावः । सत्सु वत्सलः प्रेमवान् सद्रुतसलः । ‘वत्स-
साभ्यां कामवले’ इति लच्चत्ययः । वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः स राजा
[वत्सहुतावशेषम्] वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीतहुतावशिष्टं [नन्दिनीस्त-

१ औधस्यमिति पा०. २ अव मनुः—आददीताथ पड्भागं हुमांसमधुसार्पिषाम् । गर्भाष-
धिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥ पत्रशाकतुणानां च चर्मणां वैदलस्य च । मृत्यानां च
भाण्डानां सर्वस्याशममयस्य च ॥ इति स. अ. । राजापि फलमामोति रक्षितायाः क्षिंगरीप
उति च । ३ अव ‘प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ इति नृतीया । ४ उक्तं च मनुना-आकार-
रिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रवक्त्रविकारैश्च शृद्धतेन्तर्गतं मनः ॥ अष्टमा. २०.
५ वत्सो वत्सकृतं पानमिति यावत् । हुतं होमादिवेभिः ते वत्सहुते तयोरवशिष्टम् । अत्रानु-
प्रासः स्फुट एव । हामविधेश्व । वन्सनिपीत० इ. पा.

न्यम्] नन्दन्याः स्तन्यं क्षीरम् । शुभ्रं मूर्तं परिच्छिन्नं यशा इव । अतिवृष्णः सन् पपौ ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।

तौ दंपती स्वां प्रति राजधार्नीं प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः ॥ ७० ॥

वशी वसिष्ठः प्रातः [यथोक्तव्रतपारणान्ते] यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवालूपस्याङ्गभूता या पारणा तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवम् । तत्कालोचितमित्यर्थः । ‘कालाङ्ग्’ इति उप्रत्ययः । ‘यथाकथंचिद्गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानात्तत्प्रत्यय इत्यते ।’ इति वृत्तिकारः । ईयते प्राप्यतेऽनेनेत्ययनं स्वस्त्ययनं शुभावहमाशीर्वादं प्रयुज्य । तौ दंपती स्वां राजधार्नीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च ।

धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदयत्रप्रभावः ॥ ७१ ॥

नृपः हुतं तर्पितम् । [हुताशम्] हुतमक्षतीति हुताशोऽभिः । ‘कर्मण्यण्’ । तं भर्तुः मुनेः अनन्तरम् । प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । अरुन्धतीं च सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतोऽदक्षिणं प्रदक्षिणम् । ‘तिष्ठदुप्रभूतीनि च’ इत्यब्ययीभावः । ततदिच्चः । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । [सन्मङ्गलोदयत्ररप्रभावः] सङ्ग्रहित्वा लैः प्रदक्षिणाभिर्मङ्गलाचारैरुदयत्रप्रभावः सन् । प्रतस्थे ॥

श्रोत्राभिरामध्यनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।

ययावनुद्वातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः व्रतादिदुःखसहनशीलः स नृपः श्रोत्राभिरामध्यनिना कर्णाङ्गादकरस्वनेन अनुद्वातः पाषाणादिप्रतिघातरद्वितिः । अत एव सुख्यतीति सुखः । तेन [अनुद्वातसुखेन] रथेन स्वेन पूर्णेन सफलेन मनोरथेनेव मार्गं अच्चानं यथौ । मनोरथपक्षे व्यनिः श्रुतिः । अनुद्वातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थवत्तर्णिताङ्गम् ।

नेत्रैः पपुस्तृसिमनामुवद्विर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥

अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेन आहितौत्सुक्यं जनितर्शनोत्कण्ठम् । प्रजार्थेन संतानार्थेन व्रतेन नियमेन कर्किंतं कृशीकृतमङ्गं यस्य तम् [प्रजार्थवतकर्णिताङ्गम्]

१ ‘यशसि धवलता वर्णयते हासकीर्ण्याः’ इति कविसमयः । तेन हासस्य धवलत्वेन वर्णनम् । २ ‘प्रतिबन्धनाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिकमः’ इति हेतोः सर्वान्प्रदक्षिणीचकारोति भावः । ३ सतां मङ्गलैः प्रीतवहिगोत्राल्पणप्रदक्षिणीकरणैः’ इति सु० । ‘मङ्गलद्रव्यैर्वा’ इति चा । ४ उदयतरो महीयान्प्रभावः पौरुषं यस्य’ इति च चा । ५ ‘अनन्तरं भर्तुः’ इत्यत्र ‘ततश्च हातारम्’ इति, ‘सन्मङ्गलोदयत्रप्रभावः’ इत्यत्र ‘सन्मङ्गलोदयतरानुभावः’ इति व. सु० पठतः । ६ उप्रेक्षालङ्गारः । ७ तोत्कण्ठं इ. पा. ८ प्रजार्थं व्रतं इ. पा.

ङ्गम्] नवोदयं नवान्युदयं प्रजाः त्रिसिमनामुवज्ज्ञिः अतिष्ठनुभिः नेत्रैः । ओ-
पधीनां नाथं सोमम् इव । तं राजानं पपुः अत्यास्थया ददृशुरित्यर्थः । चन्द्रपक्षे
अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तम् । प्रजार्थे लोकहितार्थे व्रतं देवताभ्यः कलोदाननियमः । ' तं च सोमं
पपुर्देवाः पर्यायेणानुरूपैशः । ' इति व्यासः । उदय आविर्भावः । अन्यतसमानम् ॥

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।

भुजे भुजडेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरपाससञ्ज ॥ ७४ ॥

पुरः पुरीसुराणां दारयतीति पुरन्दरः शर्कः । ' पूर्सवैयोर्दारिसिहोः ' इति स्त्रप्रत्ययः ।
' वाच्यमपुरन्दरौ च ' इति मुमागमो निपातितः । तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य सः
[पुरन्दरश्रीः] । स तृपः पौरैरभिनन्द्यमानः । उत्पत्ताकम् उच्छ्रितञ्जम् ।
' पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमत्तिव्याम् । ' इत्यमरः । पुरं प्रविश्य भुजडेन्द्रेण
समानसारे तुल्यबले [भुजडेन्द्रसमानसारे] । ' सारो बले स्थिराशो च न्याये
क्षीबं वरे प्रिषु । ' इत्यमरः । भुजे भूयः भूमेर्धुरपाससञ्ज स्थापितवान् ॥

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेविद्यौः

सुरसरिदिव तेजो वहिनिष्ठृयूतर्मैशम् ।

नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राङ्गी

गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

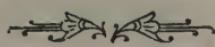
अथ द्यौः सुखर्त्मे । ' द्यौः स्वर्गसुखर्त्मेनोः ' इति विश्वः । अत्रेः महर्यनयनयोः
समुत्थमुत्थं नयनसमुत्थम् । ' आतशोपसर्गे ' इति कप्रत्ययः । ज्योतिरिव
चन्द्रमिवेत्यर्थः । ' ऋक्षेशः स्यादत्रिनेत्रप्रसूतः ' इति हलायुधः । चन्द्रशयनिनेत्रोद्भूत-
लमुक्तं हरिवंशो—' नेत्राभ्यां वारि सुखाव दशधा द्योतयदिशः । तद्र्भविदिधिना हष्टा
दिशो देव्यो ददुस्तदा ॥ समेत्य धारयामासुने च ताः समशक्तुवन् । स ताभ्यः सह-
स्रैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ॥ पपात भासयँलोकाऽछीतांशुः सर्वभावनः ' । इति ।
सुरसरिद गङ्गा [वहिनिष्ठृयूतम्] वहिना निष्ठृतं विक्षिप्तम् । ' च्छ्वोः शङ्खनु-
नासिके च ' इत्यनेन निष्ठूर्णीर्णीवतेकारस्य ऊः । ' तुन्नुनास्तनिष्ठृयूतविद्धिसेतिराः
समाः । ' इत्यमरः । ऐशं तेजः स्फन्दम् इव । अत्र रामायणम्—' ते गत्वा पर्वतं राम
कैलासं धातुमण्डितम् । अस्मि नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ देवकार्यमिदं देव
समाधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय
गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ इतेतद्वचनं श्रुत्वा
दिव्यं रूपमधारयत् । य तस्या महिमां दृश्य समन्तादवकीर्यं च ॥ समन्तस्तु तां
देवीमभ्यसिद्धत पावकः । सर्वस्तोतांसि पूर्णानि गङ्गाया न्धुनन्दन ॥ ' इति । राङ्गी

१ उक्तं च देवापुराणे—कलाः षाडश सामस्य शङ्के वधेयतं सविः । अस्तनामृतं कृष्णे पीयते
देवतैः क्रमात् । विरोषस्तूकः पञ्चमसर्गं १६ श्लो. टिप्पणीांशु । चन्द्रो हि वदित । सशोषधीः
स्वकिरणैः संवर्धयति । अतः स ओषधीनाथ इत्युच्यते ।

सुदक्षिणा नरपतेर्दिलीपस्य कुलभूत्यै [नरपतिकुलभूत्यै] संततिलक्षणायै गुरुभिः महद्विः लोकपालानामनुभावैः [लोकपालानुभावैः] तेजोभिः अभिनिविष्टम् अनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त । दधावित्यर्थः । अत्र मनुः—‘ अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः । ’ इति । अत्र ‘ आधत्त ’ इत्यनेन श्वीकर्तृकधारणामात्रमुच्यते । तथा मन्त्रे च दृश्यते—‘ यथेयं पृथिवी महुत्ताना गर्भमाधेह । एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥ ’ इत्याश्वलायनानां सीमन्तमन्ते श्वीव्यापारधारण आधानशब्दप्रयोगेऽर्दर्शनादिति । मालिनीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—‘ ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । ’ इति लक्षणात् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिशासकृतौ रवुवंशे नहाकाङ्क्षे नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योऽप्यसमावलोक्यः ।

भवोऽपि योऽभूदभवः शिवोऽयं जगत्यपायादपि नः स पायात् ॥

‘ राज्ञी गर्भमाधत्त ’ (२१७५) इत्युक्तम् । संप्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रस्तौति—
अैथेपिस्तं भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् ।

निदानमिक्षवाकुलस्य संततेः सुदक्षिणा दौर्हदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

अथ गर्भवारणानन्तरं सुदक्षिणा । उपस्थितोदयं प्रासकालं भर्तुः दिलीपस्य
ईपिस्तं मनोरथम् । भावे रक्तः । पुनः [सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम्] सखी-

२ इन्द्रनिलयमार्काणामग्रेश वरुणस्य च । चन्द्रविजेशायोध्वै भात्रा निर्हत्य शाश्वतीः ॥
यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्रायो निर्मितो नृपः । तस्मादभिमवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ इति च
सतमाध्याये मनुः ॥ २ उपाधिना देहादिना गम्यो हृण्गोचरः अनुपाधेतीन्द्रियत्वात् । एवं-
भूतोप्यनुपाधिगम्य इति विरोधः । अनुपाधिभिर्निरस्ताविद्यायुपाधिभिरेव गम्यो निर्मुणवेन ज्ञातुं
शक्य इति परिहारः । समैः समाहितमतिभिरवलोकयितुं समाधौ प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यः । ताट-
शोप्यसमावलोक्य इति विरोधः । परिहारपक्षे असमानि विषमाणि त्रीणीति यावदवलोक्यानि
नेत्राणि यस्य । भावे न्यत् । यदा असममप्यत्तमवलोक्यं दृग्विषयीभूतं यस्य स तथा इति परि-
हारः । भवति सर्वमिति भवो विश्वात्मकः । तथा भूतोप्यभव इति विरोधः । परिहारस्तु नास्ति भवो
यस्य सोऽभवोऽजोऽसंगो वा । नास्ति भवो यस्मात्स तथा संसारस्य विच्छेदक इति वा ।
इत्यर्थात् । स तादृशः शिवो जगति नः अपायात् पायात् ।

३ ततो विशांपत्युरनन्यसन्ततेर्भीरथं किञ्चिद्विवोदयोन्मुखम् ।

अनन्यसौहार्दारसस्य दोहदं द्विद्या प्रपेहे प्रकृतिप्रियंवदा ॥

इति दिनकरः संपूर्णश्लोकमन्यथा पठति ।

४ उपस्थितः प्राप्त उदयः पुत्रांत्पञ्चलक्षणां यस्य यस्माद्वा । इति चा० ।

जनस्योदीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् । यद्वा कौमुदी नाम दीपोत्सव-
तिथिः । तदुक्तं भविष्योत्तरे—‘कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता ।’ इति ।
तस्या मुखं प्रारम्भम् । अत एव ‘सखीजनोदीक्षणकौमुदीमहम्’ इति पाठं केचित्पठन्ति ।
इश्वोकुकुलस्य संततेः अविच्छेदस्य निदानं मूलकारणम् । ‘निदानं त्वादि-
कारणम्’ इत्यमरः । एवंविधं दौर्हृदलक्षणं गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ । स्वहृदयेन
गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाग्भटः—‘मातृजन्यस्य हृदयं मातुर्थं हृदयं
च तद् । संबद्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं प्रदामिमानम् ॥’ इति । तत्संबन्धित्वादभौं
दौर्हृदमित्युच्यते । सा च तयोगादौर्हृदिनीति । तदुक्तं संग्रहे—‘द्विहृदयां नारी दौर्हृ-
दिनीमाचक्षते’ इति । अत्र दौर्हृदलक्षणस्येषितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च निरूपणाद्वृ-
कालंकारः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थं द्रुतम्—‘जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।’ इति लक्षणात् ॥

संप्रति क्षामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति—

**शरीरसादादसमग्रभूपणा मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ २ ॥**

शरीरस्य सादात्काश्यात् [शरीरसादात्] असमग्रभूपणा परिमेताभरणा
लोध्रपुष्पेणेव पाण्डुना [लोध्रपाण्डुना] मुखेन उपलक्षिता सा मुदक्षिणा ।
[विचेयतारका] विचेयां मृग्यास्तारका यस्यां सा तथांका । विरलनक्षत्रेत्यर्थः ।
तनुप्रकाशेन अल्पकान्तिना शशिना उपलक्षितेपदसमाप्तप्रभाता प्रभातकल्पा ।
प्रभातादीपदूतेत्यर्थः । ‘तसिलादिष्याकृत्वसुचः’ इति प्रभातशब्दस्य पुंकद्वावः । शर्वरी सत्रिः
इव । अलक्ष्यत । शरीरसादादिगर्भलक्षणमाह वाग्भटः—‘क्षामता गरिमा कुक्षेष्वर्चर्चा
छर्दिररोचकम् । जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥’ इति ॥

**तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाद्राय न तृप्तिमायौ ।
करीव सिक्तं पृष्ठैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपलवलम् ॥ ३ ॥**

क्षितीश्वरो रहसि मृत्सुरभि मृदा मुगन्धि तस्या आननं तदाननं मुदक्षि-
णामुखम् उपाद्राय तृप्तिं नाययौ । कः कमिव । शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने ।
'शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्खाराषाढयोः सिते । ग्रीष्मे हुतवैदेषि स्यादुपवाशुद्धमन्त्रिणि ॥' इति विश्वः । पयोमुचां मेघानां पृष्ठैः विन्दुभिः । 'पृष्ठन्ति विन्दुपृष्ठताः' इत्यमरः ।
सिक्तम् उक्षितं [वनराजिपलवलम्] वनराज्याः पल्लंभम् उपाद्राय करी गज

१ इश्वाकुर्नाम वैवस्वतमनोः पुवः । तदुत्पत्तिर्मार्गवते—‘क्षवतस्तु मनोर्जन्त इश्वाकुर्माणतः
सुतः ।’ इति ।

२ मुखेन सा केतकपत्रपाण्डुना कृशाङ्ग्याद्विः परिमेयभूषणा ।

स्थिताल्पतारां करुणेन्दुमण्डलां विभातकल्पां रजनीं व्यडम्बयत् ॥

इति वल्लभसुमत्यादयः पठन्ति । ३ अर्हे कृत्यहृचश्चेति योग्यतायामचो यत् । ४ ‘रहःसमाधाय’
इति च । चा. पठतः । ५ ‘सरसि जलपाते सौरभ्यमिति पल्लवोक्तिः’ इति चा० ।

इव । अत्र कृतिवराजिपत्वलानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसंधेयः । गर्भिणीनां मृद्गक्षणं
लोकप्रसिद्धमेव । एतेन दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते ॥

दोहदलक्षणे मृद्गक्षणे हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षते—

दिवं मस्त्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिग्नतविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।

अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो ववन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा ॥४॥

हि यस्माद् दिग्नतविश्रान्तरथः चक्वर्ती तस्याः सुतः तत्सुतः मस्त्वान्
इन्द्रः । ‘इन्द्रो मस्त्वान्मधवा’ इत्यमरः । दिवं स्वर्गम् इव । भुवं भोक्ष्यते ।
‘भुजोऽनवने’ इत्यात्मनेपदम् । अतः प्रथमं सा सुदक्षिणा तथाविधे भूविकारे
मृद्गपे । अभिलघ्यत इत्यभिलाषो भोग्यवस्तु तस्मिन् [अभिलाषे] । कर्मणि घञ्प्रत्ययः ।
रस्यन्ते स्वाद्यन्ते इति रसा भोग्यार्थाः । अन्ये च ते रसाश्च तान् [अन्यरसान्]
विलङ्घ्य विहाय मनः ववन्ध । विद्यावित्यर्थः । दोहदहेतुकस्य मृद्गक्षणस्य
पुत्रभूमोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्षते ॥

न मे हिया शंसति किञ्चिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।

इति स्म पृच्छत्यनुवेलमाहतः प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः ॥ ५ ॥

मगधस्य राज्ञोऽपत्यं द्वी मागधी सुदक्षिणा । ‘द्वयमगधकलिङ्गसूरमसादण्’
इत्यण्प्रत्ययः । हिया किञ्चित् किमपि ईप्सितम् इष्टं मे महं न शंसति नाच्यते ।
केषु वस्तुषु स्पृहावती इत्यनुवेलम् अनुक्षणम् आहृतः आहृतवान् । कर्तरि च्चः ।
‘आहौतौ सादराचितौ’ इत्यमरः । [प्रियासखीः] प्रियायाः सखीः सहचरीः
उत्तरकोसलेश्वरः दिलीपः पृच्छति स्म प्रच्छ । ‘लट् स्मे’ इत्यनेन भूतार्थे
लट् । सखीनां विश्रमभूमित्वादिति भावः ॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव वव्रे तदपश्यदाहृतम् ।

न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥

दोहदं गर्भिणीमनोरथः । ‘दोहदं दोहदं श्रद्धा लालसं च समं स्मृतम् ।’ इति हलायुधः ।
सा सुदक्षिणा । [दोहददुःखशीलतां] दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःखशीलतां
दुःखस्वभावताम् उपेत्य प्राप्य यद् वस्तु वव्रे आचकाङ्ग तद् आहृतम् आनीतम् ।
भर्त्रैति शेषः । अपश्यदेव । अलभतेत्यर्थः । कुतः । हि यस्माद् अस्य भूपतेः
त्रिदिवेऽपि स्वर्गेष्व इष्टं वस्तु अनोत्ताद्यम् अनवाप्य नाभूत् । किं याच्या

१ ‘भुवम्’ इत्यत्र ‘महान्’ इति ‘तत्सुतः’ इत्यत्र ‘मत्सुतः’ इति केचित्पठन्ति ।

२ त्रिदिवे-त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीव्यन्त्यत्रोति विदिवः । हलश्चेति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात्
गुणः । यदा सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा दीव्यन्ति व्यवहरन्ति प्रकाशन्ते वा । घञ्यर्थे
कविधानम् । त्रितीविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वम् । अपिशब्दवलेन का कथा मत्यलोके इति
गम्यते । ३ ‘अस्य’ इत्यत्र ‘अस्याः’ इति ‘अभूदनासाद्यम्’ इत्यत्र ‘वभूव दुष्प्राप्यम्’ इति
चाऽ आदयः पठन्ति ।

नेत्याह-अधिज्यधन्वनः इति । न हि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किंचिदस्तीति भावः । अत्र वाग्भटः—‘ पादशोफो विदाहोन्ते थद्वा च विविधात्मिका ’ इति । एतच्च पत्नीमनोरथ-पूरणाकरणे दृष्टदोषसंभवात् । न तु राज्ञः प्रीतिलौत्यात् । तदुक्तम्—‘ देयमप्यहितं तस्य हिताय हितमत्यकम् । थद्वाविधाते गर्भेस्य विकृतिश्चयुतिरेव वा ॥ ’ अन्यत्र च—‘ दोहद-स्थाप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयोत् । ’ इति ॥

क्रमेण निस्तीर्यं च दोहदव्यथां प्रचीयमानांवयवा रराज सा ।

पुराणपत्रापगमादनन्तरं लतेव सनंद्वमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥

सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहदव्यथां च निस्तीर्यं प्रचीयमानावयवा पुष्य-माणावयवा सती । पुराणपत्राणामपगमानाशात् [पुराणपत्रापगमात्] अनन्तरं संनद्वाः सजाताः प्रत्यग्रत्वान्मनोज्ञाः पल्लवा यस्याः सा [संनद्वमनोज्ञपल्लवा] लतेव रराज ॥

लक्षणान्तरं वर्णयति—

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमौनीलमुखं स्तनद्वयम् ।

तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥

दिनेषु दोहददिवसेषु गच्छत्सु सत्सु नितान्तपीवरम् अतिस्थूलम् । [आनी-लमुखम्] आ समन्तानीले मुखे चूचुके यस्य तत् । तदीयं स्तनद्वयम् [भ्रमर-भिलीनयोः] भ्रमरैभिलीनयोरभिव्यासयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पङ्कजकोशयोः पद्ममुकुलयोः श्रियं तिरश्चकार । अत्र वाग्भटः—‘ अम्लेष्टा स्तनौ पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णकूचुकौ ’ इति ॥

निधानगर्भामिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।

नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥ ९ ॥

नृपः ससत्त्वाम् आपन्नसत्त्वाम् । गर्भिणीमित्यर्थः । ‘ आपन्नसत्त्वा स्याद्विष्ण्यन्त-वर्ली च गर्भिणी । ’ इत्यमरः । महिषीम् । निधानं निधिर्गर्भं यस्यास्तां [निधान-गर्भम्] सागराम्बरां समुद्रयसनाम् [इव] । भूमिमिवेत्यर्थः । ‘ भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा । ’ इति कोशः । अम्यन्तरे लीनः पावको यस्यास्तां [अम्यन्त-

१ गर्भिण्यारत्तच्चर्दिन्द्वायां विशेषेण प्रयुज्यते । दोहदस्या० इ. संपूर्णः श्लोकः । २ उपोठगात्रो-पचया इति, सत्रद्वेत्यत्र सम्बद्धेति च पा० ३ ‘ तामङ्कमारोप्य कृशाङ्गयष्टि वर्णान्तराकान्तपयो-धराप्राम् । ’ इति [१४ सर्गे] । सुजातयोः—‘ सुजातं सुन्दरं प्रोक्तं सत्यजातं च वस्तुनि । ’ इति विक्रमः । तिरश्चकार-अवांपमानादप्यपेयस्य शोभाधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालंकारः । ‘ उपमाना-यदन्यस्य व्यतिरेकः स एत सः । ’ इति तब्धक्षणम् । नितान्तपीवरमित्यत्र ‘ मधूकपाण्डुरम् ’ ‘ आनोल-’ इत्यत्र ‘ आश्याम-’ भ्रमराभिलीनयोः । इत्यत्र च ‘ भ्रमरावर्णाठयोः ’ इति पाठान्तराणि । ‘ दिनेषु गच्छत्सु मधूकपाण्डुरं तदीयमान्याममुखं रत्नद्वयम् । समुद्रयोर्वारणद-न्तकोषयोर्वभार कान्तं गवलापिधानयोः ॥ ’ इत्यापि केचित्पठन्ति ।

रलीनपावकाम् ॥ शमीमिव । शमीतरौ वहिरस्तीत्यत्र लिङ्गं शमीगर्भादमिं जनयतीति । अन्तःसलिलाम् अन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीमिव । अमन्यत । एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वेऽस्तित्वपावनलवानि विवक्षितानि ॥

प्रियानुरागस्य मनःसमुच्चतेर्भुजार्जितानां च दिग्नतसंपदाम् ।

यथाक्रमं पुंसवनांदिकाः क्रिया धृतेश्च धीरः सदशीवर्यधत्त सः ॥१०॥

धीरः स राजा प्रियायामनुरागस्य स्नेहस्य [प्रियानुरागस्य] मनसः समुच्चतेर्भौदार्यस्य [मनःसमुच्चतेः] [च] । भुजेन भुजबलेन करेण वार्जितानाम् । न तु वाणिज्यादिना [भुजार्जितानाम्] दिग्नतेषु संपदाम् [दिग्नतसंपदाम्] । धृतेः पुत्रो मे भविध्यतीति संतोषस्य च । ‘धृतियोगान्तरे वैर्यं धारणाध्वरतुश्चित् ।’ इति विश्वः । सदृशीः अनुरूपाः । पुमान्सूयतेऽनेनेति पुंसवनम् । तदादिर्यासां ताः [पुंसवनांदिकाः] क्रियाः यथाक्रमं क्रमनतिक्रम्य व्यधत्त कृतवान् । आदिशब्देनानवलोभनसमिन्तोन्नयने गृह्णते । अत्र मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनम् । यदाह—‘पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ।’ इति पारस्करः । ‘चतुर्थेऽनवलोभनम्’ इत्याश्वलायनः । ‘पष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनम्’ इति याज्ञवल्क्यः ॥

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।

तयोपचाराञ्जलिविन्वहस्तया ननन्द पारिषुवनेत्रया नृपः ॥११॥

गृहागतः नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिरैश्चाश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवाद्वारात् [सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्] प्रयत्नेन मुक्तासनया [प्रयत्नमुक्ता-

१ पुरा किल तारकवधार्थं सेनान्यं लक्ष्मीकामा देवा ब्रह्मोपदेशादितस्ततोऽभिमन्विष्यन्तस्तं शमीगर्भेददृशः देवकार्ये च नियोजयामासुः । ततः प्रभूति शमीगर्भं एवाभिरवासस्थानमभूत् । इन्द्रुक्त्वा निमृतोश्चत्यादभिर्वारणसूचितः । प्रविवेश शमीगर्भमर्थं वह्निः सुषुप्तस्या ॥...इन्द्रुक्त्वा तं शमीगर्भं वह्निमालक्ष्यं देवताः । तदेवायतनं चक्रः पुण्यं सर्वक्रियास्वपि ॥ इत्यादि भारतकथात्रानुसन्धेया । विशेषस्त्वनुज्ञासनपर्वणि पञ्चाशीतितमेऽयाये द्रष्टव्यः । शमीगर्भस्थोभिर्मन्त्रनादेव व्यज्यते इति सुप्रसिद्धमेतत् । अनुरूपभावः शाकुन्तले—‘दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः । अवेहि तनयां ब्रह्मवभिगर्भां शमीमिव ॥ इति । नदीति—‘म्लेच्छदेशेषु साध्यनर्थाय भूयः पुण्यप्रदेशेषुद्घाति’ इति वल्लभः । सरस्वत्या ऊर्ध्वं वालुकाः पातालान्तर्गतं जलमिति वार्तामात्रम् ।’ इति चा । अत्रोपमेयभूतायाः सप्तन्वाया महिष्या एकस्या एव वह्न्यमानत्वान्मालोपमालंकारः । ‘मालोपमा यदेकस्योपमानं वह्न दृश्यते ।’ इति साहित्यदैप्यानकः । २ पुंसवनं नाम सुपुत्रजननार्थं गर्भिष्याः संस्काराविशेषः । स च तृतीयमासोपक्रमे शुद्धदिने दंपतीयां करणीयः । यदाह शौनकः—व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भेऽव्यक्ते तृतीये चेचतुर्थे मासि वा भवेत् ॥ इति । वसिष्ठश्च—‘कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथवा । मासि स्फोतनां तुषारकिरणे पुष्टयेऽथवा कैडन्वे’ ॥ इति । अस्मिन्विधौ पतिः पन्नाष्टदंशे स्थितोऽव्यवहितं तस्या नाभिदेशं स्फृशन् इमं मन्त्रं पठति—‘पुमांसौ मित्रावरुणी पुमांसावभिनाभुवौ । पुमानभिश्च वायुश्च पुमान्गर्भस्तवोदरे’ ॥ अन्यं च—‘पुमानभिः पुमानिन्द्रः पुमान्देवो बृहस्पतिः । पुमांसं पुत्रं विन्दस्व तं पुमानमुजायताम्’ ॥ इति । ‘धृतेः’ इत्यत्र ‘धृतेः’ इति दिनकरम्य पाठः । तत्र धृतेः धृतिज्ञानस्येत्यर्थः ।

सनया] । आसनादुत्थितयेत्यर्थः । उपचारस्याङ्गलावज्जलिकरणं सिन्धहस्तया [उपचाराङ्ग-
लिखिन्नहस्तया] पारिष्ठेवनेत्रया तरलाक्ष्या । ‘चब्बलं तरलं चैव पारिष्ठेवपरिष्ठेव ।’
इत्यमरः । तया सुदक्षिणया ननन्द । ‘सुरेन्द्रमाताश्रित-’ इत्यत मनुः—‘अष्टाभित्र
सुरेन्द्राणां माताभिर्निर्भितो नृपः ।’ इति ॥

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्टुते भिषग्भिरासैरथ गर्भभर्मणि ।

पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमधितामिव ॥ १२ ॥

अथ । कुमारभृत्या वालचिकित्सा । ‘संज्ञायां समजनिपद-’ इत्यादिना क्यप् ।
तस्यां कुशलैः कृतिभिः [कुमारभृत्याकुशलैः] ‘कृती कुशलः’ इत्यमरः । आतैः
हितैः भिषग्भिः वैयैः । ‘भिषग्भैर्यौ चिकित्सके’ इत्यमरः । गर्भस्य भर्मणि भरणे [गर्भ-
भर्मणि] । ‘भरणे पोषणे भर्मे’ इति हैमः । ‘भृतिर्भर्मे’ इति शाश्वतः । भृजो मनि-
च्छ्रत्ययः । ‘गर्भकर्मणि’ इति पाठे गर्भाधानप्रतीतावौचित्यभङ्गः । अनुष्टुते कृते
सति । काले दशमे मासि । अन्यत्र ग्रीष्मावसाने । प्रसवस्य गर्भमोचनस्योन्मुखीं
[प्रसवोन्मुखीम्] । आसन्नप्रसवामित्यर्थः । ‘स्यादुत्पादे फले पुष्टे प्रसवो गर्भमोचने ।’
इत्यमरः । प्रियां भार्याम् । अग्राण्यस्याः सज्जातान्यभ्रिता ताम् [अभ्रिताम्] ‘तदस्य
सज्जातं तारकादिभ्य इतच् ।’ इतीतच्छ्रत्ययः । दिवमिव । पतिः भर्ता प्रतीतः हृष्टः
सन् । ‘स्याते हृष्टे प्रतीतः’ इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ।

ग्रहेस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदम् ।

अमूर्त पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ १३ ॥

ततः शच्येन्द्राण्या समा [शचीसमा] । ‘पुलेमजा शचीन्द्राणी’ इत्यमरः । सा
सुदक्षिणा समये प्रसूतिकाले सति । दशमे मासीत्यर्थः । ‘दशमे मासि जायते’ इति
ध्रुते । उच्चसंश्रयैः उच्चसंश्रयैस्तुङ्गस्थानगैः असूर्यगैः अवस्तमितैः कैश्चियथासंभवं

१ तदुक्तं भावप्रकाशं—अक्षिपक्षमाणं चायस्याः संमाल्यन्ते विशेषतः । इति । २ कुमा-
रभृत्या नामादाङ्गस्यायुवर्दस्याङ्गविशेषः । तदुक्तं सुश्रुते—‘शल्यं शालाकयं कायचिकित्सा
भूतविद्या कांमारभृत्यं अगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वार्जकरणतन्त्रमिति । कांमारभरणं नाम
कुमारभरणधारीशोधनार्थं दुष्टस्तन्यप्रहसनमुत्थानां च व्याधीनासुपशमनार्थम्’ । इति । ‘अजा-
तेपि कुमारं कुमारभृत्याप्रयोगां न दावाय, कुमारभृत्या गर्भभर्मणि प्रजने च क्रियते, इति कृष्टि-
ल्यवचनात्’ । इति चा । ३ ‘गर्भभर्मणि’ इत्यत्र ‘गर्भकर्मणि’ ‘गर्भवेशमनि’ ‘गर्भरक्षणे’
इति पाठान्तराणि । ‘पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीम्’ इत्यत्र ‘निरत्ययाय प्रसवाय तस्युपाम्’ इति
पाठान्तरं चारिवर्धनः । समुद्दरते । ४ अत्र चारिवर्धनव्याख्या यथा—प्रहाणां द्विवधमुच्चत्वं
राशिकृतं भागकृतं च । तत्र प्रथमराणीं सूर्यस्याच्चाता दशभागेषु । द्विंशीतगोचिषु भागेषु हर्षे
कृजस्याणांविशेषु । कन्यायां वृधस्य पञ्चदशसु भागेषु । कर्केण गुरोः पञ्चसु भागेषु । मनि शुक्रस्य
सत्रविंशितभागेषु । तुलायां शनैर्विंशतिभागेषु ॥ असूर्यगैः—सर्वे ग्रहाः सूर्यराशिगता अस्त-
मिता उच्चन्ते । उक्तं च ‘क्रूराक्रान्तः क्रूरगतः क्रूरदृष्टस्तु यो ग्रहः । विरश्मितां प्रतन्त्रभ स
विनश्च वृथैः स्मृतः ॥’ इति । पञ्चभिः सूचितभाग्यसंपदम्—[एकेन ग्रहेण सूखी द्राघ्यां थेषु:
त्रिभिर्नृपतुन्यभ्रुभिर्नृपः पञ्चभिर्देवतुल्यः] इति भाग्यसंपद् । इति च]

पञ्चमिः अहैः सूचिता भाग्यसंपदस्य तं [सूचितभाग्यसंपदम्] पुत्रम् । त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनान्युतादकानि यस्याः सा त्रिसाधना शक्तिः । ‘शक्त्यस्तिसः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।’ इत्यमरः । अक्षयमर्थमिव । असूत । पूड़्ग्राणिर्गर्भविमोचने’ इत्यात्मनेपदिषु पञ्चते । तस्माद्वातोः कर्तरि लङ् । अत्रेदमनुसंधेयम्—‘अजंवृपभमृगाङ्गनाकुलीरा ज्ञपवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः ॥’ इति । सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषपृष्ठभादयो राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि । स्वस्वतुङ्गपेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि । तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशिन्त्रिशांशा यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातक्लोकार्थः । अत्रांशस्त्रियो भागः । यथाह नारदः—‘त्रिशद्वागात्मकं लम्म्’ इति । सूर्यप्रत्यासत्तिर्व्रहणामस्तमयो नाम । तदुक्तं लघुजातके—‘रविणास्तमयो योगो वियोगस्तदूयो भवेत्’ इति । ते च स्वोच्चस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः । तदुक्तं राजमृगाङ्गे—‘स्वेष्वे पूर्णस्वर्क्षकेऽर्धे सुहङ्गे पादं द्विभेऽर्लयं शुभं खेचरेन्द्रः । नीचस्थायी नास्तगो वा न किंचित्पादं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति ॥’ इति । तदिदमाह कविस्त्रवसंस्थितैरसूर्यगैरिति च । एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः स एव तुङ्गो भवति । तदुक्तं कूटस्थीये—‘सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिलक्षकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽः परं दिव्याः ॥’ इति । तदिदमाह पञ्चभिरिति ॥

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविराग्निराददे ।

वभूव सर्वे शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादशांम् १४

तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । **दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना वभूवः ।** मरुतः वाताः सुखाः मनोहराः ववुः । आग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन् हविराददे स्वीचकार । इत्थं सर्वे शुभशंसि शुभसूचकं वभूव । तथा हि । तादशां खुप्रकाराणां भवः जन्म लोकाभ्युदयाय । भवतीति शेषः । ततो देवा अपि संतुश्च इत्यर्थः ॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।

निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो वभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

१ अजेति मङ्गिनाथोऽद्वृतश्लोकस्यायमर्थः-रवेहुचस्थाने मेषराशिः, सोमस्य वृष्टराशिः, मङ्गलस्य मकरराशिः, बुधस्य कन्याराशिः, ब्रह्मस्पते: कर्कटकराशिः, शुक्रस्य मीनराशिः, शनेश्व तुलाराशिः (वर्णिक) । दश-दशांशाः, शिखि-त्रयोंशा, मनुयुक्त-द्विगुणिताश्चतुर्दशा (अष्टार्विशातिः) अंशाः, तिथि-पञ्चदशांशाः इन्द्रिय-पञ्चांशाः, विनवक-सप्तविशितिरंशाः, विशतिरंशाश्च । एतेषु भागेषु तुङ्गाः । ते पूर्वोन्नताः सूर्यादयोऽस्ते स्वस्थानापेक्षया सप्तमस्थाने स्थिता नीचाः । असूर्यगौरित्यन्ते न कुमारस्य यशः सौभाग्यं न कदाप्यस्मिञ्चगत्यस्तमेष्यतीति सूचितम् । २ अनुरूपवर्णनं कुमारसंभवे-प्रसन्नदिक्पांशुविक्षवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टिः । शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मादिनं वभूव' ॥ इति । अग्रे दशमसर्गोपि-निर्देषमभवत्सर्वमाविश्वकृतगुणं जगत् । इति ।

‘ अरिष्टं सूतिकागृहम् ’ इत्यमरः । अरिष्टे सूतिकागृहे शश्यां तल्पं [अरिष्टशश्यां] परितः अभितः । ‘ अभितःपरितःसमयानिकप्राहप्रतियोगेषु दृश्यते ’ इति द्वितीया । विसारिणा । सुजनन्मनः शोभनोत्पत्तेः । ‘ जरुर्जननजन्मानि जनिस्त्पत्तिस्त्रद्ववः । ’ इत्यमरः । तस्य शिशोः निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहस्रा हतत्विषः क्षीणकान्तयो निशीथदीपाः । ‘ अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ ’ इत्यमरः । आलेख्यसमर्पिताः चित्रार्पिताः इव वभूवः । निशीथशब्दो दीपानां प्रभाधिक्यसंभावनोर्थः ॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसम्मिताक्षरम् ।
अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥

भूपतेः दिलीपस्य अमृतसम्मिताक्षरम् अमृतसमानाक्षरम् । ‘ सहस्रसमसमिताः ’ इत्याह दण्डी । कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचराय अन्तःपुरचारिणे जनाय त्रयमेवादेयमासीत् । किं तद् । शाशिप्रभम् उज्ज्वलं छत्रम् उभे चामरे च । छत्रादीनां राज्ञः प्रथानाङ्गत्वादिति भावः ॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रवभूव नात्मनि ॥ १७ ॥

निर्वातो निर्वातप्रदेशः । ‘ निवातावाथयावातौ ’ इत्यमरः । तत्र यत्पद्म तद्रस्तिमितेन निष्ठन्देन [निवातपद्मस्तिमितेन] चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दरं सुताननं पुत्रमुखं पिबतः तृष्णया पश्यतः नृपस्य गुरुः उत्कटः प्रहर्षः कर्ता इन्दुदर्शनाद् गुरुः महोदधेः पूरः जलौधः इव आत्मनि शरीरे न प्रवभूव स्थातुं न शशाक । अन्तर्न माति स्मेति यावत् । नह्यत्पाधारेऽधिकं भीयत इति भावः । यद्वा हर्षे आत्मनि स्वस्मिन्निषय न प्रवभूव । आत्मानं नियन्तुं न शशाक । किंतु बहिर्निर्जगामेत्यर्थः ॥

स जातकर्मण्यखिले तपस्त्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।
दिलीपसूनुर्मणिराकरोऽद्ववः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं वभौ ॥ १८ ॥

स दिलीपसूनु । तपस्त्विना पुरोधसा पुरोहितेन । ‘ पुरोधास्तु पुरोहितः ’ इत्यमरः । वसिष्ठेन तपस्त्वित्वात्तदुष्टिं कर्म सर्वीर्यं स्यादिति भावः । तपोवनादेत्य आगत्य । आखिले समये जातकर्मणि जातस्य कर्तव्यसंस्कारविशेषे कृते

१ अनुरूपः क्षोकोग्रं दशमं-रघुवंशप्रदीपेन—इत्यादि । २ अरमात्वरं चा. व. मु. प्रभृतयः क्षोकमेकमधिकं योजयन्ति—

समीक्ष्य पुत्रस्य चिरान्मुखं पिता निधानकुम्भस्य युवेव दुर्गतः ।

मुशा शरीरे प्रवभूव नात्मनः पर्योधिरिन्दुदृशमूर्च्छितां यथा ॥

३ ‘ शुद्धान्तः स्यादन्तःपुरम् ’ इत्यभिधानचिन्तामणिः । ४ ‘ वातस्याभावो निवातम् ’ इति चा । अनुरूपः क्षोकः कुमारे—‘ भवत्संभावनोत्थाय परिताषाय मूच्छते । आपि व्यातादिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ इति ’ ।

सति । प्रयुक्तः संस्कारः शाणोलेखनादिर्यस्य स तथोक्तः [प्रयुक्तसंस्कारः] । आकरोद्धवः खनिप्रभवः । 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । मणिरिव । अधिकं वभौ । वसिष्ठमन्त्रप्रभावात्तेजिष्ठोऽभूदित्यर्थः । अत्र मनुः—'प्राङ्गाभिवर्घनात्युंसो जातकर्म विधीयते ।' इति ॥

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।
न केवलं सद्गनि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥१९॥

सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः । श्रुतिसुखा इत्यर्थः । मङ्गलतूर्य-
निस्वनाः मङ्गलवाद्यध्वनयो वारयोषितां वेश्यानाम् । 'वारक्षी गणिका वेश्या रूपाजीवा' इत्यमरः । प्रमोदनृत्यैः हर्षनर्तनैः सह मागधीपतेः दिलीपस्य सद्गनि केवलं यह एव
न व्यजृम्भन्त । किंतु । दौरोको येषां ते दिवौकसो देवाः । पृष्ठोदरादित्वात्सामुः । तेषां
[दिवौकसाम्] पथि आकाशे अपि व्यजृम्भन्त । तस्य देवांशत्वादेवोपकारित्वाच्च
देवदुन्दुभयोऽपि नेदुरिति भावः ॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितृणां मुमुक्षे स वन्धनात् ॥२०॥

रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य । अत एव चौराद्यभावात् । संयतः
बद्धो न बभूव नाभूत् । किं तेनात आह—विसर्जयेदिति । सुतजन्मना हर्षितस्तोषितः
[सुतजन्महर्षितः] सन् । यं बद्धं विसर्जयेद् विमोचयेत् । किंतु स राजा तदा
पितृणां मृणाभिधानात् वन्धनात् केवलम् एकं यथा तथा । स्वयमेव । एक
एवेत्यर्थः । 'केवलः कृत्वा एकत्र केवलश्चावधीरितः ।' इति शाश्वतः । मुमुक्षे । कर्मकर्तरि लिङ् ।
स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे—'एष वा अनृणो यः पुत्री' इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रुपात्मसंभवम् ॥२१॥

अर्थवित् शब्दार्थङ्गः पार्थिवः पृथिवीश्वरो दिलीपः । अयमर्भकः वालकः
श्रुतस्य शास्त्रस्य अन्तं पारं यायात् । तथा युधि परेषां शृणामन्तं पारं च
यायात् । यातुं शक्तुयादित्यर्थः । 'शक्ति लिङ् च' इति शक्यार्थं लिङ् । इति हेतोः धातोः
'अधिवधिलघि गत्यर्थाः' इति लघिधातोर्गमनाख्यमर्थं [गमनार्थम्] अर्थवित्त्वाद्

१ स्वर्गपक्षे स्वर्गवासिनीनामुर्वशीमेनकारम्भायानाम् । समानभावो दशमे-पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः । आरम्भं प्रथमं चक्षुदैवदुन्दुभयो दिवि ॥ २ उत्सवविवेषि राजा-
मपराधिविमोचनं प्रसिद्धम्—युवराजाभिषेके च परनक्कावर्मदेनं । पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बद्धस्य
हि विधीयते ॥ इ. हेमा. ३ तत्त्वक्षणं यथा—क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्ध्यति । सुकौरैः
स्वैर्गुणीः कर्तुः कर्मकर्तेति तद्विदुः ॥ अत्र पुत्रवनारूपेण गुणेनैव मुक्तत्वात्कर्मकर्तरिप्रयोगः । 'विस-
जैयेत्' इत्यत्र 'विमोचयेत्' इति दि. चा. पठतः ।

अवेक्ष्य आलोच्य । आत्मसंभवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार । ‘लङ्घिवंशेनिलोपश्च’ इत्युत्पत्यये ‘वालमूललघुलमहुलीनां वा लो रत्वमापयते इति वैकल्पिके’ रेफादेशे रघुरेति रुपं सिद्धम् । अत्र शङ्खः—‘अशौचे तु व्यतिकान्ते नामकर्म विवीयते ।’ इति ॥

**पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैदिने दिने ।
पुपोप वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव वालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥**

स रुः समग्रसंपदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुः दिलीपस्य प्रयत्नात् शुभैः मनोहरैः शरीरावयवैः हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव वालचन्द्रमाः इति । भास्त्रद्विवस्तसपाश्वहरिदश्वोणरसमयः इत्यमरः । अनुप्रवेशाद्वालचन्द्रमा इव । दिने दिने प्रतिदिनम् । ‘नित्यवपिस्योः’ इति द्विर्वचनम् । वृद्धिं पुपोप । अत्र वराहसंहितावचनम्—‘सलिलमये शशिनि खेदीधितयो मूर्छितास्तमो नैशाम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्थान्तः ॥’ इति ॥

**उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सद्वशेन तत्समौ ॥ २३ ॥**

उमावृषाङ्गौ पार्वतीवृषभध्वजौ शरजन्मैना कार्तिकेयेन । ‘कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।’ इत्यमरः । यथा ननन्दतुः । शचीपुरन्दरौ जयन्तेन जयन्ताख्येन सुतेन । ‘जयन्तः पाकशासनिः’ इत्यमरः । यथा ननन्दतुः । तथा तत्समौ ताम्यासुमावृषाङ्गाभ्यां शचीपुरन्दराभ्यां च समौ समानौ सा मागधी वृपश्च तत्सद्वशेन ताभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां सद्वशेन सुतेन ननन्दतुः । मागधी प्राप्याख्याता ॥

**रथाङ्गनाम्नोरिव भाववन्धनं वभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम् ।
विभक्तमप्येकसुतेन तत्योः परस्परस्योपरि पर्यचीयते ॥ २४ ॥**

रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा रथाङ्गनामानौ चकवाकौ । ‘पुमान्द्रिया’ इत्येकशेषः । तयोः

१ आत्म०—सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः । आत्मा सम्भवो यस्य तम् । ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ इति थुते । २ ‘श्रीसूर्यस्य सुषुम्ना (अमा) नाम कला तस्याः प्रवेशाद्वृद्धिं पुष्णाति । चन्द्रमाः किल सूर्यस्य सुषुम्नां नाम नाडिकांमनुप्रविश्य वर्धते’ इति वल्ल । अमावास्यायां चंद्रो रवी गच्छति प्रतीपदि निःसरति, तत उदयं प्राप्य यथा दिने दिने वर्धते तथा अयमपि वृष्टे । इ. चा० । अनुस्तृप्तवर्णनं कुमारसंभवे-दिने दिने सा परिवर्धमाना लघ्वोदया चान्द्रमसीव लेखा।पुरोष लाव-प्यमयान्विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ इति ३ । शरेषु जन्मास्य । तस्य शरवणे उत्पन्नत्वात् । इथं कथा कुमारसंभवे दशमसर्गे द्रष्टव्या । अत्र वामनपुराणम्-एतत्सिमन्तन्त्रे देव्यः कृत्तिकाः षट् सुतेजसः । ददृशुः स्वेच्छया यान्त्यो बालं शरवणे द्विथतम् ॥ इत्यादि । ४ ‘विभक्तमप्येकसुते न तत्योः परस्परस्योपरि पर्यहीयत’ इति वल्लभः पठाति । न व्यहीयत इ. चारिवर्धनादिनकरादयः ।

[रथाङ्गनाम्नोः] इव तयोः दंपत्योः भाववेन्धनं हृदयाकर्पकं परस्पराश्रयम् अन्योन्यविषयं यत्प्रेम वभूव तद् एकेन केवलेन ताम्यामन्येन वा । ‘एके मुख्यान्यकेवलाः’ इत्यमरः । सुतेन [एकसुतेन] विभक्तमपि कृतविभागमपि परस्परस्योपरि पर्यचीयत वृथे । कर्मकर्तरि लङ् । अकृत्रिमत्वात्स्वयमेवोपचितमित्यर्थः । यदेकाधारं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते । अत्र तु तयोः प्रागेकैककर्तृकमैकैविषयं प्रेम संप्रति द्वितीयविषयलभेऽपि नाहीयत । प्रत्युतोपचितमेवाभूदिति भावः ॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥२५॥

सोऽर्भकः शिशुः । ‘पोतः पाकोऽर्भको डिम्बः पृथुकः शावकः शिशुः ।’ इत्यमरः । धात्र्या उपमात्रा । ‘धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमानृषु ।’ इति विश्वः । प्रथमसुदितमुपिदिष्ट [प्रथमोदितं] वचः उवाच । तदीयामङ्गुलिमवलम्ब्य ययौ च । [प्रणिपातशिक्षया] प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन नम्रः अभूच्च । इति यत तेन पितुर्मुदं ततान ॥

तमङ्गुमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिद्धन्तमिवामृतं त्वचि ।
उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्जतां ययौ ॥ २६ ॥

शरीरयोगजैः सुखैः त्वचि लगिन्द्रिये अमृतं निषिद्धन्तं वर्णतम् इव तं पुत्रम् अङ्गुमारोप्य मुदाविर्भावादुपान्तयोः प्रान्तयोः संमीलितलोचनः [उपान्त-संमीलितलोचनः] सन् । नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्जतां ययौ । रसः स्वादः ॥
अपंस्त चानेन पराधर्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वमूर्तिभेदेन गुणाश्रयवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥२७॥

स्थितेः अभेत्ता मर्यादापालकः स नृपः पराधर्यजन्मना उक्तश्चजन्मना अनेन

१ भावस्यान्योन्यचित्तवृत्तेवेन्धनं संक्षेपणम् । ‘चेतोवृत्तिगुम्फनम्’ इति व० । ‘चित्तवृत्तिवन्धनस्थानं मैर्ताकरणम्’ इति चा० । अनुरूपभाव उत्तरचरिते-‘आनन्दमन्तिरेकोयमपत्यमिति वद्यते’ इति । २ अयं श्वेतः वत्सलरसस्यादाहरणत्वेनोदाहतः साहित्यदर्पणकृता । वत्सलरसस्य लक्षणं च तेनोक्तम्-‘स्फुटं चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुः ।’ तस्य स्थाय्यादिभावविचारस्तत्रैवालोच्य । ‘उवाच’ इत्यत्र ‘यदाह’ इति ततान सोऽर्भकः’ इत्यत्र ‘शिशुस्ततान सः’ इति पा । ३ सुतस्पर्शो हि निरतिशयसुखकारित्वेन प्रसिद्धः । उक्तं च भारते-‘न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथाविधः । गिरोरालिङ्ग्यमानस्य स्पर्शः सूनो-र्यथा सुखः’ ॥ ४ ‘पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते’ इति च । अनुरूपभावो हर्षचरिते-संसभममुपस्तं चैन (पुत्रम्)…उरसि निवेद्य विशन्निव प्रेमणा सुधाकरमण्डलम्-ये मञ्जन्निवामृतमये महासरसि इ० । ‘सर्वोद्दीप्तिः स्पर्शः सुतस्य किल’-इ. विक्रमोवर्शये (१११)च । ४परस्मिन्बै भवं पराधर्य थेष्ठम् । रघुपक्षे लोकपालांशन्वादिना विष्णुपक्षे विश्वपालनादिना च थ्रेष्ठत्वं ज्ञेयम् ।

· खुणा अन्वयं वंशम् । प्रजानां पतिः ब्रह्मा । गुणाः सत्त्वादयः । तेष्वद्येण मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्रियत इति गुणाद्यवर्ती तेन [गुणाद्यवर्तीना] स्वस्य मूर्तिभेदेन [स्वमूर्तिभेदेन] अवतारविशेषेण विष्णुना आत्मनः सर्गं स्थिम् इव । स्थितिमन्तं प्रतिशावन्तम् अमंस्त मन्यते स्म च । मन्यतेरनुदात्तत्वादित्प्रतिपेधः । अत्रोपमानोपमेयेऽरितरेतरविशेषणानीतरेतत्र योजयानि । तत्र खुपक्षे गुणा विद्याविनयादयः । ‘गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यं सूदे ब्रूकोदरे । स्तम्बे सत्त्वादिसंब्यादिविद्यादिहरितादिपु ॥’ इति विश्वः । शेषं सुगमम् ॥

**स वृत्तचूलश्वलकाकपक्षकरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेयथावद्वहणेन वाञ्छयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥**

‘ चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽद्वे तृतीये वा कर्तव्या श्रुतिचोदनात् ॥’ इति मनुस्मरणात्तृतीये वर्षे वृत्तचूलः निष्पत्नचूडाकर्मा सन् । डलयोरभेदः । स रघुः । ‘ प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेत् । ’ इति वचनात्पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैः चलशिखण्डकैः । ‘ वालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः । ’ इति हलायुधः । सवयोभिः स्निग्धैः । ‘ स्निग्धो वयस्यः सवयाः । ’ इत्यमरः । अमात्यपुत्रैः अन्वितः सन् लिपेः पद्माशद्रूर्णस्तिकाया मातृकायाः यथावद्वहणेन सम्ब्रवोधेनोपायभूतेन वाञ्छयं शब्दजातम् । नया सुखं द्वारम् । ‘ सुखं तु वदने सुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोः । ’ इति यादवः । तेन [नदीमुखेन] कश्चिन्मकरादिः समुद्रमिव । आविशत् प्रविष्टः । ज्ञातवानित्यर्थः ॥

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्वययत्नाश्च वभूवुरत्र ते किया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ २९ ॥

‘ गर्भाष्टमेऽद्वे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राजो गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥’ इति मनुस्मरणाद् अथ गर्भाकादशेऽद्वे विधिवदुपनीतं गुरुप्रियम्

१ स्वमूर्तिभेदेन-पुत्रपक्षे स्वस्य आत्मन एव मूर्तिभेदो रूपान्तरेण प्रादुर्भावः तेन । २ आत्मा वै जायते पुत्रः ‘ इति स्मरणात् । विष्णुपक्षे मूर्तिभेदः स्वरूपान्तरम् । तदुक्तं कुमारसंभवे-एकैव मूर्तिर्विभिदे विधा सा-’ इत्यादि । कौर्मे च ‘ रजोगुणमयं चान्यरूपं तस्यैव धामतः । चतुर्मुखः स भगवान् जगत्मृष्टी प्रवत्तते ॥ सत्वं गुणमुपाधिन्य विष्णुविधेभरः स्वयम् । ३. ‘ ब्रह्मन्वं सृजते लेकान्विष्णुन्वे पालयत्यपि । ह्रुत्वे संहरत्येव तिळोवस्थाः स्वयंभुवः । ’ इत्युक्तत्वान्मूर्तिभेदत्वम् । ४. चा. दिनकरश्च । ५. वृनचूडः । वृनचौलः इ. पा. ६. वेदचतुष्टयं वर्जयित्वान्यन्सर्वशालजातमित्यर्थः । लिपेहणेन-तया तदव्यापनात् । तदुक्त-अकारादिक्षकारात्मा वर्णमाला यथा पुनः । समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं वैलोक्यमिव विष्णुना ॥ ७. गुरवः प्रियाः प्रियम् स तम् । गुरुभक्तमित्यर्थः । न हि विया गुरुभक्तिं विना कलीते । तदुक्तं भित्ताश्वतरोपनिर्बाद-वस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता व्यर्थाः प्रकागन्ते महात्मनः ॥ इति । यद्या प्रीणातांति प्रियः । इगुपतेष्यादिना प्रीणाताः कः । गुरुणां प्रियस्तम् । गुरोः शिष्यवात्सन्यविना शिष्यस्य विश्वालाभासंभवात् ।

एन रुद्धं विपश्चितः विद्रांसः गुरवो विनिन्युः शिक्षितवन्तः । ते गुरवः अत्र
अस्मिन्दौ अवन्धययनाश्च वभूवुः । तथा हि । किया शिक्षा । 'किया तु निष्ठौतौ
शिक्षाचिकित्सोपायकर्मसु ।' इति यादवः । वस्तुनि पात्रभूत उपहिता प्रयुक्ता [वस्तूप-
हिता] प्रेसीदिति फलति । 'किया हि द्रव्यं विनयति नादव्यम् ' इति कौटिल्यः ॥

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।
ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिर्द्विरहितामिवेश्वरः ॥ ३० ॥

अत्र कामन्दकः—‘शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं
च धीगुणाः ॥’ इति । ‘आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु
लोकसंस्थितिहेतवेः ॥’ इति च । उदारधीः उक्तव्युद्धिः स रुद्धः समग्रैर्धियः गुणः ।
चत्वारोऽर्णवा उपमा यासां ताः चतुरर्णवोपमाः । ‘तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ’
इत्युत्तरपदसमासः । चतस्रः विद्याः । हरितां दिशाम् ईश्वरः सूर्यः पवनातिपा-
तिभिर्द्विरिद्विः निजात्मैः । ‘हरितकुभि वर्णं च तृणवाजिविशेषयोः ।’ इति विश्वः ।
चतस्रो दिशः इव । क्रमाच्चतार । चतुरर्णवोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

स रुद्धः । 'कार्ण्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मवारिणः । वसीरनानुपूर्व्येण शाणक्षौ-
मादिकानि च ॥' इति मनुस्मरणात् मेध्यां शुद्धां रौरवीं रुसंबन्धिनीम् । 'रुर्म-

१ अत्र समानार्थाः श्लोकांशाः—‘पात्रविशेषन्यस्तं गुणान्तरं वजति शिल्पमाधातुः’ । इति
मालविकाम्निमित्रे । ‘नाद्रव्ये निहिता काचिकिया फलवती भवेत्’ इति हितोपदेशो । ‘चायते
बालिशस्यापि सत्क्षेपतिता कृषिः ।’ इति सुदाराक्षसे । ‘प्रभवति शचिर्विम्बोद्ध्राहे मणिर्ण सृदां
चयः ।’ इति उत्तररामचरिते । ‘धीरेषु सत्क्षिवचो लभते विकासम्’ इत्यन्यव च । २
‘वियाश्वतस्व एवैता योगक्षेमाय देहिनाम्’ इति पाठो वङ्घदेशमुद्दितपुस्तकेषु । आन्वीक्षि-
क्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मी त्रयीस्थितौ । अर्थान्यौ तु वार्तायां दण्डनीतौ नयानयौ ॥ इति च का० ।
(१) आन्वीक्षिकी—अनु प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्यार्थस्य अवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणमन्वाक्षा सा
प्रयोजनं यस्याः सा आत्मविद्या । ‘प्रयोजनम्’ इति ठक् । यथा च ज्ञातया परमार्थतत्त्वमि-
क्षमाणां मुमुक्षुर्हेष्वशोकौ जहाति । तदुक्तं कामन्दकेन—‘आन्वीक्षिक्यात्मविद्या ऐर्यादीक्षणात्सुख-
दुःखयाः । ईक्षमाणस्तया तत्वं हर्षशोकौ व्युदस्यति’ ॥ इति । ‘मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति’
इति काटकश्रुतेश्च । आन्वीक्षिकी तर्कविद्या तत्त्वज्ञानोपयोगिनी । ‘आन्वीक्षिकीं चात्मवि-
द्याम्’ इति मनुना पार्थक्येन निर्देशात् । ‘न्याय आन्वीक्षिकी पञ्चाध्यायी गौतमेन प्रणाता’
इति मधुमूदनः । (२) त्रयी-त्रयीशब्दो वेदाचक इति सम्यगवस्थापितं भानुजीर्दीक्षितरमर-
टीकायाम् । तेनात्र सांगो वेदो भ्रातः । उक्तं च कामन्दकेन—‘अंगानि वेदाभ्यत्वारो मीमांसा
न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च त्रयोदं सर्वमुच्यते’ ॥ इति । (३) वार्ता—वृत्तिरस्त्व-
स्याम् । ‘पाशुपात्यं कृषिः पुण्यं वार्ता वार्तानुजाविनाम्’ इति कामन्दकः । (४) दण्डनातः—
अखिलं राज्यशासनतत्त्वम् । काम० २, १५. ३ ‘पवनातिवर्तिभिः ‘ इति व. चा. पठतः ।

हाकृष्णसारः । इति यादवः । त्वचं चर्म परिधाय वसित्वा मन्त्रवत् समन्त्रकम् अस्त्रम् आग्रेयादिकं पितुरेव उपाध्यायाद् अशिक्षत अभ्यस्तवान् । आध्यातोपयोगे इत्य-पादानसंज्ञा । पितुरेवेत्यवधारणमुपपादयति—नेति । तद्गुरुः एकः अद्वितीयः पार्थिवः [एक-पार्थिवः] केवलं पृथिवीक्षर एव नाभूत । किंतु क्षितौ स दिलीप एको धनुर्धरः [एकधनुर्धरः] अपि अभूत ॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।

रघुः क्रमादौवनभिन्नशैशवः पुपोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥

रघुः क्रमाद् यौवेन भिन्नशैशवो निरस्तशिशुभावः [यौवनभिन्नशैशवः] सन् । [महोक्षतां] महानुक्षा महोक्षो महर्पमः । ‘अचतुर-’ आदिसूत्रेण निपातनादकारान्तत्वम् । तस्य भावस्तत्ता तां स्पृशन् गच्छन् वत्सतरः दम्य इव । ‘दम्यवत्सतरौ समौ ’ इत्यमरः । द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन् व्रजन् कलेभः करिषोतः इव । गाम्भीर्येणाचापलेन मनोहरं [गाम्भीर्यमनोहरम्] वपुः पुपोष ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ।

नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवावभुः ॥ ३३ ॥

‘गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रन्तुभेदर्पिभेदयोः । त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि ॥ पुंखियोः स्वर्गवज्राम्बुरदिमद्वाणलोमसु ॥’ इति केशवः । गावो लामानि केशा दीयन्ते खण्डन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम व्राह्मणादानां पोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं कर्माच्यते । तदुक्तं मनुना—‘केशान्तः पांडशे वर्षे व्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यवन्धोद्रीविशे वैश्यस्य द्वयधिके ततः ॥’ इति । अथ गुरुः पिता । ‘गुरुलाप्यतिपित्रादौ’ इत्यमरः । अस्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयत् । कृतवानित्यर्थः । अथ नरेन्द्रकन्यास्तं रघुम् । [दक्षसुताः] दक्षस्य सुता रोहिष्यादयः तमोनुदं चन्द्रम् इव । ‘तमोनुदेऽस्मिन्नकन्द्राकाः’ इति विश्वः । सत्पतिमवाप्यावभुः । रघुपि तमोनुत् । अत्र मनुः—‘वेदानयीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविष्टुतव्रद्यचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेद ॥’ इति ॥

संप्रति यौवराज्ययोग्यतामाह—

युवा युगव्यायतवाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरः ।

वपुः प्रकर्पादजयदुरु रघुस्तथापि नीचैविनयाददृश्यत ॥ ३४ ॥

१ कलभः—‘पञ्चवर्षदेशयिः करिशावकः’ इति सुभूतिः । ‘त्रिशद्वर्षस्तु कलभः’ इति वैजयन्ती । २ गंभीरम् ० इ. पा. गाम्भीर्यम्—भयशोकादिभिर्मनसोऽविकृतत्वम् । ‘भीशोकक्रोधहर्षयंगाम्भाय निर्विकारता’ । इति साहित्यदर्पणे । ३ ‘गोप्रसंसारूपस्तदानप्रकारः’ इ. हे. । मंगलार्थो गोपितरणरूप आचारविशेषः इ. केचित् । ब्रह्मचर्यमाषोडशानु ततो गोदानानन्तरं दारकर्म । इ. चाणक्यः । ४ अधिन्यायाः सत्पतिशाति । तदुक्तं पाञ्चे—‘अधिन्यायास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विहुः ।’ इति । तमोनुदम्-रघुपक्षे तमः पापमोहादिवृत्तीर्निवारयतीति स तम् । ‘तमोपहम्’ इति दि. व. पठतः ।

युवा । युगो नाम धुर्यस्कन्धगः सच्छद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दार्शविशेषः । ‘यानायद्वे
युगः पुंसि युगं युगमे कृतादिषु ।’ इत्यमरः । युगवद्वयायतौ दीर्घौ वाहू यस्य सः [युगव्या-
यतवाहुः] । अंसावस्य स्त इति अंसलः वलवान् । मांसलश्चेति वृत्तिकारः । ‘बलवा-
न्मांसलोऽसलः’ इत्यमरः । ‘वत्सांसाभ्यां कामबले’ इति लच्चप्रत्ययः । कपाटवक्षाः
परिणन्द्रकंधरः विशालग्रीवः । ‘परिणाहो विशालता’ इत्यमरः । रघुः [वपुःप्रकर्षात्]
वपुः प्रकर्षाद् आधिक्याद्यैवनकृतात् गुरुं पितरम् अजयत् । तथापि विनयात्
नम्रत्वेन नीचैः अत्यकः अदृश्यत । अनौदृत्यं च विवक्षितम् ॥

संप्रति तस्य यौवराज्यमाह—

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वाँ लघयिष्यता धुरम् ।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥३५॥

ततः आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वाँम् । ‘वोतो गुणवचनात्’ इति ढीष् ।
प्रजानां धुरं पालनप्रयासे लघयिष्यता लघुं करिष्यता । ‘तत्करोति तदाचषे’ इति
लघुशब्दाण्णिच् । ततो ‘लटः सद्वा’ इति शत्रृप्रत्ययः । नृपेण दिलीपेन असौ रघुर्निस-
गेण स्वभावेन संस्करेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतो नम्रः [निसर्गसंस्कार-
विनीतः] इति हेतोः । [युवराजशब्दभाक्] युवराज इति शब्दं भजतीति तथोक्तः ।
‘भजो षिः’ इति षिप्रत्ययः । चक्रे कृतः । ‘द्विविदो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्च’
इति कौटिल्यः । तदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रं युवराजं चकरेत्यर्थः । अत्र कामन्दकः—‘विनयोप-
भ्रहनम्भूत्यै कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते । विनीतमौरसं
पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥’ इति ॥

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम् ।
अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥३६॥

गुणान्विनयादीन्सौरम्यादीश्वाभिलष्टतीति गुणं भिलाषिणी श्रीः राज्यलक्ष्मीः पद्माश्रया
च नरेन्द्रो दिलीप एव मूलायतनं प्रथानस्थानं तस्मात् [नरेन्द्रमूलायतनाद्] अपादा-
नात् अनन्तरं संनिहितम् । युवराज इति संज्ञास्य संजाता तं युवराजसंज्ञितम् ।
तारकादित्वादितच्चप्रत्ययः । आत्मनः पदं स्थानमास्पदम् । ‘आस्पदं प्रतिश्यायाम्’ इति
निपातः । स रघुरित्यास्पदं तदास्पदम् । कमलात् चिरोत्पन्नात् नवावतारम् अचिरोत्प-
न्नम् उत्पलमिव । अंशेनागच्छत् । ख्रियो हि यूनि रज्यन्ते इति भावः ॥

विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गमस्तिमानिव ।
वभूव तेनातितरां सुदुःसद्वः कटप्रभेदेन करीव् पार्थिवः ॥ ३७ ॥

१ ‘मनोज्ञस्कन्धः’ इति स० । २ युवा चासी राजा च युवराजः । राजाहःसमिख्यष्टच् ।
३ ‘प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं क्षमार्जवम् । कुलं शीलं दमश्रेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः’ ॥
इति कामन्दकः ॥

सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वप्यनुपज्ञनीयम् । वायुना विभावसुः वहिः इव । ‘सूर्यवही विभावसु’ इत्यमरः । घनेव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान् सूर्यः इव । [कंटप्रभेदेन] कटो गण्डः । ‘गण्डः कटो मदो दानम्’ इत्यमरः । तस्य प्रभेदः स्फुटनम् । मदोदय इत्यर्थः । तेन करीव । पार्थिवः दिलीपः तेन रघुणा अतितरां अत्यन्तं सुदुःसहः सुष्टुपस्त्वो वभूव ॥

नियुज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।

अपूर्णमेकेन शतकतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८ ॥

शतकतुरिन्द्र उपमा यस्य स शतकतूपमः स दिलीपः । ‘शतं वै बल्या राजपुत्रा देवा आशापालाः’ इत्यादिश्चित्या राजसुतैरनुद्रुतम् अनुगतं धनुर्धरं तं रुद्धं [होमतुरङ्गरक्षणे] होमतुरङ्गाणां रक्षणे नियुज्य । एकेन क्रतुना अपूर्णम् एकोनं क्रतूनाम् अश्वमेधानां शतम् अपविघ्नं अपगतविघ्नं यथा तथा आप ॥

ततं परं तेन मखाय यज्वना तुरङ्गमुत्सृष्टमनगलं पुनः ।

धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां जहार शकः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

ततः परम् एकोनशतकतुप्राप्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्वता तेन दिलीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् । ‘क्रियार्थोपपदस्य’ इत्यादिना चतुर्थी । उत्सृष्टं मुक्तम् अनर्गलम् अप्रतिवन्ध्यम् । अव्याहतस्वैरगतिमित्यर्थः । ‘अपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति’ इत्यापस्तम्बस्मरणात् । तुरङ्गं धनुर्भृतां रक्षिणां रक्षकाणाम् अग्रतः एव शकः गूढविग्रहः सन् । जहार किल । किलेत्यैतिह्य ॥

विषादलुमप्रतिपत्ति विस्मितं कुमारसैन्यं सपादि स्थितं च तत् ।

वसिष्ठधेनुश्च यद्वच्छयागता श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

तत [कुमारसैन्यम्] कुमारस्य सैन्यं सेना सपादि [विषादलुप्रतिपत्ति] विषाद इष्टानाशकृतो मनोभङ्गः । तदुक्तम्—‘विषादव्येतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः’ इति । तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्योक्तम् । विस्मितम् अश्वनाशस्याकस्मिकत्वादाश्र्याविष्टं सत् स्थितं तस्यौ च । अथ श्रुतप्रभावा यद्वच्छया स्वेच्छया आगता । रघोः स्वप्रसादलब्धत्वादनुजिघक्षयेति भावः । नन्दिनी नाम वसिष्ठधेनुश्च ददृशे । द्वौ चकारावविलम्बसूचकौ ॥

तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।

अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो वभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥

सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीपनन्दनः ख्यः पुण्येन तस्या नन्दिन्या यदङ्गं

१ धनानां मैथानां व्यापायोत्ययो यस्मिन्काले स कालः शरत्समय इत्यर्थः । ‘सुदुःसहः’ इत्यत्र ‘दुरासदः’ इति पा. २ अतः, रक्षिणाम्—‘पश्यताम्’ इ. पा. ३ श्रुतः प्रभावो रघूत्पतिवरप्रदानलक्षणो यस्याः सा आकर्णितमाहात्म्या । द्वौ चकारौ तुल्यकालापेक्षां गमयेते । इति च चा० ।

तस्ये निस्यन्दो द्रवः स एव जलम् । मूत्रमित्यर्थः । तेन [तदङ्गनिस्यन्दजलेन] लोचने प्रमुज्य शोधयित्वा । अतीन्द्रियेषु इन्द्रियाप्तिक्रान्तेषु । ‘अत्यादयः क्रान्तायर्थे द्वितीयया ।’ इति समाप्तः । द्विगुप्राप्तापनालं पूर्वगतिसमासेषु परवलिङ्गताप्रतिषेधा द्विशेष्यनिप्रत्यत्वम् । भावेषु वस्तुषु अपि उपपन्नदर्शनः संपन्नसाक्षात्कारशक्तिः बभूव ॥

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः ।

पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥४२॥

नरदेवसंभवः स पुनः पुनः [सूतनिषिद्धचापलं] सूतेन निषिद्धचापलं निवारितौद्धत्यं [रथरश्मिसंयतं] रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः । ‘किरणप्रग्रहै रस्मी’ इत्यमरः । संयतं बद्धम् अश्वं हरन्तं [पर्वतपक्षशातनं] पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवम् इन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ॥

शतैस्तमक्षणामनिमेषवृत्तिभिर्हर्षिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।

अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥ ४३ ॥

रघुस्तं अश्वहर्तारं अनिमेषवृत्तिभिः निमेषव्यापारशृण्यैः अक्षणां शतैर्हरिभिः हरिद्वैः । ‘हरिवाच्यवदाख्यातो हरिलक्पिलवर्णयोः ।’ इति विश्वः । वाजिभिः अश्वैः च हरिं इन्द्रं विदित्वा । ‘हरिवाताकर्कन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु ।’ इति विश्वः । एनं इन्द्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धीरेण गमीरेण स्वरेण्ण ध्वनिनैव निवर्तयन्निव अवोचत् ॥

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्रं सदा निगद्यसे ।

अजस्त्रदीक्षाप्रयतस्य मदुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥

हे देवेन्द्र मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां प्रथमः सदा निगद्यसे । तथाप्यजस्त्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य [अजस्त्रदीक्षाप्रयतस्य] मदुरोः क्रियाविघाताय कतुविघाताय । क्रियां विहन्तुमित्यर्थः । ‘तुमर्थाच्च भाववचनात्’ इति चतुर्थी । कथं प्रवर्तसे ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।

स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥४५॥

१ ‘स्वेदेन’ इति चा० । ‘दुर्घेन’ इत्यपि केचित् । २ पुरा किल हिरण्याक्षमायया सञ्जातपक्षान्स्वस्थानप्रचलितान् पर्वतान् लोकक्षयाय प्रवृत्तानालोचयेन्द्रो वज्रेण तेषां पक्षान् चिच्छेद । तदुक्तं हरिवशो-कदाचित् सपक्षास्ते पर्वता धरणीधराः । प्रस्थिता धरणीं त्यक्त्वा नूनं तस्यैव मायया ॥...स्थैर्येहोर्धरण्यास्तु ज्ञात्वा चागस्कृतान्गरीन् । स्वेषु स्थानेषु संस्थाप्य पर्वतानां पुरन्दरः । चिच्छेद भगवान् पक्षान् वज्रेण शतपर्वणा ॥ सर्वेषामेव पक्षास्तु च्छत्राः शक्तेन धीमता । एकः सपक्षो मैनाकः सुरैस्तन्समयः कृतः ॥ इत्या० ३ नास्ति निमेषेऽक्षिस्पन्दे वृत्तिः व्यापारो यंत्रं तैः । निमेषवृन्यत्वं हि देवानां लक्षणम् । ‘सुरमस्यावनिमिषी’ इत्यमरः । ४ ‘गगनस्पृशा धीरेण चेति भीत्यभावोक्तिः’ इति चा० ।

त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथः । ‘तद्वितार्थ—’ इत्यादिनोत्तरपदसमाप्तः । तेन [त्रिलोकनाथेन] त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुपा अतीन्द्रियार्थदर्शिना त्वया मख-द्विषः क्रतुविधातकाः सदा नियम्या ननु शिक्षाः खलु । स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयमेन्तरायः विन्नः भवसि चेत् । विधिः अनुष्ठानं च्युतः क्षतः । लोके सत्कर्मकथैवास्तमियादित्यर्थः ॥

तदङ्गमध्यं मघवन्महाक्रतोरमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।

पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्मतिम् ॥ ४६ ॥

हे मघवन् तत् तस्मात्कारणात् महाक्रतोः अश्वमेधस्य अद्यं श्रेष्ठं अङ्गं साथनं अमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि । तथाहि । श्रुतेः पथः दर्शयितारः सन्मार्ग-प्रदर्शकाः ईश्वराः महान्तः मलीमसां मलिनां पद्मतिं न आददते न स्वीकुर्वते । अस-न्मार्गं नावलम्बन्त इत्यर्थः । ‘मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।’ इत्यमरः ॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।

निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्य आकर्ष्य । दिवौकसः स्वर्गौकसः । ‘दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च’ इति विश्वः । तेषां [दिवौकसाम्] अधिपतिः देवेन्द्रो रघु-प्रभावात् सविस्मयः सन् । रथं निवर्तयामास । उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ॥

यदात्थ राजन्यकुमार तत्था यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।

जगत्प्रकाशं तदशेषप्रिज्यया भवद्गुरुर्लङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥

हे राजन्यकुमार क्षत्रियकुमार । ‘मूर्धभिपक्षो राजन्यो वाहुजः क्षत्रियो विराट् ।’ इत्यमरः । यदू वाक्यं आत्थ ब्रवीषि । ‘ब्रुवः पञ्चानाम्—’ इत्यादिनाहादेशः । तत्था सत्यम् । किं तु यशोधनैः अस्मादौषः परतः शत्रुतः यशः रक्ष्यम् । ततः किमत आह-भवद्गुरुः त्वपिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धं अशेषं सर्वं मम तद् यशः इज्यया यागेन लङ्घयितुं तिरस्कर्तुं उद्यतः उद्युक्तः ॥

किं तयश इत्याह—

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वररूप्यमवक एव नापरः ।

तथा विदुर्मांसुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी न हि शब्द एप नः ॥ ४९ ॥

१ अन्तर्मध्ये अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । अय् गतौ, इण् वा । घञ् प्रत्ययः । अच्च वा २ अश्वं विनाश्वमेधस्यासंभवात् । ३ श्रुतेः—‘स्वर्गकामोश्वमेधेन यजेत्’ इत्यादिरूपायाः । मलीम-साम्-मलोऽस्या अस्तीति ताम् । ‘ज्योत्त्वात्मिक्षा—’ इति निपातितः । ‘श्रुतेः’ इत्यव-‘शुचेः’ इति व. दिनकरादयः पठन्ति । एतत्पाठे ‘पथः’ इति षठचन्तं पदम् । ४ गूढवि-ग्रहमपि मां कथमयमदिव्यः पश्यति निर्भयं सदर्पं च भाषते इति समुपजातविस्मयः इति भावः । ५ क्रमितमुयुक्तः । ‘ब्रजयजोर्भवे क्यप्’ इति इज्या । इति चा ०

पुश्येषूतम् इति सप्तमीसमाप्तः । 'न निर्धारणे' इति पश्चीसमाप्तनिषेधात् । कर्मधारये तु
‘सन्महत्परमोत्तमोकृष्टः पूज्यमानैः’ इत्युत्तमपुरुत्य इति स्यात् । यथा हरिः विष्णुः एकः
एव पुरुषोन्नतमः स्मृतः । यथा च व्यम्बकः शिवः एव महेश्वरः स्मृतः । नापरः
अपरः पुमान् । तथा मां मुनयः शतक्रतुं विद्वः विदन्ति । ‘विदो लद्यो वा’ इति
झेर्जुसादेशः । नः अस्माकम् । हहिर्यर्थमं चेत्यर्थः । एष त्रितयोऽपि शब्दः
द्वितीयगामी न हि । द्वितीयाप्रकरणे गमिगम्यादीनामुपसंख्यानात्समाप्तः ॥

**अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।
अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य संततेः॥५०॥**

यतोऽहमेव शतक्रतुः अतस्त्वदीयस्य पितु अयं शततमः अश्वः कपिलानुका-
रिणा कपिलमुनितुल्येन मया अपहारितः अपहतः । अपहारित इति स्वार्थं णिच् ।
तवात्र अश्वे प्रयत्नेन अलम् । प्रयत्नो मा कारीत्यर्थः । निषेधस्य निषेधं प्रति कारण-
त्वात्तीया । सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पदव्यां पदं मा निधाँः न निषेहि ।
निष्पूर्वादाङ्गातोर्लुङ् । ‘माड्योगे’ इत्यडागमप्रतिषेधः । महदास्कन्दनं ते विनाशमूलं
भवेदिति भावः ॥

**ततैः प्रहस्यापभयः पुरन्दरं पुनर्वभाषे तुरगस्य रक्षिता ।
गृहाण शस्त्रं यदि सर्गं एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्॥५१॥**

ततः तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा । अपभयः निर्भकिः सन् ।
पुनः पुरन्दरं वभाषे । किमिति—हे देवेन्द्र यदि एष अश्वामोचनरूपः ते तव सर्गं
निश्चयः । ‘सर्गः स्वभावनिमौक्षिणिश्चयाद्यायसुषिषु ।’ इत्यमरः । तर्हि शास्त्रं गृहाण ।

१ पुरुषोन्नमादीनां निरुक्तिर्महाभारते यथा—‘नराणामयनाचापि ततो नारायणः स्मृतः ।
पुराणात्सदनाचापि ततोऽसौ पुरुषोन्नमः ।’ तिस्रो देव्यो यदा चैनं भजन्ते भुवनेश्वरम् । यौरेः
पृथिवी चैव व्यम्बकस्तु ततः स्मृतः ॥ नित्येन ब्रह्मचर्येण लिङ्गमस्य यदा दिश्यतम् । महानस्त्येष
लोकाच महेश्वर इति स्मृतः ॥ २ इति । अतुरूपभाव एकादशसर्गे अन्यदा जगाति—इ. क्षो. ७३.
२ ‘पुरा यज्ञाध्यमन्वेषयमाणाः सगरसुतास्तुरगापहारी अयमिति वदन्तः कपिलमुनिना व्यापा-
दितास्तथा त्वमपि इति कपिलानुकृत्या सूचयति’ इति चा । अत्रेयं कथानुसन्धेया—पुरा किलेन्द्रः
राक्षसीं तनुमास्थाय सगरस्य राजो यज्ञियमश्वमपहत्य पातालं निनाय । अथ सगरस्य षष्ठि-
सहस्राणि पुत्रास्तदन्वेषणपरा धरणीतलमवदार्थं पातालं गताः कपिलस्य नातिद्वूरे विचरन्तमव्यं
दृश्वा तमेवाभापहारिणं मत्वाभ्यधावन् । कुपितस्य तस्य हुङ्कारेण भस्मीपूताश्व । (रामा. वा. का.
४० सर्गः). कपिला०—कपिलानुसारिणा; मा कृथाः—मानुगाः इति पा. ३ ततः प्रहस्याह
एनः पुरन्दरं व्यपेतभीर्मुपिरन्दरात्मजः । इ. दिनकरः पठति. ४ अत्र त्रून्पत्ययरूपकृष्णोन्नात्
‘तुरगस्य’ इति कर्मणि षष्ठी । अशीलार्थं त्रून् पत्ययः शीलार्थं षष्ठीनिषेधात् । रघ्योः प्रयो-
जनवशादवरक्षणे नियुक्तत्वात् । ५ सर्गः—‘सगरसुतपदवर्णं नेष्यामीत्यवर्ण्यः’ इ. चा. ।
‘सर्गः’ इत्यत्र ‘गर्वः’ इ. व. सु. पठतः । चा० अर्पीमं पाठमुद्धरति ।

भवान्रघुं माम् अनिर्जित्य । कृतमनेनेति कृती कृतकृत्यो न स्वलु । ‘इष्टादिभ्यश्च’
इतीनिप्रत्ययः । रघुमित्यनेनात्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥

स एवमुक्त्वा मध्यवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।

अतिष्ठालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥

स रघुः उन्मुखः सन् । मध्यवन्तं इन्द्रं एवमुक्त्वा शरासनं चापं सशरं
करिष्यमाणः । आलीढेनालीढाल्येन स्थानभेदेन विशेषशोभिनातिशयशोभिना
[आलीढविशेषशोभिना] वपुःप्रकर्षेण देहैन्नत्येन विडम्बितेश्वरः अनुसृत-
पिनाकी सन् । अतिष्ठृत् । आलीढलक्षणमाह यादवः—‘स्थानानि धन्विनां पद्म तत्र
वैशाखमविद्याम् । त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृतिः ॥ अन्वर्थं स्यात्समपदमालीढं
तु ततोऽप्रतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढविपर्ययः ॥’ इति ॥

रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्पणः ।

नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाङ्घने धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥

रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । ‘अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि’ इति विश्वः ।
पत्रिणा वाणेन हृदि हृदये क्षतः विद्धः । अत एव अमर्पणः असहनः । कुद्ध इत्यर्थः ।
गोत्रभिद् इन्दः अपि । ‘संभावनीये चौरेऽपि गोत्रः क्षोणीघरे मतः ।’ इति विश्वः । नवा-
म्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्तक्षणमात्रं लाङ्घने चिह्नभूते [नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाङ्घने]
धनुषिः । दिव्ये धनुर्वीर्यर्थः । अमोघम् अवन्धं सायकं वाणं समधत्त संहितवान् ॥
दिलीपसूनोः स वृहस्तुजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।

पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥

भीमानां भयंकराणामसुराणां शोणिते शधिर उचितः पारचितः [भीमासुरशोणि-
तोचितः] स इन्द्रसूक्तः आशुगः सायकः दिलीपसूनोः रघोर्वृहस्तिशालं भुजान्तरं वक्षः
[वृहस्तुजान्तरं] प्रविश्य । अनास्वादितपूर्वं पूर्वमनास्वादितम् । मुसुपेति समासः ।
मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपौ ॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपासफालनकर्कशाङ्कुलौ ।

भुजे शर्चीपत्रविशेषकाङ्क्षिते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥

१ ‘नामिता पूर्वजङ्का च पश्चिमा प्रगुणा भवेत् । असमो मध्यकायः स्यादालीढस्य च
लक्षणम्’ ॥ इ. चा. । कुमारसंभवेपि-स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुर्द्धि नतांसमाकुच्चितसन्ध्यपादम् ।
इत्यालीढवर्णनम् । विडम्बितेति ‘पुरा किल भगवान् त्रिपुरदिव्यक्षया दिव्यं वर्षगतमालीढविशेषेण
स्थानाधिकयन ऊर्ध्वमुखोऽतिष्ठत्’ । इ. व. उक्तं च भारते-‘त्रिपुरस्य वधार्थोय स्थाणुः
प्रहरतां वरः ।.....स्थानं माहेश्वरं कृत्वा दिव्यमपतिमं प्रभुः । अतिष्ठत्स्थाणुभूतः स सहस्रं
परिवत्सरान् ॥’ इ. २ ‘स्थैर्यरूपेण काञ्चनमयेन वा.’ इ. चा० । ‘अवष्टम्भप्रधानोऽवष्टम्भमयस्तेन
रघोरभिमानमयेन पत्रिणा’ इ. व. । दिनकरोपि ‘काञ्चनमयेन’ इति व्याख्यायाह-प्रथमं काञ्चन-
मयप्रहारवर्णनं कविसमयाविरुद्धमिति केचिदाचक्षते । तन्मते अवष्टम्भमयेन स्थैर्यरूपेण । ३
आश शीत्रं गच्छतीति । गमेऽः ।-इव पपौ उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथोक्तः [कुमारविक्रमः] । ‘सप्तं
म्युपमानपूर्वस्य’ इत्यादिना समाप्तः । कुमारोऽपि रघुपि सुरद्विपस्यैरावतस्यास्फालनेन
कर्कशा अङ्गुलयो यस्य स तस्मिन् [सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ] । शन्याः
पत्रंविशेषपैरङ्गिते शचीपत्रविशेषपकाङ्गिते हरे: इन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं
स्वनामाङ्गितं सायकं निचखान निखातवान् । निष्कण्ठकराज्यमासस्यायं महानभिभव
इति भावः ॥

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्स्य महाशनिध्वजम् ।
चुकोप तस्मै स भूशं सुरश्रियः प्रसद्य केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥

अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्स्य इन्द्रस्य महाशनिध्वजं
महान्तमशनिरूपं घञ्जं जहार चिञ्छेद च । स शकः सुरश्रिय प्रसद्य वलाकृत्य केशानां
व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनाद् [केशव्यपरोपणाद्] इव । तस्मै रघुवे भूशं अत्यर्थं
चुकोप । तं हनुमियेत्यर्थः । ‘कुधुहू—’ इत्यादिना संप्रदानाच्चतुर्थी ॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।
बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोरधोमुखैरुर्ध्वमुखैश्च पत्रिभिः ॥ ५७ ॥

जयैषिणोः अन्योन्यजयाकाङ्गिणोः तयोः इन्द्रध्वोः । गरुत्मन्तः पक्षवन्तः । ‘गरुत्प-
क्षच्छदाः पत्रम्’ इत्यमरः । आशिषि दंशायां विषं येषां त आशीविषाः सर्पाः । पृष्ठोदरा-
दित्वात्साधुः । ‘स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंश्योः’ इत्यमरः । त इव भीमदर्शनाः । सपक्षा
सर्पाः इव द्रष्टृणां भयावहा इत्यर्थः । तैः [गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः] अधो-
मुखैरुरुर्ध्वमुखैश्च । धनिनोरुर्ध्वधोदेशावस्थितत्वादिति भावः । पत्रिभिः बाणैरुपान्त-
स्थितास्तत्त्वाः सिद्धा देवा इन्द्रस्य सैनिकाश्च रघोर्थिस्मस्तत्तथोक्तं [उपान्तस्थितसिद्ध-
सैनिकम्] तुमुलं संकुलं युद्धं बभूव ॥

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।

शशाक निर्वापयितुं न वासवः स्वतश्युतं वह्निमिवाङ्गिरम्बुदः ॥ ५८ ॥

वासवः अप्रतिबन्धेनातिसातत्येन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्रवृष्टिभिः [अतिप्रबन्ध-
प्रहितास्त्रवृष्टिभिः] दुष्प्रसहस्य दुःखेन प्रसद्यत इति दुष्प्रसहं तस्य [दुष्प्रसहस्य] :
दुःखेनाश्यसद्यस्येत्यर्थः । तेजसः प्रतापस्य आश्रयं तं रथम् । अम्बुदः अङ्गिः
स्वतश्युतं निर्गतं वह्निमिव । निर्वापयितुं न शशाकः रघोरपि लोकपालात्मक-
स्येन्द्रांशसंभवत्वादिति भावः ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्गिते प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।

रघुः शशाङ्गार्धमुखेन पत्रिणा शरासनज्यामलुनाङ्गिर्दौजसः ॥ ५९ ॥

१ प्रोत्साहनेन ताडनेनेत्यर्थः । एवं कुमारोपि-ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्शं तद-
ङ्गिर्दौजः । इति । २ पत्राकारैः रचनाविशेषैः । ‘शचीपत्रलताकियोचिते’ इ. व. चा. दि.
पठन्ति । ३ निष्कण्ठकराज्ये तस्य इ. पाठः ।

ततः रघुर्हिरचेन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिवन्धे प्रमथ्यमार्नाणवधीरनादिनीं प्रमथ्यमार्नाणव इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोक्ताम् । वेवेष्ट व्याप्रोतीति विड व्यापकमोजो यस्य स तस्य विडौजैसः इन्द्रस्य । पृष्ठोदरादित्वात्साधुः । शरासनज्यां धनुमैर्वीं शशाङ्कस्यार्थः खण्ड इव मुखं फलं यस्य तेन [शशाङ्कार्धमुखेन] पत्रिणा अलुनाद् अच्छिनत् ॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।

महीभ्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रः चापमुत्सृज्य प्रबलस्य विद्विषः शत्रोः प्रणाशनाय वधाय । मही धारयन्तीति महीग्राः पर्वताः । मूलविमुजादित्वाकप्रत्ययः । तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेद उचितं [महीभ्रपक्षव्यपरोपणोचितं] स्फुरत्प्रभामण्डलम् अस्त्रं वज्रायुधम् । आददे जग्राह ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताढितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।

निमेषमात्रादवधूय तद्रथयां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिःस्वनैः ॥ ६१ ॥

रघुः तेन वज्रेण भृशम् अत्यर्थं वक्षसि ताढितः हतः सन् । सैनिकानामश्रुभिः [सैनिकाश्रुभिः] सह भूमौ पपात । तस्मिन्प्रतिते ते रुदुरित्यर्थः । निमेषमात्रादतद्रथयां दुःखम् अवधूय तिरस्कृत्य सैनिकानां हर्षेण ये निःस्वनाः क्षेडास्तैः [सैनिकहर्षनिःस्वनैः] सहोत्थितः च । तस्मिन्नुख्यिते हर्षात्सिहनादांश्चकुरित्यर्थः ॥

तथापि शत्रुव्यवहारनिष्टुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्युपः ।

तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

तथापि वज्रपातेऽपि शश्वाणामायुधानां व्यवहारेण व्यापारेण निष्टुरे कूरे । [शत्रुव्यवहारनिष्टुरे] विपक्षभावे शाव्रवे चिरं तस्थुपः स्थितवतः अस्य रधोः वीर्यातिशयेन वृत्रं हतवानिति वृत्रहा । ‘ब्रद्यशूणवृत्रेषु किष्’ । तुतोष । स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः । कर्थं शत्रोः संतोषोऽत आह-हि गुणैः सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनेषु पर्द्दम् अङ्ग्रिः निधीयते । गुणैः सर्वत्र संकम्यत इत्यर्थः । गुणाः शत्रुन्यावर्जयन्तीति भावः ॥

१ देवचन्दनचर्चालिते । ‘पञ्चते देवतरवो.....पुंसि वा हरिचन्दनम्’ ॥ इत्यमरः । यद्वा कुङ्कममण्डिते । ‘गोशार्थे । कुङ्कमे देववृक्षे श्रीहरिचन्दनम्’ इत्यर्थनारीधरः । २ विडनीति विडं भेदकमोजोऽस्येति वा । ३ तदुक्तं मस्त्यपुराणे-विशूलं चापि रुद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य चाधिकम् । दैत्यदानवसंहर्तुः सहस्रकिरणात्मकम् ॥ इति । महीत्रेति-पर्वतपक्षच्छेदनवृनान्तस्तूकः । ४ उक्तं च उत्तरं रामचरिते-वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहकमं बाधते ॥ इति । ५ ‘गुणी गुणं वेनि न वेनि निर्गुणः’ इति न्यायनोति शंषपः । ६ अनुरूपाः श्वोकांशाः-‘गुणाः प्रियत्वेषिकृता न संस्तवः’ इ. किरातार्जुनीये । ‘गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः’ इ. उन्. च. । कुमारेषि-‘आ पुमानित्यनास्थैषा वृनं हि महितं सताम्’ इति ।

असंझमद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।
अवोह मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥६३॥

सारवत्तया अद्रिष्वपि अपि असंझम् अप्रतिबन्धं मे आयुधं कज्ज्ञं त्वदन्येन न विसोढम् । अतः मां प्रीतं संतुष्टम् अवोहि । तुरङ्गमादृते तुरङ्गं वर्जयित्वा । ‘अन्यारा दितरते—’ इति पञ्चमी । किमिच्छसि इति स्फुटं वासवः आह । तुरङ्गमादन्यददेयं नास्तीति भावः ॥

ततो निषङ्गादं सर्वं ग्रुणुदृतं सुवर्णं पुद्ध्वयुतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।
नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषुं प्रियं वदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥

ततो निषङ्गात् तृणीराद् असमंग्रं यथा तथा उदृतं सुवर्णं पुद्ध्वयुतिभी रञ्जिता अङ्गुलयो येन तं [सुवर्णं पुद्ध्वयुतिरञ्जिताङ्गुलिम्] इषुम् प्रतिसंहरन् निर्वतयन् नाप्रहरन्तं प्रहरेदिति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति प्रियं वदः । ‘प्रियवशे वदः खन्’ इति खच्चरथ्यः । ‘अरुष्विष्वद्’ इत्यादिना मुमागमः । नरेन्द्रसूनुः रघुः सुरेश्वरं प्रत्यवदत् । न तु प्राहरदिति भावः ॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि ।
अजस्त्रदीक्षाप्रयतः स मद्गुरुः क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥

हे प्रभो इन्द्र अश्वममोच्यं मन्यसे यदि ततः तर्यजस्त्रदीक्षायां प्रयतः [अजस्त्रदीक्षाप्रयतः] स मद्गुरुः मम पिता विधिनैव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोः यत्कलं तेन फलेनाशेषेण कृत्वेन युज्यतां युक्तोऽस्तु । अश्वमेधफललाभे किमश्वेनेति भावः ॥

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतत्विलोचनैकांशतया दुरासदः ।
तवैव संदेशहराद्विशांपतिः शृणोति लोकेश तथा विधीयताम् ॥६६॥

सदोगतः सदो गृहं गतत्विलोचनस्यैश्वरस्यैकांशतया [त्रिलोचनैकांशतया] । अष्टान्यतमसूर्तिवात् । दुरासदः अस्मादैर्यदैष्व्राप्यः विशांपतिः यथेमं वृत्तान्तं तव संदेशहराद् वार्ताहराद् एव शृणोति च हे लोकेश इन्द्र तथा विधीयताम् ॥

१ असंझम्—अभङ्गं, असद्यम् इ.; अवेहि—अवैहि इ. पा. २ स्फुटम्—‘स्मितम्’ (स्म तं ?) इ. व०; ‘वरं वृणीज्वेति तमाह’ इ. चा० ‘वरं वृणीज्वेति तमादिदेश सः’ इ. दिन० च पठति । ‘वरं वृणीज्वेति तमाह वृत्रह’ इ. पा. ३ असमग्रिनिःस्तम्; नरेन्द्र०—दिलीप०; प्रियं वदः—प्रियं वदम् इ. पा० ४ ‘दीक्षितत्वात्त्विलोचनस्यैकांशेन दुरधिगमः’ इ. दिन. चा. । ‘अष्टमूर्तित्वाद् यजमानलक्षणांशभावाहरीभवो दुराकलनीयः’ इ. व० । ‘दीक्षितसुम्रः प्रविशति’ इ. आगम । ‘या च होत्रा’ इति शाकृन्तले च ।

तथैति कामं प्रतिशुश्रुवानरघोर्यथागतं मातलिसारथिर्यौ ।

नृपस्य नातिप्रमनाः सदोग्रहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

मातलिसारथिः इन्द्रः रघोः संबन्धिनं कामं मनोरथं तथेति तथास्त्विति प्रतिशुश्रुवान् । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वप्रत्ययः । यथागतं ययौ । सुदक्षिणा-सूनुः खुः अपि नातिप्रमनाः विजयलभेऽप्यश्वनाशान्नातीव तुष्टः सन् । नवर्थस्य नश-व्यस्य सुप्लुपेति समासः । नृपस्य सदोग्रहं प्रति न्यवर्तत ॥

तमभ्यनन्दत्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।

परामृशनहर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशवणाङ्कितम् ॥ ६८ ॥

हरेः इन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबोधितः ब्राह्मितः । वृत्तान्तमिति शेषः । प्रजेश्वरः दिलीपः हर्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना कुलिशवणाङ्कितम् । तस्य रघोरिदम् [तदीयं] अङ्गं शरीरं परामृशन् तं खुम् अभ्यनन्दत ॥

इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाकृतूनां महनीयशासनः ।

समारुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरंपरामित्र ॥ ६९ ॥

महनीयशासनः पूजनीयाङ्गः क्षितीशः इति अनेन प्रकारेण । 'इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिपु' इत्यमरः । महाकृतूनाम् अश्वेमध्यानां नवभिरधिकां [नवाधिकां] नवतिं एकोनशतं आयुषः क्षये सति दिवं सर्वं समारुक्षुः आरोदुमिच्छुः सोपानानां परंपरां पर्णिं [सोपानपरंपराम्] इव ततान ॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये

गलितवयसामिक्षवाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तनित्तः [विषयव्यावृत्तात्मा] स दिलीपः यथाविधि यथाशास्त्रं यूने सूनवे नृपतिककुदं राजविह्रम् । 'ककुद्वक्कुदं श्रेष्ठे वृषाङ्के राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्त्वा तया देव्या सुदक्षिण्या सह मुनिवनतरोः छायां [मुनिवनतरुच्छायां] शिश्रिये वितवान् । वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः । तथा हि । गलितवयसां वृद्धानां इक्ष्वाकूणां इक्ष्वाकोः गोत्रापत्यानाम् ।

१ 'येन मार्गेणायातस्तेनैव गतः' इ. व० । 'न तु रघुं विजित्येति भावः इ. चा० । २ पुनः पुनः सृष्टान् । अभ्यनन्दत्—चुम्बनविरोवमाणादिभिः संभावयामास । अनुरूपभावभृदशो—'ते पुत्रयोर्नैकतश्शमार्गानार्द्धनिवाङ्गे सदयं सृष्टान्त्यौ' इति । ३ विषया: रूपरसगच्छ-स्पर्शशब्दाः । अस्य व्युत्पत्तिर्भट्टाकारिकायाम्—विशब्दो हि विशेषार्थः सिनोत्तर्वच्छ उच्यते । विशेषे सिनोत्तीति विषयोऽतो नियामकः ॥ ४ सितच्छत्रस्य राजलक्ष्म्याः प्रधानाङ्गत्वाद्राजलझमीं दत्तेत्यर्थो लभ्यते । 'छत्रमातपवारणम्' इति हेमचन्द्रः ।

तद्राजसंक्षेपत्वाद्बो लक् । इदं वनगमनं कुलेव्रतम् । देव्या सहेत्यनेन सप्तलीकवान-
प्रस्थाश्रमपक्षं उक्तः । तथा च याज्ञवल्क्यः—‘ सुतविन्यस्तपत्नीकस्त्या वानुगता वनम् ।
वानप्रस्थो व्रद्धन्वारी साम्रिः सोपासनो व्रजेत् ॥ ’ इति । हरिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम—
‘ रसयुगहैन्सौं ग्रौं स्लौं गो यदा हरिणी तदा ’ इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथस्त्रिविरचितया संजीवनीसमाख्यया
श्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
रघुराज्याभिषेको नान दृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

शारदाँ शारदाम्भेजवदना वदनाम्भुजे ।
सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं वभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुतांशनः ॥ १ ॥

स खुः गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजापरिपालनात्मकम् । पुरोहितादि-
त्वायक् । प्रतिपद्य प्राप्य । दिनान्ते सायंकाले सवित्रा सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य
हुतांशनः अभिः इव । अधिकं वभौ । ‘ सौरं तेजः सायमभिं संक्रमते । आदित्यो वा
अस्तं यत्रभिमनुप्रविशति । अभिं वा आदित्यः सायं प्रविशति’ इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम् ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितं अवस्थितं तं रघुं निशम्य आकर्ष्य पूर्वं

१ अत्र अण इति पाठः लेखकप्रमादात्स्यात् । तद्राजस्य बहुवित्यादिमूलेण तद्राजप्रत्यया-
नामेव लोपविधानात् । २ अनुरूपं श्लोकद्वादशमष्टमे-अथ वीर्यं रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिव्यात्म-
जमात्मवचनया । विषयेषु विनाशधर्मसु विदिवस्थेष्वपि निश्चाहाऽभवत् ॥ (१०) गुणवत्सुतरो-
पितथियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः । पदवीं तस्वल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥
(११) इति । ३ तदुक्तं प्राक्—‘ वार्द्धके मुनिवृत्तीनाम्’ इत्यत्र । ४ अत्र मनुसंमातिस्तुला (प्र. स.
अष्ट. श्लो. ट्रि.) ५ शरत्कालोत्पत्तकमलवत्प्रफुल्लवदना शारदा वान्देवी सर्वदा सर्वस्य दात्री
सर्वदास्माकं वदनाम्भुजे सतां मङ्गलानां निधिं शेविभूतं सन्निधिं वसतिमित्यर्थः क्रियात् ।
६ प्रथमद्वितीययोर्मये—न्यस्तशङ्कं दिलीपं च तं च शुभृत्वां प्रभु(पति)म् । राज्ञामुद्दृतं-
(त्वा) नाराचे हादि शत्यमिवार्पितम् ॥ इति पद्यं चा. दि. व. सु. पठन्ति ।

दिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धूमोऽस्य संजातः प्रधूमितः अग्निः संतापाग्निः उत्थितः इव प्रज्वलित इव । पूर्वेभ्योऽधिकसंतापोऽभूदित्यर्थः । राजकर्तृकस्यापि निशमनस्यामात्रुपचारात्र संमानकर्तृकत्वविरोधः ॥

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्षयः । ५५-५६

नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

पुरुहूतध्वजः इन्द्रध्वजः । स किल राजभिर्वृष्ट्यर्थं पूज्यत इत्युक्तं भविष्योत्तरे—‘एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर । पर्जन्यः कालवर्षी स्यात्स्य राज्ये न संशयः ॥’ इति । ‘चतुरसं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहुः शकध्वजं नाम पौरलोकसुखावहम् ॥’ इति च पुरुहूतध्वजस्येव तस्य रघोर्वमभ्युत्थानमभ्युत्थितमभ्युदयं च पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः । उदूर्ध्वं प्रस्थिता उल्लिसिताथ नयनपङ्क्षयो यासां ताः [उन्नयनपङ्क्षयः] सप्रजाः सप्रजानाः प्रजाः जनाः । ‘प्रजा स्यात्संततौ जने’ इत्युभयत्राप्यमरः । ननन्दुः ॥

सममेव समाक्रान्तं द्रुयं द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्र्यैमस्तिलं चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥

द्विरद इव द्विरदैश्व गच्छतीति द्विरदगामिना । ‘कर्तयुपमाने’ इति ‘सुप्य-जातौ’ इति च णिनिः । तेन खण्णा समं युगपद् एव द्रुयं समाक्रान्तं अधि-

१ सञ्चातधूमोत्पीड इत्यर्थः । २ तु मुनकृत्वाल्यवादयः प्रत्ययाः समानकर्तृत्वं भवन्ति । अत्र राज्ञो राजहृदयस्थिताग्नीनां चाधाराधेयभावतया परस्परसम्बन्धादेकस्य कर्तृत्वेऽन्यस्यापि कर्तृत्वं लक्षणयोपयतं इत्यर्थः । वस्तुतस्तु तु मुनादिप्रत्ययानां समानकर्तृत्वं नैकान्तिकं भिन्नकर्तृत्वस्यापि बहुलं प्रयोगेषु दर्शनात् । प्रधूमितः—०ते इति चा. दि. व. सु० पठन्ति । ३ पुरु बहुलं इत्याह्नानं यज्ञेष्वस्य । पुर्वाण इत्यानि नामान्यस्येति वा । पुरुहूतध्वजस्येव इन्द्रमहोत्सवस्येव । तथाहि—‘गजाकारं चतुःस्तम्भं पुरद्वारे प्रतिष्ठितं । पौराः कुर्वन्ति गरदि पुरुहूतमहोत्सवम्’ ॥ इति व० । कालिकापुराणे च—एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः । स चिरं शृथिवीं भुक्त्वा वासवं लोकमात्मात् ॥ न तस्य राज्ये दुर्भिक्षं नैतयो न्याप्यधर्मकृत् । स्थास्यन्ति मृत्युर्नाकाले जनानां तत्र जायते ॥ इत्या० । अत्रेयं पौराणिकी कथा—पुरा किल दानवपरिभूता इन्द्रपुरःसरा देवाः क्षीरसागरशायिनं भगवन्तं शरणं वब्रुः । तदा विष्णुदैत्यकुलसंहाराय दिव्यप्रभावं विचित्रं ध्वजमेकं महेन्द्राय प्रादात् । तत्प्रभावादिन्द्रः सर्वान्दानवाअघानः । इन्द्रदत्तं च तं ध्वजं पूजयित्वा वसुर्नाम चेदितुपः परां सिंद्वं लेभे । ततः प्रीतो महेन्द्रो व्यादिदेश—‘प्रीतो महेन मधवा प्राहेवं ये तृपाः करिष्यन्ति । वसुवद्वसुमन्तस्ते भुवि सिद्धाक्षा भविष्यन्ति । मुदिताः प्रजाश्च तेषां भयरोगविवर्जिताः प्रभूतात्रा ॥’ ४ ध्वज एव चाभिधास्यति जगति निमित्तैः कलं सदसत् ॥’ इत्या० । विस्तरस्तु बृहत्संहितायां ४३ अध्याये द्रष्टव्यः । ५ ‘गजारहणादिकम्’ । अभिषिक्तो हि राजा गजेन्द्रमारुद्ध पुरं प्रदक्षिणीकुर्यादित्याचारः । इति चा० । सप्रजाः—‘सुप्रजाः इ. चा. दि. व. सु. पठन्ति । ६ पैत्र्यमिति पा. ६ द्विरदेन गन्तुं शालं यस्य तेन । अभिषिक्तो नृपो हस्तिनमारुद्ध भ्रमतीति वृद्धाचारः । इ. दि. । द्विरद इव गच्छतीति ‘द्विरदगामी तेन । ‘द्विरदमारुद्ध पुरं प्रदक्षिणीकुर्तवता’ । इति व० ७ अत्र सिंहासनारोहणानन्तरमेवारिमाङ्गलाक्रम-जेपि कार्यकारणयोः समकालत्वेन निर्देशादतिशयोऽनिनामालङ्कारः । ‘कार्यकारणयोर्यथ पौर्वा-पर्यविपर्ययः’ इति कार्यप्रकाशोक्ते ।

षितम् । किं तद् द्रव्यम् । पितुरागतं पित्र्यम् । 'पितुर्यत्' इति यत्प्रत्ययः । सिंहासनम् । अस्मिलं अरीणां मण्डलं राष्ट्रं [अरिमण्डलम्] च ॥

अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसन्निधानमाह—

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं सन्निहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं कृतमित्युत्प्रेक्षते । पद्मा लक्ष्मीः । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया ।' इत्यमर । सा स्वयमदृश्या किल । किलेति संभावनायाम् । सती छायामण्डललक्ष्येण कान्तिपुज्ञानुमेयेन । न तु स्वरूपतो दृश्येन । छायामण्डलमित्यनेनानातपश्चानं लक्ष्यते । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः तिविम्ब मनातपः ।' इत्युभयत्राप्यमरः । पद्मातपत्रेण पद्ममेवातपत्रं तेन कारणभूतेन साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये साम्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितमभिविक्तं तं भेजे । अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसंपत्तिरिति भावः ॥

संग्रहि सरस्वतीसान्निध्यमाह—

परिकल्पितसान्निध्या काले काले च बन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

सरस्वती च काले काले सर्वेषापि योग्यकालेषु । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्वचनम् । बन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या कृतसन्निधाना सती स्तुत्यं स्तोत्राहं तं खुम् । अर्थ्याभिः अर्थादनपेताभिः । 'धर्मपर्थर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । स्तुतिभिः स्तोत्रैः उपतस्थे । । देवताबुद्धया पूजितवतीत्यर्थः । देवतालं च 'ना विष्णुः पृथिवीपतिः' इति वा लोकपालात्मकत्वाद्वेत्यनुसंधेयम् । एवं च सति 'उपाद्वेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिषु' इति वक्तव्यादात्मनेपदं सिद्ध्यति ॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वैसुन्धरा ॥ ७ ॥

वसुन्धरा मनुप्रभृतिभिः मन्वादिभिः मान्यैः पूज्यैः राजभिर्भुक्ता यद्यपि । भुक्तेत्यर्थः । यद्यपीत्यवधारणे । 'अप्यर्थे यदिवार्थे स्यात्' इति केशवः । तथापि तस्मिन् राशि । अन्यः पूर्वो यस्याः साऽन्यपूर्वा । अन्यपूर्वा न भवतीति अनन्यपूर्वा अनन्योपभुक्ता इवासीत् । तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥

अत्र कारणमाह—

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

१ 'लक्ष्मीहं पद्मरूपेण छत्रेण सप्ताजं सर्वते इत्यागमः' इ० दि० । उत्प्रेक्षालङ्कारः । २ अत्रान्योन्यवैरभावाधिताप्यामापि लक्ष्मीसरस्वतीभ्यां सेवाकरणाद्रघोः कोपि महिमातिशयः सूचितः । ३ सीद्धि मेदिनी. इ. पा. ४ यादृग्द०.

हि यस्मात्कारणात् स रघुः युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मनः आददे जहार । क इव । अतिशीतोऽत्युणो वा न भवतीति नातिशी-तोष्णः । नवर्थस्य नशब्दस्य सुप्तुपेति समासः । दक्षिणः दक्षिणादिभवः नभस्वान् वायुः इव । मल्यानिल इवेत्यर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः—‘उद्गेयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तमाद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥’ इति ॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।

फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

तेन रघुणा प्रजाः गुरौ दिलीपविषये । सहकारोऽतिसौरभश्चूतः । ‘आम्रशूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ।’ इत्यमरः । तस्य [सहकारस्य] फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोदये इव । ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठाः अल्पौत्सुक्याः कृताः । गुणोत्तरश्चोत्तरविश्वयः पूर्वं विस्मारयतीति भावः ॥

नर्यविद्धिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।

पूर्वं एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्वाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

नयविद्धिः नीतिशास्त्राङ्गैः नवे तस्मिन् राज्ञि विषये । तमधिकृतेत्यर्थः । सद्गर्मयुद्धादिकमसल्कृत्युद्गादिकं [सदसद्] चोपदर्शितम् । तस्मिन् राज्ञि पूर्वं पक्ष एवाभैवत् । संकान्त इत्यर्थः । उत्तरः पक्षः नाभवत् । न संकान्त इत्यर्थः । तत्र सदसतोर्मये सदेवाभिमतं नासत् । तदुद्गावनं तु ज्ञानार्थमेवेत्यर्थः । पक्षः साधनयोग्यार्थः । ‘पक्षः पार्श्वगस्त्वाद्यसहायवलभित्तिषु ।’ इति केशवः ॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।

नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥

पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणाः गन्धादेयः उत्कर्षम् अतिशयं पुपुषुः । अत्रोत्प्रेक्षते—तस्मिन् रघौ नाम नवे महीपाले सति सर्वं वस्तुजातं नवमिवाभवत् । तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ॥

१ उक्तं च भारते—मृदुर्भवत्यवज्ञातस्ताद्यादुद्विजते जनः । काले काले तु सम्प्रान्ते मृदुस्तीक्ष्णेभ्यवा भवेत् ॥ अनुरूपश्चोक्तमे—न खरो न च भूयसा मृदुः—इ० । किरातार्जुनाये च—समवृत्तिरूपैति मार्दिवं समये यश्च तनोति तीक्ष्णताम् । अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वनिव मेदिनीपतिः ॥ इति । २ नयविद्धिः इ. पा. ३ उभे प्रजे वेदितव्ये कर्ज्वी वक्ता च भारत । जानन्वकां न सेवते प्रतिबाधेत चागताम् । इति भारते च । ४ ‘पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्हुणमथनिलः । विगुणो द्विगुणो वायुविदेकगुणं भवेत् ॥’ इ० व० । ते च गुणा यथा—पृथिव्यां रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः पञ्च गुणाः । अम्बु रूपरसस्पर्शशब्दाश्वत्वारो गुणाः । तेजासि रूपस्पर्शशब्दाभ्युयो गुणाः । मरुति स्पर्शशब्दौ द्वी गुणौ । अयोग्यि च शब्द एवैको गुणः । तदुक्तं प्रपञ्चसारे—शब्दाद्यचोम स्पर्शतस्तेन वायुस्ताभ्यां रूपाद्विहैरै रसाच । अम्भांस्यैर्गन्धतो भूधराया भूताः पञ्च मूर्गुणोनाः क्रमेण । इति ।

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥

यथा चन्दयतीत्याह्लादयतीति चन्द्रः इन्दुः । चदिधातोरौणादिको रप्रत्ययः । प्रह्लादनाद् आह्लादकरणाद् अन्वर्थः अनुगतार्थानामको अभूत् । यथा च तपतीति तपनः सूर्यः । नन्यादित्वाल्लयुटप्रत्ययः । प्रतापात् संतापजननादन्वर्थः । तथैव स राजा प्रकृतिरञ्जनाद् अन्वर्थः सार्थकराजशब्दः अभूत् । यद्यपि राजशब्दो राजते-दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रजेस्तथापि धातूनामनेकार्थवाङ्माजेत्युक्तं कविना ॥

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।

चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

विशाले तस्य रघोः लोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते कर्णप्रान्तगते [कर्णान्तविश्रान्ते] । चक्षुष्मत्ता तु चक्षुःफलं लित्यर्थः । सूक्ष्मकार्यार्थान्कर्तव्यार्थान्दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेण एव । शास्त्रं, दृष्टिर्विविक्नामिति भावः ॥

लब्धप्रशमनस्वस्थमर्थैनं समुपस्थिता ।

पार्थिवश्रीद्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थिनामनुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तं [लब्धप्रशमनस्वस्थं] एनं रहुं पङ्कजलक्षणा पद्मचिह्ना । श्रियोऽपि विशेषणमेतत् । शरत् । द्वितीया पार्थिवश्रीः राजलक्ष्मीः इव । समुपस्थिता प्राप्ता । ‘रक्षा पौरजनस्य देशनगरग्रामेषु गुस्तितथा योधानामपि संग्रहोऽपि तुल्या मानव्यवस्थापनम् । साम्यं लिङ्गिषु दानवृत्तिकरणं त्यागः समानेऽर्चनं कार्याप्येव महीभुजां प्रशमनान्येतानि राज्ये नवे ॥’

निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवत्मा सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्मानशे दिशः ॥ १५ ॥

१ एवं महाभारतंपि—रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्द्यते । इ० शान्तिव० । अन्वर्थः—‘अर्थमनुगतोऽन्वर्थ इति कैस्यदः’ इ० चा० ॥ २ उक्तं च हितोपदेशो—‘अनेकसंशयोऽतेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् । सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः’ ॥ इति ‘शास्त्रं चक्षुष्मिविक्नाम्’ इति चान्यत्र । अत्र टीकास्थानीयं दशकुमारचारितवाक्यम्—आगमदीपदृष्टेन खल्वधना सुखेन वर्तते लोकयात्रा । दिव्यं हि चक्षुभूतमवद्विभ्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु च विषेषेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्ति । तेन हाँनः सतोरप्यायतविशाल-योर्लैचनयोरन्ध एव जन्तर्यादर्शेनेवसामर्थ्यात् । इ०—कामम् इ०—कामं कमलपत्राणां नेत्रे तस्यानुकारिणी इ. दि. चा० पठतः । ‘सूक्ष्मेति—सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिनः’ इ. पा. ३ ‘लब्धप्रशमनं स्वस्थम्’ इति चा. व. दयः पठन्ति । ४ निर्वृष्टलघुभिर्मेघैः सवितुस्तस्य चोमयोः । वर्दिष्णवो दिशां भागान्तापा यत्र रेचिताः ॥ इति दि. चा. पठतः ।

निःशेषं वृष्टा निर्वृष्टाः । कर्तीरे क्तः । अत एव लघवः । तैः [निर्वृष्टलघुभिः]
मेधैः मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः । अत एव सुदुःसहः । तस्य रघोः भानौश्च प्रतापः
पौख्यमातपथ । 'प्रतापौ पौख्यातपौ' इति यादवः । युगपद्विशः व्यानशे व्याप ॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।

प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

इन्द्रः वर्षासु भवं वार्षिकम् । वर्षानिमित्तमित्यर्थः । 'वर्षाभ्यष्टक्' इति ठकप्रत्ययः ।
धनुः संजहार । रघुर्जैत्रं जयशीलम् । जेतुशब्दात्तृनन्तात् 'प्रक्षादिभ्यश्च' इति
स्वार्थेऽप्यत्यः । धनुः दधौ । हि यस्मात् तौ इन्द्ररघु प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविज-
यलक्षणस्य साधनाविषये [प्रजार्थसाधने] पर्यायेणोद्यते कार्मुके याभ्यां तौ पर्यायोद्य-
तकार्मुकौ । 'पर्यायोद्यमविश्रमौ' इति पाठान्तरे पर्यायेणोद्यनो विश्रमश्च ययोस्तौ पर्या-
योद्यमविश्रमौ । द्रयोः पर्यायकरणादक्षेश इति भावः ॥

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकस्त्काशचामरः ।

ऋतुर्विद्म्बयामास न पुनः प्राप तच्चिद्रयम् ॥ १७ ॥

[पुण्डरीकातपत्रः] पुण्डरीकं सिताम्भोजमेवातपत्रं यस्य स तथोक्तः । [विक-
स्तकाशचामरः] विकसन्ति काशानि काशाख्यतृणकुसुमान्येव चामराणि यस्य स तथोक्तः ।
ऋतुः शरद्वतुः । पुण्डरीकनिभातपत्रं काशनिभामरं तं रघुं विद्म्बयामास अनुचकार ।
तस्य रघोः श्रियं [तच्चिद्रयम्] पुनः शोभां तु न प्राप । 'शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः
श्रीरिव दद्यते ।' इति शाश्वतः ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिश्वन्दे च विशदप्रभे ।

तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्रयोः ॥ १८ ॥

प्रसादेन सुमुखे [प्रसादसुमुखे] तस्मिन् रघौ विशदप्रभे निर्मलकान्तौ चन्द्रे
च द्रयोः विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः अनुरागः समरसा समस्वादा । तुल्ययो-
गेति यावत् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विश्वः । आसीत् ॥

हंसथ्रेणीषु तारासु कुमुदत्सु च वारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥

हंसानां थ्रेणीषु पक्षिषु । [हंसथ्रेणीषु] । तारासु नक्षत्रेषु । कुमुदानि येषु स-
न्तीति कुमुदविनिति । 'कुमुदान्कुमुदप्रायः' इत्यमरः । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ङ्गनुप्' । तेषु

१ अयं दि. सम्मतः पाठः । अनुरूपो भाव उक्तः प्रथमे-'दुदोह गां स यज्ञाय-'इत्यत्र । अस्मा-
च्छ्लोकात्परमतीरकं श्लोकमेकं सु० व० पठतः-'अधिज्यमायुधं कर्तुं समयोगं रघोरिति ।

२ स्वं धनुः शङ्कितेनैव संजहे शतमन्युना ॥ ३० ॥ २ विकसत्-इ. पा. ३ थ्रेणीषु इ. पा. ।

४ 'यशसि धवलता वर्णते' इति कविसम्यानुरोधादुत्प्रेक्षते हंसेति । क्रियोत्प्रेक्षा ।

[कुमुद्रत्सु] । कुमुदप्रायेभित्यर्थः । वारिपु च तदीयानां खुसंबान्विनां यशसां विभू-
तयः संपदः पर्यस्ताः इव प्रसारिताः किम् । इत्युच्छाया । अन्यथा कथमेषां धवलिमेति भावः ॥

इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

इक्षुर्णां छायेक्षुच्छायम् । ‘छाया वाहुल्ये’ इति नपुंसकत्वम् । तत्र निषण्णाः इक्षु-
च्छायनिषादिन्यः । ‘इक्षुच्छायनिषादिन्यः’ इति खीलिङ्गपाठ इक्षोस्छायेति विप्रहः ।
अन्यथा बहुते नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । शालीनोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः
सस्यपालिकाः ख्रियः । ‘कर्मप्यण्’ । ‘टिङ्गाणञ्’ इत्यादिना ढीप् । गोप्तुः रक्षकस्य
तस्य रघोः । गुणेभ्य उदयो यस्य तद् गुणोदयं गुणोत्पन्नमाकुमारं कुमारादारभ्य कथो-
द्घातः कथारम्भः यस्य तद् [आकुमारकथोद्घातं] । कुमाररपि स्तूयमानमित्यर्थः ।
यशः जगुः गायन्ति स्म । अथ वा कुमारस्य सतो रघोर्याः कथा इन्द्रविजयादयस्तत
आरभ्याकुमारकथम् । तत्राप्यभिविधावव्ययीभावः । आकुमारकथमुद्घातो यस्मिन्कर्मणि ।
गानक्रियाविशेषणमेतत् । ‘स्यादभ्यादानमुद्घात आरभ्यः’ इत्यमरः । ‘आकुमारकथोदूतम्’ इति
पाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथाभिश्वरितैस्त्रूतं यद्यशस्तयश आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् ॥

प्रससादोदयादभ्यः कुम्भयोर्निर्महौजसः ।

रघोरभिभवाशङ्किः चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥

महौजसः कुम्भयोनेः अगस्त्यस्य । ‘अगस्त्यः कुम्भसंभवः’ इत्यमरः । उदयाद्
अभ्यः प्रसंसाद् प्रसन्नं बभूत । महौजसः रघोः उदयाद् अभिभवाशङ्किं द्विषतां
मनश्चुक्षुभे कालुर्णं प्राप । ‘अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति’ इत्यागमः ।

मदोदयाः ककुद्यन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।

लीलाखेलमनुपापुर्महोक्षास्तस्य विकमम् ॥ २२ ॥

मदोदयाः मदोद्धताः । ककुदेषामस्तीति ककुद्यन्तः । महाकुद इत्यर्थः ।
यवादित्वान्मकारस्य वत्वाभावः । सरितां कूलन्युद्रुजन्तीति कूलमुद्रुजाः । ‘उदि

१ तस्य गोप्तुर्द्विरकानां कर्णेत्पलनिषातिनाम् । स्वरसंवादिभिः काञ्चः शालिगोप्यो जगुर्गुणान् ॥
इति सर्वं एव क्षेत्रोन्यथा पथ्यते कैश्चित् । इक्षुच्छाय०—०च्छायानि० इति चा, व० स. दि० ।
कथोद्घातम्—०कथोद्भूतम् । इ. दि. सु०. २ अगस्त्यस्य कुम्भयोनिव्यक्त्या यास्कनिरुक्ते—
तयोरादित्योः सर्वे दृष्टाप्सरसमुवर्शाम् । रेतश्वस्कन्द तत्कुम्भेऽन्यपतद्वासतीवरे ॥ तेनैव तु
मुहूर्तेन वीर्यवन्ती तपस्विनी । अगस्त्यश्व वसिष्ठश्च तवर्षां संबभूवतुः ॥ बहुधा पतितं रेतः
कलशे च जले स्थले । स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः संबभूविंसत्यमः ॥ कुम्भे त्वगस्यः संसूतो जले
मत्स्यो महायुतिः । इ० पद्मपु० स्थिष्ठण्डे २२ अ. दृष्टव्यः । इ एवमेपि ‘तस्याविलाम्भः-
परिशुद्धिहेतोर्मैमो मुने: स्थानपरिग्रहोयम्’ । इति । अत्र वराहमिहिरः—उदयं च मुनेरग-
स्त्यनामः कुमुदायोगमलपद्मवित्तानि । हदयानि सतामिव स्वभावात्पुनरम्बूनि भवन्ति निर्म-
लानि ॥ इ० । अभिभवाशङ्कि—परिभ०, इ. पा.

कूले रुजिवहोः । इति खश्मत्ययः । ‘अस्तिंष—’ इत्यादिना मुमागमः । महान्त उक्षाणे महोक्षाः । ‘अचतुर—’ इत्यादिना निपातनाद्कारान्तः । लीलाखेलं विलाससुभगं तस्य रघोस्त्साहवतो वपुष्मतः परमङ्गकस्य विकमं शौर्यम् अनुप्रापुः अनुचक्रुः ॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।

असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्तुवुः ॥ २३ ॥

मदस्येव गन्धे येषां तैः मदगन्धिभिः । ‘उपमानाच्च’ इतीकारः समासान्तः । सप्तपर्णानां शृक्षविशेषाणाम् । ‘सप्तपर्णो विशालत्वकशारदो विषमच्छदः ।’ इत्यमरः । प्रसवैः पुष्टैः आहैताः तस्य रघोः नागा गजाः [तन्नागाः] । ‘गजेऽपि नागमातड्डौ’ इत्यमरः । असूययेव आहतिनिमित्या स्पर्धयेव सप्तधैव प्रसुस्तुवुः मदवृष्पुः । प्रतिगन्धाभिमानादिति भावः । ‘करोत्कटाभ्यां मेद्राच्च नेत्राभ्यां च मदसुतिः ।’ इति पालकाप्ये । करान्नासारन्धाभ्यामित्यर्थः ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् ।

यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

सरितः गाधाः सुप्रतरा: कुर्वती । पथः मार्गान् च आश्यानकर्दमान् शुष्क-पङ्कान्कुर्वती । ‘संयोगादेरातो धातोर्यष्टवतः’ इति श्यतेनिष्ठातस्य नत्वम् । शरत् शरदत्तुः तं रुद्धं शक्तेः उत्साहशक्तेः प्रथमं प्राक् यात्रायै दण्डयात्रायै चोदयामास प्रेरयामास । प्रभावमन्त्रशक्तिं संपन्नस्य शरत्स्वयमुत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥

तस्मै सम्यग्घुतो वह्निर्बाजिनीराजनाविधौ ।

प्रदक्षिणार्चिव्यजिन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥

वाजिनामध्वानं नीराजनाविधौ नीराजनाखेले शान्तिकर्मणि [वाजिनीराजनाविधौ] सम्यक् विधिवत् हुतः । होमसमिद्धः वह्निः । प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्वप्रभृतित्वादव्ययीभावः । प्रदक्षिणं यार्चिर्ज्वाला तस्या व्याजेन [प्रदक्षिणार्चिव्यजिन] हस्तेनेव तस्मै जयं ददौ । उत्साहवयात्रायाम—‘इद्धः प्रदक्षिणगतो हुतमुद्भूतपस्य धात्रीं समुद्रशनां वशगां करोति’ इति । वाजिग्रहणं गजादीनामप्युपलक्षणं तेषामपि नीराजनाविधानात् ॥

१ ‘लीलया निरायासेन खेलं विस्त्वरम्’ इ. चा० २ ‘रघोर्विकममतुप्राप्ता अनुगताः । वृषपक्षे तु विक्रमो गतिविशेषः । रघुविक्रमोपि महोदयः ककुद् राजचिहं तयुक्तः, यात्रायां करितुरगादिखुरायभिघातेन सरितां कूलभेदको भवति ।’ इति च चा० ३ आहतास्ताडिता उन्मादिता इति यावत् । उत्प्रेक्षालङ्कारः । ४ तालुवक्षःकपोलेभ्यः शङ्खकुम्भकरे तथा । रोम-कुम्भकेन्द्रियश्च दानं प्रक्षरति द्विपः ॥’ इति स० । ५ प्रेरयामास, नोदयामास इ० पा० ६ नीरस्य शान्त्युदकस्य अजना क्षेपोस्मिन्निति नीराजना । ‘गजाभ्यमङ्गलाय राजानः प्रयाणसमये नीराजनाविधिं कर्वन्नित इत्यागमः’ इ. स० । नीराजनाविधिस्तु विस्तरश उक्त वराहभिरहिरविरचितायां वृहन्संहितायां चतुर्भूत्वार्णिशोऽयाये तज्जैव द्रष्टव्यः । ७ उत्प्रेक्षालः ।

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्षिणरयान्वितः ।

षट्ठिं वलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥

गुप्तौ मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं च येन स गुप्तमूलप्रत्यन्तः ।
शुद्धपार्षिणः उद्धृतपृथशत्रुः सेनया रक्षितपृथदेशो वा । अयान्वितः शुभदैवान्वितः ।
‘अयः शुभावहो विधिः’ इत्यमरः । स रघुः षट्ठिं मौलभृत्यादिरूपं वलं सैन्यम् ।
‘मौलं भृत्यः सुहच्छ्रेणी द्विपदाटविकं वलम् ।’ इति कोशः । आदाय दिशां जिगीषया
जेतुमिच्छ्या [दिग्जिगीषया] प्रतस्थे चवाल ॥

अवाकिरन्वयोदृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।

पृष्ठैर्मन्दरोद्धृतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥

वयोवृद्धाः पौरयोषितः तं खुं प्रयान्तं लाजैः आचारलाजैः । मन्दरो-
द्धृतैः पृष्ठैः विनुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुद्रोर्मयः अच्युतं विष्णुम् इव । अवा-
किरन् पर्यक्षिपन् ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहिताननिलोद्धृतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

प्राचीनवर्हिर्नाम कथिन्महाराज इति केचित् । प्राचीनवर्हिरिन्द्रः । ‘पर्जन्यो मधवा
वृषा हरिह्यः प्राचीनवर्हिस्तथा ।’ इतीन्द्रपर्यायेषु हलायुधाभिधानात् । तेन [प्रा-
चीनवर्हिषा] तुल्यः स रघुः । अनिलेनानुकूलवातेनोद्धृतैः अनिलोद्धृतैः केतुभिः
ध्वजैः अहितान् रिपून् तर्जयन्निव भर्त्यन्निव । तर्जिभस्त्यौरुदात्त्वेऽपि चक्षिदो

१ अत्र मनुः—कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि । * * * ॥ संशोऽय त्रिविधं मार्ग
षट्ठिं च वलं स्वकम् । साम्परायिककल्पेन यायादिरिपुं प्रति ॥ इति । उक्तं च कामन्दकेन—
पुरश्च पश्चाच यदा समर्थस्तदाभियायान्महते फलाय । पुरः प्रसपत्रविशुद्धिष्ठः प्राप्नोति तीव्रं खलु
पार्षिणभेदम् ॥ इति । अर्तं प्रति निर्यतेन विजिर्गाषुणा येभ्यः पृष्ठवर्तिनृपेभ्यो देशाक्षणाया-
शङ्क्येत तेषां संयमनं कार्यमिति मनुरप्याह—‘पार्षिणग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाकर्दं च मण्डले ।’ इति ।
अयोगितः—अत्र कामन्दकः—देवान्म्यर्च्य विप्रांश्च प्रशस्तग्रहतारकम् । षट्ठिं त वलं व्यूहं द्विषतो-
भिमुखं वज्रेत् । ‘प्रशस्तग्रहतारकम्’ इत्यत्र ‘गुरुंश्च शुभवासरे’ इति पठित्वा चारित्रवर्धनेना-
येतद्वचनमुद्धृतम् । २ मूलाद्वंशपरम्परयागतम् । एतद्वृभन्नित्वानुत्तमम् । द्विषत्—उक्तोचमे-
दादिभिरुपायैः शुक्रपक्षस्वपक्षमानीतम् । आटविकम्—एतत्परदेशप्रवेशो डपयुक्तम् । तदुक्तम्—‘पर-
देशप्रवेशो च कुर्यादाटविकान्पुरः ।’ इति । ३ नास्ति च्युतं स्वस्वभावान्स्वलनं यस्य । सच्चि-
दानन्दरूपमेकरसम् । उक्तं च भगवता यस्मात्र च्युतपूर्वोहमच्युतस्तेन कर्मणा । इति भागवते ।
४ यद्वा प्राचीनवर्हिर्नाम हविर्द्वानपुत्रो महाप्रभावः प्रजापतिः । उक्तं च वह्निपुराणे—प्राचीनवर्हिर्भ-
गवान्महानासीत्प्रजापतिः । हविर्द्वानाद द्विजभेष्ठ येन संवर्धिताः प्रजाः ॥ प्राचीनामाः कुशास्तस्य
श्चिद्यां विश्रुता मुने । प्राचीनवर्हिर्भगवान् ख्यातां भुवि महाबलः ॥ इ० ५ ‘अन्योपि
अहगुल्यादिना तर्जयति’ इ० चारि-

डिल्करणेनानुदातेत्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वापनात्परस्मैपदमिति वामनः । प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ ।

रजोभिः स्यन्दनोद्भूतैर्गजैश्च घनसञ्ज्ञैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्वयोमेव भूतलम् ॥ २९ ॥

किं कुर्वन् । स्यन्दनोद्भूतैः रजोभिः घनसञ्ज्ञैः वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैः गजैश्च यथाक्रमं व्योम आकाशं भुवस्तलमिव भूतलं च व्योमेव कुर्वन् । यथाविति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।

ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

अधे प्रतापैः तेजोविशेषः । ‘स प्रभावः प्रतापथ यत्तेजः कोशदण्डजम् ।’ इत्यमरः । ततः शब्दः सेनाकलकलः । तदनन्तरं परागः धूलिः । ‘परागः पुष्परजसि धूलिस्त्रानीययोरपि ।’ इति विश्वः । पश्चाद्रथादि रथाश्वादिकं चतुरङ्गवलम् । ‘रथानीकम्’ इति पाठ इतिशब्दाध्याहारेण योजयम् । इति इत्थं चतुःस्कन्धेव चतुर्वृहेव । ‘स्कन्धः प्रकाण्डे कायेऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समृहे व्यूहे च’ इति हैमः । सा चमूः ययौ ॥

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥

स खुः शक्तिमत्त्वात् समर्थत्वात् मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि । ‘समानौ मरुवन्वानौ’ इत्यमरः । उदम्भांसि उद्भूतजलानि चकार । नाव्याः नौभिस्तार्याः नदीः । ‘नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्यं’ इत्यमरः । ‘नौवयोधमविवश्वल-’ इत्यादिना यत्प्रत्ययः । सुप्रतराः सुखेन तार्याच्चकार । विपिनानि अरण्यानि । ‘अटव्यरण्यं विपिनम्’ इत्यमरः । प्रकाशानि निर्वक्षाणि चकार । शक्त्युक्तर्थात्तस्यागम्यं किमपि नासीदिति भावः ॥

स सेनां महर्तीं कर्पन्पूर्वसागरगमिनीम् ।

वभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥

१ अस्माच्छोकात्परं चा. दि. वब्भादयः श्लोकमेकं पठन्ति यथा—
परागैः कलुषास्तस्य सहप्रस्थायिभिः कृशाः । पश्चात्प्रयायिभिः पङ्काश्वक्रिरे मार्गनिष्ठगाः । २ कृष्णवर्णत्वाद्विशालत्वात्रिधोषितुल्यवृहितत्वान्मदवारिधारावर्धित्वाच्च गजानां घनसाम्यम् । ३ इन्द्रजयादिरूपः । ‘शत्रूणां भयजननवार्ता’इ. व० । ‘परागः’ ‘पुरोगः’ ‘रथादीति’ ‘रथानीकम्’ इ. चा. व. सु. दि. पठन्ति । ४ प्रशस्ता शक्तिविद्यतेस्येति शक्तिमांस्तस्य भावस्तस्मात् । ‘अतिखननव्यापारेण’ इ. चा० ‘प्रभूतकटकसैन्यसामग्रीतः’ इ. सु० च व्याख्यातः । किंत्वैतद्वचाख्यानं न मनोरमम् । तथा व्याख्याने दिव्यप्रभावस्य रघौः प्राकृतमृपतुल्यत्वापत्तेः । कूपखनसेतुबन्धादिलौकिकोपायानन्तरेण रघोदिव्यप्रभाववत्वादेव तत्त्वार्थसिद्धिर्जाता इति केचित् ।

महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्पन् स खुः । हरस्य जटाभ्यो भ्रष्टां [हर-
जटाभ्रष्टां] गङ्गां कर्पन् । सापि पूर्वसागरगामिनी । भगीरथं इव । बभौ । भगीरथो
नाम कथित्कपिलदग्धानां सागराणां नप्ता तत्पावनाय हरकिरीटाद्गङ्गां प्रवर्तयिता राजा ।
यत्सम्बन्धाद्गङ्गा च भागीरथीति गीयते ॥

त्याजितैः फलमुत्खार्तैभग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥

‘फलं फले धने वीजे निष्ठतौ भोगलाभयोः ।’ इति केशवः । फलं लाभम् । वृक्षपक्षे
प्रसवं च । **त्याजितैः ।** त्यजेष्यन्ताद्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि त्तः । उत्खातैः स्वपदाच्या-
वितैः । अन्यत्रोत्पाटितैः । बहुधा भग्नैः रणे जितैः । अन्यत्र छितैः । नृपैश्च । पादपैः
दन्तिनः गजस्य इव तस्य रथोः मार्गः उल्बणः प्रकाशः आसीत् । ‘प्रकाशं
प्रकटं स्पष्टमुल्बणं विशदं स्फुटम् ।’ इति यादवः ॥

पौरस्त्यानेवपाक्रामस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।

प्राप तालीवनैश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥

जयी जयनशीलः । ‘जिद्विक्षिवशी-’ इत्यादिना इनिप्रत्ययः । स खुः एवम् । पुरो
भवान् पौरस्त्यान् प्राच्यान् । ‘दक्षिणापश्चात्पुरस्त्यक्’ इति त्यक्प्रत्ययः । तांस्तान् ।
सर्वानित्यर्थः । वीप्सायां द्विस्त्विः । जनपदान् देशान् आक्रामन् तालीवनैः श्यामं
[तालीवनश्यामम्] महोदधेः उपकण्ठं अन्तिकं प्राप ॥

अनग्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुद्धैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥

अनग्राणाम् । कर्मणि षष्ठी । समुद्धर्तुः उन्मूलयितुः तस्माद् रथोः सकाशात् ।
‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । **सिन्धुरयात्** नदीवेगात् इव सुद्धैः

१ भगीरथो नाम सूर्यवंशयो राजा मर्त्यलोके गङ्गाप्रवर्तकः । स किल सगरपुत्रस्यासमञ्चस्य
प्रपौत्रः । तथा च रामायणम्-सगरस्यासमञ्चस्तु असमञ्चादयांशुमान् । दिलीपोंशुमतः पुत्रो
दिलीपस्य भगीरथः ॥३०॥ पुरा किल भगीरथः सगरस्य एतानुद्विधिर्षिगङ्गाया भुव्यवतरणं
कारयितुं वर्षसहस्राणि तीवं तपस्तेपे । ततस्तुष्टो ब्रह्मा तस्मायभीष्टं वरं दत्वा गङ्गाधारणाय शिवं
प्रार्थयितुमादिदेश । ततः स दुश्वरेण तपसा शिवं पर्यतोषयत् । शिवोपि हिमाचलं गत्वा जटां
विकीर्यं पतेति गङ्गामत्रवात् । शिवं सह पातालं विशामीत्यवलेपातच्छिरासि पतिता सा तत्र
संवत्सरं वध्राम । पश्चाद्गवगान् भगीरथप्रार्थनया गङ्गामुत्सर्ज । ततः स सगरसुतकृतखातेन
तां यातालं नीत्वा तज्जलेन पूर्वपुरुषानुद्वारायात्वकार । विशेषस्तु रामा. वा. ४२-४४ अःयायेषु
दृष्टव्यः । २ एवं व्रयोदशेषोपि वर्णनम्-दूरादयश्चकनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला ।
इ० । उपकण्ठम्-उपगतः । कण्ठं सामीर्यं कूलमिति यावत् । ‘उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णायग्रा अःय-
मितोव्ययम्’ । इत्यमरः ३ ब्रह्मदेशीयै राजभिः । इति सु० व० । ‘यथा नदीवेगाद्वेतसा वृक्षा नम्बृतं
कृत्वा नदीवगादात्मानं रक्षन्ति तद्वैः सुद्धैरात्मा रक्षितः । इ० सु० । शरणार्थिनस्ते महा-
स्मना रघुणा नोन्मूलिगः । ‘तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदुनि नीचैः प्रणतानि सर्वेशः ।
समुद्धितानेव तर्लन्प्रबाधते महान्महत्येव करोति विकमम् ॥’ इति न्यायेनेति भावः ।

सुहृदेशीयैः । सुह्नादयः शब्दा जनपदवचनाः क्षत्रियमाचक्षते । वैतसीं वेतसः सम्बन्धिनीं वृत्तिम् । प्रणतिमित्यर्थः । आश्रित्य आत्मा संरक्षितः । अत्र कौटिल्यः—‘ वली-यसांभियुक्तो दुर्वलः सर्वत्रानुप्रणतो वेतसधर्ममातिष्ठेत् । ’ इति ॥

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान जयस्तम्भानगङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

नेता नायकः स खुनौभिः साधनैस्थ्यतान्सवङ्गान् [नौसाधनोद्यतान्] वङ्गान् राक्षः तरसा वलेन । ‘ तरसी वलरंहसी ’ इति यादवः । उत्खाय उन्मूल्य गङ्गायाः स्रोतसां प्रवाहाणामन्तरेषु द्वीपेषु [गङ्गास्रोतोन्तरेषु] जयस्तम्भान्निचखान । स्थापितवानित्यर्थः ॥

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

आपादपद्मग्रन्तिपद्मपर्यन्तं प्रणताः [आपादपद्मप्रणताः] । अत एवोत्खाताः पूर्वमुदृता अपि प्रतिरोपिताः पथात्स्थापिताः [उत्खातप्रतिरोपिताः] ते वङ्गाः कलमा इव शालिविशेषा इव । ‘ शालयः कलमाद्याथ पष्ठिकाद्याथ पुंस्यमी । ’ इत्यमरः । तेऽप्यापौ-दपद्मं मूलपद्मपर्यन्तं प्रणताः । ‘ पादो बुधे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । ’ इति विश्वप्रकाशः । उत्खातप्रतिरोपिताथ । रघुं फलैः धनैः । अन्यत्र सस्यैः । संवर्धयामासुः । ‘ कलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः । सस्ये ’ इति केशवः ॥

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।

उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स रघुर्वद्दा द्विरदा एव सेतवो यैस्तैः [बद्धद्विरदसेतुभिः] सैन्यैः कपिशां नाम नदीं तीर्त्वा । ‘ करभाम् ’ इति केचित्पठन्ति । उत्कलै राजभिरादर्शितमार्गः [उत्कलादर्शितपथः] सन् कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्मि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।

अङ्गुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

स खुः महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य । ‘ महेन्द्रो मलयः सहाः शुक्तिमानुक्षपर्वतः ।

३० इतन् इ. पा. वङ्गानां नौनिर्माणकाँशलं महाभारतादप्यवगम्यते । यथा-ततः प्रवासितो विद्वान्विदुरेण नरस्तदा । पार्थानादर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् ॥ सर्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् । शिवे भागीरथीतरं नरविलंसिभिः कृताम् ॥ इत्याऽ र॒ नगराणि जित्वा तत्र स्तम्भाः क्रियन्ते’ इत्यागमः । इ. सु० । ३ कलमादीनां जलपूर्णमूलेषु जलजपुष्टाणि जायन्ते । तथाहि भारविः—तुतोष पश्यन्कलमस्य सोधिकं सवारिजे वारिणि रामणीयकम् । इति । अत्र ‘ अन्यत्र मञ्चरीभारेण नम्राः कलमा वहु फलन्ति’ इ. चा० । अयं श्लोकः श्लिष्टः । ‘ प्रणताः’ इत्यत्र ‘ प्रवणा’ इ. व० पठति । ४ उत्कलदेशीयास्तु संग्रामदिने एव रघुचरणयोर्न्यपतन् इत्यर्थः । इ. चा० । ‘उत्कला०’-उत्कलदेशीया० इ. पा. कलिङ्गाभिमुखः-मुखम् । इ. पा.

विन्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ १ इति विष्णुपुराणात् । मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापम् । यन्ता सारथिः गम्भीरवेदिनः द्विरदस्य गजविशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितं अङ्गुशामिव । न्यवेशयत् निक्षिस्वान् । ‘त्वग्भेदाच्छेणितस्वावान्मांसस्य कथनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद्गम्भीरवेदिता ॥ २ इति राजपुत्रीये । ‘चिरकालेन यो वेति शिक्षां परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥ ३ इति मृगचर्मीये ॥

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शकं शिलावर्षीवि पर्वतः ॥ ४० ॥

गजसाधनः सन् कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा । ‘ब्रह्मगधकलिङ्ग-’ इत्यादिनाण्प्रत्ययः । अस्त्रैः आयुधैः तं खुम् । पक्षाणां छेद उद्यतमुद्युक्तं [पक्षच्छेदोद्यतं] शकं शिलावर्षी पर्वत इव । प्रतिजग्राह प्रत्यभियुक्तवान् ॥

द्विषां विषद्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्त्रात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

काकुत्स्थः खुः तत्र महेन्द्रादौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नाराचानां वाणविशेषाणां दुर्दिनम् [नाराचदुर्दिनम्] । लक्षणया वर्षमुच्यते । विषद्य सहित्वा सद् यथाशास्त्रं मङ्गलस्त्रातः [सन्मङ्गलस्त्रातः] इव विजयमङ्गलार्थमभिषिक्त इव । जयश्रियं प्रतिपेदे प्रापै । ‘यतु सर्वैषधिस्त्रातं तन्माङ्गल्यमुदीरितम् ॥ ४२ इति यादवः ॥

ताम्बूलीनां दक्षेस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

तत्र महेन्द्रादौ । युध्यन्त इति योधाः । पचायच् । [रचितापानभूमयः] रचिताः कल्पिता आर्पोनभूमयः पानयोग्यप्रदेशा यैस्ते तथोक्ताः सन्तः नारिकेलासवं नारिकेलमयं ताम्बूलीनां नागवलीनां दक्षैः पपुः । तत्र विजहुरित्यर्थः । शात्रवं यशश्च पपुः । जहुरित्यर्थः ॥

१ त्वग्भेदाद्विभरत्वावान्मांसस्य गल(व्यथ)नादपि । संज्ञान लभते यस्तु विश्वाद्गम्भीरवेदिनम् ॥ इति पालकाये । २० चा० २ अत्र गम्भीरवेदिसाम्यान्महेन्द्रस्य दुर्जयत्वं सूचितम् । ३ ‘वैरिवाणवारिवर्षणसहनानन्तरं रघुरीन् अ्यजेष्ट ।’ इ. चा. । अस्माच्छोकात्परं श्लोक एकः पव्यते चा० दि. व. सु० आदिभिः । यथा-

‘वायव्यास्त्रविनिर्भूतात्पक्ष (क्षा) विद्धान्महोदये ॥
गजानीक्रात्स कालिङ्ग ताक्ष्यः सर्पमिवादृ ॥’ इति ।

४ आ सम्भूय पिबन्यत्रैति आपानं मययानस्थानम् । आसवम्-अत्र आसूयते इति योगबलादासवशब्देन मयमावं गम्यते । भावपक्षाशे तु ‘यच पक्षोपधाम्बुद्यां सिद्धमत्रं स आसवः’ । इति विशेष उक्तः । माधवेनापि-शीतुरिक्षुरसैः पक्षैरयैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्लसंहितम् ॥ इति भेदः प्रदर्शितः ।

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः स नृपः रघुः । गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तश्च गृहीतप्रति-
मुक्तः तस्य [गृहीतप्रतिमुक्तस्य] महेन्द्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं जहार ।
धर्मार्थमिति भावः । मेदिनीं तु न जहार । शरणागतवात्सल्यादिति भावः ॥

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूर्गमालिना ।

अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूर्गमालिना फलितकमुक्तेणमिता । व्रीह्यादिलादि-
निप्रत्ययः । वेलायाः समुद्रकूलस्य तटेनोपान्तेन [वेलातटेन] एव अगस्त्येनाचरिताम्
[अगस्त्याचरिताम्] आशां दक्षिणां दिशम् । अनाशास्यजयः अयलसिद्धत्वाद-
प्रार्थनीयजयः सन् ययौ । ‘अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्या-
त्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः ॥’ इति ब्रह्मपुराणे ॥

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

स रघुः । गजानां दानेन मदेन सुगन्धिना [गजदानसुगन्धिना] । ‘गन्धस्य—’
इत्यादिनेकारादेशः समासान्तः । यथापि गन्धस्येते तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्ध-
विवक्षायामेवेकारादेशः तथापि निरङ्कुशाः कवयः । तथा माधवाब्द्ये—‘ वरुयुक्तदगुच्छसुग-
न्धयः सततगास्ततगानगिरोऽलिभिः ’ (६५०), नैषेच—‘ अपां हि तृप्ताय न वारि-
धारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ’ (३१३) इति । न कर्मधारयान्मत्वर्थाय इति निषेधादिनप्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य एव । सेनायां समवेताः सैन्याः । ‘ सेनायां समवेता ये

१ अत्र वल्लभव्याख्यानं यथा—धर्मविजयी लोभविजयी असुरविजयी चेति चिह्निधो राजा ।
यः शङ्कुं निर्जित्य तदीयां श्रियं नात्वा शङ्कुं तरिमन्त्रेव स्थाने स्थापयति स धर्मविजयी । यः
शङ्कुं निर्जित्य तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृहीत्वा प्राणैः न विकुरुते स लोभविजयी । यः शङ्कुं हत्वा
तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृह्णाति सः असुरविजयी । २ अयं भावः—‘ गन्धस्येत उत्पूतिसुरभिष्यः ’
इति सूत्रेण बहुवीहावैव्ययः परस्य गन्धाब्दस्येकारोन्तादेशः स्यात् । तत्र ‘ गन्धस्येते तदेका-
न्तग्रहणम् ’ इति वार्तिकेण यत्र कस्यचिद्द्रव्यस्य स्वाभाविक एव गन्धेभिषेतो नागन्तकरत-
वैव उदादिपरस्य गन्धस्य समासान्त इकारादेशः स्यात्रान्यत्र । अत्र तु सैन्यपरिभोगस्य कर्मि-
त्स्वाभाविको गन्धो नास्ति । गजदानरूपद्रव्यान्तरादेव स उत्पन्नः । अत एव यथापि नात्र
समासान्त इकारो युक्तस्तथापि महाकाव्यप्रयोगात् नात्र कठाक्षः पातयितुमुचितः । तथा च—
शोभनः गन्धः सुगन्धः सोस्त्यस्योति गजदानसुगन्धी तनोति साधुरिति पक्षोप्यनाभयाणायः ।
‘ न कर्मधारयान्मत्वर्थायः ’ इति निषेधात् । सत्यां बहुवीहिसमासेनैवार्थसिद्धौ कर्मधारयात्परं
पुनरपि मत्वर्थायप्रत्ययकल्पनागौरवात् जघन्यपक्ष एव । एवं सत्यापि नैसर्गिक इत्यस्य भास्ये
वृत्तौ चार्शनादेकान्त एकादेश इवाविभागेन लक्ष्यमाण इत्येव पक्षः साधीयान् ।

सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते । ' इत्यमरः । ' सेनाया वा ' इति व्यप्रत्ययः । तेषां परिमोगेण [सैन्यपरिभोगेण] कावेरीं नाम सरितं सरितां पत्युः समुद्रस्य शङ्कनीयां न विश्वसनीयाम् इवाकरोत् । संभोगलिङ्गदर्शनाद्धर्तुरविश्वासो भवतीति भावः ॥

बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।

मारीचोऽद्वान्तहारीता मलयाद्रेष्टपत्यकाः ॥ ४६ ॥

विजिगीषोः विजेतुमिच्छोः गताध्वनः तस्य रघोः बलैः सैन्यैः । ' बलं शक्ति-
बलं सैन्यम् ' इति यादवः । मारीचेषु मरीचवनेष्टद्वान्ताः परिध्रान्ता हारीताः पक्षिविशेषा
यासु ताः [मारीचोऽद्वान्तहारीताः] । ' तेषां विशेषा हारीतो मद्भुः कारण्डवः इवः । ' इत्यमरः । मलयाद्रेष्टपत्यकाः आसन्नभूमयः । ' उपत्यकाद्रेगासना भूमिरूर्खमधित्यका । ' इत्यमरः । ' उपाधिभ्यां त्यक्न—' इत्यादिना त्यक्नप्रत्ययः । अध्युषिताः । उपत्यकासु
उषितमित्यर्थः । ' उपान्वधाङ्गसः ' इति कर्मत्वम् ॥

ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेकानामुत्पतिष्णवः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

अथैः क्षुण्णानाम् [अश्वक्षुण्णानाम्] एलानाम् एलालतानां उत्पतिष्णवः
उत्पतनशीलाः । ' अलंकृत्—' इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः । फलरेणवः फलरजांसि तुल्यग-
न्धिषु समानगन्धिषु । सर्ववनीतिवदिनन्तो वहुवीहिः । मत्तेभानां कटेषु [मत्तेभकटेषु]
ससञ्जुः सक्ताः । ' गजगण्डे कटीकटौ ' इति कोषः ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।

नास्ससत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीछेदिनामपि ॥ ४८ ॥

चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनान्निमेषु समर्पितं सञ्जितं
त्रिपदीछेदिनां पादशङ्कुलच्छेदकानाम् अपि । ' त्रिपदी पादवन्धनम् ' इति यादवः ।
करिणाम् । ग्रीवासु भवं ग्रैवं कष्ठवन्धनम् । ' ग्रीवाभ्योऽप्य ' इत्यप्रत्ययः ।
नास्ससत् न स्वस्तमभूत् । ' द्युद्धयो लुडि ' इति परस्मैपदम् । पुषादित्वादङ् । ' अनि-
दिताम्—' इति नकारलोपः ।

१ सैन्यसंभोगचिह्ना कावेरी परपुरुषसंभोगचिह्निता कामिनीव स्वभर्तुः शङ्कनीयपातिव्रत्या
इवाभवदित्युप्रेक्षा । अस्मात् परं 'भयोत्मृष्ट—' इति पद्य (४.५४) चा० व० दि०स० ध० आदयः
पठन्ति । २ मारीचोऽहारीतोल्लटमारीचाः इ.पा.३अस्मात्यरं शोकमिममधिकं पटन्ति वलभादयः—
आजानेयखुरक्षुण्णपक्लाक्षेत्रसम्भवम् ।

व्यानशो सपदि व्योम कीटकोशाविलं रजः ॥

४ मारीचानां गन्धेन भक्षणेन वा उद्वान्ताब्स्ता इतस्ततश्चलिता हारीताः पक्षिविशेषा
अर्थात् शुका यासु ताः । इ. धर्मसेषुः । ५ त्रयः पादा अस्या इति । ' त्रिपदी छिन्दन्तीति-
त्रिपदीछेदिनस्तेषाम् । सुखावस्थात्यागिनामपि । सुखावस्थितस्य गजस्य पदत्रयावस्था
त्रिपदी इत्युच्यते ' इति व० । एतन्मते सुखावस्थात्यागिभिरपि गजैः चन्दनसौर्यातिशय-
लोभात्स्ववन्धनानि न छिन्नानि इति भावः ।

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥

दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते मन्द भवति । लोहितादित्वात्यध्र-
त्ययः । 'वा क्यपः' इत्यात्मनेषदम् । दक्षिणायने तेजोमान्यादिति भावः । तस्यामेव
दिशि पाण्ड्याः पाण्डनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः । 'पाण्डोर्ज्येष्वक्तव्यः' । रघोः प्रतापं
न विषेहिरे न सोढवन्तः । सूर्यविजियनोऽपि विजितवानिति नायकस्य मंहातुकर्पो गम्यते ॥

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितम् ॥ ५० ॥

ते पाण्ड्यास्ताम्रपर्णी नद्या समेतस्य संगतस्य [ताम्रपर्णीसमेतस्य] महोदधेः
सम्बन्ध संचितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् । 'सारो वले स्थिरांशे च न्याये क्वीवं वे-
त्रिषु ।' इत्यमरः । स्वं स्वकीयं संचितं यश इव । तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य ददुः ।
यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् । ताम्रपर्णीसङ्घमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धम् ॥

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ ५१ ॥
असह्यविक्रमः सहं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः स्तस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥

युग्ममेतत् । असह्यविक्रमः स रघुः तटेषु सानुषु आलीनचन्दनौ व्याप्तच-
न्दनद्वूमौ । 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्वन्दनोऽलियाम् ।' इत्यमरः । स्तनपक्षे प्रान्तेषु
व्याप्तचन्दनानुलैपौ । तस्याः दक्षिणस्याः दिशाः स्तनाविव स्थितौ मलयदर्दुरौ नाम
शैलौ यथाकामं यथेच्छं निर्विश्य उपमुज्य । 'निवेशो भृतिभोगयोः' इत्यमरः । उद-
कान्यस्य सन्तीत्युदन्वानुदधिः । 'उदन्वानुदधौ च' इति निषातः । उदन्वता दूरान्मुक्तं
दूरतस्यक्तम् । 'स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छाणि केन' इति समाप्तः । 'पश्याः स्तोकादिभ्यः'
इत्यल्लक् । स्वस्तांशुकं मेदिन्याः नितम्बमिव स्थितं सहं सह्याद्रिम् अलङ्घयत्
प्राप्तोऽतिकान्तो वा ॥

१ दक्षिणायने मेघावृतत्वात् शिशिरप्रादुर्भावाच रविर्मन्दतेजा भवति । मकरसंक्रममारभ्य
मिथुनसंक्रमपर्यन्तं रविः किंचिद्रक्गत्या उन्नराशां प्रयाति तदा भानोरुनरायणम् । तथा च यदा
कर्कटकादारभ्य मकरपर्यन्तं दक्षिणाशां याति तदा दक्षिणायनम् । तदुक्तं सूर्यांसङ्घान्ते-भानो-
मेकरसंकान्ते: षष्मासा उन्नरायणम् । कर्कांदस्तु तथैव स्यात् षष्मासा दक्षिणायनम् ॥ इति ।
२ अत्रोपमानात्मूर्यादप्युपमेयस्य रघुप्रतापस्याधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः । 'उपमानाय-
दन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः' इति तङ्क्षणात् । ३ अत्र रघोः कामुकेन, दक्षिणाशायाः
कामिन्याः साम्यम् । एवमन्येषामप्यूद्यम् ।

संप्रति प्रतीचीं दिशमभिययाविद्याह—

तस्यानीकैर्विसर्पद्विरपरान्तजयोद्यतैः ।

रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्सद्वलम् इवार्णवः ॥ ५३ ॥

अपरान्तानां पाश्चात्यानां जय उद्यतैस्त्वयैः [अपरान्तजयोद्यतैः] । ‘ अपरान्तास्तु पाश्चात्यास्ते च सूर्यस्तिकाद्यः । ’ इति यादवः । विसर्पद्विः गच्छद्विः तस्य रथोः अनीकैः सैन्यैः । ‘ अनीकं तु रणे सैन्ये ’ इति विश्वः । अर्णवः रामस्य जामदग्न्यस्याख्यस्तस्तारितः [रामास्त्रोत्सारितः] अपि सद्वलम् इवासीत् । सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इवाद्यतेति भावः ॥

भयोत्सृष्टविभूषणां तेन केरलयोषिताम् ।

अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

तेन रघुणा भयेनोत्सृष्टविभूषणां परिहतभूषणानां [भयोत्सृष्टविभूषणां] केरलयोषितां केरलाङ्गनानाम् अलकेषु चमूरेणुः सेनारजः चूर्णस्य कुङ्कुमादिरजसः प्रतिनिधीकृतः [चूर्णप्रतिनिधीकृतः] । एतेन योषितां पलायनं चमूनां च तदनुधावनं धन्यते ॥

मुरलामारुतोद्भूतमगमत्कैतकं रजः ।

तयोधवारवाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥

मुरला नाम केरलदेशेषु काचिन्ददी । ‘ मुरवीमारुतोद्भूतम् ’ इति केचित्पठन्ति । तस्या मारुतेनोद्भूतमुख्यापितं [मुरलामारुतोद्भूतं] कैतकं कैतकीसम्बन्धि रजः तयोधवारवाणानां रघुभटकञ्जुकानाम् । ‘ कञ्जुको वारवाणोऽस्मी ’ इत्यमरः । अयत्नंपटवासतां अयत्नसिद्धवव्ववासनादव्यत्लम् अगमत् । ‘ पिण्डातः पटवासकः ’ इत्यमरः ॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।

वर्मभिः पवनोद्भूतराजतालीवनव्वनिः ॥ ५६ ॥

चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् । ‘ वाजिवाहार्विगन्वर्वहयसैन्धवसप्तयः । ’

१ ‘ कौङ्कणानाम् ’ इ. व० । २ पुरा किल पितृवधामषितो भगवान् जामदग्न्यः त्रिः-सतकृत्वः पृथिवीं निःक्षवियां कृत्वा क्षवियाणां रुधिरेण पितृस्तर्पयित्वा यज्ञे कश्यपायाखिलां महीं प्रतिपाय चवासार्थं शरैः समुद्रं दूरमपसार्थं भूमिमुहधार । तदुक्तम् महाभारते...त्रिः-सतकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षवियां प्रभुः । दक्षिणामश्मेधान्ते कश्यपायाददान्तः ॥ स क्षवियाणां शेषार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः । मृकप्रग्रहवता राजंसततो वाक्यमयाब्रवीत् ॥ गच्छ तीरं समुद्रस्य दक्षिणस्य महासुनं । न ते मद्विषये राम वस्तव्यमिह कर्हिचित् ॥ ततः शूरपारं देशं सागरस्तस्य निर्मे । सहसा जामदग्न्यस्य सोपरान्तमहीतलम् ॥ इ० । ३ भयेनोत्सृष्टा विभूषा याभिः । चूर्ण०—‘ वासयोगस्तु चूर्णं स्यात् ’ इति हैमः इ. चा० । ४ त्वगुरुर्गीर-पत्रभागैः सूक्ष्मैलर्धेन संयुतश्चूर्णः । पटवासः प्रवरोर्यं मृगकर्पूरप्रवोधेन ॥ इ. वराह० ।

इत्यमरः । गात्रशिंडिजितैः गात्रेषु शब्दायमानैः । कर्तरि च्चः । ‘गात्रसज्जितैः’ इति वा पाठः । सञ्जतेर्थन्तात्कर्मणि च्चः । वर्मभिः कवचैः । ‘मर्मरः’ इति पाठे वाहानां गात्रशिंडितैर्गात्रव्यनिभिरित्यर्थः । मर्मरः मर्मरायमाण इति व्यनेविशेषणम् । पवनेनोदूतानां कम्पितानां राजतालीवनानां व्यनिः [पवनोऽदूतराजतालीवनध्यनिः] अभ्य-भूयत तिरस्कृतः ॥

खर्जूरीस्कन्धनद्वानां मदोद्वारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥

खर्जूरीणां तृणद्वुमविशेषणाम् । ‘खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्वुमाः’ । इत्यमरः । स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु । ‘अल्पी प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः’ । इत्यमरः । नद्वानां बद्वानां [खर्जूरीस्कन्धनद्वानां] करिणां मदोद्वारेण मदसाबेण सुगन्धिषु [मदोद्वारसुगन्धिषु] । ‘गन्धस्य-’ इत्यादिनेकारः । कटेषु गण्डेषु पुन्नागेभ्यः नागकेशेभ्यः । पुन्नागपुष्ट्याणि विहाय । त्वय्वलोपे पञ्चमी । शिलीमुखाः अलयः पेतुः । ‘अलिवाणौ शिलीमुखौ’ इत्यमरः । ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयादिति भावः ।

अवकाशं किलोदन्वानरामायाभ्यर्थितो ददौ ।

अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

उदन्वान् उदधिः रामाय जामदग्न्याय । अभ्यर्थितः याचितः सन् । अवकाशं स्थानं ददौ किंल । किलेति प्रसिद्धौ । रघवे तु अपरान्तमहीपालव्याजेन करं बलि ददौ । ‘बलिहस्तांशवः कराः’ इत्यमरः । अपरान्तानां समुद्रमध्येदेशवर्तिलातैर्दते करे समुद्रदत्तलोपचारः । करदानं च भीत्या न तु याच्ययेति रामाद्रघोस्तर्कर्पः ॥

मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।

त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

तत्र स रघुर्मत्तानामिभानां रदनोत्कीर्णनि दन्तक्षतान्येव । भावे च्चः । व्यक्तानि स्फुटानि विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णावलिस्थानानि यस्मिस्तं [मत्तेभरद-नोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम्] तथोत्कं त्रिकूटमेवोच्चैर्जयस्तम्भं चकार । गाढप्रकाशचिकूटोऽद्विरेवोत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव रघोर्जयस्तम्भोऽभूदित्यर्थः ॥

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।

इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

ततः स खुः संयमी योगी तत्त्वज्ञानेन इन्द्रियाख्यान् इन्द्रियनामकान्

१ ‘पुन्नागः केशरोऽशोकः’ इत्यभिधानचिन्तामणिः । ‘नद्वानाम्’ बद्वानाम् । इ. पा० २ इथं कथोक्ता (थो. ५३) ३ त्रिकूटं सुवेलागिरिम् । इ. ब० । अव गजदन्तोऽवेखचिह्नानि नाम-पराक्रमादिख्यापकाक्षरतुल्यानि जातानीति भावः ।

रिपूनिव । पारसीकान् राजः जेतुं स्थलवर्तमना प्रतस्थे । न तु निर्दिष्टेनापि
जलपथेन । समुद्रयानेस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।

बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

स खुर्यवनीनां यवनस्त्रीणाम् । 'जातेरखीविषयादयोपधात्' इति डीष् । मुखानि
पद्मानीव मुखपद्मानि । उपमितसमासः । तेषां [यवनीमुखपद्मानां] मधुना मयेन
यो मदो मदरागः । कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देशः । तं मधुमदं न सेहे ।
कथमिव । अकाले प्रावृद्ध्यतिरिक्ते काले जलदोदयः [अकालजलदोदयः] प्रायेण
प्रायषि पद्मविकाशस्याप्रसक्तत्वाद् अब्जानां सम्बन्धिनं बालातपमिव । अब्जहि-
तत्वादब्जसम्बन्धित्वं सौरातपस्य ॥

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥

तस्य रथोः अश्वसाधनैः वाजिसैन्यैः । 'साधनं सिद्धिसैन्ययोः' इति हैमः ।
पश्चाद्वैः पाश्चात्यैः यवनैः सह । 'दक्षिणपश्चात्पुरस्तस्यक्' । सहर्थे त्रृतीया । शृङ्गाणां
विकाराः शार्ङ्गाणिं धनूषि । तेषां कूजितैः शंबदैः । 'शार्ङ्गं पुनर्वनुपि शार्ङ्गिणः । जये च
शृङ्गविहिते चापेऽप्याह विशेषतः । ' इति केशवः । अथवा शार्ङ्गः शृङ्गसम्बन्धिभिः
कूजितैविज्ञेया अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटा यस्मिस्तस्मिन् [शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रति-
योधे] रजसि तुमुलः संग्रामः संकुलं युद्धम् अभूत् । ' तुमुलं रणसंकुले ' इत्यमरः ।

भलापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः शमथुर्लैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्यासैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥

स खुः भलापवर्जितैः वाणविशेषकृतैः । 'स्तुहीदलफलो भलः' इति यादवः ।
इम्शुलैः प्रवृद्धमुखरोमवद्धिः । ' सिभ्मादिभ्यथ ' इति लच्छत्ययः । तेषां पाश्चा-
त्यानां शिरोभिः । सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिर्वर्यासैः [सरघाव्यासैः] । ' सरघा
मधुमक्षिका ' इत्यमरः । क्षुद्राः सरघाः । ' क्षुद्रा व्यंगा नटी वैद्या सरघा कप्टकारिका । '
इत्यमरः । क्षुद्राभिः कृतानि क्षौद्राणि मधूनि । ' मधु क्षौद्रं माक्षिकादि ' इत्यमरः ।
' क्षुद्रात्रमरवटपादपादश् ' इति संज्ञायामञ्चत्ययः । तेषां पटलैः संचयैः [क्षौद्रप-

१ ' सिन्धुतटवासिनां म्लेच्छराजान् ' इ. सु० । संयमिसादृश्येन रथार्मनःस्थैर्यधीर्यादि, तत्व-
ज्ञानसादृश्येन स्थलवर्तमनः प्राशस्त्वयं इन्द्रियारुपसादृश्येन पारसांकानां दुर्जयत्वं कुपथगामित्वं
च सूचितम् । तत्वज्ञानं नित्यात्सच्चिदानन्दस्वरूपाद् ब्रह्मणोऽभिन्नोहमिति ज्ञानम् । २ युद्धया-
त्रासु इति शेषः । ३ ' यवनंदशीयक्षत्रियर्लीणामर्थातुरुष्कलीणाम् ' इ. ध० । ' तासा
यवनीनां पतयो वन्दिग्राहं गृह्णाता अथवा प्राणेर्वियांजिता येन तन्मुखपद्मरागो विनश्येत् इति
भावः ' इ. सु० । ४ ' पाश्चात्याः शमथूत् स्थापयित्वा केशान्वपन्तीति तद्देशाचारोक्तिः ।
इ. चा० ।

टल्लैः] । ' पठलं तिलके नेत्ररोगे छन्दसि संचये । पटिके परिवारे च ' इति हैमः । इवं महीं तस्तार आच्छादयामास ॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥

शेषाः हतावशिष्टाः अपनीतशिरस्त्राणाः अपसारितशीर्षप्याः सन्तः । ' शीर्षकम् । शीर्षप्यं च शिरस्त्रे ' इत्यमरः । शरणागतलक्षणमेतत् । तं शरणं ययुः । तथाहि । महात्मनां संरम्भः कोपः । ' संरम्भः संत्रमे कोपे ' इति विश्वः । प्रणिपातः प्रणातिरेव प्रतीकारो यस्य स [प्रणिपातप्रतीकारः] हि । महतां परकीयमौद्दत्यमेवासद्य न तु जीवितमिति भावः ॥

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।

आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥

तस्य रघोर्योधा भयाः [तद्योधाः] आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि चर्मश्रेष्ठानि यासु तासु [आस्तीर्णाजिनरत्नासु] द्राक्षावलयानां भूमिषु [द्राक्षावलयभूमिषु] । ' मद्रीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च । ' इत्यमरः । मधुभिः द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मर्यैः विजयश्रमं युद्धखेदं विनयन्ते स्म अपनीतवन्तः । ' कर्तृस्ये चाशरीरे कर्मणि ' इत्यात्मनेपदम् । ' लट् स्मे ' इति भूतार्थं लट् ॥

ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुमैरिवोदीच्यानुद्विष्यनरसानिव ॥ ६६ ॥

ततः रघुः भास्वान् सूर्यः इव शैरैः वाणैः उम्मैः किरणैः इव । ' किरणोम्ममयू-खाशुगमस्तिथृणिथृष्णयः । ' इत्यमरः । उदीच्यान् उदगभवान्नपान् रसान् उदकानि इव उद्विष्यन् कौवेरीं कुवेरसंवन्धिनां दिशम् उदीचीं प्रतस्थे । अनेकेनेवशब्देनेयमु-पमा । यथाह दण्डी—' एकानेकेवशब्दत्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विवा । ' इति ॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।

दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाँल्घगुड्हमकेसरान् ॥ ६७ ॥

सिन्धुर्नाम काद्मीरदेशेषु कथिनदविशेषः । ' देशे नदविशेषेऽव्यौ सिन्धुर्ना सरिति

१ अत्रोपमानोपमेययोर्विम्बानुविम्बन्वादेकधर्मवन्वं साधर्म्यम् । इमशुलत्वसरघात्यात्मव्यो-धर्मयोरेककृष्णन्वादिगुणयोगादेकत्वम् । उक्तं च साहित्यदर्पणे—एकलृपः क्वचित्क्वापि नित्रः साधारणो गुणः । भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमावृणं वा भिदा ॥ इति । २ अत्र कर्मपदस्य विजयश्रमस्य कर्तृणां योधानां शरीरस्थत्वान्मूर्तिराहितत्वाशात्मनेपर्दमिन्यर्थः । ३ ' औदी-च्यान् ' इ. पाठ । अस्मान्द्वौकात्परमतिरिक्तं शोकं पठन्ति दि० चा० सु० ध० वि० आदयः—

जितानजच्यस्तानेव कृत्वा रथपुरःसरान् ।

महार्णवमिवौर्वाभिः प्रविवेशोन्नरापथम् ॥

ख्रियाम् । इत्यमरः । सिन्धोस्तीरे विचेष्टनैङ्गपरिवर्तनैः [सिन्धुतीरविचेष्टनैः] विनीताध्वश्रमाः तस्य रथोः वाज्ञिनः अश्वाः । लम्बाः कुद्धुमकेसराः कुद्धुमकुसुम-किञ्जल्का येषां तान् [लम्बकुद्धुमकेसरान्] । यद्वा लम्बकुद्धुमाः केसराः सदा येषां तान् । ‘अथ कुद्धुमम् । काश्मीरजन्म’ इत्यमरः । ‘केसरो नागकेसरे । तुरङ्गसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बकुलद्धुमे । पुनागवृक्षे किञ्जल्के स्यात्’ इति हैमः । स्कन्धान् कायान् । ‘स्कन्धः प्रकाण्डे कायेऽसे विज्ञानादिषु पच्चसु । नृपे समृहे व्यूहे च’ इति हैमः । दुधुवुः कम्पयन्ति स्म ॥

तत्र हूणावरोधानां भर्तुषु व्यक्तविक्रमम् ।
कपोलपाटलादेशि वभूव रघुचेष्टिम् ॥ ६८ ॥

तत्र उदीच्यां दिशि भर्तुषु व्यक्तविक्रमम् । भर्तुवधेन स्फुटपराक्रममित्यर्थः । रघुचेष्टितं खुव्यापारः । हूणा जनपदाख्याः क्षत्रियाः । [जनपदाः तत्र राजानः इ. पा.] तपामवरोधा अन्तःपुरविद्यः । तासां [हूणावरोधानां] कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्नस्ताडनादिकृतारुप्यस्यादेश्युपदेशकं [कपोलपाटलादेशि] वभूव । अथवा पाटल आदेशी आदेशा यस्य तद्वभूव । स्वयं लेख्यायत इत्यर्थः ॥

काम्बोजाः समरे सोदुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
गजालानपरिक्षिष्ठरक्षोटैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

काम्बोजौः राजानः समरे तस्य रथोः वीर्यं प्रभावम् । ‘वीर्यं तेजःप्रभावयोः’ इति हैमः । सोदुमनश्वराः अशक्ताः सन्तः । गजानामालानं वन्धनम् । भावे त्युटि ‘विभाषा लीयते’ इत्यात्मम् । तेन परिक्षिष्ठैः परिक्षितैः [गजालानपरिक्षिष्ठैः] अक्षोटैः सार्धमानताः ॥

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।
उपैदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ ७० ॥

तेषां काम्बोजानां सद्विश्वभूयिष्ठा वहुलाः [सदश्वभूयिष्ठाः] तुङ्गाः द्रविणानां

१ ‘वङ्गतीर’ इ. पा. । ‘वङ्गनाची नदा’ इ. व०, ‘वङ्गनाम काश्मारो नदः’ इ. दि० । २ हूणास्तुरुज्जभेदाः इ. चा० । कपोलेति-हूणयोषितः कुचकपोलविदारणपूर्वं रुदन्तीति देशाचारः । इ. चा. । ३ पञ्चनदं समारभ्य म्लेच्छादिक्षिणपूर्वतः । कम्बोजदेशो देवशि वाजिराजिपरायणः । इति तन्त्रशास्त्रोन्तदेशभवाः । ते च प्रथमं क्षत्रिया आसन् । किंतु वैदिकक्रियालोपात्पश्चान्म्लेच्छतां गताः । सगरराजेन तैषां सर्वशिरोमुण्डनं कृतम् । तथा च हरिवंशे-अर्धे शकानां शिरसो मुण्डियत्वा व्यसर्जयत् । यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च ॥ इति । ४ अङ्गालः इ. पा. ५ सहोक्तिरलङ्गरः । ‘सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्’ इति काव्यप्रकाशः । ६ विविशुस्तं कोशलेशं उदन्वन्तमिवापगाः; उपदा विविशुः शश्वत्सुद्रभिव निघ्नगाः; विविशुस्तं विशां नाथं महार्णवमिवापगाः; ‘शश्वत्’-‘तं च’ इ. पा.ठान्तराणि ।

द्विरण्यानाम् । 'हिरण्यं द्रविणं द्युम्रम्' इत्यमरः । राशयः [द्रविणराशयः] एव उपदाः उपायनानि । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।' इत्यमरः । कोसलेश्वरम् कोसलदेशाधिपतिं तं रघुं शश्वद् असकृद् विविशुः । 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्षणमसकृत्समाः ।' इत्यमरः । तथापि उत्सेकाः गर्वास्तु न विविशुः । सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वेत्यर्थः ॥

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।
वर्धयन्निव तत्कूटानुद्भूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

ततः अनन्तरम् । अश्वसाधनः सन्गौर्या गुरुं पितरं [गौरीगुरुं] शैलं हिमवन्तम् । उद्भूतैः अश्वखुरोद्भूतैर्धातूनां गैरिकादीनां रेणुभिः [धातुरेणुभिः] तत्कूटान् तस्य शृङ्गाणि । 'कृटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । वर्धयन्निव । आरुरोह । उत्पत्त-द्वूलिर्दर्शनाद्विरिशिखरवृद्धिभ्रमो जायत इति भावः ॥

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यधोषेऽप्यसंभ्रमम् ।
गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

तुल्यसत्त्वानां सैन्यैः समानवलानाम् । गुहासु शेरत इति गुहाशयास्तेषाम् [गुहाशयानां] । 'अधिकरणे शेते' इत्यच्चत्रयः । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री देव-खातविले गुहा ।' इत्यमरः । सिंहानां हरीणाम् । 'सिंहो मृगेन्द्रः पश्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।' इत्यमरः । सम्बन्धि परिवृत्य परावृत्य अवलोकितं शाथित्वै श्रीवाभङ्गेनावलोकनम् । कर्तृ । सैन्यधोषे सेनाकलकले संभ्रमकारणे सति अपि असंभ्रमम् अन्तःक्षोभ-विरहितम् । नजः प्रसञ्ज्यप्रतिषेधेऽपि समाप्त इप्यते । शशंस कथयामास । सैन्येभ्य इत्यर्थालभ्यते । वाहचेष्टिमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः । असंग्रान्तत्वे हेतुस्तुल्यसत्त्वानामिति । न हि समवलः समवलाद्विभेत्तिभावः ॥

१ एतेन रघोर्धोरोदानायकगुणवन्वं सूचितम् । 'महासन्वेतिगंभीरः क्षमावानविकर्त्यनः । दियरो निगूडाहंकारो धीरोदानो दृढव्रतः ॥' इ. दशरूपके । २ 'विविशुसं विशांनाथमुदन्वन्तमिवापगा' इति पाठान्तरे आपगा नय उदन्वन्तं समुद्रमिव विशां नाथं तं रघुं विविशः । इत्यधिकं क्वचित् । ३ हिमालये धातुबाहुल्यादिदम् । हिमाचलस्य धातुबाहुत्यं वर्णितं कुमार-संभवे-'यश्चास्त्रोविभ्रमम्'डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिर्भर्ति । बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमनाम्' ॥ इति । ४ 'अप्राधान्यं विधेयत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसञ्ज्यप्रतिषेधेऽसौ क्रियया सह यत्र नजः ।' असंभ्रमं शशंस' इत्यत्र सत्यपि संभ्रमकारणे संभ्रमशंसनरूपस्य विधेयविवक्षितत्वादप्रधानत्वं, संभ्रमाभावरूपस्य निषेधस्यैवत्र विवक्षितत्वाद्वाधान्यम् । तस्य निषेधस्य चात्र 'शशंस' इति क्रियया सम्बन्धः । एवमत्र नजः प्रसञ्ज्यप्रतिषेधत्वं ज्ञेयम् । एवं सत्यपि विधेयाविमर्शदोषदुष्टतयायं समासपक्षो गौण एव । दिनकरस्तु एतदोषपरिहारायान्यथा व्याचटे-प्रकरणात् स रघुरित्यव्याहियते । स रघुरात्मना तुत्यं सत्त्वं येषां तादृशानां गुहासु द्वितानां सिंहानां सैन्यकोलाहलेऽप्यसंभ्रमं सर्धैर्यं यथा स्यात्तथा परिवृत्यावलोकनं शङ्ग-सास्तीषीत् । इति । वब्भोपि 'असंभ्रमम्' इति 'अवलोकितम्' इत्यस्य विशेषणं कृत्वा दिनकरवद्या वष्टे ।

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।

गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥

भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु । ‘भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वचर्मिका मता ।’ इति यादवः । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः । ‘मर्मरः शुष्कपर्णानाम्’ इति यादवः । अयं च शुक्रादिशब्दवद्वद्वद्वन्निन्यपि वर्तते प्रयोजयते च मर्मरैरुद्धृपगन्विभिरिति । अतः मर्मरीभूताः । मर्मरशब्दवन्तो भूता इत्यर्थः । कीचकोनां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः [कीचकध्वनिहेतवः] । श्रोत्रसुवादेति भावः । गङ्गाशीकरिणः । शीतला इत्यर्थः । मरुतः वाताः मार्गेतं सिषेविरे ॥

विशश्रमुर्नमेरुणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।

दृषदो वासितोत्सङ्गा निषणमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

सैनिकाः सेनायां समवेताः । प्राग्वहतीयष्टकप्रत्ययः । नमेरुणां सुरपुत्रागानां छायासु निषणानां दृषदुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिभिः [निषणमृगनाभिभिः] वासितोत्सङ्गाः सुरभिततलाः दृषदः शिलाः अध्यास्य अविष्टय । ‘अधिशीड्यथासां कर्म’ इति कर्म । दृष्ट्वयिरुद्देत्यर्थः । विशश्रेष्ठमुः विश्रान्ताः ॥

सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः ।

आसनोषधयो नेतुर्नक्तमस्तेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

सरलेषु देवदारुविशेषवासक्तानि यानि मातङ्गानां गजानां ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयाणि कष्टशङ्खलानि । ‘ग्रीवाभ्योऽण्व’ इति चकारात ढजप्रत्ययः । तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिफलितभासः [सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः] ओषधयः ज्वलन्तो ज्योतिर्लताविशेषाः नक्तं रात्रौ नेतुः नायकस्य रथोः अस्तेहदीपिकाः तैलनिरपेक्षाः प्रदीपाः आसन् ॥

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।

गजवर्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

तस्य रथोः उत्सृष्टौज्ञतेषु निवासेषु सेनानिवेशेषु [उत्सृष्टनिवासेषु] कण्ठरज्जुभिर्जग्रैवैः क्षता निष्पिष्टास्त्वचो येषां ते [कण्ठरज्जुक्षतत्वचः] देवदारवः

१ स.२श्लो.१२. द्रष्टव्यः गङ्गेति-अनुरूपभावो द्वितीये-इक्कस्तुषारैः इ. श्लो. १२. २ अनुरूपवर्णनं कुमार-गणा नमेरुपसवावतंसा भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः । मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः शैलेयनदेषु शिलातलेषु ॥ इति । ३ अग्नी ओषधिषु च तेजो निधाय रविरस्तं यानि इत्यागमः । अत्रौषधभिवारोप्यमाणस्य प्रदीपत्वस्य प्रकृतरात्रिव्यवहारोपयोगित्वात्परिणामालङ्कारः । तदुक्तम् ‘आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ।’ इति । तथा प्रदीपकारणतैलपूरणनिषेधादकारणकार्योत्पत्तिलक्षणा विभावना चेत्युभयोः संस्थिः । अनुरूपवर्णनं कुमार-वनेचराणां वनितासखानां दरीश्वहोत्सङ्गनिष्कभासः । भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतलैपूरः सुरतप्रदीपाः ॥ इति ।

किरातेभ्यः वनचरेभ्यो गजानां वर्षे प्रमाणम् [गजवर्षे] । ‘वर्षे देहप्रमाणाः ।’
इत्यमरः । शाशंसुः कथितवन्तः । देवदास्कन्धत्वक्षतीर्गजानामौत्यमनुमीयत इत्यर्थः ॥

तत्रै जन्यं रघोधोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

तत्र हिमाद्री रघोः । पर्वते भैः पर्वतीयैः । ‘पर्वताच’ इति उत्प्रत्ययः । गणैः
उत्सवसंकेताख्यैः सप्तभिः सह । ‘गणैनुत्सवसंकेतानजयत्सप्त पाण्डवः ।’ इति महाभारते
नाराचानां वाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानामश्मनां च निष्पेण संधर्षणोत्पतिता
अनला यस्मिस्तत्तथोक्तम् [नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम्] ।
‘क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्डो दीर्घो महाफलः ।’ इति यादवः । धोरं भीमं जन्यं युद्धं
अभूत् । ‘युद्धमायोधनं जन्यम्’ इत्यमरः ॥

शरैरुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान् ।

जयोदाहरणं वाहोर्गापयामास किंनरान् ॥ ७८ ॥

स रुद्धः शरैः वाणैः उत्सवसंकेतान् नाम गणान् विरतोत्सवान् कृत्वा ।
जितेत्यर्थः । किंनरान्वाहोः स्वभुजयोः जयोदाहरणं जयत्यापकं प्रवन्धविशेषं
गापयामास । ‘गतिवुद्धि’ इत्यादिनां किंनराणां कर्मत्वम् ॥

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥

तेषु गणेषुपायनयुक्ताः पाणयो येषां तेषु [उपायनपाणिषु] सत्सु । परस्परेण
अन्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारः धनुषो विज्ञातः । हिमाद्रिणा अपि राज्ञः सारः
बलरूपः विज्ञातः । एतेन तत्रत्यवस्तूनामनर्थत्वं गणैनामभूतपूर्वत्वं पराजय इति ध्वन्यते ॥

तत्राक्षोभ्यं यशोराशि निवेश्यावरुहोह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रादधान इव ह्रियम् ॥ ८० ॥

१ संग्रामः सह तैसत्र पार्वतीयैरभूदधोः । ३०, विर्मदः सह तैसत्र ... । ... तानलः ।
इ. प्र. द्रि. पादयोः पा० । २ पार्वतीयैः इति पाटे पर्वतीयानामिमे पार्वतीयाः गणास्तः इति
व्याख्येयम् । ३ उत्सवसंकेतादयः सप्त गणा हिमालये वसन्त इति महाभारतेषि वर्णितम् । ‘पौरवं
युधि निर्जित्य दस्यून्पर्वतवासिनः । गणानुत्सव०’ इति ॥ ४ ‘यजो जयोदाहरणम्’ इति
हेमः । इ. चा० । प्रतापहृद्रस्तु—येन केनापि तालेन गययपयसमन्वितं । जयत्युपकर्म मालिन्या-
दिप्रासविचित्रितम् । तदुदाहरणं नाम विभक्त्याङ्गसंयुतम् ॥ इति उदाहरणलक्षणमाचर्ष्टे ।
किंनरान्—कृतिसता नराः । तेषामध्यमुखत्वावरदेहत्वाश । एवं किम्युरुषा इत्यादिकाः संज्ञाश्च ।
५ राजगणानामित्यर्थः ।

स खुः तत्र हिमाद्रौ अक्षोभ्यं अवृष्टं यशोराशीं निवेश्य निधाय । पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्य [पौलस्त्यतुलितस्य] अद्रेः कैलासस्य हियमादधानः जनयन् इव । अवरुहोह अवततार । कैलासमगत्वै प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः । न हि शूराः परेण पराजितमभियुज्यन्त इति भावः ॥

चकम्पे तीर्णकौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्वजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्गुमैः ॥ ८१ ॥

तस्मिन् रथौ । तीर्णा लौहित्यां नाम नदी येन तस्मिन् तीर्णलौहित्ये सति । प्राग्ज्योतिथाणां जनपदानामीश्वरः [प्राग्ज्योतिषेश्वरः] । तस्य रथोर्गजानामालानता [तद्वजालानतां] प्राप्तैः कालागुरुद्गुमैः कृष्णागुरुवृक्षैः सह चकम्पे कम्पितवान् ॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।

रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

स प्राग्ज्योतिषेश्वरः रुद्धार्कम् आवृतसूर्यम् । अधारावर्षं च तदुर्दिनं च [अधारावर्षदुर्दिनम्] धारावृष्टिं विना दुर्दिनीभूतम् । अस्य रथोः रथवर्त्मरजः अपि न प्रसेहे । पताकिनीं सेनां तु कुत एव प्रसेहे । न कुतोऽपीत्यर्थः ॥

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजे भिन्नकैर्नांगैरन्यानुपरुरोध यैः ॥ ८३ ॥

कामरूपाणां नाम देशानां ईशाः अत्याखण्डलविक्रमं अतीन्द्रपराक्रमं तं ख्यम् । भिन्नाः स्वन्मदाः कटा गण्डा येषां तैः [भिन्नकैर्नांगैः] नांगैः गजैः साधनैः भेजे । नागान्दत्त्वा शरणं गत इत्यर्थः । कीदौर्नांगैः । यैः अन्यान् रथ्यतिरिक्तान् तृपान् उपरुरोध । शूराणामपि शूरो रथुरिति भावः ॥

१ मुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान्पौलस्त्यः । एकदा कुबेरं जित्वा तत्पुष्पकमपहत्य गच्छतो राव-गत्य विमानं कैलासैकदेशं पाप्य निभलमभूत् । अत्रान्तरे नन्दिनागत्य 'अगम्यादस्माच्छङ्कर-विहारशीलाश्रवत्स्व' इति स आदिष्टः । 'अचिन्तयित्वा स तदा नन्दिवाक्यं महाबलः । पर्वतं तु समासाय वाक्यमाह दशाननः । पुष्पकस्य गतिशिंशा यत्कृते मम गच्छतः । तमिमं शैल-मुन्मूलं करोमि तव गोपते ॥ * * * एवमुक्त्वा ततो राम भुजान् विक्षिप्य पर्वते । तोलयामास तं शीर्षं स शैलः समकम्पत ॥' इति रामायणकथानानुसन्धेया ॥

२ लौहित्यः—अयं नदः कैलासे लौहित्यसरस उत्पत्त्वात् लौहित्यः ब्रह्मतेजः संभूततया च ब्रश्नुप्रति इति प्रसिद्धिं गतः । परशुरामः किल कुठारेण पर्वतं भित्वा तन्मार्गेण नदमिमं इथिष्ठां प्रवर्तयामास । तथा प्रवर्तितः स कामरूपादिदेशमाश्रवयन्वहति । तदुक्तं कालिकापुराणे—जातसं-प्रत्ययः सोथ तीर्थमासाय तं वरम् । वर्तिण्य परशुरामा कृत्वा ब्रश्नुप्रतिमवाहयत् । ब्रश्नकुण्डात्मुतः सोथ कासारे लौहिताह्वये । कैलासोपत्यकायां तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥ × × तस्य नाम विधिश्चके स्वयं लौहितगङ्गकम् । लौहित्यात्सरसो जातो लौहित्यास्यस्ततोऽभवत् ॥ स कामरूपमखिलं पीठमाश्रव्य वारिणा । गोपयन्सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥ इति ॥ प्राग्ज्योतिषय्युत्पत्तिः कालिकापुराणे—अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्मनक्षत्रं ससर्ज ह । ततः प्राग्ज्योति-षास्यत्येयं पुरी शक्पुरीसमा ॥ ३ अतिकान्त आखण्डलस्य विक्रमो येन तम् ।

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

कामरूपेश्वरः हेमपीठस्याधिदेवतां [हेमपीठाधिदेवताम्] तस्य रथोः पादयोः छायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कान्ति रत्नान्येव पुष्पाणि तेपासुपहारेण समर्पणेन [रत्नपुष्पोपहारेण] आनर्च अर्चयामास ॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुन्यवर्तत रथोद्भूतम् ।

रजो विश्रामयनराज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

जिष्णुः जयशीलः । 'ग्लाजिस्थथ म्लुः' इति म्लुप्रत्ययः । स रघुः इति इत्यं दिशः जित्वा रथैरुद्भूतं रथोद्भूतं रजः । छत्रशून्येषु । रघोरेकच्छत्रकत्वादिति भावः । राज्ञां मौलिषु किरीटेषु । 'मौलिः किरीटेधमिल्लेचूडाकङ्गेलिमूर्धेषु' इति हैमः । विश्रामयन् । संकामयन्नित्यर्थः । न्यवर्तत निवृत्तः ॥

स विश्वजितमाँजहे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

स रघुः सर्वस्वं दक्षिणा यस्य तं सर्वस्वदक्षिणम् । 'विश्वजित्सर्वस्वदक्षिणः' इति श्रुतेः । विश्वजितं नाम यज्ञमाजहे । कृतवान्नित्यर्थः । युक्तं चैतदित्याह-सतां साधु-नाम् । वारिमुचां मेघानां इव । आदानम् अर्जनं विसर्गाय त्यागाय हि । पात्रविनि-योगायेत्यर्थः ॥

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्त्रियांभि-

र्गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधा-

नराजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

काकुत्स्थः रघुः सत्रान्ते यज्ञान्ते । 'सत्रामाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च' इत्यमरः । सचिवानाममात्यानां सखेति सचिवसखः सत्र् । 'सचिवो भृतकेऽमात्ये' इति हैमः । तेपा-मत्यन्तानुसरणयोत्तनार्थं राज्ञः सखित्वब्यपेदेशः । 'राजाहःसखिभ्यष्ट्यत्' । गुर्वीभिः महतीभिः । 'गुरुर्घर्षहत्याक्षिरसे पित्रादौ धर्मदेशके' । इति हैमः । पुरस्त्रियाभिः पूजाभिः शमितं पराज-येन व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान् [शमितपराजयव्यलीकान्] । 'दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम्' इति यादवः । चिरविरहेणोत्सुका उत्कण्ठिता अवरोधा अन्तःपुराङ्गना येषां तान् [चिरविरहोत्सुकावरोधान्] । राज्ञोऽपत्यानि राजन्याः क्षत्रियास्तान् [राजन्यान्] । 'राजशशुरावत्' इत्यपत्यार्थं यत्प्रत्ययः । 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराद्' । इत्यमरः । स्वपुरं प्रति निवृत्ये प्रतिगमनाय [स्वपुरनिवृत्ये] अनुमेने अनुज्ञात-वान् । प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्- 'न्रौ ज्ञो गत्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' । इति ॥

१ 'हेमपुष्पो०' इ. पा. २ 'रथोद्भूतम्' इ. पा. ३ 'आरंभे०' इ. चा० दि० व० सु० ख० दयः पठन्ति । ४ यथा जलदानां समुद्राज्जलप्रहणं विसर्गाय वृष्टये भवति तथा सज्जना-नामपि । इ. मु० ५ सीदन्त्यत्रेति सत्रम् ।

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राजथरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रु-
मौलिस्त्रक्ष्युतमकरन्दरेणगौरम् ॥ ८८ ॥

ते राजानः । [रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नम्] रेखा एव धजाच्च कुलिशानि चातपत्राणि च । धजायाकाररेखा इत्यर्थः । तानि चिह्नानि यस्य तत्थोक्तम् । प्रसादेनैव लभ्यं प्रसादलभ्यम् । सम्राजः सार्वभौमस्य रथोः चरणयुगं प्रस्थाने प्रयाणसमये याः प्रणतयो नमस्कारास्ताभिः [प्रस्थानप्रणतिभिः] करणैः अङ्गुलीषु । मौलिषु केशवन्धनेषु याः स्त्रजो माल्यानि ताभ्यश्चयुतैर्मकरन्दैः पुष्परसैः । 'मकरन्दः पुष्परसः' इत्यमरः । रेणुभिः परागैरथ । 'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः । गौरं गौरवर्णं [मौलिस्त्रक्ष्युतमकरन्दरेणगौरम्] चक्रुः ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महोक्तिश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
रघुदिविवजयो नाम चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

इन्दीवरदलद्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।

वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोषजातम् ।

उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १ ॥

विश्वजिति विश्वजित्रान्ति अध्वरे यज्ञे । 'यज्ञः सर्वोऽवरो यागः' इत्यमरः । [निः-
शेषविश्राणितकोषजातम्] निःशेषं विश्राणितं दत्तम् । 'थण दाने' चुरादिः । कोषा-
णार्थराशीनां जातं समूहो येन तं तथोक्तम् । 'कोषोऽत्री कुडमले खडपिधानेऽर्थैषद्विद्ययोः ।'
इत्यमरः । 'जातं जनिसमूहयोः' इति शाश्वतः । एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्ति सूचयति । तं
क्षितीशं रुद्धं उपात्तविद्यः लब्धविद्यो वरतन्तोः शिष्यः [वरतन्तुशिष्यः] कौत्सः ।
'कृष्णन्यक-' इत्यण् । इबोऽपवादः । गुरुदक्षिणार्थी 'पुष्करादिभ्यो देशे' इत्यत्रार्थाच्चास-
न्निहिते तदन्ताचेतीनिः । अप्रत्याख्येय इति भावः । प्रपेदे प्राप । अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः ।

१ यदुक्तं सामुद्रकं-यस्य पादतले पद्मं चक्रं वान्यथ तोरणम् । अङ्गकुशं कुलिशं छत्रं स सम्राट्
भवति रुद्धम् ॥ अस्मात्परं श्लोकमेकं पठन्ति दि० व० मु० यादयः । यथा-यज्ञान्ते तमवभ्या-
भिषेकपूर्तं स्तकौरः शमितपराजयव्यलीकाः । आमन्त्र्योत्सुकवनितानिरुद्धचिन्ताः स्वानि स्वा-
न्यवनिभुजः सुराणि जग्मुः ॥ २ इन्दीवरं नीलकमलं तस्य दलवत् श्यामम् । इन्दिरा लक्ष्मी-
स्तस्या आनन्दस्य कन्दलं विकासमूतम् । वन्दारुजनो भक्तजनस्तस्य मन्दारं कल्पवृक्षम् ।
एवंविधं यदुनन्दनं कृष्णमहं वन्दे । ३ अध्वरशब्दनिरुक्तिसूत्रा (स. १ श्लो. ३१) ४ उपात्ता
अर्थीताः चतुर्दश विद्या येन । २१ श्लोके तथोक्तत्वात् । विद्या अपि तत्रैवोक्ताः टीकाकृता ।

तलक्षणं तु—‘स्यादिन्द्रवज्ञा यदि तौ जगौ ग उपेन्द्रवज्ञा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीर्ण-
तलक्षमभाजौ पादी यदीयावुपजातयस्तः ॥’ इति ॥

स मून्मये वीतहिरण्मयत्वात्पात्रे निधायार्थमनर्वशीलः ।

श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

अनर्धशीलः अमूल्यस्वभावः । असाधारणस्वभाव इत्यर्थः । ‘मूल्ये पूजाविधावर्णः’
इति ‘शीलं स्वभावे सदृते’ इति चामरशाश्वतौ । यशसा कीर्त्या । प्रकाशत इति प्रकाशः ।
पचायन् । अतिथिषु साधुः आतिथेयः । ‘पथ्यतिथिवसतिस्वपतेष्ठैम्’ इति दृष्ट । स
रघः । हिरण्मय विकारो हिरण्मयम् । ‘दाङ्डिनायन—’ आदिसूत्रेण निपातः । वीतहिरण्म-
यैत्यात् अपगतसुर्वर्णपात्रत्वात् । यशस्य सर्वस्वदक्षिणाकलादिति भावः । मून्मये मृद्धिकारे
पात्रे अर्धार्थमिदं अर्धर्थम् । ‘पादार्धम्यां च’ इति यत् । पूजार्थं द्रव्यं निधाय श्रुतेन
शास्त्रेण प्रकाशं प्रसिद्धम् [श्रुतप्रकाशं] । श्रूयत इति श्रुतं वेदशास्त्रम् । ‘श्रुतं शास्त्रावभृतयोः’
इत्यमरः । अतिथिं अन्यागतं कौत्सम् । ‘अतिथिना गृहागते’ इत्यमरः प्रत्युज्जगाम ॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी ।

विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

विधिज्ञः शास्त्रज्ञः । अकरणे प्रत्यवायभीरुरित्यर्थः । मानधनानामप्रशास्यग्रेसरः [मान-
धनाग्रयायी] । अपयशोभीरुरित्यर्थः । कृत्यवित् कार्यज्ञः । आगमनप्रयोजनमवश्यं-
प्रश्वयमिति कृत्यवित् । विशांपतिः मनुजेश्वरः । ‘द्वौ विशी वैश्यमनुजौ’ इत्यमरः । विष्ट-
रभाजम् आसनगतम् । उपविष्टमित्यर्थः । ‘विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठायमासनम्’ । इत्य-
मरः । ‘शृक्षासनयोविष्टरः’ इति निपातः । तं तपोधनं विधिवद् विच्छिन्हम् । यथाशास्त्र-
मित्यर्थः । ‘तर्दहम्’ इति वतिप्रत्ययः । अर्चयित्वा आरात् समीपे । ‘आरादूरसमीपयोः’
इत्यमरः । कृताञ्जलिः सन् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच ॥

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।

यतस्त्वया ज्ञानमशेषमासं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे । ‘कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमान् ।’ इति
हलायुधः । मन्त्रकृतां मन्त्रदृष्टेणाम् । ‘सुकर्मपापमन्त्र—’ इत्यादिना क्रिप् । ऋषी-
णामग्रणीः श्रेष्ठः ते तव गुरुः कुशली अपि क्षेमवान्निकम् । अपि प्रश्ने । ‘गर्हासमुच्चयप्रश्न-
शङ्कासंभावनास्वपि ।’ इत्यमरः । यतः यस्माद्बुरोः सकाशात् त्वया अशेषं ज्ञानम् ।
लोकेन उष्णरश्मेः सूर्योत् चैतन्यं प्रवोधः इव । आसम् स्वीकृतम् ॥

३ तदुक्तं मनुना-संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदयादासनांदके । अत्र चैव यथाशक्ति सन्कृत्य विधि-
पूर्वकम् ॥ २ ‘चैतन्यमुपादिव वीक्षितेन’ ह. ह० व० पठतः । वस्त्रमो व्याघटे च-यथा दीक्षितेन
यज्ञिकेनोप्रादीभराचैतन्यमाप्यते ज्ञानं प्राप्यते इति । ‘चैतन्यम्-आलोकम्-अर्कादिव ज्ञाव-
लोकः’ इति च पा० । ६ ‘वेदसंहिताकारिणम्’ इति चा० । ४ सूर्यसाम्याद् गुरोर्ज्ञानते-
जसोऽज्ञानतिमिरवंसः सूचितः । उक्तं च ‘अज्ञानतिमिराध्यस्य ज्ञानाभ्यनशलाक्या । चभू-
न्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥’ इति ।

कायेन वाचा मनसापि शश्वर्यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि ।

आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेत्त्रिविधं तपस्तत् ॥ ५ ॥

कायेन उपवासादिकुच्छ्वान्द्रायणादिना वाचा वेदपाठेन मनसा गायत्रीजपादिना अपि । करणेन । वासवस्येन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति वासवधैर्यलोपि । स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः । यत्तपः शश्वद् असकृत । ‘मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्षणमसकृत्समाः ।’ इत्यमरः । संभृतं संवितं महर्षेः वरतन्तोः त्रिविधं वाङ्मनःकायजं तत्तपः अन्तरायैः विद्वैन्द्रिप्रेरिताऽसैरःशापैः व्ययं नाशं न आपाद्यते कच्चित् न नीयते किम् । ‘कच्चित्कामप्रवेदने’ इत्यमरः ॥

आधारवन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।

कच्चिन्न वाय्वादिरुपपूत्रो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥ ६ ॥

आधारवन्धप्रमुखैः आल्वालनिर्माणादिभिः प्रयत्नैः उपायैः । ‘आधार आल्वालेऽन्युवन्येऽधिकरणेऽपि च ।’ इति विश्वः । [सुतनिर्विशेषम्] सुतेभ्यो निर्गतो विशेषोऽतिशयो यस्मिन्कर्मणि तत्था । संवर्धितानां श्रमच्छिदां वः आश्रमपादपानां वाय्वादिः । आदिशब्दाद्वावानलादिः । उपपूत्रः वाधकः न कच्चित् नास्ति किम् ॥

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।

तदङ्गशय्याच्युतनाभिनाला कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥ ७ ॥

क्रियानिमित्तेष्वपि अनुष्टानसाधनेष्वपि कुशेषु मुनिभिः वत्सलत्वाद् मृगस्नेहाद् अभग्नकामा अप्रतिहतेच्छा । [तदङ्गशय्याच्युतनाभिनाला] तेषां मुनीनामङ्गा एव शय्यास्तासु च्युतानि नाभिनालानि यस्याः सा तथोक्ता । मृगीणां प्रसूतिः संततिः अनघा अव्यसना कच्चित् । अनपायिनी किमित्यर्थः । ‘दुःखैनोव्यसनेष्वधम्’ इति यादवः । ते हि व्यालभयाद्वशरात्रमङ्गे एव धारयेन्ति ॥

निर्वत्यर्थते यैर्नियमाभिषेको येभ्यो निवापाङ्गलयः पितृणाम् ।

तान्युज्ञुष्टपृष्ठाङ्गुतसैकतानि शिवानि वस्तीर्थजलानि कच्चित् ॥ ८ ॥

१ ‘यद्वज्जिणो धैर्यविलापि तपम्’ ३० पा. २ इन्द्रप्रेरिताऽसरोभिः शापेन च इत्य० । इन्द्रस्य हि अन्यसमाधिभीरुत्वं कवयस्तत्र तत्र वर्णयन्ति । यथा कुमारे ‘केनाभ्यसूया पदकांक्षिणा ते नितान्तदीर्घं जनिता तपोभिः’ ॥ अप्रेष्यष्टमसर्गे ‘चरतःकिल’ इत्यादि । त्रयोदशे—‘समाधिभीतेन किल’ (४०) इत्या० ‘नालं विकर्तुम्’ (४२) ३० च । अन्यस्मात्राणाभावे मुनयोऽन्तरायशान्त्यर्थं शापप्रयोगेन तपोव्ययं कुर्वन्ति । उक्तं च पञ्चदशे ‘त्राणाभोवे हि शापाभा: कुर्वन्ति तपसो व्ययम्’ । ३ ‘कच्चित् इष्टभियप्रभे’ इत्यभिधानचिन्तामणिः । कोमलामन्त्रे इ. सु० ४ वृक्षकाणाम् इति दि० पठति । तेष्यतिथिसंभावनया पुत्रवदुपकुर्वन्ति । यदुक्तं त्रयोदशे—त्रायाविनीताऽवपत्रिश्वमेषु भूयिष्यसंभाव्यफलेष्वमीषु । तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ (४६) इति । ५ ‘ते हि व्यालभयाद्वशरात्रमङ्गे एव धारयन्ति इति ज्ञानिदयोऽन्तः’ इ. हे० ।

यैः तीर्थजलैः नियमोभिषेकः नित्यस्नानादि निर्वर्त्यते निष्पाद्यते । येभ्यः जलेभ्यः ॥
 उद्गृत्येति शेषः । पितृणां अग्निवात्तादीनां निवापाङ्गल्यः तर्पणाङ्गल्यः । ‘पितृदानं
 निवापः स्यात्’ इत्यमरः । निर्वर्त्यन्ते [उच्छृंष्टपृष्ठाङ्गितसैकतानि] उच्छानां प्रकीर्णोदृत-
 धान्यानां पौरैः पृष्ठभागैः पालकात्वशजग्राहैराङ्गितानि सैकतानि पुलिनानि येषां तानि तथोक्तानि ।
 वः युध्माकं तानि तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि कञ्चित् । अनुपश्वानि किमित्यर्थः ।
 ‘उच्छो धान्यांशकादानं कणिकाशार्जनं शिलम् ।’ इति यादवः । ‘पृष्ठाष्टमाभ्यां च च’
 इति पृष्ठशब्दाद्गार्थेऽन्तर्ययः । अत एवापूरणार्थत्वात् ‘पूरणगुणं’ इत्यादिना न पृष्ठीस-
 मासप्रतिषेधः । सिकता येषु सन्ति सैकतानि । ‘सिकताशर्कराभ्यां च’ इत्यप्रत्ययः ॥

**नीवारपाकादि कडंगरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कञ्चित् ।
 कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ९ ॥**

[कालोपपन्नातिथिकल्प्यभाग] कालेषु योग्यकालेषुपन्नानामागतानामतिथीना-
 कल्प्या भागा यस्य तत्थोक्तम् । वने भवं वन्यम् । शरीरस्थितेर्जावितस्य साधनं
 [शरीरस्थितिसाधनं] वः युध्माकम् । पच्यत इति पार्कः फलम् । धान्यमिति-
 यावत् । नीवारपाकादि । आदिशब्दाच्छयामाकादिधान्यसंग्रहः । जनपदेभ्य आगतैः
 जानपदैः । ‘तत आगतः’ इत्यण् । कडंगरीयैः । कडंगरं तुसर्महन्तीति कडंगरीयाः ।
 ‘कडंगरो तुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुपः पुमान्’ इत्यमरः । ‘कडंगरदक्षिणाच्छ च’ इति-
 छप्रत्ययः । तैर्गोमहिवादिभिः न आमृश्यते कञ्चित् । न भक्ष्यते किमित्यर्थः ॥

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुपतो गृहाय ।
 कालो ह्यं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षमपाश्रमं ते ॥ १० ॥

किं च त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यग्विनीय शिक्षितिला । विद्यामुपदि-
 स्येत्यर्थः । गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् । ‘क्रियार्थोपपद-’ इत्यादिना चतुर्थी । अनु-
 मतोऽपि अनुज्ञातः किम् । हि यस्मात ते तव सर्वेषामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयती-

१ नियमेन निष्यकर्तव्यतया अभिषेकः । अत्र कात्यायनः—‘यथाहानि तथा प्रातनित्यं-
 स्नानायादनातुरः ।’ इति । जावालिश्च—‘आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेवमानुषान्’ इति । २ अग्नि-
 वानादीनाम् । मरीचिपुत्रा देवपितरश्चाग्निवानसंज्ञाः । यथाह मनुः—विराट्मुताः सोमसदः
 साध्यानां पितरः स्मृताः । अग्निवानाश्च देवानां मारीच्या लोकविभुताः ॥ ३ उच्छृष्टेत्यत्र
 हेमाद्रिः—मुनयो हि नृपोदेशेन पष्ठं भागं तर्तरे क्षिपन्ति । यदुक्तम्—‘यस्मादारण्यका अप्युच्छ-
 षष्ठभागं निर्वापयन्ति’ । इति श्रुतेः । योऽस्मान्यालयर्तीति । कुशलकुम्भीधन्यो वा त्र्याहि-
 कोऽधर्श्वत्नोप वा । जावेद्रापि शिलोच्छेन थेयानेषां परः परः ॥ इति याज्ञवल्क्यः । मुनयो हि
 नृपोदेशेन पष्ठं भागं तर्तरे क्षिपन्ति । योऽस्मान्यालयति तस्मै षष्ठोयं भागः । इति व० ।
 उच्छृष्टत्वै मनुः—‘शिलोच्छमव्यादीत विप्रो जीवन्त्यतस्ततः’ । इति । ४ अत्र हेमाद्रिव्याख्या
 यथा—पाकशब्दान्पार्थः प्रशंसार्थश्च । तथा त्रयः पाकयज्ञा इत्यत्राभलायनशृण्यनारायणीयवृन्तौ—
 पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः प्रशास्त्रयज्ञाश्र । अल्पप्रशरतयोरुभयोः पाकशब्दः । योस्मान्याकतर-
 इत्यत्राल्पत्वे पाकशब्दः । तं पाकेन मनसापश्यं यो मां पाकेन मनसेति अत्र प्रशंसायामिति ।

नामुपकारे क्षमं शक्तम् [सर्वोपकारक्षमम्] । ' क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ' इत्यमरः । द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थं संक्रमितुं प्राप्नुं अयं कालेः । विद्याप्रहणानन्तर्यात्तस्येति भावः । ' कालसमयवेलासु तुमुन् ' इति तुमुन् । सर्वोपकारक्षममित्यत्र मनुः—' यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमाः ॥ ' इति ॥

कुशलप्रश्नं विद्यायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीष्णुराह—

तृतीयो नाभिगमेन तृतीयं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।

अप्याङ्गया शास्त्रितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ११

अर्हतः पूज्यस्य प्रशस्तस्य । ' अर्हः प्रशासायाम् ' इति शतृप्रत्ययः । तत्र अभिगमेन आगमनमात्रेण मे मनो न तृतीयं न तुष्टम् । किंतु नियोगक्रियया आङ्गाकरणेन उत्सुकं सोक्षमम् । ' इष्टार्थोशुक्तुं उत्सुकः ' इत्यमरः । ' प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ' इति सप्तम्यर्थे तृतीया । शास्त्रितुः गुरोः आङ्गया अपि आत्मना स्वतः वा । ' प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ' इति तृतीया । मां संभावयितुं वनात्प्राप्तोऽसि । गुर्वर्थं स्वार्थं त्रा आगमनमित्यर्थः ॥

इत्यर्थ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ।

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्तमित्यवोचद्रतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

अर्थ्यपात्रेण मृन्मयेनानुमितो व्ययः सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य [अर्थ्यपात्रानुमितव्ययस्य] रघोः इति उक्तप्रकारां उदाराम् औदार्थयुक्तां अपि गां वाचम् । ' मनो-नियोगक्रिययोत्सुकं मे ' इत्येवंरूपाम् । ' स्वर्गेषुपशुवाग्वत्रदिङ्गेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या ख्रियां पुंसि गौः ' इत्यमरः । निशम्य क्षुत्वा वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः मृन्मयपात्रदर्शनाच्छिथिलमनोरथः सन् तं रघुम् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण अवोचत् ॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वयशुभं प्रजानाम् ।

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तामिस्ता ॥ १३ ॥

हे राजन् त्वं सर्वत्र नः अस्माकं वार्तं स्वास्थ्यम् अवेहि जानीहि । ' वार्तं फलुन्यरोगे च ' इत्यमरः । ' वार्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम् ' इति यादवः ।

१ यथाह मनुः—वेदानधीत्य वेदी वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतश्चात्मचर्यो गृहस्थाश्रम-माविशेषं ॥ गुरुणानुमतः ज्ञात्वा समावृत्तो यथाविधि । इति । अ. २. श्लो. ७७, ७८. अ. ६. श्लो. ८९, ९० दृष्टव्याः । २ अनुग्रहेणाभिगमास्थितेन तवार्हतस्तुष्य(स्त्रृप्य)ति मे न चेतः । इ. दि० ५ठति । ३ धातूनामनेकार्थत्वात् । प्रेयोनामालंकारः । तथा काव्यादर्शे—' प्रेयः प्रियतरा-ख्यानम् ' इ. ह० । ४ ' तं प्रत्यवोचत् ' ह० व० । ' प्रत्याह कौत्सस्तमपेतकुत्सम् ' इ. दि० ४० वि० । ५ ' गुर्वाश्रमप्रभृतिषु ' इति दि० ।

न चैतदाश्वर्यमित्याह—नाथ इति । त्वयि नाथे ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुःखं कृतः । तथाहि । अर्थान्तरं न्यस्येति—सूर्य इत्यादिना । सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति तमित्या तमस्ततिः । ‘तमित्यं तिभिरं रोगे तमित्या तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षानिशायां च’ इति विश्वः । ‘तमित्यम्’ इति पाठे तमित्यं तिभिरम् । ‘तमित्यं तिभिरं तमः’ इत्यमरः । लोकस्य जनस्य । ‘लोकस्तु भुवने जने’ इत्यमरः । द्वष्टेरावरणाय कथं कल्पेत । द्विष्टावरितुं नालभित्यर्थः । कृपेरलमर्थत्वात्योगे ‘नमःस्वस्ति—’ इत्यादिना चतुर्थी । ‘अलभिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्’ इति भगवान्भाष्यकारः । [यद्वा] कथं कल्पेत संपयेत । न कल्पेतेत्यर्थः । ‘कृपि संपयमाने च’ इति चतुर्थी ॥

‘तवार्हतः—’ (५ । ११) इत्यादिनोक्तं यत्तत्र वित्रमित्याह—

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयातिशेषे ।
व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु । ‘पूज्यः प्रतीक्ष्यः’ इत्यमरः । भक्तिः अनुरागविशेषः ते तव कुलोचिता कुलाभ्यस्ता । ‘अभ्यस्तेऽप्युचितं न्यायम्’ इति यादवः । हे महाभाग सार्वभौम तया भक्त्या पूर्वान् अतिशेषे अतिवर्तसे । [तु] किंतु सर्वत्र वार्ते चेत्तर्हि कथं खेदखिन इव दृश्यसेऽत आह—व्यतीतेति । अहं व्यतीतकालः अतिकान्तकालः सन् अर्थिभावात् त्वाम् अभ्युपेतः इति मे मम विषादः ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठनाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।

आरण्यकोपाच्चफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

हे नरेन्द्र [तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः] तीर्थे सत्यात्रे प्रतिपादिता दत्ता कृद्धिर्येन स तथोक्तः । ‘योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यादशस्वपि । पुष्पक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थे स्यादर्शनेष्वपि ॥’ इति हलायुधः । शरीरमात्रेण तिष्ठन् । आरण्यका अरण्ये भवा मनुष्या मुनिप्रमुखाः । ‘अरण्यान्मनुष्ये’ इति बुवप्रत्ययः । तैश्पात्ता फलभेव प्रसूतिर्यस्य स [आरण्यकोपाच्चफलप्रसूतिः] स्तम्बेन काण्डेन अवशिष्टः । प्रकृत्यादित्वा-कृतीया । नीवार इव । आभासि शोभसे ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिंचनन्तवं मखजं व्यनक्तिः ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि दृद्धेः ॥ १६ ॥

भवानेकनराधिपः सार्वभौमः सन् । मखजं मखजन्यम् । न वियते किंचन यस्ये-त्यकिंचनः । मयूरव्यंसकादित्वात्तुरुपः । तस्य भावस्तत्त्वं [अकिंचनन्तवं] निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति । स्थाने युक्तम् । ‘युक्ते द्वे साप्रतं स्थाने’ इत्यमरः । तथाहि । सुरैः

१ एतप्राचांमतेन । अत्र द्वितीयार्थगतेन वाक्यार्थेन प्रथमार्थगतार्थस्य समर्थनादर्थान्तरन्या-सालंकारः । तदुक्तं दण्डिना-ज्ञेयः सोर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योन्यस्य वस्तुनः ॥ इति । इन्नुरुपः श्लोकः शाकुन्तले-कृतो धर्मकियाविमः सतां रक्षितरि ख्यायि । तमस्तपति, धर्मांशो कथमाविभेषिष्यति ॥ इति । २ दिनकरस्तु ‘महाभागतया’ इत्येकं पदं पठित्वा महाभागस्य भावो महाभागता तया उत्कृष्टभाग्यत्वेन इति व्याचष्टे ।

देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य [पर्यायपीतस्य] हिमांशोः कलाक्षयः वृद्धेः उपचयात् श्लाघ्यतरः हि वरः खलु । मणिः शाणोळीढिः समरविजयी हेतिनिहतो मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः । कलाशोपश्वन्दः सुरतमृदिता बालवनिता तनिन्ना शोभन्ते गलितविभवाश्वार्थिं पु नृपाः ॥ ३ इति भावः । अत्र कामन्दकः—‘धर्मार्थं क्षीणकोपस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीतावशोपस्य कृणपक्षे वियोरिव ॥’ इति ॥

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहृतुमहं यतिष्ठ्ये ।

स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्धनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७ ॥

तद् तस्मात् तावदनन्यकार्यः । ‘यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे’ इति विश्वः । प्रयोजनान्तरहितः अहं अन्यतः वदान्यान्तराद् गुर्वर्थं गुरुथनं आहृतुम् अर्जयितुं यतिष्ठ्ये उयोक्ष्ये । ते तु यस्य स्वस्ति शुभं अस्तु । ‘नमःस्वस्ति’ इत्यादिना चतुर्थी । तथाहि । चातकोऽपि । ‘धरणीपतिं तोयं चातकानां रुजाकरम्’ इति हेतोरनन्यगतिकोऽपीतर्थः । निर्गलितोऽन्वेव गर्भो यस्य तं [निर्गलिताम्बुगर्भं] शरद्धनं न अर्दति न याचते । ‘अर्दं गतौ याचने च’ इति धातुः । ‘याचनार्थे रणेऽर्दनम्’ इति यादवः ॥

१ ‘चन्द्रमा वा अमावास्यायामादित्यमनुप्रविशति । सोन्तर्धीयते । तं निर्जानन्ति ॥’ इति ऐतरेयत्राण्णणम् । चन्द्रस्य किल षोडश कलाः । तासां पञ्चदश कलाः कृष्णपक्षे देवैः पर्यायेण पीयन्ते । एवं निपीत एकया कल्यावशिष्टश्वन्द्रोमावास्यायां सूर्यं प्रविशति । स च तं शुक्लपक्षे कलाभिर्वर्धयते । इति पौराणिका मन्यन्ते । तथा च देवीपुराणे-‘कलाः षोडश सोमस्य शके वर्धयते राविः । अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते देवतैः क्रमात् ॥’ प्रथमां पिवते वह्निर्द्वितीयां पवनः कलाम् । विश्वे देवास्तुतीयां तु चतुर्थीं तु प्रजापतिः । पञ्चमां वरुणश्चापि षष्ठीं पिवति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या वसवोद्यो तथाद्मीम् । नवमीं कृष्णपक्षस्य पिवतीन्द्रः कलामपि । दशमीं महृतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् । द्वादशीं तु कलां विष्णुर्धनश्रु त्रयोदशीम् । चतुर्दशीं पशुपतिः कलां पिवति नित्यशः । ततः पञ्चदशीं चैव पिवन्ति पितरः कलाम् । कलावशिष्टो निर्जीवातः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् । अमायां विशते रसमावमावाशी ततः स्मृतः ॥ २ मतान्तरे यथा-प्रथमां पिवते वह्निर्द्वितीयां पिवते राविः । विश्वे देवास्तुतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिषः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिवति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमज एकपात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राभ्राति वै कलाम् । दशमीं पिवते वायुः पिवन्त्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राभ्रन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाऽयक्षः कुबेरः पिवते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निर्जीवातः कलावशेषश्वन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा । अमायां तु सदा सोम ओषधीं प्रतिपयते । तमीषधिगतं गावः पिवन्त्यम्बुगतं च यत् । तत्क्षीरमसृतं भूत्वा मन्त्रपूर्तं द्विजातिभिः । हुतमन्त्रिषु यज्ञेषु पुनरार्थाय्यते शशी । दिने दिने कलाऽङ्गिः पौर्णमास्यां तु पूर्णता ॥ इति माधवीये कालनिर्णये । २ ‘शुक्लप्रतिपदि सर्वे क्षीणमपि चन्द्रं नम-स्कुर्वन्ति ।’ यदुर्क्ष किराते-‘प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपद्मन्द्रमेष प्रजा नृपम्’ । इ. सु. । एवं वृद्धचाणक्योपि-गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते न महत्योपि सम्पदः । पूर्णेन्दुः किं तथा वन्यो निष्कलङ्को यथा कृशः ॥ इति ॥ ३ ‘अपिशब्दश्वातकस्य जलदैकशरणत्वसूचनार्थः’ इति आ. है० । ‘किं पुनर्विद्यमानोपायोहं त्वामित्यर्थः’ इ. है० । उक्तं च-पयोद हे वारि ददासि वा न वा त्वदेकचित्तः पुनरेप चातकः । वरं महत्या वियते पिपासया तथापि नान्यस्य करोत्युपासनाम् ॥ इति । अर्थान्तरन्त्यासोलङ्कारः ।

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेन्रपतिर्निषिद्ध्य ।

किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं त्वया कियदेति तमन्वयुङ्क ॥ १८ ॥

एतावद् वाक्यम् उक्त्वा प्रतियातुं कामो यस्य तं प्रतियातुकामं गन्तुकामम् ।
‘तुम्कामनसोरपि’ इति मकारलोपः । महर्षेः वरतन्तोः शिष्यं कौत्सं वृपतिः खुः
निषिद्ध्य निवार्य । हे विद्वन् त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं कियत् किपरिमाणंवा ।
इति एवं तं कौत्सम् अन्वयुङ्क्त अपृच्छत् । ‘प्रथोऽनुयोगः पृच्छा च’ इत्यमरः ॥

ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ।

वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षे ॥ १९ ॥

ततो यथावद् यथाहम् । अर्हार्थे वतिः । विहिताध्वराय विधिवदनुष्ठितयज्ञाय ।
सदाचारायेत्यर्थः । स्मर्यावेशविवर्जिताय गर्वभिनवेशशन्याय । अनुद्वतायेत्यर्थः ।
वर्णानां ब्रह्माणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च [वर्णाश्रमाणां] गुरवे नियामकाय ।
‘वर्णोः स्युर्ब्रह्माणादयः’ इति ‘ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्वतुष्ये । आश्रमोऽब्री’
इति चामरः । सर्वकार्यनिवार्हकायेत्यर्थः । तस्मै रघवे विचक्षणः विद्वान् वर्णी ब्रह्मचारी ।
‘वर्णिनो ब्रह्मचारिणः’ इत्यमरः । ‘वर्णाद्विद्वचारिणि’ इतीनिप्रत्ययः । स कौत्सः
प्रस्तुतं प्रकृतम् आचचक्षे ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूद् गुरुदक्षिणायै ।

स मे चिरायास्खलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥ २० ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्गुरुदक्षिणायै गुरुदक्षिणास्वीकारार्थे विज्ञापि-
तोऽभूत । स च गुरुः चिरायास्खलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिमेव
पुरस्तात् प्रथमं अगणयत् संख्यातवान् । भक्त्यैव संतुष्टः किं दक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थः ।
अथवा भक्तिमेव तां दक्षिणामगणयदिति योज्यम् ॥

निर्बन्धसंजातस्तुष्यार्थकाशर्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।

वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्वतस्मो दश चाहरेति ॥ २१ ॥

निर्बन्धेन प्रार्थनातिशयेन संजातस्ता संजातकोधेन [निर्बन्धसंजातस्ता] गुरुणां ।
अर्थकाश्र्यं दारिद्र्यम् अचिन्तयित्वा अविचार्य अहम् । वित्तस्य धनस्य चतस्मो

१ ‘अनपसर्णेण सहितो युजिः इच्छार्थः’ हे० चा० । २ स्मयस्यावेशस्तेन विवर्जिताय ।
गुरुव-क्रियोग्रहणमपि कर्तव्यमिति क्रियाग्रहणाद्यतुर्थी । ततद्वर्षेन्प्रतिष्ठापकत्वाद्राजा वर्णाश्रम-
गुरुः रक्षणाच । तदुक्तं मनुना-‘स्वे स्वे धर्मे निविद्यानां सर्वेषामनुपूर्वशः । वर्णानामाश्रमाणां
च राजा स्फटेभिरक्षिता’ इति । वर्णी-‘वर्णः प्रशस्तिः’ इति क्षीरस्वामी । विशेषस्तु किरा० टीकाया
प्र० स० प्र० श्व० ० यास्त्वाने मङ्गिनायेनोन्तो द्रष्टव्यः । यदा तपोविद्याजन्या प्रशस्तिः । वर्णीस्या-
स्तीति वर्णी । ३ ‘अवाप्तविद्येन’ इ. दि० पठति । ४ ‘पादप्रक्षालनादिरुपचारः परिच्छाय यस्यां
सा तां तथोक्ताम् ।’ हे० चा० । शुभूषाशून्यायोपदेशो न वक्तव्यः । यथा मनुः-धर्मार्थी यत्र न
स्यातां शुभूषा वापि तद्रिधा । तत्र विद्या न वक्तव्या शुद्धं वीजमिवोषरे ॥ भगवदीतासु च-‘इदं ते
नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुभूषवे वाच्यम्’ इति । ‘यथा खात्वा खनित्रेण भूतले
वारि विन्दति । तथा गुरुगतां विद्यां शुभूषुरधिगच्छति’ ॥ इ. वृद्धचाणक्ये ।

दश च कोटीः क्तुर्दशकोटीः मे महम् आहर आनय इति विद्यापरिसंख्यया
विद्यापरिसंख्यानुसारेणैव उक्तः । अत्र मनुः—‘अङ्गानि वेदाश्वलारो मीमांसा न्याय-
विस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्वरुदेश ॥’ इति ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।

अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्कयस्य ॥ २२ ॥

[सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन अर्थपात्रेण भवन्तं प्रभुशब्द एव शेषो यस्य तं
[प्रभुशब्दशेषं] मत्वा । निःत्वं निश्चित्येत्यः । श्रुतनिष्कयस्य विद्यामूल्यस्य
अत्येतरत्वाद् अतिमहत्वात् संप्रति उपरोद्धुं निर्वद्धुं नाभ्युत्सहे ॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण ।

एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद् भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥

द्विजराजकान्तिः चन्द्रकान्तिः । ‘द्विजराजः शशवरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।’
इत्यमरः । ‘तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्’ इति श्रुतेः । द्विजराजकान्तिलेना-
र्थावास्त्रिवैराग्यं वारयति । एनसः पापान्विवृत्ता इन्द्रियवृत्तिर्यस्य स [एनोनिवृत्तेन्द्रियः
वृत्तिः] जगदेकनाथः खुः वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौत्सेन इत्थमावेदित
निवेदितः सन् । एनं कौत्सं भूयः पुनः जगाद् ॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारद्वचा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।

गतो वदान्यान्तरमित्यर्थं मे मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥

श्रुतस्य पारं दृश्वान् श्रुतपारद्वच्वा । ‘द्वशः कनिप्’ इति कनिप् । गुर्वर्थं
गुरुदक्षिणार्थं यथा तथा अर्थी याचकः । विशेषणद्वयेनाप्यस्याप्रत्याख्येयत्वमाह । रघोः
सकाशात्कामं मनोरथम् अनवाप्य अप्राप्य वदान्यान्तरं दात्रन्तरं गतः ।
‘स्युर्वदान्यस्थूलश्यदानशैषाण्डा वहुप्रदे’ इत्यमरः । इति एवंत्वः अयं परीवादस्य नवो
नूतनः प्रथमोवतारं आविर्भावः [परीवादनवावतारः] मे मा भूत मास्तु । रघोरिति
स्वनामग्रहणं संभावितयोतनार्थम् । तथा च—‘संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते’ इति भावः॥

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्रुतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे ।

द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोद्धुर्महन्यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

स त्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रैसिद्धे मदीये अग्न्यगारे त्रेताग्निशालायां चतुर्थः
अग्निरिव वसन्द्वित्राणि द्वे त्रीणि वा अहानि दिनानि । ‘संद्वयवाव्ययासन्नादूराधि-

१ अनेन धार्मिकत्वमुक्तम् । अनुप्रासालङ्कारः । २ यतो रघवो यथाकामाचितार्थिनः ।
तदुक्तं प्रथमसर्गे ‘यथाकामाचितार्थिनाम्’ एकादशेषि ‘अग्न्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न
व्यहन्यत कदाचिदर्थिता’ इति । ‘अवतारावतरयोर्दीर्घस्वव्यत्यासो वालिशानामिति वामनः
इ. है० । रघोः इ०-नि:स्वंयो दानं विद्यानुरूपमिति मनूकन्या अप्रत्याक्षेपत्रीतिनिदाप्र-
तिषेधाद्वधोरात्मस्तुतिनिर्देषः । तदाह—‘गुरोरर्थमर्थयत’ इति है० । अनवाप्य कामम्—
अनवाप्तकामः इ. पाठः । ३ मनोहरे इति चा० । महिते—‘महितः’ इ. पा० । ४ पिता वै
गाईपत्योग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः । गुरुराहवनीयस्तु सामित्रेता गरयिसी । इति मनुः ।

-कसंख्याः संख्येये । इति वहुव्रीहिः । ‘वहुव्रीही संख्येये उजवहुगणात्’ इति उच्चप्रत्ययः समासान्तः । सोदुमर्हसि । हे अर्हन् मान्ये त्वदर्थं तव प्रयोजनं साधयितुं यावद्यते यतिष्ठे । ‘यावत्सुरानिपातयोर्लंद्’ इति भविष्यदर्थं लट् ॥

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीतसङ्गरमग्रजन्मा ।

गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्कष्टमर्थं चकमे कुवेरात् ॥ २६ ॥

अग्रजन्मा ब्राह्मणः प्रतीतः प्रीतः सन् तस्य रघोः अवितथम् अमोघं सङ्गरं प्रतिज्ञाम् । ‘अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्तु सङ्गरः ।’ इत्यमरः । ‘तां गिरम्’ इति केचित्पठन्ति । तथेति प्रत्यग्रहीत् । रघुरपि गां भूमिम् आत्तसारां गृहीतथनाम् अवेक्ष्य कुवेरादर्थं निष्कष्टम् आहर्तुं चकमे इयेप ॥

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभावादुदन्वदाकाशमहीधरेषु ।

मरुत्सखस्येव वलाहकस्य गतिर्विजग्ने न हि तद्रथस्य ॥ २७ ॥

वसिष्ठस्य यन्मन्त्रेणोक्षणमभिमन्त्र्य प्रोक्षणं तज्जात [वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात] प्रभावात् सामर्थ्याद्वेतोः । उदन्वदाकाशमहीधरेषु उदन्वत्युदधावाकाशे महीधरेषु वा । मरुत्सखस्य । मरुतः सखेति तत्पुरुषो बहुव्रीही समासान्ताभावात् । ततो वायुसहायस्येति लभ्यते । वारीणां वाहको वलाहकः । पृथोदरादित्यात्साधुः । तस्य [वलाहकस्य] इव मेघस्येव । तद्रथस्य गतिः संचारः न विजग्ने न विहृता हि ॥

अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।

सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

अथ प्रदोषे रजनीमुखे । तत्काले यानाधिरोहणविधानात् । प्रयतः धीरः रघुः समन्ताद्वः सामन्तः राजमात्रमिति संभावनया [सामन्तसंभावनया] एव कैलासनाथं कुबेरं तरसा वलेन जिगीषुः जेतुमिच्छुः सन् । कल्पितं सज्जितं शङ्खं गर्भं यस्य तं [कल्पितशस्त्रगर्भम्] रथमधिशिश्ये । रथे शयितवानित्यर्थः । ‘अधिशीद्दस्थासां कर्म’ इति कर्मत्वम् ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्मयाः कोपगृहे नियुक्ताः ।

हिरण्यर्थां कोपगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥

१ ‘अर्हतीं जिनसन्मान्यी’ इति यादवः । २ ‘अवितथप्रयत्नः’ इति पा० । ३ अग्रजन्मा -अग्रे जन्म यस्य । वर्णेषु मध्ये अग्रजातत्वात् । अग्रात्प्रधानाङ्गान्मुखाज्ञातत्वात् । ‘ब्राह्मणोस्य मुखमासीत्’ इति ‘यो ब्राह्मणं विदधाति पूर्वं यच्चास्मै प्रहिणोति वेदम्’ इति च भुतिः । तथा च ताण्डयमहाब्राह्मणे—‘सोऽकामयत यज्ञं सूजयेति स मुखत एव त्रिवृतमसूजत + + + तस्मात्विवृत्सोमानां मुखं.....ब्राह्मणो मनुष्याणां...तस्माद् ब्राह्मणो मुखेन वीर्यं कराति मुखनो हि सृष्टः’ इति । ४ अत्र रघोः कार्यं व्यग्रा भवन्ति च । महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ इति । ५ वलाहकेन गत्यर्थं वायोरपेक्षितत्वान्मरुत्सखा यस्येति अभिमतः समाप्तः । एवं सति ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्च’ इति उच्चप्रत्ययो न स्यात् तर्य तत्पुरुषेऽभिधानात् । अतश्चिन्त्यमेतत् । इति चा० हे० दि० । ६ ‘कतिपयप्रामपतिः सामन्तः’ हे० ।

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोषगृहे नियुक्ताः अधिकृता भाष्टागारिकाः सविस्मयाः सन्तः कोषगृहस्य मध्ये नभस्तः नभसः । पञ्चम्यास्तसिल्पत्ययः । पतितां हिरण्मर्यां सुवर्णमरीम् । 'दाङ्डिनायन-' इत्यादिना निपातनासाधुः । वृष्टिं शशांसुः कथयामातुः ॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुवेरादभियास्यमानात् ।

दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

भूपतिः खुः । अभियास्यमानाद् अभिगमिष्यमाणात् कुवेरालङ्घधम् । वज्रेण कुलिशेन भिन्नं [वज्रभिन्नम्] सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतम् इव स्थितम् । 'पादः प्रत्यन्तपर्वताः' इत्यमरः । 'शङ्कं सुमेरोः' इति क्वचित्पाठः । तं भासुरं भास्तरम् । 'भङ्गभासमिदो बुरच्' । हेमराशि [भासुरहेमराशिम्] समस्तं कृत्स्नम् एव कौत्साय दिदेश ददौ । न तु चतुर्दशकोद्धिमात्रमित्येवकार्यः ॥

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्रावध्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।

गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी वृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश ॥ ३१ ॥

तौ अर्थिदातारौ द्रावपि साकेतनिवासिनः अयोध्यावासिनः । 'साकेतः स्यादयोध्यायां कोसला नन्दिनी च सा ।' इति यादवः । जनस्याभिनन्द्यसत्त्वौ सुत्यव्यवसायौ अभूताम् । 'द्रव्यामुव्यवसायेषु सत्त्वमत्री तु जनुषुः' इत्यमरः । कौद्वी । गुरुप्रदेयाधिकेऽतिरिक्तदन्ये निस्मृहः [गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहः] अर्थी । अर्थिकामाद् अर्थमनोरथाद् [अधिकप्रदः] अधिकं प्रददातीति तथोक्तः । 'प्रे दाङ्गः' इति कप्रत्ययः । वृपश्च ॥

अयोध्यामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ।

स्पृशन्करेणानतपूर्वकायं संप्रस्थितो वाच्मुवाच कौत्सः ॥ ३२ ॥

अथ प्रीतमना महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन् । 'आशंसायां भूतवच्च' इति भविष्यदर्थे क्तः । उद्गाणां कमेलकानां वामीनां वडवानां च शतैर्वाहितार्थं प्रापि-तधनम् [उद्गाणामीशतवाहितार्थं] आनतपूर्वकायम् । विनयनम्रमित्यर्थः । प्रजेश्वरं खुः करेण स्पृशन्वाचमुवाच ।

किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूर्त्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।

अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं वौरपि येन दुग्धा ॥ ३३ ॥

१ कौत्साय-कौत्सस्य, पादम्-शङ्कं, शैलम् इ. पा० । २ वाच्मुवाच-अत्र हेमाद्रिः-विशेषणं विना वाक्शब्दप्रयोगश्चिन्त्यः । यद्वामनः-विशेष्यस्य च विशेषणप्रातिपत्यर्थमुक्तार्थस्य प्रयोगः । यद्वा काव्येषु संक्षेपानादरः । तथा काव्यादर्शे-अलंकृतमसंक्षिप्तं-काव्यमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । काशिकावृत्तौ च-समुच्चये सामान्यवचनस्येत्यत्र लौकिकशब्दव्यवहारे लाघवं नाद्रियते इति । 'येनाङ्गविकारः' इत्यत्र पाणीनीयमतर्दपेण च-अक्षादिशब्देन विनापि देहः स्यादेव काणादियुग्मप्रतीतेः । तथापि लोके गुरुलाघवं प्रत्यनादरात् शब्दमपि प्रयुझेत् ॥ इति । चास्त्रिवर्धनोपि- 'शुचिस्मितां वाच्मवोचदच्युतः' इत्यादी यथा शुचिस्मितामिति विशेषणं तथात्र वाचोविशेषणायांगात् 'वाच्मुवाच' इति चिन्त्यम् ।

वृत्ते स्थितस्य । 'न्ययेनाजनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा । सत्प्रये प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विंश्म् ॥' इति कामन्दकः । तस्मिन्द्वैते स्थितस्य प्रजानामधिपतेः गृप्तस्य भूः कामान्सूत इति कामसूः यदि । 'सत्पूदिपदुहः' इत्यादिना क्रिप् । अत्र कामप्रसवने किं चित्रम् । न चित्रमित्यर्थः । किंतु तव प्रभावः महिमा तु अचिन्तनीयः । येन त्वया द्यौरपि मनीषितम् अभिलिप्तिं दुर्घाः । द्वे द्विकर्मकलादप्रधाने कर्मणि त्वः । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुद्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥' इति स्मरणात् ॥

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुपस्ते ।
पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥ ३४ ॥

सर्वाणि श्रेयांसि शुभानि अधिजग्मुपः प्राप्तवतः ते तव अन्यत् पुत्रातिरिक्तम् आशास्यम् आशीःसाश्चाशनीयं वा पुनरुक्तभूतं सर्वं सिद्धमित्यर्थः । किंतु ईड्यं स्तुत्यं भवन्तं भवतः पिता इव आत्मगुणानुरूपम् । त्वया तुत्यगुणमित्यर्थः । पुत्रं लभस्व प्राप्नुहि ॥

इत्थं प्रयुज्याशिष्पमग्रजन्मां राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।
राजापि क्लेभे सुतमाशु तस्मादालोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५ ॥

अग्रजन्मा ब्राह्मणः । 'अग्रजन्मा द्विजे श्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः ।' इति विश्वः । इत्थं राज्ञे आशिषं प्रयुज्य दत्ता गुरोः सकाशं समीपं प्रतीयाय प्राप । राजा आपि । जीवलोकः जीवसमूहः । 'जीवः प्राणिनि गीष्पतौ' इति विश्वः । अर्कादालोकं प्रकाशम् इव । 'चैतन्यम्' इति पाठे ज्ञानम् । तस्माद् क्लेभे आशु सुतं लभेऽप्राप ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुपुत्रे कुमारम् ।

अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मेजन्मानमजं चकार ॥ ३६ ॥

तस्य रथोः देवी मईहिषी ब्रांक्षे । 'तस्मेदम्' इत्यण् । ब्रह्मेदेवताकेऽभीजिन्ना-

१ यद्वा 'गुरोः पूजा धृणाशौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्तनं हितानां च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते ॥ इ. हेऽ० । २ ईड्यः 'इ. पा. ३ पुनरुक्तमिव । इवार्थे भूतशब्दः 'मानुभूतः' 'पिनुभूतः' इत्यत्र भूतशब्दस्येवोपमानार्थत्वमिति कैयटकारेण प्रत्यपादि । इति चा० । ३ पुत्रमिति-एवं प्र० स० 'अविग्रहस्तु'-इ. (खो. ९१); शाकुन्तलेषि- 'पुत्रमेवंगुणोपते चक्रवर्तिनमानुहि' इति । आत्मगुणानुरूपम्-अत्र हेमाद्रिव्याख्या यथा-'आत्मशब्देन राजा विवक्षितः अन्तरात्मा वा । श्रुतशीर्यादयो द्वात्मगुणा:' इति । 'अनुरूपम्' इति 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिना अव्ययी-भावे क्लीबता स्यात् । अथ 'कुरुतिप्रादयः' इति अनुगतो रूपमित्यनुरूप इति तत्पुरुषे कृतोपि 'परवल्लिङ्गं द्वंतत्पुरुषयोः' इति स एव दोष इति चेत्र । 'द्विगुप्राप्तशालंपूर्वगतिसमासेषु निषधो वक्तव्यः' इति परवल्लिङ्गतानिषेधात् निष्कौशास्त्रमित्रिव पुर्विंगता भवति । तथाहि कुमार-संभवे-'आत्मानुरूपां विधिनोपयेमे' । मेघदूते च 'मार्गं तावच्छुणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपम्' । इति । ४ आशिषः प्रयोगात् न तु मुनेः, ग्राम्योक्तिप्रसङ्गात् । हेऽ० । केचन तस्माद्विजादिति व्याचक्षते तत्र ग्राम्यत्वात् । चा० । ५ अश्यु-ग्र-जन्मा । ६ पद्मासी प्रभावती इ. हेऽ० । ७ ब्राह्म-मुहूर्ते--'रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्ते ब्राह्म उच्यते ।' इति पितामहोके रात्रिशेषयामार्थस्थितं अरुणोदयकालात्प्राग्दण्डद्वयात्मके काले । 'शेषार्धप्रहरे ब्राह्मो मुहूर्तः' इति मदनपारिजाताच । तत्रापि सूर्योदयात्मागर्धप्रहरे द्वी मुहूर्तौ । तत्रायो ब्राह्मः, द्वितीयो रौद्रः, इति आह्विकतत्वम् । ८ उत्तरघटिकात्रयं ब्राह्मो मुहूर्तः' इ. चा० । 'पश्चिमरात्रघटिकाद्यम्' इति मु० । अस्मिन्मुहूर्ते

मके मुहूर्ते किल । ईषदसमाप्तं कुमारं कुमारकल्पं स्कन्दसदशम् । ‘ ईषदसमाप्तौ ’ इत्यादिना कल्पप्रत्ययः । कुमारं पुत्रं सुपुत्रे । ‘ कुमारो वालके स्कन्दे ’ इति विश्वः । अतः ब्राह्ममुहूर्तेत्पत्रत्वात् पिता रघुः ब्रह्मणः विधे: एव नामा तमात्मजन्मानं पुत्रम् अजम् अजनामकं चकार । ‘ अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते । ’ इति विश्वः ॥

रूपं तदोजस्ति तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात्स्वाद्विभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥

ओजस्ति तेजस्ति वलिष्ठं वा । ‘ ओजस्तेजसि धातुजामवृष्टमप्रकाशयोः । ओजो वले च दीप्तौ च ’ इति विश्वः । रूपं वपुः । ‘ अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोः ॥ ’ इति विश्वः । तद् एव पैतृकमेव । वीर्यं शौर्यं तदेव । नैसर्गिकं स्वाभाविकम् उच्चतत्त्वं तदेव । तोद्धमेवत्यर्थः । कुमारः वालकः प्रवर्तितः उत्पादितः दीपः प्रदीपात् स्वोत्पादकदीपात् इव । स्वात् स्वकीयात् । ‘ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ’ इति स्माद्रावे वैकल्पिकः । कारणात् जनकात् विभिदैः भिन्नः न अभूतः । सर्वात्मना ताद्वा एवाभूदित्यर्थः ॥

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्देवविशेषकान्तम् ।

श्रीः सांभिलाषापि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्षः ॥ ३८ ॥

गुरुभ्यः विधिवत् यथाशास्त्रम् उपात्तविद्यं लब्धविद्यम् । यौवनस्योद्देवदादाविर्भावाद्वेतोर्विशेषण कान्तं सौम्यं [यौवनोद्देवविशेषकान्तं] तम् अजं प्रति साभिलाषापि श्रीः धीरा स्थिरोन्नतवित्ता । ‘ स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्वैर्यमिति संज्ञितम् । ’ इति भूपालः । कन्या पितुः इव । गुरोः अनुज्ञाम् आचकाङ्क्षः इयेष । यौर्वारज्याहेऽभूदित्यर्थः । अनुज्ञाशब्दात्पितृपारतन्त्रयमुपमासामर्थ्यात्पाणिग्रहणयोग्यता च ध्वन्यते ॥

जातस्य फलं कोषीप्रदीपे—अतिसुललितकान्तिः संमतः सज्जनानां ननु भवति विनीतश्चारुकीतिः मुवेशः ॥ द्विजवरसुरभक्तो व्यक्तवाइ मानवः स्यादभिजिति यदि सूतिरूपतिः स्वस्ववंशे ॥ इति । अत्र हेमाद्रिः—अष्टमो मुहूर्तो ब्राह्मः । ननु । “ ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् । ” इति रात्रे: पश्चिमयामे रूढिः । “ पूर्वरात्रे महारात्रस्ततश्चापरारात्रकः । ब्राह्मोऽप्यते क्रमायामा: ” इति यादवप्रकाशः । तत्र हि ब्रह्मणो देवस्याऽययनप्रवृत्तिं निमित्तीकृत्य ब्रह्मशब्दः प्रयुक्तः । नाडिकाद्यवाचिनो हि मुहूर्तस्य यामवाचकत्वे दोषः । स च मुहूर्ते ब्रह्मादिदेवतावाचकश्च न भवतीति तत्र । ते च मुहूर्ताः ज्योतिपरत्नमालायाम् । “ रुद्राहिभित्रपितरो वसुवारिविश्वे वेधा विधिः शतमखः पुरुहूतवह्नि । नक्तंचरश्च वरुणार्यमयोनयश्च प्रोक्ता दिने दश च पञ्च तथा मुहूर्तो: ” । “ निशामुहूर्ता गिरिशाजपादाहिर्दुःन्यपूषाश्चियमायश्च । विधातृचन्द्रादितीर्जीविष्णुतिग्मयुतिस्त्वाद्समीरणाश्च ॥ ” इति । दैवज्ञवल्लभोपि—“ ब्राह्मो मुहूर्ताभिजिदष्टमीयस्तस्मिन्नप्राचं कुरुभं विहाय । प्रशस्यते यानमशेषदिष्टु सर्वाणि कार्याणि च यान्ति सिद्धिम् ॥ ” यथापि दिवा निशि च ब्राह्ममुहूर्तसङ्घावः तथाप्यत्र दिवैव प्रासोऽष्टित मन्तव्यम् । ‘ नक्तं बुधो भौमशशांकमंडा गुर्व-केशुका दिनशक्तयः स्युः । ’ इति श्रीपतिपद्मनुक्तेः । प्रकाशकग्रहमूर्यस्य शुभग्रहगुरुसुक्रयोश्च दिवा बर्लायस्त्वात् । बलिषु शेषग्रहेषु महाभाग्यता स्यात् । नारदीयसंहितायां च । “ मध्यंदिनगते भानौ मुहूर्तेभिजिदाह्यः । नाशयत्प्रियिलान् दोपान् पिनाकी त्रिपुरं यथा ॥ ” इति । १ समर्थ-मेतदष्टमसर्गे ५ श्लोके । ओजस्वीत्यादिविशेषणान्युभयत्र योज्यानि । २ कर्मकर्तरं प्रयोगः । ३ रम्यम् इ.पा. ४ गन्तुकामा—कामयाना, इ.पा. । ५ इति बहूक्त्या नानाविश्यातिः । है० । ६ अत्र ‘विनयोपमहान्’ इत्यादि कामन्दकवचनं तृ. स. ३५ श्लोकटीकायां टीकाकृतोऽहृतं दृश्यम् ।

अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।

आपः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

अथ स्वसुः भगिन्याः इन्दुमत्याः स्वयंवरार्थं कुमारस्याजस्यानयन उत्सुकेन [कुमारानयनोत्सुकेन] क्रथकैशिकानां विदर्भेदेशानाम् ईश्वरेण स्वामिना भोजेन राजा आपः हितः दूतः रघवे विसृष्टः प्रेषितः । कियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥
तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ।

प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

असौ रघुः तं भोजं श्लाघ्यसंबन्धम् अनूचानत्वादिगुणयोगात्सृहणीयसंबन्धं विचिन्त्य विचार्यं पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य ससैन्यमेन पुत्रम् क्रम्द्धां समृद्धां विदर्भाधिपत्य भोजस्य राजधानीं पुरी [विदर्भाधिपराजधानीम्] प्रति प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्यामिति धानी । ‘करणाधिकरणयोथ’ इत्यधिकरणे त्युद्प्रत्ययः । राजां धानीति विग्रहः ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।

मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

उपकार्यासु राजयोग्येषु पटभवनादिषु । ‘सौधोऽत्री राजसदनमुपकार्योपकारिका’ । इत्यमरवन्नव्याख्याने क्षीरस्वामी—उपक्रियत उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनमिति । रचिता उपचाराः शयनादयो येषु ते तथोक्ताः [उपकार्यारचितोपचाराः] । जानपदानां जनपदेभ्य आगतानामुपदाभिरुपायनैः [जानपदोपदाभिः] । वन्या वने भवा इतरे येषां ते वन्येतराः । अवन्या इत्यर्थः । ‘न वहुत्रीहौ’ इति सर्वनामसंज्ञानियेषः । तस्युम्भे सर्वनामसंज्ञा दुर्वारैव । तस्य मनुजेन्द्रसूनोः अजस्य मार्गे निवासाः वासनिकाः । उद्यानान्याकीडाः । ‘पुमानाकीड उद्यानम्’ इत्यमरः । तान्येव विहारा विहारस्थानानि तत्कल्पाः । तत्सद्वशा इत्यर्थः । ‘ईपदसमाप्ती’ इति कल्पप्रत्ययः । [उद्यानविहारकल्पाः] वभूवुः ॥

स नर्मदारोधसि सीकरादैर्मरुद्धिरानर्तितनक्तमाले ।

निवेशयामास विलङ्घिताध्वा कौन्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

विलङ्घिताध्वा अतिकान्तमार्गः सः अजः सीकरादैः । शीतलैरित्यर्थः । मरुद्धिः नातैः । आनर्तिताः कम्पिता नक्तमालाश्विरवित्वाद्यवृक्षभेदाः । ‘विरबिलो नक्तमालः करजश्च करञ्जके’ इत्यमरः । यस्मिस्तस्मिन् [आनर्तितनक्तमाले] । निवेशार्ह इत्यर्थः ।

१ ‘क्रथकैशिकानाम्’ इति पाठः । २ ‘शीतलवान्गुणसम्बन्धो राजपुत्रः कुमारः’ इ. ह० ३ तदुन्म वृद्धचाणकये—वरयेत्कुलजां प्राज्ञो विरुपामपि कन्यकाम् । रूपशीलां न नीचस्य विवाहः सदां कुले ॥ ४ ‘कीर्णान्तरा’ इ. पा० ५ ‘सैन्यं थमोत्केनवनायुजाधम्’ इति दि० सु० ध० पठन्ति ।

नर्मदाया रोधसि रेवायास्तीरे [नर्मदारोधसि] क्रान्तं श्रान्तं रजोभिर्धूया । तेतदो
ध्वजा यस्य तत् [रजोधूसरकेतु] सैन्यं निवेशयामास ॥

अथोपरिष्टाद्धूमरैर्भ्रमद्धिः प्राक्मुचितान्तःसलिलप्रवेशः ।

निधौत्तिदानामलगण्डभित्तिर्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥

अथ उपरिष्टाद् ऊर्ध्वम् । 'उपर्युपरिष्टात्' इति निपातः । भ्रमद्धिः । मदलोभादिति
भावः । भ्रमरैः प्राक् उन्ममज्जात्पूर्वे [लृतान्तःसलिलप्रवेशः] सृचितो
ज्ञापितोऽन्तःसलिले प्रवेशो यस्य स तथोक्तः । [निधौत्तिदान्तःसलिलगण्डभित्तिः] निधौ-
तदाने क्षालितमदे अत एवामले गण्डभित्ती यस् स तथोक्तः । 'दान गजमदे न्यागे' इति
शाश्वतः । प्रशस्तौ गण्डौ गण्डभित्ती । 'प्रशंसावचनैश्च' इति समाप्तः । त्ति व्दः प्रशस्ता
तुथा च गणरत्नमहोदधौ—'मतलिकोद्धर्मित्राः स्युः प्रकाण्डम्य । भृत्यः इति । त्तः
प्रदेशो वा । वन्यः गजः सरित्तः नर्मदायाः सकाशात् । पञ्चमः स्तःसिलप्रत्ययः
उन्ममज्ज उत्थितः ।

निःशेषविक्षेपालितधातुनापि वप्रक्रियामृज्जवत्स्तटेषु ।

नीलोर्ध्वरखाशवक्तेन शंसन्दन्तद्वयेनाश्मविकुण्ठतन ॥ ४४ ॥

कथंभूतो गजः । निःशेषविक्षेपालितधातुनापि धौतगैरिकादिनापि । नीलाभिरुच्चाभी
रेखाभिस्तामिभातजनिताभिः शवलेन कर्बुरेण [नीलोर्ध्वरखाशवक्तेन] । 'चित्रं
किर्मिरकल्माषशवलैताथ कर्बुरे ।' इत्यमरः । अश्मभिः पाषाणैर्विकुण्ठितेन कुण्ठीकृतेन
[अश्मविकुण्ठितेन] दन्तद्वयेन । कृक्षवान्नाम कथितत्रत्यः पर्वतः । तस्य [कृक्ष-
वर्तः] तटेषु वप्रक्रियां वप्रकीडाम् । उत्खातकेलिमित्यर्थः । 'उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्व-
प्रकीडा निगयते ।' इति शब्दार्णवः । शंसन् कथयन् । सूचयनित्यर्थः । दुग्धम् ॥

संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।

वभौ स भिन्दन्वृहतस्तरङ्गान्वार्यगलाभङ्गः इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

संहारविक्षेपयोः संकोचनप्रसारणयोर्लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारण । [संहारविक्षेप-
लघुक्रियेण] । 'लघु क्षिप्रमर हुतम्' इत्यमरः । हस्तेन शुण्डादण्डेन । 'हस्तो
नक्षत्रमेदे स्यात्करेभकरयोरपि ।' इति दिश्वः । सशब्दं सधोषं हृहतस्तरङ्गान्विभ-
न्दन् विदारयन् तीराभिमुखः स गजः । वारी गजवन्धनस्थानम् । 'वारी तु

१ 'अनेन सैन्यवाहुल्यं सूचितम्' इति है० २ 'निधौत्'—'निर्धूत्' इ. चा० दि० वि०;
'निर्धूत-गङ्गाभित्तिः' इ० है० व०, 'निर्धूत-गण्डलेखः' इ० स० ध० च पठन्ति. ३ कुलपर्वत-
विशेषः । महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्रिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियावत्त्र सप्तेते कुलपर्वताः ॥
४ लघुक्रियेण 'कृक्षलेन' इ.दि० । वारी गजवन्धनस्थानं तस्या वहिंगमनरोधार्थं दत्तार्गला
विष्कम्भस्तस्या भङ्गे प्रवृत्त इव । यद्वा वारि एव जलमेवार्गला तस्या भङ्गे प्रवृत्त इव । इति है० ।

अत्र भिन्नरूपः ध्रोक् एकः पश्यने चा० ध० दि० रादिभिः । स यथा—

स भोगिभोगाधिकपीवरं संवैष्टिर्वर्त्यप्रस्तृतेन [-तोध्वेप्रहरण-तार्धप्रभुतेन] वाघान् ।

प्रतिक्षिपस्तीरमुखः [चिक्षेप तीराभिमुखः] सशब्दं हस्तेन वारीपरिधानिवोर्मार् ॥

गजबन्धनी' इति यादवः । वार्या अर्गलाया विष्कम्भस्य भङ्गे भञ्जने [वार्यगलाभङ्गे] प्रवृत्तः इव वभौ ॥

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नुरसा स पथात् ।

पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्सर्प ॥ ४६ ॥

शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि इन्दानि उरसा कर्षन्पश्चात् तटमुत्सर्प । पूर्वं तेन गजेनोर्त्पीडितो नुनो वारिराशिर्यस्य स [तदुत्पीडितवारिराशिः] सरित्प्रवाहः तटमुत्सर्प ॥

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलांवगाहक्षणमात्रशान्ता ।

वन्येतरानेकपदर्शनेन पुनर्दिंदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥

तस्य एकनागस्य एकाकिनो गजस्य कपोलभित्त्योः जलावगाहेन क्षणमात्रं शान्ता निश्चिता [जलावगाहक्षणमात्रशान्ता] मददुर्दिनश्रीः मदर्वर्षलक्ष्मीर्वच्येतरेणां ग्राम्याणामनेकपानां द्विपानां दर्शनेन [वन्येतरानेकपदर्शनेन] पुनर्दिंदीपे वृथे ॥

सप्तच्छदक्षीरकदुप्रवाहमसश्चमाद्याय मदं तदीयम् ।

विलह्मिताधोरणतीत्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा वभूतुः ॥ ४८ ॥

सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवलक्ष्मी दक्षीरकदुप्रवाहम्] । 'कदुतिक्कपायास्तु सौरभ्येऽपिप्रकीर्तिः ।' इति यादवः । असद्यं तदीयं मदमाद्याय सेनागजेन्द्राः । [विलह्मिताधोरणतीत्रयत्नाः] विलंघितस्तिरस्तुत आधोरणानां हस्तिपकानां तीव्रो महान्यलो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।' इत्यमरः । विमुखाः पराङ्मुखाः वभूतुः ॥

स च्छब्दबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।

रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥

स गजः । छिन्ना वन्धा यैस्ते छिन्नवन्धाः । हुताः पलायिताः । युगं वहन्तीति युग्या वाहा यस्मिन्सः । स चासौ शून्यश्च तं [छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यम्] । भग्ना अक्षा रथावयवदाशविशेषाः । 'अक्षो रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रियम् ।' इति शाश्वतः । येषां ते भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ताः पतिता रथा यस्मिंस्तं [भग्नाक्षपर्यस्तरथम्] ।

३ उरसा-' उरसा ' इ. पा. अत्र भित्ररूपं क्षेकं पठन्ति चा० हे० व० भादयः । यथा— कारण्डवोस्त्वष्टमृदुप्रवालाः [प्रतानाः-प्रतान्ताः] पुलिन्दयोषाम्बुविहारकाश्रीः कर्षन् स शै (से) वाललता नदीष्णः प्रवाह (पौ-प्रौ-हाव) लमास्तटमुत्सर्प ॥

४ 'न्हदा ' इ. चा० हे० व० दि० स० ध० वि० पठन्ति ।

५ अत्र एकशब्दः संख्यार्थो मुख्यार्थो वा । 'एके मुख्यान्यकेवलाः । इति ' हे० चा० । दुर्दिन-शब्देन दानवर्षणमुच्यते । हे० ४ 'विमुखीवभूतुः ' इति वहस्मतः पाठः ।

६ 'युगकीलकाः ' इ. दि० । यदा अक्षा रथचक्राणि । 'अक्षो ज्ञातार्थशकटव्यवहारे पाशकं । × × × ॥ अके कर्मे पुमान् ' इति मैदिनी ।

रामाणां ख्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ता व्याकुलाः । ‘विहस्तव्याकुलौ समौ’ इत्यमरः । योधा यस्मिस्त [रामापरित्राणविहस्तयोधं] सेनानिवेशं शिविरं क्षणेन तुमुलं संकुलं चकार ॥

तमापतनं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः ।

निवर्तयिष्यन्विशेषेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

नृपते: राङ्: वन्यः करी अवध्यः इति श्रुतवान् शास्त्राज्ञतवान् कुमारः आपतन्तम् अभिधावनं तं गजं निवर्तयिष्यन् न तु प्रहरिष्यन् । अत एव नात्यायतमनतीर्थं यथा स्यात्तथा । नवर्थस्य नशव्दस्य सुप्सुपेति समासः । कृष्टशार्ङ्ग ईषदाकृ-श्चापः [नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः] सः । विशेषेन वाणेन कुम्भे जघान । अत्र चाक्षुषः—‘लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिष्यं न कुर्यात् । इयं हि श्रीर्थं करिणः’ इति । अत एव ‘युद्धादन्यत्र’ इति योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम् ॥

स विद्वमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।

स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति कान्तं वपुवर्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

स गजः विद्वूमात्रः ताडितमात्रः किल न तु प्रहतः तथापि नागरूपं गजश-रीम् उत्सृज्य । तेन वृत्तान्तेन विस्मितैस्तद्विस्मितैः सैन्यदृष्टः [तद्विस्मितसैन्यदृष्टः] सन् । स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्ति [स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति] कान्तं मनोहरं व्योमचरं वपुः प्रपेदे प्राप ॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य पुष्पैः ।

उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्धितोरः स्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

अथ प्रभावेनोपनतैः प्राप्तैः [प्रभावोपनतैः] कल्पद्रुमौत्थैः कल्पवृक्षोत्पत्तैः पुष्पैः कुमारम् अजम् अवकीर्य अभिवृष्य दशनप्रभाभिः दत्तकान्तिभिः [संवर्धितोरः-स्थलतारहारः] संवर्धिता उरःस्थले ये तारहाराः स्थूलमुक्ताहारास्ते येन स तथोक्तः । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वक्ता । ‘वाचो गिमिनः’ इति गिमिनिप्रत्ययः । स पुरुषः उवाच ॥

मतङ्गशापादवलेपमूलादवासवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।

अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

अवलेपमूलाद् गर्वहेतुकात् । ‘अवलेपस्तु गर्वे स्यालेपने द्वेषणेऽपि च ।’ इति विश्वः । मतङ्गस्य मुनेः शापात् [मतङ्गशापात्] मतङ्गजत्वमवासवानस्मि । मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्वपतेः गन्धर्वराजस्य तनूजं पुत्रम् ।

१ ‘कृष्टचापः’ इ. हे० वि० व० पठन्ति । २ विद्व एव विद्वमात्रः । सुप्सुपेति समासः । ३ प्रभावो दिव्यसामर्थ्यम् । ४ तारहारः—‘तारस्तु मुक्ताधौतमुक्तेऽतिरात्रौ तारः’ इति विक्रमादित्योक्तिः । इ. चा० । ५ ‘पुरा क्लेशरसेवागमनेऽर्जवर्गर्गसन्तापितेन जानमन्यना गत्वा भवेति शत इति वार्ता ।’ इ. चा० सू० ।

‘ ख्रियां मृत्तिस्तनुस्तनः । ’ इत्यमरः । तन्वादेवेत्यूडिति केचित् । प्रियंवदं प्रियंवदात्यम् अवेहि जानीहि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । ‘ प्रियवशे वदः खच् । ’ इति खच्प्रत्ययः ॥

म चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत् ।

उष्णः-प्रपञ्चातपसंपयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्थ ॥ ५४ ॥

स महर्षिश्च प्रणतेन मया अनुनीतः सन् पश्चात् मृदुतां शान्तिं अगच्छत् । तथा हि । जलस्य उष्णत्वम् अमेरातपस्य वा संप्रयोगात्संपर्कात् [अग्न्यातपसंपयोगात्] न तु प्रकृत्योष्णत्वम् । यच्छैत्यं सा प्रकृतिः स्वभावः । विषेयप्राधान्यात्सेति ख्लीलिङ्गनिर्देशः । महर्षीणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोध इत्यर्थः ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते भेत्स्यत्यजः कुम्भमयोगुखेन ।

संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्माम् ॥ ५५ ॥

इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सः [इक्ष्वाकुवंशप्रभवः] अजः यदा ते कुम्भम् अयोगुखेन लोहाग्रेण शेरेण भेत्स्यति विदारयिष्यति तदा स्वेन वपुषो महिम्ना [वपुर्महिम्ना] पुनः संयोक्ष्यसे संगंस्यसे इति स तपोनिधिर्मामवोचत् ॥

संपोचितः सन्त्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।

प्रतिप्रियं चेद्दवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ॥ ५६ ॥

चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन [चिरप्रार्थितदर्शनेन] सन्त्ववता वलवता त्वयाहं शापात्संमोचितः मोक्षं प्रापितः । भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न कुर्यां चेन्मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः । ‘ पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माइत्रिवस्तुपु । ’ इत्यमरः । वृथा स्यात् हि । तदुक्तम्—‘ प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् । ’ इति ॥

संमोहनं नाम सखे ममात्मां प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोकुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥ ५७ ॥

हे नखे । सखिशब्देन समप्राणतोक्ता । यथोक्तम्—‘ अत्यागसहनो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः ॥ ’ इति । प्रयोगसंहारयोर्विभक्तमन्त्रं [प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्] गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । संमोहतेऽनेनेति संमोहनं न म ममात्मादत्स्व गृहाण । यत्तः अत्यात् प्रयोकुः अत्यप्रयोगिणः अरिहिंसा न च विजयश्च हस्त । हस्तगतो विजयो भवतीत्यर्थः ॥

३ ‘ आमरणान्तः प्रणयाः कांपास्तक्षणभुङ्गराः । परित्यागाश्च निःसङ्गा भवन्ति हि महात्मनाम् । ’ इति हितोपदेशो । मुनानां क्रोधस्तु कृतश्चिकारणात्संधुक्तिर्यस्वभावत्वाचत्क्षणं विनशयति । शामस्तु प्रकृतिसिद्धत्वाचिरस्थायीर्यर्थः । २ अनेन शापविमोचनसामर्थ्यं पदर्शितम् । ३ आदत्स्व—‘ आधत्स्व । ’ ‘ प्रयोकुः—‘ प्रहर्तुः । ’ च हरते—‘ स्वहस्ते । ’ इ. पा० । सर्वोपि झोकान्यथोपलभ्यते क्वचित् । यथा—‘ गान्धर्वमत्मां तदितः प्रतीच्छ प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् । प्रस्वापनं नाम यतः प्रहर्तुर्न चारिहिंसा विजयः स्वहस्ते ॥ ४ स्वाक्षस्याक्षान्तरविलक्षणं गुणमाह—यत इति । न चारिहिंसा—‘ न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानि । ’ इति शुतोहिंसा विनाविजयलाभ एव श्रेयस्कर इति भावः ।

वशलज्जितः कथमत्रग्रहणपरः स्यामिति चेत्तत्राह—

अलं हिया मां प्रति यन्मुहूर्तं दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।

तस्मादुपच्छुन्दयति प्रयोज्यं मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम् ॥ ५८ ॥

किं च । मां प्रति हिया प्रहारनिमित्या अलेम । कुतः । यद् यतो हेतोः त्वं मां प्रहरन्नपि मुहूर्तं दयापरः कृपालुः अभूः । तस्मादुपच्छुन्दयति प्रार्थयमाने मयि त्वया [प्रतिषेधरौक्ष्यम्] प्रतिषेधः परिहारः स एव रौक्ष्यं पारुण्यं तत् न प्रयोज्यं न कर्तव्यम् ॥

तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं सोमोऽद्वायाः सरितो नृसोमः ।

उदङ्गमुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥ ५९ ॥

ना सोमः चन्द्रं इव नृसोमः । उपमितसमासः । सोम औषधिचन्द्रयोः 'इति शाश्वतः । पुरुषेष्ठ इत्यर्थः । अस्त्रैविद् अब्रज्ञः सः अजः तथेति ' सोम उद्द्वा यस्याः सा तस्याः सोमोऽद्वायाः सरितः नर्मदायाः । 'रेवा तु नर्मदा सोमोऽद्वा मेखलकन्यका । 'इत्प-मरः । पवित्रं पयः उपस्पृश्य पीत्वा । आचम्येत्यर्थः । उदङ्गमुखः सन् निगृहीत-शापात् निवर्तितशापात् । उपकृतादित्यर्थः । तस्मात् प्रियंवदाऽस्त्रमन्त्रं जग्राह ॥ एवं तयोरध्वनि दैवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।

एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥ ६० ॥

एवमध्वनि मार्गे दैवयोगाद् दैववशाद् अचिन्त्यहेतु अनिर्धार्यहेतुकं सख्यं सखित्वम् । 'सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः । आसेदुषोः प्राप्तवतोः तयोः मध्ये एकः गन्धर्ववैत्रैरथस्य कुवैरोद्यानस्य प्रदेशान् [चैत्ररथप्रदेशान्] । 'अस्योद्यानं चैत्ररथम्' इत्यमरः । अपरः अजः सौराज्येन राजन्वत्या रम्यान् [सौराज्यरम्यान्] विदर्भान् विदर्भदेशान् ययौ ॥

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे तदागमारुदगुरुप्रहर्षः ।

प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रश्वन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ॥ ६१ ॥

नगरस्योपकण्ठे समीपे [नगरोपकण्ठे] तस्थिवांसं स्थितं तम् अजं तस्याजस्यागमेनागमनेनाहृष्ट उत्पन्नो गुरुः प्रहर्षो यस्य सः [तदागमारुदगुरुप्रहर्षः] क्रथकैशिकेन्द्रः विदर्भराजः । प्रवृद्धोर्मिः ऊर्मिमाली समुद्रः चन्द्रमिव । प्रत्युज्जगाम ॥

१ 'वारणार्थालयोगे नृत्यैव' इ. ह० स० । 'अलं भूषणपर्यातिशक्तिवारणवाचकम् ।' इत्य-मरः । तस्मादिति-अनुरूपा प्रार्थना द्विर्ताप्ते-'तद्गतनाथातुग-' (५८) इति । २ 'अत्रोभयोरानन्दकारित्वं साम्यम् । नर्मदाशब्देन सुखदातृत्वं व्यञ्जयते' ह० । उदङ्गमुखः-उत्तरास्यः । 'उदङ्गमुखस्तु यह्नायात्' इति स्मृतेः । यदा उदङ्गमुख उपस्पृश्य । 'अन्तर्जानु तु चौ देशो उपविष्ट उदङ्गमुखः । प्रागवा त्राणेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्थितो' ॥ इति याज्ञवल्क्यः । इति ह० ३ अस्त्रविद्-अस्त्रविदः । इ. चा० दिनकरादिसम्मतः पाठः । अस्त्रविदोऽब्रज्ञात् इति तरयार्थः । निगृहीतशापात्-‘निगृहीतशासा’ इ. ह० द० चा० पठति । द० व्याचटे च-‘निःशेषेण गुरोः सकाशाद्वृहीतं वियादि शास्ति रक्षताति तथा ।’ ४ चित्ररथेन गन्धर्वराजेन निर्वृतं चैत्ररथम् ।

प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयार्थी नीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः ।
मेने यथा तत्र जनः समेतो वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ॥ ६२ ॥

एनम् अजम् अग्रयार्थी । सेवाधर्मेण पुरो गच्छनित्यर्थः । नीचैः नमः पुरं प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा प्रीत्या अर्पितश्रीः तथा तेन प्रकारेण उपाचरण् उपचरित्वान् [च] । यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतः मिलितः जनः वैदर्भं भोजम् आगन्तुं प्राघूर्णिकं मेने । अजं गृहेशं गृहपतिं मेने ॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां

प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।

रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्यां

बाल्यात्परामिव दशां मदनोऽध्युवास ॥ ६३ ॥

रघुप्रतिनिधिः रघुकल्पः । रघुतुल्य इत्यर्थः । उक्तं च दण्डिना सादृश्यवाचक-प्रस्तावे—‘ कल्पदेशीयदेश्यादि प्रत्यप्रतिनिधी अपि । ’ इति । सः अजः प्रणतैः नमस्तुतवद्दिः । कर्तरि चक्षः । तस्य भोजस्याधिकारो नियोगस्तस्य पुरुषैः [अधिकारपुरुषैः] । अधिकृतैरित्यर्थः । प्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भो यस्यास्ताम् [प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम्] । स्थापितमङ्गलकलशामित्यर्थः । रम्यां रमणीयां नवोपकार्या नृतनं राजभवनम् । ‘ उपकार्या राजसञ्चयन्युपचारचित्तेऽन्यवत् । ’ इति विश्वः । मदनः बाल्यात्परां शैशवादनन्तरां दशामिव । यौवनमित्यर्थः । अध्युवास अधिष्ठितवान् । तत्रोपितानित्यर्थः । ‘ उपानवध्याङ्गुसः । ’ इति कर्मत्वात् ॥

तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं

कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः ।

भावाववोधकलुषा दयितेव रात्रौ

निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी वभूव ॥ ६४ ॥

तत्र उपकार्यायाम् । स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः संमेलितो राजलोको येन तत् [स्वयंवरसमाहृतराजलोकं] कमनीयं सृहणीयं कन्याललाम कन्यामुश्रेष्ठम् । ‘ लल मांडली ललामापि प्रभावे पुष्टे व्यजे । श्रेष्ठभूषापुण्ड्रगृह्णपुच्छचिह्नश्चलिङ्गिषु ॥ ’ इति यादवः । लिप्सोः लव्युभिमच्छोः । लभेः सत्रन्तादुपत्ययः । अजस्य भावाववोधे पुश्पस्याभिप्रायपरिज्ञाने कलुषौ असमर्था [भावाववोधकलुषा]

१ तस्मिन्वयंवरे । इ. ह० । समेतः—‘ समरतः ’ ‘ समग्रः ’ इ. पा० । २ पठकृतीम् । चा० स० । प्राग्द्वारं यस्याः सा प्राग्द्वारा सा चासीं वेदिश्य तत्र निवेशितो हेचः कुम्भो यस्याः सा ताम् । इति दि० व्याख्याति । ‘ इतो एकादश श्वेतो वसन्ततिलकाढंदसा । तवक्षणं च—‘ उन्न वसन्ततिलका तभजा जगी गः । ’ इ. चा० । अधिकार०—‘ अधिकार० ’, पूर्ण०—‘ हेम ’ इ. पा० ३ मुन्धतयोति शब्दः । यदा तरयेन्दुमतीगतमनस्कतया ‘ अन्यचानुसक्तोयमित्यभिप्रायवेदनेन कलुषा अप्रसन्ना ’ इ. चा० ह० । इदृशा कान्तापि पन्युविविधानयैभिराजदभिमुखां भवति । चिरेण इ०—बहुषु स्थितेषु मां वृणीत न वेत्याकुलत्यात् चिरेण निद्रामगमत् ’ इ. ह० । ‘ केचित्तु निद्राकथनं शङ्करापापकं न भवतान्त्याहः ’ इ. चा०

दथितेव । रात्रौ निद्रा चिरेण नयनभिमुखी वभूव । 'राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः ।' इति भावः । अभिमुखीशब्दो डीपन्तङ्ग्यन्तो वा ॥

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं
शश्योत्तरच्छदविमर्दकुशाङ्गरागम् ।
सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रवोधं
प्रावोधयनुषासि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥

कर्णभूषणाभ्यां निपीडितौ पीवरौ पीनावंसौ यस्य तम् ॥ [कर्णभूषणनिपीडितपीव-रांसम्] । शश्योत्तरच्छदविमर्दकुशाङ्गरागम् । न लङ्गनासङ्गादिति भावः । प्रथितप्रवोधं प्रकृष्टज्ञानं तम् एनमजं सवयसः समानवयस्काः उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजाः वन्दिषुजाः । 'दैतालिकाः' इति वा पाठः । 'वैतालिका वोध-करा' इत्यमरः । वाग्भिः स्तुतिपाठैः उपसि प्रावोधयन् प्रवोधयामासुः ॥

रात्रिगता मतिमतां वर मुञ्च शश्यां
धात्रा द्विघैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव विभर्ति गुरुर्विनिद्र-
स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

हे मतिमतां वर । निर्धारणे पश्ची । रात्रिगता । शश्यां मुञ्च विनिद्रो भवेत्यथः । विनिद्रत्वे फलमाह—धात्रेति । धात्रा व्रद्धणा जगतः धूः भारः । 'धूः स्याद्यानमुखे भारे' इति यादवः । द्विघैव । द्वयोरेवेत्यर्थः । एवकारस्तृतीयनिपेधार्थः । विभक्ता ननु विभज्य स्थापिता खलु । तत्किमत आह—तां धुरम् एकतः एककोटौ तव गुरुः पिता विनिद्रः सन् विभर्ति । तस्याः धुरः भवान् । धुरं वहतीति धुर्यो भारवाही । तस्य पदं वहनस्थानम् । अपरं यद्युर्यपदं तदवलम्बी [अपरधुर्यपदावलम्बी] । ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः । न ह्युभयवाद्यमेको वहतीति भावः ॥

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्षमाणा
पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।

१ अयं है० चा० दि० व० सु० धर्म० वि० सम्मतः पाठः । 'प्रतिवोधहेतोः' इति दि० पठति । 'वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटायावन्धम्' 'वैतालिका ललितवन्धनोहराभिः' इ. तृ० पादपा० । २ मधुरगानेन हि प्रभूणां प्रवोधः क्रियते । तथाहि भोजः—मृदुभिर्मर्दनैः पादे शीतीर्व्यं जनकैस्तथा । शुती वा मधुरैर्गानैनिद्रातो बोधयेत्प्रभूम् ॥ इ. है० ३ ताम्—'याम्' विनिद्रः—'वितन्द्रः' इ. पा०

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७ ॥

चन्द्राराविन्द्राजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धिमाश्रियोच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेन । रुद्धन्तरासङ्गोऽत्र खन्यते । भवता पर्युत्सुकत्वभेषि । त्वय्यनुरक्तलम्बी-त्यर्थः । 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति सप्तम्यर्थे तृतीया । अपिशब्दस्तद्विप्रयामुराग-स्थानेष्यत्वयोत्तनार्थः । निशि खण्डिता भर्तुरन्यासङ्गज्ञानकलुषिता अवलेव नायिकेव । 'ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेष्यांकयायिता' इति दशरूपके । अनवेक्षमाणा अविचारयती सती । उपेक्षमाणेत्यर्थः । लक्ष्मीः येन चन्द्रेण सह । त्वदाननसदशत्वादिति भावः । विनोदयति विनोदं करोति । विनोदशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्चत्ययः । साददयद-शीनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानीति भावः । स चन्द्रः अपि दिगन्तलम्बी पश्चिमाशां गतः सन् । अस्तं गच्छन्तित्यर्थः । अत एव त्वदाननरुचिं विजहाति । तन्मुख-रादद्यं त्यजतीत्यर्थः । अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृहाणेति भावः । अथवा ['ह्यनेवैश्यमाणा' इति पाठे] निद्रावशेन भवतानवेश्यमाणाऽनिरीक्ष्यमाणा । कर्मणि शानन् । लक्ष्मीः प्रयोजककर्त्री येन प्रयोजयेन चन्द्रेण पर्युत्सुकत्वं त्वद्विरहवेदनाम् । 'कालाक्षमत्वमौसु-क्यं मनस्तापञ्चरादिकृत' । इयलङ्कारे । विनोदयति निरासयतीति योजना । शेषं पूर्ववत् । नाथस्त्वर्थोपपत्तिमपश्यन्निमं पक्षमुपैक्षिष्ठ ॥

तद्वलगुना युगपदुनिमपितेन ताव-

त्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।

प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-

श्रक्षुस्तव प्रचंलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ६८ ॥

तत् तस्मालक्ष्मीपरिग्रहणाद् वलगुना मनोज्ञेन । 'वलु स्थाने मनोज्ञे च वलु भाग्नित-

१ यदा 'अपि' शब्दस्य 'भवता' इत्यनेनात्ययः । भवतापि त्वद्विषयकमर्पि । अत एवान-पेक्षणीयं पर्युत्सुकत्वम् । २ अयं वषभसम्मनः पाठः । तद्रचास्या यथा-हे मतिमतां वर सोपि चन्द्रस्त्वदाननरुचिं तव मुखकान्ति विजहाति परित्यज्यस्तं वजाति । विच्छायीभवतीत्यर्थः । कोसावित्याह । हि निश्चितम् । लक्ष्मीः श्रीभवता त्वयाऽनवेश्यमाणाऽसेव्यमाना सती निशि रात्री येन चन्द्रमसा सह पर्युत्सुकत्वं विनोदयति रणणकल्पमातिवाहयति । किंभूतेन त्वया । निद्रावशेन निदया वशीकृतेन । किंभूतश्रन्दः । दिगन्तलम्बी । केव लक्ष्मीः । खण्डिताऽवलेव । यथा खण्डितावला निशि रात्री नार्यन्तरसङ्गाद्वचानवेश्यमाणा सती क्वापि तत्पतिनिधिमुहूर्त-श्रिधाने औत्सुक्यं विनोदयति । इ० । खण्डितालक्षणं वषभव्यास्याने-निद्राकायायमुक्लीकृत-तामनेत्रो नारीनवव्रणविशेषविचित्रिताङ्गः । यस्याः कुतोपि शृहमेति पतिः प्रभाते सा खण्ड-तेति कथिता कविभिः पुराणे ॥ इति । 'अनवेक्षमाणा' इत्यत्र 'अनपेक्षमाणा' इति दि० पठति 'अनभिलषन्ना' इति व्याचष्टे च । दि० तु श्वेकमिमं प्रक्षिमं मन्यते । अयं श्वेकां भिन्नरूपः पश्यते कथित् । यथा-

निद्रावशं त्वयिं गते शशिना कथंचिद्वात्मानमाननरुचा [चिः] भवता वियुज्य [विनोदः] । लक्ष्मीर्विभातसमयेषि हि [प्रिय] दर्शनेन पर्युत्सुका प्रणयिनी [यणी] निशि खण्डितेव ॥

मन्यवत् । इति विश्वः । युगपत् तावत् उन्मिषितेन युगपदेवोन्मीलितेन सद्यः द्वे अपि परस्परतुलाम् अन्योःयुसाद्यम् अधिरोहतां प्राप्नुताम् । प्रार्थनायां लोद् के द्वे । अन्तः [प्रस्पन्दमानपर्षेतरतारम्] प्रस्पन्दमाना चलन्ती पर्षेतरा स्निग्धा तारा कनीनिका यस्य तत्थोक्तम् । 'तारकाक्षणः कनीनिका' इत्यमरः । तव चक्षुः । अन्तः प्रचलितभ्रमरं चलदृढ़ं पद्मं च । युगपुन्मेषे संर्णेयसाद्यलाभ इति भावः ॥

वृन्ताच्छूर्थं हरति पुष्पमनोकहानां

संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः

सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुखमारुतस्य निश्च-
सपवनस्य सौरभ्यम् तादक्षैगन्धमित्यर्थः । परगुणेन अन्यदीयगुणेन । साक्रांतिक-
गन्धेनेत्यर्थः । इप्सुः आप्तुमिच्छुः इव । 'आप्तायृधामीत्' इतीकारादेशः । अनोक्तहानां
वृक्षाणां श्लथं शिथिलं पुष्पं वृन्तात् पुष्पवन्धनात् । 'इन्तं प्रसववन्धनम्' इत्यमरः ।
हराति आदते । अरुणांशुभिन्नैः तरणिकिरणोद्गोषितैः सरसि जातैः सरसिजैः कमलै-
सह । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अल्कृ । संसृज्यते संगच्छते । सर्जेदैवादिः
कात्कर्तरि लद् ॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु

निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।

आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्टे

लीलास्मितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

ताम्रोदरेषु अरणाम्बन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौता या हारगुलिका मुक्तामण्य-
स्तद्विशदं [निर्धौतहारगुलिकाविशदं] हिमाम्भः लब्धपरभागतया लब्धो-
त्कर्पतया । 'परभागो गुणोत्कर्षे' इति यादवः । अधरोष्टे त्वदीयं सदशनार्चिः दन्त-
कान्तिसहितं लीलास्मितमिव आभाति शोभते ॥

१ अस्मात्परं भिन्नरूपं श्लोकं पठन्ति सु० दि० रादयः—

मन्दं निवाति हिमसंभृतशीतभावः संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ॥

सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य यत्रो गुणान्प्रति निशापरिणामवायुः ॥

संमृज्यते—'संयुज्यते' इ. पा. २ उत्तमजातीयपुरुषस्य मुखमारुतः पद्मसुरभिर्भवति । प्र-
स. श्लो. ४३ द्रष्टव्यः । ३ अनसः शकटस्याकं गतिं हन्तीति अनोक्तः । ४ 'दुमपल्लवेषु'
इ. पा० । 'निर्धौत०-'निर्धूतहारगुलिका-' इ. पा० । ५ लीलास्मितम्—लीलया स्मितं विलासा-
न्मन्दहसितम् । उक्तं च साहित्यदर्पणे—'उयेष्टानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते
च । 'इत्या० । लब्धोति—अनुरूपभाववर्णं कुमारे—पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताकलं वा
रुद्गविहृमस्थम् । ततोऽनुरूपाद्विशदस्य तस्यास्तात्रौष्ठपर्यगतरुचः स्मितस्य ॥ इति ।

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-
रहाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।
आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते
किं वा रिपूस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनात्ति ॥ ७१ ॥

प्रतापनिधिः तेजोनिधिः भानुः यावत् न आक्रमते नोद्रच्छति । ‘आड उद्गमने’ इत्यात्मनेपदम् । तावत् । भानावनुदित एवेत्यर्थः । अह्नाय ज्ञटिति । ‘द्राघजटित्य-ज्ञसाहाय’ इत्यमरः । अरुणेन अनूरुणा । ‘सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः’ इत्यमरः । तमः निरस्तम् । तथाहि । हे वीर त्वयि आयोधनेषु युद्धेषु । ‘युद्धमायोधनं जन्यम्’ इत्यमरः । अग्रसरतां पुरःसरतां [आयोधनाग्रसरतां] योते सति तव गुरुः पिता रिपून् स्वयम् उच्छिनात्ति किं वा नोच्छिनत्येवेत्यर्थः । न खलु योग्यपुनर्न्यस्तभाराणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखेद इति भावः ॥

शयां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बवेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ।
येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगा-
द्विनाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

उभाभ्यां पक्षाभ्यां पाश्चाभ्यां विनीतापगता निद्रा येषां ते उभयपक्षविनीतनिद्राः । अत्र समासविषय उभशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव साधुरित्यनुसंधेयम् । यथाह कैयटः—‘उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यप्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषय उभशब्दस्य प्रयोगो मा भूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् उभयपुंत्र इत्यादि भवति’ इति । [मुखरशृङ्खल-कर्षिणः] मुखराण्युत्थानचलनाच्छब्दायमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्वन्तीति तथोक्ताः ते तव स्तम्बे रमन्त इति स्तम्बवेरमाः हस्तिनः । ‘स्तम्बकर्णयो रमिजपोः’ इत्यच्चप्रत्ययः । ‘हस्तिमूचकयोः’ इति वक्तव्यात् । ‘इमः स्तम्बवेरमः पद्मी’ इत्यमरः ।

३ ‘त्वयि संप्रामाग्रणीत्वं प्राप्ते सति’ इ. ह० । अप्रसरताम्-अत्र ह० चा० ब्याख्या यथा—“पूरोऽरुणोऽप्रेषु सतेः” इति सूते न्यासकृत्-‘अप्रेसरः इत्येतद्वूपं सप्तम्या अलुकापि सिः यत्येव । अप्रें सरतीत्यसप्तम्यन्त टपपदे अप्रेसर इत्येतद्वूपं यथा स्यादित्येवमर्थमयेशब्दस्य एकारान्तत्वनिपातनमिति विज्ञेयम्’ । अतः अप्रसरता इति प्रयोगश्चिन्त्यः । तथा—पुरां अप्रेसरः इष्टाप्रतःसरः पुरःसराः । यथात्रैव पष्ठे सर्गे “अप्रेसरैर्वजिभिरुद्धृतानि” । भन्ते-हरिश “किं जीर्ण वृणमनि मानमहतामप्रेसरः केसरी” इति । अथवा अप्रे सरन्तः गच्छन्तः अप्रसरन्तः । तेषां मुभदानां मध्ये वीर इति वा । तदा त्वयि रिपून् यात इति । सरतीति सरः । “पचायच्च” इति विशेषणसमासे साधुत्वमिति वा । ‘यडोचि च’ इति सूष्मे सर्वे धातवः पचायन्तःपातिनः इति न्यासकृत् । तथात्रैव नवमे सर्गे ‘सवरुणारुणा-प्रसरं रुचा’ ‘हरिह्यामप्सरेण धनुर्भूता’ ‘यूथं तदप्रसरगविंतकृष्णसारं’ इति । ५ ‘सेनागजा’ इ. पा० । ६ ‘कान्ति’ इ. पा० ४ ‘कैयटविवरणे च-‘उभादुदात्तो नित्यमित्यश्चरितत्वाद्वित्येतत्रानुवर्तते । न तत्रिवृत्यर्थं नित्यमहणम्’ इति भावः ।’ इ. ह०

‘तत्पुरुषे कृति वहुलम्’ इति सप्तम्या अलुक् । शश्यां जहति लजन्ति । येषां स्तम्बेर-
माणाम् । दन्ताः कोशां इव दन्तकोशाः । दन्तकुड्मलाः । तस्मणारुणराग-
योगात् वालाकीरुणसंपर्कात् भिन्नाद्रिगैरिकतटाः इव विभान्ति । धातुरक्ताः
इव भान्तीत्यर्थः ॥

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजाक्ष वनायुदेश्याः ।
वक्त्रोपमणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
लेश्वानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥ ७३ ॥

हे वनजाक्ष नीरजाक्ष । ‘वनं नीरं वनं सत्वम्’ इति शाश्वतः । दीर्घेषु पटम-
ण्डपेषु नियमिताः वद्वाः वनायुदेशो भवाः । ‘पारसीका वनायुजाः’ इति
हलायुधः । अमी वाहाः अश्वाः निद्रां विहाय पुरोगतानि लेश्वानि आस्वाद्यानि
सैन्धवशिलाशकलानि । ‘सैन्धवोऽस्त्री सित(शीत)शिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।’
इत्यमरः । वक्त्रोपमणा मलिनयन्ति मलिनानि कुर्वन्ति । उक्तं च सिद्धयोगसंग्रहे—
‘पूर्वाह्नकाले चाश्वानां प्रायशो लवणं हितम् । शश्लमोहविवन्धनं लवणं सैन्धवं वरम् ॥’
इत्यादि ॥

भवति विरलभक्तिमर्णानपुष्पोपहारः
स्वकिरणपरिवेषोऽद्वेदशून्याः प्रदीपाः ।
अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रवोधप्रयुक्ता-
मनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाकपञ्चरस्थः ॥ ७४ ॥

[म्लानपुष्पोपहारः] म्लानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा म्लानत्वादेव विरलभक्तिः
विरलरचनः भवति । प्रदीपाः च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्योऽद्वेदेन स्फुरणेन शून्याः
[स्वकिरणपरिवेषोऽद्वेदशून्याः] भवन्ति । निस्तेजस्का भवन्तीत्यर्थः । अपि चायं
मञ्जुवाक् मधुरवचनः पञ्चरस्थः ते तव शुकः त्वत्प्रबोधनेमिते प्रयुक्तामुच्चारितां
[त्वत्प्रबोधप्रयुक्तां] नः अस्माकं गिरं वाणीम् अनुवदति । अनुकृत्य वदती-
त्यर्थः । इत्थं प्रभातलिङ्गानि वर्तन्ते । अतः प्रबोद्धव्यमिति भावं ॥

इति विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैः कुमारः
सपदि विग्नतनिद्रस्तत्प्रमुञ्जाश्वकार ।

१ ‘कांशस्तु कुइमले पात्रे दिव्यखड्विधानयोः । इति विशः । २ ‘वनजेक्षण वहिः [वाहिः]-
देश्याः’ इ. ‘वनायुजास्ते’ इ. पा० । ३ श्वेतद्रव्यस्य मालिनी वृत्तम् । ‘ननमययुतेयं
मालिना भोगिलोकः’ इति तत्क्षणम् । ४ ‘विहत-विहत-गलित-निद्रः’ इ. पा० ।

मदपदुनिनदद्विर्बोधितोराजहंसैः
सुरगज इव गङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

इति इत्यं विरचितवाग्मिभः बन्दिपुत्रैः वैतालिकैः । पुत्रग्रहणं समानवयस्कत्व-योतनार्थम् । सपदि विगतनिद्रः कुमारः । तल्पं शश्याद्वारेषु । इत्यमरः । उज्ज्ञान्त्रकार विसर्ज । 'इजादेव गुरुमतोऽनुच्छः' इत्याम्प्रत्ययः । कथमिव । मदेन पदु मधुरं [मदपदु] निनदद्विः राजहंसैः वोधितः [सुप्रतीकः] सुप्रतीकार्यः सुरगजः इशानदिग्गजः गङ्गाया इदं गङ्गम् सैकतं पुलिनम् इव । 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ।' इत्यमरः । 'सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यप्रत्ययः । सुप्रतीकग्रहणं प्रायशः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटविहारसंभवादित्यनुसंधेयम् ॥

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपक्षमा ।
कुशलविरचितानुकूलवेषः क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थम् ॥ ७६ ॥

अथ उत्यानानन्तरमश्चितानि चारूप्यक्षिपक्षमाणि यस्य सः [अश्चित्ताक्षिपक्षमा] अजः शास्त्रे दृष्टमवगतं [शास्त्रदृष्टं] दिवसमुखोचितं प्रातःकालोचितं विधिम् अनुष्टानम् अवसाय्य समाप्य । स्यतेर्घन्तात् त्वप् । [कुशलविरचितानुकूलवेषः] कुशलैः प्रसाधनदक्षैर्विरचितोऽनुकूलः स्वयंवरोचितो वेषो नेपथ्यं यस्य स तथोक्तः सन् । स्वयं-वरस्थं क्षितिपसमाजं राजसमूहम् अगात् अगमत् । 'इणो गा छुडि' इति गादेशः पुष्पिताप्रावृत्तमेतत् । तलक्षणम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश पुष्पिताप्रा ।' इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथस्तुरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
द्याख्यया समेतो महाकविभीकालिशासकृतौ रघुवंशे महारूप्ये
अजस्वयंवराभिगमनो नाम पञ्चमः सर्गः ।

१. अस्मात्परमस्माकातिभिन्नं श्लोकं पठन्ति चा० दयः—

इति स विगतनिद्रस्तल्पमल्पेतरांशः सुरगज इव गङ्गासैकतं सुप्रतीकः ।

परिजनवनितानां पादयोर्व्यापृतानां वलयमणिविद्वै प्रच्छशनन्ते सुमोच्च ॥

२ 'अनुरूपवेषः' इ. पा०. ३ अनेन सुलक्षणवोक्तिः । उक्तं च-' मुखमर्धं शरीररय सर्वं ॥ मुखमुच्यते । तत्राणि नासिका थेष्ठा नासिकायाभ्य लोचने ॥' इ० चा०.

पृष्ठः सर्गः ।

~~~~~

जाह्नवी मूर्धि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।
कामारिं कामतातं वा कंचिदेकं (देवं) भजामहे ॥

सं तत्र मञ्चेषु मनोङ्गवेषान्सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।

वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्वरलोकपालान् ॥ १ ॥

सः अजः तैत्र स्थाने उपचाँरवत्सु राजोपचारवत्सु मञ्चेषु पर्यङ्केषु सिंहासनस्थान् मनोङ्गवेषान् मनोहरनेपथ्यान् वैमानिकानां विमानैश्वरताम् । ‘ चरति’ इति ठक्प्रत्ययः । मरुताम् अमराणाम् । ‘ मरूतौ पवनामरौ ’ इत्यमरः । आकृष्टलीलान् गृहीतसौभाग्यान् । आकृष्टमस्त्रोलानित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । नरलोकपालयन्तीति नरलोकपालाः । कर्मण्यप्रत्ययः । तान् भूपालान् [नरलोकपालान्] अपश्यत् । सर्गेऽपि नुपजातिश्छन्दः ॥

रतेगृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो वभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥ २ ॥

‘ रतिः स्मरप्रियायां च रागे च सुरते स्मृता । ’ इति विश्वः । रतेः कामप्रियायाः गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन । गृहीतरत्यगुनयेनेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । इश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं काममिव स्थितं काकुत्स्थम् अजम् आलोकयतां नृपाणां मनः इन्दुमतीनिराशां वैदमीनिःस्मृहं वभूव । इन्दुमती सत्पतिमेनं विहाय नास्मान्वरिष्यतीति निश्चिक्षयुरित्यर्थः । सर्वातिशयसौन्दर्यमस्येति भावः ॥

वैदर्भनिर्दिष्टैङ्गसौ कुमारः वल्लसेन सोपानपथेन मञ्चम् ।

शिलाविभङ्गंमृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥ ३ ॥

असौ कुमारः वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं [वैदर्भनिर्दिष्टम्] मञ्चं पर्यङ्कं कल्पसेन सुविहितेन सोपानपथेन मृगराजशावः सिंहोतः । ‘ पोतः पाकोऽर्भको डिमः पृथुकः शावकः शिशुः । ’ इत्यमरः । शिलानां विभङ्गभङ्गाभिः [शिलाविभङ्गः] तुङ्गम् उत्तं नगोत्सङ्गं शैलाग्रम् इव । आरुरोह ॥

पराधर्यवर्णास्तरणोपपनमासेदिवानरत्नवदासनं सः ।

भूयिष्टमासीदुपमेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४ ॥

? जहोरपत्यं आ जाह्नवीं । सा कामारिः शिवस्य शिरसि वर्तते । कामतातस्य प्रयुचितुः कृष्णस्य । विज्ञारित्यर्थः । पादे वर्तते । अत्रोभयोः साम्यादभेदरूपत्वं विनितम् । २ इमं शोकं मिन्नरूपत्वेन पठनः चाऽ सु० । यथा—

सं तत्र मञ्चेषु विमानकल्पेष्वाकल्पसंमूर्छितरूपशोभान् ।

सिंहासनस्थान्नुपतीनपदयत् [न्द्रिश्च] द्युपान् प्रशस्तानिव हैमवेशी (र) ॥

३ तत्र—‘समाज’ है० चाऽ । ४ चित्रादिपचारो वियतं येषु तेषु तथोक्तेषु । ५ मु० ६ सिंहासनस्योपरि सिंहासनं मञ्चकं कथ्यते । ६. मु० ६-ईश्वरपदेन दानसामर्थ्यं तूचितम् । है०. ७ ‘अथो’ इ. पा. ८ कुमार इत्युक्तवात् ‘शावः’ इति पदम् । है०.

परार्थ्याः श्रेष्ठा वर्णा नीलपीतादयो यस्य तेनास्तरणेन कम्बलादिनोपपत्रं मंगनं
[पराधर्यवर्णास्तरणोपपत्रम्] रत्नवत् रत्नवचितम् आसनं सिंहासनम् आस-
दिवान् अधिष्ठितवान् सः अजः । मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या रह इ-
‘सेनानीरमिर्गुहः’ इत्यमरः । भूयिष्ठम् अत्यर्थम् उपमेयकान्तिः आसीत् । मवूरम्य
विचित्रहृष्टवात्तसाम्यं रत्नासनस्य । तद्वारा च तदाख्येयोरपीति भावः ॥
तासु श्रिया राजपरम्परासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।
सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्किषु विद्युतेव ॥ ५ ॥

तासु राजपरम्परासु श्रिया लक्ष्मा कव्यी पयोमुचां मेघानां पङ्किषु वि-
द्युतेव सहस्रधा विभक्तः । तरङ्गेषु तरणिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामित इत्यर्थः ।
प्रभाविशेषस्योदयेनाविभावेन दुर्निरीक्ष्यः दुर्दर्शनः [प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः]
आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचत् व्ययोतिष्ठ । ‘युद्ध्यो लुडि’ इति परस्मैपदम् । युता-
दित्वादइप्रत्ययः । तस्मिन्समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकरतया तेषां किमपि दुरासदं तेजः
प्रादुरासीदित्यर्थः ॥

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।

राज धाम्ना रघुमुनुरेव कल्पदुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥

महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्थानाम् । उदारनेपथ्यभृताम् उज्ज्वल-
वेषधारिणां तेषां राजां मध्ये । कल्पदुमाणां मध्ये पारिजातः इव सुरदुमविशेष
इव । ‘पैतै देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । संतानः कल्पदुक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥’
इत्यमरः । स रघुमुनुरेव धाम्ना तेजसा । ‘भूमा’ इति पाठेऽतिशयेनत्यर्थः । राज
अत्र कल्पदुमशब्दः पश्चान्यतमविशेषवचनः । उपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्युत्पत्त्या सुरदुम-
माणोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसधेयम् । कल्पा इति द्वुमाः कल्पदुमां इति विग्रहः ॥

नेत्रवजाः पौरजनस्य तस्मिन्विहाय सर्वान्वृपतीनिपेतुः ।

मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥

पौरजनस्य नेत्रवजाः सर्वान्वृपतीनिविहाय तस्मिन् अजे निपेतुः । स एव
सर्वोत्कर्षेण ददेश इत्यर्थः । कथमिव । मदोत्कटे मदेनोद्दिनगण्डे निर्भरमदे वा वन्ये
गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे । रेचिता रिक्तोक्ताः पुष्पाणां वृक्षा यैस्ते [रेचित-

१ ‘सहस्रधामा’ इ. पा० २ ‘प्रतापोद्रमस्य विशुत्पक्षे वर्णभेदस्य’ है० । विशुत्पक्ष चतुर्विधाः ।
तदक्तं ज्योतिषं-‘वाताय कपिला विशुदातपाय हि लोहिता । पांता वर्णाय विजेया दुर्भिक्षाय सिता
भवेत् ॥’ इति । ‘मेघोपमा राजां मालिन्यार्थम्’ इ. है०

३ ‘कल्पयन्ति मनोरथानिति कल्पः । स आसौ द्रुमश्च । पञ्चानां मध्ये एकस्य कल्पदुमस्य
शब्दवाच्यव्यं यथापि प्रतापे तथापि प्रवृच्छिनामिनस्य संकल्पार्थस्य पूरणेन पञ्चानामपि सा-
धारण्याकल्पदुमाणामिनि बहुवचनम् । यथा माघकार्ये ‘कल्पदुमैः सह विचित्रफलैरितेभुः ।’
इति है० । उपमालङ्कारः ।

४ गन्धप्रधाने द्विपे । तदक्षणं पालकार्ये-‘यस्य गन्धं समाप्राय न तिष्ठन्ति प्रतिदिपाः । ते
गन्धहस्तिनं प्राहृष्टपतंजयावहम् ॥’ इति ।

पुष्पवृक्षाः] त्वक्पुष्पवृक्षाः इत्यर्थः । द्विरेकाः भज्ञाः इव । द्विपस्य वन्यविशेषणं द्विरेकाणां पुष्पवृक्षत्यागसंभावनार्थं कृतम् ॥

त्रिभिर्विशेषपक्माह—

अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयद्वैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।
संचारिते चागुरुसारयोनौ धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥ ८ ॥

अथ अन्वयद्वैः राजवंशाभिः वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः । ‘वन्दिनः स्तुतिपाठकाः’ इत्यमरः । सोमार्कवंश्ये सोमसूर्यवंशभवे नरदेवलोके राजसमूहे स्तुते सति । विवेशेत्युत्तरेण सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । संचारिते समन्तात्रचारिते । अगुरुसारो योनिः कारणं यस्य तस्मिन् [अगुरुसारयोनौ] धूपे च वैजयन्तीः पताकाः समुत्सर्पति सति । अतिकम्य गच्छति सति ॥

पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतवृत्यहेताँ ।

प्रध्मातशङ्के परितो दिग्नांस्तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥

किं च । पुरस्योपकण्ठे सनीप उपवनान्याश्रयो थेषां तेषां [पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणाम्] कलापिनां बहिणाम् उद्धतवृत्यहेतौ मेघवनिसाद्यात्ताण्डवकारणे । प्रध्माताः पूरिताः शङ्काः यत्र तस्मिन् [प्रध्मातशङ्के] । मङ्गलार्थे मङ्गलप्रयोजनके । तूर्यस्वने वायघोषे परितः सर्वतः दिग्नान् मूर्च्छति व्याप्तुवति सति ॥

मनुष्यवाहूं चतुरस्त्यानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिंवरा कलृस्त्विवाहवेषा ॥ १० ॥

पतिं वृणोतीति पतिंवरा स्वयंवरा । ‘अथ स्वयंवरा । पतिंवरा च वर्या च’ इत्यमरः । ‘संज्ञायां भृत्यृजि’ इत्यादिना खच्चत्रत्ययः । कलृस्त्विवाहवेषा कन्या इन्दुमती मनुष्यवाहूं [मनुष्यवाहूं] परिवारेण परिजनेन शोभि [परिवारशोभि] चतुरस्त्यानं चतुरस्त्वाहनं शिखिकाम् अध्यास्य आरुद्य मञ्चान्तरे मञ्चमध्ये यो राजमार्गस्तं [मञ्चान्तरराजमार्गम्] विवेश ॥

१ ‘धूमं शिखाभावितकेतुमालं’ इति दि० पठाति । ‘धूपे शिखावासितकेतुमाले’ इ. च पा०.

२ आर्यावंते हि पौराणिकनृपाणां द्विव वंशविस्तरः । तथा हि । नारायणनाभिकमलात्मप्रथमं ब्रह्मा जंज । तम्यु पुत्रो मरीचिः । तत्सुतः कश्यपः । तस्य सूर्यः । तस्य वैवस्वतो मनुः ।

३ एव कृतयुगे मूर्यवंशस्य प्रथमो राजा । वेतायां तस्य पुत्रं पैश्वाकुरयोःयायां राजासीत् । चन्द्रयुत्रो बुधो वैवस्वतमनुकन्यामिलामुपयंते । इलायां पुरुरवा जातः । स च चन्द्रवंशस्य प्रथमो राजा । ४ ‘शिखण्डनाम्’ इ. पा. ४ कंबवः । शमयन्त्यमङ्गलमिति शङ्काः । ‘पायात्सवः’ कुमुदकुन्दस्त्रणालगौरः शङ्की हरः । करतलाम्बरपूर्णचन्द्रः । नादेन यस्य सुरशङ्कविलासिनीनां नाड्यो भवनित शिथिला जघनस्थलीषु ॥’ इ. ह०० । शं खनाति जनयति, शं खमस्योति वा । शमयत्यलक्ष्मी वा । ५ ‘चतुरन्तयानम्’ ‘चतुरं च यानम्’ इ. पा० ६ ‘कौतकशुद्धवेष’ इ. पा० ७ ‘चतस्रोऽस्योऽस्य चतुरस्त्वं । ८ मञ्चानामन्तरमेव राजमार्गस्त्विति वा ।

तस्मिन्विधानातिशये विधातुः कन्यामये नेत्रशतेकलक्ष्ये ।

निपेतुरन्तःकरणैरेन्द्रा देहः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥

नेत्रशतानामेकलक्ष्य एकदश्य [नेत्रशतेकलक्ष्य] कन्यामये कन्याहपे तस्मिन् विधातुः विधानातिशये मृष्टिविशेषं नरेन्द्राः अन्तःकरणैः निपेतुः । आसनेषु देहैः केवलं दहैस्वे स्थिताः । देहानपि विमूल्य तत्रैव दत्तचित्ता बभूविरेत्वर्थः । अन्तःकरणकर्तृके निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वब्यपदेश आदरातिशयार्थः ॥

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।

प्रवालशोभा इव पादपानां शङ्गारचेष्टा विविधा वभूवुः ॥ १२ ॥

ताम् इन्दुमती प्रति । अभिव्यक्तमनोरथानां प्रलडाभिलपाणां महीपतीनां राजां प्रणयाग्रदूत्यः । प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा । ' प्रणयस्त्वमी । विष्टम्भयाच्चाप्रेमाणः ' इत्यमरः । प्रणयेष्वग्रदूत्यः प्रथमदूतिकाः । प्रणयप्रकाशकत्वसाम्यादृतीत्वब्यपदेशः । विविधाः शङ्गारचेष्टाः शङ्गारविकाराः पादपानां प्रवालशोभाः पङ्कवसंपदः इव वभूवुः उत्पन्नाः । अत्र शङ्गारलक्षणं रसमुधाकरे—' विभावैरनुभावैथ स्वोच्छैर्व्यभिचारिभिः । नीता सदस्यरस्यत्वं गतिः शङ्गार उच्यते ॥ ' रसतिरिच्छाविशेषः । तच्चोक्तं तत्रैव—' यूनो-रन्योन्यविषयस्थायितीच्छा रतिः स्मृता । ' इति । चेष्टाशन्देन तदनुभावविशेषां उच्यन्ते । तेऽपि तत्रैवोक्ताः—' भावं मनोगतं ताक्षास्त्वदेतुं व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा इति स्यात् शूविक्षेपस्मितादयः ॥ ते चतुर्वा चित्तग्रावाग्नुदशारम्भसंभवाः ॥ ' इति । तत्र गात्रारम्भ-संभवांवेशाशब्दोक्ताननुभावान् ' कथित्— इत्यादिभिः श्लोकैवद्यति । शङ्गाराभासश्चायम् । एकत्रैव प्रतिपादनात् । तदुक्तम्—' एकत्रैवानुरागश्चत्तिर्यकशब्दगतोऽपि वा । योगितां वहु-सक्तिश्चेदसामास्त्रिया मतः ॥ ' इति ॥

'शङ्गारचेष्टा वभूवुः' इत्युक्तम् । ता एव दर्शयति—

कथित्कराभ्यामुपगृहनालम्लोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तःपरिवेषवन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाश्चकार ॥ १३ ॥

कश्चित् राजा कराभ्यां पाणिभ्याम् उपगृहनालं शृणुतनालम् । [आलोलप-त्राभिहतद्विरेफम्] आलोलैश्चलैः पत्रैभिहतास्ताडिता द्विरेफा भ्रमरा येन तत्थो-

१ निमोणकौशलं । इ. चा० । उपनिर्माणकौशलसामायामित्यर्थः । २ दर्शनमात्रेण तयां मन आचकर्षेत वाक्यार्थः । ह० चा० ३ प्रवालोपमया शङ्गारचेष्टानामभिनवन्वै सूचितम् । ह० ४ शङ्गं हि मन्मथं द्वेदस्तदागमनहेतुकः । पुरुषप्रमदाभूमिः शङ्गार इति गीयते ॥ ' अन्योन्या-नरक्षयाः ओंपुंसयांश्चाविशेषः शङ्गारः ' इ. सद्गृहः । ' यथास्वर्मनिद्याणां प्रवृत्तो वाडमन-सम्माभिमानः शङ्गारः ' इति भाजः । यदाह—' चेष्टा भर्वन्ति पुजायोर्यां रन्यन्था विरक्षयाः । संभोगां विप्रयोगश्च शङ्गारो द्विविधो मतः ॥ क्तुमान्यालङ्कारः प्रियजनगान्धवंप्रणयसंवानिः । उपवनगमनविहारः शङ्गाररसः समुद्वति ॥ नयनवदनप्रसादं भूतिमधुरवचोप्तिप्रमादश्च लिनितश्राङ्गविहारस्तदभिनयः मंप्रयोक्तव्यः ॥ इ. भरतः । ह० चा० । काव्यित शङ्गारस्य त्रिविद्य-माहुः—'अयोगां विप्रयोगश्च संभोगश्चेत् स विधा । ' इति । चा० दि० ।

कम् । रजोभिः परागैः अन्तः परिवेषं मण्डलं ब्रह्मातीति अन्तःपरिवेषवन्धि । लीलारविन्दं भ्रमयाच्चकार । करस्थलालारविन्दवत्त्वयाहं भ्रमयितव्य इति नृपा-भिप्रायः । हस्तघूर्णकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

विस्त्रस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्रम् ।

प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाशं निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः ॥ १४ ॥

विलसनशीलः विलासी । 'वौ कषलसकथवस्मः' इति धिनुष्प्रत्ययः । अपरः राजा अंसाद् विस्त्रस्तं रत्नानुविद्धं रत्नवचितं यदङ्गदं केयूरं तस्य कोटिलम्बं [रत्ना-नुविद्धाङ्गदकोटिलग्रम्] प्रालम्बम् छुलम्बिनीं खजम् । 'प्रालम्बमृजुलम्बवस्यात्कषात्' इत्यमरः । 'प्रावारम्' इति पाठे तु उत्तरीयं वक्त्रम् । उत्कृष्य उद्धृत्य [साचीकृतचारुवक्त्रः] साँचीकृतं तिर्थकृतं चारु वक्त्रं यस्य स तथोक्तः सन् यथावकाशं स्वस्यानं निनाय । प्रावारोक्षेपणच्छेनाहं त्वामेवं परिप्स्य इति नृपाभिप्रायः । गोपनीयं किञ्चिदङ्गेऽस्ति ततोयं प्रावृत्त इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

आकुञ्जिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभः ।

तिर्थग्विसंसर्पिनखप्रभेण पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥ १५ ॥

ततः पूर्वोक्ताद् अन्यः अपरो राजा किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभः ईपदर्वाक्षातितनेत्रशोभः सन् । आकुञ्जिता आभुमा अर्गाङ्गुलयो यस्य तेन [आकुञ्जिताग्राङ्गुलिना] तिर्थग्विसंसर्पिण्यो नखप्रभा यस्य तेन [तिर्थग्विसंसर्पिनखप्रभेण] च पादेन हैमं हिरण्मयं पीठं पादपीठं विलिलेख लिखितेवान् । पादाङ्गुलीनामाकुञ्जनेन त्वं मत्समीपमागच्छेति नृपाभिप्रायः । भूमिविलेखकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्यशयः । भूमिविलेखनं तु लक्ष्मीविनाशहेतुः ॥

निवेश्य वामं भुजमासनार्थं तत्संनिवेशादधिकोन्नतांसः ।

कथिद्वित्त्रिकभिन्नहारः सुहृत्समाभापणतत्परोऽभूत् ॥ १६ ॥

कथिद् राजा वामं भुजमासनार्थं सिंहासनैकदेशे निवेश्य संस्थाप्य तत्संनिवेशात् तस्य वामभुजस्य संनिवेशात्संस्थापनाद् [अधिकोन्नतांसः] अधिकोन्नतः अंसो वामांस एव यस्य स तथोक्तः सन् । विकृते परावृते त्रिके त्रिकप्रदेशे भिन्नहारोऽलाङ्गितहारः [विकृतत्रिकभिन्नहारः] सन् । 'पृष्ठवेशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः ।

१. इच्छासूचकेयं चेदा । २. धीरसंचारिणी दृष्टिर्गतिर्गेवृषभाच्चिता । स्मितपूर्वं य आलयोऽविलास इति कीर्तिः ॥ इ. भरतः । ३. मुखस्य साचीकरणं प्रालम्बस्य ('वाससः' इ. दि.) यथाप्रदेशानयनं च दृङ्गारसूचकम् । चा० दि० । 'वदति हि संवृतिरेव कामिताम्' इ. चा० ४. अङ्गुलीनामग्राणि अग्राङ्गुलयः । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । अग्राश्च ताः अङ्गुलय इति वा । ५. 'रेषानिर्माणमुख्यं छदृणलवनं गादयोश्चाय्यपूजा दन्तानामप्यशीचं वसनमलिनता रक्षता मूर्धजानाम् ॥ संध्यायुग्मं च निद्रा विवसनशयनं ग्रामहास्यातिरिक्तः स्वाङ्गे वायं च पुरुमां पनिधनमुपनयन्तकेशवस्यापि लक्ष्मीम्' ॥ हे० । 'अनेनेन्दुमतीदर्शने विभ्रमप्रकाशनं संभृतावपि विलासप्रकाशनं नागरता' इ. चा० । 'अनेनेन्दुमतीदर्शनविभ्रमप्रकाशनम्' हे० दि० ।

सुहृत्समाभायणतत्परोऽभूत् । वामपार्श्वर्तिनैव मित्रेण संभावितुं प्रदेत् इत्यर्थः । अतः
एव विश्वत्रिकलं घटते । त्वया वामाङ्गे निवेशितया सहैवं वार्ती करिष्य इति नृपाभिप्रायः ॥

विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः ।

प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैर्विपाटयामास युवा नखायैः ॥ १७ ॥

अन्यः युवा विलासिन्याः प्रियाया विश्रमार्थं दन्तपत्रं दन्तपत्रभूतम् [विलासि-
नीविभ्रमदन्तपत्रम्] आपाण्डुरं केतकवर्हं केतकदलम् । ‘दलेऽपि वर्हम्’
इत्यमरः । प्रियानितम्ब उचितसंनिवेशैरभ्यस्तनिक्षेपणैः [प्रियानितम्बोचितसंनि-
वेशैः] नखायैः विपाटयामास विदारयामास । अहं तव नितम्ब एवं नखव्राणादी-
न्दास्यामीति नृपाशयः । तुणच्छेदकवत्पत्रपाटकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमल्याशयः ॥

कुशेशयाताम्रतलेन कथित्करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।

रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धानुदीरयामास सलीलमक्षान् ॥ १८ ॥

कञ्चिद् राजा कुशेशयं शतपत्रमिवाताम्रं तलं यस्य तेन [कुशेशयाताम्रतलेन] ।
' शतपत्रं कुशेशयम् ' इत्यमरः । रेखाहृषो धजो लाञ्छनं यस्य तेन [रेखाध्वजलाञ्छ-
नेन] करेण । अङ्गुलीयु भवान्यङ्गुलीयान्यूर्मिकाः । ' अङ्गुलीयकमूर्मिका ' इत्यमरः ।
' जिहामूलाङ्गुलेष्ठः ' इति छप्रतयः । रत्नानामङ्गुलीयानि तेषां प्रभया [रत्नाङ्गुली-
यप्रभया] अनुविद्धान् व्याप्तान् अक्षान् पाशान् । ' अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्व ते '
इत्यमरः । सलीलमुदीरयामास उचिक्षेप । अहं त्वया सहैवं रस्य इति नृपाभिप्रायः ।
अक्षचातुर्यं कापुष्णोऽयमितीन्दुमल्याभिप्रायः । ' अक्षर्मा दीर्घ्य ' इति श्रुतिनिवेधात ॥

काश्चिद्यथाभौगमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद्यतिलहिनीव ।

वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्त्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

काश्चिद्यथाभागं यथास्थानम् अवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद्यतिलहिनीव
स्वस्थानाचालित इव किरीटे वज्राणां किरीटगतानामंशबो गर्भे येषां तान्यङ्गुलरन्त्राणि
यस्य तम् [वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्त्रं] एकं करं व्यापारयामास । किरीटवन्मम
शिरसि स्थितामपि त्वां भारं न मन्य इति नृपाभिप्रायः । शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमपलक्षण
इतीन्दुमल्याभिप्रायः ॥

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत्पगल्मा प्रतिहाररक्षी ।

प्राक्संनिकर्पं मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत्सुनन्दा ॥ २० ॥

१ ' अनेनन्दमल्यासक्तिं गांपितवान् ' इति भावः । इ. चा०. २ एतेनाप्यन्यासका स्वचातुरा
सूचिता । ह०. एतेनात्मनः कामशास्त्रावार्यं सूचितम् । चा०. ३ कुशे जले शेन तत्त्वं शेशयम् ॥
' अधिकरणं शेनेः ' इत्यच् । ' शयवास—' इत्यलुक् । ४ एतन्महाराजचिह्नम् । ह०. ५ म्यानं;
६. ० वंशव्यतिः । शास्युतलं०, वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्त्रं० इ. चा०. ७ चपलनाम्बगोऽन्तङ्गारः । ह०.
आन्मप्रकाशनपरा चेता चपलतो च्यते इ. चा०.

ततः अनन्तं नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा । श्रुतनृपवृत्तवंशेत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि
गमक्त्वान्तस्मासः । प्रगल्भा वाग्मिनी सुनन्दा सुनन्दाद्या प्रतिहारं रक्षतीति
प्रतिहाररक्षी द्वारपालिका । कर्मण्यप्रत्ययः । 'टिङ्गाण्णन्' इत्यादिना डोप् । प्राक्
प्रथमे कुमारीम् इन्दुमतीं मगधेश्वरस्य संनिकर्षं समीपं नीत्वा पुंवत् पुंसा
तुल्यम् । 'तेन तु स्य किया चेद्वितिः' इति वतिप्रत्ययः । अवदत् ॥

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा ॥ २१ ॥

असौ राजा । असाविति पुरोवतिनो निर्देशः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । [शरणो-
न्मुखानां शरणार्थिनां शरण्यः शरणे रक्षणे साधुः । 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः ।
शरणे भवितुर्महः शरण्य इति नाथनिरुक्तिर्निर्मलैव । अगाधंसत्त्वो गम्भीरस्वभावः ।
'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः' । इति विश्वः । मगधा जनपदाः । तेषु
प्रतिष्ठा आस्पदं यस्य स मगधप्रतिष्ठः । 'प्रतिष्ठा कृत्यमासपदम्' इत्यमरः । प्रजारञ्जने
लब्धवर्णो विचक्षणः [प्रजारञ्जनलब्धवर्णः] । यदा प्रजारञ्जने लब्धेत्कर्त्तयः ।
पराञ्छत्रूस्तापयतीति परंतपः परंतपाख्यः । 'द्विषत्यरयोस्तापेः' इति खच्चप्रत्ययः ।
'खच्च हस्तः' इति हस्तः । 'अरुद्विदेवजन्तस्य मुम्' इति मुमागमः । नाम इति प्रसिद्धौ ।
यथार्थनामा । शत्रुसन्तापनादिति भावः ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

न भत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु । भूमिमनेन राजन्वतीं शोभनराज-
वतीम् आहुः । [नैतादक्षिण्यदस्तीत्यर्थः । 'सुराङ्गि देशे राजन्वान्त्यात्तोऽन्यत्र राजवान्']
इत्यमरः । 'राजन्वान्सौराज्ये' इति निपातनात्साधुः । तथा हि । [नक्षत्रताराग्रह-
संकुलापि] नक्षत्रैरश्चिन्यादिभिस्ताराभिः साधारणैर्ज्योतिभिर्गैर्भौमादिभिश्च संकुलापि
रात्रिः चन्द्रमसैव ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती । नान्येन ज्योतिषेत्यर्थः ॥
क्रियाप्रवन्धादयमध्वराणाम नस्माहूतसहस्रनेत्रः ।

शन्याश्विरं पाण्डुकपोललम्बान्मन्दारशून्यान्तलकांश्चकार ॥ २३ ॥

अयं परंतपः अध्वराणां क्रत्सां क्रियाप्रवन्धाद् अनुश्नानसातत्यात् । अविच्छिन्न-
नादनुश्नानादित्यर्थः । अजस्त्रं नित्यम् आहूतसहस्रनेत्रः सन् चिरं शाच्याः
अलकान् पाण्डुकपोलयोलम्बान्वस्तान् [पाण्डुकपोललम्बान्] । पचायत् ।

? स्तुकानां द अत्रानुपासालङ्कारः स्फुट एव । ३ परंतपवेन कूरन्वे लोकरक्षणाय व्यग्रत्वं
चेन्दुमत्या वैराग्यस्य सूचनम् । अजव्यतिरिक्तेषु स्तुतिनिन्दापरत्वात्सर्वं लेशालङ्कारोऽव-
गन्तव्यः । चा० दि०; उक्तं च दण्डिना 'लेशमेकं विदुनिन्दां स्तुतिं वा देशतः कृताम्' इ०
चा० ५ सन्ति. ५ सहस्रसंख्याः । ६ अत्र हि विज्ञानेभरः-नक्षत्राण्यशुयुक्तप्रभूतर्तनि । तारा
अभिन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतीतिः । भौमादयो यहाः । तैः । यदा ताराग्रहा भौमादयः पञ्च ।
तथा मुहूर्तदर्पणे-प्रकाशकौ द्वीपे प्रथमौ ग्रहाणां ताराग्रहाः पञ्च ततो परौ द्वीपौ । उन्याः है० ।
६ ग्रन्त तस्य यज्ञकर्मन्ववर्णनेनेन्दूमन्या वैराग्यहेतुन्वं सूचितम् । चा० दि०.

मनदारैः कल्पद्रुमकुमुमैः शन्यान् [मनदारशून्यान्] वकार । प्रेषितभर्तृका हि केशसं-
स्कारं न कुर्वन्ति । ‘प्रेषिते मलिना कृशा’ इति । ‘क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।
हास्यं परग्यहे यानं त्यजेत्रोपितभर्तृका ॥’ इति च स्मरणाद् ॥

अनेन चेदिच्छासि गृह्यमाणं पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।

प्रासादवातायनं संश्रितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥ २४ ॥

वरेण्येन वरणीयेन । वृणोतेरौणादिकं एष्यप्रत्ययः । अनेन राजा गृह्यमाणं पाणिम्
इच्छासि चेत् । पाणिग्रहणमिच्छासि चेदित्यर्थः । प्रवेशे प्रवेशकाले प्रासादवाताय-
नं संश्रितानां राजभवनगवाक्षस्थितानां पुष्पपुराङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं
कुरु । सर्वोत्तमानां तायामपि दर्शनीया भविष्यसीति भावः ॥

एवं तयोक्ते तमवेश्य किंचिद्विसंसिद्धूर्वाङ्गमधूकमाला ।

ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैनमभाष्यमाणा ॥ २५ ॥

एवं तथा सुनन्दया उक्ते सति तं परंतपम् अवेश्य किंचिद्विसंसिनी दूर्वाङ्गा दूर्वानिहा
मधूकमाला गुडपुष्पमाला यस्याः सा [किंचिद्विसंसिद्धूर्वाङ्गमधूकमाला] । ‘मधूके
तु गुडपुष्पमधूद्मौ’ इत्यमरः । वरणे शिथिलप्रयत्नेति भावः । तन्वी इन्दुमती एवं नृपम्
अभाष्यमाणा [ऋजुप्रणामक्रियया] ऋज्वा भावशूल्यया प्रणामक्रियया एव
प्रत्यादिदेश परिजहार ॥

तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय ।

समीरणोत्थेव तरङ्गलेखा पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

सैवं नान्या । वित्तज्ञतादिति भावः । वेत्रग्रहणे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा तां
राजसुतां राजान्तरम् अन्यराजानं निनाय । नयतिर्दिक्कर्मकः । कथमिव । समीर-
णोत्था वातोत्पत्रा तरङ्गलेखा ऊर्मिपंक्तिमानसे सरसि या राजहंसी तां [मानसराज-
हंसी] पद्मान्तरमिव ॥

जगाद् चैनामयमङ्गनाथः सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।

विनीतिनागः किल मूत्रकारैरेन्द्रं पदं भूमिगतोर्जपि भुङ्गेः ॥ २७ ॥

एनाम् इन्दुमतीं जगाद् च । किमिति । अयमङ्गनाथः अङ्गदेशार्थीश्वरः [सुरा-
ङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः] सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनश्रीर्यस्य स तयोक्तः ।
पुरा किलैनमिन्द्रसाहार्यार्थमिन्द्रपुरगमिन्मकामयन्तप्तरस इति प्रसिद्धिः । किं च ।

१ एतेन भोगाभावोऽवन्यते । तथा पराशरः—दूरस्थानामविद्यानां मोक्षधमानुयायिनाम् ।
शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका ब्रुधिः ॥ इति । २ संस्थितानां । ३ अनेनात्मनोनङ्गीकारः
सुनन्दया सृचितः ॥ ३० चा० । ४ विवाहसमये कन्या मङ्गलार्थं दूर्वाङ्गमधूकमाला काण्डे विधाति ।
इ. मु०. ५ सुनन्दया इन्दुमतीबुद्यनुसरणं सूचयत्येवकारः । है० चा०. ६ राजहंसुपमया
मारासाराविवेकिन्वं पश्चोपमया राजः श्रीनिवासत्वं सूचितमिति है० ।

सूत्रकारैः गजशास्त्रकुद्दिः पालकाप्यादिभिर्महर्षिभिः विनातनागः शिक्षितगजः । किल इति ऐतिह्ये । अत एव भूमिगतः अपि ऐन्द्रं पदम् एश्वर्ये भुद्देः । भूलोकं एव स्वर्गसुखमनुभवतीत्यर्थः । गजाप्सरोदेवर्षिसेव्यत्वमैन्द्रपदशब्दार्थः । पुरा किल कृतश्चिच्छापकारणाद्वयमवतीर्णं दिग्गजवर्गमालोक्य स्वयमशरेणिन्द्राभ्युद्ग्रह्या नीतैदेवर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजन्वशीकृत्य भुवि संप्रदायं प्रावर्तयदिति कथा गीयते ॥

अनेन पर्यासयताश्रुविन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमानस्तनेषु ।

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य मूत्रेण विनैव हाराः ॥ २८ ॥

शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमानश्चिन्दून् । ‘अद्यमश्रुणि शोणिते’ इति विश्वः । पर्यासयतां प्रस्तारयता । भर्तृवयादिति भावः । अनेन अङ्गनायेन उन्मुच्य आक्षिय सूत्रेण विना हारा एव प्रत्यर्पिताः । अविच्छिन्नाश्रुविन्दुप्रवर्तनादुत्सूत्रहारार्पणमेव कृतमिवेत्युत्रेक्षा गम्यते ॥

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।

कान्त्या गिरा मूरुतया च योग्या त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ॥ २९ ॥

[निसर्गभिन्नास्पदम] निसर्गतः स्वभावतो भिन्नास्पदं भिन्नाश्रयम् । सहावैस्थानविरोधीत्यर्थः । श्रीश्च सरस्वती च इति द्वयम् अस्मिन् अङ्गनाथ एकत्र संस्था स्थितिर्यस्य तद् एकसंस्थम् । उभयमिह सङ्गतमित्यर्थः । हे व ल्याणि । ‘बहादिभ्यश्च’ इति डीप् । कान्त्या सूत्रतया सत्यत्रियया गिरा च योग्या संसर्गाहीत्वमेवतयोः श्रीसरस्वत्योः तृतीया । समानगुणयोर्युवयोर्दर्पित्यं युज्यत ऐति भावः । दक्षिणतायकत्वं चास्य चन्द्र्यते । तदुक्तम्—‘तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः’ इति ॥

अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्याहीति जन्यांमवदत्कुमारी ।

नासौ न काम्यो न च वेद सम्यगदद्दुः न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ ३० ॥

अथ कुमारी अङ्गराजात् चक्षुरवतार्य । अपनीयेत्यर्थः । जन्यां मातृसखीम् । ‘जन्या मातृसखीमुदोः’ इति विश्वः । सुनन्दां याहि गच्छ इत्यवदत् । ‘यातेति जन्यानवदत्’ इति पाठे जनीं वयुं वहन्तीति जन्या वयुवन्धवः । तान्यात गच्छतेत्यवदत् । ‘जन्यो वरवधूञ्ञातिप्रियतुल्यहितेऽपि च ।’ इति विश्वः । अथ वा जन्या

१ पालकाप्यगौतमादयस्तः । चा० । अथ हेमाद्रिः—राजपुत्रमृगचमोदयो गजशास्त्रप्रवक्तारः । पालकाप्ये कथाप्यास्ति । अर्थकदाङ्गराजः प्रथमं कुतोपि देशादिवोवनांगचूषणा पालकाप्येन यालितं दिन्गजानां कुलमवलोक्य विस्मितस्तद्वहणोत्सुकः स्वयमशक्तः सत्रिन्द्रसुपत्य तदनुजातैर्मृगचर्मादिभिर्महर्षिभिस्तद्वज्ञकुलं याहियत्वा शास्त्राणि कारयित्वा च शिक्षयामास । तदादिरूपौ गजसंतानः प्रवर्तते । अनेनर्थिमेव्यवस्थुमूकम् । भङ्गया रणप्रवयोन्ता वा । २ मुन्ताकलसाम्यात्कज्जलाभाव उक्तः । ‘अतिर्वारगस्वर्णनं वैराग्यहेतुः’ इ० चा० दि० । ३ प्रायेण हि धनिका मूर्खा विद्वांसश्चाकिंचना भवन्तीति भावः । ४ नाथात् । ५ यान्यानिति वल्भादयः यर्थान्तः । यान्यानिति पाठे याने साधवो यान्याः इति दि० च्याच्चेदं च । यानान्वाहानिति व० ।

वथ्यमृत्याः । 'भृत्याश्वपि नवोदायाः' इति केशवः । 'संज्ञायां जन्या' इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । यदत्राव वृत्तिकारः—'जन्मां वथ्यं वहन्तीति जन्या जामातुर्वयस्याः' इति । यच्चामरः—'जन्याः स्निग्धा वरस्य ये' इति । तत्सर्वमुपलक्षणार्थमित्यविरोधः । न चायमङ्गराजनिषेदो दद्यदोषात्रापि दद्यदोषादित्याह—नेत्यादिना । असौ अङ्गराजः काम्यः कमनीयः न इति न । किं तु काम्य एवेत्यर्थः । सा कुमारा च सम्यग्द्रष्टुं विवेकुं न वेद इति न । वेदेत्यर्थः । किं तु लोकः जनो भिन्नरूचिर्हि । रुचिरमपि किञ्चित्कस्मैचिन्द्र रोचते । किं कुर्मो न हीच्छा निश्चन्तु शक्यत इति भावः ॥

ततः परं दुष्प्रसहं द्विपञ्चिर्वृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमाँ ।

निर्दर्शयामास विशेषदृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥ ३१ ॥

ततः अनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारदेशे नियुक्ता दौवारिकी । 'स्त्री द्वार्दारं प्रतीहारः' इत्यमरः । द्विपञ्चिः शत्रुभिः दुष्प्रसहं दुःसहम् । शरमित्यर्थः । [विशेषदृश्यम्] विशेषेण दद्यं दर्शनीयम् । रूपवन्तमित्यर्थः । परम् अन्यं दृष्टम् । नवोत्थानं नवोदयं इन्दुमिव । इन्दुमत्यै निर्दर्शयामास ॥

अवन्तिनाथोऽयमुदग्रवाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।

आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वप्तेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥ ३२ ॥

उद्यवाहुः दीर्घवाहुः विशालवक्षाः तनुवृत्तमध्यः कुरवर्तुलमध्यः अयं राजा अवन्तिनाथः अवन्तिदेशार्थीश्वरः । त्वद्या विश्वकर्मणा । भर्तुस्तेजोवेगमसहमानया दु-हित्रा संज्ञादेव्या प्राथितंनेति शेषः । चक्रभ्रमं चक्राकारं शब्दोत्तेजनयन्त्रम् । 'भ्रमोऽ-म्बुरिनिमे भ्रान्ती कुण्डाख्ये शिदिप्यन्त्रके ।' इति विश्वः । आरोप्य [यत्नोल्लिखितः] यत्नेनोल्लिखितः उष्णतेजाः सूर्यः इवं विभाति । अत्र मार्कण्डेयः—'विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे विवस्वता । त्रममारोप्य ततेजःशातनायोपचक्मे ॥' इति ॥

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।

कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ३३ ॥

समग्रशक्तेः शक्तिर्थसंपन्नस्य अस्य अवन्तिनाथस्य प्रयाणेषु जैत्रयात्रामु अग्रे-सरैर्वाजिभिः अश्वैः उत्थितानि रजांसि [सामन्तशिखामणीनां] सामन्तानां समन्ताद्वानां राजां ये शिखामण्यस्त्रूमण्यस्तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं तेजोङ्गुरनाशं कुर्वन्ति । नासीरेवास्य शत्रवः पराजीयन्त इति भावः ॥

१ अनुरूपभावः किराते-विचित्रकृपाः खलु चिनवृत्तयः । २-३७. २ परेषां इ. पा. ३ कान्ते इ. पा. ४ अवभाते इ. पा. ५ उपमा, उत्प्रेक्षा वालंकारः । ६ उद्धतानि. ७ शिरो०. इ. पा. ८ प्रभावोत्साहमन्तर्जास्तत्त्वः शक्तयः । तत्र कोषदण्डजं तेजः प्रभुशक्तिः । विकमादिनो-त्रिरुत्साहशक्तिः । सन्धिविप्रदारीनां मन्त्रेण यथावन्धथापनं मन्त्रशक्तिः । ९ नासीरः-अग्रयायिर्भिः ।

असौ महाकालनिकेतनस्य वंसन्दूरे किल चन्द्रमौलेः ।

तमिस्पपक्षेऽपि सह प्रियाभिज्योत्स्नावतो निर्विशाति प्रदोषान् ॥ ३४ ॥

असौ अवन्तिनाथः । महाकालं नाम स्थानविशेषः । तदेव निकेतनं स्थानं यस्य तस्य
[महाकालनिकेतनस्य] चन्द्रमौलेः ईश्वरस्य अद्वूरे समीपे वसन् । अत एव हेतोः
तमिस्पपक्षे कृष्णपक्षे अपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान् रात्रीः नि-
र्विशाति अनुभवति किल । नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्येति भावः ॥

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।

सिप्रातरङ्गनिलकम्पितासु विहृत्मुद्यानपरम्परासु ॥ ३५ ॥

रम्भे कदलीस्तम्भाविवोह यस्याः सा रम्भोरुस्तस्याः संबुद्धिः । हे रम्भोरु । 'ऊरु-
तरपदादौपम्भे' इत्यूद्घप्रत्ययः । नदीत्वाद्रुत्वः । यूना अनेन पार्थिवेन सह । [सि-
प्रातरङ्गनिलकम्पितासु] सिप्रा नाम तत्रत्या नदी तस्यास्तरङ्गाणामनिलेन कम्पितासु
[उद्यानपरम्परासु] उद्यानानां परम्परासु पंक्तिषु । विहृत् ते तव मनसः रुचिः
कच्चित् । स्युहास्ति किमित्यर्थः । 'अभिष्वद्देष्यस्यार्यां च गमस्तौ च रुचिः ख्याम्' इत्यमरः ॥
तस्मिन्बामिद्योतितवन्धुपद्मे प्रतापसंशोषितशत्रुपद्मे ।

ववन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुदती भानुमतीव भावम् ॥ ३६ ॥

उत्तमसौकुमार्या उक्तुष्टाङ्गमार्दवा सा इन्दुमती । अभियोतितवन्धुपद्मे अभि-
योतितान्युल्लसितानि वन्धव एव पद्मानि येन तस्मिन् । [प्रतापसंशोषितशत्रुपद्मे]
प्रतापेन तेजसा संशोषिताः शत्रव एव पद्माः कर्दमा येन तस्मिन् । तस्मिन् अवन्तिनाथे
कुमुदती । 'कुमुदनडेवतसेभ्यो अत्रुप्' इति अतुप्रत्ययः । भानुमति अंशुमति इव ।
भावं चित्तं न बवन्ध । न तत्रानुरागमकरोदित्यर्थः । वन्धूनां पद्मत्वेन शत्रूणां पद्मत्वेन
न निरुपणं राज्ञः सूर्यसाम्यार्थम् ॥

तामग्रतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।

विधाय सृष्टिं ललितां विधातुर्जगाद् भूयः सुदर्तीं सुनन्दा ॥ ३७ ॥

सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिम् । कनकगौरीमित्यर्थः । गुणैः अनू-
नाम् । अधिकामित्यर्थः । [सुदर्ती] शोभना दन्ता यस्याः सा सुदर्ती । 'वयसि दन्तस्य
दन्' इति दत्रादेशः । 'उगितश्च' इति डीप् । ताम् । तां प्रकृतां प्रसिद्धां वा विधातुः
ललितां सृष्टिम् । मधुरनिर्माणां ख्यामित्यर्थः । अनुगता आपो येतु तेऽनूपा नाम देशाः ।
'कुम्भरुद्धूःपथामनक्षे' इत्यप्रत्ययः .समोसोन्तः । 'ऊदनोदेशो' इत्यूदादेशः । तेषां राज्ञः
अनूपराजस्य अग्रतः विधाय व्यवस्थाप्य भूयः पुनः जगाद् ॥

१ चन्द्रार्थमीलेनिवसन्दूरे इ. पा. २ उज्जयिन्यां महाकालाग्व्यं विवस्य स्थानं प्रासदम् ।
टक्कं च स्कान्द-आकाशे तारके लिङ्गं पाताले हातकेभरम् । मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा कामम-
वान्यात् ॥ अस्य वर्णनं मेघदूते (श्लो० ३५-३८) कविनैव कृतं द्रष्टव्यम् । ३ एतेन
स्वामंतिरिन्का । है०. ४ समुद्यो०. ५ अनेन कुमार्याः सौकुमार्यं राज्ञशोप्रत्यवं धनितम् । ६ निधाय-

संग्रामनिर्विष्टसहस्रवाहुरषादशदीपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दो वभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ ३८ ॥

[संग्रामनिर्विष्टसहस्रवाहुः] संग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टा अनुभूताः सहस्रं बाह्यो यस्य स तथोक्तः । युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दद्यते इत्यर्थः । [अष्टादशदीपनिखातयूपः] अष्टादशमु द्वीपेषु निखाताः स्थापिता यूपा येन स तथोक्तः । सर्वक्रतुयाजी सार्वभासमधेति भावः । जरायुजादिसर्वभूतरञ्जनादनन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य स तथोक्तः [अनन्यमाधारणराजशब्दः] । योगी ब्रह्मविद्वानित्यर्थः । स किल भगवतो दत्तात्रेयाल्पयोग इति प्रसिद्धिः । कृतवीर्यस्यापत्यं पुमान् कार्तवीर्यः नाम राजा वभूव किल इति । अर्थं चास्य महिमा सर्वोऽपि दत्तात्रेयवप्रसादलब्ध इति भारते दद्यते ॥

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवेत्त्रापधरः पुरस्तात् ।

अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९ ॥

विनेता शिक्षकः यः कार्तवीर्यः । [अकार्यचिन्तासमकालम्] अकार्यस्यासत्कार्यस्य चिन्तया अहं चौर्यादिकं करिष्यामाति बुद्ध्या समकालमेककालम् यथा तथा एव पुरस्ताद् अर्थं चापधरः प्रादुर्भवन् प्रजानां जनानाम् । ‘प्रजा स्यात्संतती जने’ इत्यमरः । अन्तःशरीरेषु अन्तःकरणेषु । शरीरशब्देनेन्द्रियं लक्ष्यते । आविनयमपि प्रत्यादिदेश । मानसापराधमपि निवारयामासंयर्थः । अन्ये तु वाकायापराधमात्रप्रातिकर्त्तर इति भावः ॥

ज्यावन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।

कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्घेन्वरेणोपितमा प्रसादात् ॥ ४० ॥

[ज्यावन्धनिष्पन्दभुजेन] ज्याया भौव्या वन्धेन वन्धनेन निष्पन्दा निश्चेष्ट भुजा यस्य तन । [विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण] विनिःश्वसती ज्यावन्धोपराधादीर्थं निःश्वसती वक्त्रपरम्परा दशमुखी यस्य तेन । निर्जितवासवेन इन्द्रविजयिना । अवेन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एवेति भावः । लङ्घेन्वरेण दशास्येन यस्य कार्तवीर्यस्य कारागृहे वन्धनागारे । ‘कारा स्याद्वन्धनालये’ इत्यमरः । आ प्रसादाद् अनुग्रहपर्यन्तम् उषितं स्थितम् । ‘नपुंसके भावेक्तः’ । एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्रमिति भावः ॥

१ द्विगतां द्वयोर्दिशोर्वा गता आपोत्रति द्वापः । अदादश द्वापा विष्णुपुराणोन्ना यथा—‘जन्मु-
पक्षाहृष्टा द्वीपीं शाल्मलिश्चापरां द्विज । कुशः कौञ्चमृतया शाकः पुष्करश्चेव सप्तमः । एत द्वापाः
ममुद्वैरु भ्रम सप्तमाभृताः ॥’ इन्द्रद्वापः कुशलममृताक्षवर्णो गमस्तिमान् । नागशीपन्तया
मीम्यो गन्धवंस्त्वय वारुणः ॥ इलावृतं तथा सब चन्द्रादित्यसमप्रभम् । इलावृनस्य मध्ये यो
मसुः कनकपर्वतः । इत्थमटादश द्वीपाः समाख्याता महर्थिमिः ॥’ एतेषु मध्ये संसव शुभ्या
द्वीपा इति केचित् । नव मुख्यद्वीपा नवोपद्वीपा इत्यन्ये चाहुः । २ ‘न तूनं कार्तवीर्यस्य गतिं
यास्यन्ति पार्थिवाः । वर्जन्दानैस्तपोभिर्वा प्रथेण सुनेत वा ॥’ इ. विष्णुपुराणम् । ३ भरताति
धरश्चापस्य धरश्चापधरः । ४ ज्याधार्तानविंश्ट । ५ दशाननन् । ६ पूर्वं हि जलकेलिलोलविलासिना-
रनानार्थार्जुनभुजपरिघसुद्धरेवावारिप्रवाहापहतशिवलिङ्गाच्चरुषितं रणरसानं रावणमृद्धे रणे
जित्वा कार्तवीर्योर्जुनो निजचापत्त्यावन्धेन ववन्धेत्यागमः इति हे. व. ।

तस्यान्वये भूपतिरेष जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।

येन श्रियः संश्रयदोषरुद्धं स्वभावलोकेत्ययशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥

आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीप इति ख्यात इति शेषः । एष भूपतिस्तस्य कार्तवीर्यस्य अन्वये वंशे जातः । देवे प्रतीपेण [संश्रयदोषरुद्धं] संश्रयस्याश्रयस्य पुंसो दोषैर्वर्थसनादिभी रुद्धमुत्पन्नं श्रियः सम्बन्धि स्वभावलोला प्रकृतिचञ्चला इति एवंहृपम् अयशः दुष्कीर्तिः प्रमृष्टं निरस्तम् । दुष्टाश्रयत्यागशीलायाः श्रियः प्रकृतिचापलप्रवादो मृद्गजनपरिकल्पित इत्यर्थः । अयं तु दोषराहित्यान कदाचिदपि श्रिया त्वज्यत इति भावः ॥

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।

धारां शितां रामपरश्वधस्य मंभावयत्पृथलपत्रसाराम् ॥ ४२ ॥

यः प्रतीपः आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मानमस्मि सहायमवाप्य [क्षत्रियकालरात्रिम्] क्षत्रियाणां कालरात्रिम् । संहारारात्रिमित्यर्थः । रामपरश्वधस्य जामदग्न्यपरशोः । 'द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वशः' इत्यमरः । शितां तीक्ष्णां धारां मुखम् । 'खड्डादीनां च निशितमुखे धारा प्रकीर्तिं ।' इति विश्वः । [उत्पलपत्रसाराम्], उत्पलपत्रस्य सार इव सारो यस्यास्तां तथाभूतां संभावयति मन्यते । एतत्रगरजीषयागतानिपूस्वयमेव धक्षामीति भगवत्वा वैश्वानरेण दत्तवरोऽयं राजा । दद्यन्ते च तथागताः शत्रव इति भारते कथानुसंधेया ॥

अस्याङ्गलक्ष्मीर्भव दीर्घवाहोर्माहिष्मतीवप्रनितम्बकाश्चीम् ।

प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥

दीर्घवाहोः अस्य प्रतीपस्य अङ्गलक्ष्मीर्भव । एनं वृणीष्वेत्यर्थः । अनेनायं विष्णुतुल्य इति व्यन्ते । [माहिष्मतीवप्रनितम्बकाश्चीं] माहिष्मती नामास्य नगरी । तस्या वप्रः प्राकार एव नितम्बः तस्य काश्ची रशनाभूताम् । [जलवेणिरम्यां] जलानांवेष्या प्रवाहेण रम्याम् । 'ओधः प्रवाहो वेणी च' इति हलयुधः । रेवां नर्मदां प्रासादजालैः गवाक्षीः । 'जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ।' इत्यमरः । प्रेक्षितुं कामः इच्छा अस्ति यदि ॥

तम्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये वभूव ।

शरत्प्रमृष्टम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥

१ अत्र कथा महाभारते सनापर्वणि-अग्निर्हि नालस्य राजः सुदर्शनां तनयां चक्रमे । त्राक्ष-गन्धर्षण तां तमयाचत च । विप्ररूपधारिणं तमग्निं जात्वा राजा सविनयं तां तस्मायदात् । 'प्रतिष्ठाच च तां सुशु नीलराजः सुतां तदा । चक्रे प्रसादं भगवांस्त्वयराजा विभावसुः ॥ वरेण च्छन्दयामास तं त्रृपं स्विष्टकृतमः । अभयं च स जग्राह स्वसंन्ये वै महायतिः ॥ ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानानां पुरीं त्रृपाः । जिर्गाषन्ति बलाद्राजंस्ते दद्यन्ते स्न वह्निना ॥' इति । २ अङ्गस्थायास्तवालिङ्गनमेव स्यादिति दीर्घवाहृत्वम् । ह०.

प्रकामं [प्रियदर्शनः] प्रियं प्रतिकरं दर्शनं यम्य सः अपि । दर्शनीयोऽपी-
त्यर्थः । स क्षितीशः [शरत्प्रसृष्टाम्बुधरोपरोधः] वरदा प्रसृष्टाम्बुधरोपरोयो
निरस्तमेघावरणः पर्याप्तकलः पूर्णकेलः शशी नलिन्या इव । तस्याः इन्दुमन्याः
रुचये न चभूव । रुचि नाजीजनदित्यर्थः । लोको भिन्नस्त्विरिति भावः ॥

सा शूरसेनाधिपतिं सुपेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।
आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥

[लोकान्तरगीतकीर्तिम्] लोकान्तरे स्वर्गदावपि गीतभीर्तिम् । [आचार-
शुद्धोभयवंशदीपम्] आचारेण शुद्धयोऽभयोर्वैशश्योर्मातापितृकुलयोर्दीपं प्रकाशकम् ।
उभयवंशेत्यत्रोभयपक्षवत्त्रिवाहः । [शूरसेनाधिपतिं] शूरसेनानां देशानामधिपति सुपेण
नाम नृपतिम् उद्दिश्य अभिसंधाय शुद्धान्तरक्ष्या अन्तःपुरपालिकया । ‘कर्मप्यण्’ ।
‘टिङ्गाणव्’ इति ढीप् । सा कुमारी जगदे ॥

नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणेयमाश्रित्य परस्परेण ।

सिद्धात्रमं शान्तमिवैत्यं सत्त्वैनैसर्गिकोऽप्युत्सुजे विरोधः ॥ ४६ ॥

यज्वा विधिवदिष्टवान् । ‘मुयजोड्हिनिप्’ इति ड्हिनिप्रत्ययः । एष पार्थिवः ।
नीपो नामान्वयोऽस्येति नीपान्वयः नीपवंशजः । यं सुपेणम् आश्रित्य गुणैः ज्ञान-
मौनादिभिः । शान्तं प्रसन्नं सिद्धात्रमम् कुष्ठात्रमम् एत्य प्राप्य सत्त्वैः गजसिं-
हादिभिः प्राणिभिः इव । नैसर्गिकः स्वाभाविकः अपि परस्परेण विरोधः
उत्सुजे त्वक्तः ॥

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव संनिविष्टा ।

हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्करेषु तेजोऽविष्टं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

हिमांशोः कान्तिश्वन्दकिरणः इव [नयनाभिरामा] नयनयोरभिरामा यस्य
सुपेणस्य कान्तिः शोभा आत्मगेहे स्वभवने संनिविष्टा संकान्ता । अविष्टं
विसोद्धुमशक्यं तेजः प्रतापस्तु । [हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्करेषु] हर्म्याग्रेषु धनिकम-
निदप्रान्तेषु । ‘हर्म्यादि धनिनां वासः’ इत्यमरः । संरूढास्तृणाङ्करा येषां तेषु ।
शून्येष्वित्यर्थः । रिपुमन्दिरेषु शत्रुनगरेषु । ‘मन्दिरं नगरे गृहे’ इति विशः । संनिवि-
ष्टम् । स्वजनाहादको द्विष्टतपत्रेति भावः ॥

यस्यावरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।

कलिन्दकन्या मयुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसर्क्षजलेव भाति ॥ ४८ ॥

१ दृपयक्षं चतुःषष्ठिः कलाः । है. चा०. २ नलिन्युपमानेन पश्चिमीजातित्वम् । है०. ३ देशान्तरं
४ शाप्यां जहत्पुभयपक्षविनोतनिद्राः [५. ७२] इत्प्रस्य व्याख्यानं इष्टव्यम् । ५ मवाप्य,
भिवीप्र०. ६ ०दै०. ७ एतनातिकूरत्वं वैराग्यकारणम् । चा० दि० । ८ संएक् ।

यस्य सुवेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमये [अवरोधस्तनचन्द्र-
नानाम्] अवरोधानामन्तः पुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानां मलयजानां प्रक्षालनाद-
हेतोः कलिन्दकन्या कलिन्दो नाम शैलस्तत्कन्या यमुना । ' कालिन्दी मूर्यतनया यमुना
शमनस्वसा । ' इत्यमरः । [मथुरां] मथुरा नामास्य भज्ञो नगरी । तां गता अपि ।
गङ्गाया विप्रकृशापीत्यर्थः । मथुरायां गङ्गाभावं सूचयत्यपिशब्दः । कालिन्दीतीरे मथुरा
लवणासुरवधकाले शत्रुघ्नेन निर्मास्यत इति वक्ष्यति । तत्कथमयुना मथुरासंभव इति
चिन्त्यम् । ' मथुरा मधुरापुरी' इति शब्दमेदः । यद्वा सान्येति । [गङ्गार्मिसंसक्तजला]
गङ्गाया भागीरथ्या उर्मिभिः संसक्तजला इव भाति । वरलचन्दनसंसर्गात्प्रयागादन्य-
त्राप्त्यर्थ गङ्गासंगतेव भातीत्यर्थः । ' सितासिते हि गङ्गायमुने ' इति घण्टापथः ॥

त्रस्तेनं ताक्षर्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ।
वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं हेपयतीव कृष्णम् ॥ ४९ ॥

ताक्षर्याद् गरुडात् त्रस्तेन [यमुनौकसा] यमुना ओकः स्थानं यस्य तेन ।
कालियेन नाम नागेन विसृष्टं किल अभयदाननिक्यत्वेन दत्तम् । किल इत्यैतिहे ।
वक्षःस्थलव्यापिरुचं मणिं दधानः यः सुवेणः सकौस्तुभं कृष्णं विष्णुं हेप-
यतीव ब्रोडयतीव । ' अर्तिही-' इत्यादिना पुगागमः । कौस्तुभमणेरप्युक्त्योऽस्य
मणिरिति भावः ॥

संभाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये ।
वृन्दावने चैत्ररथादनूने निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥ ५० ॥

युवानम् अमुं सुवेण भर्तारं संभाव्य मत्वा । पतित्वेनाङ्गीकृत्येत्यर्थः । [मृदुप्र-
वालोत्तरपुष्पशय्ये] मृदुप्रवालोत्तरा उपरिप्रस्तारितकोमलपङ्गवा पुष्पशय्या यस्मिन्स्तत्त-
स्मिन् । चैत्ररथ्यात् कुवेरोद्यानाद् अनूने वृन्दावने वृन्दावननामक उद्याने हे
सुन्दरि यौवनश्रीः यौवनफलं निर्विश्यतां भुज्यताम् ॥

अध्यास्य चाम्भः पृष्ठतोक्षितानि शैलेयगर्न्धीनि शिलातलानि ।

कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

किं च । प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु गोवर्धनस्यादेः कन्द-
रासु दरीषु । ' दरी तु कन्दरो वा स्त्री ' इत्यमरः । [अम्भः पृष्ठतोक्षितानि]

१ अनुरूपं श्वेकार्धं मेघदूतं- 'संसर्पन्या: सपदि भवतः खोतसि च्छाययासी स्यादस्था-
नोपगतयमुनासङ्गेवाभिरामा ॥' इति । २ व्रातेनेति दिव्यवद्भौ पठतः । अयं पाठः साधीयानिव
भाति । त्राणस्य निक्यत्वेन मणिदानस्य युक्तातरत्वात् । ३ विष्णुम् । ४ कोमलकिसलयाधिक-
कृसमशयनीये । व० स० । उनरशन्द आधिक्यं ब्रवाणः संमिश्रत्वमाह । यथा-
' निनाय सात्यर्थेहि मोत्तरानिला ' इति हिमित्रा इत्यर्थः । ह० व० । ५ उक्तं च शम्भुरहस्ये
' अलकाया बहिश्रान्यद्वनं चैत्ररथं प्रिये । योजनायुत्विस्तर्णं सर्वं कल्पद्रुमाकुलम् ' ॥ हे-
६ नद्वानि, बङ्गानि, कुमारसंभवेषि प्रायुद्दक्ष कविः ' शैलेयनद्वेषु शिलतलेषु ' इति ।

अम्भसः पृथं विन्दुभिरक्षितानि सिक्कानि । शिलायां भवं शैलेयम् । ‘शिलाजनु च शैलेयम्’ इति यादवः । यदा शिलापुण्यात्य ओषधिविशेषः । ‘कालानुसार्यवृद्धाऽम-पुण्यशीतिशिवानि तु । शैलेयम्’ इत्यमरः । ‘शिलाया ढः’ इत्यत्र शिलाया इति योगविभागादिवार्थे ढन्त्रप्रत्ययः । तद्वन्धवन्ति शैलेयगन्धीनि शिलातलानि अध्यास्य अधिष्ठाय कलांपिनां बहिणां वृत्यं पश्य ॥

नृपं तप्यावर्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवृभवित्री ।
महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥ ५२ ॥

‘स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः’ इत्यमरः । आवर्तमनोज्ञा नाभिर्यस्याः सा [आवर्त-मनोज्ञनाभिः] । इदं च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । अन्यवधूः अन्यपत्नी भवित्री भाविनी सा कुमारी तं वृपम् । सागरगामिनी सागरं गन्त्री स्रोतोवहा नदी मार्गवशादुपेतं प्रातं महीधरं पर्वतम् इव व्यत्यगाद् अतीत्य गता ॥

अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं वालामवालेन्दुमुखीं वभाषे ॥ ५३ ॥

अथ भुजिष्या किंकरी सुनन्दा । ‘भुजिष्या किंकरी मता’ इति हलायुधः । अङ्ग-दाश्लिष्टभुजं केयूरनदवाहुं सादितशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुवर्गं हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् आसेदुषीम् आसनाम् । अवालेन्दुमुखीं पौरेन्दुमुखीं वालाम इन्दुमतीं वभाषे ॥

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश ।
यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥ ५४ ॥

[महेन्द्राद्रिसमानसारः] महेन्द्राद्रिः समानसारस्तुव्यसत्त्वः असौ हेमाङ्गदः
महेन्द्रस्य नाम कुलपर्वतस्य महोदधेश पतिः स्वामी । ‘महेन्द्रमहोदधी एवास्य
गिरिजलदुमो’ इति भावः । यस्य यात्रासु [क्षरत्सैन्यगजच्छलेन] धरता
मदवाविणां सैन्यगजानां छलेन महेन्द्रः महेन्द्राद्रिः पुरः अग्रे यातीव । अद्विक्ता
अस्य गजा इत्यर्थः ॥

ज्यायातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां विभर्ति यशापभृतां पुरोगः ।
रिपुश्रियां साञ्जनवाप्सेके वन्दीकृतानामिव पद्धती द्वे ॥ ५५ ॥

सुभुजः चापभृतां पुरोगः धनुर्धाग्रेसरः यः । वन्दीकृतानां प्रग्नीतानाम् ।

१ नद्वानांति पाठं नद्वं व्याप्तिं व्याख्येयम् । २ तत्र मयूरसंचारेण सर्पाभावात्संभोगे
निःशक्ता । कीरुकाभावश्च ध्वन्यते । हे. चा. ३ सागरोपमया भाविनः पत्युर्गाम्भीर्य ध्वनितम् ।
४ ‘वाला षोडशवार्षिकी’ इति रतिरहस्यम् । ५ महेन्द्रः इन्द्रः अद्रिः सूर्यस्तयोः समानबलः ।
६. व० ७. यात्रासु विजयप्रयाणेषु कटकचलनेतु वा ।

प्रप्रहोपप्रहौ बन्याम् इत्यमरः । रिपुश्रियां [साक्षनवाष्पसेके] साङ्गतो
वाष्पसेको ययोह्ने । कजलमित्राशुसिर्क्त इत्यर्थः । पद्मती इव । द्वे [ज्याधात-
रेखे] ज्याधातानां मौर्वीकिणानां रेखे राजी भुजाभ्यां विभर्ति । द्विचनात्सव्य-
साचित्वं गम्यते । रिपुश्रियां भुजाभ्यामेवाहरणात्तद्वत्तरेखयोस्तपद्वतित्वेनोत्प्रेक्षा । तयोः
स्यामत्वं साङ्गताशुसेकोक्तिः ॥

यमैत्पनः सद्ग्निं संनिकृष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।

प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

आत्मनः सद्ग्निं सुतं यं हेमाङ्गदं संनिकृष्टः समीपस्थोऽत एव [प्रासाद-
वातायनदृश्यवीचिः] प्रासादवातायनदृश्यवीचिः । [मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः]
मन्द्रेण गम्भीरेण । ‘मन्द्रस्तु गम्भीरे’ इत्यमरः । ध्वनिना त्याजितं यामस्य तर्यै
प्रहरावसानमूर्चकं वायं येन स तथोक्तः । ‘द्वौ यामप्रहौ समौ’ इत्यमरः ।
अर्णव एव प्रबोधयति । अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वात्तद्वैर्यर्थमित्यर्थः । समुद्रस्यापि सेव्य-
किमन्येषामिति भावः ॥

अनेन सार्थं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।

द्रीपान्तरानीतलवङ्गं पुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्धिः ॥ ५७ ॥

अनेन राजा सार्थ [तालीवनमर्मरेषु] तालीवनैर्मर्मरेषु मर्मरेति चन्तसु ।
‘अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपणीनाम्’ इत्यमरवचनाद्वृणपरस्यापि मर्मरशब्दस्य गुणिः
परत्वं प्रयोगादवसेयम् । अम्बुराशेः समुद्रस्य तीरेषु [द्रीपान्तरानीतलव-
ङ्गपुष्पैः] द्रीपान्तरेभ्य आनीतानि लवङ्गपुष्पाणि देवकुमुमानि येस्तैः । ‘लवङ्गं देवकु-
मुमम्’ इत्यमरः । मरुद्धिः वातैः [अपाकृतस्वेदलवा] अपाकृताः प्रशमिता-
स्वेदस्य लवा विन्दवो यस्याः सा तथाभूता सती त्वं विहर कीड ॥

प्रलेभिताप्याकृतिलोभनीया विद्भराजावरजा तयैवम् ।

तस्मादपावर्तत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदेवात् ॥ ५८ ॥

[आकृतिलोभनीया] आकृत्या रूपेण लोभनीयाकर्षणीया । न तु वर्णनमात्रेः

१ अत्र रिपुभदात्कालंभदाद्वा बहुवचनम् । वळभदिनकरौ तु रिपुश्रियः-या-ः-बन्द्वद्वक्ताया
इव इति पठतः । किं तु मैलिनायसम्मतः पाठ एव साधीयानिति प्रतिभाति । अनेकत्वेन विना
पद्वतेरसंभवात् । २ भस्मात्परमातिरिक्तं श्लोकमेकं पठन्ति चाऽ दिनकराद्यः । यथा—

रणभ्यमित्रीणतया प्रकाशः शरासनज्यानिकष्टौ भुजाभ्याम् ।

विस्पष्टलेखी रिपुविक्रमस्य निर्वाणमागर्णविव यो विभर्ति ॥

३ अयं श्लोकोऽन्यथा पथते चाऽ दिर्वादिभिः—यमात्मनः सद्ग्निं साधजालिगालोक्य वेला-
तटप्रगमालः (ली) । मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः प्रबोधः ३० । ४ अनेन वतालिकाभाव उक्तः ।
३० ५ अनेनोद्यानाभावश्चोक्तः । ३० ६ यादशेन रूपेणेयं प्रलोभ्यते तादृशं रूपं तर्मिकृपे नारात् ।
६० ७ दिर्वा० ८ चाऽ अयैवम् । ‘आकृतिलोभनीयात्’ इति पाठकल्पनायां त्वर्थः सुविशदः रथात् ।
अन्यथोपमाभूताया लक्ष्म्या आकर्षकं किञ्चित्र स्यात् । इन्द्रमत्यागत्यागे दैवप्रतिकूल्यमन्तरंग
कारणान्तरस्याविक्षितत्वाच ।

गेत्यर्थः । विदर्भराजावरजा भोजानुजेन्द्रमती तया मुनन्दया एवं प्रलोभितापि प्रचोदितापि । नीत्या पुस्यकारेण दूरकृष्टा दूरमानीता लक्ष्मीः [प्रतिकूलदैवात] प्रतिकूलं दैवं यस्य तस्मात्सुः इव तस्माद् हेमाङ्गदाद् अपावर्तत प्रतिनिवृत्ता ॥

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवसरूपमेत्य ।

इतश्चकोराक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद् भोज्याम् ॥ ५९ ॥

अथ द्वारे नियुक्ता दौवारिकी मुनन्दा । ‘तत्र नियुक्तः’ इति ठक्प्रत्ययः । ‘द्रारादीनां च’ इत्यौ आगमः । आकारेण देवसरूपं देवत्यम् । उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशो कान्यकुञ्जतीर्वर्तिनागपुरस्य नाथमेत्य प्राप्त्य । हे चकोराक्षि इतो विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां पूर्वमुक्तां भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं ब्रियं भोज्याम् इन्दु-मतीम् । ‘क्रौड्यादिभ्यथ’ इत्यत्र भोजाक्षत्रियादित्युपसंख्यानात्यद्वृत्ययः । ‘यदश्वाप्’ इति चाप् । निजगाद् । इते विलोकयेति पूर्वमुक्ता पश्चाद्रुक्तव्यं निजगादेत्यर्थः ॥

पाण्ड्योऽयमसार्पितलम्बहारः कल्पाङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

आभाति वालातपरक्तसानुः सनिर्जरोद्धार इवाद्विराजः ॥ ६० ॥

[अंसार्पितलम्बहारः] अंसयोरपिताः । लम्बन्त इति लम्बाः । हाराः यस्य सः । हरिचन्दनेन गोशीर्पीख्येन चन्दनेन । ‘तैलपर्णिकगोशीर्पे हरिचन्दनमस्त्रियाम्’ इत्यमरः । कल्पाङ्गरागः सिद्धानुलेपनः अयं पाण्डनां जनपदानां राजा पाण्डुः । ‘पाण्डोर्जन-पदशब्दाक्षत्रियाद्यप्यक्तव्यः’ इति डग्प्रत्ययः । नस्य राजन्यपत्यवदिति वचनात् । [वालातपरक्तसानुः] वालातपेन रक्ता अरुणाः सानवो यस्य सः । सनिर्जरोद्धारः प्रवाहस्यन्दनसहितः । ‘वारिप्रवाहो निर्जरो झरः’ इत्यमरः । अद्विराजः इवाभाति ॥

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेनिःशेषपर्णितोज्जितसिन्धुराजः ।

प्रीत्याश्वमेधावभृथार्द्रमूर्तेः सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥ ६१ ॥

विन्ध्यस्य नामः महाद्रेः । तपनमार्गनिरोधाय वर्वमानस्येति शेषः । संस्तम्भ-यिता निवारयिता [निःशेषपीतोज्जितसिन्धुराजः] निःशेषं पीत उज्जितः

? अत्रायं क्षेपकः कचित्—भयाधिगम्यो(त्वयो) रगराजकल्पं पर्ति पुरस्यारगपूर्वेनाम्भः । भाचारपूतो (-शुद्धो) भयवंशादीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥

२ अत्र प्रसिद्धस्य सर्पस्त्र्यार्थस्य श्रावित्युपास्थित्या नागपुरुत्यस्य विलम्बेनोपरिस्थितेविनाहता-थता दोषः । ३ ‘सोस्त्रै राजा’ इति व्यज्ञ । ‘पाण्डवादियो यत्’ इ. भट्टोजिदाक्षिणः ।

४ अत्र वाक्यार्थविनिरुपमा । यदाह वामनः—तद्वैविष्यं पदवाक्यार्थविनिरुदात् । ”पुरा किन मेरुमत्सरादर्घमानेन विन्यादिवा रविमार्गो निरुद्धः । तदा देवतनुरुद्धा विन्यगुरुभंगवान-गस्त्यः कार्णो परित्यज्य दक्षिणदेशमागतः । आगतं ते दृश्य विन्यो नाचः प्रणनाम । प्रणतं त्वं ते गुरुः ‘यावदहं न पत्यागच्छामि तावदेनदवस्थ एव तिथ’ इत्यगिधायासंनिवृत्य दक्षिणा-माशामाग्निवान् । स. ४. श्लो. ४४ द्रष्टव्यः । ५ हते वृत्तासुरं तदनुचरा दानवा निशि वैलोक्यं पाडयांचकुर्दिवा च सामरं पक्ष्यता वस्तुः । ततो भगवता विन्युनाजामेनदेशं प्रार्थितो भगवा-नगस्त्यः सागरं पर्या । पांते च तस्मिन्स्तद्वर्मस्य देत्या देवैर्हताः । इति कथावानुसन्धेया ।

युनस्यक्तः सिन्हुराजः समुद्रो येन सः अगस्त्यः [अश्वमेधावभृथार्द्मूर्तेः] अश्व-
मेधस्यावसृथे दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः ' इत्यमरः । आर्द्मूर्तेः स्नातस्ये-
त्यर्थः । यस्य पाण्डवस्य प्रीत्या स्नेहेन । न तु दाक्षिण्येन । सुस्नातं पृच्छतीति सौस्ना-
तिकः भवति । ' पृच्छतौ मुस्नातादिभ्यः ' इत्युपसंख्यानाङ्क् ॥

अस्त्रं हरादासवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय द्विः ।

पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की संधाय लङ्घाधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥

पुरां पूर्वं [जनस्थानविमर्दशङ्की] जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशङ्की द्विः
उद्धतः लङ्घाधिपतिः रावणः । दुरापं दुर्लभम् अस्त्रं व्रद्धशिरोनामकं हरादासवता येन
पाण्डवेन संधाय । इन्द्रलोकावजयाय इन्द्रलोकं जेन्तुं प्रतस्थे । इन्द्रविजयिनो
रावणस्यापि विजेतेत्यर्थः ॥

अनेन पाण्डी विधिवद् गृहीते महाकुलीनेन महीवं गुर्वी ।

रत्नानुविद्वार्णवमेखलाया दिशः सप्तनी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥

महाकुलीनेन महाकुले जातेन । ' महाकुलादञ्जलौ ' इति खञ्चप्रम्ययः । अनेन
पाण्डवेन पाण्डी त्वर्देवं विधिवद् यथाशास्त्रं गृहीते सति गुर्वी गुरुः । ' वोतो गुण-
वत्वनात् ' इति ढीप । महीवं [रत्नानुविद्वार्णवमेखलायाः] रत्नैरत्नुविद्वां व्या-
प्तोऽर्णवं एव मेखला यस्यास्तस्याः । इदं विशेषणं महामिन्दुमस्यां च योज्यम् । दक्षिणा-
स्याः दिशः सप्तनी भवत । अनेन सप्तन्यन्तराभावो अन्यते ॥

ताम्बूलवल्लीपरिणद्पूगाम्बेलालतालिङ्गितचन्दनासु ।

तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीपु ॥ ६४ ॥

[ताम्बूलवल्लीपरिणद्पूगासु] ताम्बूलवल्लीभिर्नागवल्लीभिः परिणदाः परिणद्याः
पूगाः कमुका यामु तामु । ' ताम्बूलवल्ली नागवल्लीपि ' इति ' वोण्डा तु पूगः कमुकः '
इति चामरः । [एलालतालिङ्गितचन्दनासु] एलालताभिरालिङ्गिताश्चन्दना मलयजा
यामु तामु । ' गन्धमारो मलयजो भट्टीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् । ' इत्यमरः । [तमालपत्रा-
स्तरणासु] तमालस्य तापिच्छस्य पत्राण्येवास्तरणानि यामु तामु । ' कालस्कन्यरतमालः
स्यात्तापिच्छोऽपि ' इत्यमरः । मलयस्थलीपु शश्वंत् सुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीद
अनुकूल भवत ॥

इन्द्रीवरद्यामतनुवृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।

अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥

असौ वृपः इन्द्रीवरद्यामतनुः । त्वं [रोचनागौरशरीरयष्टिः]

? अनेनास्य कोपि महिमानिशय उक्तः । २ शश्वन्तदेन ताम्बूलमतार्दानामुद्दीपनविनाशना-
नामाधिकं सूच्यते । चाऽ

रोचना गोरोचनेव गौरी शरीरये इर्ष्याः सा । ततः तडित्तो यदयोः विद्युन्मेघयोः
इव वां युध्योः योगः समागमः [अन्योन्यशांभापरिवृद्धये] अन्योन्यशो-
भायाः परिवृद्धये अस्तु ॥

स्वसुविंदभार्धिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपेदेशः ।

दिवाकरादर्शनवद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥

विद्भार्धिपतेः भोजस्य स्वसुः इन्दुमत्याः चेतसि तदीयः सुनन्दासंबन्धी
उपदेशः वाक्यम् । [दिवांकरादर्शनवद्धकोशे] दिवाकरास्यादर्शनेन वद्धकोशे
मुकुलिते अरविन्दे नक्षत्रनाथांशुः चन्द्रकिरणः इव । अन्तरम् अवकाशं नै लेभे ॥

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।

नरेन्द्रमार्गाङ्गु इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥

पतिंवरा सा इन्दुमती रात्रौ संचारिणी दीपशिखा इव यं यं भूमिपालं व्यती-
याय अतीत्य गता स स भूमिपालः । स सर्वे इत्यर्थः । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां
द्विर्वचनम् । [नरेन्द्रमार्गाङ्गुः] नरेन्द्रमार्गे राजपथेऽद्वाल्यो गृहभेदः इव । 'स्यादष्टः
क्षौमसन्धियाम्' इत्यमरः । विवर्णभावं विच्छायत्वम् । अष्टस्तु तमोवृतत्वम् । प्रपेदे ॥

तस्यां रघोः मूनुरूपस्थितायां दृष्टीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।

वामेतरः संशयमस्य वाहुः केयूरवन्ध्योच्छुसितैर्नुनोद ॥ ६८ ॥

तस्याम् इन्दुमत्यां उपस्थितायाम् आसनायां सत्यां रघोः त्तनुः अजः मां
दृष्टीत न वा इति समाकुलः संशयितः अभूत् । अथ अस्य अजस्य वामेतरः
वामादितरो दक्षिणः वाहुः [केयूरवन्ध्योच्छुसितैः] केयूरं वध्यतेऽत्रेति केयूर-
वन्ध्योऽङ्गदस्थानम् । तस्योच्छुसितैः स्फुरणः संशय नुनोद ॥

१. क्षोगविवादतिमुन्दरं शरारमिन्य० । 'याईशान्दः येषार्थः' इ. दिनकरः । २. मध्यविशुतोः
क्षणिकयोगाङ्गुराण्योर्ज्ञः । चा० दि० ३ अनेन परस्परशोभा नान्येषामिन्युक्तं दक्षिणन्वन्तं वा ।
हे० ४ 'तारापतेरेत्तुः' इ. चा० दि० पठन्ति । ५ अनेनाजस्य मूर्यसादृश्यं ध्वनितम् । ६ पंतन
दिवसकरकमलयोरित्यन्दुमत्यांशुस्याजकुमारस्य मनसश्च लेशाधिक्यं सुन्यते । चा० ७ अभा-
मितस्तत्क्षणमंसकूटे वामेतरेण सुकुरता भुजेन । इति दि० चा० एष्टतः । हे०णाप्यवै पाठ
उद्भूतः । ८ 'वामभागमन्तु नारीणां थेष्टः पुंसां तु दक्षिणः । दानं देवादिपुगायां म्पन्देऽलंकरणेऽपि
च' ॥ इति निमित्तानिदानं । तथा—'अंगविम्बुरणं नृणां दक्षिणं मर्वकामदम् । तदेव शस्यनं म-
इन्द्रियामपरदीक्षणम्' ॥ इ. हे०. पुंसां हि दक्षिणपुजस्फुरणं प्रियालङ्घनं सूचर्यात् । अन
पंन्दमतां लग्न्येहमित्यजस्य चित्तवृच्छिरासात् ॥ इ. दि० । उदं वाहस्फुरणं तद्र तत्र वर्ण्यते
कार्विभिः । 'शान्तमिदमाथमपदं सुराति च वाहः कुतः फलमिदास्य' इति शाकुनतं । 'अयं
मां म्पान्दत्वांहुराभासयति दक्षिणः ।' इ. विकर्मोर्वशायै । अभिमतफलशंभा चारु पुग्नार
वाहः' ॥ भाष्टथा । ९ केयूरस्याङ्गदस्य वन्धो ग्रथिस्तद्य सुनस्फुरणवदायान्युच्छुसितान्युच-
सितानि तः । इति दिनकरो व्याख्याति ।

तं प्राप्य सर्ववयवानवदं व्यावर्तनान्योपगमात्कुमारी ।

न हि प्रकुल्णं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं काङ्क्षति पट्टपदाली ॥ ६९ ॥

कुमारी । [सर्ववयवानवदं] सर्वेष्ववयवेष्वनवयमदेष्वं तन् अजं प्राप्य । अन्योपगमाद् राजान्तरोपगमाद् व्यावर्तत निवृत्ता । तथा हि । पट्टपदाली भृङ्ग-वलिः । प्रकुल्तीति प्रकुल्णं विकसितम् । पुष्पितमित्यर्थः । प्रपूर्वात्कुलते: पचावच् । कलतेस्तु प्रकुल्तमिति पठितव्यम् । ‘अनुपसर्गात्’ इति निषेधात् । इत्युभयथापि न कदाचिद्गुप-पत्तिरित्युक्तं प्राक् । सहकारं चूतविशेषम् एत्य । ‘आग्रहचूतौ रसालोऽसा सहकारोऽनि-सौरमः’ इत्यमरः । वृक्षान्तरं न काङ्क्षति । न हि सर्वोक्तृष्टवस्तुलाभेऽपि वस्त्रन्तरस्या-भिलापः स्यादित्यर्थः ॥

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।

प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥

तस्मिन् अजे [समावेशितचित्तवृत्तिम्] समावेशिता संकामिता चित्तवृत्तिर्थया ताम् । [इन्दुप्रभां] इन्द्रोः प्रभेव प्रभा यस्यास्ताम् । आह्लादकल्पादिन्दुसाम्यम् । इन्दुमतीम् अवेक्ष्य अनुक्रमज्ञा वाक्यपौर्वापर्याभिज्ञा सुनन्देदं वक्ष्यमाणं साविस्तरं सप्रपञ्चम् । ‘प्रथने वावशदेद्’ इति घनो निषेधात् ‘क्रदोरप्’ इत्याप्रत्ययः । ‘विस्तारो विग्रहे व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ।’ इत्यमरः । वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥

इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं वृपाणां ककुत्स्य इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।

काकुत्स्यशब्दं यत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोसलेन्द्राः ॥ ७१ ॥

[इक्ष्वाकुवंश्यः] इक्ष्वाकोर्मनुपत्रस्य वंशो वंशे भवः । वृपाणां ककुदं श्रेष्ठः । ‘ककुच ककुदं श्रेष्ठे वृपांसे राजलक्ष्मणि ।’ इति विश्वः । आहितलक्षणः प्रख्यातगुणः । ‘गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाद्वितलक्षणौ ।’ इत्यमरः । ककुदिं वृपांसे तिष्ठतीति ककुत्स्यः इति प्रसिद्धः कथिद्राजा अभूत् । यतः ककुत्स्यादारम्य उन्नतेच्छाः महाशयाः । ‘महे-च्छस्तु महाशयः’ इत्यमरः । उत्तरकोसलेन्द्राः राजानो दिलीपादयः श्लाघ्यं प्रशस्तम् । [काकुत्स्यशब्दः] ककुत्स्यश्वापत्यं पुमान्काकुत्स्य इति शब्दं संज्ञां दधति विच्राति । तत्वामसंस्पर्शोऽपि वंशस्य कीर्तिकर इति भावः । पुरा किल पुरंजयो नाम साक्षात्तद्गवतो विष्णोरंशावतारः कथिदैक्ष्वाको राजा देवैः सह समयवन्धेन देवामुरयुद्दे-

१ ‘विरामार्थानां यतो विरनिः’ इत्यपादानवदम् । २ ‘प्रथने वी अजन्दे’ इति मूर्त्रेण विपूर्वात्स्तुणातेर्धश्च स्यादगच्छविषये प्रथने । अत्र शब्दस्य [वाक्यस्य] प्रथनात्र घञ् । किं तु ‘क्रदोरप्’ इति अपप्रत्ययः । ३ अयं शशादापरनामधेयस्य विकुक्षेनामेक्ष्वाकुपुत्रस्य पुञः । अत्र भागवतम्-पुरंजयस्तस्य मुत इन्द्रवाह इतीरितः । ककुत्स्य इति चाप्युक्तः चणु नामानि तस्य वै ॥ कृतान्त आसीत्समरो देवानां सह दानवैः । पार्णिण्याहो तृतो वीरो देवैर्देत्यपराजितेः ॥ वचनादेवदेवस्य विष्णोविश्वात्मनः प्रभोः । वाहनत्वे वृत्स्तस्य बभूवेन्द्रो महावृषः ॥ स सन्द्रादो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान्सितान् । स्त्रूयमानः समाहृद्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः ॥ तेजसाप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः । प्रतीच्यां दिशि दैत्यानामरुणच्छिदशः पुरम् ॥ * * * जित्वा पुरं धनं सर्वं सथीकं वजपाणये । प्रत्ययच्छत्स राजर्थिरिति नामभिराहतः ॥

महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थिता पिनाकिलीलया निश्चिलमसुरकुलं निहन्त
ककुत्थसंबां लेभ इति पौराणिकी कथानुसंधेया । वृथने चायमेवार्थे उत्तरश्लेषे ॥

**महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।
चकार वाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोपितपत्रलेखाः ॥ ७२ ॥**

यः ककुत्थः संयति युद्धे । [**महोक्षरूपं**] महागुक्षा महोक्षः । ‘अचतुर—’ इत्या-
दिना निपातः । तस्य रूपमिव रूपं यस्य तं महेन्द्रमास्थाय आस्त्व । अत एत
[**प्राप्तपिनाकिलीलः**] प्राप्ता पिनाकिन ईश्वरस्य लीला येन स तथोक्तः सत् वाणैर-
सुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोपितपत्रलेखाः निवृत्पत्ररचनाः चकार । तद्गतृन्-
सुरानवधीदित्यर्थः । न हि विधवाः प्रसाध्यन्त इति भावः ॥

ऐरावतास्फालनविश्लयं यः संवद्यनङ्गन्दमङ्गन्देन ।

उपेयुपः स्वामपि मूर्तिमग्न्यामर्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्टु ॥ ७३ ॥

यः ककुत्थः [**ऐरावतास्फालनविश्लयं**] ऐरावतस्य स्वर्गजस्यास्फालनेन
ताडनेन विश्लयं शिथिलम् अङ्गदम् ऐन्द्रम् अङ्गदेन स्वकोयेन संघटयन् संघर्षयन्
स्वामग्न्यां श्रेष्ठां मूर्तिमुपेयुष्वःअपि प्राप्तस्यापि गोत्रभिदः इन्द्रस्य । अर्धासनस्य
अर्धासनम् । ‘अर्धे नपुंसकम्’ इति समाप्तः । अधितष्टौ अधिष्ठितवान् । ‘स्थादि-
ग्न्यासेन चाभ्यासस्य’ इत्यभ्यासेन व्यवायेऽपि पत्वम् । न केवलं महोक्षरूपधारिण एव तस्य
ककुदमास्कृत । किं तु निजहृपधारिणोऽपीन्द्रस्याधीसनमित्यपिशद्वार्थः । अथ वा अर्धासन-
मपीत्यपेन्वयः ॥

जातः कुले तस्य किलोरुकीतिः कुलप्रदीपो नृपतिदिलीपः ।

आतिष्टुदेकोनशतकतुत्वे शक्राभ्यमूर्याविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

उरुकीतिः महायशाः कुलप्रदीपः वंशप्रदीपकः दिलीपः नृपतिः तस्य कु-
लस्य कुले जातः किल । यः दिलीपः शक्राभ्यमूर्यस्त्रविनिवृत्तये । न त्वशक्तयेति
भावः । [**एकोनशतकतुत्वे**] एकेनोनाः शतं क्रतवो यस्य स एकोनशतकक्तुः तस्य
भावे तत्वे अतिष्ठत् । इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमवशेषितवानित्यर्थः ॥

यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथे गतानाम् ।

वातोऽपि नास्तंसयदंशुकानि को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥

यस्मिन् दिलीपे महीं शासति साति । [विहारार्धपथे] विहरत्यत्रेति

१ पत्राकारा लेखाः पत्रलेखाः । शाकपार्थिवादिः । केमरादिना लिखिता रेखा रचनाविशेषा ।
प्रोपिता: पत्रलेखा याभ्यः । २ उपेयाय इति उपेयिवान् तस्य उपेयुः । ‘उपेयिवाननाधानन्-
नानश’ इति क्षमुप्रत्ययान्तो निपातः । ‘नात्रोपसर्गन्तन्वम्’ इति काशिकाकारः । यथा
किमते—‘गुणानुरागादिव सख्यमीथिवान् बाधतम्य विगुणः गत्यरम्’ इति । ३ यदा विहारस्य
राजमार्गस्य उपवनस्य वा पन्था । वाणिनीनां द्रूतानाम् । हेः । वाणिनीनाम्-कामिनीनाम्-
आदाणाय-आभरणाय-इति पाठ ।

विद्वारः कीडास्थानम् । तस्यार्थपये निद्रां गतानां वाणिनीनां अताङ्गनानाम् । 'वाणिना' नर्तकीमत्ताविद्वधवनितासु च ।' इति विश्वः । 'वाणिन्यौ नर्तकीमत्ते' इत्यमरश्व । अंगुकानि वक्षाणि वातोऽपि नास्त्रसंयत् नाकम्ययत् । आहरणाय अपहृतु को हस्तं लेघ्वयेत् । तस्याज्ञासिद्वत्वादकुतोभयसंचाराः प्रजा इत्यर्थः । अर्धश्वासौ पन्थाश्वेति विग्रहः । समप्रविभागे प्रमाणाभावान्तैकदेशिसमासः ॥

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।
चतुर्दिंगावर्जितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्दिभूतिम् ॥ ७६ ॥

विश्वजितः नाम महाक्रतोः प्रयोक्ता अनुश्रुता तस्य दिलीपस्य पुत्रः रघुः पंदं पैत्र्यमेव प्रशास्ति पालयति । यः खुश्वतस्यो दिग्म्य आवर्जिताहता संभृता सम्यग्वधिता च या तां चतुर्दिंगावर्जितसंभृतां विभूर्ति संपदं [मृत्पात्रशेषाणां] मृत्पात्रमेव शेषो यस्यास्ताम् अकरोत् । विश्वजियागस्य सर्वस्वदक्षिणाकल्पादित्यर्थः ॥ आरूढमद्रीनुदशीन्वितीर्णं भुजङ्गमानां वसर्ति प्रविष्टम् ।

ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुवन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७ ॥

किं च । अद्रीन् आरूढम् । उदधीन् वितीर्णं अवगाढम् । सकलभूगोलव्यापक-मित्यर्थः । भुजङ्गमानां वसर्ति पातालं प्रविष्टम् । ऊर्ध्वं स्वर्गादिकं गतं व्याप्तम् । इन्थं सर्वदिग्ब्यापीत्यर्थः । अनुबन्धातीति अनुबन्धिं च अविच्छेदि । कालत्रयव्यापकं चेत्यर्थः । अत ऐवंभूतं यस्य यशः इयत्तया देशतः कालतो वा केनचिन्मानेन परिच्छेत्तुं परिमाणं नैलं न शक्यम् ॥

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।

गुर्वां धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं विभर्ति ॥ ७८ ॥

असौ अजः अजाह्यः कुमारः । त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिम् इन्द्रं जयन्तः इव । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः । तं रघुम् अनुजातः तस्माज्जात इत्यर्थः । तज्जातोऽपि तदनुजातो भवति जन्यजनकयोरानन्तयोर् । 'गत्यर्थीकर्मकालिष्टशीद्दृश्यासवसज्जनहर्जीर्यत्मन्थ' इति क्तः । सोपसृष्टत्वात्सर्कर्मकत्वम् । आह चात्रैव सूत्रे श्रुतिकारः— 'क्लिषादयः सोपसृष्टाः सर्कर्मका भवन्ति' इति । दम्यः शिक्षणीयावस्थः । यः अजः गुर्वां भुवनस्य धुरं धुर्येण धुर्येणेण पित्रा सदृशं तुल्यं यथा तथा विभर्ति । यथा कश्चिद्वत्सतरोऽपि धुर्येण महोक्षेण समं वहतीत्युपमालङ्कारो व्यन्यते 'दम्यवत्सतरौ समौ' इत्यमरः ॥

१ भगवता वायुनान्यनुङ्गिताजस्य तस्य शासनमुल्लंघायतुं का शक्तिस्तस्करादानामिति भावः २ स्थाने राज्यमिति यावत् । 'पदं व्यवसितवाणस्थानलङ्घादिग्रवस्तुषु' इत्यमरः । अत्र तम्यंति पदमुख्यत्र काकाक्षिगोलकन्यायेन योज्यम् । ३ दिनकरस्तु 'चतुर्दिंगावर्जितसंभृताम्' इति पठित्वा 'चतुर्षणां दिशामावर्जनं विजयस्तेन संभृतां संचिताम्' इति व्याचष्टे । ४ 'प्रतीर्णम्' इ. प.० ५ 'अव्यापि प्रसरणशीलम्' इ. चा० व.० सु० । ६ 'यशाः सर्कर्मविव्यायां कश्चिदिति कर्तृपदाद्याहारो वा' है० ७ अनेनाजस्य महाप्राणतोक्ता ।

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणेण तैस्तंविनयप्रधानैः ।
त्वमात्मनस्तुल्यम्भुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ७९ ॥

कुलेन कान्त्या लावण्येन नवेन वयसा यैवनेन [विनयप्रधानैः] विनयः प्रधानं येषां तैः तैस्तंविनयप्रधानैः श्रुतशीलादिभिः च आत्मनस्तुल्यं स्वानुरूपम् असुम् अजं त्वं वृणीष्व । किं बहुना । रत्नं काञ्चनेन समोगच्छतु संगच्छताम् । प्रार्थनायां लोद् । रत्नकाञ्चनयोरिवात्यन्तानुरूपत्वायुवयोः समागमः प्रार्थत इत्यर्थः ॥

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां तनूकृत्यं नरेन्द्रकन्या ।

दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्संवरणस्तजेव ॥ ८० ॥

ततः [सुनन्दावचनावसाने] सुनन्दावचनस्यावसानेऽन्ते नरेन्द्रकन्या इन्दुमती लज्जां तनूकृत्यं संकोच्य [प्रसादामलया] प्रसादेन मनःप्रसादेनामलया प्रसन्नया दृष्ट्या [संवरणस्तजा] संवरणस्य घजा स्वयंवरणार्थं सजा इव कुमारम् अजं प्रत्यग्रहीत् स्त्रीचकार । सम्यक्सानुरागमपश्यदित्यर्थः ॥

सा यूने तस्मिन्बिलापवन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।

रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टि भित्त्वा निराकामदरालकेश्याः ॥ ८१ ॥

सा कुमारी यूनि तस्मिन् अजे अभिलापवन्धम् अनुरागग्रन्थि शालीनतया अधृतया । ‘स्यादवृष्टस्तु शालीनः’ इत्यमरः । ‘शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः’ इति निपातः । वकुं न शशाक । तथापि अरालकेश्याः सः अभिलापवन्धः रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन । ‘व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च’ इत्यमरः । गात्रयष्टि भित्त्वा निराकामत् । सात्त्विकविर्भावलिङ्गेन प्रकाशित इत्यर्थः ॥

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रभृदावभापे ।

आर्ये व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरमूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥

सख्याम् इन्दुमत्यां तथागतायां तथाभूतायाम् । दृष्ट्यानुरागायां सत्यामित्यर्थः । सखीं सहवरी । ‘सख्यादिश्वीति भाषायाम्’ इति निपातनान्दीप् । वेत्रभृत् सुनन्दा हे आर्ये पूज्ये । अन्यतः अन्यं प्राते व्रजामः इति परिहासपूर्वम् आवभाप । अथ वधूः इन्दुमती एनां सुनन्दाम् असूयया रोपेण कुटिलं [असूयाकुटिलं] ददर्श । अन्यागमनस्यासहस्रादित्यर्थः ॥

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः ।

आसञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुरागम् ॥ ८३ ॥

करभः करप्रदेशविशेषः । ‘मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः ।’ इत्यमरः । करभ

१ आइव्यवधानास्मोगमाति न तह । ययोरेव समं विन्नं ययोरेव समं कुलं (भुतम्) । तयोर्विवाहो मेत्रा च नोचमाधमयोः क्वचित् ॥ इति ‘वस्तु किंचिदुपन्यस्य न्यसनं तत्सधर्मिणः । साम्यपर्तीतरस्ततिं प्रतिवस्तुप्रमा यथा’ ॥ इति काव्यादर्शः । इति च ह०. २ ‘मृदूकृत्य’ इ.ग. ३ अनेन दृष्टियातानां सातत्यं विनितम् । ४ रोमाञ्चः सान्त्विकभावविशेषः । ५६ इष्टं दृष्टव्यम् । ९ भृत्ये सखीशब्दव्यवहारां दृश्यते । तथा कुमारसंभवे ‘सर्वं सखे लघुप्रपत्नमेन्’ इति । तथा च किराते ‘स किंसखा साधु न शारित योधिपम्’ इ. ह०.

उपमा ययोस्तावूह यस्याः सा करभोपमोरुः । ‘ऊरुत्तरपदादौपम्ये’ इत्यौद्यग्रत्ययः । सा कुमारी [चूर्णगौरं] चूर्णेन मद्दैगलचूर्णेन गौरं लेहितं गुणं सजम् । मूर्ति मूर्तिमन्तम् अनुरागभिव । धात्रीकराभ्यां धात्र्या उपमातुः (मुन्दायाः) कराभ्यां रघुनन्दनस्य अजस्य कण्ठे यथाप्रदेशं यथास्थानं आसङ्गयामास आसक्तं कारयामास । न तु स्वयमाससज्ज । अनौचित्याद् ॥

तया सजा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।

अमंस्त कण्ठार्पितवाहुपाशां विद्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥

वरेण्यः वरणीय उक्तुष्टः । त्रुट एण्यः । सः अजः मङ्गलपुष्पमय्या मधूकादिकुम्भं ममय्या [विशालवक्षःस्थललम्बया] विशालवक्षःस्थले लम्बया लम्बमानया तया प्रकृतया सजा विद्भराजावरजाम् इदुमन्तों [कण्ठार्पितवाहुपाशां] कण्ठार्पितो वाहू एव पाशौ यदा ताम् अमंस्त । मन्यतेष्टुइ । वाहुपाशकल्पसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जहुकन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौरा:

श्रवणकदु नृपाणामेकवाक्यं विवद्वः ॥ ८५ ॥

तत्र स्वयंवरे समगुणयोरिन्दुमतीरघुनन्दनयोर्योगेन प्रतियेषां ते समगुणयोगप्रीतयः पौरा: पुरे भवा जनाः इयम् अजसंगतेन्दुमती मेघमुक्तं मेघमुक्तं शशिनं शरच्चन्द्रं उपगता कौमुदी । अनुरूपं सद्वशे जलनिधिम् अवतीर्णा प्रविशा जहुकन्या भागीरथ्या । तत्सदीत्यर्थः । इति एवं नृपाणां [श्रवणकदु] श्रवणयोः कदु पर्यमेकमविसंवादि वाक्यम् एकवाक्यं विवद्वः । मालिनीत्वत्तम् ॥

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तिक्षतिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।

उपसि सर इव प्रफुल्पद्मं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

एकतः एकत्र [प्रमुदितवरपक्षं] प्रमुदितो हृष्टो वरस्य जामातुः पक्षो वर्गो यस्य तत्तथोक्तम् । अन्यतः अन्यत्र वितानं शून्यम् । भगवान्नाथप्रहृष्टमित्यर्थः । तत्क्षतिपतिमण्डलम् उषसि प्रभाते प्रफुल्पद्मं [कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रम्] कुमुदवनेन प्रतिपन्निद्रं प्राप्ननिमिलं सर इव सरस्तुत्यम् । आसीत् । पुष्पिताग्रावृत्तमेतद् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथस्त्रिविरचितया संजीविनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ

रघुवंशे महाकाव्ये स्वयंवरर्वर्णनो

नाम पष्टः सर्गः ।

१ एतचित्यमु-नरपदत्वामावात् २ कुडकुमादिक्षोदारुणं इरिद्राचूर्णपीतं वा । ३. ह० । 'गौरः मातेऽरुणे भ्रते' इति मोदिनी । ४ गुणशब्दस्तनुवाचकस्तेनात्र लग्न लक्ष्यते । अनुरागस्य गुणन्वेनात्र कविना लक्षण्डं विहाय तदुपमार्थं गुणशब्दः प्रयुक्तोर्थः मुविगदः स्यादिति । ५ अत्र स्थलशब्दः प्रगस्तार्थः । ६ उपमानोपमयेयरेमेदोक्तिः । ह०

सम्मः सर्गः ।

भेजमहि निपीयैकं मुहुरन्यं पयोधरम् ।

मार्गन्तं वालमालोक्याश्वासयन्तौ हि दंपता ॥

अथोपयन्त्रा सद्वशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् ।

स्वसारमादाय विद्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो वभूव ॥ १ ॥

अथ विद्भनाथः भोजः सद्वशेन उपयन्त्रा वरेण युक्ताम् । अत एव साक्षात् प्रत्यक्षम् । 'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः' इत्यमरः । स्कन्देन युक्तां देवसेनामिव । देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी । तामिव स्थितां स्वसारं भगिनीमिन्दुमती आदाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो वभूव । उपजातिवृत्तं सर्गेऽस्मिन् ॥

सेनानिवेशान्पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।

भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्गूपेषु वेषेषु च साभ्यसूयाः ॥ २ ॥

भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं छ्री भोज्या ताम् [भोज्याम्] इन्दुमतीं प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद् गूपेषु आकृतिषु वेषेषु नेपथ्येषु च साभ्यसूयाः वृथेति निन्दन्तः । किं च । विजाते प्रातःकाले ये ग्रहाश्वन्दादयस्त इव मन्दभासाः क्षीणकान्तयः [विभातग्रहमन्दभासः] पृथिवीक्षितः नृपाः अपि सेनानिवेशान् शिविराणि जग्मुः ॥

ननु कुद्धाश्वेयुध्यन्तां तत्राह—

सांनिध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।

काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥

तत्र स्वयंवरक्षेत्रे शच्याः इन्द्राण्याः । संनिधिरेव सांनिध्यम् । तस्य योगात्सद्वावात् [सांनिध्ययोगात्] हेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकृतां विश्रकारिणां [स्वयंवरक्षोभकृताम्] अँभावः किल । किलेति स्वयंवराविधातकाः शच्या विनाश्यन्त इत्यागमसूचनाध्यम् । तेन

१ एकं पयोधरं स्तनं निपीय मुहुरन्यं तस्याभावान्मार्गन्तमविष्यन्तं बालं स्कन्दं गजाननं वालोक्याश्वासयन्तौ सान्त्वयन्तौ दंपती एकश्चारीरस्थितिभाजी पार्वतापरमेश्वरी भजेमहि । २ शक्तपुत्रामिव । चाऽ सु० । पूर्वं ह ब्रह्मणा निर्मिते देवसेनादैत्यसंने इन्द्रकन्ये अभूताम् । तयाः पूर्वस्याः पतित्वे स्कन्दोभिषिक्त इत्यागमः । 'देवसेनादैत्यकन्यायां सेनायां च दिवीकसाम्' इति विश्वः । ह० व० । अत्रेदं विचार्यते—देवसेनायाः स्कन्दपत्नान्ते कथं कुमारस्य ब्रह्मचारित्वेन प्रसिद्धिरिति । उच्यते—ब्रह्म वेदः । उपचारान्तदर्थं व्रतमपि ब्रह्म । ब्रह्म चरितुं शीलमस्य तच्चर्त्तति वा ब्रह्मचारी । 'व्रते' इति 'मुपि' इति वा णिनिः । ३ शर्चासनिधीये विव्रमुपजनयन्ति ते ल्वच्चरात्प्रलीयन्त इत्यागमः । ह० । विवाहे शचीयूजनमुक्तं नारदीयसंहितायाम्—'संपूज्य प्रार्थयित्वा तां शचीदीर्वा गुणाश्रयाम्' इति । उक्तं च प्रयोगरन्नाकरे नारायणमहैः—ततो दाता पात्रस्थसिततंडलुपुञ्जे शचीमावाश्य षोडशोपचारैः पूजयेत् तां च कन्यैवं प्रार्थयेत्—देवेन्द्राणि नमस्तुर्यं देवेन्द्राप्रियभासिनि । विवाहं भान्यमारोग्यं पुत्रलाभं च दीहि मे ॥ इति । इन्द्राण्याः मर्दवाविधवान्वात्सुपुत्रत्वाच् युक्तैवेयं पार्थना । तदुन्तं तन्त्रिर्यज्ञाश्रणे—इन्द्राणांवाविधवा अदितिरिव मुहुत्रा । इति ।

हेतुना काकुत्स्थम् अजम् उद्दिद्य समत्सरोऽपि सवैरोऽपि श्रितिपाललोकः
शशाम् नाशुभ्यत् ॥

तावत्प्रकीर्णभिनवोपचारमिन्द्रायुधघोतितोरणाङ्कम् ।

वरः स वध्वा सह राजमार्गं प्राप्य व्यजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४ ॥

‘यावत्तावच्च साकल्ये’ इत्यमरः । [तावत्प्रकीर्णभिनवोपचारं] तोकप्रकीर्णः
साकल्येन प्रसारिता अभिनवा नूतना उपचाराः पुष्पप्रकारादयो यस्य तं तथोक्तम् । इन्द्र-
युधानीव योतितानि प्रकाशितानि तोरणान्यङ्काशिहानि यस्य तम् [इन्द्रौयुधघोति-
तोरणाङ्कम्] । व्यजानां छाया व्यजच्छायम् । ‘छाया बाहुल्ये’ इति नपुंसकत्वम् । तेन
निवारितमुष्मातपो यत्र तं तथा [ध्वजच्छायनिवारितोष्णम्] । राजमार्गं
स वरः व्रोढा वध्वा सह प्राप्य विवेश ॥

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।

वभूवुरित्यं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥

ततः तदनन्तरं चामीकरजालवत्सु सौवर्णगवाक्षयुक्तेषु सौधेषु तस्याजस्या-
लोकने तत्पराणामासक्तानां [तदालोकनतत्पराणां] पुरसुन्दरीणामित्यं वश्य-
माणप्रकाराणि त्यक्तान्यन्यकार्याणि केशवन्धनादीनि येषु तानि [त्यक्तान्यकार्याणि]
विचेष्टितानि व्यापाराः । ‘नपुंसके भावे त्तः’ । वभूवुः ॥

तान्येवाह पद्मभिः श्लोकैः—

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या क्याचिदुद्देष्टनवान्तमाल्यः ।

वन्दुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥

सहसा आलोकमार्गं गवाक्षपयं व्रजन्त्या क्याचित् कामिन्या उद्देष्टनवान्त-
माल्यः । उद्देष्टनो द्रुतगतिवशादुन्मुक्तवन्धनः । अत एव वान्तमाल्यो वन्धविशेषेणोऽर्ण-
माल्यः । करेण रुद्धः गृहीतः अपि च केशपाशः केशकलापः । ‘पाशः पक्षश्च
हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ।’ इत्यमरः । तावत् आलोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तं वन्दुं वन्धनार्थं
न संभावितः न चिन्तितः एव ॥

? यावत्ते राजानो गतास्तावदेव स वरः—इ० चा० मु० व०. २ आदिशब्देन पूर्णकुम्भच-
न्दनसेकादीनां ग्रहः । ३ नानारत्नदीपिभिरिति शेषः । ४ इन्द्रायुधैर्हीरकमणिभिर्विभासमानं
तोरणमेवाङ्को यस्य । ५ दि० ५ चामीकरे आकरे भवं चामीकरम् । ‘चामीकरं जातरूपम्’
इत्यमरः । शिशुपालवध्येष्व वर्णनम्—अवलोकनाय सुरविद्विषां द्विषः पठहप्रणादविहितोपहृत-
यः । अवधीरितान्यकरणायसत्वराः प्रतिरथमायुरथ पौरयोधितः ॥ इ० । ६ ‘वीत’ इ. पा०
६ दुवम उद्दिरणे । अनुनासिकस्य क्वाति दीर्घः । उद्दिरणं भुक्तस्योऽवगतिः । मुख्यार्थं परित्यज्य
गौणार्थेष्वेवं वर्तमानो वान्तशब्दो न ग्राम्यः । तथा काव्यादशी-निष्ठूतोदीर्णवान्तादि गौण-
वृत्तिव्यपाथ्रयात् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ इति । तावदेवशब्दाभ्यां वन्धस्य
द्रावस्थोच्यते । यत्र करेण रोधमात्रमापि नास्ति तत्र वन्धस्तावहूरापास्त इत्यर्थः । इति च ह० ।
६-११ श्लोकाः कुमारसम्भवे सप्तमसर्गेष्वयुपल्यन्ते ।

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्यकाचिद् द्रवरागमेव ।

उत्सृष्टुलीलागतिरा गवाक्षादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ७ ॥

काचित् । प्रसाधिकालक्यालम्बितं रजनार्थं श्रुतं [प्रसाधिकालम्बितम्] द्रवरागमेव आर्दलक्तकमेव । [अग्रपादम्] अग्रथासौ पादव्येत्यग्रेपाद इति कर्मधार-यसमासः । ‘ हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्मेदाभेदाभ्याम् ’ इति वामनः । तम् आक्षिप्य आकृष्य उत्सृष्टुलीलागतिः त्यक्तमन्दगमना सती । आ गवाक्षाद् गवाक्षपर्यन्तं पदवीं पन्थानम् । अलक्तकाङ्क्षां लाक्षारागचिह्नां ततान विस्तारयामास ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वश्चितवामनेत्रा ।

तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥

अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनमञ्जनेन संभाव्य अलंकृत्य । संब्रमादिति भावः । तद्वश्चितं तेनाज्ञनेन वर्जितं वामनेत्रं यस्याः सा [तद्वश्चितवामनेत्रा] सती तथैव शलाकाम् अज्ञनतूलिकां वहन्ती सती वातायनसंनिकर्षं गवाक्षसमर्पयं ययौ । दक्षिणग्रहणं संध्रमाद्युक्तमकरणयोत्तरार्थम् । ‘ संव्यं हि पूर्वं मनुष्या अज्ञते ’ इति श्रुतेः ॥ जालान्तरप्रेपितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिज्ञां न ववन्ध नीवीम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥ ९ ॥

अन्या स्त्री जालान्तरप्रेपितदृष्टिः गवाक्षमध्यप्रेरितदृष्टिः सती प्रस्थानेन भिज्ञां त्रुटितां [प्रस्थानभिज्ञां] नीवीं वसनग्रन्थिम् । ‘ नीवीं परिषेण ग्रन्थौ स्त्रीणां जघ्नवाससि ’ इति विश्वः । न ववन्ध । किं तु नाभिप्रविष्टा आभरणानां कङ्कणादीनां प्रभायस्य तेन [नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण] । प्रभैव नाभेराभरणमभूदिति भावः । हस्तेन वासः अवलम्ब्य शृणुत्वा तस्थै ॥

अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।

कस्याश्चिदासीदशना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितमूत्रशेषा ॥ १० ॥

सत्वरमुत्थितायाः कस्याश्चिद्धर्धाचिता मणिभिरर्घगुम्फिता । दुर्निमिते संब्रमाद् दुरुक्षिते । ‘ डुमित्रक्षेषणे ’ इति धातोः कर्मणि त्तः । पदे पदे प्रतिपदम् । वृत्पायां द्विर्भावः । गलन्ती गलद्रत्ना सती रशना मेखला तदानीं गमनसमयेऽहु-छम्बलेऽपितं सूत्रमेव शेषो यस्याः सा [अहुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा] आसीत् ॥

१ पादस्याग्रपादः । वाहितान्यादिषु इति साधुः इति कंचित् । तद्वाक्षितानामसंमतम् । अनुरूपः श्लोकः शिशुपालवधे-व्यतनोदपास्य चरणं प्रसाधिकाकरपद्मवाद्रसवशेन काचन । हृत-यावकैकपदचित्रितावनिं पदवीं गतेव गिरिजा हरार्धताम् ॥ इति । २ नारीणां वामनागस्य शेषत्वात् । तथा च निमित्तनिदाने-वामभागस्तु नारीणां थेषुः पुंसां तु दक्षिणः । दाने देवा-दिपूजायां शुंगारकरणं पि च ॥ इति । ३ ‘ प्रेक्षित ’ इति पा० ४ अनुरूपः श्लोकः शिशुपालवधे-वलयार्पितसितमहोपलप्रभावहुलीकृतपतनुरोमराजिना । हरिवाक्षणाक्षणिकचक्षुषान्यया कर-पञ्चवेन गलदलम्बरं धधे ॥ १३-१४. ४ ‘ अर्धाचिता ’ ‘ दुर्निमिते ’ ह. पा.

तासां मुखैरासवगन्धगभैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।

विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपंत्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥

तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां लीणामासवगन्धो गमे येदां तैः [आसव-
गन्धगभैः] । विलोलनि नेत्राप्येव भ्रमरा येषां तैः [विलोलनेत्रभ्रमरैः] । मुखै-
व्याप्तान्तराः छत्रावकाशाः गवाँक्षाः सहस्रपंत्राभरणा इव कमलालङ्कृता इव ।
' सहस्रपंत्रं कमलम् ' इत्यमरः । आसन् ॥

ता राघवं दृष्टिभिरापिवन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥

ता नार्यः खोरपत्यं राघवम् अजम् । ' तस्यापत्यम् ' इत्यप्रत्ययः । दृष्टिभिः
आपिवन्त्यः अतितृणया पश्यन्त्यः विषयान्तराणि अन्यान्विषयान् न जग्मुः ।
न विविदुरित्यर्थः । तथा हि । आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः चक्षुव्यतिरिक्तश्चो-
त्राशीद्विद्व्यापारः सर्वात्मना स्वरूपकात्स्येन चक्षुः प्रविष्टेव श्रोत्रादीनान्द्रियाणि ।
स्वातन्त्र्येण प्रहणाशक्तेश्वक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येनमुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्व-
विषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥

' शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ' (७।१६) इति वक्ष्यति । ताः कथयति ' स्थाने '
इत्यादिभित्रिभिः—

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममस्त भोज्या ।

पञ्चेव नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥

भोज्या इन्दुमती परोक्षैः अदृष्टैः भूपतिभिः वृता ममैवेयमिति प्रार्थितापि स्वयं-
वरम् एव साधुं हितम् अमस्त मने । न तु परोक्षमेव कंचित्पार्थकं वत्रे । स्थाने
युक्तमेतत् । ' उक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने ' इत्यमरः । कुतः । अन्यथा स्वयंवराभावे असां
इन्दुमती । पद्मस्या अस्तीति पद्मा लक्ष्मीः । ' अर्शादिभ्योऽन् ' इत्यच्चरत्ययः ।

१०-१ श्लोकयोर्मङ्ग्ये क्षेपकोयं दृश्यते-

स्तनं धयन्तं तनयं विहाय विलोकनाय त्वरया ब्रजन्ती ।

संप्रस्तुताभ्यां पद्मवौ स्तनाभ्यां सिषेच काञ्चित्पयसा गवाक्षम् ॥

? ' प्रकृडपद्माभरणा ' इ. पा० २ ' रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम् ' इति दर्प-
णकारः । सान्द्रमधिकं कुतूहलं यासां तासाम् । इ. दि० । ३ अत्र मुखानां पद्मत्वं वनितम् ।
४ गवामङ्गिणी इव गवाक्षाः । ' अङ्गोऽद्विनात् ' इत्यच् । ' अवइ रकोटायनस्य ' इति
व्यवस्थितविभाषया नित्यमवह् । यद्वा गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति व्यापुवन्येतमनेन वा ।
अक्षु व्याप्तौ । अकर्तन्यर्थं घट । ५ समानार्थः श्लोकांशः—' कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गानाम् ' इति [११. ०३] । ६ शोषणं च तारान्द्रियाणि वृंवणादीनि तेषां वृत्तिर्यापार आकर्णना-
दिस्त्वः । ' सर्वेन्द्रियवृत्तिः ' इ. पा. ७ अक्षिभ्यां परे इति परोक्षस्तस्तथर्त्किः । ' परोक्षे
लिद् ' इति निपातनाद् अक्षिशब्दस्याकारस्य उत्तम् । ' प्रतिवरःसमनुयोग्यः ' इत्यच् ।
' परोक्षे ' इ. पा०

नारायणमिव । आत्मतुल्यं स्वानुरूपं कान्तं पर्ति कथं लभेत । न लभेतैव ।
सदसाद्विकासीकर्यादिति भावः ॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्रन्दमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥ १४ ॥

स्पृहणीयशोभं सर्वशास्यसौन्दर्यम् । इदं द्रन्दं मिथुनम् । ‘द्रन्दं रहस्य—’
इत्यादिना निपातः । परस्परेण नायोजयिष्यच्चेत् न योजयेद्यदि । तदिं प्रजानां
पत्युः विद्यातुः अस्मिन् द्वये द्रन्दे रूपविधानयत्नः सौन्दर्यनिर्माणप्रयासः वितथः
विफलः अभविष्यत् । एताद्यानुरूपत्रीपुसान्तराभावादिति भावः । ‘लिङ्गेनिमित्ते लङ्
क्रियातिपत्तौ’ इति लङ् । ‘कृतक्षिल्कारणवैगुप्याक्रियाया अनाभिनिष्पन्निः क्रियातिपत्तिः’
इति उनिकारः ॥

रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथा हि वाला ।

गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसंगतिन्नम् ॥ १५ ॥

रतिस्मरौ यौ । नित्यसहवर्गवित्यभिप्रायः । नूनं तवेवेयं चायं च इमां दंपती
अभूताम् । एतद्वेषोत्पन्नौ । कुतः । तथा हि । इयं वाला राज्ञां सहस्रेषु राज्
सहस्रमध्ये । मत्यपि व्यत्यासकारण इति भावः । आत्मप्रतिरूपं स्वत्यम् एव
‘तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ।’ इति दण्डी । गता प्राप्ता । तदेव कथं जानमत
आह—हि यस्मात् मनो जन्मान्तरसंगतिन्नं भवति । तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञामावैष्टियि
वासनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु मनःप्रत्यनिरस्तीत्युक्तम् । जन्मान्तरसाहर्चर्यमेवात्र प्रवर्त-
कमिति भावः ॥

इत्युद्धताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।

उद्धासितं मङ्गलसंविधाभिः संवन्धिनः सद्ग समाससाद् ॥ १६ ॥

इति ‘स्थाने उत्ता’ (७।१३), इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूमुखेभ्यः उद्धताः
उत्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखा मधुराः [श्रोत्रसुखाः] । मुखसाद्वदो विशेषयनिन्नः । ‘पापपुष्पसुखादि

१ यदा ‘परस्परेण’ इति शब्दः ‘गृहणीयशोभम्’ इत्यनेन महान्वया । इन्द्रमन्याः शोभाजेन
न्मृणायाया जम्य शोभा चेन्द्रमन्या इत्यर्थः । शोभयति इति शोभा । ‘अव वामनः—शोभति निपा-
तनादाति द्युभृम्भिर्भायाँविति द्युभृम्भिर्दारकार्क्तिगन्यादद्य सिद्ध एव । गृणप्रतिरूपाभावमन्
निगच्छते’ । इ. ह० । अयं शोकः कुमारसंभवेति दृश्यते ।

२ ‘जार्तिमर्मा’ इति पठन्ति चाऽ दिग् गादयः । दिनकरो व्याघ्रं च-स्मरत इति स्मरा ।
यचाचक्षु । जार्तिजन्मनः स्मरा-जार्तिमर्मा । भद्राधरवत्समासः । इति । किं त्वयं पात्रो न साधुः ।
नयोऽजार्तिजन्मरत्ये ‘मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिन्नम्’ इत्यस्य पात्रशक्त्यागात् ।

३ नूनम्-निश्रेय उत्पेक्षायां वा । ‘नूनं तकं दर्शनवश्ये’ इत्यमरः । इमावभूताम्-इमावनूनाम्-
इवावनूनाम् । गता-याता ३. पा० ४ मङ्गलसंवाधाः पूर्णकुमुमालादयो गातरादित्रयता-
काटयश्च । भवानुरूपां वर्णनं भागवते-समिन्द्रस्यापणमार्गचवगं प्रकार्णमाल्याङ्गसाजतदु-
लाद् । आगृणकुम्भिर्दधन्दनोक्तमः प्रसूनदीपावल्मिभिः सप्तहवः । सवृन्तरम्भाकमृकः सकंतुभिः
स्वदकृतदारगदां सप्तहवः । ता (भृत्यां) संप्रविद्धां वसुददेवनन्दनो ॥ १० संक. १०. अ. ४१.

न २ इत्यमरः । कथाः गिरः शृणवन्कुमारः अजः मङ्गलसंविधाभिः मङ्गलरचनाभिः
उद्भासितं शेभितं संबन्धितः कन्यादायिनः सद्य गृहं समाप्तसाद् प्राप्त ॥

ततोऽवतीर्यशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।

वैदर्भनिर्दिष्टमधो विवेश नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७ ॥

ततः अनन्तरं करेणुकायाः हस्तिन्याः सकाशाद् आशु शीघ्रम् अवतीर्य ।
कामरूपेश्वरे दत्तो हस्तो येन स [कामरूपेश्वरदत्तहस्तः] सः अजः । अथो अनन्तरं
वैदर्भेण निर्दिष्टं प्रदीर्घिनम् [वैदर्भनिर्दिष्टम्] अन्तश्चतुष्कं चतुरम् । नारीणां मनांसि
[नारीमनांसि] इव विवेश ॥

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमध्यं मधुपर्कमित्रम् ।

भोजोपनीतं च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्थं वनिताकटाक्षः ॥ १८ ॥

महार्हसिंहासने संस्थितः [महार्हसिंहासनसंस्थितः] असौ अजः । भोजेनोपनीतं
[भोजोपनीतम्] । रत्नैः सहितं सरत्नम् । मधुपर्कमित्रम् । अध्यं पूजासाधनद्रव्यं
दुकूलयोः क्षीमयोर्युग्मं [दुकूलयुग्मं] च । वनिताकटाक्षैः अन्यत्रीणामपाङ्गदर्शनैः
सार्थम् । जग्राह गृहीतवान् ॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतिरवरोधरक्षैः ।

वेलासकाशं स्फुटफेनराजिर्वैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ १९ ॥

दुकूलवासाः सः अजः । विनीतैः नम्रैः अवरोधरक्षैः अन्तःपुराधिकृतैः
वधूसमीपं निन्ये । तत्र द्वान्तः—स्फुटफेनराजिः उदन्वान् समुद्रः नवैः नृतैः
चन्द्रपादैः चन्द्रकिणैः वेलायाः सकाशं समीपं [वेलासकाशम्] इव ।
पूर्णदग्धान्तोऽयम् ॥

तत्राचिंतो भोजपतेः पुरोधा हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः ।

तमेव चाधाय विवाहसाक्ष्ये वधूवर्णं संगमयांचकार ॥ २० ॥

तत्र सद्यनि अचिंतः पूजितः अग्निकल्पः अग्नितुल्यः भोजपतेः भोजदेशाश्रितरस्य
पुरोधाः पुरोहितः । ‘पुरोधास्तु पुरोहितः’ इत्यमरः । आज्यादिभिः द्रव्यैः आग्नि हुत्वा

? कामरूपेश्वरे दत्तो हस्तो यर्म इति वा ।

? इव गव्याद्यार्थं सहार्थं व्याख्यायते कैकित् । चतुष्कमःयं प्राविश्वारामनांस्यापि प्राविश्वाद-
न्यर्थः । अनेन सर्वप्रियत्वमुन्नम् । आशु-अथ-अथो-अजः । वैदर्भनिर्दिष्टपथः इ. पा.

? मधुना इच्यते, मथुनः पक्का योगो याग्निति वा मधुपर्को दयादद्रव्यपञ्चकम् । तदुन्नम्-
दधि सर्पिञ्जलं क्षींद्रं मिता चैत्रश पञ्चभिः । पोच्यते मधुपर्कः—इति । अत्राभ्यायनः—अलंकृतः
सितचक्राग्निरात्मानिरात्मानवैः । दत्तो वधूयै ह गत्वा मधुपर्कं पूजितः ॥ इति ।

? ‘वनिता जनितात्मर्थानुरागायां च योर्बिति’ इत्यमरः । ० संस्थितः—अलंकृतः, मधुपर्कमध्य-
मधुमत्र गव्यम्, अर्ध्य-अर्धम् । इ. पा. १ अजस्य समुद्रोपमानमिन्द्रमत्या वेलोपमानमवर-
वरक्षाणां चन्द्रोपमानम् । मु० । अनः पूर्णांप्रयेष्म् । ६ ‘आज्यशाशीपवलाजः’ इति । द०

तमेव च अग्नि विवाहसाक्षे आधाय । साक्षिणं च कृत्वेत्यर्थः । वधूवरो
संगमेवांचकार योजयामास ॥

हस्तेन हस्तं परिगृह्ण वध्वा: स राजसूनुः सुतरां चकासे ।

अनन्तराशोकलतप्रवालं प्राप्येव चूतः प्रतिपङ्क्तुवेन ॥ २१ ॥

स राजसूनुः हस्तेन स्वकीयेन वध्वा: हस्तं परिगृह्ण । अनन्तरायाः संनिहि-
ताया अशोकलतायाः प्रवालं पङ्क्तुम् [अनन्तराशोकलतप्रवालं] प्रतिपङ्क्तुवेन
स्वकीयेन प्राप्य चूतः आग्रे इव । सुतरां चकासे ॥

आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संवृत्ते कुमारी ।

वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ २२ ॥

वरः कण्टकितः पुलकितः प्रकोष्ठोऽस्य सः [कण्टकितप्रकोष्ठः] आसीत् । 'सूच्यत्रे
कुद्रश्चौ च रोमहृष्टे च कण्टकः ।' इत्यमरः । कुमारी स्विन्नाङ्गुलिः संवृत्ते वभूत् ।
अत्रोत्थेत्वं-पाणिसमागमेन पाण्योः संस्पर्शेन । कर्त्रा । तयोः वधूवरयोः मनोभवस्य
वृत्तिः स्थितिः समं विभक्ता इव । समीकृतेवेत्यर्थः ॥ प्राक्षिदस्याप्यनुरागसाम्यस्य
संप्रति तत्कार्येदर्दशनात्पाणिस्पर्शकृतत्वमुत्थेत्वे । अत्र वात्स्यायनः—'कन्या तु प्रथमसमागमे
स्विन्नाङ्गुलिः स्विन्नमुखी च भवति । पुरुषस्तु रोमाद्वितो भवति । एभिनयोर्भावं परीक्षेत'
इति । ब्राह्मुक्तयोः स्वेदरोमाद्विधानं सात्त्विकमात्रोपलक्षणम् । न तु प्रतिनियमो विव-
क्षितः । एभिरिति वहृत्वचनसामर्थ्यात् । एवं सति कुमारसंभवे—'रोमोद्रमः प्रादुरभूद्मायाः
स्विन्नाङ्गुलिः पुड्गवकेतुरासीत् ।' (७ । ७७) इति व्युक्तमवचनं न दोषायेति ।
'तस्मिन्नद्वये तत्कार्यमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन' इत्यपराधस्य पाठान्तरे व्याख्यान-
न्तरम्—तस्मिन्नद्वये मिथुने तत्क्षणमात्मवृत्तिः सात्त्विकोदयरूपा वृत्तिः मनोभवेन कामेन समं
विभक्तेव पृथक्कृतेव ॥

तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि ।

हीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ २३ ॥

अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्तितानि [अपाङ्गप्रतिसारितानि] ।
क्रिययोर्निराक्षणलक्षणयोः समापत्त्या यदच्छासङ्गत्या निवर्तितानि प्रत्यकृष्टानि

? 'सतमे क्रामिते तत्त्वः शिरसा सत्रिधाय च' इत्याधलायनकारिकायाम् । इ. ह०
सङ्गमयाव्वकार—सङ्गमयाम्बभूत् । इ. पा. २ राजपुत्रः, चकासे-वभासे । इ. पा. ३ अयं चा०
दि० व० व० आदिमसंमतः पाठः ४ सात्त्विकमात्रा दशरूपकोक्ताः-मतम्भः प्रलयरोमात्रा घ्वेटा
विवर्यवेष्यथ । अशु वैस्वर्यीमत्यष्टौ रत्नमोऽर्थात्माविक्याङ्गता । प्रलयो नष्टसंज्ञत्वं शंयाः
मुच्यन्तलक्षणाः ॥ ५ अनेन रन्त्या भाव उक्तः । तथा हि-उरस्यायोरि दृष्टिपातं गर्तवकर्ण-
स्पर्दालङ्कमाहः । इ. ह० । अस्यनुरूपः शोकः कुमारसंभवे-तयाः समापनिषु कातराणि
किंचिद्वचन्यावितसंहतानि । हीयन्त्रणां तत्क्षणमन्वभूतन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ ३८ ॥
अपाङ्ग०-उपाङ्ग०, अपाङ्गप्रतिचालितानि, ० प्रतिवारितानि: क्रिया...विवर्तितानि, क्रियास-
मार्यान्तेषु कातराणि । इ. पा. ०

[क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि] अन्योन्यस्मैलालानि सतृष्णानि [अन्योन्यलोलानि] । ' लोलथलसतृष्णयोः ' इत्यमरः । तयोः दंपत्योः विलोचनानि दृश्यः मनोद्वां रम्यां [हीयन्त्रणाम्] हिया निमित्तेन यन्त्रणां संकोचं आनाशिरे प्रापुः ॥ प्रदक्षिणप्रकमणात्कृशानोरुदर्चिपस्तन्मिथुनं चकासे ।

मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ २४ ॥

तन्मिथुनमउदर्चिपः उत्तज्वालस्य कृशानोः वहः प्रदक्षिणप्रकमणात् प्रदक्षिणीकरणात् । मेरोः उपान्तेषु समीपेषु वर्तमानम् आवर्तमानम् । मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः । अन्योन्यसंसक्तं परस्परसंगतम् । मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् । अहश्वत्रियामा च अहस्त्रियामं रत्रिदिवम् इव । समाहारे द्रव्यकवद्वावः । चकासे दिरीपे ॥ नितम्बगुर्वीं गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ।

चकार सा मत्तचकारनेत्रा लज्जावतीं लाजविसर्गमग्नौ ॥ २५ ॥

नितम्बेन गुर्वीलब्धी [नितम्बगुर्वी] । ' दुर्वरालघुनोर्गुर्वी ' इति शाश्वतः । विधातृप्रतिमेन ब्रह्मतुल्येन तेन गुरुणा याजकेन प्रयुक्ता जुहुवीति नियुक्ता । मत्तचकारस्येव नेत्रे यस्याः सा [मत्तचकारनेत्रा] लज्जावती सा वधूः अग्नौ लाजविसर्गं चकार ॥

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ।

कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

हविय आज्यादेः शमीपल्लवानां लाजानां च गन्धोऽस्यास्तीति हविःशमीपल्लवलाजगन्धी । ' शमीपल्लवप्रियालाजानजलिना वपति ' इति कायायनः । पुण्यः धूमः कृशानोः पावकाद् उदियाय उद्भूतः । [कपोलसंसर्पिशिखः] कपोलयोः संसर्पिणी प्रसरणशीला शिखा यस्य स तथोक्तः स धूमः तस्याः वध्वा मुहूर्तं कर्णोत्पलतां कर्णभरणतां [मुहूर्तकर्णोत्पलतां] प्रपेदे ॥

तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानवीजाङ्गुरकर्णपूरम् ।

वधूमुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद्भूव ॥ २७ ॥

तत् वधूमुखम् आचारेण प्राप्ताद्भूमप्रहणात् [आ वारधूमग्रहणात्] । अञ्जनस्य

१ हुतहुतवहादुथितेन धूमेन जनितलौहित्यात्कामोन्मत्तचकोरनेत्रसाम्यम् । इ. दि० । स च 'लाजविमोक्षम्' इति पठाति विसर्गेत्यसमीचीनः पाठ इति व्याचष्टे च । विसर्गपदस्य मलपरित्यागपरत्वादश्लीलव्यञ्जकतयाऽसमीचीनत्वं बोध्यम् । कुमारसंभवोपि 'लाजविमोक्षम्' इत्येव पाठ उपलभ्यते । २ लाजमोक्षफलमाह हिरण्यके० सूत्रकृत्-‘इमान् लाजानावपामि समृद्धिकरणान्मम तुर्यं (अभ्ये) च’ । ‘संवननं तदमिरतुमन्यतामयम्’ इत्यमिधार्थेयं नामुग्ब्रतेऽग्नौ लाजान् वपन्ती । दीर्घायुरस्तु मे पतिरेधनां ज्ञातयो मम । स्वाहा । इति । ३ लाजहीमं कृत्वा धूमनाजिप्रेदिति गृद्यविदः । अन्ये तु वृद्धाचाराद्भूमप्रहणमित्याहुः । इति, बीजातिर्गतः अङ्गुरा बीजाङ्गुरा । इति च दि० । बीजाङ्गुरधारणमयापि महाराष्ट्रे प्रचलितमस्ति । क्लेद-क्षोभ, गण्ड-गव्ह । इ. पा०

क्लेदोऽजनक्लेदः । अजनमिश्रवाप्योदकमित्यर्थः । तेन समाकुलाक्षं [अञ्जनक्लेदस-
माकुलाक्षम्] प्रस्तानो बीजाङ्गुरो यवाङ्गुर एव कर्णपूरोऽवतंसो यस्य तत् [प्रस्ता-
नबीजाङ्गुरकर्णपूरं] पाटलगण्डलेखम् अरुणगण्डस्थलं च वभूव ॥

तौ स्नातकैर्वन्युमता च राजा पुरंधिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।

कन्याकुमारौ कनकासनस्थावाद्रीक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ २८ ॥

कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैः गृहस्यविशेषैः । ‘स्नातकस्त्वा-
युतो ब्रती’ इत्यमरः । वन्युमता । वन्युपुरःररेण्यत्यर्थः । राजा च पुरंधिभिः
पातिपुत्रवतीभिन्नरीभिः च क्रमशः प्रयुक्तं स्नातकादीनां पूर्ववैशिष्ट्यात्कमेण कृतमार्द्रीक्षताना-
मारोपणम् [आद्राक्षतारोपणम्] अन्वभूताम् अनुभूतवन्तौ ॥

इति स्वसुर्भेजकुलप्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।

महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्चीः ॥ २९ ॥

अँधिश्चीः अधिकसंपत्तः भोजकुलप्रदीपः स राजा इति स्वसुः इन्द्रमत्या:
पाणिग्रहणं विवाहं संपाद्य कारयित्वा महीपतीनां राजां पृथक् एकैकशः अर्हणार्थं
पूजार्थम् अधिकृतान् अधिकारिणः समादिदेश आज्ञापयामास ॥

लिङ्गंसुर्दः संवृतविक्रियास्ते हृदाः प्रसन्ना इव गृदनकाः ।

वैदर्भमामन्त्रय ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाङ्गलेन ॥ ३० ॥

मुदः संतोषस्य लिङ्गैः चिह्नैः कपटहासादिभिः संवृतविक्रियाः निर्गृहितमत्सराः ।
अत एव प्रसन्नाः वहिनिर्मलाः गृदनकाः अन्तर्लॉनिग्रहाः हृदा इव स्थिता ते नृपाः
वैदर्भं भोजम् आमन्त्रय आपृच्छ्य तदीयां वैदर्भीयां पूजामुपदाङ्गलेन उपायन-
मिवेण प्रत्यर्प्य ययुः गतवन्तः ॥

स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।

आदास्यमानः प्रमदामिषं तदागृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ॥ ३१ ॥

आरम्भसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये । [कृतपूर्वसंविद्] पूर्वं कृता कृतपूर्वा ।
सुम्पुषेति समासः । कृतपूर्वा संवित्संकेतो मार्गावरोधरूप उपायो येन स तथोक्तः । ‘सवि-
दुद्वे प्रतिज्ञायां संकेताचारनामसु ।’ इति केशवः । स राजलोकः समयोपलभ्यम्
अजप्रस्थानकाले लभ्यम् । तदा तस्यैकाकित्वादिति भावः । ‘समयोपलभ्यम्’ इति पाठे
युद्धसाध्यमित्यर्थः । तत प्रमदैवामिषं भोग्यवस्तु [प्रमदामिषम्] । ‘आमिषं त्वक्षियां
मांसे तथा स्याद्गोग्यवस्तुनि ।’ इति केशवः । आदास्यमानः ग्रहीष्यमाणः सन् अजस्य
पन्थानमावृत्य अवरुद्धं तस्थौ ॥

१ कृतमपावर्तनेः । विविधा हि स्नातकाः । विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक-
श्चेति । तथा हि यज्ञवल्क्यः—गुरवेतु वरं दत्त्वा स्त्रायीत तदनुसया । वैदं व्रतानि वा पारं नात्वा शुभ-
यमेव वा ॥ ३. ह० चा० दि० २ पुरं शुहं धारयाति धरतीति वा पुरंधिः । इषोदरादिः ॥ ३ एष हि
लोकाचारः । इ. व. आद्राक्षतारोपणं हि वृद्धाचारः । इ. चा. ४ इति-इत्यम् । इ. पा. ५ अधिका-
शीर्थस्य । ६ कृतपूर्वसंधिः संरम्भसिद्धौ, आरम्भसिद्धौ, समयोपलभ्यम्-समयोपलभ्यम्, समरेण
लन्यम् । इ. पा.

भर्तीपि तावत्क्रथकैशिकानामनुष्टितानन्तरजाविवाहः ।

सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः प्रास्थापयद्राघवमन्वगाच्च ॥ ३२ ॥

[अनुष्टितानन्तरजाविवाहः] अनुष्टितः संपादितोऽनन्तरजाया अनुजाया विवाहे येन स तथोक्तः । क्रथकैशिकानां देशानां भर्ता स्वामी भोजः अपि तावत् तदा [सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः] सत्त्वानुरूपमुत्साहानुरूपं यथा तथा । आ समन्तात् । अनेनानियतवस्तुदानमित्यर्थः । हरणं कन्यायै देयं धनम् । ‘यौतुकादि तु यदेयं मुदायो हरणं च तत् ।’ इत्यमरः । आहरणीकृता श्रीर्येन तथोक्तः सन् राघवम् अजं प्रास्थापयत् प्रस्थापितवान् स्वयम् अन्वगात् अनुजगाम च ॥

तिस्माद्विलोक्यप्रथितेन सार्थमजेन मार्गे वस्तीरुपित्वा ।

तस्माद्वार्तते कुण्डनेशः पर्वात्यये सोम इवोप्परश्मेः ॥ ३३ ॥

कुण्डिनं विदर्भनगरं तस्येशः [कुण्डनेशः] भोजब्रिषु लोकेषु प्रथितेन [विलोक्यप्रथितेन] अजेन सार्थं मार्गे पथि तिस्मः वस्तीः रात्रीः उपित्वा स्थित्वा । ‘वस्तीः रात्रिवेशमनोः इत्यमरः । ‘कालाव्यनोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । पर्वात्यये दर्शान्ते उष्णैरश्मेः सूर्याद् सोमः चन्द्रः इव तस्माद् अपावर्तत । तं विनृज्य निवृत्त इत्यर्थः ॥

प्रमन्यवः प्रागपि कोसलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया वभूवुः ।

अतो नृपाश्वक्षमिरे समेताः स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मजस्य ॥ ३४ ॥

वृपाः राजानः प्रागपि प्रत्येकमात्तस्वतया दिविजये गृहीतधनवेन कोसलेन्द्रे रघी प्रमन्यवः रुद्धवैराः वभूवुः । अतः हेतोः समेताः संगताः सन्तः तदात्मजस्य रुद्धसूतोः स्त्रीरत्नलाभं न चक्षमिरे न सेहिरे ॥

तस्माद्वार्तन्ते पथि भोजकन्यां रुरोध राजन्यगणः स दृमः ।

वलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥ ३५ ॥

दृमः उद्धतः स राजन्यगणः राजसंघातः भोजकन्यामउद्वाहन्तं नयन्तं तम् । अजं वलिना वैरोचनिना प्रदिष्टां दत्तां [बलिप्रदिष्टां] श्रियमाददानं स्वीकुर्वाणम् । त्रिविक्रमस्येमं त्रैविक्रमम् पादमिवेन्द्रशत्रुः प्रह्लादः इव । पथि रुरोध । तथा च वामनपुराणे—‘वैरोचनविरुद्धोऽपि प्रह्लादः प्राक्तनं स्मरन् । विष्णोस्तु क्रमसाणम् य पादाम्भोजं रुरोध ह ॥’ इति ॥

? अत्र कात्यायनः—अद्या कन्या वापि पन्तुः पितृयहेपि वा । ध्रातुः सकाशान्तिव्रावा च च च सादायिकं स्मृतम् ॥ भर्तीकृतश्रीः इ. दि० विवृत्तमी पठतः । आभर्तीकृतालंकारणं दना चार्यनं सृ. व० व्याचटे च । ‘आभर्तीकृता लोधनांकृता’ इ. दि० । शन्यामुन्ना-ह-भर्तीकृ-नश्रीः इ. च याठः । २ ‘विलोक्ता’ इ. या. ३ अनेनाजस्य सूर्यत्वं इवनितम् । ४ इन्द्रः शशु-र्ध्म्य । एष कथा भाग० सप्त० स्क० सप्तमात्याये दृश्या । इन्द्रशशशुर्ध्म्यामुरो वा । इ. हे० नस्त्रिः । इ. मु० व०.

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।
प्रत्यग्रहीत्पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरङ्गः ॥ ३६ ॥

स कुमारः अजः तस्याः इन्दुमत्याः रक्षार्थम् अनल्पयोधं वहुमुभटम् । पितुरागतं पित्र्यम् । आसमेत्यर्थः । सचिवमादिश्य आज्ञाप्य तां पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् । ‘वजिनी वाहिनी सेना’ इत्यमरः । भागीरथीमउत्तरङ्गः शोणः शोणाद्यो नदः इव । प्रत्यग्रहीद अभियुक्तवान् ॥

पत्तिः पदाति रथिनं रथेशस्तुरङ्गसादी तुरगाधिरुद्धम् ।

यन्ता गजस्याभ्यपतद्वजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्व वभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥

पत्तिः पादचारो योद्धा पदाति पादचारम् अभ्यपतत् । पादाभ्यामततीति पदातिः । पादस्यं पदित्यादिना पदादेशः । ‘पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ।’ इत्यमरः । रथेशः रथिकः रथिनं रथारेहमभ्यपतत् । तुरङ्गसादी अश्वारोहः तुरगाधिरुद्धम् अश्वारोहमभ्यपतत् । ‘रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ।’ इत्यमरः । गजस्य यन्ता हस्त्यारोहः गजस्थं पुरुषमभ्यपतत् । इत्यमनेन प्रकारेण तुल्यप्रतिद्वन्द्व एकजातीयप्रतिभिं युद्धं वभूव । अन्योन्यं द्वन्द्वं कलहोऽस्येषाभिति प्रतिद्वन्द्वो योधाः । ‘द्वन्द्वं कलहयुमयोः’ इत्यमरः ॥

नदत्सु तूर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।

वाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥

तूर्येषु नदत्सु सत्यु अविभाव्यवाचः अनवधार्यगिरः चापभृतः धानुष्काः कुलसुपदिश्यते प्रख्याप्तते वैस्ते कुलोपदेशास्तान् [कुलोपदेशान्] कुलनामानि नोदीरयन्ति स्म नोद्वारयामासुः । श्रोतुमशक्यत्वाद्वाचो नाव्रुवन्त्यर्थः । किं तु वाणाक्षरैः वाणेषु लिखिताक्षैः एव परस्परस्य अन्योन्यस्य ऊर्जितं प्रख्यातं नाम शशंसुः ऊः ॥

उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।

विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैनेन्त्रक्रमेणोपरुरोध मूर्यम् ॥ ३९ ॥

संयति संप्रामे अश्वैः उत्थापितः स्यन्दनवंशानां रथसमूहानां चक्रे रथाङ्गैः [स्यन्दनवंशचक्रैः] सान्द्रीकृतः वनीकृतः । ‘वंशः पृष्ठस्थि गेहार्घकाष्ठे वेणा गणे कुले ।’ इति केशवः । कुञ्जरकर्णानां तालैस्ताड्नैः [कुञ्जरकर्णतालैः] विस्तारितः प्रसारितः रेणुः नेन्त्रक्रमेण अंशुकपरिपात्या । अंशुकमिवेत्यर्थः । ‘स्याजटांशुकयोनेन्त्रम्’ इति, ‘कमोड्ड्यौ परिपात्यां च’ इति च केशवः । सूर्यम् उपरुरोध आच्छादयामास ॥

? ‘ज्योतीरथा (या) म्’ इति है० चाऽदिऽवड्माः पठन्ति । ज्योतीरथां रेवाम् । यस्मान्तस्याः पुनर्निर्गमनभावः । इ. है० २ ‘पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु’ इति पादस्य पद इत्यदन्ते आदेशः । तेन पदाजिः, पदातिः, पदगः, पदापहतः, इति स्पष्टमुष्टयं सिद्धम् । ३ तालशन्दस्य करतलताडनं मुख्योर्थः । अत्र गजकर्णरेणुपटयोरेकत्र संघटनात्स एव । ४ ‘चक्षुर्निरोधनकारणं’ इ. चाः ‘वंश’—‘वृन्द, पुञ्ज’ इ० पा०; नेन्त्रक्रमेण—‘अनुक्रमेण’ इ० वडभादयः पठन्ति ।

मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णमुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।

वभुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि ॥ ४० ॥

वायुवशाद् विदीर्णैः पिबन्तैः मुखैः प्रवृद्धानि ध्वजिनीरंजांसि सैन्यरेणून् [प्रवृद्धध्व-
जिनीरजांसि] पिबन्तः गृहन्तः मत्स्यध्वजाः मत्स्याकारा ध्वजाः । पर्याधि-
लानि परितः कलुषाणि नवोदकानि पिबन्तः परमार्थमत्स्याः सत्यमत्स्याः इव ।
वभुः भान्ति स्म ॥

रथो रथाङ्गध्वनिना विजङ्गे विलोलघण्टाकणितेन नागः ।

स्वभृत्वनामग्रहणाद्भूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१ ॥

सान्द्रे प्रवृद्धे रजसि रथः रथाङ्गध्वनिना चक्रस्वनेन विजङ्गे शातः । नागः
हस्ती विलोलानां घण्टानां कणितेन नादेन [विलोलघण्टाकणितेन] विजङ्ग ।
आत्मपरावबोधः स्वपरविवेकः । योधानामिति शेषः । स्वभृत्णां स्वस्वामिनां नामग्र-
हणाक्षामोक्षारणाद् [स्वभृत्वनामग्रहणात्] बभूव । रजोन्धतया सर्वे स्वं परं च
शब्दादेवानुमाय प्रजहुरियर्थः ॥

आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।

शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा वालारुणोऽभूदुधिरप्रवाहः ॥ ४२ ॥

लोचनमार्गमावृण्वतः दृष्टिपुष्टन्धतः । आजौ युद्धे विजृम्भितस्य
व्यापस्य । रज एवान्धकारः तस्य [रजोन्धकारस्य] । [शस्त्रक्षताश्वद्विप-
वीरजन्मा] शस्त्रक्षतेभ्योऽश्वद्विपवीरेभ्यो जन्म यस्य स तथोक्तः । रुधिरप्रवाहः
वालारुणः वालङ्कः अभूत् । ‘अरुणो भास्करेऽपि स्यात्’ इत्यमरः । वालविदेष्यं
रुधिरसावर्ण्यर्थम् ॥

स च्छन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात्पवनावधूतः ।

अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥ ४३ ॥

क्षतजेन रुधिरेण छिन्नमूलः । त्यजितभूतलसम्बन्ध इत्यर्थः । तस्य क्षतजस्य
उपरिष्टात्पवनावधूतः वाताहतः स रेणुः । अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य अम्भः
पूर्वोत्थितो धूम इव । आवभासे दिदीपैः ॥

प्रहारमूर्छापगमे रथस्था यन्तृनुपालभ्य निवर्तिताश्वाः ।

यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतृस्तानेव सामर्पतया निजध्नुः ॥ ४४ ॥

सुर्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिर्वर्म इति रथस्थाः रथ एव स्थिताः ।

१ ‘नवोदकत्वे रजःमास्यार्थम्’ इ० चा० । २ कृतिमवस्थमत्स्य द्वृद्धेत्युप्रेक्षा क्रियते । किमु-
एते नवोदकानि पिबन्तीति भावः । इ० सु० ३ अनुरूपं समरसंरभवर्णं शि० वधे॑ मिर्त्ती-
धूते तत्र संन्यद्वयंपि प्रायेणार्थं व्यक्तमासीद्विशेषः । आत्मीयास्ते ये परात्मः पुरस्ताद्यावर्ती
समुखो यः परसोऽवाति ॥ ४ यथा बान्धवकेणान्धकारो निरस्यते तथा क्षतजप्रवाहेष संग्र-
परेणुरपवस्त इति भावः ।

संरक्षिता इत्यर्थः । रथिन इति शेषः [प्रहारमूर्च्छापगम] प्रहरण या मूर्छा तन्वा अपगमे सति । यन्तृन् सारथीन् उपालभ्य असाधु कृतमित्यधिक्षिय । निवर्तिताभ्वाः पुनः रणस्थलाभिमुखं चलिताभ्वाः सन्तः पूर्वं यैः स्वयं सादिताः हताः लक्षितपूर्वकंतून् पूर्वदैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातानित्यर्थः । तानेव सामर्पतया निजघ्नुः प्रेजहुः ॥

अप्यधर्मार्गं परवाणलूना धनुर्भृतां हस्तवतां पृष्ठत्काः ।

संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या पूर्वार्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५ ॥

अर्धथासौ मार्गथ तस्मिन् अर्धमार्गं परेयां वाणीर्दत्ताद्विनाः [परवाणलूनाः] अपि हस्तवतां कृतहस्तानां धनुर्भृतां पृष्ठत्काः शराः आत्मजवानुवृत्त्या स्ववेगानुवन्धेन हेतुना फलिभिः लोहाग्रवद्धिः । ‘शस्यवाणाग्रयोः फलम्’ इति विश्वः । पूर्वार्धभागैः । शृणातीति शहः । तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यम् । ‘उगवादिम्यो यत्’ इति यत्प्रत्ययः । ‘लक्षं लक्षं शरव्यं च’ इत्यमरः । संप्रापुः एव । न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥

आधोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रनिशेतः क्षुराग्रैः ।

हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६ ॥

गजसंनिपाते गजयुद्दे निशितैः अत एव क्षुराग्रैः क्षुरस्याग्रमिवाप्नं येयां तैः चक्रैः आयुधविशेषैः हृतानि छिनानि अपि । श्येनानां पक्षिविशेषाणाम् । ‘पक्षी श्येनः’ इत्यमरः । नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशा येयां तनि [श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि] आधोरणानां हस्त्यारोहणाम् । ‘आधोरणा हस्तिपक्षा हस्त्यारोहा निपादिनः’ । इत्यमरः । शिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि । शिरःपातौत्रागेवास्त्र्य पश्चादुत्पत्ततां पक्षिणां नखेषु केशसङ्गच्छिरपातहेतुरिति भावः ॥

पूर्वं प्रहर्ता न जयान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरङ्गमस्कन्धनिपण्डदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ ४७ ॥

पूर्वं प्रथमं प्रहर्ता अश्वसादी तौरङ्गिकः प्रतिप्रहोरेऽक्षममश्वक्तः [प्रतिप्रहाराक्षमं] तुरङ्गमस्कन्धनेन निपण्डदेहं [तुरङ्गमस्कन्धनिपण्डदेहं] मूर्छितमित्यर्थः । रिपुं भूयः न

१ ‘निवर्तिताभान्’ इति वल्लभसम्मतः पाठः । तस्य व्याख्या यथा—‘रथस्थारथिनः प्रहरण या मूर्च्छा तस्या अपगमे सति । मूर्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारथिधर्मं इति कृत्वा निवर्तिताभान् यतून्सारथीनुपालभ्यासाधु कृतमित्यधिक्षिप्य पूर्वं यैः स्वयं सादिताहताः लक्षितपूर्वकेतून् । पूर्वदृष्टिः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातानित्यर्थः । तानेव सामर्पतया सकांपत्वेन हेतुना निजघ्नुः प्रजहुः ॥

२ पूर्वं प्रदारसमये लक्षिता लक्षितपूर्वाः केतवो येषां तान् । ३ अनुरूपः शोकः शिशुपालवर्धे—‘कभिच्छब्दापातमूर्ढोऽप्यवोहुर्लङ्घवा भूयश्चेतनामाहवाय । व्याविट्ट क्रोशतः सख्युरुच्यस्त्यक्षश्रामा का च लोकानुवृत्तिः’ ॥ इति । ४ मुक्तैः, क्षुराग्रैः-क्षुरर्पः इ, क्वचित्पाठः । ५ ‘कृतानि मस्तकानि यावङ्गमपौ निपतन्ति तावत्प्रथमत एव व्यनेगुहानान्तर्त्यर्थः ।’ इ, चाऽ । अनुल्लङ्घणीनं शिशुपालवर्धे—‘लूनग्रीवात् सायकेनापरस्य यामन्युच्चेनानादुत्पतिष्ठोः । वेंस मुग्धैः सैहिकेनानुकागद्रौद्राकारादप्सरोवक्त्रचन्द्रैः ॥’ इति ॥

जयान पुनर्न प्रजहार । किं तु प्रत्याश्वसन्तं पुनर्ल्जीवन्तम् आचकाङ्ग ॥
‘नायुधव्यसनप्रासं नार्ते नातिपरिक्षितम् ।’ इति निषेदादिति भावः ॥

तनुत्यजां वर्मभृतां विकोशैर्वृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतञ्जिः ।

उद्यन्तमाग्निं शमयांवभूर्गजा विविद्याः करशीकरेण ॥ ४८ ॥

तनुत्यजां तरुषु निस्तुहाणामित्यर्थः । वर्मभृतां कवचिनां संबन्धिभिः बृहत्सु
दन्तेषु पतञ्जिः अत एव विकोशैः पिधानादुदृतैः । ‘कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्मपिधाने’
इत्यमरः । असिभिः खड्गैः उद्यन्तम् उत्थितम् अग्निं विविद्याः भीताः गजाः
करशीकरेण । शमयांवभूर्गुः शान्तं चकुः ॥

शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या च्युतैः शिरस्त्वैश्वपकोत्तरेव ।

रणक्षितिः शोणितमद्यकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४९ ॥

शिलीमुखैवाणैस्तुत्तानि शिरांस्येव फलानि तैराढ्या संपन्ना [शिलीमुखोत्कृत्त-
शिरःफलाढ्या] । च्युतैः श्रैः [शिरस्त्वैः] शिरांसि त्रायन्त इति शिरव्याणि
शीर्षप्यानि । ‘शीर्षप्यं च शिरस्त्वै च’ इत्यमरः । तैः । चपकः पानपात्रमुत्तरं यस्यां सा
[चपकोत्तरा] इव । ‘चपकोऽस्त्री पानपात्रम्’ इत्यमरः । शोणितान्येव मद्यं तस्य कुल्याः
प्रवाहाः यस्यां सा शोणितमद्यकुल्या । ‘कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्’ इत्यमरः । रण-
क्षितिः युद्धभूमिः मृत्योः पानभूमिः इवं रराज ॥

उपान्तयोर्निष्कुषितं विहङ्गैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।

केयूरकोटिक्षततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥

उपान्तयोः प्रान्तयोः विहङ्गैः पक्षिभिः निष्कुषितं खण्डितम् । ‘इष्णिष्टायाम्’
इतीडागमः । भुजच्छेदं भुजखण्डं तेभ्यः विहङ्गैभ्यः आक्षिप्य आच्छिय पिशित-
प्रिया मांसप्रिया अपि शिवा क्रोधी । ‘शिवः कीलः शिवा कोधी’ इति विश्वः । केयू-
रकोद्याङ्गदप्रेण क्षतस्तालुदेशो यस्याः सा [केयूरकोटिक्षततालुदेशा] सती ।
अपाचकार अपसारयामास । किरतेः करोतेर्वा लिद् ॥

कश्चिद्विपत्वङ्ग हृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।

वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत्कवन्धं समरे ददर्श ॥ ५१ ॥

द्रियतः खड्गेन हृतोत्तमाङ्गश्चित्तशिराः [द्रिपत्वङ्गहृतोत्तमाङ्गः] कश्चिद् वीरः
सद्यः विमानप्रभुतां विमानाधिपत्यम् । देवत्वमित्यर्थः । उपेत्य प्राप्य । [वामाङ्गसं-
सक्तसुराङ्गनः] वामाङ्गसंसक्ता सव्योत्सङ्गसङ्गिनी सुराङ्गना यस्य स तथोत्तकः

? न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरम् ॥ इति उत्तरार्थम् । म. मृ. अ० ७ श्लो० ९३.
‘वर्नवताम्’ इ. पा०. गजैः सह योद्धुणामिति शोषः । ३ शुण्डादणजलकणैः । ४ उत्प्रेक्षा-
लङ्गारः । ५ निःसारीकृतम् । इ. हे० चाऽदि०. ६ ग्रियं पिशितं यस्याः सा । पूर्वनिपातः ।
७ पुरुषस्य वामभागे ब्रीणां स्थितिरिति वृद्धाचारः । यस्मिन्युदे भट्टानां सहन्वं हन्यते तर्वं व
कवन्धं नृन्यतान्त्यागमः । एतेनात्र तादृशं युद्धं जातमिति योत्यते । इ. चा० दि० ।

सन् । समरे नृत्यत् स्वं निजं कवन्धं विशिरस्कं कलेवरं ददर्श । ‘कवन्धोऽन्नी क्रिया-
युक्तमपमूर्धकलेवरम् ।’ इत्यमरः ॥

अन्योन्यमूर्तोन्मथनादभूतां तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित् ।
व्यश्वौ गदाव्यायतसंप्रहारौ भग्नायुधौ वाहुविमर्दनिष्टौ ॥ ५२ ॥

कौचिद् वीरावन्येन्यस्य सूतयोः सारथोरुमथनान्निधनात् [अन्योन्यसूतोन्मथ-
नात्] तौ एव सूतौ रथिनौ योद्धारौ च अभूताम् । तावेव व्यश्वौ नश्यन्ते सन्तौ
गदाभ्यां व्यायतो दीर्घः संप्रहारे युद्धं ययोस्तौ [गदाव्यायतसंप्रहारौ] अभूताम् ।
ततः भग्नायुधौ भग्नदौ सन्तौ (वाहुविमर्दे निष्ठा नाशो ययोस्तौ) वाहुविमर्दनिष्टौ
वाहुयुद्धसक्तावभूताम् । ‘निष्ठा निष्पत्तिनाशनात्ताः’ इत्यमरः ॥

परस्परेण क्षतयोः प्रहत्रोरुत्कान्तवाय्वोः समकालमेव ।

अमर्त्यभावेऽपि क्योश्चिदासीदेकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ॥ ५३ ॥

परस्परेण अन्येन्यं क्षतयोः क्षततन्योः समकालम् एककालं यथा तथा एव
उत्कान्तवाय्वोः युगपदुद्धतप्राणयोः । एकैवाप्सरः प्रार्थिता याभ्यां तयोः एकाप्सरः-
प्रार्थितयोः । प्रार्थितैकाप्सरसोरित्यर्थः । ‘वाहिताग्न्यादिपु’ इति परनिपातः । अथ वा ।
एकस्थामप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थिता ययोरिति विग्रहः । ‘खियां वहुष्पसरसः’ इति वहुत्वाभि-
वानं प्रायिकम् । क्योश्चिदप्त्रहत्रोः योधयोः अमर्त्यभविदपि देवतवेऽपि विवादः कलहः
आसीर्त् । एकामिषाभिलाषो हि महद्वैरवीजमिति भावः ॥

व्यूहावुभौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयं चापतुरव्यवस्थम् ।

पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्मी ॥ ५४ ॥

तौ उभौ व्यूहौ सेनासंघातौ । ‘व्यूहस्तु बलविन्यासः’ इत्यमरः । पश्चात्पुरथ यौ मास्तौ
तयोः [पश्चात्पुरोमारुतयोः] पर्यायवृत्त्या क्रमवृत्त्या प्रवृद्धौ महार्णवोर्मी इव

१ नद्यौ इ. पा. २ अत्राखिलयुद्धवेदित्वमुक्तम् । ३०. ३ एकस्थामपि वहुवचनमस्ताति
ज्ञापयितुं बहुवित्युक्तम् । न नियमार्थमप्सरा इन्यैकवचनान्तस्यापि प्रयोगदर्शनात् । इनि
सुबोधिनीकारः । ‘एकवचनान्तोप्यस्ति इति’ क्षारस्वामी । ‘खियां वहुष्पसरसः त्यादेक-
त्वेऽप्सरा आपि’ इति शब्दार्णवः । ‘अनचि च’ इति सूचे ‘अप्सरा’ इति भाष्यप्रयोगात् ।
४ यस्तु संग्रामे [‘रणे’ इ. दि०] हन्येत स्वर्गगामिनं देवत्वमुपगतं तमनुग्रहीतुमःपरसः
समायान्तीत्यागमः । इ. चा० दि० । इह तु समकालं मरणमुपगतयोरेकस्यामेव समायातायां
देवाङ्गनायां कामुकयोरनयोर्दिवि रणमभूदित्यर्थः । चा० । युगपत्परासुतामुपगतयोरेकस्याम-
वागतायां दिव्याङ्गनायां कामुकयोः स्वर्गोपि युद्धमासादिति भावः । इ. दि० । ‘वराप्सरःसहस्राणि
शूरमायोधने हतं । त्वरितान्यभिधावान्ति मम भर्ता ममेति च ॥’ इति वहिपुराणम् । ५ इन्द्रान्ते
शूरमायोधने शब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धयत इति न्यायान्मारुतशब्दस्योभयत्र प्रवृत्तिः । इ. चा०,

इतरेतरस्माद् अन्योन्यस्माद् अव्यवस्थं व्यवस्थारहितमनियतं जयं भज्ञं पराजयं
च आपतुः प्राप्तवन्तौ ॥

परेण भग्नेऽपि वले महौजा ययावजः प्रत्यरिस्तन्यमेव ।

धूमो निवर्त्येत् समीरणेन यतस्तु कक्षस्तत एव वहिः ॥ ५५ ॥

वले स्वसैन्ये परेण परवलेन भग्नेऽपि महौजाः महावलः अजः अरिसैन्यं
प्रत्येव ययौ । तथा हि । समीरणेन वायुना धूमो निवर्त्येत् कक्षादपसार्येत् । वर्तेन्य-
र्णन्तात्कर्मणि संभावनायां लिङ् । वहिः तु यतः यत्र कक्षः तृणम् । ‘कक्षे तु तृणवी-
रूपैः’ इत्यमरः । तत एव तैवैव । प्रवर्तत इति शेषः । सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥

रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्दसः स राजकन्यमेकवीरः ।

निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्भृत्तमिवार्णवाम्भः ॥ ५६ ॥

रथी रथाल्डः निषङ्गी तूणीरवान् । ‘तूणोपासङ्गतूणीरानिषङ्गा इपुधिर्द्वयोः ।’ इत्यमरः ।
कवची वर्मवरः धनुष्मान् धनुर्धरः द्वसः रणदसः एकवीरः असहायश्चरः सः अजः
राजन्यकं राजसमूहम् । ‘गोत्रोक्ष—’ इत्यादिना तुञ्चप्रत्ययः । महावराहः वराहादतारो
विष्णुः कल्पक्षये कल्पान्तकाल उद्भृतमुद्भ्रेलं [कल्पक्षयोद्भृत्तम्] अर्णवाम्भः इव ।
निवारयामास ॥

स दक्षिणं तूणमुखेन वामं व्यापारयन्दस्तमलक्ष्यतांजौ ।

आकर्णकृष्णा सकृदस्य योद्भुमौर्वीव वाणान्सुषुवे रिपुम्भान् ॥ ५७ ॥

सः अजः आजौ संग्रामे दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन वामम् अतिसुन्दरम् ।
'वामं सब्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे ।' इति विश्वः । व्यापारयन् अलक्ष्यत । चरसं-
धानादयस्तु दुर्लक्ष्या इत्यर्थः । सकृदाकर्णकृष्णा योद्भुः अस्य अजस्य मौर्वी च्या ।
रिपूम्भन्तीति रिपुदाः तान् [रिपुम्भान्] । ‘अमनुष्यकर्तृके च’ इति टक्प्रत्ययः ।
वाणान्सुषुवे इव सुषुवे किमु । इत्युत्त्रेक्षा ॥

१ यदा प्रतान्यो वायुर्वर्धते तदा वाचिकडोलाः प्रेर्यन्ते यदा च पौरस्त्यो वायुर्वर्धते तदा
प्रतीच्या भज्ञं प्राप्तवन्तीति भावः । मु० २ तृणकाशादिसमूहः । चा० ३ सन्यस्य तृणसाम्येना-
जस्य महाशक्तिश्चोक्ता । है० । यथाग्नेः कक्षज्वालने निरालस्यता तथा कुमारस्य वैरिसनाया-
मित्यर्थः चा० । वहिसट्टशीजः शत्रुकक्षं त्यक्त्वा न ज्ञापि यातीति भावः । म० । अत्रायम-
भिप्रायः-वायुहिं धूमराशिमेवेतस्ततश्चालयितुं समर्थो वहिस्तु यत्र स्थितस्तत्रैव तृणकाशादि-
दाहक्षमो न हि प्रवलोपि वायुस्तं चालयितुं प्रभवति । एवं परसैन्येन चालितोपि स्वसैन्ये अजोऽ-
विचलितपद एव तस्थी । अनेनाजस्यापि सेना परिच्छदमात्रं न तु कार्यसहकारिणांति वनि-
नम् । ४ ‘आ-वि-लोडयामास’ इ. दि० व०दयः पठन्ति । ५ सोज आजौ रणे दक्षिणं वामं च
हस्ते तूणमुखे निषङ्गवक्त्रे व्यापारयत्रालक्ष्यत । चा० दि० वळभादयोपि प्राय एवम् । एतद्व्या-
ख्यानमसंशयं समीचीनतरम् । एवं व्याख्याने चास्य सच्यसाचित्वमपि मूच्यते । अनुस्तप्तवर्णनं
किरा ते-दिवः शथिद्याः ककुभां तु मण्डलात्पतन्ति विम्बादुत तिंमतिजसः । सकृदिकृष्टादथ का-
मुकाम्भुनेः शराः शरीरादिति तेभिमेनिरे ॥ [११. ५३] इति । धनुः प्रवन्धः वनितं रुपेव सकृ-
दिकृष्टा विततेव मौर्वी । संधानमुत्कर्षितव व्युदस्य मुष्टेरसंभेद इवापवर्गे ॥ (१६.२०) ॥ इति च ।

स रोपदष्टाधिकलोहितोष्टुर्वक्तोर्वरेखा भ्रुकुटीर्वहस्तिः ।

तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठेहुङ्कारगर्भेद्विषतां शिरोभिः ॥ ५८ ॥

सः अजः । रोपेण दष्टा अत एवाधिकलोहिता ओष्टा येषां तानि तैः [रोपदष्टा-धिकलोहितोष्टुः] । व्यक्ता ऊर्ध्वा रेखा यासां ताः [व्यक्तोर्वरेखाः] भ्रुकुटीः श्रूङ्कान् वहस्तिः । भल्लनिकृत्ता वाणविशेषच्छिन्नाः कष्टा येषां तैः [भल्लनिकृत्त-कण्ठैः] । हुङ्कारगर्भैः सहुङ्कारैः । हुङ्कारेहस्तिरित्यर्थः । द्विषतां शिरोभिः गां भूमि तस्तार छादयामास ॥

सर्ववलाङ्गेद्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन्प्रजहुर्युधि सर्व एव ॥ ५९ ॥

द्विरदप्रधानैः गजमुखैः सर्वैः वलाङ्गैः सेनाङ्गैः । ' हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्या-चतुश्यम् । ' इत्यमरः । कङ्कटभेदिभिः कवचेदिभिः । ' उरझदः कङ्कटको जगर-कवचोऽस्त्रियाम् । ' इत्यमरः । सर्वायुधैः च । वाह्यं वलमुक्तवाऽन्तरमाह—सर्वप्रय-त्नेन च सर्वे एव भूमिपालाः युधि तस्मिन् अजे प्रजहुः । तं प्रजहरित्यर्थः । सर्वत्र सर्वकारकशक्तिसंभवात्कर्मणोऽप्यधिकरणविक्षायां सप्तमी । तदुक्तम्—' अनेकशक्ति-युक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात्किञ्चित्किञ्चिद्विक्षयते ॥ ' इति ॥

सोऽस्त्रव्रजैश्छब्दनरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण वभूव लक्ष्यः ।

नीहारमग्नो दिनपूर्वभागः किंचित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६० ॥

परेषां द्विपाम् अस्त्रव्रजैः छञ्चरथः सः अजः । नीहारैहिंसैर्मग्नः [नीहारमग्नः] दिनपूर्वभागः प्रातःकालः किंचित्प्रकाशेन ईपद्धत्येण विवस्वता इव । ध्वजाग्र-मात्रेण लक्ष्यः वभूव । ध्वजाग्रादन्यन्न किंचिक्षयते समत्यर्थः ॥

प्रियंवदात्प्राप्तमस्त्रैऽसौ कुमारः प्रायुङ्क राजस्वधिराजमूर्तुः ।

गान्धर्वमस्त्रं कुसुमाक्षकान्तः प्रस्वापनं स्वभन्निवृत्तलौल्यः ॥ ६१ ॥

अधिराजसूनुः महाराजपुत्रः कुसुमास्त्रकान्तः मदनगुन्द्रः स्वभन्निवृत्त-लौल्यः स्वप्रवित्तुणः । जागरूक इत्यर्थः । असौ कुमारः अजः प्रियंवदात् पूर्वोक्त-द्वन्वर्वात् प्राप्तं गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । ' सास्य देवता ' इत्यण् । प्रस्वापयतीति प्रस्वापनं निदाजनकम् अस्त्रं राजसु प्रायुङ्कः प्रयुक्तवान् ॥

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।

तस्थौ ध्वजस्तम्भनिपण्डेहं निद्राविधेय नरदेवैसन्यम् ॥ ६२ ॥

ततः धनुष्कर्षणे चापकर्षणे मूढहस्तमव्यापृतहस्तम् [धनुष्कर्षणमूढहस्तम्] । एकस्मिन्नसे पर्यस्तं स्त्रस्तं शिरस्त्राणां शीर्षप्यानां जालं समृहो यस्य तद् [एकांस-

१ दशाधर, धरलोहिताक्षैः ३. पा. २ अनेन छिर्णीश्वरसो रेखावर्यं जायत इत्युक्तम् । दि० ३ अथो, अथ प्रियार्हैः ४ जातम्.

पर्यस्तशिरखजालम् । वजस्तमेषु निषणा अवश्यं देहा यस्य तत् [ध्वजस्तमभ-
निषणदेहम्] । नरदेवानां राज्ञां सेनैव सैन्यम् [नरदेवसैन्यम्] । चातुर्वर्षादित्वा-
स्वाये व्यञ्जप्रत्ययः । निद्राविधेयं निद्रापरतन्त्रं तस्थौ ॥

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्टे निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः ।

तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिवन्यशो मूर्तमिवावभासे ॥ ६३ ॥

ततः कुमारः अजः [प्रियोपात्तरसे] प्रियेन्दुमत्योपात्तरस आस्त्वादित्माद्युये ।
अतिश्लाघ्य इति भावः । अधरोष्टे जलजं शङ्खं निवेश्य । ' जलजं शङ्खपद्मयोः ।'
इति विश्वः । दध्मौ मुखमास्तेन पूरयामास । तेन ओष्ठनिविष्टेन शङ्खेन एकवीरः स
स्वहस्तार्जितं मूर्त्तमिवद्यशः पिवन्निव आवभासे । यशसः शुभ्रत्वादिति भावः ॥

शङ्खस्वनाभिज्ञतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः ।

निर्मालितानामिव पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥ ६४ ॥

[शङ्खस्वनाभिज्ञतया] शङ्खस्वनस्याजशङ्खवनेभिज्ञतया प्रत्यभिज्ञातत्वाद् निवृत्ताः
प्राक्पलाय संप्रति प्रत्यागताः स्वयोधाः सन्नशत्रुं निद्राणशत्रुं तम् अजम् । निर्मालि-
तानां मुकुलितानां पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमा चासौ शशाङ्कश्च तं प्रतिमाश-
शाङ्कं प्रतिबिम्बचन्द्रम् इव । ददृशुः ॥

सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैनिक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम् ।

यशो हृतं संप्रैति राघवेण न जीवितं वः कृपयेति वर्णाः ॥ ६५ ॥

संप्रति राघवेण रघुपुत्रेण । पूर्वं रघुणेति भावः । हे राजानः । वः युध्माकं यशः ।
हृतम् । जीवितं तु कृपया न हृतम् । न त्वशक्तयेति भावः । इति एवंरूपाः वर्णाः ।
एतद्यथप्रतिपादकं वाक्यमित्यर्थः । सशोणितैः शोणितदिग्धैः शिलीमुखाग्रैः
वाणीग्रैः साधनैः तेन अजेन प्रयोजककर्त्ता । पार्थिवानां राज्ञां केतुषु वजस्तमेषु
निक्षेपिताः प्रयोज्यैरन्वैर्निवेशिताः । लेखिता इत्यर्थः । क्षिपतेर्ष्यन्तात्कर्मणि कः ॥

१ इति शङ्खारिकत्वोक्तिः । 'उर्ध्वं विराव्रमथ वा द्वादशाहं भवेद् ब्रती इति' ब्रद्वचर्यविधानाद्वि-
शेषतोऽपगम्यत्यया नवोट्या कुतोधरपानम् । अत्राभूतमव्यधरपानं भूतत्वेन विवक्षितम् । यथा
'त्रुट्टेद्वैवः संपत्ताः शालयः' इति । यद्वा अन्या भूतपूर्वत्वात्प्रिया ज्ञेया । हे० । एतेनानुरागाति-
श्वः सूचितः । 'विवाहानन्तरं द्वादशाव्रमन्ततः' इति वचनम् । विराव्रानन्तरमपि रतसंभ-
वानित्योपान्तरसेति युक्तायते । ननु नूतनपरिणीतायाः कथं स्वयमधरदानं संभवेत् । उच्यते ।
चिरकालाभिकांक्षितकान्तनवसंमोहनरसानिमन्तया विगतलज्जत्वात्स्वयंवरेण प्राप्तप्रौढित्वाच
...नवपरिणीताया अपि युक्तम् । चा । वक्षभदिनकराव्ययेवम् । २ शङ्खधमने धेतत्वायशः-
गानोन्प्रक्षा युक्ता । चा । ३ 'निवृत्तः स सन्नशत्रुदृशो स्वयोर्थः' इति पाठकल्पने स्वयोधा इत्यत्र
स्वपदन्यान्वयः सम्यक्संगच्छेत् । ४ 'संयतिः' इ. पा. ।

स चापकोटीनिहितैकवाहुः शिरस्त्रिष्कर्पणभिन्नमालिः ।
ललाटबद्धथ्रमवारिविन्दुर्भीतां प्रियामेत्य वचो वभाषे ॥ ६६ ॥

चापकोद्यां निहित एकवाहुर्येन स [चापकोटीनिहितैकवाहुः] । शिरस्त्रिष्कर्पणभिन्नमालिः श्लथकेशवन्यः [शिरस्त्रिष्कर्पणभिन्नमालिः] । 'चूडा किरीटं केशाथ संयता मौलयस्त्रयः ।' इत्यमरः । ललाट बद्धाः थ्रमवारिविन्दवो यस्य स [ललाटबद्धथ्रमवारिविन्दुः] । सः अजः भीतां प्रियां इन्दुमतीं एत्य आसाय वचः वभाषे ॥

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वैदार्भि पश्यानुमता मर्यासि ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता मर्मैभिः ॥ ६७ ॥

हे वैदर्भि इन्दुमति इतः इदानीम् अर्भकहार्यशस्त्रान् वालकापहार्यायुधान् परान् शत्रून् पश्य । मर्यानुमतासि । शृष्टुमिति शेषः । एभिः नैपैः एवंविधेन निश्चास्येण आहवचेष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता । हस्तगतवद्वृत्तेत्यर्थः । त्वं प्रार्थ्यसे । अपजिहीर्थ्यस इत्यर्थः । एवंविधेनेत्यत्र स्वहस्तनिर्देशेन सोपहासमुवाचेति द्रष्टव्यम् ॥

तस्याः प्रतिद्रन्दिभवाद्विपादात्सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे ।

निःश्वासवाप्यापगमात्पन्नः प्रसादौमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥ ६८ ॥

प्रतिद्रन्दिभवाद् रिपूथाद् विपादाद् दैन्यात् सद्यो विमुक्तं तस्याः मुखम् । [निःश्वासवाप्यापगमात्] निःश्वासस्य यो ब्राष्ट ऊष्मा । 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' इति विश्व । तस्यापगमाद्वेतोः । आत्मीयं प्रसादं नैमत्यं प्रपन्नः प्राप्तः । आत्मा स्वरूपं दृश्यतेऽनेनेति आत्मदर्शः दर्पणः इव आवभासे ॥

हृष्टापि सा ह्रीविजिता न साक्षाद्वाग्मिः संखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।

स्थली नवान्मःपृष्ठताभिवृष्टा मयूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ६९ ॥

सा इन्दुमती हृष्टापि पत्युः पौस्येण प्रमुदितापि हिया विजिता [ह्रीविजिता] यतोऽतः प्रियम् अजं साक्षात् स्वयं न अभ्यनन्दत् न प्रशशंस । किंतु नवैरम्भःपृष्ठतैः पयोविन्दुभिरभिवृष्टाभिषिञ्चा [नवाभ्मःपृष्ठताभिवृष्टा] स्थली अकृत्रिमा भूमिः । 'जानपदकुण्डगोणस्थल-' इत्यादिनाकृत्रिमार्थे डीप् । अभ्रवृन्दं मेघसमूहं मयूरकेकाभिः इव । संखीनां वाग्मिः अभ्यनन्दत् ॥

१ यतान् इ. पा. २ परपुरुषान्कर्थं पश्यामीन्यत आह-मर्यानुमतासि मदनजया पश्येत्यर्थः ।
दि० ३ गंगा, ४ स्वरूपं इ. पा.

इति शिरासि स वामं पादमाधाय राजा-
मुद्वहदनवद्यां तामवद्यादपेतः ।
रथतुरगरजोभिस्तस्य रुक्षालकाग्रा
समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्ता वभूव ॥ ७० ॥

नोद्यते नोच्यत इत्यवद्यं गर्ह्यम् । ‘अवद्यपर्य—’ इत्यादिना निपातः । ‘कुपूयकु-
त्सितावद्येष्टगर्ह्यणकाः समाः ।’ इत्यमरः । तस्माद् [अवद्याद्] अपेतः निर्दोष इत्यर्थः ।
सः अजः इति राजां शिरासि वामं पादमाधाय अनवद्याम् अदोषां ताम् इन्दुमत्
उदेवहत् उपानयत् । आत्मसाच्चकरेत्यर्थः । अयमर्थः ‘तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्याम्’
(७ । ३५) इत्यत्र न श्लिष्टः । तस्य अजस्य रथतुरगाणां रजोभिः [रथतुरगरजोभिः]
रुक्षाणि परशाष्ट्यलकाग्राणि यस्याः सा [रुक्षालकाग्रा] सा इन्दुमती एव मूर्ता
मूर्तिमती समरविजयलक्ष्मीः वभूव । एतत्राभादन्यः को विजयलक्ष्मीलाभ इत्यर्थः ॥

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तं
विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।
तदुपहितकुदुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभू-
त्व हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥ ७१ ॥

प्रथममजागमनात्रागेव परिगतो ज्ञातोऽर्थो विवाहविजयरूपो येन स प्रथमपरिगतार्थः
रघुः विजयिनं विजययुक्तं श्लाघ्यजायासमेतं संनिवृत्तं प्रत्यागतं तम् अजम्
अभिनन्द्य । तस्मिन्नज उपहितकुदुम्बः [तदुपहितकुदुम्बः] सन् । ‘सुतविन्यस्तप-
लोकः’ इति याज्ञवल्क्यस्मरणादिति भावः । शान्तिमार्गं मोक्षमार्गं उत्सुकः [शान्तिमार्गो-
त्सुकः] अभूत् । तथा हि । कुलधुर्ये कुलधुरंधरे सति सूर्यवंश्या गृहाय
गृहस्थाश्रमाय न भवन्ति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमाल्लिनाथसारिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
अजपाणिग्रहणः नाम सप्तमः सर्गः ।

१ ‘न्ल-रु-क्षालकान्ता’ ३. पा० २ ननु विवाहस्य पूर्वमेव जातत्वात्कथमिदानीमुद्वहन्ति
प्रयोगः । उच्यते । प्रबलतरवैरिनिवहविजयादिदानीमेवन्नुमतीलभाद्रिवाहोभूत् । यदि ताङ्गशब्द
अजेज्यत तर्हि तैरिन्दुमत्यपहारे कृतो विवाहोपकृत एव स्यादिति भावः । इति दि० । चा०
अपि प्राय एवम् ।

अष्टमः सर्गः ।

~~~~~

द्वेरम्बवलम्बेऽहं यस्मिन्पातालकेलिषु ।

दन्तेनोदस्यति क्षोणीं विशाम्यन्ति फणीश्वराः ॥

अथ नस्य विवाहकौतुकं ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ।

वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोदिन्दुमतीमिवापराम् ॥ १ ॥

अथ पार्थिवः रघुः ललितं सुभगं विवाहकौतुकं विवाहमङ्गलं विवाहस्तनून्
वा विभ्रतं एव । 'कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तमूत्रे कुतूहले ।' इति शाश्वतः । तस्य अजस्य ।
अपरामिन्दुमतीमिव । वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोत् । अस्मिन्सर्गे वैतालीयं
छन्दः ॥

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्प्रयत्ने नृपमूनवो हि यत् ।

न दुपस्थितमग्रहीदिजः पितुराङ्गेति न भोगतृष्णया ॥ २ ॥

नृपसूनवः राजपुत्राः यद् राज्यं दुरितैः अपि विषप्रयोगादिनिविद्वोपायेरपि आत्म-
सात् स्वाधीनम् । 'तदधीनवचने' इति सात्प्रत्ययः । कर्तुं प्रयत्नते हि । प्रवर्तन्त
एवेत्यर्थः । हिशब्दोऽववारणे । 'हि हेताववधारणे' इत्यमरः । उपस्थितं स्वतः प्राप्तं तद्
राज्यम् अजः पितुराङ्गेति हेतोः अग्रहीत् स्वीचकार । भोगतृष्णया तु न
अग्रहीत ॥

अनुभूय वसिष्ठसंभृतैः सलिलैस्तेन सङ्हाभिषेचनम् ।

विशदोच्छुसितेन मेदिनी कथयामास कृतार्थतामिव ॥ ३ ॥

मेदिनी भूमिः । महिषी च धन्यते । वसिष्ठेन संभृतैः [वसिष्ठसंभृतैः] ।
सलिलैः तेन अजेन । सह अभिषेचनमनुभूय विशदोच्छुसितेन स्फुटमुहृषेन ।
आनन्दनिर्मलोच्छुसितेन चेति धन्यते । कृतार्थतां गुणवद्वर्तलाभकृतं साफल्यं कथय-
मास इव । न चेतावता पूर्वेषामपर्कर्षः प्रशंसापरत्वात् । 'सर्वत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छे-
त्पराजयम् ।' इत्यङ्गीकृतत्वाच ॥

सं वभूव दुरासदैः परर्गुरुणाथर्वविदा कृतक्रियः ।

पवनाग्निसमागमो हृयं साहितं ब्रह्म यदस्तेजसा ॥ ४ ॥

? द्वेरम्बम् गजानने । पातालकेलिषु पातालकांडामु । क्षोणीं पृथ्वीमुदस्यत्युक्तिपति सति वि�-
शाम्यन्ति तत्काले भुवो भारापनयादिति भावः । २ 'अत ऽर्जवमङ्गारालवणाशिनी ब्रह्मचारिणा-
वन्दुवांशावधःशायिनी स्यातां विराव्रं मंवत्सरं वा इत्याश्रलायनवचनान्न निवर्तनक्षणं एव
हस्तमञ्चत्यागः । ३ एतदेव वियोगिनी मुन्दरीति वोच्यते । तदक्षणम्-'विषमं ससजा गुरुः समं
सभरालोथं गुरुवियोगिनी ।' इति ॥ ४ अत्र कामन्दकः—राजपुत्रा मदोन्मत्ता गजा इव निरं-
कुण्डाः । ध्रानरं पितरं वापि निधनन्त्येवाभिमानिनः ॥ ५ 'महाभिषेचनम्' इ. पा०. ६ 'दुरा-
सदोर्मभिः' इ. पा.

अथर्वविदा अथर्ववेदाभिहेन गुरुणा वसिष्ठेन कृतक्रियः । अथर्वोक्तविधिना हनुमिषेकसंस्कार इत्यर्थः । सः अजः परैः शत्रुभिः दुरासदः दुर्धर्षः वभूव । तथा हि । अस्वतेजसा क्षत्रतेजसा सहितं युक्तं यद्गद्य ब्रह्मतेजः । अयं पवनाम्निसमागमो हि । तत्कल्प इत्यर्थः । पवनाम्नीत्यत्र पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वात् 'द्वन्द्वे धि' इति नामिशश्वदस्य पूर्वनिपातः । तथा च काशिकायाम्—'अद्यमेकस्तु लक्षणहेत्वेरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम्' इति । क्षत्रेणौवायं दुर्धर्षः किमयं पुनर्वैसिष्ठमन्त्रप्रभावे सतीत्यर्थः । अत्र मनुः—'नाक्षत्रं ब्रह्म भवति क्षत्रं नाव्रह्म वर्तते । ब्रह्मक्षत्रे तु संयुक्ते इहामुत्र च वर्धते ॥' इति ॥

रघुमेव निवृत्तयौवनं तममन्यन्त नवेत्यरं प्रजाः ।

स हि तस्य न केवलां श्रियं प्रतिपेदे सकलान्गुणानपि ॥ ५ ॥

प्रजाः नवेश्वरं तम अजं निवृत्तयौवनं प्रत्यावृत्तयौवनं रघुमेवामन्यन्त । न किञ्चित्तोत्र भेदोस्तीत्यर्थः । कुतः । हि यस्मात् सः अजः तस्य रघोः केवलाम् एका श्रियं न प्रतिपेदे । किं तु सकलान्गुणान् शौर्यदाक्षिण्यादीन् अपि प्रतिपेदे । अतस्तद्विषयोगात्तद्विद्युक्तेत्यर्थः ॥

अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्रव्यमेव संगतम् ।

पदमृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवं च यावनम् ॥ ६ ॥

द्रव्यमेव शुभंयुना शुभवता । 'शुभंयुस्तु शुभान्वितः' इत्यमरः । 'अहशुभयो-युम्' इति युस्त्रत्ययः । द्वितयेन संगतं युतं सद् अधिकं शुशुभे । किं केनेत्याह-पदामिति । पैतृकं पितुरागतम् । 'ऋतष्टु' इति ठठप्रत्ययः । ऋद्धं समृद्धं पदं राज्यम् अजेन । अस्य अजस्य नवं यौवनं विनयेन इन्द्रियजयेन च । 'विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमर्हति ।' इति कामनकः । राज्यस्थोऽपि प्राकृतवन्न दसोऽभूदित्यर्थः ॥

सदयं बुभुजे महाभुजः सहसोद्गमियं व्रजेदिति ।

अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधुमिव ॥ ७ ॥

महाभुजः सः अजः अचिरोपनतां नवोपगतां मेदिनीं भुवम् । नवं पाणिग्रहणं विवाहो यस्यास्तां [नवपाणिग्रहणम्] नवोडां वधुमिव । सहसा वलात्कारण चेत् 'सहो वलं सहा मार्गः' इत्यमरः । इत्यं मेदिनीं वधुर्वा उद्ग्रीगं भयं व्रजेदिति हेतोः सदयं सकृपं बुभुजे भुक्तवान् । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम् ॥

१ शतान्त्रद्रेण पात्रेण सांवर्णेन यथाविधि । अभिषिष्ठेत धर्मज्ञः सम्यन्वदविशारदः ॥ या ओषधारोपथिभिः यताभिः मुक्तमाहिताः । रथे तिङ्गति गर्न्थश्च आब्रह्मन्ब्राज्ञोति च ॥ × × × आशः शिशान इत्येवं सर्वरन्तश्च भारगव । यदेवाः पुरःसदेति कुशाद्विः परिमार्जयेत् ॥ कन्वे-दवित्तां राजां रोचनया यथाविधि । मूर्धनां च तथा कण्ठे गन्धद्वारेति संस्तुशेत् ॥ × × × मूर्धायारिति मन्त्रेण सोपवेद्यः पुरोधसा । वृषस्य वृषदंशस्य द्वायिनश्च भृगद्वह ॥ तेषामुर्वर मिहस्य व्याप्रस्थं च ततः परम् । तत्रोपविट्टस्य तदा प्रतीहारः प्रदर्शयेत् ॥ इत्यायभिषेकप्रकारादेवापुराणे द्रष्टव्यः । २ अनुल्पप्रभावी महावीरच०-दुरासदं च तत्त्वेजः क्षावं यद् ब्रह्मसंयु-तम् । इति । ३ 'नरेश्वरम्' इ. पा०. ४ विनयेनास्यैव नवं यौवनं (विवंभी) यौवनेव विनयस्तु दुलम्भः । अयं तु प्रामिश्ययोः यौवनेपि विनयवानासीदिति भावः । दि०. ५ 'मुन्द्यामर्जयत्येष मृद-येन मान्त्रवयन्' इति रुद्रः । रातिरहस्योपि—" सौम्यैरालिङ्गनैर्वर्क्यैश्चुम्बनैश्चापि सान्त्वयेत् , इ. ह० चा०

अहमेव मतो महीपतेरित सवः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना कचित् ॥ ८ ॥

प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये सर्वः अपि जनः । अथ वा प्रकृतिष्वित्यस्याहभित्येनान्वयः । अवधानं तु सद्यम् । सर्वोऽपि जनः प्रकृतिषु अहमेव महीपतेर्मतः महीपतिना मन्यमानः । ‘मतिवुद्दिपूजायेभ्यश्च’ इति वर्तमाने त्वः । ‘क्तस्य च वर्तमाने’ इति षष्ठी । इति अचिन्तयद्व अमन्यत । उदधेः निम्नगाशतेषु इव अस्य नृपस्य कर्तुः । ‘कर्तृकर्मणोः कृतिः’ इति कर्तरि पष्ठी । क्वचिद् अपि जनविषये विमानना अवगणना तिरस्कारः न अभवत् । यतो न कंचिदवमन्यतेऽतः सर्वोऽप्यहमेवास्य मत इत्यमन्यतेत्यर्थः ॥ न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव ।

स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥ ९ ॥

स नृपः भूयसा वाहुत्येन खरः तीक्ष्णः न । भूयसा च मृदुः अतिमृदुरपि न । किं तु पुरस्कृतमध्यमक्रमः सन् । मध्यमपरिपाटीमवलम्ब्येत्यर्थः । पवमानः वायुः पृथिवीरुहान् तहन् इव । नृपान् अनुद्धरन् अनुत्पाटयनेव नमयामास । अंत्र कामन्दकः—‘मृदुथेदवमन्येत तीक्ष्णादुद्विजते जनः । तीक्ष्णत्रैव मृदुत्रैव प्रजानां स च संमतः (सरसो मतः—इ० पा०)’ इति ॥

अर्थं वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।

विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्येष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥ १० ॥

अथ रघुरात्मजं पुत्रं आत्मवैत्तया सत्त्ववत्तया । निर्विकारमनस्कतयेत्यर्थः । उदयादिष्वविकृतिमनसः सत्त्वमुच्यते । आत्मवानसत्त्ववानुक्तः’ इत्युत्पलमालायाम् । प्रकृतिषु अमात्यादिषु प्रतिष्ठितं रूडमूलं वीक्ष्य श्रावा विनाशो धर्मो येषां तेषु विनाशधर्मसु । अनित्येष्वित्यर्थः । ‘धर्मादनिच्छेवलात्’ इत्यनिच्प्रत्ययः समासान्तः । त्रिदिवस्येषु स्वर्गस्थेषु अपि विषयेषु शब्दादिषु निःस्पृहः निर्गतेच्छः अभवत् ॥

कुलधर्मशास्त्रेवेत्याह—

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।

पदवीं तस्वलक्वाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११ ॥

१ ‘अस्य भूपतेः’ इ. पा० २ ‘कियः’ इ. पा० ३ महाभारतेष्व-तीक्ष्णादुद्विजते लोको मृदुः सर्वत्र वाच्यत । एवं दुद्वा महाराज मा ताङ्गो मा मृदुर्भैव ॥ अनुरूपभावः किराता०-समडुत्तिर्स्पति मार्दवं समये यश तनोति तिगमताम् । अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मीदिनीर्गतः ॥ इति । भद्रन्यन्तरेणोक्तपर्वेयं भावः—‘आददे नातिशीतोऽग्नो नभस्वानिव दक्षिणः’ इत्यत्र । ४ अर्थं श्लोकोऽन्यथा पश्यते क्वचियथा-अथ वीक्ष्य गुणैः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमाभिगामिकैः । पदवीं परिणामदेशिनीं रघुरादत बनान्तगामिनाम् ॥ ५ अर्थं चा० व दि० रादीनामपि संमतः पा० । दि० व्याच्छेषं च । आत्मना तुल्यं वर्तत इत्यात्मवान् । तस्य भावस्तत्त्वया । इति । महिं० तु ‘आत्मवित्तया’ इति मुख्यं पाठं गृहीत्वा ‘आत्मज्ञत्वेन निःस्पृहोऽभवादिति’ न्याय्यत्वान् । ६ ‘विनाशधर्मिषु’ इ. पा०

दिलीपवंशजाः परिणामे वार्दके गुणवत्सुतेषु रोपितश्रियः स्थापितलक्ष्मीकाः [गुणवत्सुतरोपितश्रियः] प्रयतः च सन्तः । तस्वत्कान्येव वासांसि येऽना तेषां [तस्वलकवासासां] संयमिनां यतीनां पद्धीर्णं प्रेपेदिरे हि । यस्मात्स्मादस्यापी-दमुचितभित्यर्थः ॥

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।

पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२ ॥

अरण्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं पितरं तं रुदं सुतः अजः । वेष्टनशोभिना उष्णीषमनोहरेण शिरसा पादयोः प्रणिपत्य । आत्मनः अपरित्यागम् अथाच्चत । मां परित्यज्य न गन्तव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

रघुरश्चमुखस्य तस्य तत्कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।

न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३ ॥

आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलः रघुः । अधूणि मुखे वस्य तस्य अश्रुमुखस्य तस्य अजस्य तद् अपरित्यागस्थम् ईप्सितम् अभिलक्षितं कृतवान् । किं तु सर्पः त्वचमिव व्यपवर्जितां त्वकां श्रियं पुनः न प्रतिपेदे न प्राप ॥

सं किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्धाहिः ।

समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्तुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥ १४ ॥

स खुः किल अन्त्यमाश्रमं प्रवज्यां चतुर्थाश्रमभित्यर्थः । आश्रितः पुराद् नगराद् वाहिः आवस्थे स्थाने निवसन् अविकृतेन्द्रियः । जितेन्द्रियः सञ्चित्यर्थः । अत एव स्तुषया इव व्येव पुत्रभोग्यया । न स्वभोग्यया । श्रिया समुपास्यत शृणुष्यितः । जितेन्द्रियस्य तस्य स्तुषयेव श्रियापि पुष्पफलोदकाहरणादिशूश्रूयाव्यतिरेकेण न किञ्चिदपेक्षितमासीदित्यर्थः । अत्र यथापि ‘ब्राह्मणः प्रवजन्ति’ इति श्रुतेः । ‘आत्मन्यमीन्स-मारोप्य ब्राह्मणः प्रवजेद् गृहात् ।’ इति मनुस्मरणात् । ‘मुखजानामयं धर्मो यद्विज्ञोलिङ्गाधारणम् । वाहुजातोस्जातानामयं धर्मो न विद्यते ॥’ इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रवज्या न क्षत्रियोरित्याद्वस्तथापि ‘यदहेव विरेजत्तदहेव प्रवजेत् ।’ इत्यादिश्वेत्वैवर्णिकसाधारण्यात् । ‘त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः ॥’ इति सूत्रकारवचनात् । ‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रवजेद् गृहात् ।’ इति स्मरणात् ‘मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गाधारणम् । वाहुजातोस्जातानां क्रिदण्डं न विद्यते ॥’ इति निषेधस्य त्रिदण्डविषयत्वदर्शनाच्च । कुत्रिच्छ्राद्धाणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचिच्चै-

१ ‘ककुत्स्य०’ इ. चा० दि०व०दि० संमतः पा० २ ‘शहस्थरतु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । सापहयो निरपत्यो वा (अपत्यस्यैव चापत्य—इ. पा०) तदारण्यं समाश्रयेत् ॥’ इति भावः । ३ ‘स किल क्षितिपालवेशमनो निवसन्नावसथे यतिप्रियः ।’ इ. चा० ४ ‘क्षापि कस्य-चिद्वास्पणग्रहणस्य ॥’ इ० पा० ।

वर्णिकाधिकारं प्रतिपेदिरे । तथा सति ' स किलाशमन्त्यमधितः (८१४) इत्वा पि कविताप्ययमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीमः । अन्यथा वानप्रस्थाश्रमतया व्याख्याने ' विद्ये विधिमस्य नैषिं यतिभिः सार्थमतमिमिन्निचित् । ' (८२५) इति वद्वमाणेनानभिसंस्कारेण विरोधः स्यात् । अभिसंस्कारहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् । इत्यलं प्रामङ्किकेन ॥

प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।

नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समाख्यरोह तत् ॥ १५ ॥

प्रशमे स्थितः पूर्वपार्थिवं रघुर्यस्य नत [प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवम्] । अन्युद्यतेऽन्यु-दितो नृतेन्द्वरोऽजो यस्य तत् [अभ्युद्यतनूतनेश्वरम्] । तत् प्रसिद्धं कुलं निभृते-न्दुना अस्तमयासनवन्देण उदितार्केण प्रकटितसूर्येण च नभसा तुलां साद्यं समा-ख्यरोह प्राप । न च नभसा तुलामित्यत्र ' तुल्यार्थः-' इत्यादिना प्रतिपेदस्तृतीयायाः । तम्य सदशवाचितुलाशन्दविषयत्वात् । ' कृष्णस्य तुला नाम्नि ' इति प्रयोगात् अस्य च साद्य्य-वाचित्वात् ॥

यतिपार्थिवलिङ्गंधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।

अपर्वर्गमहोदयार्थयोर्मुखमंशाविव धर्मयोर्गतौ ॥ १६ ॥

थेतिः भिक्षुः । पार्थिवो राजा । तयोर्लिङ्गधारिणौ [यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ] रघुराघवौ खुतस्तौ । अपर्वर्गमहोदयार्थयोः मोक्षाभ्युदयफलयोः धर्मयोः निवर्तक-प्रवर्तकलपयोरित्यर्थः । भुवं गतौ भूलोकमवतीणां अंशौ इव । जनैः ददृशाते दशैः ॥ अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युयुजे नीतिविशेषारदैरजः ।

अनपायिपदोपलब्धये रघुरामैः समियाय योगिभिः ॥ १७ ॥

अजः अजिताधिगमाय अजितपदलभाय नीतिविशारदैः नीतिहैः मन्त्रिभिः युयुजे संगतः । रघुः अनपायिपदस्योपलब्धये मोक्षस्य प्राप्तये [अनपायिपदोपल-ब्धये] यथार्थदर्शनो यथार्थवादिनश्चापातः । तैः आसैः योगिभिः समियाय संगतः । उभयत्राप्युपायाचिन्तार्थमिति शेषः ॥

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।

परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टर्म् ॥ १८ ॥

१ ' ऊर्जस्वल० ' इ० ह० चा० दि० रादयः पठन्ति । २ ' अपवर्ग '—अपवृत्ति, ' अर्थयोः '—आर्थिना । ३. पा. ३ जितेन्द्रियवेनात्र यतिशब्दप्रयोगः । ४ यतो धर्मादेव नोक्षोर्थश्रा संभवति । ' यतोऽभ्युदयो निःश्रेयसहतुः स धर्मः ' इति कात्यायनः । यतोऽभ्युदयनः-श्रेयससिद्धिः स धर्मः इति कण्मुकः । ५ ' विचक्षणं ' इ. पा. । ६ ' अनपाय ' इ. पा०, अयं ध्रोकोऽन्यथा पश्यते कैश्चित्—समपृच्छत भूपतिर्युवा सचिवैः प्रत्यहमर्थसिद्धये । अनुरजननां-पपनये प्रवयाः संयमिभिर्मनीषिभिः ॥ इति । ७ अजितानां शत्रूणामधिगमाय जयाय जानाय वा अजितानां राज्याणां सम्पादनाय वा । ८ अनुरजियितुं प्रजाः प्रभुव्यवहारासनमाददे नयः । अजरः शुचिविष्टरस्थितः—राश्रयः—परिचेतुं यतते स्म धारणाम् ॥ इ. पा.

युवा वृपतिः अजः प्रकृतीः प्रजाः कार्यार्थिनीः अद्येक्षितुम् । दुश्चादुष्परिज्ञानार्थ-
मित्यर्थः । व्यवहारासनं धर्मासनं आददे स्वीचकार । प्रवयाः स्थविरो नृपती रघुः तु ।
‘ प्रवयाः स्थविरो वृद्धः । धाँरणां चित्तस्यैकाग्रतां परिचेतुम् अभ्यमितुम्
उपांशु विजेन । ‘ उपांशु विजेन प्रोक्तम् ॥ इति हलायुधः । कुशः पूतं [कुशापूतं] विष्टुरं
आसनमाददे । ‘ यमादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सद्विद्योगशा-
खविशारदैः ॥ ॥ इति वसिष्ठः ॥

अनयत्प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीनन्तरान् ।

अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ १९ ॥

एकः अन्यतः । अज इत्यर्थः । अनन्तरान् स्वभूम्यनन्तरान् वृपतीन् यात्व्यया-
भिंग्राहादीन् प्रभुशक्तिसंपदा कोशादण्डमहिन्ना वशं स्वायत्तताम् अनयत् । ‘ कोशा
इण्डो बलं चैव प्रभुशक्तिः प्रकीर्तिता । ’ इति मिताक्षरायाम् । अपरः रघुः प्रणिधानयो-
ग्यया समाध्यभ्यासेन । ‘ योग्याऽभ्यासार्क्योपितोः ॥ इति विश्वः । शरीरगोचरान् देहा-
थयान् पञ्च मरुतः प्राणादीन्वशमनयत् । ‘ प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।
शरीरस्याः ॥ इत्यमरः ॥

अकरोद्विचेश्वरः क्षितौ द्विषदारभ्मफलानि भस्मसात् ।

इतरो दहने स्वकर्मणां वर्तते ज्ञानेमयेन वहिना ॥ २० ॥

अच्चिरेश्वरः अजः क्षितौ द्विषतामारम्भाः कर्माणि तेषां फलानि [द्विषदारभ्मफ-
लानि] भस्मसादकरात् कात्स्न्येन भस्मीकृतवान् । ‘ विभाषा सार्ति कात्स्न्ये’ इति
सातिप्रत्ययः । इतरः रघुः ज्ञानमयेन आत्मतत्त्वज्ञानरूपेण वहिना पावकेन । करणेन ।
स्वकर्मणां भवतीजभूतानां दहने भस्मीकरणे वर्तुते । स्वकर्माणि दग्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः ।
‘ ज्ञानाभिः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥ ॥ इति गीतावचनात् ॥

? अस्मान्मरमतिरिक्तं शोकमेकं पठन्ति है० चा० दिनकरादयः । यथा-नवचहुरज्ञा
दिदक्षया पररन्त्रस्य ततान् मण्डले । हृदये समरोपयन्मनः परमं ज्योतिरवेक्षितुं रघुः ॥
इति । २ ‘ देशबन्धश्चित्स्य धारणां ॥ इ. पातञ्जलं सूत्रम् । ‘ नाभिंचके हृदयपृडराके
मूर्दिन् ज्यातिषि नासिकाये जिह्वाये इत्येवमादिषु देशोषु वायं वा विषये चित्स्य
वृत्तिमावेण वन्ध इति वन्धो धारणा ॥ इ.भाष्यम् । ‘ संभ्रम्य छेटिकां दयात्करात्रं जानुमङ्गले ।
मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणायामोधमः स्मृतः ॥ मध्यमो द्विषुणः वैश्विगुणां धारणा तथा ।
त्रिभिलिभिः स्मृतैकैङ्गा ताभिर्योगस्तर्थैव च ॥ ॥ इ. विज्ञानेश्वरः । ३ उक्तं च योगवार्तास्तु—
मातृतान्मरुतां स्थाने मनस्त्रव समन्विते । धारयेत्पञ्च घटिका व्यवश्यास्तेन्तरानिलाः ॥ इति ।
हृदि प्राणां गुदपानः समाना नामिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशारारगः ॥
अन्वप्रवेशानं सूत्रायुत्सर्गंनिजादिपात्रनम् । भाषणादिनिमेशादितद्व्यापाराः क्रमादमी ॥ इ. तेषां
स्थानानि व्यापाराश्च । ४ ‘ अपरः ॥ इ. पा. ॥ ५ ‘ प्राणमयेन वहिना’—तेजसा—चक्षुषा ॥ इ. पा. ॥
६ उप्यगात्रानामित्यर्थः ।

पणवन्धमुखानगुणानजः पद्मायुक्त समीक्ष्य तत्फलम् ।

रघुरस्यजयंहुणवयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्जनः ॥ २१ ॥

‘पणवन्धः सधः’ इति कौटिल्यः । अजः पणवन्धमुखान् संध्यादीन् यद्गुणान् । ‘संधिर्नी विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । पद्माणाः’ इत्यमरः । तत्फलं तेपां गुणाना फलं समीक्ष्य आलोच्य उपायुक्तं । कलिष्यन्तमेव गुणं प्रायुक्तेत्यर्थः । ‘प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु’ इत्यात्मनेपदम् । समं तुत्यतया भावितं लोष्टं सृत्पिष्ठः काञ्जनं मुक्तेण च येन स समलोष्टकाञ्जनः । निःस्पृह इत्यर्थः । ‘लोष्टानि लेष्टवः पुंसि’ इत्यमरः । रघुरपि गुणवयं सत्त्वादिकम् । गुणाः सत्त्वं रजस्तमः’ इत्यमरः । प्रकृती साम्यावस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं पुनर्विकारशृण्यं यथा तथा अजयत् ॥

न नवः प्रभुरा फलोदयातिस्थरकर्मा विरराम कर्मणः ।

न च योगविधेनवेतरः स्थिररथीरा परमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

स्थिररकर्मा फलोदयकर्मकारी नवः प्रभुः अजः आ फलोदयात् कलसिद्विरप्यन्तं कर्मणः आरम्भाद् न विरराम न निवृत्तः । ‘जुगुप्ताविरामप्रमादार्थीनामुपसंख्यानम्’ इत्यपादानात्पत्रमी । ‘व्याघ्रपरिभ्यो रमः’ इति परस्मैपदम् । स्थिररथीः निश्वलचित्तो नवेतरः खुः च आ परमात्मदर्शनात् परमात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं योगविधेः ऐक्यानुसंधानात् न विरराम ॥

इति शत्रुघ्ने चेन्द्रियेषु च प्रतिपिद्वप्रसरेषु जाग्रतो ।

प्रसितावृद्यापवर्गयोरुभयां सिद्धिमुभाववापतुः ॥ २३ ॥

इति एवं प्रतिपिदः प्रसरः स्वार्थप्रयुक्तिर्थेषां तेषु [प्रतिपिद्वप्रसरेषु] शत्रुघ्ने चेन्द्रियेषु च जाग्रतो अग्रमत्तौ उदयापवर्गयोः अभ्युदयमोक्षयोः प्रसितौ आसत्तौ । ‘तप्ते प्रसिताभक्तौ’ इत्यमरः । उभौ अजः शू उभयां द्विविधामभ्युदयमोक्षल्पाम् । उभादुषात्तो निश्चयम्’ इति तयप्रत्ययस्यायजादेशः । ‘टिङ्डा-इति ढीपु । सिद्धिम् फलं अवापतुः । उभावुमे सिद्धी यथासंख्यमवापतुरित्यर्थः ॥

अथ काश्चिद्भजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ।

तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

१ ‘बगमत्’ इति पाठं नुणवयमार्पे कान्तवान् । यदुन्न-गुणान्तानतात्य त्रान् । ३. है०.

२ सुवर्णादिदानेन शब्दृणा प्रात्युत्पादनार्थमवीकरणं सून्धिः । परमण्डले दाहलुण्डनच्छदादि विग्रहः । उपाचिनश्चन्तः कृतमूलरादुक्षकस्य शब्दोरयस्कन्दनाय याचा यानम् । काकार्दिपतीक्षया विजिगांगोरुगांदान्वयंतः स्थितिरासनम् । वलिना सह सन्धिरब्लेन सुद विग्रहः इत्यादि प्रकारकं दृध्यत् । अरिणा पाठ्यमानस्य वलवद्युपालायाथयणमाध्यः । विशेषन्तु कामन्दकावाटी द्रष्टव्यः । ३. ‘स्थिररुदिः’ इ. ‘परमात्म-’ ‘परमार्थ-’ ३. च. पा० ४ अत्र नवादाता-दुःखेष्वर्तुद्रव्यमनाः सुखेषु विगतस्थृहः । वांतरागभयकोधः स्थितधार्मनिरुच्यते ॥ इति । स्थिता भ्रतिठिता अहमक्षिं परं श्रवेति धर्मैस्य इति गोताभाष्ये । ५ शकुणक्षे रवायन्यन्पादविग-दिसाधनम् । इन्द्रियपक्षे विषयाः ।

अथ रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदिष्टः सन् अजव्यपेक्षया अजकाङ्गाजुरोधेन
काश्चित्समाः कृतिनिर्वर्णणि । 'समा वर्ष समं तुल्यम्' इति विश्वः । गमयित्वा
नीवा योगसमाधिना ऐव्यानुसंधानेन । 'संयोगो योग इत्युक्तो जीवामपरमात्मनोः ।'
इति वसिष्ठः । अव्ययम् अविनाशिनं तमसः परमविद्यायाः परम् । मायातीतमित्यर्थः ।
पुरुषं परमात्मानम् आपत्त प्राप । सायुज्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥

श्रुतदेहविसर्जनः पितुश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।
विद्धे विधिमस्य नैषिकं यतिभिः सार्थमनयिमधिचित् ॥ २५ ॥

अग्निच्छिद् अग्निं चित्तवानाहितवान् । 'अग्नौ चेः' इति क्रिप्रत्ययः । स्वयमन्निचि-
दिति भावः । राघवः अजः पितुः श्रुतदेहविसर्जनः आकर्णितपितृतनुत्यागः सन्
चिरमश्रूणि बाध्यान् विमुच्य विसृज्य अस्य पितुः अनग्निम् । अग्निसंस्काररहित-
मित्यर्थः । नैषिकं निष्प्रायामन्ते भवं विधिम् आचारमन्त्येष्टि यतिभिः संन्यासिनः
सार्थं सह विद्धे चक्रे । अनग्निं विधिमित्यत्र शौनकः—' सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानदोग-
रतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोदकक्रिया ॥ निदध्यात्मणवैव बिले भिक्षोः कलेक्त्रम् ।
त्रोक्षणं खननं चैव सर्वं तेनैव कारयेत् ॥ इति ॥

अकरोच्च तदौर्ध्वदेहिकं पितृभक्तया पितृकार्यकल्पवित् ।

न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्गिणः ॥ २६ ॥

पितृकार्यस्य तात्पादस्य कल्पविद्विधानङ्गः [पितृकार्यकल्पवित्] सः अजः पितृ-
भक्तया पितरि प्रेषणा कर्णेन । न पितुः परलोकसुखापेक्षया । मुक्तत्वादिति भावः । तस्य
रघोः और्ध्वदेहिकं [तदौर्ध्वदेहिकंम्] । देहादूर्ध्वं भवतीति तत्तिलोदकपिण्डदानादिकम् ।
अकरोत च । ननु कथं भक्तिरेव श्राद्धादिकलप्रेष्पापि कस्मात्माभूदित्याशङ्क्याह न हीति ।
तेन पथा योगस्तेषु मार्गेण तनुत्यजः शरीरत्यागिनः पुरुषाः [तनयावर्जितपिण्डका-
ङ्गिणः] तनयावर्जितं दनं पिण्डं काङ्गनीति तथोक्ताः । न हि भवन्ति ॥

स पराध्येगतेरशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः ।

शमिताधिरथिज्यकार्मुकः कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७ ॥

पराधर्यगतेः प्रशस्तगतेः प्राप्तमोक्षस्य पितुः अशोच्यताम् अशोचनीयत्वम् उद्दिश्य
अभिसंधाय । शोको न कर्तव्य इत्युपदिश्येत्यर्थः । सदर्थवेदिभिः परमार्थज्ञविद्वद्विद्विभिः
शमिताधिः निवारितमनोव्यथः । 'मुस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । सः अजः
अधिज्यकार्मुकः । अविज्यमारोपितमौर्वाकं कार्मुकं यस्य स तथोक्तः सन् । जगत्

१ मानापमानमुखदुःखादिर्देषु वा । सर्वव ब्रह्मव पश्यन्ति वा । २ वृत्तार्थं तदहे दानं
(तदहर्दानं-इ. पा.) त्रिषु स्यादीर्ध्वदेहिकम् । इत्यमरः । देहादूर्ध्वम् उर्ध्वदेहः । राजद-
न्तादिः । रुद्धवेदेहे भवम् । अध्यात्मादित्वाङ्ग्र । अनुशतिकादित्वाङ्गुभयपदवृद्धिः । ३ परिव्राणि
विषये तु पतिने चात्मवेच्यनि । कार्यां न शोको ज्ञातीनामन्यथा दोषभागिनः ॥ इति सुमन्तुः ।

कर्मभूतम् अप्रतिशासनं द्वितीयाङ्गारहितम् । आत्माङ्गाविधेयमित्यर्थः । कृतवान् चकार ।

क्षितिरिन्दुमती च भासिनी पतिमासाद्य तमश्यपौरुषम् ।

प्रथमा वहुरत्नमूरभूदपरा वीरमजीजनत्सुतम् ॥ २८ ॥

क्षितिः पही भासिनी कामिनी इन्दुमती च । ‘भासिनी कामिनी च’ इति हलायुधः । अश्यपौरुषं महापराक्रमसुकृष्टांगराणीं च तम् अजं पतिमासाद्य प्राप्य । तत्र प्रथमा क्षितिः बहूनिरत्नानि श्रेष्ठवरतूनि सूत इति वहुरत्नसूतः अभूत् । ‘तत्र स्वजातिश्रेष्ठपि’ इत्यमरः । अपरा इन्दुमती वीरं सुतम् अजीजनत् जनयति स्म । जायतेणां लुडि रूपम् । सहोकन्या सादृश्यमुच्यते ॥

स सुतः क इत्याशङ्क्याह—

दशरथिमशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।

दशपूर्ववर्थं यमाख्येया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्विधाः ॥ २९ ॥

दशरथिमशतानि यस्य स दशरथिमशतः सूर्यः । तेनोपमीयते इति तदुपमा [‘स उपमायस्या सा दशरथिमशतोपमा’ इ.पा.] युतिर्यस्य स तथा तं [दशरथिमशतोपमद्युतिम्] यशसा करणेन दशस्वपि दिक्षु आशासु श्रुतं प्रसिद्धम् । दशकण्ठस्य रावणस्यारेः रामचन्द्रस्य गुरुं पितरं [दशकण्ठारिगुरुम्] यं सुतम् । आख्यया नामा दशपूर्ववर्थं । दशरथमित्यर्थः । बुधाः विद्वांसः विदुः जानन्ति । ‘विदो लटो वा’ इति श्लेर्जुसादेशः । दशेति पूर्वं पदं यस्य रथपदस्य स दर्शपूर्वः । स चासौ रथव्य दशरथश्चेति विग्रहः । वहुवीहित्र नेष्टः । तदर्थानुपपत्तेः । अनेककोटिरथत्वाच्च दशरथम्य । इत्याशयेन नामैव पूर्वपदं व्यवहितं प्रयुक्तम् । एतदनुसारान्माधेपि ‘हिरण्यपूर्वं कशिषुं प्रचक्षते’ इति प्रयुक्तम् ॥

ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसर्वैः स पार्थिवः ।

अनृणन्वमुपेयिवान्वर्भा परिधेमुक्त इवोणदीधितिः ॥ ३० ॥

श्रुतयागप्रसर्वैः स्वाध्याययजनसंतानैः । करणैः । यथासंन्यमृशीणां देवगणानामिद्रादानां स्वधाभुजां पितृणाम् [ऋषिदेवगणस्वधाभुजाम्] अनृणत्वं ऋणविमुक्तत्वम् उपेयिवान् प्राप्तवान् । ‘एवं वा अनृणो यः पुत्री यज्वा त्रिव्याचारी च’ इति श्रुतेः । स पार्थिवः अजः परिधेः परिवेशात् । ‘परिवेशस्तु परिधिः’ इत्यमरः । मुक्तः निर्गतः । कर्मकर्ता । उषणदीधितिः सूर्य इव । वभौ दिद्विषे इत्युपमा ॥

? ‘मुम्’ इ. पा. २ ‘धीरम्’ इ. पा. ०. विशेषेण शकून्दैर्याति कर्मयर्ताति वारस्तम् । ‘भासिनी शर्वदन भुवः सापत्न्यात्स्पर्धयेव उत्तमसूतेति भावः’ इ.है० । ३ यमाख्यया इति प्राप्यं यमप्रतीतिः इ.है० । अनुप्रासादेश, ४ ‘धनुरुपपदमस्मै वेदम् यादिदेश’ इति किंगते । जायमानो इव त्रायम्भिर्ज्ञायेण्डगच्छाभ्यते । त्रिव्याचरेणविभ्यो यज्वेन देवेभ्यः प्रजया पितृण्यः । एष वा—इति सकलो ध्रुतिः । अस्य समानार्थः शोकः त्रुहचारिते—नरः पितृणामनृणः प्रजाभिर्वैर्दक्षीणां क्रतुभिः सुगणाम् । उत्प्रयते साध्मृण्डिभिर्मैर्यस्यास्ति मोक्षः किन तस्य मोक्षः ॥ इति ।

वलमार्तभयोपशान्तये विदुपां सत्कृतये बहु श्रुतम् ।

वसु तस्य विभोर्ने केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ ३१ ॥

तस्य विभोः अजस्य केवलं वसु धनमेव परप्रयोजनं परोपकारकं न अभूत । किं तु गुणवत्तापि गुणित्वमपि परप्रयोजना परेषामयेण प्रयोजनं यस्यां सा । विवेयांशत्वेन प्राधान्यादृशवत्ताया-विशेषणं वस्तित्वत्र तृहनीयम् । तथा हि । वलं पौरुषमार्तीनामपदानां भयस्योपशान्तये निषेधाय [आर्तभयोपशान्तये] । न तु स्वार्थं परपीडनाय वा । बहु भूर श्रुतं विद्या विदुपां सत्कृतये सत्काशय । न तूतेकाय । बभूत । तस्य धनं परोपयोगीति किं वक्तव्यम् । वलश्रुताद्योऽपि गुणाः परोपयोगिन इत्यर्थः ॥

स कदाच्छिद्वेक्षितप्रजः सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।

नगरोपवने शचीसखो मरुतां पालयितेव नन्दने ॥ ३२ ॥

अबा ततप्रजः पालितप्रजः [अकुतोभयत्वेनानुसंहितप्रजः । न केवलं स्त्रैण इति भावः । श्वोभना प्रजा यस्यासौ] सुप्रजाः सुसंतानः । [सुपुत्रवान् ।] ‘नित्यमसिच्चरजामेधयोः’ इत्यासिच्चरत्ययः । पुत्रन्यस्तभार इति भावः । सः अजः कदा चिद्वेव्या महिष्येन्दुमत्या सह नगरस्य पुरस्य उपवने [नगरोपवने] विजहार चिकीड । किंभूतः कस्मिन्निव । शची-सखः सन् । शच्या सहेत्यर्थः । मरुतां देवानां पालयिता इन्द्रः नन्दने नन्दना-व्येऽमरावत्युपकष्ठवने इव ॥

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् ।

उपवीणयितुं यथौ रवेऽरुदगावृत्तिपथेन नारदः ॥ ३३ ॥

अथ दक्षिणस्योदधेः समुद्रस्य [दक्षिणोदधेः] रोधसि तेरे श्रितगोकर्णनिकेतम् अधिष्ठितगोकर्णाख्यस्थानम् ईश्वरं शिवम् उपवीणयितुं वीणयोप समीपे गात्रम् । ‘सत्यापाश-’ इत्यादिना वीणाशब्दादुपगानार्थं णिच्चरत्ययः । ततस्तुगुन् । नारदः सुनिः (देवपिं) रवेः सूर्यस्योदीच उत्तरस्या दिश आकाश आवृत्तिनिर्वर्तनम् । तस्याः पन्था गति-प्रकारस्तेन [उदगावृत्तिपथेन] । यथा रविरुत्तरस्या दिशो व्यावृत्य दक्षिणायनमागच्छति-तद्विद्यर्थः । ‘उदयावृत्तिपथेन’ इति पाठे मूर्यस्य सन्वयित उदयावृत्तिपथेन आकाश-मार्गेण । यथौ जगाम । सूर्योपमानेनास्यातितेजस्वमुच्यते ॥

१ ‘सत्रये’—‘नमस्काराय’ इ. मूलटीकापा० । २ उपवनादिलक्षणानि वृक्षोदये-उशानो-पवनागमा वनं प्रमदपूर्वकम् । पञ्चधा निष्कुटं चैति वृक्षवार्डी प्रशस्यते । राजामेवोपभोग्यं यद्यानं तदुदाहतम् । पुरवाये त सामान्यं भवेदुपवनं नृणाम् ॥ आरामस्त्वेभोग्योथ वनं प्रदपूर्वकम् । अन्तःपुरेभोग्यं स्यानिष्कुटं तु यह कृतम् ॥ अमात्यगणिकादीनां सर्वं नाना-तन्त्रज्ञवद्म् । आरामं त्रिविधं द्रौमं शाकं पौष्ट्रं विदुर्धुधाः ॥ इति । ३ ‘उपवीणयितुं सुनिः पथा पवनास्य जगाम नारदः । ’ इ. पा०. ४ नराणां समूहो नारं तद्वयति खण्डयति कलिदानादिति नारदः । नारं पानीयमित्युक्तं तत्पितृभ्यः सदा भवान् । ददाते तेन तेनाम नारदोति भविष्यति ॥ इत्यागमः । नुगिर्द नारमज्जानम् । तत् यति खण्डयति ज्ञानोपदेशोति वा ।

कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः सूजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।

अहरत्किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव मारुतः ॥ ३४ ॥

अपार्थिवैः अमौमैः । दिव्यैरित्यर्थः । कुसुमैः ग्रथितां गुमिकतां तस्य नारद-स्यातोद्यस्य वीणावाद्यस्य शिरस्यप्रे निवेशिताम् [आतोद्यशिरोनिवेशिताम्] । ‘ चतुर्विधमिदं वाशं वादित्रातोद्यनामकम् ’ इत्यमरः । स्वजं मालां वेगवान्मारुतः । अधिवासे संस्कारे स्पृहयेव वासनयेव [अधिवासस्पृहयेव] । वजा स्वाङ्गं संस्कृतुमित्यर्थः । ‘ संस्कारो गन्धमात्यादैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ’ इत्यमरः । अहरत्किल । किलेत्यैतिष्ठ ॥

भ्रमैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णा परिवादिनी मुनेः ।

ददशे पवनावलेपजं सूजतीं वाप्णमिवाञ्जनाविलम् ॥ ३५ ॥

कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुयायिभिः भ्रमैः आलिभिः परिकीर्णा व्याप्ता मुनेः नारदस्य परिवादिनी वीणा । ‘ वीणा तु वल्लक्षी । विपत्रो सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ’ इत्यमरः । पवनस्य वायोर्वलेपोऽधिक्षेपस्तत्त्वम् [पवनावलेपजं] अञ्जनेन कञ्जलेनाविलं कलुं [अञ्जनाविलं] वाप्णम् अश्रु सूजती मुबती इव । ददशे हृष्टा । भ्रमराणां साञ्जनवाप्णविन्दुसाहृष्टं विवक्षितम् । ‘ वा नपुंसकस्य ’ इति वर्तमाने ‘ आच्छीनयोर्नुम् ’ इति नुष्टिकल्पः ॥

अभिभूय विभूतिमार्त्तीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।

नृपतेरमरस्तगाप सा दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥ ३६ ॥

सा अमरस्त्रग् दिव्यमाला । मधुगन्धयोर्भक्तरन्दसौरभ्योरतिशयेनाभिक्येन [मधु-गन्धातिशयेन] करणेन । ‘ वीरुधां लतानां नगरोपवनवर्तीनाम् । ‘ लता प्रतानिनी वीरुन् ’ इत्यमरः । कृतुरस्या प्रासस्ताम् आर्तवीम् । वग्नत्वं तु संभवामित्यर्थः । विभूतिं समृद्धिं पुष्पणाम् अभिभूय तिस्कृत्य नृपतेः अजस्य [दयितोरुस्तनको-टिसुस्थितिम्] दयिताया इन्दुमत्या उर्वोर्विशाल्योः स्तनयोर्ये कोशी चूचुकौ तयोः सुखितिं गोप्यस्थाने पतितत्वात्प्रशस्तां स्थितिम् आप प्राप्ता ॥

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विहला ।

निमिमील नरोन्नमप्रिया हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ३७ ॥

१ ययःयातोद्यशब्दो वायच्चतुष्यस्य वाचकः ‘ ततं चैवानुविद्धं च घनं शाषिरमेव च । चतु-विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ॥ ’ इति भरतेनोन्नत्वान्थाप्यव्र प्रकरणाद्वाणामभिष्ठने । गच्छात्प्रकरणाद्विज्ञादौचित्यादेशकालयोः । शब्दम्यात् विजानीयान्न शब्दादेव केवलम् ॥ इति चा० २ ‘ महती ’ इत्याख्या । ‘ विश्वावसास्तु ब्रह्मती तुम्बरोस्तु कलावती । महती नारदस्याथ सरस्वत्यास्तु कच्छपा ’ इति हेमचन्द्रः । ‘ महती शातवर्ती ’ इति भारस्वामा । ३ ‘ लगसज्जत सा महीपते ’ इ०-‘ दयितोरः स्थलत्वकोटिषु ’ इ० ‘ दयितोरः स्थलकोटिषु स्थितिम् ’ इति च चा० ४ ‘ नरेश्वर ’ इ० पा० ।

सुजातयोः सुजन्मतोः । सुन्दरयोरित्यर्थः । स्तनयोः क्षणमात्रं सखीं सखीमिव स्थितां [क्षणमात्र सखीम्] । बुजातवसाधर्म्यात्क्वजः स्तनसखीत्वमिति भावः । तां वज्रम् अवलोक्य ईपद्वश्च विहृला विवशा नरोत्तमप्रिया अजदयिता इन्दुमती । तमसा राहुणा । ‘तमस्तु राहुः स्वर्भानुः’ इत्यमरः । हृतचन्द्रां कौमुदी चन्द्रिका इव । निमिमीलु मुमोह । ममरेत्यर्थः । ‘निमीलो दीर्घनिद्रा च’ इति हृलायुधः । कौन्द्या निमीलनं प्रतिसंहारः ॥

वरुणा करणोजिज्ञतेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।

ननु तैलनियेकविन्दुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥ ३८ ॥

करणमिन्दियोपलक्षितं वैतन्यम् । तेनोजिज्ञतेन मुक्तेन [करणोजिज्ञतेन] । करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेनिदिव्येष्वपि । इत्यमरः । व्रपुषा निपतन्ती सा इन्दुमती पतिम् अजम् अपि अपातयद् पातयति स्म । तथा हि । निविच्यत इति नियेकः । तैलस्य तियेकस्तैलनियेकः । क्षरत्तेलमित्यर्थः । तस्य विन्दुना तैलनियेकविन्दुना सह दीपार्चिः दीपज्ञाला मेदिनीं भुवम् उपैति ननु उपैत्येव । ‘नन्वत्रावधारणे । प्रश्नाववारणानुज्ञानुयामन्वये ननु ।’ इत्यमरः । इन्दुमत्या दीपार्चिरुपमानम् । अजस्य तैलविन्दुः । तत एव तस्या जीवितसमाप्तिस्तस्य जीवितशेषव्यथा सूच्यते ॥

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनात्तरवेण वेजिताः ।

विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रशुः ॥ ३९ ॥

उभयोः द्वयोः अपि पार्श्ववर्तिनां परिजनानां तुमुलेन मंकुलेन आर्तरवेण करु-
गस्वनेन वेजिताः भीताः कमलाकर आलयो थेषां ते [कमलाकरालयाः] सरःस्मिताः विहगाः हंसादयः तत्र उपवने समदुःखा इव तत्पार्श्ववर्तिनां समान्दोका इव चुक्रशुः कांशान्ति स्म ॥

नृपतेव्येजनादिभिस्तमो नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता ।

प्रतिकारविधानमायुपः सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ४० ॥

नृपतेः अजस्य तमः मूर्च्छेत्यर्थः । दयजनादिभिः सावैनैः नुनुदे अपसारितम् । आदि-
शब्देन जलसेकर्पूरक्षोदादयो गृह्णन्ते । सा तु इन्दुमती तथैव संस्थिता मृता । तया हि । प्रतिकारस्य चिकित्साया विधानं करणं [प्रतिकारविधानं] आयुषः जीवितकालस्य शेषे सति विद्यमाने । ‘आयुर्जीवितकालो ना’ इत्यमरः । फलाय सिद्धये कल्पते समर्थं भवति नान्यथा । नृपतेरायुशेषसङ्गावत्रतीकारस्य साफल्यम् । तस्यान्तु नदभावाद्वैफल्यमित्यर्थः ॥

प्रतियोजयितव्यवलुकीसमवस्थामय संत्त्वविष्ववात् ।

म निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्गमङ्गनाम् ॥ ४१ ॥

अयं श्लोकोऽन्यथा चयते कैश्चियथा-सममेव नगदियेन सा गुरुसंमोहविलुप्तेतना । रजनमत्सह तैलविन्दुना नवदापार्चिरिव क्षिनेत्स्तलम् ॥ २ । ‘विहृन्तो नुनुः’ इ. पा.

अथ सत्त्वस्य चैतन्यस्य विष्णुद्विनाशात् [सत्त्वविष्णुवात्] हेतोः । ' द्रव्यासुव्यव-
सायेतु सत्त्वम् ' इत्यमरः । प्रतियोजयितव्या अवस्थं सत्त्वानन्तरं पुनः सज्जीकरणयोग्या [' तन्त्र-
भिर्योजनीया । न तु योजिततन्त्रीत्यर्थः ' इ. पा.] या वल्लक्षी वीणा तस्याः समावस्था दशा-
यस्यास्ताम् [प्रतियोजयितव्यवल्लक्षीसमवस्थाम्] अङ्गनां वनितां नितान्तव-
त्सलः अतिप्रेमवान् सः अजः परिगृह्य हस्ताभ्यां गृहीत्वा उचितं परिचितम् अङ्गम्
उन्मद्वं निनाय नीतवान् । वल्लक्षीपक्षे तु सत्त्वे तन्त्रीणामवष्टमकः शलाकाविशेषः ॥

पतिरङ्गनिषण्या तया करणापायविभिन्नवर्णया ।

समलक्ष्यत विभ्रदाविलां मृगलेखामुपसीव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

पतिः अजः अङ्गनिषण्या उत्सङ्गस्थितया करणामिन्द्रियाणाम् । तदुपलक्षितस्य
चैतन्यस्य वा अपायेनापगमेन हेतुना विभिन्नवर्णया विच्छायया [करणापायविभिन्न-
वर्णया] तया प्रिययोपलक्षितः । उपसि प्रातःकाले आविलां मलिनां मृगलेखां
लङ्घनं मृगरेखारूपं विभ्रद् धारयन् चन्द्रमाः इव । समलक्ष्यत अदृश्यत । इत्युपमा ॥

विललाप स वाष्पगद्वदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३ ॥

सः अजः सहजां स्वाभाविकीम् अपि धीरतां धैर्यं अपहाय विप्रकीर्त्य वाष्पेण
कम्भगतेन गद्वदं विशीर्णाक्षरं यथा तथा [वाष्पगद्वदं] धैर्यमात्रानुकारिगद्वदशब्दैः विल-
लाप परिदेवतवान् । ' विलापः परिदेवतम् ' इत्यमरः । धैर्यापहारे दुःखातिशयः कारण-
मेत्याशयेनाह-अभितप्तम् अभिना संतप्तम् अयः लोहमचेतनम् अपि मार्दवं मृदुत्वमै-
वं च भजते प्राप्नोति । शरीरिषु देहिषु चेतनेषु । अभितप्तसेष्विति शेषः । विपये
कथा एव वाद एव संदिग्धार्थनिर्णयरूपा का किंरूपा इत्याक्षेपः । संदिग्धे न्यायः प्रवर्तते
हि । प्रतसेष्वधैर्यप्राप्तिसंदेहो नास्येवेत्यर्थः ॥

कुसुमान्यपि गात्रसंगमाप्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।

न भविष्यति हन्त साधनं किमिवन्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ॥ ४४ ॥

कुसुमानि पुष्पाणि अपि । अपिशब्दो नितान्तमार्दवयोत्तनार्थ । गात्रसंगमाद् देहसं-
न्याद् । न तीव्राभिवातादिति भावः । आयुः अपोहितुम् अपदृत्यं प्रभवन्ति समर्थानि
नवन्ति यदि । हन्त विषादे । ' हन्त हर्षेऽनुकम्भयां वाक्यारम्भविषादयोः ' इत्यमरः ।
प्रहरिष्यतः हन्तुमिच्छतः विधेः दैवस्य अन्यतः कुसुमातिरिक्तं किमिव वस्तु । इवशब्दो
वाक्यालङ्कारे । कीदृशमित्यर्थः । साधनं प्रहरणं न भविष्यति न भवेत् । सर्वमपि
साधनं भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥

६ अयमप्यन्यथा पठचते यथा-स निनाय नितान्तवत्सलः परिवृत्पथमच्छवि लक्षणात् ।
तन्मिलोद्दृतपद्मिनीनिभां दर्यितामङ्गमुदयुलोचनः ॥

अथ वा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।

हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिर्दर्शनं मंता ॥ ४५ ॥

अथ वा पक्षान्तरे । प्रजान्तकः कालः मृदु कोमलं वस्तु मृदुनैव वस्तुना हिंसितु हन्तुम् आरभते उपकमते । अत्र अर्थे [हिमसेकविपत्तिः] हिमसेकेन तु पारनियन्दन विपत्तिर्मुख्यस्याः सा तथा । नलिनी पद्मिनी पूर्वं प्रथमं निर्दर्शनमुदाहरणं पूर्वनिर्दर्शनं मे मंता संमता । द्वितीयं निर्दर्शनं पुष्पमृत्युरिन्दुमतीति भावः ॥

स्वगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।

विषमप्यमृतं कचिद्भवेद्मृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ४६ ॥

इयं स्वग्र जीवितमपहन्तीति जीवितापहा यदि । हृदयं वक्षसि । 'हृदयं वक्षसि स्वान्ते' इत्यमरः । निहिता अर्पिता सती मां किं न हन्ति । ईश्वरेच्छया कचित् प्रदेशे विषमपि अमृतं भवेत् कचित् अमृतं वा विषं भवेत् । दैवमेवात्र कारणमित्यर्थः ॥

अथ वा मैम भाग्यविष्वादशनिः कलिपत एष वेधसा ।

यदनेन तम्नं पातितः क्षपिता तद्विटपाश्रया लता ॥ ४७ ॥

अथ वा मम भाग्यस्य विष्वाद्विपर्ययाद् [भाग्यविष्वाद्] निमित्तात् । एष स्वगियर्थः । विद्येयप्रावान्यात्सुलिङ्गनिर्देशः । वेधसा विद्यात्रा कर्ता । अशनिः वैशुतोऽप्निः कलिपतः अपूर्वः कृतः । इत्यभिसंधिः । 'दम्भोलिरशनिर्द्वयोः' इत्यमरः । अपूर्वत्वमेव स्पृश्यति—यद् यस्मात्कारणाद् अनेन पुरोवर्तिना पुष्पाशनिना [प्रसिद्धाशनिनेव] तस्मः आश्रयमूर्तो लतायाः न पातितः न प्रवृत्तिः । किं तु तद्विटपाश्रया तस्य तरोः शाश्वाधारा लता वैल्लक्षण्यात्मा व्यन्यते । लताशब्देनेन्दुमती । लोके प्रसिद्धोशनिस्तरं लतां च क्षपयति । अयं च लतामेव न तस्मित्यनेन प्रकारेणास्यापूर्वत्वमित्यभिप्रायः ॥

कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्वेषि यदा चिरं मयि ।

कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ४८ ॥

मयि चिरं भूरिशः अपराद्वेषि अपराद्वं कृतवत्यपि । राथेः कर्तरि क्तः । यदा यस्मादेतोः । यदेति हेत्वर्थः । 'स्वरादौ पठ्यते यदेति हेतौ' इति गणव्याख्यानात् । अवधीरणाम् अवज्ञानं न कृतवत्यसि नाकार्षीः । तत् कथमेकपदे तत्क्षणे । 'स्यात्मक्षण एकपदम्' इति विश्वः । निरागसं नितरामनपरावधम् इमं जनम् । इममिति स्वात्मनिर्देशः । मामित्यर्थः । आभाष्यं संभाष्यं ['आमन्त्राहै' इ. पा.] न मन्यसे न चिन्यसि ॥

१. गता इ. पा० २ तमेशब्दो नियातेषु द्रष्टव्यां न्वयामयेत्यस्मन्तर्थे । इति वामनः । ३ अत्र हेमाद्रिः—अयं शब्दाश्रित्यः । अपे क्षेत्रममाः इति उस्य विधानात् । क्षेत्रागतमार्दवदुखरोगञ्चरादिषु । ३ः कर्मस्वपत्तेः स्याद्वच्यातः पापावहः शिवः ॥ इति गणदर्शनेऽर्घटते । यथात्र सप्तदशसंगे परकर्मापहः सामृत (६१) इत्याऽपि ४ सुरमान्यल्पभाकुड़ि.पा० । कल्पितः—निर्मितः 'इति, वेधसा—' कर्मणा 'इति, तद्विटपाश्रया—०प्तिता इति च गा० ।

ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव ।

परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छय गतासि मामितः ॥ ४९ ॥

हे शुचिस्मिते ध्वलहसिने । कैतवेन कपटेन वत्सलः स्तिथः [कैतववत्सलः] शठः गूढविप्रियकारी । इति ध्रुवं सत्यं तव विदितः त्वया विज्ञातः अस्मि । ‘मति-बुद्धि’ इत्यादिना कर्तृरि च्छः । ‘तस्य च वर्तमाने’ इति कर्तृरि पष्ठी । कुतः । यद् यस्मात् मामअनापृच्छय अनामन्य इतः अस्माक्षोकात् परलोकम् असंनिवृत्तये अपुनावृत्तये गतासि ॥

दयितां यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तथा विना । ।

सहतां हतजीवितं मम प्रवलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥ ५० ॥

इदं मम हतजीवितं कुसितं जीवितं तावद् आदौ दयिताम् इन्दुमतीम् अन्व-गादू अन्वधावद् यदि । पूर्वं सृष्टित्वादिति भावः । तर्हि तथा दयितया विना किं किमये विनिवृत्तं प्रत्यागतम् । प्रत्यागमनं न युक्तमित्यर्थः । यदि प्रत्यागतं तर्हि आत्मकृतेन स्वदुश्येष्टेन निवृत्तिरूपेण प्रवलाम् अधिकां वेदनां दुःखं सहतां क्षमताम् । स्वयंकृतापारायेषु सहिष्णुतैव शरणमिति भावः ॥

सुरतश्रमसंभृतो मुखे ध्रियते स्वेदलबोद्धमोऽपि ते ।

अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ५१ ॥

मुरतेन निमित्तेन श्रमस्तेन मुरतश्रमेण संभृतो जनितः [सुरतश्रमसंभृतः] स्वेदलबोद्धमोऽपि ते तव मुखे ध्रियते वर्तते । अथ च त्वमात्मना स्वरूपेण अस्तं नाशम् इता प्राप्ता । अनः कारणाद् देहभृतां प्राणिनाम् इमां प्रत्यक्षाम् असार-ताम् अस्थिरतां धिक् ॥

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।

ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिवन्धना रतिः ॥ ५२ ॥

आत्मनि कैतववत्सलत्वं शठत्वं चेन्दुमत्यभिप्रायेणैव यदारोपितं तदधुना निषेधयति । मया कर्त्ता मनसा करणेन अपि तव विप्रियं न कृतपूर्वम् । पूर्वं न कृतमित्यर्थः । मुमुक्षुपेति समाप्तः । किं केन निमित्तेन मां जहासि त्यजसि । ननु मेदिनीपतिस्त्वं नातो विप्रियमस्तीत्याशङ्कयाह । ननु प्रिये अहं क्षितेः शब्दपतिः शब्दत एव पतिः । न त्वर्थत इत्यर्थः । पालयिता प्रियश्च पतिः । अतः शब्दशक्त्या पतित्वं नार्थशक्त्ये-त्याशयः । तर्हि कृतस्तवार्थतः पतित्वमित्याकाङ्कायामाह । भावनिवन्धना [अभिप्रायनिवन्धना] स्वभावेतुका । न तु याद्यकरणश्रया । मे रतिः प्रेम तु त्वायि एव । अस्तीति शेषः । अत एव मनसापि विप्रियकरणमकारणमित्यभिसंधिः ॥

१ ‘गूढविप्रियकृच्छठः’ इनि दशरूपकम् । प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् । २० रुद्रटश्र । २ ‘आत्मकृतां तु’ इ. पा० ३ अयं ध्योक्ताऽन्यथा पश्यते कैश्चियथा—मुरतश्रमवा-रिविन्दवो न तु तावद्विरमन्ति ते मुखे । स्वयमस्तमितास्यहो बत क्षयिणां देहवतामसारता ॥

कुसुमोत्खचितान्वलीभृतश्चलयन्भृङ्गरुचस्तवालकान् ।

करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥ ५३ ॥

हे करभोरु करभसदशोरु । ‘मणिवन्यादाक्निष्ठं करस्य करभो बहिः ।’ इत्यमरः ।
कुसुमैरुत्खचितानुस्केप्यं रचितान् [कुसुमोत्खचितान्] पुष्पानुविद्वान् वलीभृतः
[तरङ्गितान्] भङ्गीयुक्तान् । उटिलानित्यर्थः । भृङ्गरुचः अमरवर्णान् तवालकांश्चलय-
न् कम्पयन् मारुतः । मे मनः । कर्म । त्वदुपावर्तनशङ्कि तवोपावर्तनं प्रत्याश्वसनं
शङ्कुत इति तत करोति । अलकचलनायादच्छिकात्प्रत्याश्वसनमनुमीयत इत्यर्थः ।
उपावर्तनं परिवर्तनं वा ॥

तदपोहितुर्महसि प्रिये प्रतिबोधेन विपादमाशु मे ।

ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिवं नक्तमोपथिः ॥ ५४ ॥

हे प्रिये । तत तस्मात्कारणाद् आशु मे विपादं दुःखम् । नक्तं रात्रौ ओषधिः
तृणज्योतिराख्या लता ज्वलितेन प्रकाशेन तुहिनाद्रेः हिमाचलस्य गुहागतं तमः
अन्यकारम् इव । प्रतिबोधेन ज्ञानेन अपोहितुं निरसितुम् अर्हसि ॥

इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।

निशि सुप्तमितैकपङ्कजं विरताभ्यन्तरपद्मस्वनम् ॥ ५५ ॥

इदमउच्छ्वसितालकं चलित(विकीर्ण)चूर्णकुन्तलं विश्रान्तकथं निवृत्तसंलापं तव
मुखं मां दुनोति परितापयति । किमिव । निशि रात्रौ सुसं निमीलितं विरतोऽभ्यन्त-
राणामन्तर्वर्तिनां वद्पदानां स्वनो यत्र तद् [विरताभ्यन्तररषदपदस्वनम्] । निःशब्द-
भृङ्गमित्यर्थः । एकपङ्कजम् अद्वितीयं पद्मम् इव । निशिन्यनेनान्यकारं लक्ष्यते ।
तदेवोच्छसितानुमानमित्युहनीयम् ॥

शशिनं पुनरेति शर्वरी दृश्यिता द्रन्दचरं पतत्रिणम् ।

इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ५६ ॥

शर्वरी रात्रिः शशिनं चन्द्रं पुनः एति प्राप्नोति । द्रन्देन द्रन्दाभूय चरतीति द्रन्दचरः
तं द्रन्दचरं पतत्रिणं चक्कवाकं दृश्यिता चक्कवाकी पुनरेति । इति दहेतोः तौ चन्द्रचक्कवाकौ
विरहान्तरराणि विरहमेदान्दमेते सहेते इति विरहान्तरक्षमौ । ‘अन्तरमवकाशावयिपरि-
धानान्तर्दिन्देदतादर्थे’ । इत्यमरः । अत्यन्तगता अपुनरागमनाय गता त्वं तु कथं न मां
दहेः न संतापयेः । अपि तु दहेरेकेयर्थः ॥

नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमपितम् ।

तदिदं विपहिष्यते कथं वद् वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ ५७ ॥

१ ‘कुसुमोत्कालितान्’ वलिमतः इ. पा. १ । २ ‘विरहस्य वियोगस्यान्तस्मवधिं क्षमेत् संहते
तादृशौ विरहावधिसहौ’ इति दिनकरख्याख्या समीर्चानतरा । विरहलक्षणं रसाकरे-विप्रलभस्तु
सामान्ये वियोगे विरहान्यथा । यावज्जीववियोगः स्यादार्थ्याख्योहनिशं भवेत् ॥ इति । ‘नृ-
प्रियाणामत्यन्तं यावज्जीवातिदायिनम्’ । वियोगं विरहं प्राहुद्दृः सहं पूर्वमूरयः ॥’ इ. शब्दाणं ।

नवपल्लवसंस्तरे नूतनप्रवालास्तरणे अपि अर्पितं स्थापितं मृदु ते तव यद् अङ्गं
शरीरं द्युयेत परितप्तं भेवत् । वामौ सुन्दरवृक्ष यम्याः सा । हे वामोरु ! 'वामं स्थात्सुन्दरे
स्थ्ये' इति केशवः । 'संहितशकलक्षण-' इत्यादिनोऽग्रत्ययः । तदिदम् अङ्गं चिताद्याः
काष्टसंचयस्याधिरोहणम् [चिताधिरोहणम्] कथं विषहित्यते वद ॥

इयमप्रतिवोधशायिनीं रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।

गतिविभ्रमसादनीरवा न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ॥ ५८ ॥

इयं प्रथमा आद्या रहःसखी । सुरत्समयेऽप्यनुयानादिति भावः । गतिविभ्रमसादेन
नीरवा चंकमणविलासोपरमेण निःशब्दा [गतिविभ्रमसादनीरवा] रशना भेखला ।
अप्रतिबोधमपुनरुद्घोषं यथा तथा शायिनीम् [अप्रतिवोधशायिनीम्] । मृत्तामित्यर्थः ।
त्वामनु त्वया सह । 'तृतीयर्थं' इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । शुचा शोकेन
मृतेव न लक्ष्यते इति न । लक्ष्यत एवत्यर्थः । संभाव्यनिषेधननिवर्तनाय द्वौ प्रतिषेधौ ॥

कलमन्यभृतासु भापितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।

पृष्ठतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ५९ ॥

त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यमर्मी गुणास्त्वया ।

विरहे तव मे गुरुव्ययं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ ६० ॥

युग्मम् । उभयोरेकान्वयः । अन्यभृतासु कोकिलासु कलं मधुरं भापितं भापणम् ।
कलहंसीषु विशिष्टहंसीषु मदेन अलसं मन्थरं [मदालसं] गतं गमनम् । पृष्ठतीषु हरिणीषु
विलोलमीक्षितं चञ्चला दृष्टिः । पवेन वायुनाधूतलतास्वीपत्कम्पितलतासु [पवनाधूत-
लतासु] विभ्रमाः विलासाः । इति अमी पूर्वोक्ताः कलभाषणादयः गुणाः एषु कोकि-
लादिस्थानेष्विति शेषः । त्रिदिवोत्सुकयापि स्वर्गं प्रति प्रस्थितयापि त्वया इह जीवन्यैव
मामवेक्ष्य विरहासदृं विवार्य सत्यं निहिताः । मत्प्राणधारणोपायतया स्थापिता इत्यर्थः ।
तव विरहे गुरुव्ययम् अतिदुःखं मे हृदयं मनः अवलम्बितुं धारितुं तु न क्षमाः
न शक्ताः । ते तु त्वसंगम एव सुखकारिणः । नान्यथा । प्रत्युत प्राणानपहन्तीति भावः ॥

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्वमौ ।

अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसांप्रतम् ॥ ६१ ॥

ननु हे श्रिये सहकारः चूतविशेषः फलिनी प्रियद्रुलता च इमौ त्वया मिथुनं

१ 'गतं मनोहरम्' इति पा. 'हरिणीषु' इ. पा. । ३ चपलमार्क्षितं दर्शनम् इ. पा. । ४ इयामे-
यपरनामधेया । ५ अनुरूपवर्णनं शाकुनत्ले-सङ्कल्पितं प्रथमेव मया तवार्थं भर्तीरमात्ममट्टां
मुकुरैर्गता त्वम् । चूतेन संवितवती नवमालिकेयमस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः ॥
तदुक्तम्-अववाहमङ्गलाचारगातनेपथ्यसंयुता । वृक्षेणोदाहिता इयामा जायते कुम्माकुला ॥ इति ।

परिकृतिपतं मिथुनत्वेनाभ्यमानि [समर्थितम् इ. पा.] । अनयोः कलिनीसहकारयोः विवाहसत्क्रियां विवाहमङ्गलम् ['विवाहाद्याणं सत्क्रियां संभावनां' इ. पा.] अविधाय अकृत्वा गम्यत इति असांप्रतम् अयुक्तम् । मातृहीनानां न किञ्चित्सुखमस्तीति भावः ॥

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।

अलकाभरणं कथं तु तत्त्वं नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥ ६२ ॥

वृक्षादिपोषकं दोहदम् । त्वया कृतं दोहदं पादताँडनरूपं यस्य स ['कृतदोहदः'] अयम् अशोकः यत्कुसुमसुदीरयिष्यति प्रसविष्यते । तत् तत्वं अलकानामोभरणमा-भरणभूतं [अलकाभरणं] कुसुमं कथं तु केन प्रकारेण निवापमाल्यतां दाहाः त्र्येत्यर्थतां नेष्यामि । 'निवापः पितृदानं स्यात्' इत्यमरः ॥

स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।

अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥ ६३ ॥

अन्यदुर्लभम् । किं तु स्मरत्वयमेवेत्यर्थः । सशब्दं ध्वानियुक्तं नूपुरं मञ्जीरं यस्य तं [सशब्दनूपुरं] चरणेन पादेनानुग्रहं ताडनरूपं ['चरणानुग्रहम्'] । त्वदीयमिति भाव-स्थम् । स्मरतेव चिन्तयतेव । कुसुमान्येवाश्रूणि तद्वर्षिणा ['कुसुमाश्रुवर्षिणा'] उष्पवाष्पमुचा अमुना पुरोवर्तिना पूर्वोक्तादन्येन अशोकेन । हे सुगात्रि । 'अङ्गगात्र-कष्ठेभ्यश्च' इति वक्तव्यान्तोप् । त्वं शोच्यसे ॥

तव निःश्वसितानुकारिभिर्बुद्धिर्वकुलैरर्धचितां समं मया ।

असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किंनरकण्ठि सुप्यते ॥ ६४ ॥

तव निःश्वसितानुकारिभिः सौभ्यादिभिरिति भावगतम् । बकुलैः बकुलकुसुमैः करणैः मया समं सार्वम् अर्वचिताम् अर्वं यथा तथा चितां स्यूतां विलासाय मेखलां ['विलासमेखलाम्'] असमाप्य अपूरवित्वा । हे किंनरंकण्ठिः । किंनरस्य देवयोनि-विशेषस्य कण्ठं इव कण्ठो यस्याः । कण्ठशब्देनात्र तजः स्वरो लक्ष्यते । तत्संशुद्धिः । 'अङ्गगात्र-कष्ठेभ्यश्च' इति डीप् । इदं पूर्ववर्ती यशा तथा किं कस्मै प्रयोजनाय सुप्यते निद्रा क्रियते । 'वनिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । अनुचितमिदं स्वपनमित्यर्थः ॥

समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।

अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्टुरः ॥ ६५ ॥

अयं सखीजनः समदुःखसुखः । त्वद्वेन दुःखी त्वसुखेन सुखीत्यर्थः ॥ अयम्

१ 'कृतदोहदः' इ. पा. २ तदुक्तं प्रयोगरन्नावत्याम् । नुपुरान्वतपादेन तरुण्या ताडितो भूशाम् । 'अशोकः केसरं वक्रसीधुसिन्कश्च फुच्छति ॥ दोहदलक्षणं शब्दवर्णवे-' तरुणुलमलतां-दीनामकाले कुशलैः कृतम् । उप्पायुत्पादकं द्रव्यं दोहदः स्यात् तत्क्रिया ॥ इति । ३ 'अनु-वादिभिः' इ. पा.

आत्मजः बालः प्रतिपच्चन्द्रनिभः प्रतिपदि शुक्रपक्षे धीणचन्द्रस्तन्निभस्तसदः । दर्शनीयो वार्षिण्युक्तेत्यर्थः । प्रतिपच्छन्द्रेन द्वितीया लक्ष्यते । प्रतिपदि चन्द्रस्यादर्शनात् । अहमेकरसः अभिनरागः । समानप्रेमेत्यर्थः । 'शङ्खारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । तथापि । जीवितसामग्रीसत्त्वेऽपीत्यर्थः । ते तव व्यवसायः अस्मत्परित्यागरूपो व्यापारः [प्रतिपन्निनिष्ठुरः] । प्रतिपन्न्या निष्ठेन निष्ठुरः कूरः । 'प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ प्रकृतौ गोरेऽपि च । प्रागल्म्ये च प्रशोधे च' इति विश्वः । स्मर्तुं न शक्यः किमुताधिक-
तुमिति भावः ॥

धृतिरस्तमिता रतिश्चयुता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।

गतमाभरणप्रयोजनं पैरिशून्यं शयनीयमन्त्र मे ॥ ६६ ॥

अद्य मे धृतिः धैर्यं प्रातिर्वा अस्तम् नाशम् इता । रातिः कीडा च्युता गता । गेयं गानं विरतम् । क्रतुः वसन्तादिः निरुत्सवः । आभरणानां प्रयोजनं [आभ-
रणप्रयोजनम्] गतम् अपगतम् । शेतेऽस्मिन्निति शयनीयं तलपम् । 'कृत्यत्युदो
वहुलं पूर्वम्' इत्याधिकरणार्थेऽनीयप्रत्ययः । परितः शून्यं परिशून्यं जातम् । त्वां विना-
र्गवमपि निष्फलमिति भावः ॥

- तत्र हेतुं प्रकाशयति —

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ ६७ ॥

त्वमेव गृहिणी दाराः । अनेन सर्वे कुटुम्बं त्वदाश्रयमिति भावः । सचिवः वुद्दिसहायो
मन्त्रा । सर्वो द्वितोपदेशस्त्वदाश्रय इत्यनेनोच्येत । मिथः रहसि सखी नर्मसचिवः । सर्वोप-
भेगस्त्वदाश्रयं इत्यमुना प्रकटितम् । ललिते मनोहरे कलाविधौ वादित्रादिचतुःपश्चिक-
लाप्रयोगे प्रियशिष्या । प्रियत्वं प्राज्ञत्वादित्यभिसन्धिः । सर्वान्दोऽनेन त्वन्निवन्धनं इत्यु-
द्धाटितम् । अतः त्वां समर्पितां हरता अत एव करुणाविमुखेन कृपाशृन्येन-
मृत्युना मे मन्त्रविधि किं वस्तु न हृतं वद । सर्वमपि हृतमित्यर्थ ॥

मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ।

अनुपास्यसि वाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८ ॥

हे मदिराक्षि मन्तलोचने । प्रसङ्गोचितेयं संबुद्धिः प्रसङ्गव भूषुपानोलेखः । मदानना-
र्पितं मन्मुखे संभृतं रसवत् सुगन्वमाधुर्ये मधु मध्यं पीत्वा इदानीं परलोकं उपनतं
प्राप्तं [परलोकोपनतं] मे [वाष्पदूषितं] वाष्परथुभिर्दृषितं कलुषितं जलाञ्जलिं

१ × × × 'अयमात्मजश्च प्रतिपच्चन्द्रनिभो वर्धिष्णुत्वात्सर्वलोकरौत्सुक्येन दृश्यमानत्वाच
दर्शनोयः । प्रतिपच्चन्द्र इत्यव प्रतिपत्सामीप्यलक्षणयः द्वितीयाचन्द्रो विवक्षितः । यद्यपि प्रति-
पदि चन्द्रकल्यान्ति तथाप्यदृश्यमानत्वाच युज्यते । अतो द्वितीयाचन्द्रसदृश इत्यर्थः । अहमेकर-
सस्त्वयि दृश्येमा । तथाप्येतन्त्रितयं यद्यपि जीवितालम्बनं वर्तते तथापि ते व्यवसायो भरणो-
योगः प्रतिपत्ती प्रीती निष्ठुरः पराइसुख इत्यर्थः । 'इति दिनकरव्याख्या । २ स्वभावनिर्दय
इति व० । ३ 'निरशून्यम्' ह. पा.

तिलोदकाज्ञलिं कथं नु अनुपास्यसि ॥ मदाननार्पितस्य परलोकोपनतस्य च रसवतो
बाष्पविन्दुदृष्टिस्य मधुनो जलाज्ञलेश्व महदन्तरमिति विवक्षा ॥

अस्यापरा व्याख्यापि दृश्यते यथा—मायत्यनयेति मदिरो लोकप्रसिद्धा । तथापि ‘नार्यो
मदिरलोचनाः’ इत्यादिप्रयोगदर्शनान्मायत्याभ्यामिति मदिरे अक्षिणी यस्यास्तसंबुद्धिहैं
मदिराक्षिः । मदाननेनार्पितं रसवत्स्वादुतरं मधु मयं पीत्वा बाष्पदृष्टिमश्रुतसं परलोकोपनतं
परलोकप्राप्तं मे जलाज्ञलिं तिलोदकाज्ञलिं कथं नु अनन्तरं पास्यसि । तदनन्तरमिदमर्हमित्यर्थः ।
यथाह भट्टमङ्गः—‘अनुपानं हिमजलं यवगोधूमनिर्मिते । दण्डि मये विषे द्राक्षे पिष्टे पिष्टमयेऽपि
च ॥’ इति । तच्चैव युज्यते । इदं तृणं लोकान्तरोपयोगि चेत्यायुर्वेदविरोधात्कथमनु-
पास्यसीति भावः ॥

विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।

अहृतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६९ ॥

विभवे ऐश्वर्ये सत्यपि त्वया विना अजस्य सुखम् एतावद् इयदवधिकं
गण्यताम् । यावत्त्वया सह भुक्तं ततोऽन्यन्नं किंचिद्विष्यतीत्यर्थः । कुतः । विलोभ-
नान्तरैः अन्यैविशेषेण लोभजनकवस्तुमैश्चर्यादिभिः अहृतस्य अनाकृष्टस्य मम सर्वे
विषयाः भोगादयः त्वदाश्रयाः त्वमेवाश्रयोऽधिकरणं येषां ते तथा तदधीनाः । त्वां
विना मे न किंचिद्वेचत इत्यर्थः ॥

विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।

अकरोत्पृथिवीरुहानपि सुतशाखारसवाष्पदुर्दिनान् ॥ ७० ॥

कोसलाधिपः अजः इति करणः शोकरसः स एवार्थस्तेन ग्रथितं संबद्धं यथा
तथा [करुणार्थग्रथितं] प्रियां प्रति इन्दुमतीमुद्दिश्य विलपन्पृथिवीरुहानपि
श्रुतानपि [सुतशाखारसवाष्पदुर्दिनान्] सुतो गलितः शाखानां विटपानां रसो
निर्यासः स एव वाष्पः स दुर्दिनं दुर्वर्यो येषां ते । तथाभूतान् अकरोत् । किमुत मनुष्या-
निति भावगतम् । सुतशाखारसवाष्पदृष्टितानित्यपि पाठो दृश्यते । सुताः शाखारसा मकरन्दा
एव वाष्पास्तैर्दृष्टितान् अकरोत् । अचेतनानप्यरोदयादित्यर्थः ॥

अथ तस्य कथंचिदङ्कन्तः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।

विसर्ज कृतान्त्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ ७१ ॥

अथ स्वजनः । स्वश्वासौ जनश्चेति विग्रहः । बन्धुवर्गः । तस्य अजस्य अङ्कत-
उत्सङ्गात् कथंचिदपनीय कृतमन्त्यं मण्डनं यस्यास्ताम् कृतान्त्यमण्डनाम् ।
तदन्त्यमण्डनामिति पाठे तदिव्यक्तुमेवान्त्यं मण्डनमलङ्घरो यस्यास्ताम् । तां सु-
न्दरीम् अगुरुः कालागुरुश्वन्दनः श्रीखण्ड एवैधांसीन्धनानि यस्मिन् । इति मन्त्रस-

१ मदिराख्या दृष्टिर्वा । तथा संगीतकलिकायाम्-स्निग्धार्धमुकुला कान्ता लंघिता मदिरा
तथा । पञ्चवात्र परिज्ञाताः शौरादित्येन दृश्यः ॥ सौषठवैनापरित्यक्ता स्मेरापाङ्गमनोहरा ।
नेपमानान्तरा दृष्टिमंदिरा परिकीर्तिं ॥ इति ।

स्वारोपि सूचितः । तस्मै [अगुरुचन्दनैधसे] अनलाय अमये विसर्ज
विमुष्टवान् । ‘क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्’ इति क्रियामात्रप्रयोगे संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

प्रमदामनु सम्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।

न चकार शरीरमग्निसात्सह देव्या न तु जीवितांशया ॥ ७२ ॥

नृपतिः अजः सन् अपि विद्वानपि शुचा शोकेन प्रमदामनु प्रमदया मह
संस्थितः मृतः इति वाच्यदर्शनात् निन्दादर्शनाद् देव्या इन्दुमत्या सह श-
रीरमग्निसाद् आग्न्यधीनं न चकार । ‘तदधीनवचने’ इति सातिप्रत्ययः । जी-
विताशया प्राणेच्छया तु न इति न ॥

अथ तेन दशाहतः पैर गुणशेषामुपदिश्य भामिनीम् ।

विदुपा विधयो महर्द्ययः पुर एवोपवने समापिताः ॥ ७३ ॥

अथ विदुपा शाक्षेन । साम्रिकेनेत्यभिसंधिः । तेन अजेन । गुण खण्डय एव शेषा
यस्यात्मा गुणशेषां भामिनीम् इन्दुमतीम् उपदिश्य उद्दिश्य ! दशानामहां समा-
हारो दशाहः । ‘तद्वितार्थं’ इत्यादिना समासः । समाहारस्यैकत्वादेकवचनम् । ‘राजाहः-
सखिभ्यष्टच्’ इति टच् । ‘रात्राहादाः पुंसि’ इति पुंलिङ्गता । ‘अहोह एतेभ्यः’ इत्यका-
रादेशो न । ‘न संख्यादेः समाहारे’ इति नियेधात् । ततस्तसिल् । तस्माद् दशाहतः
परे ऊर्ध्वं कर्तव्याः महर्द्ययः मैहासमृद्धयः विधयः क्रियाः पुरः पुर्याः उपवने उथाने
एव समापिताः संपूर्णमनुष्टिताः । ‘दशाहतः’ इत्यत्र ‘विप्रः शुद्धयेदशाहेन द्वादशाहेन
भूमिपः’ इति मनुवचनविरोधो नाशङ्कनीयः । तस्य निर्गुणक्षत्रियविषयत्वात् । गुणव-
त्क्षत्रियस्य तु दशाहेन शुद्धिमाह पराशरः—‘क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वधर्मनिरतः शुचिः ।’
इति । सूच्यतेऽस्यापि गुणवत्त्वं विदुपेत्यनेन ॥

स विवेश पुरीं तेया विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।

परिवाहमिवावलोकयन्स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुपु ॥ ७४ ॥

तयः इन्दुमत्या विना । क्षणदाया रात्रेपायेऽपगमे यः शशाङ्कवृद्धन्दः स इव दृश्यत
इति क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः । प्रातःकालिकचन्द्र इव दृश्यपान इन्यर्थः । दृश्यत
इति अमर्थं ल्युट् । सः अजः पौरवधूमुखाश्रुपु स्वशुचः स्वशोकस्य पौरिवाहं
जलोच्छासम् इव वलोकयन् । ‘जलोच्छासाः परीवाहाः’ इत्यमरः । स्वदुःखपूरातिशय-
मिव पञ्चन् पुरीं विवेश । वधूप्रहणात्तस्यामिन्दुमत्यां सख्याभिमानादजसमानङ्गःखसूचना-
त्परावाहोक्तिनिर्वहति ॥

१ ‘जीवितेच्छया’ इ पा० २ परमः उपदिश्य-अपदिश्य; भामिनी-गंडिनी, मुन्दरामः
इ. पा. ३ भूर्दिदक्षिणाविषया एकादशाहादभाङ्गादयः । इ. चा०; ४ अवार्थितोनुरूपः
श्वोकांशः—‘स्वननस्य हि दुःखमप्रतो विद्वन्द्वारामित्रे प्रजायते’ इ. कुमारसंभवे । ‘संतानवाहीन्यापि
मानुषाणां दुःखानि सदन्युवियोगजानि । दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि खोतःसहस्रिति संज-
वन्ते ॥’ इ. उन्नरामचरिते च ।

अथं तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद्वरुगाश्रमस्थितः ।

अभिषङ्कजडं विजग्निवानिति शिष्येण किलान्वदोधयत् ॥ ७५ ॥

अथ सवनाय यागाय दीक्षितः गुरुः वसिष्ठ आश्रमे स्वकीयाश्रमे स्थितः [आश्रमस्थितः] सन् । तम् अजम् अभिषङ्कजडं दुःखमोहितं प्रणिधानाद् चित्तकाम्ब्र्याद् विजग्निवान् ज्ञातवान् । ‘क्रमुच्च’ इति कसुप्रत्ययः । इति वक्ष्यमाण-प्रकारेण शिष्येणान्वदोधयत्किल । बुवेष्यन्ताण्णिचि लङ् ॥

वसिष्ठशिष्य आह—

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।

न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं ततश्युतम् ॥ ७६ ॥

यतः हेतोः मुनिः असमाप्तविधिः असमाप्तकरुः ततः तव तापकारणं दुःखेहुं कलत्रनाशरूपं विद्वान् जानन् अपि । ‘विदेः शतुर्वसुः’ इति वस्वादेशः । ‘न लोक—इत्यादिना बृष्टीप्रांतवेष्यः । ततः च्युतं स्वभावाद्वृष्टं भवन्तं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुम् । समाश्वासयितुमित्यर्थः । स्वयं नोपस्थितः नागतः ॥

मयि तस्य सुवृत्त वर्तते लघुसंदेशपदाँ सरस्वती ।

शृणु विश्रुतसत्त्वसार तां हृदि चैनामुपधातुर्महीसि ॥ ७७ ॥

हे सुवृत्त सदाचार । संदिश्यत इति संदेशः संदेष्यार्थः । तस्य पदानि वाच-कानि संदेशपदानि लघूनि संक्षिप्तानि यस्यां सा लघुसंदेशपदा तस्य मुनेः सरस्वती वाङ् मयि वर्तते । हे विश्रुतसत्त्वसार प्रद्यातधैर्यातिशय । तां सरस्वतीं शृणु । एनां वाचं हृदि उपधातुं धर्तु च अर्हसि ॥

वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह—

पूरुपस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवत्त्व भाविच्च ।

स हि निष्प्रतियेन चक्षुपा त्रितीयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥

अजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरापस्य भगवत्त्रिविकमस्य पदेषु विकमेषु । त्रिभुवनेष्वपीत्यर्थः । समतीतं मूतं च भवद् वर्तमानं च भाविभविष्यत् च इति त्रितीयं स मुनिः निष्प्रतियेन अप्रतिवन्धेन ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि । अतस्तदुक्तिषु न संशयितव्यमित्यर्थः ॥

चरतः किल दुश्चरं तपस्त्रणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।

प्रजियाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ ७९ ॥

१ ‘तमवृत्य मस्याय’ इ०, आश्रमस्थितः-आश्रमाभितः,-थयः । इ. पा. २ ‘अभिषङ्किणमीश्वरं विशाम्’ इ. पा० । ३ वामदेवेन इ. ह० । ४ पथश्चयुतमिति भरतसंमतः पाठः । पथः स्वभावाद्वृष्टमित्यर्थः । ‘कृतास्थितिः’ इ. दि० व० पठतः । ५ ‘हरा’ इ. ‘वप्यधातुम्-अवधातुम्’ इ. च पा०. ६ ‘त्रिवु धामसु शार्दूलननः’ । इ. पा० ७ अवितथम् इ. पा०

पुरा किल दुश्चरं तीव्रं तपश्चरतस्तुणविन्दोः तृणविन्दुनामकात्कस्माच्चिद्वेषः परशङ्कितः भीतिः । कर्तैरिक्तः । ‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इत्यपादानात्पवमी । हरिः इदः समाधिभेदिनीं तपोविद्यातिनीं हरिणीं नाम सुराङ्गनाम् अस्मै तृणविन्दवे प्रजिधाय प्रेरितवान् ॥

स तपःप्रतिवन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।

अशपद्व मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणां भुवि ॥ ८० ॥

स मुनिः । शमः शान्तिरेख वेला मर्यादा । तस्याः प्रलयोर्मिणा [शमवेलाप्रलयोर्मिणा] प्रलयकालतरङ्गेण । शमविद्यातकेन्त्यर्थः । ‘अव्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ।’ इत्यमरयादवौ । तपसः प्रतिवन्धेन विद्रेन यो मन्युः क्रोधस्तेन [तपःप्रतिवन्धमन्युना] हेतुना । प्रमुखेन आविष्कृतचारुविभ्रमां प्रकाशितमनोहरविलासां [प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम्] तां हरिणीं भुवि भूलोके मानुषी मनुष्यत्वी भव इति अशपद् शशाप ॥

भगवन्यरवानयं जनः प्रतिकूलाचर्चिरितं क्षमस्व मे ।

इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥ ८१ ॥

हे भगवन् महर्हे अयं जनः । परोऽस्यास्तीति स्वामिवेन परवान् परावीनः । अयमित्यात्मनिदेशः । अहं पराधीनेत्यर्थः । मे मम प्रतिकूलाचरितम् अपराधं क्षमस्व । इति अनेन प्रकारेण उपनतां शरणागतां च हरिणीम् आ सुरपुष्पदर्शनात् सुरपुष्पदर्शनपर्यन्तम् । क्षिति सृष्टीति क्षितिस्पृशतां क्षितिस्पृशं मानुषी कृतवान् अकरोत् । दिव्यपुष्पदर्शनं शापावधिरित्यनुग्रहीतवानित्यर्थः ॥

क्रथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा माहिषी चिराय सा ।

उपलब्धवती दिवश्चयुतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥

क्रथकैशिकानां राज्ञां वंशे संभवो यस्याः सा [क्रथकैशिकवंशसंभवा] सा हरिणी तव महिषी अभियिक्ता स्त्री । ‘कृताभियेका महिषी’ इत्यमरः । भूत्वा चिराय दिवः स्वर्गात् चयुतं पतितं शापनिवृत्तिकारणं सुरपुष्पहृपम् उपलब्धवती विवशा । अभूदिति शपः । मृतेत्यर्थः ॥

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥

तत् तस्मात्स्या अपायचिन्तया [तदपायचिन्तया] अलम् तस्या मरणं न चिन्त्यमित्यर्थः । निषेधक्रियां प्रति करगत्वाच्चिन्तयेति तृतीया । कुतो न चिन्त्यमत आह—

१ ‘प्रतिधात इ० पा०. २ प्रलयोर्मिवान्; भुवि-मुनिः, इ० पा०. ३ यदा प्रकटेन चारुणा नुखेन इ०. ४ ‘चरितं-चरणम्’, क्षमस्व-सहस्र, सुरपुष्प-०-सुरमाल्य०, इ. पा. ५ ‘उपलब्धवती तनुं जहा सुखनः शापनिवृत्तिकारणम्’ इति ह० दि० पठतः। ‘मुनिशापनिवृत्तिकारणं ध्रुवमापाशु यत-स्तनुं जहा’ इ० पा०. ६ ‘अवस्थिता’ इ० पा०. सर्वमुत्तादि भद्रामर्’ इति हितोपदेश ।

उत्पत्तिमतां जन्मवतां विपद् विपत्तिः उपस्थिता सिद्धा । ‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः’
श्लवर्थः । तथापि कलन्नरहितस्य किं जीवितेन । तत्राह त्वया इयं वसुधा भूमिः अवे-
क्ष्यतां पाल्यताम् । हि यस्माद् नृपाः वसुमत्या पृथिव्या कलन्निणः कलन्नवन्नः ।
भतो न शोचितव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

उदये मदवाच्यमुज्ज्ञता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्तया ।

मनसः संमुपस्थिते ज्वरे पुनरक्षीवतया प्रकाश्यताम् ॥ ८४ ॥

उदये अभ्युदये सति मदेन यद्वाच्यं निन्दादुःखं तद् [मदवाच्यम्] उज्ज्ञता
परिहरता । सत्यपि मदहेतावमायता । त्वयेति शेषः । आत्मवत्तया अविकृतचित्ततया
लिङ्गेन श्रुतं शास्त्रजनितं ज्ञानम् । [‘आविष्कृतमात्मवत्तया’] इति पाठोऽपि इश्यते । तथात्व इत्थं
व्याख्या-त्वया यद् आत्मवद् अत्यात्मप्रचुरं श्रुतं शास्त्रम् तज्जनितं ज्ञानमिति यावत् ।]
आविष्कृतं प्रकाशितम् । तच्चुतं मनसः ज्वरे संतापे समुपस्थिते प्राप्ते अक्षीवतया
धीरेण लिङ्गेन पुनः प्रकाश्यताम् । विदुषा सर्वास्ववस्थास्वपि धीरेण भवितव्यमित्यर्थः ।

इतोऽपि न रोदितव्यभित्याह—

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।

परलोकजुपां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८५ ॥

रुदता भवता सा कुत एव लभ्यते । न लभ्यत एव । अनुम्रियत इति अनुमृत ।
किप् । तेन अनुमृता अनुमृतवता अपि भवता पुनर्न लभ्यत इति । नन्वनुमृतेन
परत्र लभ्यते । तदपि नेत्याह । परलोकजुपां लोकान्तरभाजामपि देहिनाम् ।
गम्यन्त इति गतयः गम्यस्यानानि स्वकर्मभिः पूर्वाचरितपुष्यपापैः भिन्नपथाः पृथ-
कृतमार्गाः हि । परत्रापि स्वस्वधर्मानुरूपफलभोगाय भिन्नदेशगमनान्न मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः ।

अपशोकमनाः कुदुम्बिनीमनुगृहीष्व निवापदत्तिभिः ।

स्वजनाश्रु किलातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥

किं तु अपशोकमनाः निर्दुःखाच्चित्तः सन् कुदुम्बिनीं पर्णीं निवापदत्तिभिः
पिष्ठोदकादिदानैः अनुगृहीष्व तपयेत्यर्थः । अन्यथा दोषमाह-अतिसंततम्
अविच्छिन्नं स्वजनानां वन्धूनाम् । ‘वन्धुस्वजनाः समाः’ इत्यमरः । अश्रु-

१ ‘तदुपस्थिते’ इ० पा० २ ‘संपन्नौ च विपन्नौ च महतामेकल्पता’ इति भावः ।
२ ‘नानुमृतेन’ इति, लभ्यते-‘अवाप्यते’ इ०; हि देहिनां-शरीरणाम्’ इ०. च पा०। सर्वो-
प्ययं शोकोन्यथा पश्यते कैश्चियथा-रुदितेन न सा निर्वतेत् नृप तनावदन [पा.] रथं तव । न
भवाननुसंस्थितोपि तां लभते कर्मवशा हि देहिनः ॥ ४ अनुरूपभावः कादम्बर्याम्-‘अन्यामेव
स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववशो नीयते भूमिम्’ इति ।

[स्वजनाश्रु] कर्तुं प्रेतं मृतं दहति इति प्रचक्षते मन्वादयः किल । अत्र याज्ञवल्ययः—‘ श्लेषमाश्रु वन्युभिर्मुक्तं प्रेतो भुक्ते यतोऽवशः । अतो न रोदितव्यं हि किया कार्याः स्वशक्तिः ॥ ” इति ॥

परणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते त्रुधैः ।
भणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८७ ॥

शरीरिणां मेरणं प्रकृतिः स्वभावः । त्रुधैः मित्यर्थः । जीवितं विकृतिः यादच्छिक् त्रुधैः उच्यते । एवं स्थिते जन्तुः प्राणी क्षणमपि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । श्वसन् जीवन् अवतिष्ठते यदि असौ क्षणजीवी लाभवाच्चनु । जीवने यथालाभं संतोषव्यम् । अलभ्यलाभात् । मरणे तु न शोचितव्यम् । अस्य स्वाभाव्यादिति भावः ॥

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमपितम् ।
स्थिरंधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्भृतम् ॥ ८८ ॥

मूढचेतनः ग्रान्तबुद्धिः प्रियनाशम् इथनाशं हृदि अर्पितं निखातं शल्यं शङ्कम् अवगच्छति मन्यते । स्थिरधीः विद्वान् तु तदेव शल्यं समुद्भृतम् उत्खातं मन्यते । प्रियनाशे सर्ताति शेषः । कुतः । कुशलद्वारतया । प्रियनाशस्य मोक्षे पायतयेत्यर्थः । विषयलाभविनाशयेर्यथाक्रमं हिताहितसाधनत्वाभिमानः पामराणाम् । विपरीतं तु विपश्चितामिति भावः ॥

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतंसंयोगविपर्ययौ यदा ।
विरहः किमिवानुतापयेद्रद् वाह्यविपर्ययविपश्चितम् ॥ ८९ ॥

स्वस्य शरीरशरीरिणौ [स्वशरीरशरीरिणौ] देहात्मानौ अपि यदा यतः [श्रुतं संयोगविपर्ययौ] । श्रुतौ श्रुत्यवगतौ संयोगविपर्ययौ संयोगवियोगौ ययोस्तौ तथोक्तौ । तर्दा वाह्यैः विपर्ययैः पुत्रमित्रकलत्रादिभिः विरहः विपश्चितं विद्वासं किमिव अनुतापयेत् तं वद । न किञ्चिदित्यर्थः । अथ वा स्वशब्दस्य शरीरेणैव संबन्धः ॥

न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमहसि ।
द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ९० ॥

१ अत्र मरणशब्देन स्थूलशरीरत्यागं ऽवगच्छत्ययः । ‘ ग्रय वर्षशतान्ते वा नृत्युर्व प्राणिनां त्रुवः ’ इति भावः । २ ‘ इतरः ’ इ०पा०. ३ ‘ स्मृत ’ इ०पा०. ४ सहजावितयोर्नामिति सम्बन्धः कायजीवयोः । पुत्रमित्रकलत्रेणु संबन्धः केन हेतुना ॥ ३० , ‘ यस्यास्ति नक्यं वयुषार्पि साध तस्यास्ति किं पुत्रकल-त्रमित्रैः । पृथक् च ते चर्मणि रोमकूपाः कुतो हि तित्रन्ति शरीरमध्ये ॥ ’ इ. च समानार्थी झोकाँ ।

हे वशिनामुन्तम जितेन्द्रियवर्य पृथग्जनवत् पामरजनवत् शुचः शोकस्य वशं
गन्तुं नार्हसि । तथा हि । द्रुमसानुमतां तशिखरिणां किमन्तरं को विशेषः ।
वायौ सति द्वितये अपि द्विप्रकारा अपि । ‘प्रथमचरम—’ इत्यादिना जसि विभाषया
सर्वनामसंज्ञा । ते द्रुमसानुमन्तः चलाः चलाः यदि । सानुमतामपि चलने द्रुमवत्ते-
पामव्यचलसंज्ञा न स्यादित्यर्थः ॥

स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।

तदलब्धपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ ९१ ॥

सः अजः उदारमतेः विनेतुः गुरोः वसिष्ठस्य वचः तच्छ्रियमुखेरितं तथेति
प्रतिगृह्य अङ्गीकृत्य मुनिं वसिष्ठश्चित्यं विससर्जप्रेपयामास । किं तु तद् वचः शोकघने
दुःखसान्दे अस्य अजस्य हृदि अलब्धपदम् अग्रासावकाशं सद् गुरोः वसिष्ठस्य
अन्तिकं प्रतियातमिव प्रतिनिवृत्तं किमु इत्युप्रेक्षा । तोटकवृत्तमेतत्—‘ इह तोटक-
मन्त्रविधैः प्रथितम् ’ इति तत्क्षणम् ॥

तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथंचिद्वालत्वाद् वितथमूनृतेन मूनोः ।

सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः स्वप्रेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ९२

अवितथं यथार्थं सूनुं प्रियवचनं यस्य [अवितथसूनृतेन] तेन अजेन । सूनोः
उत्स्य बालत्वात् । राज्याक्षमत्वादित्यर्थः । प्रियायाः इन्दुमत्याः । [सादृश्यप्रति-
कृतिदर्शनैः] सादृश्यं वस्त्वन्तरगतमाकारसम्यम् । प्रतिकृतिवित्रम् । तयोर्दर्शनैः स्वप्रेषु
क्षणिकाः क्षणभद्रुरा ये समागमोत्सवास्तैः [क्षणिकसमागमोत्सवैः] च । कथंचित्
कृच्छ्रेण । अष्टौ समाः वत्सराः । ‘संवत्सरो वत्सरोद्वो हायनोऽव्री शरत्समाः ।’ इत्यमरः ।
परिगमिताः अतिवाहिताः । उक्तं च—‘ वियोगावस्थासु प्रियजनसदक्षानुभवनं ततश्चित्रं
कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गसृष्टानामुपगतवतां स्वपनमपि प्रतीकारः कामव्यथितमनसां
कोपि कथितः ॥’ इति । प्रकृते सादृश्यादित्रितयाभियानं तदङ्गस्पृशपदार्थस्पृशेरप्युलक्षणम् ।
प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् ॥

तस्य प्रसंह्य हृदयं किल शोकशङ्कः

पुक्षप्ररोह इव सौधतलं विभेद ।

प्राणान्तहेतुमपि तं भिपजामसाध्यं

लाभं प्रियानुंगमनत्वरया स मेने ॥ ९३ ॥

शोक एव शङ्कः कीलः [शोकशङ्कः] । ‘ शङ्कः कीले शिवेऽख्ये च ’ इति विश्वः ।
तस्य अजस्य हृदयम् । पुक्षप्ररोहः सौधतलमिव । प्रसंह्य बलात् किल विभेद ।
सः अजः प्राणान्तहेतुं मरणकारणम् अपि भिपजाम् असाध्यम् अप्रतिसमधेयं

१ ‘प्रविश्य’ इ० पा० । २ ‘गमने त्वरया’ इ० पा० ।

तं शोकशङ्कुं रोगप्रवसितं [प्रियानुगमनत्वरया] प्रियायाभनुगमन्तकण्टया लाभं
मेने । तद्विरहस्यादेहुःसहत्वात्तत्रासिकारणं मरणमेव वरमित्यमन्यतेत्यर्थः ॥

सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमार-
मादिश्य रक्षणाविधौ विधिवत्प्रजानाम् ।
रोगोपसृष्टतनुदुर्वसंति मुमुक्षुः
प्रायोपवेशनमतिरूपितर्वभूव ॥ ९४ ॥

अथ वृपतिः अजः सम्यग्विनीतं निसर्गसंस्काराभ्यां विनयवन्तम् । वर्म हरतीति
वर्महरः कवचधारणाहृवयस्तः । 'वयसि च' इत्यन्तर्ययः । तं [वर्महरं] कुमारं
द्वारयं प्रजानां रक्षणाविधौ राज्ये विधिवद् विध्यहम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः ।
'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः । आदिश्य नियुज्य रोगेणोपसृष्टाया व्याप्तायास्तनोः शरी-
रस्य दुर्वसंति दुःखावस्थितिं [रोगोपसृष्टतनुदुर्वसंति] मुमुक्षुः जिहायुः सन् ।
प्रायोपवेशनेऽनशनावस्थाने मतिर्यस्य सः [प्रायोपवेशनमतिः] वभूव । 'प्रायं-
श्वानशने मृत्यौ तुत्यवाहुत्ययोरपि' इति विश्वः । अत्र पुराणवचनम्—'समासको भवेयस्तु
पातकैमहदादिभिः । दुश्चिकेत्यैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः ॥ स्वयं देहविनाशास्य
काले प्राप्ते महामतिः । आत्रद्वारां वा स्वर्गादिमहाफलजिगीवया । प्रविशेज्जबलं दीपं
कुर्यादनशनं तथा । एतेपामाधिकारोऽस्ति नान्येषां सर्वजन्तुषु ॥ नराणामथ नारीणां सर्व-
वर्णेषु सर्वदा ॥' इति । अनयोर्विसन्ततिलकाञ्छन्दः । तत्त्वक्षणम्—'उक्ता वसन्ततिलका
तभजा जगौ गः' इति ॥

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जहूकन्यासरव्यो-
देहत्यागादमरणनालेख्यमासाद्य सद्यः ॥
पूर्वकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ९५ ॥

असौ अजः जहूकन्यासरव्योः तोयानां जलानां व्यतिकरेण संभेदेन भवे
[तोयव्यतिकरभवे] तीर्थे गङ्गासरव्यूसङ्गमे देहत्यागात् सद्यः एवामरणनायां
लेख्यं लेखनं [अमरणनालेख्यम्] । 'तयेरेव कृत्यक्तखलर्था' इति भावये
प्यप्रत्ययः । आसाद्य प्राप्य । पूर्वस्मादाकारादधिकतरा रुक् कान्तिर्यस्यास्तया [पूर्व-
काराधिकतररुचा] कान्तया रमण्या संगतः सन् । [नन्दनाभ्यन्तरेषु]
नन्दनस्येन्द्रोद्यानस्याभ्यन्तरेष्वन्तर्वितिषु लीलागारेषु क्रीडाभवनेषु पुनररमत ।
'यथाकथंचित्तिर्थेऽस्मिन्देहत्याग करोति यः । तस्यात्मघातदेषो न प्राप्नुयादीसिता-

? 'वर्मधरम्' इ० पा०. २ सन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः इत्यमरः । मन्यसनं सर्वत्यागो
मरणाभ्यवसायः । इति क्षीरस्वामा ।

न्यपि ॥ इति स्कान्दे । ‘ पूर्वाकाराधिकचतुरया ’ इति पाठे पूर्वस्मादाकारादधिकं चतुरया सुभगया कान्तयेति व्याख्येयम् । मन्दाक्रान्ताच्छन्दः तत्त्वक्षणम्—‘ मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्माणी नतौ नादुरु चेत् ।’ इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचतया संजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये अजविलापः नामाष्टमः सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

एकलोचनमेकार्थे सार्धलोचनमन्यतः ।

नीलार्थे नीलकण्ठार्थे महः किमपि मन्महे ॥

पितुरनन्तरमुत्तरकोसलान्समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।

दशरथः प्रशाशास महारथो यमवतामवतां च धुरि स्थितः ॥ १ ॥

समैधिना संयमेन जितेन्द्रियः समाधिजितेन्द्रियः । ‘ समाधिनियमे ध्याने ’ इति कोषः । यैमवतां संयमिनाम् अवतां रक्षतां राज्ञां च धुरि अत्रे स्थितः महारथः । ‘ एको दश सहस्राणि योधयेयस्तु ध्वनिनाम् । शब्दशास्त्रप्रवीणथ स महारथ उच्यते ॥’ इति । दशरथः पितुः अनन्तरम् उत्तरकोसलान् जनपदान् समाधिगम्य प्रशाशास । अत्र मनुः—‘ क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपालनम् । इति । द्रुतविलम्बितमेतद्वृत्तम् । तत्त्वक्षणम्—‘ द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ’ इति ॥ १ ॥

अधिगतं विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमण्डलमात्मकुलोचितम् ।

अभवदस्य ततो गुणवैर्तरं सनगरं नगरन्थकरौजसः ॥ २ ॥

अधिगतं प्राप्तम् आत्मकुलोचितं स्वकुलागतं सनगरं नगरजनसहितं प्रकृतिमण्डलं जानपदमण्डलम् । अत्र प्रकृतिशब्देन प्रजामात्रवाचिना नगरशब्दयोगाद्वावलोक्तदन्यायेन जानपदमात्रमुच्यते । यद् यस्माद् विधिवद् यथाशास्त्रम् अपालयत् । ततः हेतोः । रन्त्रं करोतीति रन्थकरः । रन्थहेतुरित्यर्थः । ‘ कृजो ’ हेतुतां

१ शिवमुपास्मह इन्यर्थः । सार्धलोचनं-प्रियार्थस्थितिभाजः पार्वत्या एकं लोचनं शिवभाल-स्त्रयत्वयनेकार्थमिलितं यस्य । नीलार्थम्-गजचर्मावृतत्वात् । २ चित्तैकान्य्येण इति वा । ३ ब्रह्मचर्यदया क्षान्तिर्दानं सन्यमकल्पता । अहिंसाद्वेयमाधुर्ये दमश्रेति यमाः स्मृताः ॥ इति याज्ञवल्क्यः । अहिंसा सन्यवत्रनं ब्रह्मचर्यमकल्पता । अस्तेयामिति पंचैते यमाख्यानि ब्रतानि च, इति वा यमाः । ४ धर्मवेदस्य तन्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः । सहनं योधयत्येकः स महारथ उच्यते ॥ इति वा । अस्मिन्सर्गे चतुर्थपादे यमकाख्यं चित्रं कविनोपनिवद्धम् । तदुक्तं वाग्मटेन-स्यात्पादपदवर्णानामावृत्तिः संयुतायुता । यमकं भिन्नवाच्यानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ इति । ५ ‘ गुणतप्तरम् ’ इति गाऽ । ६ स्वाम्यमात्यसुहक्तोषराश्रद्धुर्गवलानि च । समाङ्गानि प्रकृतयः प्रीराणां श्रेणयोपि च ॥ इति कामन्दकः ।

च्छीत्यानुलोम्येषु । इति दप्रत्ययः । नगस्य रन्धकरो नगरन्धकरः कुमारः । 'कुमारः कौबद्धारणः' इत्यमरः । तदोजसः [नगरन्धकरौजसः] ततुल्यवलस्य अस्य दशरथस्य गुणवत्तरमभवत् । तत्पैरजानपदमण्डलं तस्मिन्नतीवासक्तमभूदित्यर्थः ॥

उभयमेव वदन्ति मनीषिणः समयवर्धितया कृतकर्मणाम् ।

वलनिपूदनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥ ३ ॥

मनस ईषिणः मनीषिणः विद्वांसः । गृष्णोदादित्वात्साधुः । वलनिपूदनम् इन्द्रम् । दण्डस्य धरो राजा मनुरिति यौ दण्डधः स एवान्वयः कूटस्थो यस्य तम् [मनुदण्डधरान्वयम्] तं अर्थपतिं दशरथं च इति उभयमेव । समयेऽवसरे जलं धनं च वर्षतीति समयवर्धी । तस्य भावः समयवर्धिता तया [समयवर्धितया] हेतुना कृतकर्मणां स्वर्कर्मकारिणाम् । नुदतीति नुदम् । 'इगुणधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः । श्रमस्य नुदं श्रमनुदम् । किंवन्तत्वे नपुंसकलिङ्गेनोभयशब्देन सामानाधिकरण्यं न स्यात् इति । वदन्ति ॥

जनपदे न गदः पदमादधावभिर्भवः कुत एव सप्तनजः ।

क्षितिरभूत्फलवत्यजनन्दने शमरतेऽमरतेजसि पार्थिवे ॥ ४ ॥

शमरते शान्तिपरे अमरतेजसि अजनन्दने दशरथे पार्थिवे पृथिव्या ईश्वरे सति । 'तस्येश्वरः' इत्यप्रत्ययः । जनपदे देशो गदः व्याधिः । 'उपतापरोगव्याधिगदामया' इत्यमरः । पदं न आदधौ । न चक्रमेत्यर्थः । सप्तनजः शत्रुजन्यः अभिभवः कुत एव । असंभावित ऐतेत्यर्थः । क्षितिः फलवती अभूत् च ॥

दशदिग्नन्तजिता रघुणा यथा श्रियमपुष्यदजेन ततः परम् ।

तमधिगम्य तथैव पुनर्वभौ न न महीनमहीनपराक्रमम् ॥ ५ ॥

मही । दशदिग्नन्तजितवानिति दशदिग्नन्तजित तेन दशदिग्नन्तजिता रघुणा यथा श्रियं कान्तिम् अपुष्यत् । ततः परं रघोरनन्तरम् अजेन च यथा श्रियमपुष्यत् । तथैव अहीनंपराक्रमं न हीनः पराक्रमो यस्य तमन्यूनपराक्रमं तं दशरथम् इन्नं स्वामिनम् अधिगम्य पुनर्न वभौ इति न । वभावेत्यर्थः । द्वौ नचैः प्रकृतमर्थं गमयतः ॥

समतया वसुदृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः ।

अनुययौ यमपुष्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥ ६ ॥

नराधिपः दशरथः समतया समर्थत्वेन । वसुदृष्टेर्घेविसर्जनैः [वसुवृ-

? 'परिभवः' इ., 'क्षितिः-कृषिः' इ० पा० २ अहीनः शेषः शम्भुर्वा तदृष्णधारिन्वात् तस्येव पराक्रमो यस्य । अः गहडः हिः सर्पः तयोरिनः स्वामी विष्णुरतस्येव परोक्रमो यस्य । 'अः कृष्ण विनतासूनौ ओ विधातरि मन्मथे' इति अनेकार्थः । अहीनान्महासर्पान्विवतीत्यहीनपो गरुडस्तस्येव रस्तीत्य आक्रमो यस्येति वा । दृ. हे० । एतत्सर्वं पाणिडत्यपलवितमव ।

षिविसर्जनैः । असतां दुष्टानां नियमनात् निप्रात् च । सवरुणौ वरुणसहितौ यमपुण्यं जनेश्वरौ यमकुबेरवरुणान्यथासंव्यम् अनुययौ अनुचकार । रुचा तेजसा अरुणाग्रसरम् अरुणसारधि सूर्यमनुययौ ॥

तस्य व्यसनासक्तिर्नासीदित्याह—

न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिमाभरणं मधु ।

तमुदयाय न वा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥ ७ ॥

उद्याय यतमानम् अभ्युदयार्थं व्याप्रियमाणं तं दशरथं मृगयाभिरतिः आखेत्यसनं न अपारहरत् नाचकर्ष । ‘आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेऽमृगया वियाम्’ इत्यमरः दुष्टासमन्तादुररमस्येति दुरोदरं वूतं च न अपाहरत । ‘दुरोदरो वूतकारे पणे वूते दुरोदरम्’ इत्यमरः । [शशिप्रतिमाभरणं] शशिनः प्रतिमा प्रतिविम्बमाभरणं यस्य तेव मधु न अपाहरत् । न वेति पदच्छेदः । वाशव्दः समुच्चये । नवयौवना नवं नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्यास्तावशी नूतनवयस्का प्रियतमा वा व्यामृतं न अपाहरत । जातावेकवचनम् । अत्र मनुः—‘पानमक्षाः वियथेति मृगया च यथाक्रमम् । एतत्कल्पत्वं विद्याच्चतुर्षकं कामजे गणे ॥’ इति ॥

न कृपणा प्रभवत्यपि वासवे न वितथा परिहासकथास्वपि ।

नै च सपत्नजनेष्वपि तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता ॥ ८ ॥

तेन राजा प्रभवति प्रभौ सति वासवे अपि कृपणा दीना वाङ् न ईरिता नोक्ता । परिहासकथासु अपि वितथा अनृता वाङ् न ईरिता । किं च अपरुषा रोषशूल्येन तेन सपत्नजनेषु अपि शत्रुजनेष्वपि परुषाक्षरं निष्टुराक्षरं यथा तथा वाङ् न ईरिता । किमुतान्यत्रेति । सर्वत्रापिदाद्वार्थः । किंत्वदीना सत्या मधुरैव वागुक्तेति फलितार्थः ॥

उद्यमस्तमयं च रघुद्वादुभयमानशिरे वसुधाधिपाः ।

स हि निदेशमलङ्घ्यतामभूतसुहृदयोहृदयः प्रतिगर्जताम् ॥ ९ ॥

वसुधाधिपाः राजानः । उद्गतीत्युद्गते नायकः । पचायन् । रघुणामुद्गते रघुनायकः । तस्माद् [रघुद्वादु] रघुनायकाद् उदयं वृद्धिम् । अस्तमयं नाशं च । इति उभयमानशिरे लेभिरे । कुतः । हि यस्मात् स दशरथो निदेशम् आशाम् अलङ्घ्यताम् । शोभनं हृदयमस्येति सुहृद् मित्रम् अभूत् ।

? यथस्य प्रायश्चन्द्रिकायां सवनात् शशिप्रतिमत्वम् । २ दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थं दूषणं । क्रोधजेपि गणे वियात्कटमेतत्त्रिकं सदा ॥ इति च । एवमेतानि चत्वारि कामजानि त्राणि क्रोधजान्येकत्र संहतानि सप्त कटतमानि मनुप्रोक्तेष्वटादशसु व्यसनेषु । अद्यादशव्यसनानि यथा—मृगयाक्षा दिवास्वरः परिवादः वियो मदः । तीर्यकिं वृथाधातः कामजो दशामो गुणः ॥ पैशून्यं साहसं द्रोहमार्यासूर्यार्थदृपणम् । वाग्दण्डं च पारुष्यं क्रोधजापि गुणोदकः । तत्र क्रोधजानामभावमयं वृश्यति । ३ ‘अपि सपत्नजनेन च’ इ० पा० ।

‘ सुहृद्दुर्वह्नौ मित्रोमित्रयोरिति निपातः । प्रतिगर्जतां प्रतिस्थितिनाम् । अय इव हृदयं य-
स्येति अयोहृदयः कठिनचित्तोऽभूत् । आज्ञाकारिणो रक्षति अन्यान्मारयतीत्यर्थः ॥

अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिधिज्यशरासनः ।

जयमयोपयदस्य तु केवलं गजवती जवतीव्रहया चमूः ॥ १० ॥

अधिज्यशरासनः स दशरथः उदधिनेमिं समुद्वेष्टनां मेदिनीम् एकरथेन
अजयत् । स्वयमेवैकरथेनाजैषादित्यर्थः । गजवती गजयुक्ता । [जवतीव्रहया]
जवेन तीव्रा जवाधिका हया यस्यां सा तथा । चमूः तु अस्य वृपस्य केवलं जयम्
अघोपयद् अप्रथयत् । स्वयमेकवीरस्य चमूरूपकरणमात्रमिति भावः ॥

अैवनिमेकरथेन वरुथिना जितवतः किल तस्य धनुर्भृतः ।

विजयदुन्दुभितां ययुर्णवा घनरवा नरवाहनसंपदः ॥ ११ ॥

वरुथिना गुप्तिमता । ‘वरुथो रथगुप्तिर्या तिरोधते रथस्थितिम् ।’ इति सज्जनः ।
एकरथेन आद्रितीयरथेन अवनिं जितवतः धनुर्भृतः नरवाहनसंपदः कुबेर-
तुल्यश्रीकस्य तस्य दशरथस्य घनरवाः मेघसमधोवाः अर्णवाः विजयदुन्दुभितां
किल ययुः । अर्णवान्तविजयीत्यर्थः ॥

शमितपक्षबलः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरंदरः ।

स शरवृष्टिमुचा धनुषा द्विषां स्वनवता नवतामरसाननः ॥ १२ ॥

पुरंदरः इन्द्रः शतकोटिना शताश्रिणा कुलिशेन वज्रेण शिखरिणां पर्व-
तानां शमितपक्षबलः विनाशितपक्षसारः । नवतामरसाननः नवपङ्कजाननः ।
‘पङ्केषुहं तामरसम्’ इत्यमरः । स दशरथः शरवृष्टिमुचा स्वनवता धनुषा द्विषां
शमितो नाशितः पक्षः सहायो वलं च येन स तथोक्तः । ‘पक्षः सहायेऽपि’ इत्यमरः ॥

चरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ।

वृपतयः शतशो मरुतो यथा शतमखं तमखण्डितपौरुषम् ॥ १३ ॥

शतशः वृपतयः अखण्डितपौरुषं तं दशरथम् । मरुतः देवाः शतमखं

१ अनेनार्थदूषणपारुप्यताभाव उक्तः । अत्र कामन्दकः—महत्वप्यगराधेषु दाढं प्राणान्तिकं
न्यजेत् । उक्ते राज्यापहारानु युक्तदृढः प्रशस्यते ॥ दृष्यस्यादूषणाथ च परित्यागो मर्हायमः ।
अर्थस्य नीतितन्वजैरथेदूषणमुच्यते ॥ तदक्षमान्समाविद्वः कोपेनातिबलीयसा । नित्यमान-
हिताकाङ्क्षी न कुर्यादर्थदूषणम् ॥ स. १४, १६-१८, २ उक्तपूर्वीयं भावः ‘सेनापरिच्छदरत्नम्’
उत्त्यन्तः । ३ १०-११योर्येष्यां श्लोकः पश्यते कैश्चित्—जघननिर्विषयीकृतमेखलाहुर्पञ्चताङ्ग-
विलुप्तिविशेषकान् । स रिपुदारगणानकरोदलादनलकानलकाधिपविक्रमः ॥ ४ ‘स्फुरितकोटि-
सहस्रमरीचिना’ इ. ‘शत-शित’ इ. पा० । सर्व एवायं श्लोकोन्यथा पश्यते कैश्चित्—स्फुरन-
कोटिसहस्रमरीचिना समधिनोत्कृतिशेन हरियंशः । स धनुषा युधि सायकवार्षिणा (शरवृष्टिमुचा
धनुषा युधि) स्वनवता इ० ॥

यथा शतकतुमिव नखरागेण चरणनखकान्त्या समृद्धिभिः संपादितद्विभिः [नखराग-
समृद्धिभिः] मुकुटरत्नमरीचिभिः चरणयोः अस्पृशन् । तं प्रणेमुरित्यर्थः ॥

निवृते स महार्णवरोधसः सचिवकारितवालसुताञ्जलीन् ।

समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहाननलकानलकानवमां पुरीम् ॥ १४ ॥

स दशरथः सचिवैः संप्रयोजितैः कारिता वालसुतानामञ्जलयो यैस्तान् [सचि-
वकारितवालसुताञ्जलीन्] । स्वयमसंमुखगतानित्यर्थः । अनलकान् हतभर्तृ-
कतयालकसंस्कारशून्यान् सपत्नपरिग्रहान् शत्रुपत्नीः । ‘पत्नीपरिजनादानमूलशापाः
परिग्रहाः ।’ इत्यमरः । समनुकम्प्य अनुगृह्य । अलकानवमाम् अलकानगगदन्यूना
पुरीम् अयोध्यां प्रति [महार्णवरोधसः] महार्णवानां रोधसः पर्यन्तात् निवृते ।
शरणागतवत्सल इति भावः ॥

उपगतोऽपि च मण्डलनाभितामनुदितान्यसितातपवारणः ।

श्रियमवेक्ष्य स रन्धचलामभूदनलसोऽनलसोमसमद्युतिः ॥ १५ ॥

अनुदितमनुच्छ्रुतमन्यस्त्वच्छ्रातिरिक्तं सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं यस्य सः [अनु-
दितान्यसितातपवारणः] । [अनलसोमसमद्युतिः] अनलसोमयोरमि-
नद्योः समे श्रुती तेजःकान्ती यस्य स तथोक्तः । श्रियं लक्ष्मीं रन्धेऽन्यायालस्यादिरूपे
छले चलां चञ्चलां [रन्धचलाम्] अवेक्ष्य अवलोक्य । श्रीहि केनचिन्मिषेण पुमांसं
परिहरति । स दशरथो मण्डलस्य नाभितां [मण्डलनाभिताम्] द्वादशराजमण्डलस्य
प्रधानमहीपतिवम् उपगतः अपि च । चक्रवर्तीं सन्नपीत्यर्थः । ‘अथ नाभिस्तु जन्तव्ये
यस्य संज्ञा प्रतारिका । रथचक्रस्य मध्यस्थपिण्डिकायां च ना मुनः ॥ आद्यक्षत्रियमेदै तु मतो
मुख्यमहीपतौ ॥’ इति केशवः । अनलसः अप्रमत्तः अभूत् । ‘अजितमौस्तु नृपास्प-
दमिति’ इति पाठान्तरेऽजितं नृगास्पदमस्तीति बुद्ध्यानलसोऽप्रमत्तोऽभूत् । विजितनिखि-
लजेतव्योऽपि पुनर्जेतव्यान्तरवानिव जागरूक एवावर्तिष्ठ इत्यर्थः । द्वादशराजमण्डलं
तु कामन्दकेनोक्तम्—अरिर्मित्रमर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजि-
गीयोः पुरःसराः ॥ पार्थिण्याहस्ततः पश्चादाकन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोर्वैव विजि-
गीयोः स्तु पृष्ठतः ॥ अरेश्व विजिगीयोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोः समर्थो
व्यस्तयोर्विधे ॥ मण्डलाद्विहरेतेषामुदासीनो बलाधिकः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च
वये प्रभुः ॥’ इति । ‘अरिमित्रादयः पश्च विजिगीयोः पुरःसराः । पार्थिण्याहाकन्दपार्थिण-
प्राहासाराकन्दासाराः ॥’ इति पृष्ठतश्वत्वारः । मध्यमोदासीनौ द्वौ विजिगीयुरेक इत्येवं
द्वादशराजमण्डलम् । तत्रोदासीनमध्यमोत्तरश्वकर्ता । दशरथश्वैतादगिति तात्पर्यार्थः ॥

१ अलति भूषयति स्वस्थानमिन्यलका । अलकाया अवमा निकृष्टा न भवतीत्यलकानवमा
ताम् । २ अयं चाऽ है० दिनकरादीनां समतः पाऽ ।

तमपहाय ककुत्स्थकुलोऽद्वयं पुरुषमात्मभवं च पतिव्रता ।
वृपतिमन्यमसेवत देवता सकमला कमलाधवमर्थिषु ॥ १६ ॥

पत्यौ व्रतं नियमो यस्याः सा पतिव्रता सकमला कमलहस्ता देवता लक्ष्मीः
अर्थिषु विपये अलाधवं लघुत्वरहितम् । अपराङ्गमुखमित्यर्थः । ककुत्स्थकुलोऽद्वयं तं
दशरथम् आत्मभवं पुरुषं विष्णुं च अपहाय त्यक्त्वा अन्यं कं वृपतिम् असेवंत
कमपि नासेवतेत्यर्थः । विष्णाविव विष्णुतुल्ये तस्मिन्नपि श्रीः स्थिराभूदित्यर्थः ॥

तमलभन्त पर्ति पतिदेवताः शिखरिणामिव सागरमापगाः ।

मगधकोसलकेकयशासिनां दुहितरोऽहितरोपितमार्गणम् ॥ १७ ॥

पतिरेव देवता यासां ताः पतिदेवताः पतिव्रताः । मगधाश्च कोसलाश्च केकायाश्च
ताजनपदाञ्छासतीति तच्छासिनः । तेषां [मगधकोसलकेकयशासिनां]
दुहितरः पुत्रः । मुमेत्रान्मैसत्याकैकेय इत्यर्थः । अत्र क्रमो न विवक्षितः । अहितरो-
पितमार्गणं शत्रुनिखातशरम् । ‘कदम्बमार्गणशराः’ इत्यमरः । तं दशरथं शिखरिणां
क्षमभूतां दुहितरः । आ समन्तादपगच्छन्तीति [आपगाः] । अथ वा । ‘आदेनः संबन्धिना
वेगेन गच्छन्तीत्यापगाः’ इति क्षीरस्वामी । नद्यः सागरमिव । भर्तारम् अलभन्त प्रापुः ॥
प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्वभौ तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः ।
उपगतो विनिनीपुरिव प्रजा हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥ १८ ॥

अरीन्द्रनन्तीत्यरिहणो रिपुमाः । हन्तेः क्रिप् । ‘व्रद्धभूतेषु क्रिप्’ इति नियमस्य
प्रायिकत्वात् । यथाह न्यासकारः—‘प्रायिकश्चायं नियमः । क्वचिदन्यस्मिन्नप्युपदे दद्यते ।
मधुहा । प्रायिकर्त्तं च वश्यमाणस्य बुद्धलग्नहणस्य पुरस्तादपकर्षाङ्गम्यते’ इति । तेषु
योगेष्टान्मेषु विचक्षणो दक्षः [अरिहयोगविचक्षणः । ‘योगः संनहनोपायस्यानसं-
गतियुक्तिपु’] इत्यमरः । इन्द्रेऽपि योज्यनेतत् । असौ दशरथः तिसृभिः प्रियतमाभिः
सह । प्रजाः विनिनीपुः विनेतुनिच्छुः तिसृभिः शक्तिभिः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिभिः
एव सह भुवमुपगतो हरिहयः इन्द्रः इव वभौ ॥

सं किल संयुगमूर्धि सहायतां मघवतः प्रतिपद्य महारथः ।
स्वभुजवीर्यं गापयदुच्छ्रुतं सुरवधूरवधूतभयाः शरैः ॥ १९ ॥

महारथः स दशरथः संयुगमूर्धि रणाङ्गे मघवतः इन्द्रस्य सहायतां
प्रतिपद्य प्राप्य शरैः अवधूतभयाः निवर्तितामाः सुरवधूः उच्छ्रुतं स्वभुज-
वीर्यम् अगापया कल खलु । गायतेः शब्दकर्मत्वात् ‘गतिवृद्धि’ इत्यादिना सुर-
वधूनामपि कर्मत्वम् ॥

१ ‘०कलाद्रक्षम्’ इ. पा० २ इथापतेविष्णवशत्वाद् वतभङ्गाभावः । ३ अपां समूहः आपं तेन
गच्छन्तीति वा । डः । ४ ‘महायशाः’ इ. पा०

असकृदेकरथेन तरस्विना हरिहयाग्रसरेण धनुभृता ।
दिनकराभिमुखा रणरेणवो रुधिरेण सुरद्विपाम् ॥ २० ॥

एकरथेन आद्रितीयरथेन तरस्विना बलवता हरिहयस्येन्द्रस्याग्रसरेण [हरि-हयाग्रसरेण] धनुभृता दशरथेन असकृद् वहुशो दिनकरस्याभिमुखाः [दिनकरा-भिमुखाः] । अभिमुखास्थिता इत्यर्थः । रणरेणवः सुरद्विषां दैत्यानां रुधिरेण रुधिरे निवारिताः ॥

क्रतुषु तेन विसर्जितमौलिना भुजसमाहृतदिग्वसुना कृताः ।
कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनो वितमसा तमसासरयूतटाः ॥ २१ ॥

क्रतुषु अश्वमेघेषु विसर्जितमौलिना अवरोपितकिरीठेन । ‘यावद्यज्ञमर्चयुरेव राजा भवति’ इति राजचिह्नत्यागविधानादित्यभिप्रायः । ‘मौलिः किरीठे धम्भिल्ले’ इति विश्वः । भुजसमाहृतदिग्वसुना भुजार्जितदिग्नन्संपदा । अनेन क्षत्रियस्य विजितत्व-मुक्तम् । नियमार्जितवनत्वं सद्विनियोगकारित्वं च सूच्यते । वितमसा तमोगुणरहितेन तेन दशरथेन तमसा च सरयूथं नद्यौ तयोऽस्तयाः [तमसासरयूतटाः] कनकयूपानां समुच्छ्रयेण समुन्नमेन शोभिनः [कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनः] कृताः । कनकमयत्वं च यूपानां शोभार्थं विद्यभावात् । ‘हेमयूपस्तु शोभिकः’ इति यादवः ॥

अजिनदण्डभृतं कुशमेखलां यत्तगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहाम् ।

अधिवसंस्तनुमध्वरदीक्षितामसमभासमभासयदीश्वरः ॥ २२ ॥

ईश्वरः भगवानष्टमूर्तिरजिनं कृष्णाजिनं दण्डमौदुम्बरं विभर्तीति ताम् अजिनद-ण्डभृतम् । ‘कृष्णाजिनं दीक्षयति । औदुम्बरं दीक्षितदण्डं यजमानाय प्रयच्छति’ इति वचनात् । कुशमयी मेखला यस्यास्तां कुशनेखलाम् । शरमयी मौडी वा मेखला । तया यजमानं दीक्षयतीति विधानात् । प्रकृते कुशग्रहणं क्वचित्प्रतिनिधिदर्शनाकृतम् । यत्तगिरं वाच्यमाम् । ‘वाचं यच्छति’ इति श्रुतेः । मृगशृङ्गं परिग्रहः कण्ठयनसाधनं यस्यास्ताम् [मृगशृङ्गपरिग्रहाम्] । ‘कृष्णविश्वाणया कण्ठयते’ इति श्रुतेः । अध्वरदीक्षितां संस्कारविशेषयुक्तां तनुं दाशरथीम् अधिवसन् अदितिष्ठन्सन् । असम भासा दीप्तयो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा [असमभासम्] अभासयद् भासयति स्म ॥

अवभृथप्रयत्ने नियंतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः ।

नमयति स्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः ॥ २३ ॥

? त्यक्तर्कयोन ना । दाक्षिनेन मुडितन भाव्यम् । ३. हे० चा० । २ ‘जित’ इ. पा०
३ दीक्षितं हाश्वरेनुपविशति इत्यागमः । ४ ‘अपि-वि-जितन्द्रियः’ इ. पा० ।

अवभृयेन प्रयतः [अवभृथप्रयतः] नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणो-
चितः देवसभाधिष्ठानाहैः स दशरथः उन्नतं शिरः वनमुचे जलवर्धिणे । 'जलं नीरं
वनं सत्त्वम्' इति शाश्वतः । नमुचेरः अरये केवलम् इन्द्रायैव नमयति स्मै । न
कर्सैचिदन्यस्मै मानुषायेत्यर्थः ॥

अथ समावृते कुसुमैर्नैवैस्तमिव सेवितुमेकनराधिपम् ।

यमकुवेरजलेश्वरवत्रिणां समधुरं मधुरश्चितविक्रमम् ॥ २४ ॥

अथ यमकुवेरजलेश्वरवत्रिणां धर्मराजधनदवहणामरेन्द्राणां समा धूर्भारो यस्य स
समधुरः । माध्यस्थवितरणसंनियमनैश्वर्यैस्तुल्यकक्ष इत्यर्थः । 'ऋक्पूरव्यः—' इत्यादिना-
समासान्तोऽप्रत्ययः । तं समधुरम् अत्रिविक्रमं पूजितपराक्रमम् एकनराधिपं तं
दशरथं सोवितुमिव । मधुः वसन्तः । 'अथ पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुः ।'
इति विश्वः । नवैः कुसुमैः उपलक्षितः सन् समावृते समागतः । 'रिक्तहस्तेन नोपे-
याद्राजानं देवतां गुह्यम् ।' इति वचनात्पुष्पसमेतो राजानं सेवितुमागत इत्यर्थः ॥

जिग्मिषुर्धनदाध्युषितां दिशं रथयुजा परिवर्तितवाहनः ।

दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहैर्विमलयन्मलयं नगमत्यजत् ॥ २५ ॥

धनदाध्युषितां कुबेराधिष्ठितां दिशं जिग्मिषुः गन्तुमिच्छुः । रथयुजा सारथि-
नारूणेन [अनूरणा इ. पा.] परिवर्तितवाहनः निवर्तिताश्च रविः । हिमस्य निग्रहैर्निरा-
करणैः [हिमनिग्रहैः] दिनमुखानि प्रभातानि विमलयन् विशदयन् । मलयं
नगं मलयाचलम् अत्यजत् । दक्षिणां दिशमत्यक्षीदित्यर्थः ॥

कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु पट्पदकोकिलकृजितम् ।

इति यथाक्रमपाविरभून्मधुर्दुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् ॥ २६ ॥

आदौ कुसुमजन्म । ततः नवपल्लवाः । तदनु । 'अनुरूपेण' इति कर्मप्रव-
चनीयत्वाद्वितोया । यथासंख्यं तदुमयानन्तरं पट्पदानां कोकिलानां च कूजितम् पट्पद-
कोकिलकृजितम् । इति एवंप्राचारेण यथाक्रमं कममनतिक्रम्य दुमवतीं दुमभूयेषां
वनस्थलीमवतीर्य मधुः वसन्तः आविरभूत् । केयांचिद्वानाणां पल्लवप्राथम्यात्केयांचि-
क्षुसुमप्राथम्यानांकमस्य दृष्टविरोधः ॥

नयगुणोपचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ।

आभियुः सरसो मधुसंभृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः ॥ २७ ॥

नयो नानिरेव गुणः तेन । अथ वा नयेन गुणैः शौर्यादिभिश्चोपचितां [नयगुणोपचि-
ताम्] । सतामुपकारः फलं यस्यास्तां सदुपकारफलां भूपतेः दशरथस्य श्रियम्

१ लोकरक्षार्थ ड्रैटरपेक्षितत्वादिन्द्रमेवानमयच्छिरः । इ. चा० । २-२४-२५ योग्ये क्षेपकोऽयं
दृश्यते-हिमविवर्जितचन्दनपलवं विरहयन्मलयाद्रिमुद्दमुखः । विहगयोः कृपयेव शर्नैर्यं यी
रविरहर्विहम्बुद्धेदयोः ॥ हिमेन विवर्जिताः पाण्डुकृष्णश्रन्दनपलवा यस्मिस्तं मलयाद्रिं विरहय-
न्द्रुर्कुवशुद्दमुखो रविः शनैर्यै । तरं हेतुमाह-अहो विरहे दिनान्ते ध्रुवां निश्चितो भेदो
विरहो यथांविहगयोभकवाकयोः कृपयेव इति है० ।

अर्थिन इव । मधुना वसन्तेन संभूतां सम्यक्पुष्टां मधुसंभूतां सरसः संबन्धिनी कमलिनीं पश्चिनीम् अलिनीरपत्रिणः । अलंयो भृङ्गाः नीरपत्रिणो हंसादयश्च । अभियुः ॥

कुसुममेव न केवलमार्तवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनम् ।

किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां मदयिता दयिताश्रवणार्पितः ॥ २८ ॥

ऋतुरस्य प्राप्तः आर्तवम् । 'ऋतोरण' इत्यण् । नवं प्रत्यग्रम् अशोकतरोः केवलं कुसुममेव स्मरदीपनम् उद्दीपनं न । किं तु विलासिनां मदयिता मदजनकः दयिताश्रवणार्पितः किसलयप्रसवोऽपि पल्लवसंतानोऽपि स्मरदीपनोऽभैवत् ॥

विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः ।

मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः ॥ २९ ॥

मधुना वसन्तेन विरचिता उपवनश्रियाम् अभिनवा: पत्रविशेषकाः पत्ररचनाः इव स्थिता मधुनां मकरन्दानां दाने विशारदाश्चतुरा: [मधुदानविशारदाः] कुरवकाः तत्वः मधुलिहां मधुपानां रवकारणतां ययुः । भृङ्गाः कुरवकाणां मधुनि पीत्वा जगु-रित्यर्थः । दानशौण्डानर्थिजनाः स्तुवन्तीति भावः ॥

सुवदनावदनासवसंभृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्रमः ।

मधुकरैरकरोन्मधुलोलुपैर्वकुलमाकुलमायतपञ्जक्तिभिः ॥ ३० ॥

[सुवदनावदनासवसंभृतः] सुवदनावदनासवेन कान्तामुखमयेन संभूतो जनितः । तत्स्य दोहदमिति प्रसिद्धिः । तस्यासवस्यानुवादी सदशो गुणो यस्य तदनुवादिगुणः कुसुमोद्रमः कर्ता मधुलोलुपैः आयतपञ्जिभिः दीर्घपञ्जिभिः मधुकरैः मधुपैः करणैः बकुलं बकुलवृक्षम् आकुलम् अकरोत् ॥

उपाहितं शिशिरापगमश्रिया मुकुलजालमशोभतै किंशुके ।

प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥ ३१ ॥

१ अशोकस्योदीपकत्वमुक्तं शिशुपालवधेणि--स्कुटमिवोऽज्ज्वलकाश्वनकान्तिभिर्युतमशोकम-शोभत चम्पकैः । विरहिणां हृदयस्य भिदाभृतः कपिशितं पिशितं मदनाम्निना ॥ २ 'मधुकृ-ताम्' इ. पा० । अस्मात्परमतिरिञ्च श्लोकमेकं पठन्ति है० चा० दिनकरादयः--दशनचन्द्रिकया व्यवभासितं हसितनासवगन्धिं मधोरिव । तिलकपुष्टेमसेव्यत षट्पदैः शुचिरसं चिरसंचित-मीम्सुभिः ॥ ३०—३१ श्लोकयोर्मध्ये इमं प्रक्षितं श्लोकं पठन्ति केचित्-गमयितुं प्रभुरेष मुखेन मां न महतीं बत पान्थवधूजनः । इति दयात इवाभवदायता न रजनी रजनीशवती मधी ॥ ३ 'अरोचत' इ० पाठः । सर्वोप्यवृंशोकोन्यथा पव्यते कौश्यथा—सुराभिसंगमजं वनमालया नवपलाशमधार्यत भझुरम् । रमणदत्तमिवार्धनखक्षतं-३० ॥ अनुरूपवर्णनं कुमारसंभवे—बाले-न्दुवक्राण्यविकाशभावाद्भुः पलाशान्यतिलोहितानि । सयो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानांक्र वनस्थलीनाम् ॥

शिशिरापगमश्रिया वसन्तलक्ष्म्या किंशुके पलाशवृक्षे । ‘पलाशः किंशुकः पर्णः’ इत्यमरः । उपहितं दत्तं मुकुलजालं कुड्मलसंहितिः । मदेनयापितलज्जया अपसरितत्रया मदयापितलज्जया प्रमदया प्रणयिनि प्रियतमे उपहितं नखक्षतनेव मण्डनं तद् [नखक्षतमण्डनम्] इव अशोभत ॥

ब्रणगुरुप्रमदाधरदुःसहं जघननिर्विपयीकृतमेखलम् ।

न खलु तावदशेषमपोहितुं रविरलं विरलं कृतवान्हिमम् ॥ ३२ ॥

ब्रैर्द्दन्तक्षैर्गुरुभिर्द्वयैः प्रमदानामधैररथोर्द्वयैः सहं [ब्रणगुरुप्रमदाधरदुःसहं] हिमस्य व्यथाकरत्वादसह्यम् । जघनेषु निर्विपयीकृता निरवकाशीकृता मेखला येत तद् [जघननिर्विपयीकृतमेखलम्] । शैत्यात्त्याजितमेखलमित्यर्थः । एवंभूतं हिमं रविः तावद् आवसन्ताद् अशोषं निःशेषं यथा तथा अपोहितुं निरसितुं नालं खलु न शक्तो हि । किं तु विरलं कृतवान् तनूचकार ॥

अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।

अपद्यत्सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि ॥ ३३ ॥

अत्र चूतलताया नर्तकीसमाधिरभिधीयते । ३ भिनयान् अर्थव्यज्ञकान्व्यापारान् । ‘व्यज्ञकाभिनयौ समौ’ इत्यमरः । परिचेतुम् अभ्यसितुम् उद्यता इव स्थिता । कुतः । नलयमारुतेन कम्पितपल्लवा मलयमारुतकम्पितपल्लवा । पल्लवशब्देन हस्तो गम्यते । सकलिका सकोरका । ‘कलिका कोरकः पुमान्’ इत्यमरः । सहकारलंता । [कलिकामजितामपि] कलिः कलहो द्वेष उच्यते । ‘कालः स्यात्कलहे शरे कलिरन्त्युगे युवि’ इति विश्वः । कामो रागः । तज्जितामपि । जितरागद्वेषाणामपीत्यर्थः । मनः अपद्यत् ॥

प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः ।

सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥ ३४ ॥

सुरभिर्गन्धो यासां तासु सुरभिगन्धिषु । ‘गन्धस्य’ इत्यादिनेकारः । कुसुमान्यासां संजातानि कुसुमितास्तासु [कुसुमितासु] वनराजिषु वनपङ्किषु । अन्यभृताभिः कोकिलभिः प्रथमं प्रारम्भेषु उदीरिताः उक्ता अत एव मिताः परिमिताः गिरः आलापाः । प्रविरला: मौग्ध्यात्स्तोकोक्ताः । मुग्धवधूनां कथा वाचः [मुग्धवधूकथाः] इव शुश्रुविरे श्रुताः ॥

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो वभुः ।

उपवनान्तलताः पवनाहतैः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥ ३५ ॥

१ अस्मात्परमतिरिक्तं श्लोकं पठन्ति है० चा० दिनकरादयः-परभृता मदनक्षतचत्तसां प्रिय-सख्या लघुवागिव योशिताम् । प्रियतमानकरोद्धिरहान्तरे [कलहान्तरे] मृदुरवा दुरवाप [प्र]-समागमान् ॥ २ अन्यापि सुन्दरी हस्तायभिनयेनाभिपायं प्रकटयन्ती यतिचिनमुन्मादय-तीति छायार्थः ।

श्रुतिसुखभ्रमर-
स्वनगीतयः] । कुसुमान्येव कोमला दन्तरुचो दन्तकान्तयो यासां ताः [कुसुमकोमल-
दन्तरुचः] । अनेन संस्मितत्वं विवक्षितम् । उपवनान्तलताः पवनेनाहैतः काम्पितैः
[पवनाहैतः] किसलयैः सलयैः साभिनयैः । लयशब्देन लयानुगतोऽभिनयो लक्ष्यते ।
उपवनान्ते पवनाहैतरिति सक्रियत्वाभिधानात् । पाणिभिः इव बभुः । अनेन लतानां
नर्तकीसाम्यं गम्यते ॥

ललितविभ्रमवन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।

पतिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गनाः स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥ ३६ ॥

अङ्गनाः ललितविभ्रमवन्धविचक्षणं मधुरविलासघटनापटुतरम् । सुरभिणा
मनोहरेण गन्वेन पराजितकेसरं निर्जितबकुलपुष्पम् [सुरभिगन्धपराजितकेसरम्] ।
‘अथ केसरे । बकुलः’ इत्यमरः । स्मरस्य सखायं स्मरसखम् । स्मरोदीपकमित्यर्थः ।
मधुं मद्यम् । ‘अर्धर्चाः पुंसि च’ इति पुंलङ्घता । उक्तं च—‘मकरन्दस्य मद्यस्य
माक्षिकस्यापि वाचकः । अर्धर्चादिगणे पाठात्पुनर्पुंसकयोर्मधुः ॥’ इति । पतिषु विषये
रसखण्डनवर्जितम् अनुरागभङ्गरहितं यथा तथा निर्विविशुः । परस्परानुरागपूर्वकं
पतिभिः सह पुरुरित्यर्थः ॥

शुशुभिरे स्मितचौरुतराननाः ख्रिय इव श्लथशिञ्जितमेखलाः ।

विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहंगमाः ॥ ३७ ॥

विकचतामरसाः विकसितकमलाः । मदेन कला अव्यक्तमधुरं व्वनन्त उदक-
लोलविहंगमा जलप्रियपक्षिणो हंसादयो यासु ताः [मदकलोदकलोलविहंगमाः] य-
हेषु दीर्घिका वाप्यः [गृहदीर्घिकाः] स्मितेनै चारुतराण्याननानि यासां ताः [स्मि-
तचारुतराननाः] श्लथाः शिञ्जिता मुखरा मेखला यासां ताः [श्लथशिञ्जितमेखलाः]
शिञ्जितेति कर्तरी क्तः । ख्रिय इव । शुशुभिरे ॥

१ ‘लयस्तुर्यवयासाम्ये संश्येषणविलासयोः’ । २ अस्मात्परामिमे श्लोकाः पश्यन्ते
चाऽदिभिः—अनलसान्ध्यभृतानलसान्मनः कमलशूलि (रेणु)भृता मरुतरिताः । कुसुमभारनता-
व्यगयोरीषात्मामसमशोकमशोकलताकरोद् ॥ लघयति स्म न पत्यपराधजं (जो) न सहकारतरु-
स्तरुणा धृत (रो)म् । कुसुमितो न मितोलिभिरुमर्दः स्मरसाधिकरोऽधिकरोषित(पता)म् ॥
विशदचन्द्रकरं सुखमारुतं कुसुमितद्रुमसुन्मदकोकिलम् । तदुपभोगरसं हिमवर्षणः परमृतोरमृतो-
पमतां ययौ ॥ ३ ‘हास’ ४० मधुं-‘मदम्’ ५० च पा० । ४ यदा ललितं भावाविशेषः ।
तदुक्तम्-अनाचार्योदिष्टं स्याङ्गलितं रतिचेष्टितम् । प्रियं प्रति भावाविश्वरणं ललितमिति
कोचित् । मुकुमारतवाङ्गानां विन्यासां ललितं भवेत् । ५० विश्वनाथः । विश्वमः—चित्तवृन्धनव-
रथानं शङ्खराद्विध्रमो मतः । ‘त्वरया हर्षरागादर्दयितागमनादिषु । अस्थाने भूषणर्दानां
विन्यासो विभ्रमो मतः’ ॥ ६० विश्वनाथः । ५० चारुविलोचनाः ६० पा० ६ उदके लोलाः
चञ्चला इति वा । ‘लोलश्चलसत्रुणयोः’ इत्यमरः । ७ स्मितलक्षणं नाट्यलोचने-ईशाद्रिकसिं-
दंतैः कठाक्षीः सीठवान्वितम् । अन्यक्षितदिवज्ञारमुनमानां स्मितं भवेत् ॥

उपययौ तनुतां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः ।
सदृशमिष्टसमागमनिर्वति वनितयानितया रजनीवधूः ॥ ३८ ॥

मधुना मधुसमयेन खण्डिता हासं गमिता [मधुखण्डिता] । क्षीयन्ते खल्लतरायणे
रात्रयः । खण्डिताख्या च नायिका धन्यते । हिमकरोदयेन पाण्डुः मुखस्य प्रदोषस्य वक्त्रस्य
च छविर्यस्याः सा [हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः] रजन्येव वधूः [रजनीवधूः] ।
इष्टसमागमनिर्वति प्रियसंगममुखम् अनितया अप्राप्यस्या । ‘इण्ठाँ’ इति धातोः
कर्तरि क्तः । वनितया सदृशं तुल्यं तनुतां न्यूनतां काश्यं च उपययौ ॥

अपतुपारतया विशदप्रभैः सुरतसङ्क्लपिश्रमनोदिभिः ।
कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ॥ ३९ ॥

हिमकरः चन्द्रः । अपतुपारतया अपगतनीहारतया विशदप्रभैः निर्मलकान्तिभिः
सुरतसङ्क्लपिश्रमनोदिभिः सुरतसङ्क्लेदहारिभिः अंशुभिः किरणैः । मकरोर्जित-
केतनम् । मकरेणोर्जितं केतनं व्वजो यस्य तम् । लव्यावकाशत्वादुच्छ्रृतञ्चजमित्यर्थः ।
कुसुमचापं कामम् अतेजयद् अशातयत् । ‘तिज निशाने’ इति धातोर्घन्तालङ्घ ।
सहकारिलाभाकामोऽपि तीक्ष्णोऽभूदित्यर्थः ॥

हुतहुताशनदीपि वनश्रियः प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य यत् ।
युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलम् ॥ ४० ॥

हुतहुताशनदीपि आज्यादिप्रज्वलितामीप्रभं यत् कुसुमम् । कर्णिकारमित्यर्थः ।
बनश्रियः उपवनलक्ष्म्याः कनकाभरणस्य प्रतिनिधिः । अभूदिति शेषः । दलेषु
केसरेषु च पेशलम् [दलकेसरपेशलम्] । सुकुमारपत्रकिञ्चलकमित्यर्थः । आहितम् ।
प्रियैरिति शेषः । तत् कुसुमं युवतयः अलके कुन्तले दधुः ॥

अलिभिरञ्जनविन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्लिनिपातिभिरङ्कितः ।
न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥ ४१ ॥

अञ्जनविन्दुमनोहरैः कजलकण्मुन्दरैः । कुसुमपङ्क्लिषु निपतन्ति ये तैः [कुसुम-
पङ्क्लिनिपातिभिः] अलिभिः अङ्कितः चिह्नितः तिं ऋकः श्रीमात्राम वृक्षः । ‘तिलकः
श्रुकः श्रीमान्’ इत्यमरः । वनस्थलीम् । तिलंकः विशेषकः । ‘तमालपत्रतिलकचित्रकाणि
विशेषकम् । द्वितीयं च तुरीयं च न वियाम्’ इत्यमरः । प्रमदामिव । न शोभयति
स्म इति न खलु । अपि त्वशोभयदेवत्यर्थः । ‘लट् स्मे’ इति स्मशब्दयोगाद्भूतार्थे लट् ॥

१ ‘ग(श)मयितुं प्रियसंजनिनां व्यथा(शुच)मसद्या सह यामवती ब्लिया’ । इ. पा०.
२ ‘राग’ इ. पा०. ३ अनुल्पवर्णनं कुमारसंभवे-‘लग्नद्विरफाञ्जनभक्तिचित्रं मुखे मधुर्यास्ति-
लम् प्रकाश्य’ इति ।

अमद्यन्मधुगन्धसनाथया किसलयाधरसंगतया मनः ।
 कुसुमसंभृतया नवमलिका स्मितरुचा तरुचारुविलासिनी ॥ ४२ ॥

तरुचारुविलासिनी तरोः पुंसः चारुविलासिनी नवमलिका सप्तलाख्या लता ।
 'सप्तला नवमलिका' इत्यमरः । मधुनो मकरनदस्य मद्यस्य च गन्धेन सनाथया [मधुगन्धसनाथया] । गन्धप्रधानयेत्यर्थः । किसलयमेवाधरस्तत्र संगतया [किसलयाधरसंगतया] । प्रसूतरागयेत्यर्थः । कुसुमैः संभृतया संपादितया [कुसुमसंभृतया] ।
 कुसुमरूपयेत्यर्थः । स्मितरुचा हासकान्त्या मनः । पदयतामिति शेषः । अमद्यत् ॥
 अरुणरागनिधिभिरुक्तैः श्रवणलब्धपदैश्च यवाङ्कुरैः ।
 परभृताविरुद्धैश्च विलासिनः स्मरवलैरवलैकरसाः कृताः ॥ ४३ ॥

विलासिनः: विलमनशीलाः पुरुषाः । 'वौकषलस-' इत्यादिना घिनुष्ट्रययः । अरुणस्यान्तरो रागमारुण्यं निषेधन्ति तिरस्कुर्वन्तीत्यशृणुरागनिधिनः । तैः [अरुणरागनिधिभिः] । कुसुमभादिरजनात्तसदृशैरित्यर्थः । 'तमन्वेत्यनुवन्नाति तच्छीलं तन्निषेधति । तस्येवानुकरोत्ताति शब्दाः सादृश्यवाचकाः ॥' इति दण्डी । अंशुकैः अम्बरैः । श्रवणेषु कर्णेषु लब्धपदैः [श्रवणलब्धपदैः] । निवेशितरियर्थः । यवाङ्कुरैः च । परभृताविरुद्धैः कोकिलाकूजितैः च । इत्येतैः स्मरवलैः कामसैन्यैः । अवलास्त्रेक एव रसो रागो येषां ते अवलैकरसाः ब्रीपरतन्नाः कृताः ॥

उपचितावयवा शुचिभिः कणैरलिकदम्बकयोगमुपेयुपी ।

सदृशकानितरलक्ष्यत मञ्जरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ४४ ॥

शुचिभिः शुच्रैः कणैः रजोभिः उपचितावयवा पुष्टावयवा । अलिकदम्बकयोगम् उपेयुषी प्राप्ता । तिलकजा तिलकवृक्षोत्था मञ्जरी । अलकेपु यजालकमाभरणविशेषस्तस्मिन्मौक्तिकैः [अलकजालकमौक्तिकैः] सदृशकान्तिः अलक्ष्यत । नद्दसङ्गिनो शुच्रा तिलकमञ्जरी नीलालकसक्तमुक्ताजालमिवालक्ष्यते ते वाक्यार्थः ॥

ध्वजपटं मढनस्य धनुर्भृतश्छविकरं मुखचूर्णमृतश्चियः ।

कुसुमकेसररेणुमलिव्रजाः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥ ४५ ॥

अलिव्रजाः पृथ्वनिवहाः धनुर्भृतः धानुषस्य मढनस्य कामस्य ध्वजपटं पताकाभूतम् । ऋतुश्चियः वसन्तलक्ष्म्याः छविकरं शोभाकरं मुखचूर्णं मुखा-

? संततया-संगतरागया इ ० । नवमलिका 'नवमालिका' इ., विलासिना-विलासिनः 'इ. च पा० । २ कामिनास्मितमपि मयगन्धसनाथं अधररागयुक्तं च भवति । ३ 'निषेधिभिः' इ. पा० । ४ वसन्ते हि रस्त्वरुधारणं कर्विभव्यते । तथा च कुमारसंभवे--'वासो वसाना-तरुणाकरागम्' इति । (३. ५४), ५ रूपकालंकारः । उपमानेन यनन्वमुपमेयस्य रूप्यते । गृणानां रूपतां दृष्टा रूपकं नाम तद्रिदुः । इ. है० ।

लंकार्णभूतं [सपवनोपवनोत्थितं] सपवनं पवनेन सहितं वदुपवनं तस्मिन्नुत्थितम् । कुसुमानां केसरेषु किञ्चल्केषु यो रेणुस्तम् [कुसुमकेसररेणुम्] । अन्दयुः अन्वगच्छन् । योत्तरेष्ट ॥

अनुभवन्नवदोलमृत्सवं पदुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।

अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामवलाजनः ॥ ४६ ॥

नवा दोला भ्रेष्टा यस्मिन्स्तं नवदोलम् ऋतूत्सवं वसन्तोत्सवम् अनुभवन् अवलाजनः पदुरपि निपुणोपि प्रियकण्ठस्य जिघृक्षया ग्रहीतुमालिङ्गितुमिच्छया [प्रियकण्ठजिघृक्षया] आसनरज्जुपरिग्रहे पीठरज्जुप्रहणे भुजलतां बहुलतां जलतां शैथिल्यम् । डेलयोरभेदः । अनयत् । दोलाक्रीडामु पतनमयनाटितकेन प्रियकण्ठमाश्रिष्यदित्यर्थः ॥

त्यजत मानमलं वत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।

परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥ ४७ ॥

वत इत्यामन्त्रणे । ‘खेदानुकम्पासंतोपविस्मयामन्त्रणे वत ।’ इत्यमरः । वत अङ्गनाः । मानं कोर्पं त्यजत । तदुक्तम्—‘स्त्रीणामीर्ध्यकृतः कोपो मानोऽन्यासद्विनि प्रिये ।’ इति । विग्रहैः विरोधैः अलम् विग्रहो न कार्यं इत्यर्थः । गतम् अतीतं चतुरम् उपभोगक्षमं वयः यौवनं पुनः न एति नागच्छति । इति एवंल्पे स्मरमते स्मराभिप्राये । ‘नपुंसके भावे क्तः’ । परभृताभिः कोकिलाभिः निवेदिते सति इव वधूजनः रमते स्म रेमे । कोकिलाकूजितोऽपित्तस्मरः स्त्रीजनः कामशासनमयादिवोच्चृद्भूतमखेलदित्यर्थः ॥

अथ यथासुखमार्त्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः ।

नरपतिश्वकमे मृगरथारतिं स मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः ॥ ४८ ॥

अथ अनन्तरम् । मधुं मध्रातीति मधुमद्विष्णुः । संपदादित्वात्किप् । मधुर्वसन्तः । मध्रातीति मथः । पचायन् । मनसो मथो मन्मथः कामः । तेषां संनिभः सदृशः मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः स नरपतिः दशरथः विलासवतीसखः स्त्रीसहचरः सन् । कृतुः प्रासादस्यार्तवः । तस्म् आर्तवमुत्सवं वसन्तोऽसवं यथासुखं समनुभूय मृगरथारतिं मृगयाविहारं चकमे आचकाङ्ग ॥

व्यसनाङ्गदोषं परिहरन्नाह—

परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरूपोथ तदिङ्गितवोधनम् ।

श्रमजयात्परगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥ ४९ ॥

? पटुमपि इ. पा. २ ‘यमकश्चेष्वचिवेषु बवयोर्डेलयोर्न भित्’ इति वचनात् । ३ अयमेव भाव उक्तान्यप्रकारेण कुमारे—चूताङ्गुकारास्वादकषायकाटः पुस्तकोकिलो यन्मधुरं तुकूज । मनस्त्रीमानविधातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥ इति । ५ ‘करोति सा’ इ. पा० ।

असौ मृगया । चललक्ष्याणि मृगगवयादीनि । तेषां निपातने [चललक्ष्यनिपातने] परिचयम् अभ्यासं करोति । भयरुपोः भयकोधयोः तदिङ्गितबोधनं तेषां चललक्ष्याणामिङ्गितस्य चेष्टितस्य भयादिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति । तनुं शरीरं [श्रमजयत्] श्रमस्य जयानिरासात् प्रगुणां प्रकृष्टलाघवादिगुणवतीं च करोति । अतः हेतोः सचिवैः अनुमतः अनुमोदितः सन् यथौ । सर्वे चैतद्युद्धोपयोगीत्यतस्तदपेक्षया नृगयाप्रगृतिः । न तु व्यसनितयेति भावः ॥

मृगवनोपगमक्षमवेषभृद्धिपुलकण्ठनिषक्तशरासनः ।

गगनमश्वखुरोद्धतरेणुभिर्वृसविता स वितानमिवाकरोत् ॥ ५० ॥

[मृगवनतोपगमक्षमवेषभृद्ध] मृगाणां वनं तस्योपगमः प्राप्तिः । तस्य क्षमर्ह वेषं विभर्त्तांति स तथोक्तः । मृगयाविहारानुगुणवेषधारीत्यर्थः । विपुलकण्ठे निषक्तशरासनो लम्बन्वा [विपुलकण्ठनिषक्तशरासनः] । ना सवितेव वृसविता पुष्टव्रेष्टः । उपमितसमासः । स राजा अश्वखुरोद्धतरेणुभिः गगनं वितानं तुच्छमसद् इव अकरोत् । गगनं नालक्ष्यतेत्यर्थः । ‘वितानं तुच्छमन्दयोः’ इति विश्वः । अथ वा सवितानम् इत्येकं पदम् । सवितानमुल्लोचसहितमिवाकरोत् । ‘अद्वी वितानमुल्लोचः’ इत्यमरः ॥

ग्रथितमौलिगसौ वनमालया तरुपलाशसर्वांतनुच्छदः ।

तुरगवलगनचञ्चलकुण्डलो विरुचे रुचेष्टिभूमिषु ॥ ५१ ॥

वनमालया वनपुष्टसजा ग्रथितमौलिः वद्धभिमळः [तरुपलाशसर्वांतनुच्छदः] तहाणं पलाशैः पत्रैः सर्वणः समानस्तनुच्छदो वर्म यस्य स तथोक्तः । इदं च वर्मणः पलाशसावर्याभिधानं मृगादीनां विश्वासार्थम् । तुरगस्य वलानेन गतिविशेषेण चञ्चलकुण्डलः [तुरगवलगनचञ्चलकुण्डलः] । असौ दशरथो रुचेष्टिभूमिषुपैथेष्टिताश्वरिताया भूमयस्तासु [रुचेष्टिभूमिषु] विरुचे विदियुते ॥

तनुलताविनिवेशितविग्रहा भ्रमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः ।

दद्यशुरव्वनि तं वनदेवताः सुनयनं नयनन्दितकोसलम् ॥ ५२ ॥

तनुषु लतासु विनिवेशितविग्रहाः संक्रमितदेहाः [तनुलताविनिवेशितविग्रहाः] । ब्रह्मेरु संक्रमिता ईक्षणवृत्तयो दद्यव्यापारा यासां ताः [भ्रमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः] वनदेवताः सुनयनं सुलोचनं [नयनन्दितकोसलम्]

१ ‘जितभ्रमत्वं ज्यायाम आममेदःकफक्षयः । चलस्थिरेषु लक्ष्येषु बाणसिद्धिरनुज्ञा । मृगयायां गुणानेतान्वदन्ति नयविनमाः’ ॥ का. नी १५-२६. अनुरूपवर्णनं शाकुन्तले-मेदच्छेदकृशीदरं लघुभवत्युत्थानवीर्यं वपुः सत्त्वानामापि लक्ष्यते विकृतिमचिन्तं भयकोधयोः । उत्कर्षः स च धन्विनां यदिष्ववः सिद्ध्यन्ति लक्ष्ये चले मिथ्यैव ध्यसनं वदन्ति मृगयामीद्विन्मोदाः कुतः ॥ इ. २ ‘दुरोद्धुत-द्धत’ ॥ पा० । ३ ‘पत्रपुष्टमयीमाला वनमाला प्रकीर्तिता’ इ. चा० ४ ‘तरुलता’ इ. गा० ।

नयेन नीत्या नन्दितात्तोषिताः कोसला येन तं दशरथम् । अध्वनि ददशुः । प्रसवपावनतया तं देवता अपि गूढवृत्त्या ददशुरित्यर्थः ॥

श्वगणिवागुरिकैः प्रथमास्थितं व्यपगतानलदस्यु विवेश सः । स्थिरतुरंगमभूमि निपानवन्मृगवयोगवयोपचितं वनम् ॥ ५३ ॥

स दशरथः । शुनां गणः स एषामस्तीति श्वगणिनः श्वग्राहिणः तैः । वागुरा मृगवन्वनरज्जुः । ‘वागुरा मृगवन्वनी’ इत्यमरः । तया चरन्तीति वागुरिका जालिकाः । ‘चरति’ इति ठक्क्रत्ययः । ‘द्वौ वागुरिकाजालिकौ’ इत्यमरः । तैश्च [श्वगणिवागुरिकैः] प्रथमास्थितमधिष्ठितम् [प्रथमास्थितम्] । [व्यपगतानलदस्यु] व्यपगता अनला दावामयो दस्यवस्तस्कराश्च यस्मात्तथोक्तम् । ‘दस्युतस्करमोपकाः’ इत्यमरः । ‘कारयेद्वनविशेषधनमादौ मातुरन्तिकमपि प्रविविश्वुः । आप्तशारूप्यनुगतः प्रविशेद्वा संकटे च गहने च न तिष्ठेत् ॥’ इति कामन्दकः । स्थिरा ददा पङ्कादिरहिता तुरंगमयोग्या भूर्मिर्यस्य तत् [स्थिरतुरंगमभूमि] । निपानवद् आहावस्तुक्तम् । ‘आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।’ इत्यमरः । मृगैर्हरिणादिभिर्वयोभिः प्रक्षिप्तिर्गवयैर्गोसद्वैशूरणरप्यपशुविशेषैश्चोपचितं समृद्धं [मृगवयोगवयोपचितम्] वनं विवेश प्रविष्टवान् ॥

अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं कनकपिङ्गतदिदुणसंयुतम् ।

धनुरधिज्यमनाधिरूपापदे नरवरो रवरोपितकेसरी ॥ ५४ ॥

अथ अनाधिः मनोध्यथारहितः नरवरः नस्त्रेषुः । [रवरोपितकेसरी] रवेण धनुषङ्कारेण रोषिताः केसरिः सिंहा येन स राजा । कनकमिव पिङ्गः पिशङ्गो यस्त-डिदेव गुणो मौर्वा तेन संयुतं [कनकपिङ्गतदिदुणसंयुतं] त्रिदशायुधम् इन्द्रचापं नभस्यः भाद्रपदमासः इव । ‘स्युर्नेमस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।’ इत्यमरः । अधिज्यम् अधिगतमौर्वाकं धनुः उपाददे जग्राह ॥

तस्य स्तनप्रणायिभिर्मुहुरेणशावै-

व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।

आर्विभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां

यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम् ॥ ५५ ॥

स्तनप्रणायिभिः स्तनप्रणायिभिः एणशावैः हरिणशिशुभिः । ‘पृथुकः शावकः शिशुः’ इत्यमरः । मुहुः [व्याहन्यमानहरिणीगमनं] व्याहन्यमानं तद्रत्सलतया तद्रमनानुपारेण मुहुः प्रतिपिध्यमानं हरिणीनां गमनं गतिर्यस्य तत् । कुशा गर्भे येषां तानि

१ ‘क्षुण०-गुण०’ इ. प्रथमास्थितं-‘प्रथमाभितम्’ इ. पा० । २ ‘संगतम्’ इ. पा० । ३ अत्र समानार्थाः श्वेतांशाः शाकुनत्ले-‘शब्दैरर्धावलीटः’ अमविवृतमुखब्रह्मशिभिः कीर्णवत्त्वा’ इ. पा० । ‘अस्यान्तिकमायान्ति शिशुना स्तनप्रणायिना सृग्ना रुदा । तामयमनन्यटृष्णिर्भेद्यां-विलोक्यन्ते ॥ इ. च ।

मुखानि यस्य तत् कुशग्रन्थमुखम् । तस्य यूथस्याग्रेसरः पुरःसरो गर्वितो दृपथ
कृष्णसारो यस्य तत् [तदग्रस्तरगर्वितकृष्णसारम्] मृगाणां यूथं कुलम् ।
‘ सजातीयैः कुलं यूथं तिरथां पुण्यपुंसकम् । ’ इत्यमरः । तस्य दशरथस्य पुरस्ताद् अग्रे
आविर्बभूव । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥

तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राजा
तूणीमुखोद्भृतशरेण विशीर्णपङ्कि ।

श्यामीचकार वनमाकुलद्वाष्टिपाते-

वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवांद्रेः ॥ ५६ ॥

जवनो जवशीलः । ‘ ऊर्चकम्ब्य—’ इत्यादिना युच्चप्रत्ययः । ‘ तरस्वी त्वरितो वेगी
प्रजवी जवनो जवः । ’ इत्यमरः । तं वाजिनमध्यं गतेनाहृषेन [जवनवाजिगतेन] ।
तूणीमुखिः । ‘ बहादिम्बन्ध्य—’ इति द्वियां ढीप् । तस्या मुखाद्विवरादुद्भृतशरेण [तूणी-
मुखोद्भृतशरेण] राजा प्रार्थितम् अभियातम् । ‘ याच्चायामभियाने च प्रार्थ-
ना कथ्यते वृ॒यैः । ’ इति केशवः । अत एव विशीर्णा पङ्किः संघीभावे यस्य तत् [वि-
शीर्णपङ्कि] । तद मृगयूथं कर्तुं । आद्रेः भयादश्रुसिक्तेराकुला भयचकिता ये दृष्टिपा-
तास्तैः [आकुलद्वाष्टिपाते:] वातेरितोत्पलदलप्रकरैः पवनकम्पितेन्दीवरद-
लभृन्दैः इव । वनं श्यामीचकार ॥

लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः

प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।

आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी

वाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार ॥ ५७ ॥

[हरिप्रभावः] हरिरिन्द्रो विष्णुर्वा । तस्येव प्रभावः सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः ।
धन्वी धनुष्मान् स शृः । लक्ष्यीकृतस्य वेदुमिष्टस्य हरिणस्य स्वप्रेयसः देहं
व्यवधाय अनुरागादन्तर्धाय स्थिताम् । ‘ सह चरतीति सहचरी । पचादिषु चरते-
श्चिकरणान्डीप् । यथाह वामनः—‘अनुचरीति चरेष्टित्वात् ’ इति । तां सहचरीं हरिणीं
प्रेक्ष्य कामितया स्वयं कामुकत्वात् कृपामृदुमनाः करुणाद्विचितः सन् । आक-
र्णकृष्टमपि दुष्प्रतिसंहरमपीन्यर्थः । वाणं प्रतिसंजहार । नैपुण्यादित्यर्थः । नैपुण्यं
तु धन्वीत्यनेन गम्यते ॥

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः

कर्णान्तमेत्य विभिदे निविडोऽपि मुष्टिः ।

त्रासातिमात्रचद्गुलैः स्मरयत्सु नेत्रैः

प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥ ५८ ॥

१ कृष्णेन सारः शब्दः । कृष्णशारं इति पाठे कृष्णश्चासौ शारश्च । २ ‘ अभः ’ इ० चा०
३ इ० दिनकरादयः पठन्ति । ३ ‘ स्मरतः मुनेत्रैः ’ इ० पा०

त्रासाद्यादतिमात्रचदुलैरत्यन्तचब्लैः [त्रासातिमात्रचदुलैः] [सु] नेत्रैः प्रांद-
प्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि प्रगल्भकान्ताविलोचनविलासव्यापारान्साद्यात् स्मर-
यत्सु [स्मरतः] । अपरेष्वपि सृगेषु शारान्मुक्षोः मोक्षमिच्छोः तस्य नृपस्य
निविडः दृढः अपि सुष्टुः कर्णान्तमेत्य प्राण्य विभिदे । स्वयमेव भियते सम ।
भिदेः कर्मकर्त्तरि लिद् । कामिनस्तस्य प्रियाविभ्रमसमृतिजनितकृपातिरेकान्मुष्टिभेदः । न-
त्वनैपुण्यादिति तात्पर्यार्थः ॥

उत्तस्थुपः शिशिरपल्वलपङ्कमध्या-
न्मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम् ।

जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं

सुव्यक्तमार्दिपदपङ्किभिरायताभिः ॥ ५९ ॥

स तृपः [मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम्] मुस्ताप्ररोहाणां मुस्ताङ्कुराणां
कवला ग्रासाः । तेपामवयैः श्रमविग्रुतमुखश्रंशिभिः शक्लैरनुकीर्ण व्यासम् । आयताभिः
र्दीर्घाभिः आर्द्धपदपङ्किभिः सुव्यक्तम् । शिशिरपल्वलपङ्कमध्याद् उत्तस्थुपः
उत्थितस्य द्रुतवराहकुलस्य पलायितवराहयूथम्य मार्गं जग्राह अनुसार ॥

तं वाहनादवनतोत्तरकायमीप-

दिव्यन्तमुद्धतसटाः प्रतिहन्तुमीषुः ।

नात्मानमस्य विविदुः सहसा वराहा

वृक्षेषु विद्धमिषुभिर्जगनाश्रयेषु ॥ ६० ॥

वराहाः । वाहनाद् अश्वाद् ईषद् अवनतोत्तरकायं किञ्चिदानतपूर्वकायं वि-
ध्यन्तं प्रहरन्तं तं तृपम् । उद्धतसटाः ऊर्ध्वकेसराः सन्तः । ‘सटा जटाकेसरयोः’ इति
केशवः । प्रतिहन्तुम ईषुः प्रतिप्रहर्तुमेच्छन् । अस्य तृपस्य ईषुभिः सहसा जघनाना-
माश्रयेष्ववश्मेषु [जघनाश्रयेषु] वृक्षेषु विद्धम् आत्मानं न विविदुः । एतेन वरा-
हाणां मनस्त्वितं तृपस्य हस्तलाघवं चोक्तम् ॥

तेनाभिवातरभसस्य विकृष्य पत्री

वन्यस्य नेत्रविवरे महिपस्य मुक्तः ।

निर्भिद्य विग्रहमशोणितलिपुद्ध-

स्तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ॥ ६१ ॥

? ‘सपीद’ इ०, मुस्ता०-‘गुञ्जा, गुन्द्रा०’ इ० च पा० । २ कोडानां मुस्ताप्रियत्वे हि
प्रसिद्धम् । तथा च शाकु—‘विथम्बं क्रियतां वराहनतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले’ इ० । ३ ‘ते’
इ. उद्धत०—‘उद्धत०’ इ० पा०

अभिघाते नमस् औत्सुक्यं यस्य तस्य [अभिघातरभस्स्य] । अभिहन्तुमुयतस्येत्यर्थः । वन्यस्य वने भवस्य महिषस्य नेत्रविघरे नेत्रमध्ये तेन नृपेण विकृष्ट्य आकृष्ट्य मुक्तः पत्री शरः विग्रहं महिषदेहं निर्भिद्य विदार्य । [अशोणितलिपपुङ्खः] शोणितलिपो न भवनात्यशोणितलिपः पुङ्खो यस्य स तथोक्तः सन् तं मदिपं प्रथमं पांत्याम् आस । स्वयं पश्चात्पपात । ‘कृञ्जानुप्रयुज्यते लिटि’ इत्यन्नानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृन्यर्थत्वात् ‘पातयां प्रथममास’ इत्यपप्रयोग इति पाणिनीयाः । यथाह वार्तिकारः—‘विपर्यासनिवृत्यर्थं व्यवहितनिवृत्यर्थं च’ इति ॥

प्रायो विपाणपरिमोर्पलघूत्तमाङ्गा-
न्वङ्गांश्चकार नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः ।
शृङ्गं स द्विविनयाधिकृतः परेपा-
मत्युच्छ्रितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥ ६२ ॥

वृपतिः निशितैः क्षुरप्रैः शरविशेषैः खड्डान् खड्डाल्यान्मृगान् । ‘गण्डके खड्डखड्डिनौ’ इत्यमरः । प्रायः वाहुल्येन विपाणपरिमोर्पेण शृङ्गभड्डेन लघून्यगुरुप्युत्तमाङ्गानि शिरांसि येषां तान् [विपाणपरिमोर्पलघूत्तमाङ्गान्] चकार । न त्वधीदित्यर्थः । कुतः । द्विविनयाधिकृतः दुष्टनिप्रहनियुक्तः स राजा परेषां प्रतिकूलानाम् अत्युच्छ्रितम् उत्रतं शृङ्गं विषाणं प्राधान्यं च । ‘शृङ्गं प्राधान्यसान्वोक्तं’ इत्यमरः । न ममृषे न सेहे । दीर्घमायुः जीवितकालम् । ‘आयुर्जीवितकालो ना’ इत्यमरः । तु न ममृष इति न । किं तु ममृष एवेत्यर्थः ॥

व्याघ्रानभीरभिमुखोत्पतितान्गुहाभ्यः
फुल्लासनाग्रविटपानिव वायुरुग्णान् ।
शिक्षाविशेषलघुहस्ततया निमेषा-
त्तूणीचकार शरपूरितवक्रन्धान् ॥ ६३ ॥

अभीः निभाँकः स धन्वी गुहाभ्यः अभिमुखमुत्पतितान् [अभिमुखोत्पतितान्] । वायुना स्त्राणान्भमान् [वायुरुग्णान्] । फुल्ला विकसिताः । ‘अनुपसर्गात्कुलक्षीवकृशोल्लाघाः’ इति निष्ठातकारम्य लत्वनिपातः । येऽसनस्य सर्जन्वक्षस्य । ‘सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः’ इत्यमरः । अग्रविटपास्तान् [फुल्लासनाग्रविटपान्] इव स्थितान् । इषुधिभूतानित्यर्थः । व्याघ्राणां वित्रस्त्रपत्वादुपमाने फुलविशेषणम् । शरैः पूरितानि वक्ररन्ध्राणि येषां नान् [शरपूरितवक्रन्धान्] व्याघ्रान् । शिक्षाविशेषेणाभ्यासातिशयेन लघुहस्ततया

? पातयां प्रथममासेति व्यवहितोनुप्रयोगः कवेः प्रमादः । यदा पातं यातीति पातयाः । ऊन्दसो विच । ते पातयां पातं गच्छन्तं महिषं शरः आस प्राप्तवान् । अस गतिदीप्यादानेषु । इ० चा० २ ‘परिमोक्ष’ इ०, अत्युच्छ्रितं-अभ्युच्छ्रितं इ०, तु—‘च’ इति च पा०, ३ भग्नान् इ०पा०

क्षिप्रहस्ततया [शिक्षाविशेषपलघुहस्ततया] निमेपात् तूणीचकार । तर्णं शैः
पूरितवानित्यर्थः ॥

निर्धातोग्रैः कुञ्जलीनाञ्जिवांसुज्यानिर्घोपैः क्षोभयामास सिंहान् ।
नूनं तेपामभ्यमूयापरोऽभूद्वीर्योदये राजशब्दे मृगेषु ॥ ६४ ॥

कुञ्जेषु लीनान् [**कुञ्जलीनान्**] । ‘निकुञ्जकुञ्जौ वा क्षीवे लतादिपिहितोदरे ।’ इत्य-
मरः । **सिंहान् जिघांसुः हनुमच्छुः** । निर्धातो व्योमोत्थित औत्पत्तिकः शब्दविशेषः ।
तद्दुग्रैः रैद्रैः [**निर्धातोग्रैः**] ज्यानिर्घोषैः मौर्वीशवैः क्षोभयामास । अत्रोप्रे-
क्षते-तेपां सिंहानां संवन्धिभिः वीर्योदये उन्नते [**वीर्योदये**] मृगेषु विषये यो राज-
शब्दस्तस्मिन् [**राजशब्दे**] अभ्यसूयापरः अभूत् नूनम् । अन्यथा कथेतान-
न्विष्य हन्यादित्यर्थः । ‘मृगाणाम्’ इति पठे समासे गुणभूतवाद्राजशब्देन संवन्धो दुर्घटः ।
शालिनी वृत्तम्—‘शालिन्युक्ता भौतौ तगौ गोऽविधिलेकैः’ इति लक्षणात् ॥

तान्दत्वा गजकुलवद्वतीत्रवैरान्काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान् ।
आत्मानं रणकृतकर्मणां गजानामानृण्यं गतमिव मार्गण्ठरमंस्त ॥ ६५ ॥

काकुत्स्थः दशरथः । गजकुलेषु वद्वं तीत्रं वैरं येषां तान् [**गजकुलवद्वतीत्रवै-रान्**] । कुटिलेषु नखाग्रेषु लग्नमुक्ता गजकुम्भैमौक्किकानियेषां तान् [**कुटिलनखाग्रलग्नमुक्तान्**] । तान् **सिंहान् हत्वा** । आत्मानं [**रणकृतकर्मणां**] रणेषु कृतकर्मणां
कृतोपकाराणां गजानाम् आनृण्यम् अनृण्यत्वं मार्गणैः शैः । ‘मार्गणे याचके शरे’
इति विश्वः । गतं प्राप्तवन्तम् इव अमंस्त मेने ॥

चमरान्परितः प्रवर्तिताश्वः कच्चिदाकर्णविकृष्टभल्लवर्पी ।

नृपतीनिव तान्वियोज्य सद्यः सितवालव्यजनैर्जगाम शान्तिम् ॥ ६६ ॥

कच्चित् चमरान्परितः । ‘अभितःपरितःसमया—’ इत्यादिना द्वितीया । प्रवर्तिता-
श्वः प्रधाविताश्वः । [**आकर्णविकृष्टभल्लवर्पी**] आकर्णविकृष्टभल्लविषेषान्वर्ष-
तीति तथोक्तः स नृपः **नृपतीनिव तान् चमरान् सितवालव्यजनैः शुश्राचामरे:**
वियोज्य विरहय्य सद्यः शान्तिं जगाम । शूराणां परकीयमैश्वर्यमेवासत्यम् । न तु
जीवितमिति भावः । औपच्छन्दसिंकं वृत्तम् ॥

१ वायुनाभिहतो वायूर्यगनाच पतत्यधः । प्रचण्डधोरनिर्घोषो निर्धात इति कथ्यते ॥ यदा
दोऽपः खगस्तः स निर्धातोतिदोषकृत् । इ० पा० १ । २ नाभिसंका न संस्कारां सिंहस्य क्रियते
मृगैः । विक्रमार्जितराज्यस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ इ० हितोपदेशः । ३ गजेन्द्रा हि मुक्ताकरा
इति वर्णयते । तदुक्तं रत्नपरीक्षायाम्-करीन्द्रजीवमूतवराहशाङ्कमत्याहिशुक्युडवेषुजानि । मु-
क्ताकरानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्युडवेषवे भूरि ॥ कुमारसंभवेष्यवं वर्णनं दृश्यते-पदं
तुषारस्त्रुतिधौतरनं यस्मिन्द्रढापि हतद्विपानाम् । विदन्ति मार्गं नखरन्त्रमकैर्मुक्ताकलैः केसरिणां
किराताः ॥ ४ ‘विवर्तिताश्वः’ इति, ‘द्रुतमन्वयत वृचिष्व मृथं चमराणां शरलग्नवालधीनाम् ।’
इ० च पा० ५ ‘नृपतीनिव तान्वियोज्य शान्तिं सितवालव्यजनैर्वियोज्य सद्यः’ इति च पा० ।

अपि तुरगसमीपादुत्पतनं मयूरं
न स रुचिरकलापं वाणलक्ष्यीचकार ।
सपदि गतमनस्कथित्रमाल्यानुकीर्णे

रतिविगलितवन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥ ६७ ॥

स तृपुः तुरगसमीपाद उत्पतन्तमपि । सुप्रहारमधीत्यर्थः । रुचिरकलापं भासुरव-
ईम् । मध्यामतिशयेन रौतीति मयूरो वर्ही । पृष्ठोदारदित्वात्साधुः । तं [मयूरं] चित्रेण
माल्येनानुकीर्णे [चित्रमाल्यानुकीर्णे] । रत्नै विगलितवन्धे [रतिविगलितवन्धे]
प्रियायाः केशपाशे सपदि गतमनस्कः प्रवृत्तचित्तः । ‘उरःप्रभृतिभ्यः कप्’ इति
कप्रत्ययः । न वाणलक्ष्यीचकार । न प्रजहारेत्यर्थः ॥

तस्य कर्कशविहारसंभवं स्वेदमाननविलग्नजालकम् ।

आच्चाम सतुपारंशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥ ६८ ॥

[कर्कशविहारसंभवं] कर्कशविहारादतिव्यायामात्संभवो यस्य तम् । आनने विल-
ग्नजालकं बद्धकदम्बकं [आननविलग्नजालकं] तस्य तृपस्य स्वेदम् । सतुषार-
शीकरः शिशिराम्बुकणसहितः । भिन्ना निर्दिलिताः पल्लवानां पुयः कोशा येन स [भिन्न-
पल्लवपुटः] । वनानिलः आच्चाम । जहारेत्यर्थः । रथोद्धता त्रृतमेतत् । तद्वक्ष-
णम्—‘रामराविह रथोद्धता लगौ’ इति ॥

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।

परिवृद्धरागमनुवन्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ ६९ ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मनः विस्मृतमन्यत्करणीयं कार्यं येन तं [विस्मृतान्यक-
रणीयम्] । विस्मृतात्मकार्यान्तरमित्यर्थः । सचिवावलम्बिता धृता धूर्यस्य तं [सचि-
वावलम्बितधुरम्] । ‘कृष्णपूरव्यूः गथामानक्षे’ इति समासान्तोऽच्चप्रत्ययः । अनुब-
न्धसेवया संततसेवया परिवृद्धो रागो यस्य तं [परिवृद्धरागं] धराधिपम् ।
मृग्यन्ते यस्यां मृगा इति मृगाया । ‘परिचर्यापरिसर्यामृग्याटाव्यादीनामुपसंख्यानम्’ इति
शप्रत्ययान्तो निपातः । चतुरा विदग्धा कामिनी इव । जहार आचकर्ष । ‘न जातु
कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥’ इति भावः ॥
मुमङ्गली त्रृतम् ॥

सै ललितकुसुमप्रवालशश्यां ज्वलितमहौपधिर्दीपिकासनाथाम् ।

नरपातिरतिवाह्यांवभूव क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥ ७० ॥

स नरपतिः । ललितानि कुमुमानि प्रवालानि पल्लवानि शश्या यस्यां तां
[ललितकुसुमप्रवाल गृथ्या र । ज्वलितमहौपधीभिरेव दीपिकाभिः सनाथां

१ मुकेश्याः इ. पा०, कलापर्यं केशपाशसादृश्यमुक्तं विक्रमोर्बेशीयोपि—रतिविगलितवन्धे
केशाहस्ते मुकेश्याः सनि कुसुमसनाथ इन्करोत्येष वर्ही । इति । २ ‘सतुषारशीतिलः’ इ० पा०
३ ‘मुलालित०’ इ. पा. ।

[उवलितमहौपधिदीपिकासनाथाम्] । तत्प्रधानामित्यर्थः । त्रिशासा रात्रि-
क्राच्चिद् असमेतपरिच्छुद्दिः । परिहृतपरिजनः सन्नियर्थः । अतिवाहयांवभूव गम-
यामास । पुष्पिताम्रा वृत्तम् ॥

उपसि सं गजयूथकर्णतालैः पदुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः ।

अरमत मधुराणि तत्र शृण्वनिवहगविकूजितवन्दिमङ्गलानि ॥ ७१ ॥

उपसि प्रातः पद्मनां पद्मानामिव व्वनियेवां तैः [पदुपटहध्वनिभिः] गजयूथानां
कौरेव तालैर्वायद्यप्रभेदैः [गजयूथकर्णतालैः] विनीतनिद्रः विग्रहनिद्रः स तृपः तत्र
वने मधुराणि [विहगविकूजितवन्दिमङ्गलानि] विहगानां विहंगानां विकूजि-
तन्येव वनिदनां मङ्गलगतानि शृण्वन् अरमत ॥

अथ जातु रुरोर्घीतवत्मा विपिने पार्वचररलक्ष्यमाणः ।

अरमकेनमुच्चा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरंगमेण ॥ ७२ ॥

अथ जातु कदाचिद् रुरोः मृगस्य गृहीतवत्मा स्वीकृतस्वरूपानः विपिने वने
पार्वचरैः अलक्ष्यमाणः । तुरंगवेगादित्यर्थः । श्रेण फेनमुच्चा [अरमकेनमुच्चा] ।
सकेन स्वियतेत्यर्थः । तुरंगमेण तपस्विभिर्गाढामवगाढा सेवितां [तपस्विगाढां]
तमसां नाम नदीं सरितं प्राप ॥

कुम्भपूरणभवः पदुरुचैरुच्चचार निनदोऽभसि तस्याः ।

तत्र स द्विरदवृंहितशङ्की शब्दपातिनमिषुं विसर्ज ॥ ७३ ॥

तस्याः तमसायाः अभसि कुम्भपूरणेन भव उत्पन्नः [कुम्भपूरणभवः] ।
पचाश्च । पदुः मधुरः । उच्चैः गम्भीरः निनदः ध्वनिः उच्चचार उदियाय । तत्र
निनदे स तृपः । द्विरदवृंहितं शङ्कत इति द्विरदवृंहितशङ्की सन् । शब्देन शब्दानुसा-
रेण पततीति शब्दपातिनम् इषुं विसर्ज । स्वागता वृत्तम् ॥

नृपतेः प्रतिपिद्मेव तत्कृतवान्यप्लिरथो विलङ्घ्य यत् ।

अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ॥ ७४ ॥

तत् कर्म नृपतेः क्षत्रियस्य प्रतिपिद्मेव निविद्मेव । यद् एतकर्म गजवधरूपं
पाङ्किरथः दशरथः विलङ्घ्य । 'लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् ।' इति
शास्त्रमुलङ्घ्य कृतवान् । न तु विदुषस्तस्य कथमीद्यग्विचोष्टिमत आह— अपथ इति । श्रुत-
वन्तोऽपि विद्वांसोऽपि रजोनिमीलिताः रजोगुणावृताः सन्तः । न पन्था इत्यपथम् ।
‘पथो विभाषा’ इति वा समासान्तः । ‘अपथं नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वम् । ‘अपन्था-
स्तत्वपथं तुल्यम्’ इत्यमरः । तस्मिन् अपथे अमर्गे पदम् अर्पयन्ति हि निक्षिपन्ति हि ।
प्रवर्तन्त इत्यर्थः । वैतालीयं वृत्तम् ॥

१ 'न' ह , विनीतनिद्रः—'विधूत०' इ०, मधुराणि तत्र—'मधुरस्वराणि' इ०, च पा० । २ 'अवि-
स्त्रय' इ०, पा० । ३ उक्तमेवंतत्—तमापतनं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवन्कुमारः । म० ३
श्लो. ८० इत्यत्र । ४ आपदत्युभयन्तोकदूषणी वर्तमानमपथे हि दुर्मतिम् । इति किरा० १३, ६४.

हा तातेति क्रन्दितमाकर्ष्य विष्णु-
स्तस्यान्विष्यन्वेतसंगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्य इवासीक्षितिपोडपि ॥ ७५ ॥

हेत्यातौ । तातो जनकः । ‘हा विषादशुर्गर्तिषु’ इति, ‘तातस्तु जनकः पिता’ इति चामरः । हा तात इति क्रन्दितं कोशनम् आकर्ष्य विष्णुः भग्नोत्साहः सन् । तस्य क्रन्दितस्य [वेतसंगूढं] वेतसंगूढं छन्म् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । तं [प्रभवं] अन्विष्यन् । शल्येन शरेण प्रोतं स्यूतम् [शल्यप्रोतं] । ‘शल्यं शङ्कौ शरे वंशे’ इति विश्वः । सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य स क्षितिपोडपि तापाद् दुःखाद् अन्तःशल्यं यस्य स अन्तःशल्य इव आसीत् । मत्तमयूरं वृत्तम् ॥

तेनावतीर्य तुरगात्प्रथितान्वयेन
पृष्ठान्वयः स जलकुम्भनिष्णुणदेहः ।
तस्मै द्विजेतरतपस्विसुतं स्वलङ्घि-
रात्मानमक्षरपदैः कथयांवभूव ॥ ७६ ॥

प्रथितान्वयेन प्रख्यातवंशेन । एतेन पापभीस्त्वं सूचितम् । तेन राजा तुरगाद् अवतीर्य पृष्ठान्वयः ब्रह्महत्याशङ्कया पृष्ठकुलः । जलकुम्भनिष्णुणदेहः स मुनिपुत्रः तस्मै राजे स्वलङ्घिः अशक्तिवशादर्थोच्चारितेरित्यर्थः । अक्षरप्रायैः पैदैः अक्षरपदैः आत्मानं द्विजेतरथासौ तपस्विसुतश्च तं द्विजेतरतपस्विसुतं कथयांवभूव । न तावैवार्णिक एवाहमास्पि किं तु करणः । ‘वैश्यातु करणः शूद्रायाम्’ इति याज्ञवल्क्यः । कुतो ब्रह्महत्येत्यर्थः । तथा च रामायणे—‘ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् । न द्विजातिरहं राजन्मा भूते मनसो व्यथा । शूद्रायामास्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ॥’ इति ॥

तच्चोदितश्च तमनुदृतशल्यमेव
पित्रोः सकाशमवसन्नदशोर्निनाय ।
ताम्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्र-
मज्जानतः स्वचारितं नृपतिः शशंस ॥ ७७ ॥

तच्चोदितः तेन पुत्रेण चोदितः पितृसमीपं प्रापयेत्युक्तः स नृपतिः अनुदृत-शल्यम् अनुत्पाटितशरम् एव तं मुनिपुत्रम् । अवसन्नदशोः नष्टचक्षुषोः । अन्धयो-रित्यर्थः । पित्रोः मातापित्रोः । ‘पिता मात्रा’ इत्येकरूपः । सकाशं समीपं

१ ‘वैतसंगूढप्रभवं’ इति, प्रेक्ष्य—‘वीक्ष्य’ इ. पा० । २ ‘नोदितः’ इ०, च—‘सः’ इ० च पा० ।

निनाय [च] । इदं च रामायणविश्वम् । तत्र—‘अथाहसेकस्तु देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ । अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥’ इति नदीतीरे एव मृतं पुत्रं प्रति पित्रोरानयनभिधानात् । तथागतं वेतसगृहम् । एकथासौ पुत्रश्चैकपुत्रत्तम् [एकपुत्रम्] । एकग्रहणं पित्रोरनन्यगतिकल्पसूचनार्थम् । तं मुनिपुत्रम् उपेत्य संनिकृष्टं गत्वा अज्ञानतः करित्रित्या स्वचरितं स्वकृतं ताभ्यां मातापितृभ्याम् । कियाग्रहणाच्चतुर्थी । शांस्ककथितवान् ॥

तौ दम्पती वहु विलप्य शिशोः प्रहर्वा
शल्यं निखातमुद्दारयतामुरस्तः ।
सोऽभूत्परासुरथ भूमिपतिं शशाप
हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः ॥ ७८ ॥

तौ जाया च पतिश्च दम्पती । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च विकल्पेन निपातितः । ‘दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ ।’ इत्यमरः । वहु विलप्य भूरि परिदेव्य । ‘विलापः परिदेवनम्’ इत्यमरः । शिशोः उरस्तः वक्षसः । ‘पञ्चम्यास्तसिल्’ । निखातं शल्यं शरं प्रहर्वा राजा उद्दारयताम् उद्धारयामासतुः । स शिशुः परासुः गतप्राणः अभूत् । अथ वृद्धः हस्तार्पितैः नयनवारिभिः एव शापदानस्य जलपूर्वकत्वत्तिरेव भूमिपतिं शशाप ॥

दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोकां
दंन्त्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।
आकान्तपूर्वमिव मुक्तविषं भुजङ्गः
प्रोवाच कोसलपतिः प्रथमापराद्धः ॥ ७९ ॥

हे राजन् भवानपि अन्त्ये वयसि अहमिव पुत्रशोकाद् दिष्टान्तं कालावसानम् । मरणमित्यर्थः । ‘दिष्टः काले च दैवे स्यादिष्म्’ इति विश्वः । अप्स्यति प्राप्स्यति इत्युक्तवन्तम् । आकान्तः पादाहतः पूर्वमाकान्तपूर्वः । मुसुपेति समासः । तम् [आकान्तपूर्वम्] । प्रथममपठुतमित्यर्थः । मुक्तविषम् अपकारिणि पश्चादुत्सर्विषं भुजङ्गभिव स्थितं तं वृद्धं प्रति प्रथमापराद्धः प्रथमापराधी । कर्तरिक्तः । इदं च सहने कारणमुक्तम् । कोसलपतिः दशरथः शापदानात्पश्चादप्येन मुनिं प्रोवाच ॥

शापोऽप्यटृष्टनयाननपद्मशोभे
सानुग्रहो भैँगवता मयि पातितोऽयम् ।
कृष्यां दहन्नापि खलु क्षितिमिन्धनेद्गो
वीजप्रोहजननीं ज्वलनः करोति ॥ ८० ॥

अदृष्टा तनयाननपद्मशोभा नेन तस्मिन् [अदृष्टतनयाननपद्मशोभे] अपुत्रके मयि भगवता पातितः । वज्रप्रायत्वा पातित इत्युक्तम् । अयं पुत्रशोक-

१ उद्दिष्येति चा । जापायित्वा (?) इ. १० । २ ‘अन्त’ इ०, प्रथमापराद्धः—प्रथमपराधः’ इ०. ३ ‘हि भवता’ इ०, कृष्यां—‘कक्षाम्’ इ०, ज्वलनः—‘दहनः’ इ० पा० ।

नियस्तेवंरूपः शापोऽपि सानुग्रहः । गृद्गुमारीवरन्यायेनेष्टावासेन्तरीयकत्वात्सोपकाम
एव । निप्राहकस्याप्यनुग्राहकत्वमर्थान्तरन्यासेनाह—कृष्णामिति । इन्धनैः कौशिरिद्धः प्रज्ञ-
लितः [इन्धनेद्धः] ज्वलनः अभिः कृष्णां कर्वणार्हम् । ‘कदुपधाच्चाकर्त्तपिचृतेः ॥
इति क्यप् । क्षितिं दहच्चपि [वीजप्ररोहजननीम्] वीजप्ररोहाणां वीजाङ्कुराणां
जननीमुत्पादनक्षमां करोति खलु ॥

इत्थंगते गतघृणः किमयं विधत्ता-

वध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन ।

एथान्हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे

पुत्रं परासुमनुगन्तुमनाः सदारः ॥ ८१ ॥

इत्थंगते प्रवृत्ते सति । वसुधाधिपेन राजा गतघृणः निष्कर्षणः । हन्तृत्वान्निष्कृप
इत्यर्थः । अत एव तव वध्यः वधाईः अयं जनः । अयमिति राजां निर्वैदादनादरेण
स्वात्मनिर्देशः । किं विधत्तामित्यभिहितः उक्तः । मया किं विद्येयमिति विज्ञापित
इत्यर्थः । स मुनिः सदारः सभायाः परासुं गतासुं पुत्रम् अनुगन्तुं मनो यस्य सः
अनुगन्तुमनाः सन् । ‘तुं काममनसोरपि’ इति मकारलोपः । हुताशनवतः सामीन्
एथान् काष्ठनि ययाचे । न चात्रात्मघातदोषः । ‘अनुष्टानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य
जीर्यतः । भगवन्निजलसंपातैर्मरणं प्रविधीयते ॥’ इत्युक्तेः ॥

प्रासानुगः सपदि शासनंमस्य राजा

संपाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः ।

अन्तर्निविष्टपदमात्मविनाशहेतुं

शापं दधज्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः ॥ ८२ ॥

प्रापानुगः प्रापानुचरः राजा सपदस्य मुनेः शासनं काष्ठसंभरणरूपं प्रागेकोऽपि
संप्रति प्रापानुचरत्वात् संपाद्य पातकेन मुनिवधरूपेण विलुप्तधृतिर्निष्टोत्साहः [पातक-
विलुप्तधृतिः] सन् । अन्तर्निविष्टपदम् अन्तर्लब्धस्थानम् आत्मविनाशहेतुं
शापम् । अम्बुराशिः और्वे ज्वलनं वडवानलम् इव । ‘और्वस्तु वडवो वडवानलः’
इत्यमरः । दधत् धृतवान्सन् । निवृत्तः । वनादिति शेषः ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिशासकृतौ रथुर्वशे महाकाव्ये
मृगयावर्णनः नाम नवमः सर्गः ।

१ ‘अभिहिते’ इ. पा० । तदर्थमर्थजगते गतत्रयः किमेष ते वध्यजनोऽनुतिष्ठतु । स वह्नि-
संस्कारमयाचत्वात्मनः सदारमूनोर्विदधे च तत्त्वापः ॥ इति क्वचित्पाटः । २ समेयिवान्धुवृषभः
स्वस्त्रिनिकैः स्वमन्दिरं शिथिलधृतिर्निवितिः । मनोगतं गुरुमृषिशापमुद्धरन् क्षयानलं जल-
धिरिवान्तकासपदम् ॥ इति पा० । ३ उर्वण किल अयोनिजुत्रार्थिना ऊर्मीभितस्तत्र ज्वालामयः
पुरुषो जातः । तस्य समुद्र आधार आसीत् । इति श्रुतिः ।

दशमः सर्गः ।

—○○—

आशंसे नित्यमानन्दं रामनामकथामृतंम् ।

मद्भिः स्वश्रवणैर्नित्यं पेयं पापं प्रणोदितुम् ॥

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।

किंचिद्दूनमनूनद्देः शरदामयुतं यथा ॥ १ ॥

पृथिवीं शासतः पालयतः पाकशासनतेजसः । अनूनद्देः
महासमृद्देः तस्य दशरथस्य किंचिद्दूनम् ईषव्युनं शरदां वत्सराणाम् । 'स्याद्वौ वत्सरं
शरत्' इत्यमरः । अयुतं दशसहस्रं यथा । 'एकदशशतसहस्रायष्टुतं लक्षं (नियुतं इ. पा.)
तथा प्रयुतम् । कोट्यर्थुदं च पद्मं स्थानास्थानं दशगुणं स्यात् ॥' इत्यार्थभटः । इदं
च मुनिशापात्परं वेदितव्यं न तु जननात् । 'पठिवैर्वसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ।
दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुर्मर्हसि ॥' इति रामायणविरोधात् । नायमिषेकात्परं
तस्यापि 'सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमारमादिश्य रक्षणविद्या विधिवत्प्रजानाम्' (८:९४)
इति कौमारानुष्ठितत्वाभिधानात्स एव विरोध इति ॥

न चोपलेभे पर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनम् ।

सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोपहम् ॥ २ ॥

स दशरथः पूर्वेषां पितृणाम् क्रणनिर्मोक्षसाधनम् । 'एष च अनृतो यः
पुत्री' इति श्रुतेः । पितृणामृणविमुक्तिकारणम् । सद्यः शोक एव तमस्तदपहन्तीति
शोकतमोपहम् । अत्राभयंकर इतिवुपपदेऽपि तदन्तविधिमाश्रित्य 'अये क्षेत्र-
मसोः' इति उप्रत्ययः । सुताभिधानं सुताख्यं ज्योतिर्नीपलेभे न ग्राप च ॥

अतिष्ठृत्ययापेक्षसंततिः स चिरं नृपः ।

प्राङ्मन्थादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवार्णवः ॥ ३ ॥

[प्रत्ययापेक्षसंततिः] । प्रत्ययं हेतुमेक्षत इति प्रत्ययापेक्षा संततिर्यस्य स तथोक्तः ।
'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविद्यासहेतुपु ।' इत्यमरः । स नृपः । मन्यात् प्राक्
मन्थनात्पूर्वम् अनभिव्यक्ताऽदृष्टा रत्नोत्पत्तिर्यस्य सः [अनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिः]
अर्णव इव । चिरमतिष्ठत् । सामद्रयभावाद्विलम्बो न तु वन्ध्यत्वादिति भावः ॥

१ नित्यानन्दपदाभ्यां रामस्य ब्रह्मरूपत्वमूलम् । तथा च श्रुतिः-'सत्यं जाननन्तं ब्रह्म ।
सचिदानन्दं ब्रह्म' इति । २ अमृतशब्दोव शिष्टः । अमृतं पीयूषममृतो मोक्षश्च । तेन च रामक-
थाया मोक्षदानसामर्थ्यं व्यनितम् । ३ पाकों नाम दैत्यविशेषरत्नस्य शासनो हता इन्द्रः ।
वस्तुतस्तु पाकानज्ञान् शास्ति उपदिशति ज्ञानसंप्राप्नकरोतीति तथा । ४. २-३ योर्मृद्ये
क्षेत्रकोयं दृश्यते-मनोर्वशश्चिरं तस्मिन्नभिव्यक्तसंततिः । निमज्ज्य पुनरुत्थास्यग्रदः शोण
इवाभवत् ॥

क्रष्णाद्यस्तस्य सन्तः संतानकाङ्क्षिणः ।

आरेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टत्विजः ॥ ४ ॥

क्रष्णेश्वरादयः । क्रष्णेश्वरो नाम कीर्तिर्विषः । तदादयः । क्रतुमृतौ वा यजन्तीति
ऋत्विजः यात्रिकाः । ‘ऋत्विगदधूक्’ इत्यादिना किबन्तो निपातः । जितात्मानः
जितान्तःकरणाः सन्तः संतानकाङ्क्षिणः पुत्रार्थिनः तस्य दशरथस्य पुत्रीयां
पुच्छनिमित्ताम् । ‘पुत्राच्छ च’ इति छप्रत्ययः । इम्हि यागम् आरेभिरे प्रचक्रमिरे ॥

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपल्लुता हरिम् ।

अभिजग्मुनिंदाधारांश्छायावृक्षमिवाध्वगाः ॥ ५ ॥

तस्मिन्नवसरे पुत्रकामेषिप्रत्यक्षिसमये देवाः । पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान्वीलस्त्यो
रावणः । तेनोपल्लुता: पीडिताः [पौलस्त्योपल्लुताः] सन्तः । निदाधारां वर्षीयुराः ।
अध्वातं गच्छन्तीति अध्वगाः पात्थाः । ‘अन्तात्यन्तात्वदूरपारसर्वानन्तेषु उः’ इति डप्रत्ययः ।
छायाप्रथानं वृक्षं छायावृक्षमिव । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । हरिं विष्णुं अभिजग्मुः ॥

ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः ।

अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेहि लक्षणम् ॥ ६ ॥

ते देवाः च उदन्वन्तं समुद्रम् । ‘उदन्वानुदयौ च’ इति निपातः । ग्रापुः ।
आदिपूरुषः विष्णुः च बुबुधे । योगनिद्रां जहावित्यर्थः । गमनप्रतिबोधयोरविल-
म्बार्थौ वकारौ । तथा हि । अव्याक्षेपः गमयस्याव्यासङ्कः । अविलम्ब इति यावत्
भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्लक्षणं लिङ्गं हि । उक्तं च—‘अनन्यपरता चास्य कार्य-
सिद्धेस्तु लक्षणम्’ । इति ॥

भोगिभोगासनासीनं दद्वशुस्तं दिवौकसः ।

तत्कणामण्डलोदर्चिमिणियोनितंविग्रहम् ॥ ७ ॥

यारोको येवां ते दिवौकसः देवाः । पूर्योदरादित्वात्साधुः । यद्वा दिवशब्दोऽ-
दन्तोऽप्यस्ति । तथा च बुद्धचरिते—‘न शोभते तेन हि नो विना पुरं मश्वता वृ-
त्रवये यथा दिवम्’ । इति । तत्र ‘दिवु क्रीडादौ’ इति॒धातोः ‘इगुपथ—’ इति कः ।
दिवमोक्त एषामिति विग्रहः । भोगिनः शेषस्य भोगः शरीरम् । ‘भोगः सुखे इयादि-

१ क्रष्णस्य शङ्कांसम शृङ्खं यस्य । २ इटि॑ तेहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् । अथवाशरसि
प्रोक्तमर्चं सिद्धौ विधानतः ॥ इन्या० रामा. वा. १५. अ० । उक्तं च तत्त्विरामसंहायाम्—अभये
पुद्रवते पुरोडासामदादशकगालं निर्वैर्दद्विषय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकगालं प्रजाकामोभिरे-
वाहम् प्रजां जनयति बृद्धामिन्दः प्रयच्छाति । का० २ प्र० २ अनु० १. भट्टोक्तमिष्टिलक्षणम्—
जांश्चस्तु चरूणा प्रोक्ता यागस्तु पश्चाना न्मतः । एतच्छेषः क्रतुः प्रोक्तो होमोन्यत्वूजनं स्मृतम् ॥

भृतावहेथ फणकाययोः' इत्यमरः । स एवासनं सिंहासनम् । तत्रासीनसुमक्ष्यम् [भोगि-
भोगासनासीनं] । आसे: शानन् । 'ईदासः' इतीकारादेशः । तस्य भेस्मिनः फणामण्डले
ये उदर्चिष्प उदद्धयः मण्यस्तैर्योतितविग्रहं [तत्कणामण्डलोदर्चिष्मणियोतित-
विग्रहं] तं विणुं ददृशुः ॥

थ्रियः पद्मनिपण्णायाः क्षौमान्तरितमेखले ।

अङ्कुः निक्षितचरणमास्तीर्णकरपद्मवे ॥ ८ ॥

कीदृशं विष्णुम् । पद्मे निपण्णाया उपविष्ट्याः [पद्मनिपण्णायाः] थ्रियः
क्षौमान्तरिता दुकूलव्यवहिता मेखला यस्य तस्मिन् [क्षौमान्तरितमेखले] । आ-
स्तीर्णे करपद्मवौ पाणिपद्मवौ यस्मिन् [आस्तीर्णकरपद्मवे] । [निक्षितचरणम्]
विशेषणद्वयेनापि चरणयोः सौकुमार्यात्कटिमेखलास्पर्शासहत्वं सूच्यते । तस्मिन् अङ्कुः
निक्षितौ चरणौ येन तम् ॥

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् ।

दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥ ९ ॥

पुनः कीदृशम् । प्रबुद्धे विकसिते पुण्डरीके इवाक्षिणी यस्य तं [प्रबुद्धपुण्डरी-
काक्षम्] । दिवसे तु पुण्डरीकमेवाक्षि यस्येति विग्रहः । बालातपेन निभं सद्ग्रामशुकं
यस्य तं [बालातपनिभांशुकम्] । पीताम्बरवरयमित्यर्थः । अन्यत्र बालातपव्याजाशुक-
मित्यर्थः । 'निमो व्याजसदक्षयोः' इति विश्वः । प्रकृष्ट आरम्भो योगो येषां ते प्रारम्भा
योगिनः । तेषां सुखदर्शनं [प्रारम्भसुखदर्शनम्] । अन्यत्र प्रारम्भे आदौ सुखदर्शनम् ॥
शारदं शरत्संबन्धिनं दिवसमिव स्थितम् ॥

प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।

कौस्तुभारूप्यमपां सारं विभ्राणं वृहतोरसा ॥ १० ॥

पुनः किविष्म । प्रभयानुलिप्तमनुजितं श्रीवर्त्सं नाम लाज्जनं येन तं [प्रभानुलिप्त-
श्रीवत्सम्] लक्ष्म्या विभ्रमदर्पणं [लक्ष्मीविभ्रमदर्पणं] कौस्तुभ इत्याख्या यस्य तं
[कौस्तुभारूप्यम्] । अपां समुद्राणां सारं स्थिराशम् । अम्मयमणिमित्यर्थः । वृहता
उरसा विभ्राणम् ॥

वाहुभिर्विटपाकारदिव्याभरणभूषितैः ।

आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥ ११ ॥

१ मेखलायाः कठिनस्पर्शेन चरणकेद्दो मा भूदिति हेतोरित्य० । २ 'प्रकृष्ट' इ० पा०

३ 'भिरतम्' इ. पा० ४ श्रीयुक्तो वर्त्सः श्रीवर्त्सः । श्रीवर्त्सो नाम भगवतो वक्षःस्थलस्थ-
महन्यवलक्षणं श्रेतरोमावर्त्मविशेषः । भृगुपदाधातिच्छ्रिमिति भागवते । कौस्तुभज्योतिरेव श्रीवर्त्स-
इत्यपि तत्रैवोक्तम् । यथा—कौस्तुभव्यपदेशेन रवात्मज्योतिर्विभृत्यजः । तत्परां व्यापीर्णा
साक्षात्श्रीवत्समुरसा विभुः ॥ इ० । ५ कुं भूमि व्यापोत्ताति कुस्तुभः समुद्रस्तस्माज्जातम् ।
६ 'अपां मध्यात्'; 'पयोमध्यात्' इ० पा०

विटपाकारैः शाखाकारैः दिव्याभरणभूषितैः ब्राह्मुभिः उपलक्षितम् । अत एव
अपां सैन्धवीनां सध्ये आविर्भूतमपरं द्वितीयं पारिजातमिव स्थितम् ॥

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।

हेतिभिश्चेतनावैद्विरुद्धीरितजयस्वनम् ॥ १२ ॥

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानाम् अमुराङ्गनागण्डस्थलीनां यो मदरागस्तं विलुप्तन्ति हरन्ताति
नदरागविलोपिनः तैः [मदरागविलोपिभिः] । चेतनावद्विः सज्जैवैः हेतिभिः
उदर्शनादिभिः शश्वैः । 'रवेवार्चिश शश्वं च वह्निज्वाला च हेतयः ।' इत्यमरः । उदीरितज-
यस्वनम् । जयशब्दमुद्गोपयन्तीभिरघ्वदेवताभिरुपास्यमानभित्यर्थः ॥

मुक्तशेषविरोधेन कुलिशत्रणलक्ष्मणा ।

उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुदमता ॥ १३ ॥

मुक्तो भगवत्संनिधानात्यक्तः शेषेणाहीश्वरेण सह विरोधः सहजमपि वैरं येन तेन
[मुक्तशेषविरोधेन] । कुलिशत्रणा अमृताहरणकाल इन्द्रयुद्धे ये वज्रप्रहारस्त एव
लक्ष्माणि यस्य स तेन [कुलिशत्रणलक्ष्मणा] । प्रवद्गोऽञ्जलियेन तेन प्राञ्जलिना ।
प्रवद्गोऽञ्जलियेत्यर्थः । विनीतेन अनुद्रेतेन गरुदमतोपस्थितम् उपासितम् । पुग्र किल
मातलिप्रार्थितेन भगवता तदुहितुर्गुणकेयाः पत्युः कस्यचित्संपर्य गरुदादभयदाने कृते
स्वविपक्षरक्षणक्षुभितं पक्षिराजं त्वद्वोढाहं त्वतो वलाङ्ग इति गर्वितं स्ववामतर्जनीभारेषैव
भृक्तवा भगवान्विनिनायेति महाभारतीयां कथां सृच्यति विनीतेनेत्यनेन ॥

योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः ।

भृगवादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानुषीन् ॥ १४ ॥

योगो मनसो विषयान्तरव्याघ्रतिः । तद्वा या निद्रा तस्या अन्तेऽवसाने विशदैः प्रसन्नः
[योगनिद्रान्तविशदैः] पावनैः शोषनैः अवलोकनैः । सुखशायनं पृच्छन्तीति
सौखशायनिकास्तान् [सौखशायनिकान्] । 'पृच्छतौ सुमातादिभ्यः' इत्युपसंख्याना-
क्षप्रत्ययः । भृगवादीवृष्णीननुगृह्णन्तम् ॥

प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरद्विपाम् ।

अर्थेन तुष्टुवुः स्तुत्यमवाञ्चनसगोचरम् ॥ १५ ॥

१ पारिणः सागराज्ञातः पारिजातः । २ 'मूर्तिमद्भिः प्रहरणः' इ. पा० । ३ 'त्यक्तशे-
षाहीवरेण' इ. वडभस्मतः पाठः । 'गरुडारमयोः शाश्वतिको विरोधः । प्रभुसंनिधौ विरो-
धिनोपि विनीता न वैरायन्ते' इति तद्व्याख्या । ४ स्वात्मनिश्चिति यावत् । उक्तं च कुमारे-
'स्वात्मना कृतिना च त्वमान्मन्येव प्रलीयसे ।' इ. । ५ एवं हरिवंशोपि वर्णनम्—ते शयानं
महात्मानं भवाय जगतः प्रभुम् । उपासाचकिरे विष्णुं देवाः सर्विणणास्तथा ॥ + + . विष्णुं
निद्रामयं योगं प्रविश्च तमसा वृतम् । ते तु ब्रह्मर्थयः सर्वे पितामहपुरोगमाः । विदुस्तं न क्रिच-
म्मुम् क्वचिदासान्नमासर्वं ॥ इ० ।

अथ दर्शनानन्तरं सुराः सुरद्विषाम् अमुराणां शमयित्रे विनाशकाय तस्मै विष्णवे प्रणिपत्य सुत्तयं स्तोत्रार्हम् । 'एतिस्तुशास्त्रदज्जुपः क्षेप्' इति वयप्रत्ययः । वाक्च मनश्च वाङ्मनसे । 'अचतुर-' इत्यच्चप्रत्ययान्तो निपातः । तयोर्गोचरो विषयो न भवतीत्य-वाङ्मनसगोचरः । तमः [अवाङ्मनसगोचरम्] एनं विष्णुं तुमुकुः अस्तुवन् ॥

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु विभ्रते ।

अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥ १६ ॥

पूर्वम् आदौ विश्वसृजे विश्वस्त्रे तदनु सर्गानन्तरं विश्वं विभ्रते पुण्टते । अथ विश्वस्य संहर्त्रे । एवं त्रेधा सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वेन स्थित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै [त्रेधास्थितात्मने] ब्रह्मविष्णुहरात्मने तुभ्यं नमः ॥

ननु कूटस्थस्य कथं त्रैरूप्यमित्याशङ्कौपाधिकमित्याह—

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽभ्रुते ।

देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ १७ ॥

एकरसं मधुरैकरसं दिवि भवं दिव्यं पयः वर्णादकं देशे देशे ऊपरादिदेशेऽन्यात्र सान् रसान्तराणि लक्षणादीनि यथा अभ्रुते प्राप्नोति । एवमविक्रियः निर्विकारः । एकत्वं इत्यर्थः । त्वं गुणेषु सत्त्वादिषु अवस्थाः लक्ष्यत्वादिरूपाः अक्षुये ॥

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ।

अजितो जिञ्चुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ १८ ॥

हं देव त्वममेयः लोकैरियतया 'न परिच्छेदः । मितलोकः परिच्छिन्नलोकः । अनर्थी निःसृहः । आवहतीत्यावहः । पवायन् । प्रार्थनानामावहः कामदः [प्रार्थनावहः] । आजितः अन्यैर्न जितः । जिञ्चुः जयशीलः । अत्यन्तमर्द्यकः अतिमूळमरूपः । व्यक्तस्य स्थलरूपस्य कारणम् [व्यक्तकारणम्] ॥

१ उक्तं च तैतिरीयोपनिषद्—'यतो वाचो निर्वतन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति । २ तथा च श्रुतिः—'यतो वा इमानि भूताने जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशान्ति तदिं-जिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' । इति । स्मृतिश्च—'ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि । रुद्रत्वं संहर-त्यवे तिलोवस्थाः स्वयंभवः ॥' 'दर्शयन्महिमानं त्वं तिमुभिर्मूर्तिभिः प्रमुः । उत्पत्तिस्थिति-नाशानामेकोऽनुः कारणं स्मृतम् ॥' इति शिवपुराणम् । ३ तत्पत्तो निःपाधिकस्वरूपोपि त्वयि लक्ष्यत्वादिव्यवहारो गुणोपाधिनिवन्धन इति भावः । ४ अत्र धूतिः—'सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म' इति । 'यो वै भूमा तदमृतमय यदत्वं तन्मर्त्यम्' इ० आनदोऽन्यं च । ५ अखिलजगतो भगवतः अंशभूतत्वात् । 'पादेष्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतः । ६ अत्र गीतावचनम्—'न मां कर्माणं लिप्मन्त्रिन न मे कर्मफले स्फृहा' । इति । ७ उक्तं च महाभारते—'विष्णुर्विक्रमणादेवा' जयना-जिञ्चुरुच्यते' । इ० । ८ अव्यक्तमत्र सूक्ष्ममत्तानिद्रियं लिङ्गभावं परं ब्रह्म । तदुक्तम्—'अव्य-क्तमिर्त विज्ञेयं लिङ्गभावमत्तानिद्रियम्' । इ० । यदा सोपाधिकं समटित्वं ब्रह्म—'महतः परम-व्यक्तमव्यक्तात्पुरुपः परः' इ० श्रुतेः । अव्यक्तस्य व्यक्तकारणत्वं ईधरगांतवचनम्—अव्यक्ता-इच्यन्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलायन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ इति ।

हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्तिवनम् । दयालुमनंथस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ १९ ॥

हे देव त्वां हृदयस्थं सर्वान्तर्यामितया नित्यसंनिहितं तथापि अनासन्नम् अगम्यरूपत्वाद्विग्रहृष्टं च विदुः । संनिकृष्टस्यापि विप्रकृष्टत्वमिति विरोधः । तथा अकामम् । न कामोऽभिलाषोऽस्य तं परिपूर्णत्वात्रिः स्पृहत्वाच निष्क्रीमम् । तथापि तपस्तिवनं प्रशस्ततपोयुक्तं विदुः । यो निष्कामः स कथं तपः कुरुत इति विरोधः । [परिहारस्तु कृषिरूपेण दुस्तरं तपस्तप्यते ।] दयालुं परदुःखप्रहरणेच्छुं तथापि अनधरस्पृष्टं नित्यानन्दस्वरूपत्वाददुःखिनं विदुः । 'अघं दुरितदुःखयोः' इति विश्वः । दयालुरदुःखी चेति विरोधः । 'ईर्ष्या वृणी त्वसंतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः । परभाग्योपजीवी च पडेते नित्यदुःखिताः ॥' इति महाभारते । पुराणम् अनादिम् अजरं निर्विकारत्वाददक्षरं विदुः । चिरंतनं न जीर्यतीति विरोधालंकारः । उक्तं च— 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधालंकृतिर्मता ।' इति । विरोधेन चालौकिकमहिमत्वं व्यज्यते ॥

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।

सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

त्वं जानातीति ज्ञः । 'इगुणव-' इति क्रत्यवः । सर्वस्य ज्ञः सर्वज्ञः अविज्ञातः । न केनपि विज्ञात इत्यर्थः । त्वं [सर्वयोनिः] सर्वस्य योनिः कारणम् । त्वमात्मन एव भवतीति आत्मभूः । न ते किंचित्कारणमस्तीत्यर्थः । त्वं सर्वस्य प्रभुः [सर्वप्रभुः] त्वमनीशः । त्वमेकः सर्वरूपभाक् । त्वमेक एव सर्वात्मना वर्तस इत्यर्थः ॥

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।

सप्तार्णिर्मुखमाचरव्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१ ॥

हे देव त्वां सर्पमिः सामभी रथंतरादिभिरूपगीतं [सप्तसामोपगीतम्] । 'तद्वितीर्थ-' इत्युत्तरपदसमासः । सप्तानार्णवानां जलं सप्तार्णवजलम् । पूर्ववत्समासः । तत्र शेते यः स सप्तार्णवजलेशयः । तं [सप्तार्णवजलेशयम्] । 'शयवासवासिष्वकालात्'

१ मदया० इति । २ अत्र गीता—वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चारान्तकं च तत् ॥ ३ परिपूर्णकामस्यापि भगवतो दयालुवात् लोकानुग्रहार्थं प्रवृत्तिः । तदुक्तं भगवदीतामु—न मे पार्थोस्ति कर्तव्यं त्रिवूलोकेषु किंचन । नानवासप्रवाप्तव्यं वर्ते एव च कर्मणि ॥ ४० । ४ अत्र माण्डूक्यश्रुतिः—'एष संवेदवर एष सर्वज्ञ एषोन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवात्यर्था हि भूतानाम्' । ५०, ५ 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतेः । ६ 'रथ-न्तरवृहत्सामवामदेव्यवैरुप्यवामवैराजचान्द्रमसामिधानानि तैः । इदं विष्णुरित्यादि विज्ञो-रात्रिमित्यनैवंपीताम्' ॥५० दिनकरः । सतार्णवा वायुपुराणे यथा—क्षीरोदो लवणोदश्च दध्योदश्च घृतोदकः । स्वादुदकः सूरादश्च तर्थवेक्षरतोदधिः ॥ अग्नेः सप्तजिह्वा यथा—काली कराली धूम्र । च लोहिता च मनोजवा । सुलिङ्गिनी विश्वरूपा (रुचीति मुण्डकोपनिषदि) सप्तजिह्वाः प्रकीर्तिंताः ॥ ५० गर्गेः । भवति हिरण्या कनका रक्ता कृज्ञा च सुप्रभा चान्या । अतिरक्ता बहुरूपेति सप्त सप्तार्णिषो जिह्वाः ॥ ५० इलायुधः । भूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यं चेति सप्तलोकाः ॥

इत्यल्लक् । सप्तार्चिर्मुखं यस्य तं सप्तार्चिर्मुखम् । ‘अग्निमुखा वै देवाः’ इति श्रुतेः । सप्तानां लोकानां भूर्भुवःस्वरादीनामेकसंश्रयम् [सप्तलोकैकसंश्रयम्] एवंभूतम् आचरण्युः ॥

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।

चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वतः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ २२ ॥

[चतुर्वर्गफलं] चतुर्णा धर्मर्थकाममोक्षाणां वर्गं तु चतुर्वर्गः । ‘त्रिवर्गो धर्मकामार्थे- ऋतुर्वर्गः समोक्षकैः ।’ इत्यमरः । तत्फलकं यत् ज्ञानम् । चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यामु ताः चतुर्युगाः कालावस्थाः कालपरिमाणम् । चत्वारो वर्णाः प्रकृता उच्चन्ते यस्मिन्निति चतुर्वर्णमयः । चातुर्वर्णप्रचुर इत्यर्थः । तत्प्रकृतवचने मयद् । ‘तद्वितार्थ-’ इत्यादिना तद्वितार्थे विषये तत्पुरुषः । स लोकः । इत्येवं रूपं सर्वं चतुर्मुखात् चतुर्मुखरूपिणः त्वत्तः । जातमिति शेषः । ‘इदं सर्वममृजत यदिदं किञ्चित्’ इति श्रुतेः ॥

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।

ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ २३ ॥

[अभ्यासनिगृहीतेन] अभ्यासेन निगृहीतं विषयान्तरेभ्यो निवर्तितम् । तेन । मनसां योगिनः हृदयाश्रयं हृत्यद्वयं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं विचिन्वन्ति अन्विष्यन्ति । यायन्तीत्यर्थः ॥

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ २४ ॥

न जायत इत्यजः । ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ इति उप्रत्ययः । तस्य अजस्य जन्म- शृण्यस्यापि जन्मम् गृह्णतः । मस्त्यादिरूपेण जायमानस्य । निरीहस्य चेष्टारहि- तस्यापि हतद्विषः शत्रून् हतवतः । जागरूकस्य सर्वसाक्षितया नित्यप्रवृद्धस्यापि स्वपतः योगिनिद्रामनुभवतः । इत्थं विरुद्धचेष्टस्य तव याथार्थ्यं कः वेद वेति । ‘विदो लटो वा’ इति णलादेशः ॥

१ ‘कालावस्था चतुर्युगा,’ सर्वं-‘सर्गः’ ३० पा० । २ ‘चातुर्वर्णं मया यद्युगुणकर्मविभा- गशः ।’ इति भगवद्बचनात् । ब्राह्मणोरयं मुखमासीद्वाहू राजन्यः कृतः । उत्त. तदस्य यद्वैद्यः पद्धत्यां शूद्रोऽजायत । इति श्रुतेश्च । ३ हृदयमनसोभंदे वसिष्ठः-यतो निर्याति विषयो यस्मिंश्च व्र प्रलयीते । हृदयं तद्विजानीयान्मनसः स्थितिकारणम् ॥ ४ तस्मिन्हृदये अनाहताख्यं द्वादशदलं पद्मस्तित । तत्र स्थितमोक्षारूपमीश्वरं योगिनोऽयायन्ति-हृदयेऽनाहतं चक्रं शिवन्य प्रणव- कृतेः । पूजास्थानं तदिन्द्रिन्ति युतं द्वादशभिर्दलैः ॥ उत्तं चान्यत्र—अनाहताख्यं परमं तनुनिभिः यस्मिकार्तितम् । आनन्दसदनं ततु पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥ ब्रह्मणो ज्योतिःस्वन्पत्वे-‘अयं पुरुषः स्वयंज्योतिः’ ‘यद्विमयदणु’ ‘तन्मुक्तं ज्योतिषां ज्योतिः’ इत्यादिक्षुतयः प्रमाणम् । अय विषये भगवतीतावचनम्-अभ्यासयोगयुक्तेन चेत्सा नान्यगमिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थीनुचिन्तयन् ॥ इति । ५ ‘याथान्यम्’ इति पा० । ६ ‘न हि जातो न जायेहं न जनिष्ये कदाचन । क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्फृतः’ ॥ ७ ‘अजोपि सत्रव्ययात्मा-’ ‘अजो नित्यः शाभनायम्’ इत्यादि गीतावचनानि स्वयमेवानुसंधेयानि ।

शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।

पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ २५ ॥

किं च । कृष्णादिरूपेण शब्दादीन्विषयान्भोक्तुम् । नरनारायणादिरूपेण दुश्चरं तपश्चरितुम् । तथा दैत्यमर्दनेन प्रजाः पातुम् । औदासीन्येन ताटस्थेन वर्तितुं च पर्याप्तः समर्थः अस्ति । भोगतपसोः पालनौदासीन्योथ परस्परविरुद्धयोराचरणे त्वदन्यः कः समर्थ इत्यर्थः ॥

बहुधाप्यागमैभिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।

त्वयेव निपतन्त्योद्या जाह्वीया इवार्णवे ॥ २६ ॥

आगमैः त्रीर्णाख्यादिभिर्दर्शनैः बहुधा भिन्नाः अपि सिद्धिहेतवः पुरुषार्थसाधकाः पन्थानः उपायाः । जाह्वीया इमे जाह्वीयाः गाङ्गाः । ‘वृद्धाच्छ’ इति छप्रत्ययः । ओद्याः प्रवाहाः । तेऽप्यागमैरागतिभिर्बहुधा भिन्नाः सिद्धिहेतवश्च । अर्णवे इव । त्वयेव निपतन्ति प्रविशन्ति । येन केनापि रूपेण त्वामेवोपयान्तीत्यर्थः । यथाहुराचार्याः—‘किं बहुना कार्वोऽपि विश्वकर्मेण्युपासते’ इति ॥

त्वयावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।

गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसंनिवृत्तये ॥ २७ ॥

त्वयि आवेशितं निवेशितं चितं यैस्तेषां [आवेशितचित्तानाम्] । तु भ्यं समर्पितानि कर्माणि यैस्तेषां [त्वत्समर्पितकर्मणाम्] । ‘मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुह । मामेवैष्वसि कौन्तेय प्रतिज्ञाने प्रियोऽसि मे ॥ ’ इति भगवद्बैच्यनात् । वीतरागाणां विरक्तानां अभूयःसंनिवृत्तये अपुनरावृत्तये । मोक्षायेत्यर्थः । त्वम् एव गतिः साधनम् । ‘तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’ इति श्रुतेरित्यर्थः॥

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो महादिर्महिमा तव ।

आप्सवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २८ ॥

प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रसाणगम्यः अपि तव मद्यादिः पृथिव्यादिः महिमा ऐश्वर्यम् । अपरिच्छेद्यः इयत्या नावधार्यः । आप्सवावेदः । ‘यतो वा इमानि भूतानि जा-

१ ‘अजामेकां लोहतशुक्रकृष्णामजो द्योको शुष्माणोनुशेते’ इत्यादयः श्रुतयोत्र प्रभाणम् । २ ‘वेदा विभिन्ना स्मृतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम्’ इति विप्रतिपत्रेष्वपि शास्त्राकारेण प्रतिपायस्त्वमेक एव । एकमेव परमेश्वरं त्वां नामन्पादिभेदेन सर्वे उपासते इति भावः । अत्रानुरूपं वचनं पादे—यथाद्विप्रभवा नयः पर्जन्यापूरिताः प्रभो । विश्वान्ति सर्वतः सिन्यु-मःवानस्त्वां तथाखिलाः ॥ महिमस्तोत्रेष्वित्य-व्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति प्रभित्रे प्रस्थाने परमिदमदः पद्यमिति च । रुचीनां वैत्तिक्याद्वृजुकुटिलनानापथञ्जुषां नृणामेको गम्य-स्त्वमासि पयसामर्णव इव ॥ ३ ‘ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मनवरा । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते । तेषामहं समुद्धर्ता दृत्युसंसारसागरात् ॥’ इति वचनाच । वायुपुराणे—देहिनां याः प्रवर्तन्ते प्रातरारभ्य स्वाः क्रियाः । ताश्च विष्णवपैर्णं कुरुनक्तमेपाशा-द्विमुच्यते ॥ ४ श्रेताश्वतरोऽ३.८.

यन्ते इत्यादिश्रुतेः । अनुमानं क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्वित्यादिकम् । ताभ्यः [आसत्वागनुमानाभ्याम्] साध्यं गम्यं त्वां प्रति का कथा । प्रत्यक्षमपि त्वकृतं जगदपरिच्छेद्यम् । तत्कारणप्रत्यक्षस्त्वमपरिच्छेद्य इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वायि ॥ २९ ॥

स्मरणेनैव केवलं कृत्वम् । 'केवलः कृत्वा एकश्च' इति शाश्वतः । पुरुषं स्मर्तारं जनं पुनासि । यतः यदित्यर्थः । अनेन स्मृतिकार्यैव त्वयि त्वद्विषये याः शेषाः अवशिष्टाः वृत्तयः दर्शनस्पर्शनादयो व्यापारास्ताः निवेदितफलाः विज्ञपितकार्याः । तब स्मरणस्यैवैतत्कल्पम् । दर्शनादीनां तु कियदिति नावधारयाम् । इति भावः ॥

उदधेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः ।

स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ ३० ॥

उदधेः रत्नानीव । विवस्वतस्तेजांसीव । दूराणि अवाद्यनसगोचराणि ते चरितानि स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते । निःशोषं स्तोतुं न शक्यन्त इत्यर्थः ॥

अनवासमवासव्यं न ते किंचन विद्यते ।

लोकानुग्रह एवेको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ ३१ ॥

अनवासम् अप्राप्तम् । अवासव्यं प्राप्तव्यं ते तव किंचन किञ्चिदपि न विद्यते । नित्यपरिपूर्णत्वादिति भावः । तर्हि किनिबन्धने जन्मकर्मणी । तत्राह—लोकेति । एको लोकानुग्रह एव ते तव जन्मकर्मणोर्हेतुः । परमङ्काशणिकस्य ते परार्थेव प्रत्यक्षिः । न स्वार्थेत्यर्थः ॥

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संहियते वचः ।

श्रेष्ठ तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ ३२ ॥

तव महिमानम् उत्कीर्त्य वचः संहियते इति यत् । तद् वचःसंहरणं श्रेष्ठ वाग्व्यापारथान्त्या । अशक्त्या कास्त्वयेन वक्तुमशक्यत्वात् वा । गुणानामियत्तया एतावन्मात्रतया न । तेषामानन्त्यादिति भावः ॥

? निरीयो० ३-१; 'यावामूर्मी जनयन्देव एक आस्ते विश्वस्य कर्ता भुवनस्य भोक्ता' इत्यादि-भूतेश्व । २ कलिकल्पमष्टमत्युग्रं नरकातिंप्रदं तृणाम् । प्रयाति विलयं सयः सकृद्यत्रानुसंस्मृतेः ॥ इति विश्वपुराणे । ३ 'तोयनिं' इ०, दूराणि—'दूरेण' इ० च पाठः । ४ 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'यदाचान्युदितम्' इत्यादि शुतोत्र प्रमाणम् । ५. देशकर्मविवाकाशयादिभिरपरामृष्टोपि परमेश्वरः स्वेच्छया लीकिकवैदिकसंप्रदायप्रवृत्त्यर्थं जन्मकर्मणोः प्रवर्तते । यदाह परमेश्वर एव—'यदा यदा हि धर्मस्य लालिभर्वति भारत । अग्रुत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ परिवाणाय साधुनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥" इति ।

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।

भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ ३३ ॥

इति ते सुरास्तम् अथोभूतमक्षजमिन्द्रियं ज्ञानं यस्मिस्तम् अंधोक्षजम् । विष्णुं प्रसादयामासुः प्रसन्नं कुरु । हि यस्मात् परमेष्ठिनः सर्वोत्तमस्य तस्य देवस्य सा देवैः कृता भूतार्थव्याहृतिः भूतस्य सत्यस्यार्थस्य व्याहृतिरुक्तिः । ‘युक्ते इमादावृते भूतम्’ इत्यमरः । न स्तुतिः न प्रशंसामात्रम् । महान्तो हि यथार्थ-वचनसुलभा इति भावः । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । ‘परमे किंत’ इत्युणादिसूत्रेण तिष्ठतोरेनिः । ‘तत्पुरुषे कृति वहुलम्’ इति सप्तम्या अल्पक् । ‘स्थास्थिन्स्थृणाम्’ इति वक्तव्यात्वम् ॥

तस्मै कुशलसंप्रभव्यज्ञितप्रीतये सुराः ।

भयमप्रलयोद्वेलादाचर्ख्युनैर्कृतोदधेः ॥ ३४ ॥

सुराः देवाः । कुशलस्य संप्रदेन व्यज्ञिता प्रकटिता प्रतिर्थस्य तस्मै [कुशलसंप्रभव्यज्ञितप्रीतये] लक्षितप्रसादायेत्वर्थः । अन्यथा अनवसरविज्ञप्तिसुखराणामिव निष्फला स्यादिति भावः । तस्मै विष्णवेऽप्रलये प्रलयाभावेऽप्युद्वेलादुन्मर्यादाव [अप्रलयोद्वेलात्] नैर्कृतो राक्षसः । स एवोदधिः तस्माद् [नैर्कृतोदधेः] भयमाचर्ख्युः कथितवन्तः ॥

अथ वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना ।

स्वरेणोवाच भगवान्परिभूतार्णवधानिः ॥ ३५ ॥

अथ वेलायामविघ्कूले समासनानां संनिकृष्टानां शैलानां रन्ध्रेषु गह्यरेवनुनादिना प्रतिबन्धिता [वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना] स्वरेण परिभूतार्णवधानिः तिरस्कृतसमुदधोषः भगवान् उवाच ॥

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।

वभूव कृतसंस्कारा चरितार्थेव भारती ॥ ३६ ॥

? अधः कृतानि जितानीन्द्रियाणि यैस्तेषामधोक्षाणां जायते प्रत्यक्षो भवतीति वा । ‘अधो न श्वायते जातु यस्मात्स्मादधोक्षजः’ इ. भारते ३० प० । यद्वा-अधःशब्देन ब्रह्मण्डस्याधरकपालम्, अक्षजावदेन चोपरितनकपालमुच्यते । तयोर्मःयं वैराजन्मपेण जायत इत्यधोक्षजः । हरिवंशे त्वन्यवास्य व्युत्पन्निरुक्ता यथा-प्रत्यक्षं शूरसेनानां शूयतां महदद्रुतम् । अधोऽनेन शयानेन शक्तान्तरचारिणा ॥ राक्षसीं निहता रौंद्री शकुनंविषधारिणी । इतना नाम घोरासा महाकाया मदाबला ॥ विष्वीदग्धं स्तनं क्षुद्रा प्रयच्छन्ता जनादनं । ददृशुस्तां विनिहतां राक्षसीं ते वनौकसः ॥ बले: सुतां महाघोरां भीषणां विकृताननाम् । उन्नर्जातोयमित्याहुरुक्तस्तस्मादधोक्षजः ॥ इति ॥ अधः अक्षजमिन्द्रियजन्यं ज्ञानं यस्येति वा । २ युक्तं वं प्रतिचिह्नदर्शनानन्तप्रार्थना । तदुक्तं कुनारसंभवं-‘कालप्रयुक्ता खलु कार्याविद्विज्ञापना भर्तृएः सिद्धेति’ । ३ भगं ऐश्वर्य-पटकमस्यास्ताति भगवान् । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वर्णस्य यशः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव लग्नां भग इतीङ्गना ॥

पुराणस्य चिरंतनस्य केवेः तस्य भगवतो वर्णस्थानेष्वूरंकण्ठादिषु समारिता
सम्प्रयुच्चारिता [वर्णस्थानसमीरिता] । अत एव कृतः संपादितः संस्कारः
नामुक्त्वस्पष्टतादिप्रयत्नो यस्याः सा [कृतसंस्कारा] भारती वाणी चरितार्था
कृतार्था बभौवैव । एवकारस्त्वसंभावनाविपरीतभावनाव्युदासार्थः ॥

वभौ सद्शनज्योत्स्ना सा विभोर्विद्नोद्गता ।

निर्यातशेषा चरणाद्वज्ञेवोर्वप्रवर्तिनी ॥ ३७ ॥

इ विभोः विष्णोः वदनादुद्गता निःमृता [वदनोद्गता] । सद्शनज्योत्स्ना
दन्तकौन्तिस्हिता । इदं च विशेषणं धावत्यातिशयार्थम् । अत एव सा भारती
चरणाद् अद्वयनिर्याता चासौ शेषा च निर्यातशेषा । निःमृतावशिष्टत्यर्थः ।
'विद्याः पुंवत्' इत्यनुवर्य 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवद्ग्रावः । निर्यातशब्दस्य
या निर्याता सावशेषा सा गड्ढेवेति सामानाधिकरण्यनिर्वाहः । निर्यातायाः शेषेति विग्रहे
पुंवद्ग्रावो दुर्घट एव । । ऊर्ध्वप्रवर्तिनी ऊर्ध्ववाहिनी गड्ढेव वभौ । इत्युत्प्रेक्षा ॥

यदाह भगवांस्तदाह—

जाने वो रक्षसाकान्तावनुभावपराक्रमौ ।

अङ्गिनां तमसेवोभौ गुणौ प्रथममध्यमौ ॥ ३८ ॥

हे देवाः वः युध्माकम् अनुभावपराक्रमौ महिमपुरुषकारौ रक्षसा रक्षणे ।
अङ्गिनां शरीरिणा प्रथममध्यमौ उभौ गुणौ सत्त्वरजसी तमसा इव तमोगुणेनेव ।
आक्रान्तौ जाने । काक्यार्थः कर्म ॥

विदितं तप्यमानं च तेन मे भुवनत्रयम् ।

अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा ॥ ३९ ॥

किं च । [अकामोपनतेन] अकामेनानिच्छयोपनतेन प्रसादादागतेन एनसा नापेन
साधोः सज्जनस्य हृदयमिव । तेन रक्षसा तप्यमानं संतप्यमानम् । तवेभौ-
वादिकात्कर्मणि शान्तः । भुवनत्रयं च से विदितम् । मया ज्ञायत इन्यर्थः ।
'मतिवृद्धि' इत्यादिना वर्तमाने क्तः । 'कस्य च वर्तमाने' इति पश्च ॥

कार्येषु चैकर्कार्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा ।

स्वयमेव हि वातोऽप्येः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥

१ आदौ वेदरूपस्य काव्यस्य लक्ष्म्वाङ्गवतः पुराणकवित्वम् । तदुन्नम-अनादेनिधना
नित्या वागुत्मांठा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ २ वर्णस्थानानि
शिक्षाकृद्गुलानि यथा—अद्वै रक्षानानि वर्णानामुरुः कण्ठः शिरस्तथा । जिङ्गमूलं च दन्ताश्र
नासिकोळी च तालु च ॥ ३ गङ्गाया हरिचरणोत्पन्नः विष्णुपुराणे—एवमेतत्परं विष्णोस्त्रृती-
यममलात्मकम् । आधारभूतं लोकानां त्रयाणां वृद्धिकारणम् ॥ ततः प्रवर्तते व्रश्मन्मर्वयापहग
संरित् । वामपादाम्बुजाङ्गुष्ठनखलोत्तोविनिर्गत ॥ ४ उपर्येषुताया वाण्या उद्यमामृताया
गङ्गाया सहायेदेन संभावनया उत्प्रेक्षालंकारः । स च इवप्रयोगादाच्यः ।

किं च । एककार्यत्वाद् आवयोरेककार्यक्ताद्वेतोः । कार्येषु कर्तव्यार्थेषु विपयार्थेषु वाच्चिणा इन्द्रेण अभ्यर्थ्यः इदं कुर्विति प्रार्थनीयः नास्मि । तथा हि । वातः स्वयमेवाम्नेः सारथ्यं साहाश्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति हि । न तु वहिप्रार्थनया । इत्येवकारार्थः । प्रेक्षावतां हि स्वार्थेषु स्वत एव प्रवृत्तिः । न तु परप्रार्थनया । स्वार्थत्रायं ममापीत्यर्थः ॥

पुरा किल त्रिपुरारिप्रीणनाय स्वशिरांसि छिन्दता दशकं वरेण यद्यशामं शिरोऽवशेषितं तमच्चकार्यमित्याह—

स्वासिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।

स्थापितो दशमो मूर्धा लभ्यांश इव रक्षसा ॥ ४१ ॥

स्वासिधारया स्वखड्धधारया परिहृतः [स्वासिधारापरिहृतः] अच्छिन्न इत्यर्थः । दशमो मूर्धा मे मम चक्रस्य कामं पर्याप्तो लभ्यांशः प्राप्तव्यभागः इव तेन रक्षसा स्थापितः । तर्सर्वथा तमहं हनिष्यामीत्यर्थः ॥

तर्हि किं प्रागुपेक्षितम आह—

स्तृष्टुर्वरातिसर्गात्तु मया तस्य दुरात्मनः ।

अत्याखण्डं रिपोः सोहं चन्दनेनेव भोगिनः ॥ ४२ ॥

किं तु स्तृष्टुः ब्रह्मणः वरातिसर्गाद् वरदानाद्वेतोः । मया तस्य दुरात्मनः रिपोः रावणस्य अत्याखण्डम् अत्यारोहणम् । अतिशृद्धिरित्यर्थः । ‘नपुंसके भावे त्तः’ । भोगिनः सर्पस्यात्याखण्डं चन्दनेन इव । सोहम् । चन्दनद्रुमस्थापि तथा सहनं त्वर्तुर्नियते-रिति द्रष्टव्यम् ॥

संप्रति वरस्वल्पमाह—

धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।

दैवात्सर्गादव्यत्वं मत्येष्वास्थापराङ्मुखः ॥ ४३ ॥

स राक्षसः तपसा प्रीतं संतुष्टं धातारं ब्रह्मणम् । मत्येषु विपये आस्थापराङ्मुखः आदरविमुखः सन् । मत्याननादत्येत्यर्थः । दैवाद् अश्विधाद् सर्गाद् देवत्तदेः अवध्यत्वं ययाचे हि ॥

तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य मनुष्यावतारेण हनिष्यामीत्याह—

? विज्ञोरिन्द्रसखित्वमृग्वेदप्युक्तम्—‘विज्ञोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यदो । इन्द्रस्य पूज्यः सखा ।’ इ० मं० ? स० २२. ‘सर्मारणो नोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हताशनस्य’ डाति समानार्थः श्लोकांशः कुमारसंभवे । २ ‘लब्धांशः छेदभाग इव’ इति सूलटीक्योः पा०. ३ अत्र भागवतम्—‘देवसर्गश्चाटविधो विवृधा: पितरोऽसुराः । गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः ॥ भूतप्रतिपाशाच्च विद्यात्रा: किन्त्रादयः ॥’ तत्र (१) विद्याः, (२) पितरः, (३) असुराः, (४) गन्धर्वाप्सरसः, (५) यक्षरक्षांसि, (६) भूतप्रतिपाशाच्चाः, (७) सिद्धचारणाच्चिद्याधरा: (८) किन्त्रादयः इति श्रीधरः । भारतेष्वि—गन्धर्वदेवासुरतां यक्षरक्षसंसदथा । सर्पकिन्नरभूतेभ्यो न भूयान्मे पराभवः ॥ इति ।

सोऽहं दाशरथिभूत्वा रणभूमेवलिक्षमम् ।

करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णस्तच्छ्रःकमलोचयम् ॥ ४४ ॥

सोऽहम् दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः । ‘अत इव’ इति इवप्रत्ययः । रामः भूत्वा तीक्ष्णैः शरैः तस्य रावणस्य शिरांस्येव कमलानि तेषामुच्चयं राशि [तच्छ्रः कमलोचयम्] रणभूमेवलिक्षमं पूजाहै करिष्यामि । पुष्णनिष्पाद्या हि पूजेति भावः ॥

अचिराद्यज्वभिर्भागं कलितं विधिवत्पुनः ।

मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः ॥ ४५ ॥

हे देवाः यज्ज्वभिः यज्ञिकैः विधिवत्कलिपतम् उपहतं भागं हविर्भागं मायाविभिः मायाविद्धिः । ‘अस्मायमेधावजो विनिः’ इति विनिप्रत्ययः । निशाचरैः रक्षोभिः अनालीढम् अनास्वोदितं यथा तथा अचिरात् पुनः आदास्यध्वे प्रहीष्यध्वे ॥

वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्यजन्तु मरुतां पथि ।

पुष्पकालोकसंक्षोभं मेघावरणतत्पराः ॥ ४६ ॥

मरुतां देवानां पथि व्योम्नि वैमानिकाः विमानैथरन्तः । ‘चरति’ इति ठकप्रत्ययः । मेघावरणतत्पराः रावणभग्यान्मेघेष्वन्तर्धानतत्पराः पुण्यकृतः सुकृतिनः पुष्पकालोकेन यहन्त्यया रावणविमानदर्शनेन यः संक्षोभो भयचकितं तं [पुष्पकालोकसंक्षोभं] स्यजन्तु । ‘संक्षोभो भयचकितम्’ इति शब्दार्णवः ॥

मोक्ष्यध्वे स्वर्गवन्दीनां वैणीवन्यान्द्रूपितान् ।

शापयन्त्रितपौलस्त्यवलात्कारकचग्रहैः ॥ ४७ ॥

हे देवाः यूयं शोपेन नलकूबरशापेन यन्त्रिताः प्रतिवद्धाः पौलस्त्यस्य रावणस्य बलात्कारेण ये कचग्रहाः केशार्कर्णस्तैः [शापयन्त्रितपौलस्त्यवलात्कारकचग्रहैः] अद्रूपितान् अनुपहतान् स्वर्गवन्दीनां हतस्वर्गाङ्गानानां वैणीवन्धान्मोक्ष्यध्वे । पुरा किल नलकूबरेणात्मानमेभिसरन्त्या रमभाया बलात्कारेण संभेगाल्पुडेन दुरात्मा रावणः शमः—‘व्रीणां बलाद् ग्रहणे मूर्धा ते शतधा भविष्यति’ इति भारतीया कथानुसंधेया ॥

गवणावग्रहकृत्वान्तमिति वागमृतेन सः ।

अभिवृष्य मरुतस्यं कृप्पमेघस्तिरोदधे ॥ ४८ ॥

स कृष्णो विष्णुः स एव मेथो नीलमेघथ [कृष्णमेघः] । विश्वसोऽप्यं पुनान् रावण इति विप्रहः । विश्वःशब्दाच्छ्रवादितादणि ‘विश्वसः विश्ववरवणौ’ इत्यन्तर्गत्यसूत्रेण विश्वःशब्दस्य ग्रन्तिविषये रवणादेशे रावण इति सिद्धम् । स एवावग्रहो वर्णप्रति-

१ दिनकरोऽयेवम् । ‘अनुच्छिटम्’ इ. वड० । २ ‘देवानां वायूनां ता’ इ० ह० । ‘वायूनाम्’ देवानां पथोनि व्याख्यायां मेघाच्छ्रादनं न संभवति’ इ० चा० दि० । ३ अत्र हारात्-न प्रोक्षिते तु संकुर्यां वैणीं च प्रमोचयेत् । इ० । ४ ‘यदि लकामामासेवेत् लियमन्यामापि ध्रुवम् । ज्ञातधास्य कलनमधीं इत्युक्तः सोऽभवत्युरा ॥’ इ० भारतीयः अंकः ।

बन्वः । तेन क्लानं म्लानं [रावणावग्रहक्कानं] मस्तो देवा एव सस्यं तत् [मरु-
त्सस्यम्] इति एवंहेण वाग्मृतेन वाक्सलिलेन । ‘अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलि-
लेऽमृतम् ।’ इति विश्वः । अभिवृत्य अभिविच्य तिरोदधे अन्तर्देषे ॥

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्योद्यतं सुराः ।

अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः ॥ ४९ ॥

पुरुहूतप्रभृतयः इन्द्रायाः सुराः सुरकार्ये रावणवधरूपे उद्यतं [सुरकार्योद्यतं]
विष्णुमंशैः मात्राभिः । द्रुमाः पुष्पैः स्वाशैः वायुमिव । अनुययुः । नुग्रीवादिरु-
षेण वानरयोनिषु जाता इत्यभिप्रायः ॥

अथ तस्य विशां पत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः ।

पुरुषः प्रवभूवायेविस्मयेन सहत्विगाम् ॥ ५० ॥

अथ तस्य विशां पत्युः दशरथस्य संबन्धिनः काम्यस्य कर्मणः पुत्रकामेष्टः
अन्ते अवसाने अग्ने: पावकात् पुरुषः कथिद्विष्यः पुमान् कृत्विजां विस्मयेन
सह प्रवैभूव प्रादुर्बभूव । तदाविर्भावातेषामपि विस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥

तमेव पुरुषं विशिनष्टि—

हेमपात्रगतं दोभ्यामादधानः पयश्चरुम् ।

अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥ ५१ ॥

आद्यस्य पुंसः विष्णोः अनुप्रवेशाद् अधिष्ठानादेतोः तेन दिव्यपुरुषेण अपि दुर्व-
हम् । चतुर्दशभुवनोदरस्य भगवतो हरेरतिगरीयस्त्वाद्वोद्भुमशक्यम् । हेमपात्रगतं पयसि
यकं चर्हं पयश्चर्हं पायसात्रं दोभ्यामादधानः वहन् । ‘अनवस्वितोऽन्तरूपमपक ओद-
नश्वरः’ इति याज्ञिकाः ॥

प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीन्नपः ।

युपेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥ ५२ ॥

नृपः दशरथः प्राजापत्येन प्रजापतिसंबन्धिना पुरुषेणोपनीतं [प्राजापत्योप-
नीतं] न तु वसिष्टेन । ‘प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ।’ इति रामाय-

१ वेवेष्टि सर्वं जगत्तेजसा व्याघ्रोताति विश्वः । केचित् विश प्रवेशने इत्यस्य ग्रहणभि-
च्छन्ति । यथा विष्णुपुरुषे—यस्माद्विष्णुमयं सर्वं यज्ञराचरमुच्यते । तस्मात्स गीयते विष्णुर्विं-
शधातोः प्रवेशनात् ॥ २ पितामहस्ततस्तेगं संनिधौ शक्रमत्रवीत् । संवेदेवगणः सार्वं संभव
त्वं महीतले ॥ विष्णोः सहायान्क्षीषु वानराणु च सर्वशः । जनयःवं सुतान्वारान्कामस्य
वल्लान्वितान् ॥ शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वं ते सुरसनमाः । वानरक्षवरर्णाणु जनयामासुरात्मजान् ॥
महाभावं वनप. अ. २७५. ३ ततो वै यजमानस्य पवकादतुलप्रभम् । प्रादुर्भूतं महद्वीर्यं
महाबलम् ॥ ३० रामायणे । ४ ‘आददानः’ इ. पा०. ८ चा०. दि० द्यांपि एवं व्याख्यान्ति ।
५ प्राजापत्यं प्रजापतिना प्रेषितम् । अथ वा प्रजापतेः प्रजापालकाद्विष्णोः संभूतं तद्युपसित्यर्थः ।
६ प्राजापत्यं प्रजापतिना प्रेषितम् । अथ वा प्रजापतेः प्रजापालकाद्विष्णोः संभूतं तद्युपसित्यर्थः ।

गात । तद्व अन्वं पायसांतम् । उद्दन्वता उदधिना आविष्कृतं प्रकाशितं पयसां सारम् अमृतं वृषा वासवः इव । ‘वासवो वृत्रहा वृषा’ इत्यमरः । प्रत्यग्रहीत खीचकार ॥

अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः ।

प्रसूतिं चकमे तस्मिंखेलोक्यप्रभवोऽपि यत् ॥ ५३ ॥

तस्य राज्ञः दशरथस्य अन्यदुर्लभाः असाधारणाः गुणाः अनेन कथिताः व्याख्याताः । यद्य यस्मात् त्रयो लोकाखेलोक्यम् । चातुर्वर्णादित्वात्खायेऽव्यञ् । तस्य प्रभवः कारणं [खेलोक्यप्रभवः] विष्णुः अपि तस्मिन् राज्ञि प्रसूतिम् उत्पत्तिं चकमे कामितवान् । त्रिभुवनकरणस्यापि कारणमिति परमावधिर्गुणसमाश्रय इत्यर्थः ॥

स तेजो वैष्णवं पत्न्योविभेजे चरुसंज्ञितम् ।

द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम् ॥ ५४ ॥

स नृपः । चरुसंज्ञास्य संजाता चरुसंज्ञितम् । वैष्णवं तेजः पत्न्योः कौसल्या-कैकेय्योः । यौथं पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । ‘दिवसश्च पृथिव्याम्’ इति चकाराहिव-शब्दस्य द्यावादेशः । तयोः द्यावापृथिव्योः । अहः पतिः अहर्पतिः । ‘अहरादीनां पत्यादिषु वा रेकः’ इत्युपसंख्यानाद्वैकलिको रेकादेशो विसर्गापवादः । प्रत्यग्म् आतपं वालातपम् इव विभेजे । विभज्य ददावित्यर्थः ॥

पुनीत्रे सति द्वयेरिव विभागे कारणमाह—

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केक्यवंशजा ।

अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥ ५५ ॥

तस्य राज्ञः कौपृथिव्यां सलति गच्छतीति कोसलः । ‘सल गतौ’ । पचायन् । कुशब्दस्य पृथोदरादित्वादुद्गः । कोसलस्य राज्ञोपत्यं खी कौसल्या । ‘वृद्धेकोसलाजादाङ्गद्वयः’ इति उद्गः । ‘यद्धधाप्’ इति चाप् । अत एव सुते निदेशालकोसलशब्दो दन्त्य-सकारमध्यमः । अर्चिता ज्येष्ठा मान्या । केक्यवंशजा कैकीयी । प्रिया इष्टा । अतः हेतोः ईश्वरः भर्ता नृपः सुमित्रां ताभ्यां कौसल्याकैकीयीभ्यां संभावितां भागदानेन मानिताम् ऐच्छत् इच्छति स्म । एवं च सामान्यं तिसृणां च भागप्रापणमिति राघुचित्क्रता कौशलं च लभ्यते ॥

ते वंहुवृस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।

चरोरथर्धिभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ॥ ५६ ॥

वंहुवृस्य सर्वज्ञस्य । उचितज्ञस्येत्यर्थः । पत्युर्महीक्षितः क्षितीश्वरस्य । विशेषणत्रयेण राज्ञोऽनुसरणीयतामाह । चित्तज्ञे अभिप्रायज्ञे ते उभे पत्न्यौ कौसल्या-

१ गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं सनातनः वितरमुपागमत्स्वयम् । २० भद्रः । २ ‘भागेन’ इति पा० ।

कैकेयौ । चरोः यावर्धमागौ समभागौ तयोर्शवधीं तौ च तौ भागौ चेत्यर्धभागावेकदेशौ । ताभ्याम् अर्धार्धभागाभ्याम् । 'पुंस्यधोऽर्थं समेऽशके' इत्यमरः । तां सुमित्राम् अयोजयतां युक्तां चक्तुः । अयं च विभागो न रामायणसंवादी । तत्र चरोर्धं कौसल्याया अवशिष्यार्थं कैकेयै शिष्टं पुनः सुमित्राया इत्यभिवानात् । किं तु पुराणान्तरसंवादो दृष्टव्यः । उक्तं च नारसिंहे—'ते पिण्डप्राशने' काले सुमित्रायै महीपतेः । पिण्डाभ्यामल्पमत्यं तु स्वभग्नियै प्रयच्छतः ॥' इति । एवमन्यत्रापि विरोधे पुराणान्तरात्समाधातव्यम् ॥ न चैवं सत्यपीड्या स्यादित्याह—

सां हि प्रणयवत्यासीत्सप्तन्योरुभयोरपि ।

भ्रमरी वारणस्येव मदनिस्यन्दरेखयोः ॥ ५७ ॥

सा सुमित्रा उभयोरपि समान एकः पर्तिर्थयोस्तयोः सपत्न्योः । 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति ढीप् । नकारादेशथ । भ्रमरी भृङ्गाङ्गना वारणस्य गजस्य मदनिस्यन्दरेखयोरिव गण्डग्रयतयोरिति भावः । प्रणयवती प्रेमवती आसीत् [हि] । सपत्न्योरित्यत्र समासान्तर्गतस्य पत्युरुपमानं वारणस्येति ॥

ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवांशसंभवः ।

सौरीभिरिव नार्ढीभिरमृताख्याभिरम्मयः ॥ ५८ ॥

ताभिः कौसल्यादिभिः प्रजानां भूत्या अभ्युदयाय [प्रजाभूत्यै] । देवस्य विष्णोरंशः संभवः कारणं यस्य सः [देवांशसंभवः] गर्भः । सूर्यस्येमाः सौर्यः ताभिः सौरीभिः । 'सूर्यतिष्य-' इत्युपधायकारस्य लोपः । अमृता इत्याख्य यासां ताभिः [अमृताख्याभिः] । जलवहनसाम्यानार्ढीभिरिव । नार्ढीभिः गृष्णविसर्जनीभिर्दीधितिभिरपां विकारः अम्मयः जलमयो गर्भः इव । दधे धृतः । जातावेकवचनम् । गर्भा दधिर इत्यर्थः । अत्र यादवः—'तासां शतानां चत्वारि रसमीनां गृष्णसर्जने । शतत्रयं हिमोत्सर्गे तावदर्भस्य सर्जने ॥ आनन्दाश्र हि मेघाश्र नूतनाः पूतना इति । चतुःशतं गृष्णवाहास्ताः सर्वा अमृताः ख्विः ॥' इति ॥

सममापनसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः ।

अन्तर्गतफलारम्भाः सस्यानामिव संपदः ॥ ५९ ॥

१ इदं मलिनाथोक्तं मुद्रितपुस्तकोपलब्धपाठविरुद्धमपि रामायणस्य पाठान्तरसंवादीति ज्ञायते । विद्यमानपाठानुरोधात् कौसल्या पायसार्थं सुमित्रा पादोनांशार्थं कैकेयी चाष्टमांशं प्रापेति प्राप्नोति । वस्तुतस्तु कौसल्या अर्धांशं कैकेयी चतुर्थांशं सुमित्रा च द्विधा विभक्तं चतुर्थांशं प्रापेत्येव वाल्मीकिभिरायः । उक्तं च तेनान्यत्र—'कौसल्याऽजनयद्रामं दिव्यलक्षणसंयुतम् । विष्णोरर्थं महाभागं पुत्रमैश्वाकुनन्दनम् ॥' भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः । साक्षाद्विष्णोः श्रुतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥' इति । रामायणपाठान्तरात् स्फुट एवायमर्थायथा—'इत्युक्त्वा प्रददौ तस्य इविष्यार्थं नराधिपः । स्वयमेव सर्वं कृत्वा भागं भागवतां वरः ॥ अर्धादर्थं ददौ चापि कैकेयं स नराधिपः । चतुर्भागं द्विधा कृत्वा सुमित्रायै ददौ तदा ॥' इति ।

२ 'सापि' इति, निष्यन्द०-'निष्यन्दलेखयोः' इ. पा०

समं युगपेदापना गृहीताः सत्त्वाः प्राणिनो याभिस्ताः आपन्नसत्त्वा गर्भिण्यः ।
 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विष्णवर्तवेत्ती च गर्भिणी ।' इत्यमरः । अत एव आपाणदुरत्पिवः
 ईषत्पाण्डुरवर्णाः ताः राजपत्न्यः । अन्तर्गता गुप्ताः फलारम्भाः फलप्रादुर्भावा यासां ताः
 [अन्तर्गतफलारम्भाः] । सस्यानां संपद इव । रेजुः बभुः ॥

गुरुं दद्वशुरात्मानं सर्वाः स्वप्रेषु वामनैः ।

जलजासिगदाशाङ्गचक्रलाङ्घितमूर्तिभिः ॥ ६० ॥

सर्वाः ताः स्वप्रेषु । जलजः शङ्खः । जलजासिगदाशाङ्गचक्रलाङ्घितमूर्तिभिः ॥ ६० ॥
 [जलजासिगदाशाङ्गचक्रलाङ्घितमूर्तिभिः] वामनैः हस्यैः पुख्यैः गुरुं रक्षि-
 तम् आत्मानं स्वरूपं दद्वशुः ॥

हेमपैश्चप्रभाजालं गगने च वितन्वता ।

उद्यन्ते स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचा ॥ ६१ ॥

किं चेति चार्थः । हेमः सुवर्णस्य पक्षाणां प्रभाजालं कान्तिपुञ्ज [हेमपैश्चप्रभाजालं]
 वितन्वता विस्तारयता । वेगेनाकृष्टाः पयोमुचो मेघा येन तेन [वेगाकृष्टपयोमुचा] ।
 सुपर्णेन गरुदता गरुडेन [च] गगने ताः उद्यन्ते स्म ऊऽः ॥

विभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम् ।

पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥ ६२ ॥

किं च । स्तनयोरन्तरे मध्ये विलम्बिनं लम्बमानं [स्तनान्तरविलम्बिनम्] न्यस्यत
 इति न्यासः । कौस्तुभ एव न्यासस्तम् [कौस्तुभन्यासं] । पत्या कौतुकान्यस्तं
 कौस्तुभमित्यर्थः । विभ्रत्या पद्ममेव व्यजनं हस्ते यस्यास्तया [पद्मव्यजनहस्तया]
 लक्ष्म्या पर्युपास्यन्त उपासिताः [च] ॥

कृताभिपेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः ।

ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्विरूपतस्थिरे ॥ ६३ ॥

किं च । दिवि भवायां दिव्यायां त्रिस्रोतसि आकाशगङ्गायां कृताभिपेकैः
 कृतावगाहैः । परं ब्रह्म वेदरहस्यं गृणद्विः पठद्विः सप्तभिः ब्रह्मर्षिभिः कर्यप्रभ-
 तिभिः उपतस्थिरे उपासाचक्रिरे ॥

ताभ्यस्तथाविधान्स्वभाङ्गुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः ।

मेने परार्थ्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥ ६४ ॥

पार्थिवः दशरथः ताभ्यः पतनीभ्यः । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानल्वात्पतमी ।
 तथाविधान् उक्तप्रकारान् स्वभान् श्रुत्वा प्रीतः सन् । आत्मानं जगद्गुरोः
 विष्णोरपि गुरुत्वेन पितृत्वेन हेतुना परार्थ्यं सर्वांकृष्टं मेने हि ॥

१ 'हेमपत्र' ६०, वितन्वता—'विचिन्वता,' उद्यन्ते स्म—'उद्यमानम्,' ६० पा० २ 'विल-
 म्बिनम्' ६० पा० ३ कौस्तुभमणेन्यासं विष्णोरालद्विनवशाल्कांस्तुभमणिमृशां भारवस्त्या इति
 जारि० ४ 'महर्षिभिः' ६० पा० ५ 'कृतार्थम्' इति पा०.

विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा ।

उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपामिव ॥ ६५ ॥

एकः एकहपः विभुः विष्णुः तासां राजपतीनां कुक्षिषु गर्भेषु प्रसन्नानां निर्मलानाम् अपां कुक्षिषु प्रतिमाचन्द्रः प्रतिविम्बचन्द्रः इव । अनेकधा विभक्तात्मा सन् । उवास ॥

अथाग्यमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।

पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौपधिः ॥ ६६ ॥

अथ राज्ञः दशरथस्य सती पतित्रता । अग्न्या चासौ महिषी च अग्न्यं महिषी कौसल्या । प्रसूतिसमये प्रसूतिकाले । औषधिर्नक्तं रात्रिसमये तमोऽपहन्तीति तमोपहम् । ‘अपै क्षेत्रतमसोः’ इति डप्रत्ययः । ज्योतिरिव । तमोपहं तमोनाशकं पुत्रं लेभे प्राप ॥

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।

नामधेयं गुरुश्वके जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ ६७ ॥

अभिरमतेऽत्रैत्यभिरामं मनोहरम् । अधिकरणार्थं घञ्चत्ययः । तेन [अभिरामेण] वपुषा चोदितः प्रेरितः गुरुः पिता दशरथः तस्य पुत्रस्य जगतां प्रथमं मङ्गलं सुलक्षणम् [जगत्प्रथममङ्गलम्] राम इति नामधेयं चक्रे । अभिरामत्वमेव रामशस्त्रदग्धयुतिनिमित्तमित्यर्थः ॥

रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा ।

रङ्गागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ॥ ६८ ॥

रघुवंशस्य प्रदीपेन प्रकाशकेन [रघुवंशप्रदीपेन] । अप्रतिमतेजसा तेन रामेण रक्षागृहगताः सूतिकागृहगताः दीपाः प्रत्यादिष्टाः प्रतिबद्धाः इव ॥ अभवन् । मदादीपसमीपे नाल्पाः स्फुरन्तीति भावः ॥

शश्यागतेन रामेण माता शातोदरी वभौ ।

सैकताभ्योजवलिना जाह्नवीव शरत्कृशा ॥ ६९ ॥

शातोदरी गर्भमोचनाकृशोदरी माता शश्यागतेन रामेण । सैकते पुलिने योऽभ्योजवलिः पद्मोपहारस्तेन [सैकताभ्योजवलिना] शरदि कृशा [शरत्कृशा] जाह्नवी गङ्गा इव वभौ ॥

१ त्रृणज्योतिराख्या लता । सा हि रात्रा ज्वलतीति प्रसिद्धिः । २ ‘नोदितः’ इ. पा० । ३ अस्य निरुक्तिः पद्मपुराण-भियः कमलवासिन्या रमणोऽयं यतो हरिः । तस्मात् श्रीराम इत्यस्य नाम सिद्धं पुरातनम् ॥ इति । अत्र हेमाद्रिः-अन्वर्था चेयं संज्ञा । तथा रङ्गारप्रकाशे-कर्मव्यवहारहेतुः संज्ञा । सा चतुर्विधा । आन्वर्थिकी पारिभाषिकी नैमित्तिकी यादृच्छिकी चेति । अर्थमनुगता आन्वर्थिकी यथा-परंतपो नाम यथार्थनामा इति । अनपेक्षितसंज्ञा पारिभाषिकी यथा-प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी इति । निमित्तापेक्षा नैमित्तिकी यथा-ता पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना इति । अविद्यमानवृत्पत्तिर्यादृच्छिकी यथा-लाङ्गलालिख्यमानाया यज्ञमूर्मः समुद्रता । सीतियमुभिलेयं तु द्वितीया जनकात्मजा ॥ इति । ४ ‘शश्यागृह’ इति पा० ५ प्रदीपत्वेन दीपेभ्योऽस्य गर्कर्षं उक्तः ।

कैकेय्यास्तनयो जडे भरतो नाम शीलवान् ।

जनयित्रीमलंचके यः प्रथय इव श्रियम् ॥ ७० ॥

केकयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि कृते 'केकयमित्रयुप्रलयाना यदेवियः' इतीयदेवियः । तस्याः [कैकेय्याः] भरतो नाम शीलवान् तनयः जडे जातः । यः तनयः प्रथयः विनयः श्रियमिव । जनयित्रीं मातरं अलंचके ॥

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुपुत्रे यमां ।

सम्यगाराधिता विद्या प्रवोधविनयाविव ॥ ७१ ॥

सुमित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ नाम यमौ युग्मजातौ सुतौ पुत्रौ सम्यग् आराधिता स्वन्यस्ता विद्या प्रवोधावनयौ तत्त्वज्ञानेन्द्रियजयौ इव सुपुत्रे ॥

निर्देष्यमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् ।

अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥ ७२ ॥

सर्वं जगत् भूलोको निर्देष्यं दुर्भिक्षादिदोपरहितम् । आविष्कृतगुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणं च अभवत् । अत्रोत्तेष्यते—गां भुवं गतम् अवतीर्णं पुरुषोत्तमं विष्णुं स्वर्गः अपि अन्वगादिव हि । स्वर्गः हि गुणवान्निर्देष्यशेत्यागमः । स्वर्गतुल्यमभूदित्यर्थः ॥

तस्योदये चतुर्मूर्तेः पौलस्त्यचकितेश्वराः ।

विरजस्कैर्नभस्वद्विदिश उच्छ्वसिता इव ॥ ७३ ॥

चतुर्मूर्तेः रामादिरुपेण चतूर्हपस्य सतः तस्य हरेः उदये सति । पौलस्त्याद्रावणाचकिता भीता ईश्वरा नाथा इन्द्रादयो यासां ताः [पौलस्त्यचकितेश्वराः] दिशः चतुषः विरजस्कैः अपधूलिभिः नभस्वद्विदिशः बायुभिः । भिषणे । उच्छ्वसिता इव । इत्युत्तेष्या । असेः कर्तृत रक्तः । स्वनाथशरणलभसंतुष्टाना दिशामुच्छ्वासवाता इव वाता वकुरित्यर्थः । चतुर्दिंगीशरक्षणं सूर्तिचतुष्टयप्रयोजनमिति भावः ॥

कृशानुरप्यूमत्वात्प्रसन्नत्वात्प्रभाकरः ।

रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव ॥ ७४ ॥

रक्षसा रावणेन विप्रकृतावैपकृतौ [रक्षोविप्रकृतौ] । पीडितावित्यर्थः । कृशानुः अभिः प्रभाकरः सूर्यश्च यथासंख्यं अपधूमत्वात्प्रसन्नत्वात् च अपविद्धशुचौ निरस्तदुःखौ इव आस्ताम् अभवताम् ॥

१ 'आगमिता' इ० पा० २ दिशः प्रसेदुर्महतो वतुः मुखाः प्रदक्षिणाचिह्नविरमिराददे । इ० त्रृ. स. १४ श्ल० । अत्र समानार्थाः स्त्रीकाः—वाता वतुः सौख्यकरा ः प्रसेदुराशा विधूमो हुतमुग्न दिदीपे । जलान्यभूवन्विमलानि तत्रोत्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सयः ॥ इति कुमारसं (११.३७); वाता वतुः स्पर्शमुखा मनोज्ञा दिव्यानि वासांस्यवपातयन्तः । सूर्यः स एवाभ्यधिकं चकाशे जज्वाल सौम्याचिरनीरितोभिः ॥ इति बुद्धचरिते (१. ४१) । ३ 'नैनं सूर्यः प्रतपति पार्थं वाति न मारुतः' इति रामायणवचनात् ।

दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।
मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः ॥ ७५ ॥

तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे रामोत्पत्तिसमये राक्षसश्रियः अश्रुविन्दवः दशानन-
किरीटेभ्यः मणीनां व्याजेन मिषेण [मणिव्याजेन] पृथिव्यां पर्यस्ताः
पतिताः । रामोदये सति तद्व्याप्त्य रावणस्य किरीटमणिप्रश्लक्षणं दुर्निमित्तमभूदित्यर्थः ॥

पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः ।

आरम्भं प्रथमं चकुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥ ७६ ॥

पुत्रिणः जातपुत्रस्य तस्य दशरथस्य [पुत्रजन्मप्रवेश्यानां] पुत्रजन्मनि-
प्रवेश्यानां प्रवेशयितव्यानां वादनीयानामित्यर्थः । तूर्याणां वायानां आरम्भं उपकमं
प्रथमं दिवि देवदुन्दुभयः चकुः । साक्षात्पितुर्दशरथादपि देवा अधिकं प्रहृष्टा इत्यर्थः ॥

संतानकमयी वृष्टिर्भवने चाँस्य पेतुषी ।

सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाऽभवत् ॥ ७७ ॥

अस्य राज्ञः भवने संतानकानां कल्पत्रूक्षुमानां विकारः संतानकमयी वृष्टिश्च
पेतुषी पपात । ‘कसुश्च’ इति कसुग्रत्ययः । ‘उगितश्च’ इति ढीप् । सा वृष्टिः एव
सन्तः पुत्रजन्मन्यावश्यका ये मङ्गलोपचारास्तेषाम् [सन्मङ्गलोपचाराणाम्] आदि-
रचना प्रथमक्रिया अभवत् ॥

कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः ।

आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः ॥ ७८ ॥

कृताः संस्कारा जातकर्मादयो येवां ते [कृतसंस्काराः] । धात्रीणामुपमातृणां स्त-
न्यानि पर्यांसि पिबन्तीति तथोक्ताः [धात्रीस्तन्यपायिनः] ते कुमाराः अग्रे
जातेन अग्रजेन ज्येष्ठेन इव स्थितेन पितुः आनन्देन समं ववृधिरे । कुमारशुद्धया
पिता महान्तमानन्दमवपेत्यर्थः । कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वादग्रजत्वोक्तिरानन्दस्य ॥

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेपां विनयकर्मणा ।

मुमूर्च्छं सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ॥ ७९ ॥

तेषां कुमाराणां संबन्धि स्वाभाविकं सहजं विनीतत्वं विनयकर्मणा शिक्षया ।
हविर्भुजाम् अग्रीनां सहजं तेजो हविषा आज्यादिकेन इव । मुमूर्च्छं वशे ।
निसर्गसंस्काराभ्यां विनीता इत्यर्थः ॥

१ 'तस्य' इ० २ 'शोभा द्वैगुण्यमादधे' इ, पा० । ३ जगुः कलं च मन्थवा नवतु-
श्राप्त्वारोगणः । देवदुन्दुभयो नेतुः पुष्पवृष्टिश्च खापतत् ॥ इ, रा० । ४ 'अमूर्च्छं' इ, पा०

परस्पराविरुद्धास्ते तद्रघोरनयं कुलम् ।

अलमुद्द्योतयामासुर्देवारण्यमिवर्तवः ॥ ८० ॥

परस्परमविरुद्धा अविद्विष्टा: [परस्पराविरुद्धाः] । सौभ्रात्रगुणवन्त इत्यर्थः । ते कुमाराः तत् प्रसिद्धम् अनधं निष्पापं रघोः कुलम् । क्रतवः वसन्तादयः देवारण्यं नन्दनम् इव । सहजविरोधानामप्यृत्तां सहावस्थानसंभावनार्थं देवविशेषणम् । अलम् अत्यन्तम् उद्योतयामासुः प्रकाशयामासुः । सौभ्रात्रवन्तः कुलभूषणायन्त इति भावः ॥

समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथोर्भा रामलक्ष्मणौ ।

तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं वभूवतुः ॥ ८१ ॥

शोभनाः क्लिघ्ना भ्रातरो येषां ते सुप्रातरः । 'नवृतथ' इति कप् न भवति 'वन्दिते श्रातुः' इति निषेधात् । तेषां भावः सौभ्रात्रम् । युवादित्वादृश् । तस्मिन् [सौभ्रात्रे] समाने चतुर्णी तुल्ये अपि हि यथा उभौ रामलक्ष्मणौ प्रीत्या द्वन्द्वं वभूवतुः । तथा भरत-शत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं द्वौ द्वौ साहचर्येणाभिव्यक्तौ वभूवतुः । 'द्वन्द्वं रहस्यर्माणदावचनव्युक्तं मणमज्ञपात्रयोगाभिव्यक्तिषु' इत्यभिव्यक्तार्थं निपातः । क्वचित्कस्थचित्स्नेहो नातिरिच्यत इति भावः ॥

तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं विभिदे न कदाचन ।

यथा वायुविभावस्वोर्यथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥ ८२ ॥

तेषां चतुर्णी मध्ये द्वयोर्द्वयोः । रामलक्ष्मणयोर्भरतशत्रुघ्नयोर्शेत्यर्थः । यथा वायुविभावस्वोः वातवह्योरिव । [यथा] चन्द्रसमुद्रयोः इव च । ऐक्यम् ऐकमत्यं कदाचन न विभिदे । एककार्यत्वं समानसुखदुःखत्वं च क्रमादुपमाद्रयाद्भ्यते । सहजः सहकारी हि वहेवायुः । चन्द्रशत्रौ हि वर्धते सिन्धुस्तत्क्षये च क्षीयत इति ॥

ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रश्रयेण च ।

मनो जहुर्निदाधान्ते इयामाभ्रा दिवसा इव ॥ ८३ ॥

प्रजानाथाः ते कुमाराः तेजसा प्रभावेण प्रश्रयेण विनयेन च । निदाधान्ते ग्रीष्मान्ते । इयामान्यत्राणि मेघा येषां ते इयामाभ्राः । नातिशीतोष्णा इत्यर्थः । दिवसा इव प्रजानां मनो जहुः ॥

१ केनाप्यान्तरेण प्रेम्णेति भावः । तथा चोत्तरचरिते-'व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कौपि हेतुः' इति, अन्यत्र च-'भूयसा जीविधर्मे एष यद्रसमयी कस्यचित्क्वचित्प्रवृत्तिः' इ० । केचित् कौसल्यापायसांशेन लक्ष्मणस्य केक्यीपायसांशेन च शत्रुघ्नस्य जातत्वाद्रामलक्ष्मणयोः भरतशत्रुघ्नयोः द्वंद्वचरत्वमाहुः । यथा पश्चु०-युगं वभूवतुस्तत्र मुक्तिगंधी रामलक्ष्मणौ । तथा भरतशत्रुघ्नी पायसांशावशात्स्वतः ॥ इति ।

स चतुर्था वभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवाङ्गवान् ॥ ८४ ॥

स चतुर्था । 'संख्याया विधायेऽधा' इत्येन धाप्रत्ययः । व्यस्तः विभक्तः पृथि-
वीपतेः दशरथस्य प्रसवः संतानः । चतुर्था अङ्गवान् मूर्तिमान् धर्मार्थकाममोक्षा-
णाम् अवतार इव वभौ ॥

गुणैराराधयामासुस्ते गुरुं गुरुवत्सलाः ।
तमेव चतुरन्तेशं रत्नैरिव महार्णवाः ॥ ८५ ॥

गुरुवत्सलाः पितृभक्ताः ते कुमाराः गुणैः विनयादिभिः गुरुं पितरम् । चतुर्णाम-
न्तानां दिग्नन्तानामोशं चतुरन्तेशम् । 'तद्विर्तार्थ-' इत्यादिनोत्तरपदसमाप्तः । तं दश-
रथम् एव महार्णवाः चत्वारः रत्नैरिव । आराधयामासुः आनन्दयामासुः ॥

सुरगज इव दन्तैर्भिर्गदैत्यासिधारै-
नय इव पणवन्धव्यक्तयोगैरूपायैः ।
हरिरिव युगदीयं दर्भिर्भिर्शैस्तदीयैः
पतिरवनिपतीना तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥ ८६ ॥

भग्ना दैत्यानामसिधारा ऐस्तैः [भग्नदैत्यासिधारैः] चतुर्भिर्दन्तैः सुरगजः
ऐरावतः इव । पणवन्धेन फलसिद्धया व्यक्तयोगैः अनुमितप्रयोगैः [पणवन्धव्यक्त-
योगैः] । उपायैः चतुर्भिः सामादिभिः नय नीतिः इव । युगदीयैः [युगदीयैः]
चतुर्भिः दोर्भिः भुजैः हरिः विष्णुः इव तदीयैः हरिसंबन्धिभिः अंशैः अंशभूतैः चतुर्भिः
तैः पुत्रैः अवनिपतीनां पाँतिः राजराजो दशरथः चकाशे विदिषुते ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनायसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
रामावतारः नाम दशमः सर्गः ।

१ 'अङ्गभाक् इ० पा० । २ ऐरावतश्चतुर्दन्त इति प्रसिद्धिः । तथा च भारतम्-भैरवदन्तैश्चतु-
भिर्दन्तु महाकाव्यस्ततः परम् । ऐरावतो महाभागोऽभवद्वजभूता ध्रुतः ॥ इति । ३ आदातुपमानान्युक्त्वा
पश्चाद्राज्ञां पतीरत्यादि वक्तव्यम् । नी चत्तच्छब्दरय पूर्वपरामर्शित्वा तदीयरित व घटते ।
ऐरावतोपमया राजा वज्रवन्तव दन्तोपमया तेषामभन्नत्वम् । इ. हैं ।

and I hope it will have a good

success in the market.

Yours very truly
John R. Pease

100 Wall Street

I hope you will receive my

letter at a favorable opportunity.

Yours very truly
John R. Pease

100 Wall Street

I am sending you the

copy of the letter to Mr.

W. H. Dyer, Esq., Boston

Yours very truly
John R. Pease

100 Wall Street

Yours very truly
John R. Pease

100 Wall Street

Yours very truly
John R. Pease

100 Wall Street

TRANSLATION.

CANTO I.

1. For the right comprehension of words and their senses, I salute Pârvati (the mountain's daughter) and Parameśvara (the supreme lord) the parents of the universe, who are (perpetually) united like words and their meanings.

2. The (exalted) race sprung from the sun, and my intellect of limited scope (to describe it),—how unequal the two! It is under a delusion that I am desirous of crossing, by means of a raft, the ocean, so difficult to be crossed.

3. Dull (of intellect) and yet aspiring after a poet's fame, I shall expose myself to ridicule, like a dwarf, who, through greed, uplifts his hands for a fruit accessible (only) to the tall.

4. Or rather, I shall find entrance into this race (I may enter upon the task of describing this line of kings), to which the door of description has already been opened by poets of yore, as does a thread into a gem previously perforated by a diamond-pin.

5-6. I, who am such, will describe the line of the Raghus, though my powers of expression are scanty, being impelled to this inconsiderate act by their (transcendental) virtues coming to my ears:—the Raghus, who were pure from birth, who persevered in works until they bore fruit, who were lords of the earth bounded by the ocean, and the track of whose cars lay as far as the celestial regions (9, 5); who offered oblations to the holy fires in accordance with the prescribed rules, who honoured supplicants (by gifts) according to their desires, who inflicted punishment in proportion to the crime, and who (woke up, or) were on the alert at the proper time (6); who amassed wealth for giving it away in charity, who spoke sparingly for the sake of truthfulness, who were desirous of conquest for fame (alone), and who consorted with their wives solely for the sake of offspring (7); who (again) spent their boyhood in the study of letters, who enjoyed pleasures in their youth, who led an anchorite's life in their old age, and who finally resigned their bodies by means of *yoga* (*i. e.* fixing their minds in meditation upon the supreme spirit). (8).

10. It behoves the learned who alone can discriminate what is good from what is bad (*lit.* who are the causes of the distinction).

between good and bad) to listen to this (poem); for it is in fire alone that the purity or alloy of gold is tested.

11. There was a king, by name Manu, the son of Vivasvat, esteemed by the wise, who was the first of kings, as the sacred syllble *Om* is of the Vedas.

12. In this pure race was born a purer king, Dilipa by name, a supremely eminent monarch, just as the purer moon arose from the pure milky ocean.

13. Broad-chested, stout-shouldered (*lit.* having shoulders like those of a bull), tall as the *s'a'la* tree, and massive-armed, he looked like the military virtue (heroism) appearing in a corporeal frame fitted for the discharge of its duties.

14. Like the mountain Meru, he stood occupying (dominating) the whole earth, with a frame that exceeded all in strength, outshone all in lustre and transcended all in majesty.

15. His intellect was commensurate with his bodily form, his knowledge with his intelligence, his undertakings with his knowledge, and his success with his undertakings.

16. By his kingly virtues which were both awe-inspiring and amiable he was to his subjects, at once unapproachable and inviting, just as the ocean is on account of its monsters and gems.

17. Acting like the rim of a wheel under a skilful driver, the subjects of him, their guide, swerved not even to the width of a line from the path that had been trodden from the days of Manu.

18. He received taxes from his subjects only for the promotion of their welfare: for the sun sucks up water simply to give it back a thousand-fold (in the shape of rain).

19. His army was but an appendage to him; his means of accomplishing his objects were only twofold—an intelligence that was unfoiled in (penetrated) the branches of learning, and the string stretched out on the bow.

20. His counsels being secret and his countenance and designs inscrutable, his measures, like the impressions (left on the mind by the good or evil deeds) of a prior existence, were to be inferred only from their results.

21. (Though) without fear, he protected his body; unafflicted with disease he performed religious rites; unavaricious he amassed wealth; and unaddicted he enjoyed pleasures.

702

22. His modest reserve, notwithstanding his knowledge; forbearance, in spite of power; and absence of boasting, in the presence of beneficence; thus virtues, from their association in him with others (of opposite nature), were, as it were, like brothers born of the same womb (linked in a tie of brotherhood),

23. He, who was not attracted by carnal pleasures, who had seen the very end of (mastered) the branches of knowledge, and who took delight in the discharge of his duty, had all the perfection of old age without being (actually) aged.

24. By reason of his educating, Protecting, and maintaining his subjects, he was (virtually) their father; their (real) fathers were merely the source of their birth.

25. He punished criminals for the preservation of order, and had married only for progeny, so that, even his pursuit of wealth and sensual pleasures was simply the (pursuit of) *Dharma* (the performance of duty).

26. He drained (collected tributes from) the earth for the performance of sacrifices, and Indra drained the heavens for (the growth of) crops; thus by an exchange of their wealth the two sustained the twin worlds.

27. Other kings, indeed, could not attain his fame for protecting people; for (the crime of) theft having turned away from men's property, survived only in the term (expressive of theft).

28. A good man, though unfriendly, was acceptable to him, just as (though distasteful) medicine is to the sick; and even a friend, if wicked, was to be discarded, like a finger bitten by a cobra.

29. Verily the Creator fashioned him with the ingredients of the five great elements; for all his qualities had solely the good of others (for their object).

30. He governed the earth as if it were a single city, having the shores of the seas for its line of ramparts; and the seas themselves for its moats, and owning no other rule.

31. He had a wife, like Dakshinā of Yajñā, a princess of the royal line of the Magadhas, by name Sudakshinā, a name grown out of her amiability (or generosity, benignity).

32. He, the lord of the earth, though he had a large harem, regarded himself as having a wife by her, a high-minded lady, and by the goddess of royal fortune.

33. (Ever) longing for the birth of a son from her, his worthy consort, he passed his days in hopes, the realization of which was long delayed.

34. With a view to perform some religious rite that he might obtain a son, he took down from his arms the heavy yoke of the world (withdrew himself from the heavy task of governing the world) and entrusted it to his ministers.

35. Then being purified, the two, husband and wife, worshipped the Creator of the world with the desire of obtaining a son, and then started for the hermitage of Vasishtha, their spiritual guide.

36. They drove in a single chariot which made a deep but agreeable sound, and (therefore) looked like lightning and Airavata riding a cloud of the rainy season.

37. That there should be no disturbance to the hermitage, they took a limited retinue with them; but on account of their peculiar majesty they looked as if they were surrounded by an army.

38. They were fanned (as they passed on) by breezes of a pleasant touch, wafting the odour of the exudations of the *S'a'la* trees, scattering about the pollen of flowers, and gently shaking the rows of the forest trees.

39. They listened to the notes, delightful to the mind, of peacocks that raised their necks at (on hearing) the rumbling of the wheels of the chariot, notes of a double kind and corresponding (in pitch) to the *Shadja* air.

40. They observed the similarity of each other's eyes in those of the couples of deer, that moved a little out of the way and had their eyes riveted on the gliding car.

41. Occasionally they raised their heads (attracted) by the cranes uttering sweet notes, and forming, as it were, as they flew in a row, a gateway-garland unsupported by posts.

42. On account of the favourableness of the wind betokening the fulfilment of their wish, the tresses of the queen and the turban of the king were not touched by the dust raised by the horses.

43. They smelt the highly-pleasing fragrance of the lotuses in the tanks, cool by its coming in close contact with the ripples and imitating (the fragrance of) their breath.

44. In the villages granted by themselves and marked with the sacrificial posts, they accepted, after they had received the

offerings of honour, the unfailing benedictions of the sacrificers (Bráhmaṇas who properly performed the sacrificial rites.)

45. They inquired of the aged cowherds, that came to them with fresh butter, the names of the wild trees by the road-side.

46. As they journeyed on, clad in bright apparel, an indescribable beauty was visible in them, like that in the conjunction of the constellation *Chitra'* with the moon, when freed from the mists of winter.

47. Engaged in showing this thing and that thing (*i. e.* the various curiosities of the road) to his spouse, the lord of the earth, of amiable appearance and worthy to be compared with Budha, was not even aware of the whole distance travelled over.

48. He (the king,) of a fame unattainable (by any one else) and having the queen for his companion, reached, at dusk, with his steeds fatigued, the hermitage of the mighty sage who always practised self-control.

49. (The hermitage) which was (then) being filled by anchorites returning from other forests bringing with them sacrificial sticks, holy grass, and fruits, and welcomed back by the sacred fires advancing forward in an invisible form;

50.—which was being crowded with deer accustomed to receive a share of the *nirāra* corn (wild rice) and blocking up the doors of the huts, as if they were the children of the wives of the hermits;

51.—wherein the saplings were quitted by the hermits' daughters immediately after the watering was over, in order to inspire confidence in the birds accustomed to drink water from the basins round the roots of the trees;

52.—where the antelopes were chewing the cud, squatting in the courtyards of the huts in which wild rice had been collected into heaps, at the decline of the evening sunshine.

53.—which was purifying the casual visitors coming towards it by the columns of smoke, indicating the blazing of fires, shaken up by the wind and charged with the odour of the offerings.

54. Then having ordered the charioteer to give rest to the horses, the king assisted his wife to alight from the car and himself also got down.

55. The hospitable saints, with their senses perfectly controlled, gave an honourable welcome to him, their worthy protector,

who was guided by the principles of justice, and to his royal consort.

56. When the evening rites were over, the King saw the treasure of penance (Vasishtha) with Arundhati seated behind him, like the god of fire with the goddess *Sva'ha'* sitting behind.

57. The king and the queen, the princess of Magadha, seized (touched) their feet in adoration, and the spiritual guide and his wedded spouse greeted (blessed) them with affection in return.

58. The sage asked him, who was a hermit in the hermitage of a kingdom, and whose fatigue caused by the jolting of the car had been removed by the act of hospitality, whether all was right with his kingdom.

59. Then, before the sage, the repository of the Atharva-lore, he, the lord of wealth, who had conquered the cities of the enemies, and was foremost among eloquent men, began (entered upon) a speech full of sense.

60. "Proper, indeed, it is that welfare should reign in all the seven elements of my state, of whose God-sent and man-caused calamities you are the averter.

61. My arrows which can hit only a visible mark, are, as it were, rendered futile by the spells, which discomfit enemies from a distance (even before they are seen), of you the author of incantations.

62. O sacrificer, the oblation duly offered by you to the holy fires turns itself into rain for nourishing the crops, which, else, would wither by drought.

63. That my subjects live the full period of human life, that they are free from fears, and are never visited by public calamities, is all due to (the virtue of) your spiritual power.

64. When I am thus taken care of by you, my preceptor, the son of Brahman, and so am free from calamities, why should not my prosperity be uninterrupted?

65. But, even the (sovereignty of the whole) earth, with all its islands, though the yielder of the precious products, does not please me, who have not seen a worthy offspring born of this your daughter-in-law.

66. Surely my departed ancestors, foreseeing the cessation of exequial offerings, after my death must not have been eating their fill at the Sraddha ceremony, being intent upon storing up the obsequial offerings (for future use).

67. Verily the libation of water, offered by me, is drunk, rendered lukewarm with their sighs, by my forefathers, thinking that it would be difficult to be obtained after my death.

68. I, therefore, with my soul purified by the performance of sacrifices, but obscured by want of issue, am both shining and not shining like the mountain *Loka'loka* (which is lighted on one side and dark on the other).

69. Religious merit, resulting from the performance of penance and acts of charity, produces happiness in the next world ; but offspring, of pure extraction, leads to bliss in the next, as also in this world.

70. How is it, O mighty sage, that you are not grieved to see me destitute of the same, like a sapling of the hermitage, watered personally through affection, bearing no fruit ?

71. Know then, O mighty one, that the last debt has been causing me unendurable pain, as the tie-post piercing the vitals, does to an elephant, deprived of the bath.

72. It behoves you, O father, to do that by which I may be released from it; for when an object is difficult of attainment to the descendants of Ikshváku, the success depends upon you."

73. Thus respectfully informed by the king, the saint remained for a moment, with his eyes fixed in meditation, like a tank, with its fish asleep.

74. He whose soul was purified by ascetic exercises, discovered by meditation the cause of the stoppage of issue to the lord of the earth and then informed him thus:—

75. "On a former occasion, when you were returning to the earth, having waited upon Indra, *Surabhi* (the divine cow) was reposing under the shade of a *Kalpa*-(desire-granting) tree on your way.

76. Full of thoughts of this your queen, bathed after menstruation, being afraid to violate a sacred obligation (to her), you did not act properly towards her who deserved the honour (*lit. act*) of circumambulation.

77. (And) she cursed you thus :—"Since you have shown disrespect to me, no progeny shall be born to you unless you propitiate my daughter.'

78. Neither by you, nor by your charioteer, was the imprecation heard (being pronounced), as the stream of the Celestial

Ganges was then in tumultuous uproar on account of the elephants of the quarters sporting wantonly in it.

79. Know, then, that the attainment of your desire is barred by (that disrespect towards the cow); for omission of honour to those worthy of honour obstructs one's welfare.

80. That heavenly cow, however, is at present dwelling in the nether regions, the gates of which are blocked up (guarded) by serpents, for the supply of oblations in the prolonged sacrificial session which Varuṇa has instituted.

81. Do you then take the daughter of *Surabhi* as her representative, and with your wife, propitiate her in a state of purity; for she, when pleased, is a milker of (gratifies) desires."

82. Just as he was speaking thus there came back from the forest the cow, Nandini by name, blameless and the source (provider) of oblations to that habitual sacrificer.

83. Of a soft pink colour, like a (new) leaf, and bearing a slightly-curved mark of white hair (appearing on her forehead), just as the evening-sky (pale-red like the young shoot), bears the crescent of the new moon.

84. With a large udder, and drenching the earth with a stream of tepid milk, which flowed at the sight of her calf and which was more sauctifying than even the ablution performed at the conclusion of a sacrifice.

85. Imparting to the king the sanctity that arises from ablutions in a holy stream, by means of the particles of dust raised by her hoofs and coming from near in contact with his body.

86. Seeing her of holy appearance, the receptacle of ascetism (the sage), versed in reading omens, again addressed him (the king), whose officiating priest he was, and whose desire to gain his object was not to be barren (was sure to be fulfilled).

87. "Know for certain, O king, that the fulfilment of your wish is not far distant, since this blessed one has turned up the very moment her name was mentioned.

88. It behoves you (therefore) to propitiate this cow by unceasing attendance upon her, and living npon the products of the forest, just as one does (gains) knowledge by close application.

89. You should move on when she moves on, stand when she stands, sit down when she does so, and drink water when she has done the same.

90. And let this our daughter-in-law too, being pure and full of devotion, follow her, after she is worshipped, in the morning, as far as the bounds of the penance-grove, and also advance thither in the evening to receive her.

91. Thus be devoted to her service, until she is propitiated ; may no obstruction overtake you ; may you stand, like your father, at the head of those who are blessed with worthy sons !"

92. The disciple (of the sage,) who knew the proper place and time, bowing accepted, in a pleased mood, with his queen, the command of his spiritual instructor, saying, "I will do so. "

93. Then at night, the learned son of the Creator, who always spoke agreeable and truthful words, dismissed the king, of distinguished fortune (or of blazing radiance) to retire to bed.

94. Although possessed of the superhuman power due to ripe asceticism, the sage, learned in ritual, having regard for the vow (undertaken by the king), provided him with such accommodation as was suited to a forest life.

95. The king, accompanied by his wife free from pollution, occupied a hut pointed out by the *kulapati*, and (there) lying on a bed of *Kus'a* grass passed the night, the close of which was announced by the sage's disciples, chanting (aloud) the Veda.

CANTO II.

1. Then at dawn, the lord of men, to whom his fame was a treasure, set free for (going out to) the forest the cow of the sage whose calf had been tied up after it had its suck and who was made to accept sandal, garlands of flowers &c. (by him) through his wife.

2. The lawful wife of the lord of men, worthy of being named at the head of chaste ladies, followed the path of the cow, the dust whereof was consecrated by the plantings of her hoofs, as (closely as) Smṛiti (remembered law) follows the sense of S'ṛuti.

3. The kind-hearted monarch, lovely with glory, having asked his beloved spouse to return, (himself) began to guard the daughter of *Surabhi*, whose milk exceeded in quantity the waters of the four seas, as if he was protecting the earth itself, transformed into a cow, with the four oceans turned into four teats.

4. By him following the cow as a vow, the rest of his retinue too was sent back; the protection of his body was not due to an

external source: for Manu's descendants were ever protected by their own valour.

5. By (giving her) savoury mouthfuls of grass, by scratchings, by keeping off flies, and by unobstructed rovings at will, thus did the supreme monarch become diligently engaged in her propitiation.

6. The lord of the earth followed her like a shadow—standing still whenever she stopped, proceeding on when she went on, patiently sifting down when she sat down, and drinking water when she drank it.

7. Possessing kingly fortune (or royalty) which, with its insignia cast aside, could be inferred from the super-eminence of majesty, he resembled a royal elephant, inwardly in condition of rut but without the lines of ichor manifested externally.

8. Marked with hair tied up with the tendrils of creepers, he, with his bow strung, wandered in the wood, as if wishing to discipline the ferocious beasts of the forest, under the pretext of guarding the sacrificial cow of the sage.

9. The trees on either side of the king, mighty like the god with the noose (Varuna), (as he passed on) unattended by servants, uttered, as it were, the exclamations of "Victory to the king; here he comes," by means of the notes of impassioned birds.

10. On him, bright as fire and worthy of adoration, the young creepers, agitated (urged) by the wind, showered their flowers, as he passed by their side, as the maidens of the city (*lit.* the daughters of citizens) would the customary *la'ja's* (fried paddy).

11. The female deer, gazing on his person declared to be full of feelings, tender with compassion, by their hearts remaining unaffected with fear though he wielded a bow, obtained the fruit of the great expanse of their eyes.

12. He heard (as he went on) his own lofty glory, loudly caroled from the bowers by the sylvan nymphs, in a manner in which the purpose of (the accompaniment of the music of) flutes was served by singing bamboos, having their holes filled with wind.

13. The wind charged with the spray of the mountain streams, and bearing the fragrance of the gently shaken flowers of the trees, served (refreshed) him, who, purified by his righteous conduct, was oppressed by heat as he had no umbrella with him.

14. As he, the protector, entered the wood, the forest-conflagration became extinguished even without a shower (of rain), exuberant was the growth of fruits and flowers, and among animals, the strong did not oppress the weak.

15. Having purified the spaces between the directions by their courses, at the close of the day the light of the sun, and the cow of the sage, both red like the tint of a (fresh) leaf, began each to return to their abode.

16. He, the protector of the middle world, followed her, who supplied to the sage the necessary articles for the rites due to gods, manes and guests; and attended by him, esteemed by the good, she, too, looked like (as graceful as) faith incarnate, when accompanied by observance (also embodied).

17. He passed (returned), beholding the woods which were darkening up, in which herds of wild boars were emerging from the pools, in which peacocks were flying towards their roosting trees and where antelopes were squatting on the swards.

18. The cow (that had calved but once) on account of her exertion to bear the burden of her full udder, and the king by reason of his massive body, both decorated with their charming gaits the way back to the penance-grove.

19. His wife drank him in, from the skirt of the forest, as he returned following the cow of Vasishtha, with winkless eyes, that had fasted long, as it were.

20. Placed in front, on the way, by the lord of the earth, and received by the king's wife (his associate in religious rites) advancing towards her, the cow shone between them, like twilight situated between day and night.

21. Sudakshinâ, with a pot of whole rice in her hands went round that milch-cow, keeping her on the right side, and, bowing, worshipped the broad space between her horns (the forehead,) the very door as it were to the fulfilment of her wish.

22. They both (the king and queen) were delighted to see that the cow, though eager to meet her calf, patiently accepted the worship offered to her: for, verily the signs of pleasure of (venerable) beings of her type, manifested towards those full of (or, who approach them with) devotion, indicate the near fulfilment (of their wishes).

23. After having shampooed the feet of his preceptor and his wife and having finished his evening devotions, Dilipa, who had

uprooted his foes by (the might of) his arms, again waited upon the milch-cow, as she sat down after the milking was over.

24. He, the protector, accompanied by his wife, sat close after the cow, near whom were placed a lighted lamp and offerings of worship ; and as gradually she slept he slept too, following her example, and rose in the morning when she awoke from sleep.

25. Three times seven days passed away, while he, of adorable fame and accustomed to deliver persons in distress, was thus engaged, with his royal consort, in keeping the vow for the birth of a son.

26. On the following day, the cow that supplied to the sage materials for sacrificial offerings, desirous of testing the devotion of her follower, entered a cave of the mountain Hymâlaya (lit. Gaurî's father) where tender grass had grown in (or, owing to) the vicinity of the fall of the Ganges.

27. A lion, it appeared, unobserved in his attack by the king, who had directed his eyes to the beauty of the mountain, confident that the cow was not assailable even in thought, by the beasts of prey, forcibly pulled her.

28. Her cry, deepened (or, prolonged) by its reverberations in the cave, drew back, by catching as it were in a noose of ropes, the sight of the king, the protector of the distressed, that was riveted on the King of mountains.

29. That eminent archer saw a lion, seated upon the rosy cow, like a full-blossomed *lodhra* tree, situated on the table-land of a mountain full of red minerals.

30. Then the king, who walked as undauntedly (or, proudly) as a lion (lord of brutes), who was the protector of the distressed, and who had by force extirpated his enemies, being thus affronted, wished to take out an arrow from his quiver to slay the lion, who merited death.

31. As he wished to strike, his right hand, with its fingers stuck fast to the haft of the arrow, the heron's feathers whereof were beautifully tinted by the lustre of its nails, remained with its action committed, as it were, to a picture.

32. With his rage increased by the paralysis of his arm, the king burnt within himself by the fire of his own energy, which could not touch the offender though very near, like a cobra with its power restrained by charms and herbs.

33. (Then) the lion, who had seized the cow, spoke in human accents to him, who was ever a partisan of the good, who was the most illustrious of Manu's race, and whose strength was as great as that of a lion,—thus astonishing him (all the more) already astonished at his own plight.

34. "Away, O astonished protector of the earth, with your effort; your weapon, though discharged against me, would prove of no avail; the fury of the storm, though (able) to uproot trees, has no effect upon a mountain.

35. Know me to be a servant of the eight-formed god (S'iva), Kumbhodara by name, the friend of Nikumbha, whose back is consecrated by the favour of his planting his foot upon it, when he wishes to mount his bull, white like the mountain Kailása.

36. You see the yonder Devadáru tree; it has been adopted as a son by S'iva (the bull-bannered god); and it has known the taste of the *payas* (water-milk) of Skanda's mother issuing out from her (maternal) breasts, in the form of gold pitchers.

37. On one occasion its bark was destroyed by a wild elephant scratching his temples against it; whereupon Pàrvatî (lit. the mountain's daughter) grieved for it, as if it was Skanda (lit. the general of the divine forces) himself, wounded by the missiles of the demons.

38. From that day forth, I have been placed in this cave of the mountain, by S'iva (the trident-holder) for scaring away the wild elephants, directing me to prey, as a lion, on (lit. making my condition as a lion depend for food on) animals coming within my reach,

39. For the gratification of me, thus situated and hungry, this feast of blood after fast, destined by the supreme lord for this time, and (therefore) coming to me, is enough; just as the nectar of the moon coming as a meal is to (the gratification of) the enemy of gods (Râhu).

40. Do you, therefore (lit. you who are thus made helpless), go back, casting off shame ; you have shown your devotion, as a disciple, to your preceptor; where it is impossible to protect a charge by means of arms, it (inability to protect) does not damage the reputation of those who wield arms."

41. On hearing this bold (or, significant) speech of the king of beasts, the king of men (knowing that) his missile was foiled by the power of S'iva slackened his disregard of himself.

42. And also (he) spoke in reply to him (the lion), being unsuccessful in his attempt to shoot an arrow, which for the first time knew what failure was, like the wielder of the thunderbolt (Indra) paralysed by the glance of S'iva, when about to discharge his weapon.

43. "O lord of beasts, laughable, indeed, is the speech, which I, whose actions are restrained, am going to utter; but you know the inward feelings of living beings, and therefore, I will say my say.

44. All adorable to me is that (S'iva), who is the cause of the creation, preservation and destruction of all things, animate and inanimate; I cannot also, on the other hand, allow this property of my preceptor to be destroyed before me (my eyes).

45. Be pleased, therefore, to make your subsistence on this my body, and let this cow of the great sage be liberated, whose young calf will be anxiously looking for her (return) at the close of the day."

46. On hearing these words, that attendant of S'iva (lit. the lord of beings) laughed a little and spoke once more to the king (lit. the lord of riches), rending into pieces the gloom of the mountain-caves by the gleam (rays) of his teeth.

47. "Sovereignty over the world marked by one imperial umbrella, prime youth, and this handsome form—you who wish to forego all these for the sake of a trifle, seem to me to be wanting in discernment.

48. If this be your compassion for living beings, this cow alone will be happy (saved) by your death. But if alive, O king of men, you, like a father, will ever protect your subjects from calamities.

49. Now if you dread your preceptor, who having an only cow, will be burning with anger at your offence, (like a blazing) fire, it is possible for you to pacify his wrath by presenting him with crores of cows with udders as big as pitchers.

50. Preserve, therefore, your mighty body, the enjoyer of blessings: for the wise say that a prosperous kingdom is identical with the heaven of Indra, only differing in that it is situated on the earth."

51. When the lord of beasts had ceased, having said this much, the mountain too, on account of the echo of his words resounding in the caves, seemed affectionately and loudly to say the very same thing to the king.

52. Having heard the words of the attendant of S'iva, the king of men spoke again, his compassion being excited all the more, being looked at with terror-smitten eyes by the cow in the grip of the lion.

53. "The noble name of *kshatra*, (the military caste) is verily known in the worlds as 'the one that protects from danger'; but to one who acts in opposition to this, of what use is a kingdom, or a life tarnished by infamy ?

54. And how is the pacification of (the anger of) the great sage possible by the gift of ordinary milch-cows ? Know that this cow is in no way inferior to *Surabhi* (the divine cow) ; that you have attacked her is only through the power of Rudra.

55. It is, therefore, proper that I should deliver this one from you by offering my own body as a ransom. Thus your meal-after-fast will not be obstructed, and the means of the sage's rites also will not be destroyed.

56. You, too, who are a servant, know this—for great is your care for the *Devada'rū* tree—that it is not possible (for a servant) to stand before his employer, himself unhurt, after having allowed his charge to perish.

57. Or, if somehow you deem me not fit to be killed, be compassionate to my (other) body consisting of glory ; for in the case of people like me, there is utter want of regard for the necessarily perishable lumps of matter (the bodies).

58. They say that a friendly connexion has conversation for its cause ; and the same has been formed between us, (thus) met together in this forest tract ; hence, O follower of the lord of beings, it behoves you not to reject the request of me, your connexion."

59. To the lion, who said 'So let be,' Dilipa, his hand released from restraint the very moment, offered, after laying down his weapons, his body, like (as if it were no better than) a lump of flesh.

60. At that moment upon the king (*lit.* the protector of the people) expecting, with his face downwards, the terrible leap of

the lion, there fell a shower of flowers discharged by the hands of the *Vidya'dharas*.

61. Hearing the words gladdening like nectar—‘Rise, my child, uttered there, the king rising, beheld the cow standing before him like his own mother, with milk dripping down (from her udder), and not the lion.

62. The cow thus addressed the astonished king,—‘O benevolent one ! Creating an illusion, you have been tested by me ; by virtue of the sage's power, not even the god of death can strike me ; much less other destructive animals.

63. My son, by your devotion to your preceptor and your compassion for me I am pleased (with you) ; ask a boon (of me) ; know me to be not only the producer of milk, but also a fulfiller of wishes when pleased.’

64. Then he, who had honoured supplicants and earned the title of Hero by the might of his arms, joined his hands, and asked for a son by Sudakshinā, such as would be the founder of a dynasty and earn an undying reputation.

65. Having promised, by saying ‘So be it,’ the gift of the desire of the king who longed for progeny, the milch-cow commanded him thus—‘My son, extract my milk in a vessel of leaves, and drink it.’

66. ‘I wish to drink your milk, O mother, out of what will remain after the calf has sucked and after it has been used for the sacrificial rites, having received the sage's permission, just as I receive the sixth portion of the (produce of the) earth, protected by me.’

67. Thus addressed by the king, the cow of Vasishtha became still more pleased, and followed by him, returned with an easy pace from the Himālayan cave to the hermitage.

68. The lord of kings, with his face bright like the smiling moon (or his moonlike face smiling), informed his preceptor and then his beloved wife, of the favour of the cow, in words which seemed to be a repetition, as it was already inferred (by them) from the external signs of ecstatic joy.

69. He, of unblenished character, and kind to the virtuous, having been permitted by Vasishtha, drank, with unsaked thirst, the milk of Nandinī, that remained after the calf had been gratified and the offerings made, as if it were his own spotless fame embodied.

70. The next morning, the repast at the conclusion of the aforesaid vow being over, the self-restrained Vasishtha, dismissed the (royal) couple to return to their own capital, after having pronounced on them the benediction proper at the time of departure (or, having performed the ceremony that was to ensure them a happy journey).

71. Having circumambulated the holy fire to which the offerings were made, and Arundhatí just after her husband, and then the cow too, together with her calf, the king started on his journey, his prowess being rendered mightier by the auspicious rites (performed at his departure).

72. The patient king, accompanied by his lawfully wedded wife, traversed the road, driving in a chariot, the sound of which was agreeable to the ear and which was comfortable on account of the absence of jolting, as if it was his own desire now fulfilled.

73. His subjects, in whom a longing (to see him) was produced on account of his absence, drank him in, as it were, whose form was emaciated by the observance of the vow for progeny, with eyes ever unsatiated, just as they would the newly-risen moon (lit. the lord of plants), creating a longing (for his sight) and his body wasted (waned) by the vow (of being devoured from day to day,) for (in the interest of) the creation.

74. He, with the splendour of Indra (lit. the Splitter of the demons' towns), entered the city decorated with flying banners, greeted with acclamations by the citizens, and once again placed the yoke of the earth on his aru whose sustaining strength equalled that of the serpent-king (resumed the government).

75. Then (in course of time) for the well-being of the race of the king, the queen bore a foetus, formed with the weighty essences of the guardians of regions, as the sky bore the luminary sprung from the tears of Atri, and as the divine river (Gāngā) bore S'iva's energy deposited by Agni (the fire-god).

CANTO III.

1. After that (conception) Sudakshinā bore the evidence (signs) of pregnancy, which was (as it were,) the very desire of her husband, with its fulfilment approached, which was (as gladdening) to the eyes of her female friends as the appearance of the moon-light, and which was again the cause of the perpetuation of Ikshvāku's race.

2. Not wearing all her ornaments on account of the attenuation of her body and with her face pale like the *lodhra* flower, she looked like the night bordering on dawn, with but a few stars displayed (therein) and marked by the moon shining dimly.

3. The king smelling, in private, her mouth fragrant with clay (that she would eat), never felt satisfaction, like an elephant smelling a small pond in a forest tract, sprinkled over with drops from the clouds, at the close of summer.

4. Her (future) son was to enjoy (the sovereignty of) the earth with his (conquering) chariot stopping only at the extremities of the quarters, as the lord of the gods enjoys that of heaven; hence it was that she (the queen) set her heart upon an object of that kind (clay) in preference to all other objects of taste.

5. "Through bashfulness the princess of Magadha does not tell me her wish; what are the things that she has a craving for?" thus did the lord of the North-Kosalas constantly ask his wife's companions in loving concern.

6. Having reached the state painful on account of hankerings of pregnancy, whatever she asked for, she saw brought to her; for there was nothing, which being desired by him, was unattainable to him, who had his bow strung, even if it were in heaven.

7. Gradually getting over the painful state of pregnancy-cravings, she appeared beautiful, as her limbs grew plump, like a creeper, which after the fall of the old leaves, is dressed in lovely foliage.

8. As days rolled on, her two breasts, growing exceedingly plump, and with nipples black all round, far surpassed the loveliness of a couple of well-formed lotus-buds with black bees perched upon them.

9. The monarch regarded the queen with child, as if she were the sea-girt earth holding within a hidden treasure, or the

S'ami tree with fire lying concealed inside, or the river Sarasvatî with its (stream of) water underground.

10. He performed, in due order, the ceremonies (attendant on pregnancy) beginning with *Pumsavana*, in a style worthy of the love he bore to his beloved queen, of the loftiness of his mind, of the vast wealth he had acquired by the might of his arms from all quarters, and also of his great joy.

11. Whenever the king visited her apartment he was delighted to see how she, with tremulous glances, rose from her seat with difficulty on account of the heaviness of the foetus with the portions of the mighty gods (infused therein), and also experienced languor even as she joined together her hands to make the customary bow.

12. Now, in due season, the development of the foetus having been effected by trusty physicians, well versed in the treatment of infants, the husband saw, with a delighted mind, his beloved queen, about to be delivered, like the sky, over-hung with clouds, about to discharge a shower of rain at the close of summer.

13. Then she, comparable to S'achi, gave birth to a son, whose most exalted fortune was betokened by five planets in their (respective) ascendant high position, and not approaching the sun, just as regal power, arising from three agencies, produces inexhaustible wealth.

14. The very moment the quarters brightened; and the holy fire received the oblations with its flame turning to the right: (thus) everything indicated auspiciousness: for the birth of persons like him is for the good of the world.

15. Deprived of their lustre all of a sudden by the natural refulgence of the well-born babe, spreading around the bed in the lying-in-chamber, the midnight lamps became as if they were painted in a picture.

16. To the attendants of the inner apartments announcing the birth of a son, in words which rivalled nectar in sweetness, there were only three things which the king could not give, viz. his (imperial) umbrella bright as the moon, and, the two *chauries* (being the insignia of royalty).

17. As the king was looking intently at (lit. drinking in) the lovely face of his son, with an eye as steady as a lotus in a breeze-

less spot, his intense joy could not be contained in himself, like the flood of the great ocean at the appearance of the moon.

18. When the entire natal ceremony was performed by the ascetic-priest coming from the penance-forest, the son of Dilipa shone forth with additional brilliance (all the more), like a gem produced in a mine, after it has undergone the process of polishing.

19. The sounds of the auspicious musical instruments, pleasant to hear, accompanied by the delightful dances of the courtesans, went on, not only in the palace of him, the husband of the Magadha princess, but also in the regions of the denizens of heaven.

20. There was no prisoner—such a protector he was—whom, delighted at the birth of a son, he could release; only his own self was, on that occasion, liberated from the bond, called 'the ancestors' debt'.

21. Foreseeing that the boy would go to the end of all learning and also of his foes in battle (*i. e.* would extirpate them), the king, conversant with the meaning of words, named his son Raghu, taking into consideration the meaning 'to go' of the root.

22. Under the care of the father, who was endowed, with fortune of every kind, the boy developed, day by day, the graceful limbs of his body, just as the young moon waxes in size by the infusion of the rays of the sun (lit. he who drives green horses).

23. As Umā and S'iva (lit. the bull-badged god) were delighted with Kártikeya (lit. one born in reeds), as S'achi and Indra (lit. the cleaver of the demons' cities) were delighted with Jayanta, so were the king and the Magadha princess, equal to them, pleased with their son, who was also like them (the two divine boys).

24. The love which existed mutually between the king and the queen and which had united together their hearts, like that of a pair of *Chakrava'ka* birds, increased (deepened) on the part of each towards the other, though now shared by their only son.

25. The boy lisped the words first uttered by the nurse, walked holding her finger, and bent low (bowed) by being taught to make obeisance; by these acts he added to the joy of his father.

26. Having placed on his lap the boy who seemed to be shedding ambrosia on his skin by means of the pleasurable sensation

generated by the contact of his body, the king, with his eyes closed at the corners, experienced the deliciousness of the touch of a son, after a long time (*i. e.* a long period of disappointment), or for a long time (or, came to the state of knowing-became conscious of—the pleasure of the touch of his son after a long time—so much benumbed with joy he was).

27. And he, no transgressor of the prescribed bounds, considered his line as well perpetuated by him (his son) of exalted birth, a different form of his own person and the possessor of the foremost of merits, just as Brahmá (lit. the lord of creation) considers his own creation well preserved by that other form of his own self (Vishnu) working in combination with Satva, the best of the three qualities (that govern the world.)

28. When his tonsure ceremony¹ was performed, he, accompanied by the ministers' sons of the same age and with waving locks of hair, mastered properly the alphabet, and thereby entered the vast field of learning, as one enters the sea through the mouth of a river.

29. And, when he had been duly invested with the sacred thread, learned preceptors educated him, a favourite with preceptors (or, who loved his preceptors), and found their labours not wasted upon him; for labour bestowed on a proper object (or, instruction imparted to a worthy recipient) is productive of fruit.

30. Gifted with a noble understanding, he, by the force of all the excellences of intellect, got across (mastered), in succession, the four lores, comparable in vastness to the four oceans, as the lord of the directions (the sun) traverses the four quarters by means of his bay steeds, surpassing the wind in velocity.

31. Having put on the holy skin of the *ruru* (a kind of deer) he learnt the art of using missiles, together with their incantations, from his father himself; for not only was his sire the sole sovereign on earth, but the sole archer also.

32. Like a young calf reaching the state of a full-grown bull, and the young elephant attaining the condition of a huge elephant, Raghu, whose childhood was gradually supplanted by youth, developed a frame charming by its gravity (dignity).

33. Then after the ceremony of the cutting of the hair had been performed, his father performed the marriage rite, and the

daughters of kings having found an excellent husband in him, shone like the daughters of Daksha married to the moon (lit. the god who chases away darkness.)

34. Young, with arms long as the yoke of a car, a chest broad like a folding-door, and a neck well-turned, Raghu surpassed his father by his physical excellence and yet looked lowly before him through humility.

35. Then the king wishing to lighten the exceedingly heavy burden of governing his subjects long sustained by himself, invested Raghu with the title of ' young king ', seeing that he was disciplined (fitted for it) both by nature and by education.

36. S'ri (the goddess of royal fortune) who always loves merits, went over partially from her original seat, the old king, to the new resting place called ' the young king ', just as the goddess of beauty passes from a lotus to a fresh blown one,

37. Like the fire by its associate the wind, like the sun by its ally the autumnal season (lit. in which there is the disappearance of clouds), and like the elephant by its auxiliary, the bursting of his temples, the king (Dilipa) became most irresistible by his help.

38. Having appointed him, a pre-eminent archer, followed by (other) princes, to guard the sacrificial horse, he, comparable to Indra (lit. the performer of a hundred sacrifices) performed a hundred sacrifices short by one, without obstruction.

39. The horse let loose (to wander) unrestrained, after that, for another sacrifice, by that sacrificer, Indra in an invisible form, it is said, took off, even before the eyes of the guards armed with bows.

40. Then, just as the prince's army stood amazed, not knowing what to do in their bewilderment, there was seen Nandin, Vasishtha's cow, of well-known power, coming accidentally.

41. The son of Dilipa, honoured by the good, having cleansed his eyes with the holy water that flowed from her body (her urine), was endued with the power of seeing objects even beyond the ken of senses.

42. The prince (lit. the son of the king) despaired, in the east, the cleaver of the wings of mountains (Indra), carrying away the horse, tethered by the traces of his car, with his restlessness repeatedly checked by the charioteer.

43. Recognizing him to be Indra, by his hundreds of winkleless eyes, and also by his green steeds, Raghu addressed him in a deep voice that reached the vaults of heaven, forcing him to turn back, as it were, thereby.

44. "O lord of gods ! you alone are described by sages as the first of those who enjoy shares at sacrifices; how do you then proceed to obstruct the sacrificial rites of my sire, purified for (engaged in) the constant performance of sacrificial vow ?

45. The enemies of sacrifices ought, indeed, to be always checked (suppressed) by you, the lord of the three worlds, possessed of divine power of vision; but if you yourself stand in the way of the rites undertaken by the righteous, all pious work must be at an end !

46. Therefore, O Indra, it behoves you to set free the horse, the most essential part of the great sacrifice; great lords, who lead the paths pointed out by the Vedas, never adopt a sinful course."

47. On hearing these bold words spoken by Raghu, the lord of the denizens of heaven, astonished, turned back the chariot and began to return a reply.

48. "O son of a kshatriya, what you say is all true; but those who regard their fame as their wealth must protect it from their enemies; and your father, by his sacrifices, is bent upon eclipsing the same in its entirety of me, so well known in all the worlds.

49. As Hari alone is known by the name of Purushottama, as Tryambaka (the three-eyed god), and none else, is styled Mahes'-vara, so do the sages know me as S'atakratu. This designation (respectively attached to us three) does not refer (belong) to a second.

50. Therefore has this horse of your father been carried away by me, imitating the sage Kapila; away with (nothing will be gained from) an effort in this matter; set not your foot upon the path pursued by Sagara's progeny (sons.)"

51. Then the dauntless protector of the sacrificial horse laughed and again addressed Purandara:-"Take up your weapon, if this be your determination; you will never gain your object without conquering Raghu."

52. Having thus addressed Indra, he, with his face turned upwards, and wishing to fix an arrow on his bow, stood with his majestic form appearing to advantage in the attitude of *A'lidha*

(the right leg advanced and the left one drawn in), thus imitating the god S'iva.

53. The resentful splitter of mountains (Indra) too, struck at heart by Raghu's shaft consisting of his defiant posture, (or, spirit) placed an arrow, that never failed to hit its mark, on his bow, which shows itself as the momentary signal of the fresh clouds (*i. e.* the rainbow).

54. The arrow of Indra, accustomed to drink the blood of terrific demons, entered (penetrated) the broad chest of the son of Dilipa, and drank, out of curiosity as it were, the blood of a human being, never tasted before.

55. The prince also, with the prowess of Kumâra (Kârtikeya), planted an arrow, marked with his² own name, into Indra's arm, whose fingers were roughened by patting Airâvata (the celestial elephant), and which bore the prints of S'achi's ornamental paintings.

56. And with another arrow, having peacock's feathers attached to it, he struck down Indra's great thunderbolt-banner; whereupon the god got mightily wroth with him, as if he had forcibly cropped off the hair of the deity presiding over the fortune of the celestials.

57. A fierce fight then ensued between the two, each intent on overcoming the other, by means of feathered shafts, as frightful as winged snakes, flying upwards and downwards, while the Siddhas on the one side and the soldiers on the other stood by (as silent spectators).

58. Even with showers of missiles poured in ceaseless succession Indra was not able to extinguish him, the receptacle of exceedingly unbearable (irresistible) energy (power), as the cloud cannot extinguish by its waters the fire (of lightning) emitted from itself.

59. Then Raghu, by means of an arrow with a head shaped like the crescent of the moon, cut off the string of Indra's bow, roaring deep, like an ocean that is being churned, on his fore-arm, besmeared with the sandal of heaven.

60. He, with his jealous anger intensified, threw aside the bow, and with a desire to slay his very powerful adversary, took up the thunderbolt, blazing with a circle of radiance and accustomed to clip off the wings of mountains.

61. Severely struck on the breast by that weapon, Raghu fell on the ground, along with the tears of his soldiers; shaking off in

an instant the pain caused thereby, he rose up, together with their acclamations of joy.

62. Even then, the slayer of Vṛitra (Indra) was pleased by the supreme valour of him who had long maintained a hostile position, cruel by the use of arms; for a foot is set (an impression is made) everywhere by merits.

63. "By none but you, was ever withheld (borne the stroke of) my weapon, unobstructed in its operation, by reason of its inherent strength, even on mountains; know me to be pleased; excepting the horse what else would you have (from me)?"-so said Vāsava to him in clear (unmistakable) terms.

64. Then the son of the lord of kings, putting back an arrow which was not entirely drawn out from the quiver, and which tinged his fingers with the lustre of the gold on its feathered haft, replied (now) speaking sweetly to the lord of gods.

65. "If you think, O lord, that the horse is not to be released, then let my sire, purified by the constant performance of sacrifices be endowed with the entire fruit of the sacrifice, as if it had been completed in due form.

66. Moreover, O lord of the worlds, be it so arranged that the lord of the people, seated in the (sacred) chamber and inaccessible, being a part of the three-eyed god, may hear of this incident from your own messenger."

67. Having promised to grant the wish of Raghu, with the words 'so it shall be', Indra (lit. the god having Mātali for his charioteer) went his way; and the son of Sudakshīṇa too, not much pleased at heart, returned to the council-hall of the king.

68. The lord of men, already informed by the messenger of Indra, warmly received him touching his body marked with the wound of the thunderbolt, with a hand benumbed with joy.

69. Thus did the lord of the earth, of laudable rule, wishing to ascend heaven, at the close of his life, accomplish nine-and-ninety great sacrifices, as if he constructed a flight of steps.

70. And now he, with his mind turned away from the objects of sense, made over in due form to his young son the white umbrella, the emblem of royalty, and betook himself in company with his celebrated queen to the shade of a tree in a forest inhabited by hermits: for this, indeed, was the family vow (practice,) of the princes of Ikshvāku's race, when in the decline of their life.

CANTO IV.

1. Having obtained the kingdom made over by his sire, Raghu shone yet more brilliantly (than before), as does fire (*lit.* the feeder on oblations) on receiving the effulgence deposited with it by the sun at the close of the day.
2. On hearing that he was established on the throne after Dillípa, the fire (of jealousy) which had long been thickly smoking in the hearts of (hostile) princes, now blazed forth, as it were.
3. His subjects with their children rejoiced to see with beaming rows of eyes his new rise (to the throne), as they would see, with uplifted rows of eyes, the flag hoisted in honour of Indra.
4. Two things were simultaneously brought under himself by him who walked with the gait of an elephant (or on elephant-back), *viz.* the paternal throne and the whole circle of his enemies.
5. Him, consecrated to the universal sovereignty, served Padmá (the goddess of regal fortune), as it seemed, herself invisible, by holding over him a lotus-umbrella, discernible from the halo of radiance (that encircled him).
6. And the goddess of learning too, being present in the panegyrizing bards at stated hours, served him, worthy of praise, with eulogies, full of sense.
7. The earth, though enjoyed by estimable monarchs, with Manu at their head, appeared in his case like one that had no previous master (was not enjoyed by any one else before).
8. He, by the justice of his punishments, won the heart of all the people, like the southern breeze, which is neither very cold nor excessively hot (and therefore delightful to every one).
9. By his possessing superior virtues the people were made to long less for his father by him just as they are by the fruit of the mango tree for its blossoming.
10. By men versed in the political art, two courses, the fair and the unfair, were pointed out to the new king; but the first alone was adopted by him and not the second.
11. Even the qualities of the five primary elements (now) attained a (fresh) excellence. Under his new regime everything became new, as it were.

12. As the moon by its power to delight is rightly called *Chandra*; and as the sun by its diffusing heat is correctly named *Tapana*; so he, by pleasing his subjects, was justly styled *Rājā*.

13. Granted that his eyes were large, extending to the ears; but the function of (real) eyes was discharged in his case by (his knowledge of) the Sástras, pointing out to him the minute details of his regal duties (or the subtle purposes to be accomplished).

14. Now as he was at ease (happy) by the pacification of (establishment of order and peace in) his kingdom, there came to him, like a second goddess of wealth, autumn, marked by lotuses.

15. His exceedingly unbearable prowess and the intolerable heat of the sun simultaneously pervaded all the quarters of heaven, their path being cleared by the clouds, lightened by their contents being discharged.

16. Indra withdrew his pluvial bow and Raghu took up his victorious one; for they both took up their respective bows in turn for the good of the people.

17. The (autumnal) season, with its umbrella of white lotuses and with its *chauries* of the opening Kàsa flowers, imitated Raghu with his lotus-like umbrella and his *chauries* resembling the blooming Kás'a flowers, but could not attain his regal splendour.

18. At that time the delight of those who had eyes was of equal flavour (or, ardour) at the sight of him with a sweet smiling face, and of the moon of bright lustre.

19. The affluence of his fame seemed to be distributed among the rows of geese, among the starry spheres, and in waters abounding in (white) lillies.

20. Women keeping watch over the fields of paddy corn, seated in sugar-cane shades, sang the fame of him, the protector, springing from his merits, beginning from his heroic deeds as a boy (or whereof a beginning was made by even children).

21. At the rise of him sprung from a pitcher (the star of Agastya), of great splendour, water became clear (pure and pellucid); at that of Raghu, of great might, the heart of his enemies apprehensive of defeat, got muddled (roiled).

22. Huge bulls with massive humps, fierce with fury and rending up (battering down) the banks of rivers, imitated the prowess of Raghu, which had much the grace of sport.

23. Wounded (in their vanity, or excited) by the rut-scented flowers of the *saptaparṇa* trees, Raghu's elephants poured forth, as if in emulation, ichor in all the seven ways (*i. e.* from all the seven parts of their body).

24. Making the rivers fordable and the roads with their mud dried up, Autumn incited him to an expedition of conquest, before his personal energy (inspired him to do it).

25. At the lustration ceremony of his horses, the sacrificial fire, fed with oblations duly offered, gave him (the blessing of) victory with his own hand, as it were, in the form of the flame turning towards the right (and thus betokening victory).

26. Having his capital and the frontier forts well-guarded, and the rear cleared of his foes (or with his rear well protected), and attended with good luck, he marched out with a sixfold force for the conquest of the quarters.

27. The women of the city, advanced in age, scattered over him fried rice, as the waves of the milky ocean deluged Achyuta with the drops thrown up by Mandara.

28. He, Indra's peer (in valour), first marched towards the east, menacing, as it were, his foes with his flags waved by the wind.

29. And turning, as it were, the sky into the earth's surface and the earth's surface, into the sky by means (respectively) of the clouds of dust raised by his chariots and of his elephants resembling clouds.

30. His prowess in the van, then the uproar, thereafter the dust, and last of all the chariots and the rest; thus did the army (of Raghu) march forward, consisting of four divisions (corps) as it were.

31. By reason of his being possessed of power or (resources), he turned deserts into well-watered tracts, the navigable rivers into easily fordable ones, and the forests into open plains (spaces).

32. Leading his mighty army marching towards the eastern sea, he looked like Bhagfratha, leading the broad Gaṅgā fallen from the matted hair of S'iva and flowing towards the eastern sea.

33. His path was conspicuous by the (hostile) kings made to part with their acquisitions (wealth), dethroned and variously

routed, like that of a tusker, which is marked by trees, shorn of their fruits, uprooted and destroyed in various ways.

34. Thus overrunning the kingdoms in the east the victor came to the shore of the great ocean, dark with the forests of *tāli* trees.

35. From him the uprooter of all that did not bend before him, as from the current of a river, the Suhmas saved themselves by following the course of cane-plants (adopting the policy of submission).

36. Having by his power uprooted the Vāṅga kings, who had resisted him by means of their ships, he, the leader, planted (memorial) pillars of victory in the intervals of (*i. e.* the islets between) the streams of the Ganges.

37. Like the *Kalama* plants which bend low to (or to the lotuses at) their roots and yield a rich harvest after having been first uprooted and then transplanted, they, first uprooted and then reinstated, bowed down to his lotus-like feet and honoured him by gifts of riches.

38. He crossed the river Kapisâ with his troops by means of a bridge formed of the elephants and marched towards Kalinga, the way being led by the Utkala (Orissa) princes.

39. He plaited his mighty prowess (made it keenly felt) on the head (peak) of the mountain Mahendra, just as a driver does his sharp goad in the head of a *Gambhîravedi* (not easily sensitive to pain) elephant.

40. The king of Kalinga, strong in his war elephants, received him with showers of missiles, as a mountain, showering stones, would (receive) Indra, prepared to cut its wings.

41. Having borne a heavy shower of the enemies' iron-arrows, the descendant of Kakutstha won the goddess of victory, as if after having taken an auspicious bath.

42. There, his soldiers, having prepared places for wassail, quaffed in (cups of) betel leaves coconut-wine, and also the glory of their enemies.

43. The king, a righteous conqueror, took away the wealth and not the territory of the lord of Mahendra, first made a captive but afterwards released.

44. Then marching along the sea-coast, lined with betel-nut-trees bearing fruit, he, to whom victory was not a thing to be

sought after, marched towards the quarter resorted to by Agastya (the south).

45. By reason of her enjoyment by his army, redolent of (marked by) the sweet scent of elephants' ichor, he made Kâverî (the river) suspectable (an object of suspicion), as it were, to the lord of the rivers (the Ocean).

46. By the forces of him bent on conquest after he had travelled the day's distance, were occupied the adjoining grounds of the mountain Malaya, where the Hârîta birds (parrots of a particular kind) were flying about in the forests of peppers.

47. The dust of the fruits of the cardamom plants pounded by (the hoofs of) his horses, flying up, clung to (settled on) the temples of the infuriated elephants, exhaling a similar smell.

48. The neck-chains of the elephants powerful enough to break down even the foot-chains, did not slip off, being tied round the lines of grooves (depressions) made by the collings of snakes into the sandal trees.

49. Even the splendour (heat) of the sun is dimmed (mitigated) when in the southern quarter; but in that very quarter the Pândya princes could not bear the burning prowess of Raghu.

50. Bowing down (at his feet) they presented to him the finest pearls found at the place where the Tâmrâparñi falls into the great ocean, their own accumulated glory, as it were.

51-52. Having enjoyed to the satisfaction of his wish the mountains Malaya and Dardura, with sandal trees covering their skirts, as if they were the breasts of the quarter with sandal paste applied to their sides, he, of irresistible prowess, crossed (or, reached) the Sahya mountain, far left off by the sea, the rump of the earth, as it were, with its vesture slipped off.

53. On account of his forces marching along, prepared to conquer the countries of the west, the sea, though far removed by the missile of Parasurâma, seemed to be connected with the mountain Sahya.

54. The dust raised by the army was placed by him, as a substitute for the hair-powder, on the curls of the Kerala ladies who had given up personal decorations in terror.

55. The pollen of the Ketaka flowers, wafted by breezes from the Muralâ, served as a scented powder obtained without effort for the armours of his warriors.

56. The rustling of the large palm forests shaken by the wind was drowned by the clank of armours on the bodies of his war-horses moving about.

57. The black bees deserting the Punnâga trees fell upon the temples scented with the flow of the ichor of elephants tied to the trunks of the date trees.

58. History has it that the ocean gave space to Ráma on being requested by him; but to Raghu, it gave tribute under the disguise of the western kings.

59. There he turned the Trikûta itself into a lofty pillar of victory, bear as it did the distinct record of his military valour in the form of the incisions of the tusks of his infuriated elephants.

60. Thereafter he set out by a land-route to conquer the Persians, as a man possessed of self-control proceeds, with the help of the knowledge of truth, to subdue the foes known as the senses (passions.)

61. He did not bear the flush imparted by liquor to the lotus-like faces of the Yavana dames, just as an untimely rise of clouds does not (bear *i. e.* intercepts) the morning sunlight on (tinging) the lotuses.

62. A fierce battle took place between him and the Yavanas of the west, whose army consisted of cavalry, in the midst of dust (raised by the armies) so (dense) that the opposing warriors could know each other simply by the twang of their bows.

63. He strewed the earth with their bearded heads, severed by means of Bhallas (arrows having broad blades) as if with so many honey-combs covered with bees.

64. The rest (*i. e.* survivors) took off their helmets and sought his protection; for the wrath of the high-minded is appeased by humble submission (*lit.* has submission for its remedy).

65. His soldiers removed the fatigue of victory by means of wine, in vine-yards (*lit.* grounds covered with bowers of vine) with the finest deer-skins spread thereon.

66. Then Raghu marched towards the quarter of Kûbera (the north) with the desire of uprooting, by means of his arrows, the northern kings, just as the great luminary (sun) passes northwards in order to suck up moisture with his rays.

67. His horses having the fatigue of their journey relieved by rolling on the bank of the Sindhu, shook their shoulders to which were adhering the filaments of saffron (or, the manes of which had saffron sticking to them).

68. There the exploits of Raghu, the prowess whereof was displayed on the husbands of the Hārī ladies, became a teacher of ruddiness in the cheeks to them (or came to have the redness of their cheeks for a record).

69. The Kāmboja princes, unable to stand his valour in battle, bent low (before him) together with the walnut trees strained (injured) all round by the fastening (or fastesing-chains.) of his elephants.

70. Lofty (stupendous) heaps of riches, abounding in noble steeds, reached the lord of the Kosalas every day; but not their boastful manners (or, 'but pride never touched him').

71. Then he ascended the mountain Hīmālaya (Gaurī's father) with his cavalry, augmenting, in size, as it were, its peaks by the mineral dust raised up (by his horses).

72. The gaze, by turning back (their necks), of the lions lying in their dens and of equal might (with the army), indicated absence of agitation (or fear) on their part (their intrepidity) even in the midst of the din (tumuli) of the army.

73. Breezes, rustling among the birch trees, the cause of the musical sounds of the singing bamboos, and charged with the spray of the Ganges, ministered to (fanned) him on the way.

74. His soldiers took rest under the shade of the Nameru trees, sitting on stone-slabs with their surfaces perfumed with the navel (musk) of the musk-deer squatting upon them.

75. The lustrous herbs with their light reflected from the iron neck-chains of the elephants tied to the Sarala trees, served, at night, as lamps (that burnt) without oil, to him, the leader of the forces.

76. In the halting places left by him, the *devadāru* trees, the bark of which was rubbed off by the neck-ropes (with which the elephants were tied to them) indicated to the *Kiraṭas* the height of his elephants.

77. There a fierce battle took place between him and the mountain tribes, in which fire flashed forth as the iron darts and the stones flung by means of slings clashed together.

78. Having made the Utsavasamketas destitute of their festivities by means of his arrows, he caused the Kinnaras to sing the songs descriptive of the victory of (won by) his arms.

79. When they approached (him), presents in hand, these came to be mutually known, Himavat's strength (wealth) by the king and the King's strength (prowess) by Himádri (the snowy mountain).

80. Having established there the unshakable (or irrefragable) mass of his glory, he descended (from the mountain), causing shame, as it were, to the mountain that was balanced (being uplifted) by Paulastya (Rávána)—i. e. Kailása.

81. When he crossed the Lauhityá the lord of the Prágjyotishas quaked (with fear), as also did the black aloe-wood trees got to the condition of (used as) tie-posts for his elephants.

82. He could not bear even the dust raised from the track of his charlots, which hid the sun and which looked like a cloudy day (atmosphere) without a shower; how could he face his army ?

83. The king of the Kámarúpas waited upon him whose valour exceeded that of Indra himself, with those very elephants, with ripped ichor-shedding temples, with which he had resisted (or repulsed) others.

84. The lord of Kámarúpas adored the lustre of Raghu's feet, the presiding goddess of the golden foot-stool; with offerings of flowers in the form of gems.

85. Having thus conquered all the quarters, the conqueror turned back, making the dust raised by his chariots rest on the heads of the kings (now) stripped of the regal umbrellas.

86. He performed the *Vis'vajit* sacrifice in which one's entire wealth is given away as *Dakshiṇa'*; for of the good as of clouds, acquisition is for distribution.

87. At the end of the sacrifice, the descendant of Kakutstha (Raghu), assisted by his ministers of state, allayed the wounded feelings of the defeated kings by honouring them with marks of great respect, and permitted them to go back to their capitals, where their wives were longing (for their return) owing to their long absence.

88. They, at the time of their departure, bowed down to the emperor's pair of feet bearing linear marks of banners, swords, and

royal umbrellas, and accessible by his favour alone, and made them yellowish white at the toes, with the pollen and honey that dropped from the garlands on their heads.

CANTO V.

1. Then there came to the monarch (Raghu) who had given away, so as to leave no remainder, his wealth of every kind (or his whole treasure) in the *Vis'vajit* sacrifice, Kautsa, the disciple of Varatantu, who had acquired learning (finished his education) and whose purpose it was to get money to pay his teacher (as tuition fees; or, seeking to obtain money for remunerating his preceptor).

2. On account of the (stock of his) gold vessels being exhausted he, of priceless (inestimable, noble) character, bright with glory, and hospitable, having placed the materials of worship in an earthen pot, went forth to receive the guest radiant (illustrious) with his Vedic knowledge.

3. The lord of men, adept (or versed) in duty and the rules of action (prescribed by the S'astras) and foremost among those to whom honour is wealth, having worshipped, in the proper form, the guest, who regarded penance as his wealth and who was sitting on a seat, thus addressed him with joined palms, remaining close by.

4. O you of acute intellect (lit. whose intellect is as acute as the sharp end of a blade of Kus'a grass), is it all well with your preceptor, the foremost of the sages, the composers (or recipients) of the Vedic hymns, from whom you have acquired complete knowledge, as the world derives its animation (or vitality) from the sun ?

5. I hope the threefold penance of the great sage, which has long been treasured up (by him) by (the exercise of) his body, speech, and mind, and which disturbs (or shakes off) the stability of Indra's mind, suffers no diminution (is not spent up) by impediments (requiring its use).

6. I hope no calamity, such as a hurricane, visits (befalls) the trees of your hermitage, which beguile fatigue and which have been reared up without distinction with (just like) your sons with efforts, such as the construction of water-basins and others.

7. Are those offsprings of the female deer all right, whose desire to eat the Kus'a grass, the hermits, from affection, do not foil (f. e. indulge) even though it is necessary for sacred rites and

whose umbilical cords drop down on their laps serving (the fawns) as beds ?

8. I hope it is all right with your sacred waters wherein your daily ablutions are performed, from which handfuls of libations are presented to the manes, and whose saudy banks are marked with the sixth part of the gleanings (gleaned corn).

9. I hope the ripe *niva'ra* and other corn, the sylvan means of the sustenance of your bodies, out of which portions are allotted to the guests coming in time, is not eaten up by country cattle (accustomed to eat chaff).

10. Has the great sage, being pleased after he had well educated you, permitted you to lead the house-holder's life ? For it is now time for you to enter on the second stage of life which is capable of benefiting all the other three (or which enables one to oblige every body).

11. My mind is not satisfied by the (mere) coming of you, adorable one, (but) it longs to execute some command (of yours); is it at your preceptor's bidding or of your own accord that you have come to honour me (do me the honour of a visit) from the forest?

12. Although he heard the noble words of Raghu, whose gift (or expenditure) of his whole wealth was inferred from the vessel containing the materials of worship, the disciple of Varatantu, having but a feeble hope of success in his object, thus addressed him.

13. Know, O king, it is all well with us in all respects. How can woe betide the subjects while you are king (or, their protector)? How can the dark night (or a dense mass of darkness) obstruct the sight of men while the sun is shining ?

14. Reverence for (or attention to) those worthy of honour is customary with your race (or is the hereditary possession of your dynasty); but, O illustrious one (or O great monarch), you outdo your ancestors in that. I, however, have come to you as a suitor out of (the proper) time, and hence my regret.

15. O lord of men, having bestowed all your wealth on worthy recipients, you appear with your body only remaining to you, like a *niva'ra* plant having its corn appropriated by foresters (forest-living ascetics) and its stalk (or culm) only left to it.

16. It is but proper (or creditable to you, or becoming in you) that you, though a paramount king, should exhibit poverty (*lit.*

a state of having nothing) born of (the result) of a sacrifice; for the waning of the moon (whose nectar is) drunk in their turns by gods is more to her praise than her waxing.

17. I, therefore, who have no other business in view, will strive to obtain money for my preceptor from some other source; may you fare well. Even the *cha'taka* bird troubles not (with its petitioning) the autumnal cloud whose watery contents are all discharged.

18. Dissuading (from going) the disciple of the great sage, who was desirous of going away, after having said this much, the king asked him, "Learned sir ! What thing and how much of it is to be presented by you to your preceptor ? "

19. Then to the ruler of the (four) classes and the stages of life, who had duly performed a sacrifice and who was entirely free from the influence of vanity, the learned ascetic (thus) expressed his purpose (immediate business)—

20. "The great sage was requested by me, when I had completed my course of study, to accept from me preceptor's fee. He, however, counted (regarded) foremost (held more important than, or considered the best, fee) my long and unswerving devotion to him of that kind (so difficult to be performed).

21. Incensed at my importunities, my preceptor, without taking into consideration the scantiness of my means, said to me: "Bring me four-and-ten crores of money (gold coins) corresponding to the number of lores (studied) by you."

22. Thus circumstanced I, concluding from your vessel of offerings that you have only the title of sovereign remaining to you, have not the mind to constrain you at present, on account of the price of my learning being other than (far from) low (*i.e.*, very exorbitant or heavy)."

23. Thus informed by the twice-born (Bráhmaṇa), the best of Vedic scholars, the sole lord of the world, fair as the moon, and with the propensities of his senses restrained from sin, once more spoke to him.

24. "A certain suitor who asked money for his preceptor and who had seen the end (*was* master) of learning, went to another donor, not obtaining his object from Raghu"—let there not be this new (or for the first time) reproach on my name.

25. You, therefore (*lit.* thus circumstanced), O venerable one, be pleased to wait, like a fourth fire, in my well-known and revered

sanctuary of (holy) fires, for two or three days, in which time I will endeavour to fulfil your object.

26. With the words 'Be it so' the Brâhmaṇa, being delighted, accepted his unfailing promise. Raghu, on his part, seeing that the earth was drained of all its wealth, wished to wrench (thought of procuring by force) money from Kubera.

27. By virtue of the miraculous power accruing from Vasishtha's sprinkling accompanied by holy incantations (at the time of his coronation), the course of his chariot, like that of a cloud assisted by the wind, was not obstructed, whether on the sea, or in the sky, or on the mountains.

28. Then in the evening Raghu, firm-minded and pious, slept in his chariot in the interior of which weapons were arranged, desirous of conquering the lord of Kailâsa (Kubera) by his prowess, looking upon him as (as if he were no better than) a mere feudatory prince.

29. At dawn, officers, employed in the treasury, full of wonder, reported to him, about to setfourth, a shower of gold fallen from the sky into the treasury-house.

30. The king gave to Kautsa the whole of that glittering heap of gold which was obtained from Kubera, who was about to be attacked, and which looked like an adjoining hill of the (mountain) Sumeru detached by Indra's thunder-bolt.

31. Both of them, the suitor who would not take (*lit.* who had no desire to accept) more than what was to be given to his preceptor, and the king who gave more than what was asked by the suitor, had the greatness of their mind (or their conduct) greatly praised by the people inhabiting Sâketa (Ayodhyâ).

32. Then at his departure, the great sage Kautsa, delighted in the mind, touched by the hand the king who had caused his treasure to be transported (or conveyed) by hundreds of camels and mares, as he bent the forepart of his body before him, and addressed him (this) speech—

33. What wonder is there (*i. e.* it is no wonder) if the earth yields the desires of a monarch who abides by his duty? But incomprehensible is your power, since by you even heaven itself was milked (made to grant) your desired object.

34. Any other benediction (than that of issue) would be a repetition (superfluous) to you who have attained all blessings.

May you obtain a son worthy of your excellences, as your father obtained your praiseworthy self.

35. Having thus conferred a blessing upon the king, the Brâhmaṇa returned to his preceptor. The king, too, soon after, obtained a son from it (by virtue of it, *scil.* the blessing) as the world of the living receives light from the sun.

36. At the hour presided over by Brahmâ, history records (किल), his queen gave birth to a son like Kumâra. On that account the father made (called) his son Aja, after the name of Brahmâ himself.

37. His majestic (or resplendent) form was the same, the valour the same, and the natural sublimity (or nobleness of nature) also the same; the new-born prince did not differ from his (generating cause (father) as a lamp lighted from another (does not differ from it.)

38. The goddess of royalty, though she had a yearning after him when he had duly received his education from his preceptors and was looking all the more charming (or peculiarly charming) by reason of his blooming youth, waited for her master's (or his sire's) permission, as a discreet, noble-minded daughter does for her father's.

39. About this time, a trusty messenger was sent to Raghu by Bhoja, lord of the Krathakais'ikas, who was ardently desirous of bringing the prince (Aja) for (to be present at) the ceremony of the self-election-marriage of his sister Indumati.

40. Considering him to be one with whom a connexion was desirable and (further) that his son had arrived at a marriageable age, he sent him with an army to the flourishing (or wealthy) capital of the king of the Vidarbhas.

41. The halting stations on the way of him, a king's son, in which accommodations of all kinds were provided in tents of royal state, and which, on account of the presents brought by the villagers, appeared other than. (the reverse of) sylvan, were almost like places of amusement in gardens.

42. When he had gone over some way (certain distance) he encamped his wearied army, with its banners sullied with dust, on the bank of the Narmadâ, the *naktama'la* trees on which were made to dance a little (gently shaken) by the breezes charged with spray (or moist with the drops of water).

43. Just then there emerged from the river a wild elephant, whose plunge (*lit.* entrance) into the water had already been indicated by black bees hovering above (over the surface of the water) and whose expansive cheeks were clean, as the ichor had been entirely washed off.

44. Who betrayed his butting-sports on the skirts of the Rikshavat mountain by means of his two rock-blunted tusks, which were checkered with blue lines running upwards, although completely washed of all mineral dust.

45. As he faced the bank and cut (his way) with (loud) noise (through) the large waves with his trunk quick in its contractions and protrusions, he looked as if engaged in breaking asunder the bolts of his stall.

46. The mountain-like elephant dragging with him by his breast the meshes of moss (*s'ailava*) reached the bank afterwards, the current of waters violently agitated by him having reached it first.

47. The darkish splendour of the ichor flowing from the broad cheeks of that one (single of its kind, chief &c.) elephant, which had been stopped for a moment by his plunge into water, shone forth afresh at the sight of tame (*lit.* other than wild) elephants..

48. On smelling his unbearable rut whose flow was as strong-smelling (or fragrant) as the milky exudation of the *saptachchhada* (seven-leaved) tree, the huge elephants in the army turned back (shied), notwithstanding (or defying) the strenuous efforts of their drivers.

49. In a moment he threw the encampment into utter confusion, cleared of horses which tore their bonds and fled, with the chariots fallen to the ground, their axles being broken and with the warriors perplexed in protecting the ladies.

50. The prince, who knew (from the S'âstras) that a king ought not to kill a wild elephant, not drawing his horn-made-bow to any great length, struck the rushing elephant on the forehead with an arrow, (merely) wishing to make him turn back.

51. The moment he was wounded, as history tells us, he quitted the form of an elephant, and assumed the lovely figure of a heavenly being, encircled with a flashing halo of light, and looked at by the army astonished at the (curious) occurrence.

52. Then having showered on the prince the flowers of the heavenly trees that came to him through his superhuman power,

the eloquent one (thus) spoke, enhancing with the lustre of his teeth the (brightness of the) necklace of large pearls pendant on his bosom.

53. I was reduced to the state of an elephant by the curse of Mata^mga, incurred by my own arrogance. Know me to be Priya^mvada, the son of Priyadarśana, king of the Gandharvas.

54. The great sage, however, being supplicated by me falling at his feet, relented afterwards ; for the hotness of water is due to its contact with fire or solar heat; what is coldness is but the nature (natural property) of water.

55. "When Aja, sprung from the family of Ikshvāku, will split thy frontal globe with his iron-pointed shaft, then shalt thou be united with (restored to) thy magnificent form"—so spoke that repository of penance (the great sage) to me.

56. I have been liberated from the curse by you endowed with might, whose sight had long been earnestly wished for by me. If I do you no good in return, my restoration to my proper position is all to no purpose.

57. Accept, therefore, O friend, this missile of mine, 'Sa^mmo-hana (the stupifier)' by name, which has a Gandharva for its presiding deity, and has separate incantations for its discharge and withdrawal whereby the discharger has victory in his hand (sure in his possession) and yet has not to kill enemies.

58. You should not be ashamed; for, though striking me, you were moved (for a moment) with compassion; let not the rudeness of a refusal be shown to me who am beseeching you.

59. With the words 'Be it so' the eminent (lit. the moon among men) prince, skilled in the use of weapons, having sipped the holy water of the river sprung from Soma (Narmadā) and turned his face towards the north, received (learned) the incantations of (connected with) the missile from him who was freed from the curse.

60. Of them two, who, by a strange chance, had thus formed on the way, a friendship (originating) from some unknown cause, one went to the regions of Chaitraratha and the other to the country of Vidarbha delightful on account of the good government (it enjoyed).

61. The lord of the Krathakaisikas filled with ecstatic joy went forth to receive him who had halted in the vicinity of the

city, as the ocean with its swelling waves goes forth to receive the moon.

62. Walking in the front he led him into the city, and having presented to him his wealth, waited upon (ministered to) him with humility, in such a way that the people assembled there considered Aja to be the host (lit. the lord of the palace) and the king of the Vidarbhas to be the guest.

63. He, the representative of Raghu, occupied the delightful new pavilion into which he was shown by the officers of king Bhoja, bending low (before him), and in which vessels filled with water were placed on a dais near its eastern entrance, as Madana (Cupid) occupies the state (age) next to childhood.

64. There, like a loved spouse unable to read (understand) the feelings (of her husband), (or, clouded—displeased by her divination of the mental attitude—affection for a rival), Sleep came late at night towards the eyes of Aja, longing to win the captivating gem of a damsel, by whom a host of kings was caused to be assembled at her self-choice-marriage.

65. At dawn, the sons of bards, of equal age (with Aja), and eloquent in speech, awakened, with their panegyrical songs, him, of reputed scholarship, whose stout shoulders were pressed by his ear-ornaments and the sweet unguents applied to whose body were almost effaced by his rollings on the bed-sheet.

66. "O you, best of talented men, the night is gone; quit your bed; surely the burden of the world has been divided into two parts only, by the Creator: your vigilant father bears it at one end and your honour is the supporter of the other (lit. that borne by the other bearer).

67. The moon by (looking at) whom the goddess of beauty (Lakshmi) was diverting herself at night, like a woman offended by her husband, (somehow) disregarding even her longing for you under the influence of sleep ;—he, too, now resting on the extremity of the western horizon, is giving up (losing) the splendour of your face.

[Or, with the reading अनवेष्यमाणा, (see notes):—The moon by (looking at) whom the goddess of beauty, though neglected by you under the influence of sleep, was, like a woman offended by her husband, beguiling her love-longing, even he &c.]

68. Let, therefore, the two, by their beautiful simultaneous unfolding, obtain mutual similitude: viz. your eye with the

lively (lit. other than rough) pupil rolling about within and the lotus with a black bee moving inside.

69. The morning breeze, as if desirous of obtaining, by means of borrowed properties, the natural fragrance of the breath of your mouth, bears away the loosened flowers of trees from their stalks and comes in contact with lotuses opened by the rays of the morning sun (Aruṇa).

70. The dew-drops, white like the well-cleansed pearls of a necklace, fallen on the tender leaves of trees with their interiors red, resemble, on account of the position of advantage thus gained by them (or their increased excellence), your sportive smile fallen on your lip, brightened by the splendour of your teeth.

71. While the sun, the store of radiant heat, does not rise, even before that, darkness has been, all at once, dispelled by Aruṇa; when, O hero, you have taken the lead in battles, will (why should) your sire himself extirpate the foes ?

72. Your elephants, with their sleep shaken off from both sides, are leaving their beds, pulling at their clanking chains: the elephants whose bud-like tusks seem as if they had pierced the red-mineral-skirts of a mountain, on account of their having come in contact with the rosy tints of the morning sun.

73. O lotus-eyed one, the horses of the breed of the Vanāyu country (Persian horses), tied in spacious tents, having given up their sleep, are soiling with the warm breath (vapour) of their mouth the pieces of rock-salt placed before them for being licked.

74. The flower-offering, being withered, has become loose in texture; the lamps are void of the throbbing circles (halo) of their light; and this your sweet-speaking parrot resting in its cage, imitates our speech employed to rouse you.

75. The prince, his sleep dispelled by the young bards singing their songs in this strain, instantly left his bed, just as the heavily elephant, Supratīka, awakened from sleep by the royal swans cackling sweetly under excitement, leaves the sandy beach of the Ganges ”.

76. Then, having finished the rites proper for day-break, as prescribed in the S'a'stras, the prince, with beautiful eyelashes, after his toilet was finished in a fitting style by experts (in that art), repaired to the assembly of kings gathered in the hall of the self-election-marriage.

CANTO VI.

1. There he saw the protectors of the human world (kings), seated on thrones placed on richly furnished platforms, and attired in fascinating dresses, (thereby) imitating the majesty of the gods moving in celestial cars.

2. The mind of kings seeing Aja (lit. the scion of Kakutstha's race), who looked like Kâma with his corporeal frame restored to him by S'iva, at (lit. accepting) the entreaties of Rati, lost all hope of winning Indumati.

3. The prince ascended the dais pointed out by the Vidarbha king, by means of a well-constructed flight of steps, as the young cub of the lord of beasts (lion) climbs the lofty peak of a mountain by means of (step-like) projecting rocks.

4. Seated on a throne covered with tapestry of the richest colour and set with jewels, his majestic appearance was most comparable with Guha (Kârttikeya) when riding his peacock.

5. Her own self, portioned out in a thousand ways into those rows of kings by Lakshmi, and dazzling to the eyes on account of the appearance of a peculiar effulgence, shone pre-eminently like the flash of lightning which distributes itself into so many rows of clouds.

6. In the midst of those kings, all seated on magnificent thrones, and dressed in splendid costumes, the son of Raghu alone shone (looked pre-eminent) by his majestic lustre, like the tree Pârijâta in the midst of other heavenly trees.

7. The rows of the eyes of citizens leaving all (other) princes fell (rested) on him, just as the black bees vacating the flower-trees fall upon a wild scent-elephant, infuriated under the influence of ichor.

8. Now, while the whole assembly of monarchs, sprung from the solar and lunar races, was being glorified by bards acquainted with the pedigrees of kings, and the fume of the burnt pith of the fragrant aloe wood was ascending (curling up) to the flags on high,

9. while the sound of auspicious musical instruments swelled by the blasts of conch-shells was waxing loud and spreading all round in the quarters of heaven, making the peacocks roosting in the suburban gardens dance in a frantic manner,

10. the princess, who was about to elect her husband, and who had put on apparel suited to the nuptial rite, entered

the high road between the rows of platforms, seated in a quadrangular conveyance carried by men, and beautiful by her train of attendants.

11. The kings fell down by their hearts on (had their hearts at once drawn to) that supremely exquisite creation of the Creator, in the form of the damsel, the cynosure of hundreds of eyes ; their bodies alone remained on their seats.

12. Various were the amatory gestures, the first messengers of their love, exhibited by the kings who had betrayed their passion for her, as are the beautiful tender sprouts by trees.

13. A certain king began to whirl round a sportive lotus, holding its stock with both his hands, its restless petals striking black bees and its pollen forming a circle within it.

14. Another gallant, with his handsome face obliquely turned round, drew up and put in its proper place the garland that had slipped from his shoulder and was sticking to the points of his armlet inlaid with gems.

15. A third again, with beautiful eyes slightly turned downwards, drew lines on the gold foot-stool with his foot, the top-toes of which were a little contracted and the lustre of whose nails was spread obliquely.

16. One king, resting his left arm on a part of his seat, his shoulder being raised a little by that act, became intent upon talking to a friend, his pearl-necklace rolling over (or lying divided on) the lower part of his spine as it was slightly turned.

17. Another young prince tore off, with the points of his nails, fit to be set on the hips of his beloved, a *ketaka* leaf, of a yellowish white colour, which serves as a sportive ear-ornament to coquettish women.

18. Some one sportively cast up the dice, illuminated with the glow of his jewelled ring, with his hand, the palm of which was as red as a lotus, and bore linear marks of hauners.

19. Some one put one of his hands, the lustre of the diamonds shooting through the finger chinks, on his crown, as if the latter had slipped from its proper place, although it was in its right position.

20. Then Sunandā, the door-keeper of the harem, bold (clever in speech like a man, and well acquainted with the lives and pedi-

grees of kings, took the princess, first of all, to the presence of the king of the Magadhas, and thus spoke—

21. This is the king who rules over the Magadha land—the refuge of those who look up to him for protection, of spirit unfathomable, and renowned for governing his people well—Paramātapa by name, true to the sense.

22. Granted that there are other kings by thousands ; but the earth is said to have a pious ruler in him alone. True that the night is crowded with constellations, stars and planets ; but it is by reason of the moon alone that it has light (is illumined).

23. This king having to invite Indra (lit. the god with a thousand eyes) incessantly (to the earth), on account of the uninterrupted course of his sacrificial rites, caused (thereby) the tresses of S'achi to be long flowing about her pallid cheeks and undecided with the flowers of the *Mandāra* tree.

24. If you wish that your hand should be accepted in marriage by this (prince), worthy to be chosen, then (by accepting him) give delight to the eyes of the ladies of Pushpapura, as they will be looking at you, at the time of your entering the city, from the windows of the mansions.

25. When she had said this, the thin princess looked at him, and without saying anything rejected him, with a cold salutation, while her garland of Madhūka flowers interspersed with *dūrvā* grass was slightly displaced.

26. The very same maid, whose office it was to bear the cane staff, conducted the princess to a second king, just as a wave raised by the wind carries a female swan of the *ma'nasa* lake from one lotus to another;

27. and spoke to her—this is the lord of the Aṅgas, whose youthful beauty had been coveted by (enamoured) the damsels of heaven, and who, having his elephants trained by the founders of the elephautine science, enjoys Indra's position though on earth.

28. He, causing drops of tears as big as pearls to roll about on the bosoms of the wives of his enemies, gave them back, as it were, their pearl necklaces without threads that had been first taken off.

29. The two goddesses, S'rī (of wealth) and Sarasvatī (of learning), who by nature occupy two different stations, live in harmony in him ; and you, O blessed princess, by reason of your

charming loveliness and your truthful and pleasing speech, are fit to be the third of them two.

30. When Sunandá had done, the princess took off her eyes from the king of Añga, and said to the maid, "Pass onward"; not that he was not amiable, nor was she unable to appreciate personal charms ; but people differ in their tastes.

31. Then the maid (lit. she who was appointed to keep guard at the door of the harem), showed to Indumatí, as people show the newly-risen moon, an exceedingly handsome prince, who was not to be withstood by his enemies.

32. This is the king of Avanti, having stout and large arms, an expansive chest, and a slim, rounded waist, who (therefore) looks like the bright luminary (the sun) carefully trimmed by Tvashtí by being placed on a turning lathe.

33. In the expeditions of this king who commands all the three regal powers, the dust, raised by the horses marching in advance, obscures the streaming effulgence of the gems on the crests of the tributary princes.

34. He, residing at no great distance from the moon-crested god (S'iva), whose abode is Mahákala, enjoys, in company with his beloveds, moonlight-nights, even during the dark half of a month.

35. O you, having full round thighs (lit. thighs like the stem of a plantain tree), do you wish to sport with this youthful prince, in those rows of gardens which are fanned by the breezes blowing from the rippling water of the Siprâ?

36. That supremely delicate princess did not fix her heart upon him who had caused the lotuses in the form of his relatives to bloom, and dried up the mire in the shape of his foes by his valour, just as the exceedingly soft white lily feels no attachment for the sun, who makes other lotuses bloom and dries up the mud by his heat.

37. Then Suuandá led that lovely creation of the Creator (the princess) in front of the king of Anûpa—she whose complexion was like that of the inner part of a lotus, who was perfect in all accomplishments and who had a beautiful set of teeth—and again spoke to her.

38. In days of yore, there was a king, given to ascetic exercises, named Kàrtavîrya, who could put forth a thousand arms in battle,

who erected sacrificial posts in all the 18 continents of the globe, and to whom belonged pre-eminently the title of ' king ' (lit. not shared in common by any one else).

39. He, the governor, appearing before his subjects, bow in hand, the very moment they thought of committing a crime, prevented them from doing an immoral deed even in thought.

40. In his prison-house dwelt the lord of Lanká, the conqueror even of Indra, whose arms were rendered motionless by being bound with the bow-string, and whose row of mouths was gasping for breath, until the captor's pleasure (set him free).

41. In his line is born this prince, Pratipa by name, who reverentially honours those versed in sacred lore, and by whom has been wiped off the reproach that S'rî is fickle by nature, a reproach which attaches to her name owing to the faults of those with whom she resides.

42. He, having obtained the god of fire as an ally in battles, considers the sharp edge of Parasuráma's axe, the destructive might to the military class, as no better than a lotus leaf in strength.

43. Be you the lovely occupant of the lap of this king with long arms, if you have the desire to look, through the latticed windows of his palace, at the (river) Revâ, delightful with its rippling stream, and encircling, like a waist-band, the rampart of the city of Mâhishmatî.

44. That lord of the earth, though of an exceedingly lovely mien, did not seem amiable to her, just as the moon is not agreeable to the day-lotus, though complete in all his digits and freed from the screen of clouds by autumn.

45. The princess was then addressed by the maid keeping guard over the harem, with reference to Susheña, the lord of S'rasena, whose fame was sung in other worlds, and who was the most illustrious prince of both the (paternal and maternal) families pure by their dutiful conduct.

46. This is a descendant of Nîpa's race, a constant offerer of sacrifices in due form, in whom virtues (of opposite nature) meet together, setting aside their natural antagonism, as do wild animals on coming to the hermitage of a great saint where tranquillity ever reigns.

47. In his own house is spread his lovely splendour, delightful to the eyes, like that of the moon ; while there is always present his unendurable fiery energy on the mansions of his enemies the terrace-tops of which are overgrown with grass.

48. At the time of his sports in the water, when the sandal unguent is washed away from the bosoms of the ladies of his harem, the daughter of Kalinda (the river Yamuná) though as yet flowing by Mathurâ, appears as if her waters were mingled with Gângâ's waves.

49. Wearing the gem, the lustre of which covers the surface of his chest, and which was presented to him, it is said, by Kâliya who took shelter in the river Yamuná, through terror of Garuda, he puts to shame, as it were, Kriṣṇa with his Kaustubha.

50. Do this youthful prince the honour of accepting him as your husband, O fair princess, and enjoy (the wealth, i.e., pleasures of) your youthful age, on a flower-bed, having tender leaves for its counterpane, in Vrindâvana, not inferior to Chaitraratha (the garden of Kubera).

51. And in the rainy season, seated on stone slabs, moistened with particles of water, and scented with S'aileya, you may look at the dance of peacocks in the lovely caves of the Govardhana mountain.

52. She, with a navel beautiful like a watery eddy, destined to be the wife of another, passed by that king; just as a river, proceeding to the sea, passes by a mountain it meets with in its course.

53. Thereafter, when the young damsel, with a face like the full moon, had approached the King of Kaliṅga, Hemâṅgada by name, whose arms were clasped by armlets, and who had destroyed his foes, the maid thus addressed her—

54. This king, equal to the mountain Mahendra in strength, is alike the lord of Mahendra and the sea; in his hostile expeditious Mahendra himself seems to march in the van under the disguise of his ichor-dripping war-elephants.

55. He, with beautiful arms, and the foremost of archers, bears on his forearms two scars made by the bow-string, as if they are the two pathways, besprinkled with tears mixed with collyrium of the Fortunes of his foes made captives by him.

56. Him sleeping in his palace the sea itself, being near, awakens from sleep,—the sea whose waves are visible from the windows of his palace, and which, by its deep roar, has rendered the morning trumpets unnecessary.

57. (You should) Sport with him on the shores of the sea, full of the rustling sound of the forests of palms ; while the drops of perspiration (on your body) will be removed by breezes wafting clove-flowers from other islands.

58. Though thus tempted by her, the younger sister of the Vidarbha king, who was capable of being attracted by (real) beauty, turned away from him, as the goddess of wealth turns away from an unlucky man, howsoever far she may be drawn towards him by his politic measures.

59. Now coming to the lord of the city known by a serpent's name (Nágapattana), who was like a god in beauty, the female door-keeper (Sunandâ) having previously addressed the princess of Bhoja with the words 'Look this way, O you with eyes like those of a *chakora*', spoke to her as follows—

60. This is the king of the Páñdus, who, with a long pearl-necklace hanging down from his shoulders, and his body besmeared with powdered saffron (or red sandal), looks like the lord of mountains (Himàlaya) with its peaks steeped in the morning sunlight and with rills flowing down its slopes.

61. The saint Agastya, who checked the upward growth of the great mountain Vindhya and who drank to a drop and then ejected the whole ocean, asks him, from affection, when his body is wet with the concluding bath at an *As'vamedha* sacrifice, if the ceremony of ablution has been properly performed.

62. In days gone by, the haughty lord of Laṅkâ, fearing lest Janasthâna might be destroyed (in his absence) by this king who had obtained from S'iva a missile unattainable by any one else, made peace with him and then set out for the conquest of Indra's world.

63. When your hand will have been duly accepted by this prince, born of an illustrious race, you like the great earth will be the co-wife of the southern region, encircled, as by a waist-band, by the sea abounding in gems.

64. Be pleased ever to amuse yourself in the sites of the Ma-taya mountain, where the areca-palms have the betel-nut creepers twining round them, where the sandal trees are encircled by the cardamom creepers, and where the ground is overspread with Tamâla leaves.

65. This prince has a bodily frame as dark as the blue lotus, while your slender form rivals in fairness the *gorochana'* (a yellow pigment); let there be a union between you two that it may enhance each other's beauty, like that of lightning with a cloud.

66. Her advice found no entrance into the heart of the sister of the Vidarbha king; just as a beam of the lord of stars (the moon) finds no room in the (day-) lotus with its petals closed into a bud on the disappearance of the sun.

67. Whatsoever king the maiden intent on choosing her husband passed by, like the flame of a moving lamp at night, that same king turned pale, just as a mansion situate on the highway is shrouded in darkness when left behind (by a moving light).

68. When she approached the son of Raghu, he became uneasy at heart, as to whether she would choose him or not; but his arm, other than the left, (*i.e.*, the right one) dispelled all his misgivings by its throbings at the place where the armlet is worn.

69. On coming up to him faultless in every part of the body, the princess desisted from going to any other priuce; for, verily, a row of black bees never has the desire to go to any other tree when it has once reached the Sahakâra (mango)tree in full blossom.

70. Having observed that Indumati, bright as the moon, had her heart riveted upon him, Sunandâ, who was versed in the art of giving a well-arranged account, delivered the following speech in detail.

71. There lived a monarch, of the I'kshvâku race, the most eminent of kings, who was distinguished by the title of Kakutshta (or, after Malli, Kakutsta by name and renowned for his virtues). It is from him that the lords of the Northern Kosalas, of high aspirations, bear the proud patronymic of Kâkutshta.

72. He, riding in battle the great Indra in the form of a huge bull, and imitating the grace of S'iva, made, by means

of his arrows, the large (beautiful) cheeks of the *asura* females destitute of ornamental paintings.

73. It was he who shared with the Cleaver of the mountains (Indra) half of his seat, even when he had re-assumed his own noble form, rubbing his own armlet against that of the god, loosened on account of his stroking Airávata (the celestial elephant).

74. In his race was born, we are told, the widely renowned Dilípa, the light of the race, who stopped short of performing a hundred sacrifices by one, in order to avert the jealousy of Indra.

75. When he was reigning over the earth, even the wind dared not displace the garments of drunken women fallen asleep on the road when on their way to the house of merriment ; who could then stretch forth his hand for theft ?

76. His son, Raghu, now rules over his dominions ; he, who performed the great sacrifice *Vis'vajit* and thereby reduced his wealth amassed from the four quarters to the residue of a few earthen pots.

77. His fame has gone up to the mountains, descended to the seas, entered the nether world, the dwelling-place of the serpents, and has found its way to heaven ; thus spreading without cessation it is quite incapable of being exactly gauged.

78. This prince, Aja by name, is born of him, as Jayanta is born of the lord of the three worlds (Indra); he, the heir-apparent, sustains the heavy yoke of the earth, along with his father accustomed to the task, like a young bull with one broken to the yoke.

79. Do you choose him who is your equal in birth, beauty and youth, and in those various virtues of which modesty is the chief; let the jewel be matched with gold.

80. Then at the conclusion of Sunandá's speech, the princess, lessening her bashfulness, accepted the prince, by casting at him a bright glance of joy, as if with the marriage-garland.

81. Through her maidenly bashfulness the princess could not give expression to the love she felt for the young prince; but the love of that curly-haired damsel, piercing through her slender frame, manifested itself in the guise of her hair standing on end.

82. The cane-staff-bearer (Sunandá), her companion, finding her friend in that state, said in jest: "Noble lady, let us go to

another;" thereupon the bride looked at her with a frown of displeasure.

83. She with beautiful thighs (*lit.* whose thighs were comparable to the forearm), caused the bridal garland, red with the auspicious powder, to be properly placed round the neck of Raghu's son, which looked like the very embodiment of her love, by the hands of her nurse.

84. By that garland, strung with auspicious flowers, and hanging on his expansive chest, the eligible prince almost felt that the younger sister of the Vidarbha king had thrown her delicate arms round his neck.

85. "Here is moon-light united with the moon freed from clouds; here is the Ganges descended to the sea, the worthy recipient of its water;" these were the unanimous words, so harsh to the ears of the kings, which the citizens, delighted at the union of the two of equal merit, uttered there.

86. That assemblage of kings, having on one side the party of the bride-groom transported with joy, and on the other looking sad (with disappointment and despair) was like a lake, at day-break, having full-blown lotuses at one place, and the night lilies gone to sleep (closed) at the other.

CANTO VII.

1. Thereafter the lord of the Vidarbha country took with him his sister united with a worthy bridegroom, like Devasena herself united with Skanda, as it were, and bent his steps towards the entrance of his city.

2. The (other) lords of the earth too, with their brightness dimmed like that of the morning stars, went to their respective camps, reproaching both their personal beauty and dress, having been disappointed in their hopes with respect to the princess of Bhoja.

3. Verily owing to the presence of S'achi at the spot there was an absence of those who would disturb the ceremony of self-election-marriage ; it was on account of this that the host of kings, though full of jealousy towards the descendant of Kakutsha, remained quiet.

4. In the meantime, the bridegroom accompanied by the bride reached the royal road, which was decked all over with fresh decorations, which was marked by ornamental archways radiant like rainbows, and which had the sunlight kept off from it by the shade of banners.

5. Then the fair women of the city, setting aside all other occupations in their eagerness to have a look at the bridegroom, acted in the following manner, in mansions having lattice-windows of gold.

6. One lady walking with haste to the window did not at all think of tying up again her mass of hair, the wreath of flowers from which had dropped down on account of its knot having got loosened though she held it with her hand, until she reached the window.

7. A certain lady, snatching her forefoot held by her dressing maid, while the red paint on it was yet wet, and giving up her graceful gait, stretched out a line of foot-prints marked with red lac as far as the window.

8. Another lady, having adorned her right eye with collyrium while her left eye was yet without it, went, in that very state, to the vicinity of the window, holding (in her hand) the painting stick.

9. Another of the fair sex, who was looking through the lattices of the window, did not tie up the knot of her wearing garment, loosened by her (hasty) movement; but stood, holding up her garment with her hand, the lustre of the ornaments put upon it entering her navel.

10. The half-strung waist-band of another lady who rose in haste, the jewels of which dropped at every ill-placed step, had at last only the bare thread left of it, fastened round the big toe, at the time.

11. The windows, having their holes filled up with the faces of those ladies full of intense curiosity, having the smell of wine within and the rolling eyes for black bees hovering about, seemed to be decorated with so many lotuses.

12. Those ladies drinking, as it were, with their eyes the son of Raghu, did not attend to any other object (at all); thus the functions of their other organs of sense seemed to be transferred to their eyes.

13. "It was right that the princess of Bhoja's house, though sought in marriage by princes whom she had never seen, thought self-election to be well for her; how, else, could she have obtained a husband worthy of her, as Lakshmi obtained Nārāyaṇa (for her lord) ?

14. If the lord of creation had not united together the couple possessed of mutually enviable beauty, all in vain would have been the trouble taken by him in bestowing such exquisite beauty upon these two.

15. Certainly these two are Rati and her consort, the god of love incarnated in a mortal form ; this is why the maiden has selected one who is a counterpart of her own self, from among thousands of kings ; for the mind is aware of union formed in a previous birth (life)."

16. Hearing these words pleasing to the ears, uttered from the mouths of the ladies of the city, the prince (Aja) arrived at the house of his relative, adorned with auspicious decorations.

17. Then having quickly alighted from the she-elephant seizing the hand stretched out by the lord of the Kāmarūpas, he entered the inner quadrangular courtyard, shown by the Vītarbha king, as if he entered the heart of the ladies (assembled there).

18. Seated on a costly throne, he accepted the offerings of worship with jewels and mixed with the Madhuparka (an oblation consisting of curds, milk, honey &c.) and a pair of silk garments presented by Bhoja, as also the glances of the beautiful ladies.

19. He, dressed in silken garments, was led near the bride by the well-behaved keepers of the harem, as the (water of the) sea with its clear lines of foam is carried on to the shore by the new rays of the moon.

20. There the revered priest of the Bhoja king, almost equal to fire in effulgence, presented offerings of clarified butter and other things to the sacred fire, and having made it a witness to the marriage rite, united together the bride and the bridegroom.

21. That prince, holding the bride's hand with his own, looked still more beautiful, like the mango-tree, after it has reached the tender leaf of a neighbouring *as'oka* tree by means of a corresponding leaf of its own.

22. The hair on the wrist of the bridegroom stood on end while the fingers of the bride became moist with perspiration ; so it seemed that by the joining of their hands, the action of love was, at that moment, equally divided between them.

23. Their eyes eagerly longing to see each other, which were casting sidelong glances but were withdrawn the moment they met, experienced a charming constraint of bashfulness.

24. By going round the blazing fire keeping it on their right side, that couple, now united to each other, glowed like day and night revolving round Meru, and following each close upon the other.

25. The bashful bride, with heavy (fully developed) hips and eyes like those of an impassioned *chakora* bird, being directed by that spiritual guide (of the royal family), the very image of Brahmá, made an offering of fried grain to the (sacred) fire.

26. There issued from the fire the holy smoke charged with the smell of oblations, S'amí leaves and fried grain ; which, as its spire passed by her cheeks, served for a moment the purpose of blue lotuses worn (as ornaments) on the ears.

27. By the inhalation of the smoke as required by religious custom, the face of the bride had her eyes troubled with the moistened collyrium, the barley sprouts worn as ear ornaments withered, and the lovely cheeks rendered reddish white.

28. Then the bride and the prince, seated on a golden seat, had wet whole rice applied to their foreheads, in order, by the holy Bràhmaṇas ('particular householders, according to Malli.), by king Bhoja with his kindred, and by the matronly ladies having their husbands and sons living.

29. Having thus finished the connubial rite of his sister, the opulent monarch, the light of the race of Bhoja, ordered the officers to honour every one of the (other) kings separately.

30. Those (kings) concealing their malice by external signs of joy, and resembling (thereby) clear lakes with alligators hidden from view, bade adieu to the king of Vidarbha and departed, having requited the honour done to them by him under the guise of (wedding) presents.

31. That multitude of kings, who had preconcerted a plan for the accomplishment of their object, remained barring the path of

Aja, desirous of seizing that bait of a damsel (the coveted object of all) to be secured at the right time.

32. The lord of the Krāthakais' hikas too, in the meantime, having completed his younger sister's marriage-ceremony, and having made a dowry of wealth such as befitted the magnanimity of his heart, permitted the son of Raghu (to return home) and himself also followed him.

33. The lord of Kundina, having passed three nights on the way with Aja, renowned in the three worlds, turned back from him, as the moon recedes from the sun at the end of the conjunction.

34. The kings, one and all, had already been mightily incensed against the lord of the Kosala country, having been despoiled of their wealth by him; and hence they, now united, could not bear the acquisition of that jewel of a maiden by his son.

35. That haughty host of kings obstructed him on the way, as he was taking with him the princess of Bhoja's house, as the enemy of Indra (Prahláda) had intercepted the step of Trivikrama, when accepting the wealth presented to him by Bali.

36. The prince ordered his father's minister, assisted by not a small (*i. e.* sufficient) number of troops (or, who was no ordinary warrior) to protect her (his bride) and himself received that army of kings, as the river Sōna, tossing high its waves, meets the river that takes its name after Bhagíratha (the Ganges).

37. The foot-soldier fell on the foot-soldier (of the hostile party), the chariot-warrior on the chariot-warrior, the horseman on the fighter seated on a horse, and the elephant driver on the combatant mounted on an elephant; thus a fight ensued in which the antagonists were of equal rank.

38. As the trumpets sounded, the warriors fighting with bows, whose voices could not be understood, did not declare the designations of their families; but they made known their noble name by means of the characters inscribed on their arrows.

39. The dust, that was raised on the field of battle by the horses, thickened by the wheels of the array of chariots, and spread about by the flappings of the ears of the elephants, screened the sun in the manner of an awning.

40. The fish-shaped flags with their mouths opened by the force of the wind, and taking in the thickened dust of the army, looked like real fishes drinking the new muddy rain-water.

41. The cloud of dust growing dense, the chariot was known by the rattling of the wheels, and the elephant by the tinkling of his moving bells; while the distinction of friend or foe was made by the declaration of the master's name.

42. As on the battle-field there spread the darkness in the form of dust obstructing the sight, the stream of blood, gushing forth from the bodies of horses, elephants and warriors, (who were) wounded with the weapons of war, arose like the morning sun dispelling the darkness.

43. The column of dust, having its base cut off by the blood, and tossed about by the wind above it, looked like the previously arisen smoke of a fire now reduced to (a few) burning embers.

44. At the end of the swoon caused by a blow, the chariot-warriors protected in the chariots (being removed from the battle-field) took their charioteers severely to task, and making them turn back the horses (towards the field of battle), furiously attacked those very (antagonists) by whom they had been wounded and whose flags they had previously marked.

45. The arrows discharged by dexterous archers, though cut down in the course of their flight by the arrows of their adversaries, reached the mark aimed at with their first halves tipped with iron, by reason of the continuation of their original velocity.

46. In the elephant fight, the heads of the drivers though severed by quoits having razor-like edges, fell down after a long time, the hair on them being entangled in the pointed extremities of the talons of the hawks (hovering above).

47. The horseman who was the first to strike did not again strike at his adversary unable to return the blow, but waited, until the latter, with his body reclining on the neck of his horse, came back to his senses.

48. The terrified elephants quenched with the spray from their trunks the fire that was struck out, as the unsheathed swords of the armoured warriors fighting desperately fell on their huge tusks.

49. The battle-field looked like the very wassail-ground of Death, rich in fruits in the form of the heads of warriors severed

by arrows, having the helmets scattered about for so many drinking cups, and with a stream of blood for wine.

50. A female jackal snatched from the birds a severed arm, from the extremities of which flesh was pecked up by them; but though fond of flesh, she flung it away, the roof of her palate being wounded by the armlet worn on it.

51. A certain warrior having his head severed off by his adversary's sword instantly became the master of a celestial car, and with a heavenly nymph clung to his left side beheld his own headless trunk dancing about on the battle-field.

52. Two other chariot-warriors, by their each killing the charioteer of the other, themselves became the charioteers and the car-fighters; their steeds being slain, they engaged in a prolonged combat with their clubs; and these weapons also being broken, they fell to fighting hand to hand.

53. Two heroes, who, being struck by each other, breathed their last at one and the same moment, maintained a quarrel even in their immortal state, both having set their heart upon the same celestial nymph (or rather, both being courted by the same heavenly nymph).

54. The two arrays of forces obtained from each other fluctuating defeat and victory; just like two waves of the mighty main, swelling up as a backward and forward gale blows alternately.

55. The mighty Aja, though his army was worsted by the enemy, charged the hostile force nevertheless; smoke may be turned back by the wind, but the fire proceeds in that very direction where the straw is.

56. That peerless warrior, seated in a chariot, with a quiver behind, clad in mail, holding a bow in his hand, and high-spirited, repelled the foe; just as the great boar (Vishnu's incarnation) drove back the oceanic waters overflowing their bounds at the final destruction of the universe.

57. When engaged in battle he was seen putting the right nor the left hand into (or, after Malli,—beautifully moving his right hand about) the mouth of the quiver; it seemed as if the bow-string of the warrior, once drawn to his ear, produced arrows that could kill his foes.

58. He strewed the ground with the heads of his foes which were severed from the throats by broad-bladed arrows, which

had their lips excessively red being bit in rage, which bore frowns upon them with lines prominently visible, and which had still the sound of defiance within.

59. Now in the fight, all the kings with all efforts (or all their might) attacked him with all the constituent parts of their armies, the war elephants being the chief among them, and using all weapons, powerful enough to pierce through the coat of mail.

60. His chariot being covered with volleys of missiles, he could be distinguished only by the top of his flagstaff, just as the forepart of the day, obscured by the mist, is known only by the faintly shining sun.

61. The prince, the son of the universal monarch, handsome like the flower-shafted god and always wide awake (on the alert), employed against the kings the sleep-inducing missile, presided over by a *Gandharva*, which he had obtained from Priyamvada.

62. Then the army of the lords of men stood (including themselves) overpowered by sleep, their hands not able to draw the bow, their helmets slipping disorderly on one shoulder and their bodies reclining against the flagstaffs.

63. Then the prince put the conch to his lips, the flavour of which was the property of his beloved, and blew it by which (act) he, a matchless warrior, seemed to be drinking his own embodied fame, as it were, earned by the might of his arms.

64. His own warriors, who now returned on recognising the sound of the conch (blown by Aja), saw him in the midst of his slumbering foes, like the shining image of the moon in the midst of closed lotuses.

65. He caused to be impressed on the banners of the kings, by means of the points of the arrows dipped in blood, the following words: 'Your glory has now been taken away by the son of Raghu, but not your lives, through mercy.'

66. He, with one arm placed on the extremity of his bow, the tie of his hair loosened by the removal of the helmet, and his brow covered with perspiration brought on by fatigue, came to his terrified spouse and spoke to her—

67. Look, O princess of Vidarbha, I give you permission to do so, at our enemies, who can now be despoiled of their weapons even by a child; it is by warlike acts like these that you, come into my possession, are sought to be snatched away by them!

68. Her face, at once freed from the sadness arising from the enemy, glowed with joy, like a mirror with its natural brightness restored to it by the disappearance of the moisture caused by breath.

69. Though delighted yet overcome by bashfulness, she congratulated her beloved lord not herself, but by the words of her female friends, just as a natural site, sprinkled over with the drops of fresh rain water, hails the train of clouds by the notes of the peacocks.

70. Thus he, free from blemish, having placed his left foot on the heads of the kings (*i. e.* having inflicted upon them a shameful defeat) conducted (home) his faultless bride; and she herself became the goddess of his martial victory, embodied in a corporeal frame, with the ends of her hair rendered rough by the dust raised by the chariots and horses.

71. Raghu, who knew every thing beforehand, greeted his son as he came back victorious, accompanied by his laudable bride; and then having made over to his son's care the household became eager to pursue the path of tranquillity; for the descendants of the solar dynasty are never for (never wish to cling to) the household, when there is one able to bear the yoke (burden) of the family.

CANTO VIII.

1. Now, while the prince yet wore the graceful marriage-string, the king made over to him the earth also, like another Indumati.

2. Verily other princes strive to gain possession of a kingdom even by foul means; but the same, Aja accepted, when it came to him, simply in obedience to his father's command, and not out of thirst for enjoyment.

3. Having undergone the ceremony of sprinkling along with him (*i. e.* the prince Aja, at the time of his coronation) with the water consecrated by Vasishtha, the Earth expressed as it were the gratification (of her wishes) by her clear (white) exhalations.

4. All the rites (connected with his coronation ceremony) being performed by (Vasishtha) his spiritual guide, he became unassailable to his enemies; for it is a union of fire with wind that

the Brâhmanical power should be combined with the martial spirit of the Kshatriya class.

5. The subjects looked upon their new sovereign as Raghu himself restored to youth; for he not only inherited his regal fortune but also all his virtues.

6. Two things only, being united with two other blessed things respectively, looked peculiarly beautiful; viz. the prosperous ancestral kingdom by its union with Aja, and his youthful age with his modest conduct.

7. He, though powerful, enjoyed (governed) the Earth, that had recently come under his sway, with a tender heart, like a newly wedded spouse; lest by his violence she might take fright.

8. 'I alone am the king's favourite' so thought every one of his subjects; for no contempt was ever shown by him to any one, as there is none shown by the sea to any one of hundreds of rivers.

9. Neither too severe nor yet too mild, but pursuing a middle course of policy, he made the kings bend before him without dethroning them; just as a moderately strong gale bends down the trees but uproots them not.

10. Now the king Raghu, finding that his son was firmly established among his (ministers) and subjects, became indifferent to the objects of pleasure, even though situated in heaven, which are perishable by nature.

11. For verily the descendants of Dilípa's race, when they grew old, transferred the royal fortune to their accomplished sons, and curbing their passions, betook themselves to the life of anchorites, wearing garments of the bark of trees.

12. The son (Aja) with his head adorned with the royal turban, prostrated at the feet of his father who was about to repair to the forest, and begged that he should not be abandoned.

13. Raghu, who tenderly loved his son, granted that desire of him whose face was covered with tears, but did not resume his kingly fortune, once abandoned, just as a serpent does not put on the slough it has once cast off.

14. He, having entered the last stage of life, lived, it is said, in a convent outside the city, where he was served, his senses not being affected, by the goddess of the royal fortune, as by a daughter-in-law, enjoyable only by his son.

15. That illustrious (royal) family, with the old king leading a life of spiritual tranquility, and the new king just entered upon his kingly career, was comparable to the sky with the moon almost set and the sun newly risen.

16. Raghu and his son, bearing (respectively) the emblems of the ascetic and the king, seemed to the people like the portions of the two *dharma*s (duties), come down to the earth, whose rewards are final emancipation and earthly glory.

17. For the acquisition of what was (yet) unconquered, Aja took for his companions ministers well-versed in politics; while Raghu, in order to reach the state which is not subject to decay (salvation), associated himself with contemplative ascetics who had got true insight into Yoga and who ever spoke the truth.

18. The youthful king took his judgment seat in order to look into (the affairs of) his subjects; while the aged monarch seated himself, in solitude, on the holy seat of the Kus'a grass in order to practise the abstract concentration of the mind.

19. The one (Aja) by the super-eminence of his sovereign power reduced to submission the neighbouring princes; while the other (Raghu) by virtue of his constant metaphysical exercises brought under his control the five vital airs existing in the body.

20. The new king completely foiled the efforts (lit. reduced to ashes the fruits of the undertakings) of his enemies; while the old one engaged himself in burning down (*i. e.* completely annihilating), by means of the fire of knowledge, the fruits of his own actions.

21. Aja employed the six expedients beginning with peace, with a due regard to their results; Raghu, on his part, who regarded gold and a clod of earth as equal, established his mastery over the three primary principles, the constituents of Prakrti.

22. The new lord, steady in action, did never desist from his undertakings until they bore fruit; nor did the lord other than the new one, firm in mind, desist from the practice of holy meditation, until he obtained a vision of the Supreme Spirit.

23. Thus the two (Aja and Raghu), who were watchful of the enemies and senses (respectively) whose course was checked, and who were bent on (attaining) prosperity and absolution, obtained their (respective) desired objects (lit. obtained the complete attainment of their desired objects).

24. Then Raghu who regarded all beings with an equal eye passed some years out of regard for (the desire of) Aja and then obtained, by means of profound contemplation, the Supreme Spirit that is imperishable and that is beyond mental darkness (illusion).

25. The son of Raghu, who had kept the sacred fire, hearing of his father's abandonment of the body, shed tears for a long time and (then) performed, in company of ascetics, his funeral rites without (the use of) fire.

26. He who knew the procedure in obsequial rites performed the funeral rites of his father through devotion to him: for those who resign the body in that way have no desire for (do not stand in need of) the oblations offered by their sons.

27. He, whose mental affliction was assuaged by men knowing the highest truth by pointing out to him that one who had gone to the highest (obtained salvation) should not be grieved for, and whose bow was strung, brought the world completely under the sway of one rule (lit. made the world destitute of a rival authority).

28. The Earth and Indumati having obtained for their husband him whose manly powers were of the highest kind, the first produced various jewels while the second gave birth to a warlike son.

29. (A son) whose lustre was comparable to that of the thousand-rayed one (the sun), who was known over (all) the ten quarters on account of his fame, and whom the wise knew by the name of 'Ratha' with 'Das'a' prefixed to it and as one who was the father of the enemy of the ten-necked Râvana (*i.e.*, Râma).

30. That king, who had absolved himself from the debt due to the sages, the gods and the manes, by learning, (performance of) sacrifices and issue (respectively), shone like the sun released from the misty halo.

31. His power was for allaying the fears of the distressed and his great learning for showing reverence to the learned; thus, not only the wealth of that king but even his possession of good qualities was (meant) for the benefit (good) of others.

32. Once upon a time that king, who protected his subjects and who had a noble son, sported with his queen in the garden of the city, just as the protector of the gods (*i.e.* Indra) does in company of S'achi in the Nandana garden.

33. Now (at this time), Nárada was passing along the path of the sun's return from the north to wait upon, with the music of his lute, the God S'iva who had taken up his residence in the temple at Gokarña on the shores of the southern ocean.

34. It is said that an impetuous blast took away, as if through the desire for its fragrance, the garland made of celestial flowers which was placed (hanging) on the top of his lute.

35. The lute of the sage, which was surrounded by bees following the flowers, appeared, as it were, to be shedding tears caused by the violence done by the wind and mixed (lit. soiled) with collyrium.

36. The heavenly garland, which surpassed the vernal splendour of the creepers by means of its excessive honey and fragrance, obtained a good place (or, a firm footing) on the nipples of the large breasts of the king's beloved.

37. The beloved wife of the king, agitated at the sight of the garland, the momentary companion of her well-formed breasts, closed her eyes in death (died) like moonlight when the moon is taken away (*i. e.* totally eclipsed) by Rāhu.

38. While falling herself with her body forsaken by the senses, she made her lord (husband) also drop down. Verily, the flame of a lamp comes to the earth along with a drop of dripping oil.

39. Frightened at the confused cries of distress of the servants of them (both), the birds which had taken their abode in the (collection of) lotuses began to cry, as if they were their fellow-sufferers (in sympathy, as it were).

40. The swoon of the king was removed by means of fanning, and the like, but *she* remained in that very state (of lifelessness). The application of a remedy is successful only when there is a residue of life.

41. The king, who was very fond of his wife, having held her up, whose condition, on account of the loss of life, resembled that of a lute which is to be stringed, placed her on his lap to which she was familiar.

42. Her husband appeared, on account of her who was lying on his lap and whose complexion had faded owing to the loss of the senses, like the moon at dawn bearing the dim deer-like mark.

43. Having given up even his natural firmness he began to cry in accents choked by tears (in a tone faltering through the flow of

tears). Even iron (when) heated becomes soft; what need we (then) say of those possessing bodies?

44. Alas! If even flowers can take away life by (coming in) contact with the body, what else will not be the weapon of Fate wishing to strike (kill)?

45. Or, the God of death (lit. destroyer of the people) undertakes to destroy tender things by means of tender things alone. The lotus plant which is destroyed by frost I consider as the first instance of this.

46. If this wreath has the power to take away life, why does it not kill me, (when) placed on my breast? By the will of the Almighty even poison sometimes becomes (is changed into) nectar, and nectar poison.

47. Or perhaps, through the aduerseness of my fate, the Creator has created this (strange) thunderbolt, since the tree was not felled down by it while it cut off the creeper twining round its branches.

48. When you did not long show disregard towards me even when I had given offence, how (is it) (that) all at once you do not consider this person (*i.e.* myself) who is quite innocent as worthy of being spoken to?

49. O lady of pleasant smiles, you really think me to be a rogue falsely making love, since you have gone to the other world, never to return, without bidding me farewell.

50. If this wretched life of mine followed my beloved first, why has it returned without her? Let it (then) suffer the grief, intense on account of its own action.

51. Even the drops of perspiration brought on by the fatigue of enjoyment (still) remain on your face; whereas you yourself are gone (dead); fie upon this transitory state of living beings!

52. Never before have I done, even in thought, anything disagreeable to you; why do you then abandon me? Really I am lord (husband) of earth in name only; my love springing from (or deepened by) real internal feeling is centred in you.

53. O lady with thighs (tapering) like the fore-arm, the wind, shaking your curly hair, dark like the bees and set (adorned) with flowers, makes my mind hopeful of your return (to life).

54. Therefore, O my beloved, be you pleased to remove my brief quickly by awaking, just as the herb at night dispels the darkness in the caves of the Himálaya by its light.

55. This face of yours with the hair waving and with the speech completely stopped pains me (causes distress) like a single lotus closed at night and having the humming of the bees in the interior suspended.

56. The night comes back again to the moon, and its mate to the bird that moves about in pair (the Chakraváka); they are therefore able to endure the period (duration) of separation. But how will you, who have gone never to return, not burn (pain) me ?

57. O lady with beautiful thighs, tell (me), how that delicate body of yours, which would be pained even when placed on a bed of tender sprouts, will bear ascending the funeral pyre.

58. This girdle, your first companion in private, which is (now) noiseless on account of the cessation of your sporting gait, does not appear not to have followed, through grief, you who are sleeping not to awake again.

59-60. It is true that although you were desirous of (going to) heaven, you kept here, out of regard for me, sweet voice in the cuckoos, the gait slow through intoxication in the female swans, tremulous (sprightly) glances in the deer, and amorous sports in the creepers shaken by the wind; but they are not able to support (*i.e.* soothe) my heart which is heavily grieved (lit. whose torment is great) at your separation.

61. The mango-tree and the Priyangu creeper were, O dear one, fixed upon by you for (or intended as) a couple. It is then improper for you to go without having celebrated their marriage-ceremony.

62. How shall I use for the funeral offering the flowers (lit. make a garland of the flowers to be used at the funeral) which this As'oka tree, whose longing was gratified by you, would put forth and which would have been (were you living) an ornament for your hair ?

63. O lady of fair form, you are mourned by this As'oka tree shedding tears in the form of flowers as if remembering the favour of (the touch) of your foot (no more to be got), in which the anklet was jingling and which was difficult to be obtained by any one else.

64. Oh lady of Kinnara-like voice, why have you slept without finishing the pleasure-girdle half wreathed (by you) in my company with *Bakula* flowers imitating your breath (in point of fragrance) ?

65. Your (female) friends are your companions in joy as well as in sorrow; this son (of yours) resembles the moon of the first day (of the month): my love is centred wholly in you: still your behaviour (action) is cruel owing to your resolution.

66. To-day all my self-command has vanished; my sports (joys) are at an end; music is stopped; the season is without gaiety; ornaments are without their purpose and my bed is quite empty.

67. (You were) my wife, my counsellor, my confidential friend, and my favourite pupil in the charming arts; tell me, what I am not deprived of by the God of Death who being averse to pity has taken you away from me.

68. O lady with bewitching eyes, having (first) drunk sweet wine from my mouth, how, indeed, will you drink just after that the libation of water, (reaching you in the other world) sullied by my tears?

69. Although there is abundance of wealth, the happiness of Aja, bereaved of you, should be considered (to be) of this extent, (ending here) only. All the pleasures of me who was not attracted by other temptations depended on you.

70. The lord of the Kosalas, bemoaning (the loss of) his wife in this pathetic strain, made even the trees pour down a heavy shower of tears in the form of the exudations of the branches.

71. Afterwards, his relatives, having removed with great difficulty the (body of) that fair lady from his lap, consigned her, who was adorned with funeral decorations, to fire having the aloe wood and sandal wood for its fuel.

72. The king did not consign his body to flames along with (that of) the queen, seeing that there would be the scandal that he, a wise (or, being a) king, died after his wife through grief, and not because he desired to live (any longer).

73. Afterwards, the rites which were to be performed after the expiry of ten days, in connexion with his wife, whose virtues only remained, were finished in great affluence (magnificence) by that wise king in the very garden of the city.

74. He (the king), who without her appeared like the moon at the close of night, entered the city, seeing, as it were, the outflow of his sorrow in the tears on the face of the women of the city.

75. It is said that the (royal) preceptor (family priest), who was initiated for a sacrifice and who was staying at his hermitage,

learnt (came to know) by means of abstract contemplation that he (Aja) had been stunned by the great shock, exhorted him through his pupil (disciple, who spoke) thus:—

76. Although the sage knows the cause of your grief, he has not come personally to restore you to your natural state from which you have fallen, since he has not (yet) finished the sacrifice.

77. O righteous (virtuous) king, his few words of advice (lit. his speech containing a brief message) are entrusted to me (for communication to you); hear them, O king, whose great mental strength is well-known; you should please treasure them in your heart.

78. The sage sees by his unobstructed eye of knowledge the triad—the past, the present and the future—in the three worlds (lit. steps of the God who is without birth).

79. It is said that, in former times, Indra, afraid of Trinabindu practising hard penance, sent (against) him the celestial woman (Apsaras), named Hariṇī, (able) to disturb his contemplation.

80. The sage, through rage which was caused by the obstacle to his penance and which was a destructive wave to the shore of his mental tranquillity, cursed her, who exhibited before him her lovely amorous flirtations, in this (following) way:—"Be you a woman on the earth."

81. "Revered sir, this person is entirely dependent on another; (be pleased to) forgive my offensive conduct": when (she) humbled (herself) in this way, he made her a denizen of the earth until she saw heavenly flowers.

82. That (nymph), born in the family of the Krathakais'ikas, became your queen, and having after a long time got the means of the end of the curse, dropped down from the sky, died.

83. Enough then of thinking of her loss. Death falls to the lot of all who are born. This earth should be protected by you; for the Earth is the real wife of kings.

84. Avoiding the censure of being called arrogant when good fortune smiled upon you, you showed by your self-possession (the good effects of) your knowledge: now that mental pain has be-fallen you, you should boldly show it again.

85. How can she be obtained by you (by) crying? She cannot be obtained by you even by dying after her. The paths of persons going to the other world are different (lit. in different directions) according to their actions.

86. With your mind relieved of its anguish, (you should) favour your wife by offering libations of water, &c. Indeed, they (the sages) say that the continual flow of the tears of relatives burns the deceased.

87. Death is said by the wise (to be) the nature of those who are endowed with a body, and life an accident. If a creature lives breathing even for a moment, he is really a gainer (blessed).

88. An ignorant person looks upon the loss of a dear person as a dart fixed (implanted) in his heart; while a wise man regards the same as a dart extracted (from the heart) on account of its being a way leading to (*i.e.* means of obtaining) absolution (lit. happiness).

89. Since even the body and soul of a person are known to be joined and disjoined, say (tell me), how, indeed, separation from external objects should pain a wise man.

90. O you, (who are) the best of those who have subdued their passions (the best of the self-possessed), you ought not to become subject to grief like an ignorant (ordinary) person. What is (or would be) the distinction between a tree and a mountain if both of them were (equally) to shake when a gale blows ?

91. Accepting the message of the noble-minded preceptor with the words "Be it so" he dismissed the sage (bade him farewell); but the message, not having found a place in his heart full of grief, returned, as it were, to the preceptor.

92. Considering the childhood (tender age) of his son, that king, of agreeable but true speech, somehow (with great difficulty) passed eight years by means of (the consolation derived from) looking at the pictures of his beloved and at objects having a likeness to her, and also by means of the pleasure derived from her momentary company in dreams.

93. The dart of grief, it is said, pierced his heart with force just as the shoot of a fig-tree rends asunder the terrace of a palace. However, on account of his impatience to follow his beloved, he looked upon it as a gain, although it was the cause of the destruction of his life and was incurable by physicians.

94. Afterwards, having entrusted, according to the rules, his son who was properly educated and who was old enough to wear armour, with the protection of the subjects (*i.e.*, with the duty of protecting the subjects), the king, wishing to leave the wretched

residence in the body affected by diseases, became intent on starving himself to death.

95. Having secured a place (lit. reckoning) amongst the immortals, immediately after abandoning his body at the confluence of the Ganges and the Sarayû, and being reunited with his wife (now) possessing a loveliness surpassing that of her former form, he sported again in the pleasure-houses in the Nandana garden.

CANTO IX.

1. After (the death of) his father, Das'aratha, who was a mighty warrior, who stood at the head of the self-controlled as well as the protectors (of the people, *i. e.* kings) and who had conquered (subdued) his senses by abstract contemplation, ruled over the North Kosala after he had acquired its possession.

2. Since he, whose might (valour) was like that of Kárttikeya, (lit. the piercer of the mountain) protected the whole kingdom (lit. the circle of his subjects together with the citizens) now obtained by him being the hereditary possession of his race, according to the laws, it (*i. e.* the kingdom along with the subjects) became the more attached to him (or attained a greater standard of virtue).

3. Wise men speak of only two (persons) as the removers of the fatigue of those who have done their duty by timely gifts (of rain and wealth respectively), *viz.* of Indra (lit. killer of Bala) and of the king Das'aratha, a descendant of the king Manu.

4. While the son of Aja, whose prowess (lustre) was like that of a god and who (yet) delighted in the tranquillity of mind was the king (lord) of the Earth, no disease set its foot in the country; whence can there be, indeed, an insult at the hands of an enemy? The earth yielded an abundance of crops (lit. became fruit-bearing).

5. Just as the Earth maintained prosperity (or splendour) by means of (the prowess of) Raghu who had conquered the ten quarters and after him by means of Aja, so also did she shine again, having obtained for her lord him whose valour (prowess) was nothing short (of theirs).

6. By his impartiality, by sending down the shower of riches (*i. e.* gifts of wealth) and by punishing (restraining) the wicked, he equalled respectively Yama (the God of Death), Kubera (lit. lord of the Yakshas) and Varuna; and by his splendour (lustre) he resembled the Sun.

7. Neither love for hunting, nor gambling, nor wine having the reflection of the moon for its ornament, nor a beloved (mistress) of fresh youth (*i. e.* in the prime of youth), diverted (the mind of) him who was striving for rise (prosperity).

8. He did not address a supplicating speech even to Indra although he (Indra) was his (Das'aratha's) lord, nor did he tell a lie even in jest. Being free from (the influence of) anger he did not use (lit. speak) abusive (or harsh) language even towards his enemies.

9. The (subordinate) kings obtained both rise and fall from (*i. e.* at the hands of) the descendant of Raghu. He was friendly towards those who did not transgress his commands but had a stern heart towards those who defied him.

10. He, whose bow was strung, conquered the Earth girt by the ocean (lit. whose circumference is the ocean) by means of one chariot only (*i. e.* without the aid of any body else). While his army abounding in elephants and steeds, impetuous through speed, simply proclaimed his victory.

11. Verily the oceans, thundering like the clouds, served as drums proclaiming the victory of him, who, being an eminent Bowman, conquered the Earth by means of a matchless (or single) chariot furnished with a protecting apparatus, and whose wealth equalled that of Kubera.

12. Indra destroyed the force of the wings of mountains by means of (his) hundred-edged adamant; while he (Das'aratha), whose face resembled a fresh lotus, routed the army and the allies of his enemies by his twanging bow, that poured forth a shower of arrows.

13. Hundreds of kings touched the feet of him (lit. touched him at his feet) whose prowess knew no repulse, with the rays of the jewels in their crowns having their splendour enhanced by the redness (lustre) of the nails, just as the gods bow down to Indra.

14. Having taken compassion on the wives of his enemies, whose hairs were undecorated and who had caused their infant sons to fold (join) their hands (as a token of submission) to him, he returned from the shore of the great ocean to his capital not (in any way) inferior to Alaká.

15. Seeing that the Goddess of Wealth would escape whenever there was a loop-hole he whose lustre resembled that of fire and

the Moon, and besides whose white umbrella none other was raised (on the Earth), became vigilant, although he had attained the position of a paramount sovereign of the circle (of twelve princes).

16. Abandoning him (Das'aratha) sprung from the race of Kakutstha, and the Self-born Supreme Spirit (Vishnu), (both) liberal towards beggars (supplicants), to what other lord of men would the chaste Goddess of Wealth, with a lotus-flower in her hand, attach (or devote) herself?

17. The daughters of the kings of Magadha, Kosala and Kekaya, who regarded their husband as their deity, obtained for their husband him—a mighty warrior (lit. who drove his arrows deep into the persons of his enemies), just as the rivers, the daughters of the mountains, obtain the (mighty) main.

18. He, who was expert in (employing) the means of destroying (his) enemies, appeared, in company of his three wives, like Indra, come down to earth accompanied by the three regal powers, as if through the desire of ruling over the world (lit. the mortals).

19. Having assisted Indra in the van of fight, that mighty warrior, it is said, made the wives of the gods, whose fears had been removed (by him) by (means of) his arrows, praise the great valour of his arms.

20. Many a time was the dust on the battle-field, going upwards in the direction of the sun, suppressed with the blood of the enemies of the gods (*i. e.* demons) by that powerful warrior of a matchless chariot, who took the lead of Indra.

21. Laying aside his crown during the (performance of) sacrifices, he, who had collected the wealth of all the quarters and who was free from the quality of darkness (ignorance), made the banks of the Tamasâ and the Sarayû look beautiful by erecting sacrificial posts of gold.

22. The Lord, abiding in the body (of Das'aratha), which was consecrated for the sacrifice, which held the skin of an antelope and a staff, which wore a girdle of *Kus'a* grass, which had its speech restrained and which was furnished with the horn of a deer, made it shine with unsurpassed brightness.

23. He who was purified by the ablutions performed at the end of the sacrifices, who had curbed his senses and who was

qualified to take a seat in the assembly of the gods, bent his high head before the enemy of Namuchi (*i. e.* Indra), alone.

24. Now the Spring, accompanied by fresh flowers, returned, as it were, to wait upon that sole sovereign of the people whose responsibility (burden) was equal to that of Yama, Kubera, Varuna, and Indra, and whose prowess was estimable.

25. Being desirous of going to the direction presided over by Kubera (the North), the Sun, whose horses were turned aside by his charioteer, left the Malaya mountain, brightening the dawns by melting away the mist.

26. First there was the bursting forth of flowers; then there were fresh sprouts, and after that the humming of bees and the cooing of cuckoos:—thus did Spring descending (incarnate) to the forest-site abounding in trees manifest himself in the proper order.

27. The bees and the water-fowls (or, swans) repaired to the lotus-plant in the lake replenished (*i. e.* endowed with the wealth of flowers) by the spring, just as supplicants resort to the wealth of the king amassed by the excellence of his state policy (or by his statesmanship and other qualities) and whose purpose is to benefit the good.

28. Not only did the fresh vernal flowers of the As'oká tree excite the passion of amorous persons, but even the bunch of its sprouts placed on the ears of their beloveds became an exhilarant.

29. The Kuravaka flowers, which appeared like fresh lines of painting (on the persons) of the Garden-beauties drawn by Spring and which were clever (liberal) in giving nectar (to the bees), became the cause of their humming.

30. The appearance of flowers, caused by the wine from the mouths of ladies with beautiful faces, and possessing the like quality, made the Bakula tree thick-set with bees in long rows ardently longing for honey.

31. The cluster of buds on the Kims'uka tree produced by the Vernal beauty (lit. beauty of the close of the cold season) shone like the ornaments (in the form) of nail-marks impressed by a young woman, deprived of her bashfulness by intoxication, on (the body of) her lover.

32. The sun could not, indeed, at that stage, completely dissipate the frost, which was unbearable to the lower lips of young

women, sore with wounds (from the teeth) and which expelled the girdle from its place (the loins); he rarefied it only.

33. The young mango-tree (smiling) with buds, and with its sprouts shaken by the breeze from the Malaya mountain, and appearing (thereby) as if intent on practising pantomimic movements (acting), delighted (or, inflamed with passion) the minds even of those who had subdued hatred and passion.

34. The measured notes, first uttered by the cuckoos in the rows of forests in full blossom sweet with odour, were heard like the very rare (moderate) talk of young bashful females.

35. The creepers at the borders of the gardens (or, groves) which had the humming of the bees pleasant to the ear for their songs and the flowers for the mellow splendour of the teeth, appeared, by means of the sprouts shaken by the wind, to be as it were, possessed of hands keeping time in music.

36. The fair ladies merrily drank wine, the friend of love, which excelled the Bakula flowers in sweet smell and which was clever (or able) in giving rise to graceful amorous actions, in such a manner as not to mar (come in the way of the pleasure of) their love sports with their husbands.

37. The pleasure-ponds attached to the houses, with lotuses full blown and with birds-fond-of-water uttering sweet but indistinct notes under the influence of passion, appeared beautiful like women with countenances rendered more lovely by smiles and with their girdles jingling by being loosened.

38. The Night-lady, wronged (cut-short) by the spring and with the colour of her face palish owing to the rise of the cool-rayed (wanting in ardent love) moon grew thin (i. e. short) like a youthful damsel that does not obtain the happiness of the coveted company (of her lover).

39. The moon enlivened (excited) the God of Love whose flag is distinguished by the shark, by means of his rays which removed the fatigue caused by sexual enjoyment and whose light was bright on account of the disappearance of (the intervening) mist.

40. The young women wore in their hair the flower (implanted by their lovers), whose brightness resembled that of the sacrificial fire (blazing with oblations), which was in place of (served as) a golden ornament to Sylvan-beauty, and which was tender in the (i. e. which had tender) petals and filaments.

41. Verily the Tilaka plant, which was variegated with bees, charming like marks of collyrium, alighting on rows (or collections) of flowers, did but grace (adorn) the forest site just as the 'tilaka' mark decorates a young woman.

42. The Jasmine creeper, the charming beloved of the trees, fascinated the mind (of the lookers-on) by the beauty of the smiles, brought about by flowers, possessing the smell of honey (wine) and spreading over the lower lip in the form of the sprouts.

43. By garments surpassing (lit. throwing into the background) the brilliance of the morning sun, by shoots of barley which had obtained a place on the ears and by the cooings of the female cuckoos,—by these agents (lit. troops) of the God of Love amorous persons were placed wholly in the power of women (lit. made solely devoted to women).

44. The bunch of blossoms of the Tilaka tree, fully developed in its parts by means of white pollen and coming in contact with swarms of bees, appeared of a like beauty with the pearls in the net-like ornament worn in the hair.

45. Swarms of bees followed the dust of the filaments of flowers rising from the garden agitated by the wind, which was the banner of the God of Love armed with his bow and the beautifying cosmetic for the face of the Vernal Beauty.

46. Enjoying the festival of the season in which there were new swings, the women though clever (in the sports) relaxed (the grip of) their tender (lit. creeper-like) arms in holding the ropes of their seats (*i. e.* the swings) through the desire of embracing their lovers.

47. "Give up (ye fair ones) your anger excited by jealousy; enough of your quarrels; the age so favourable to love-sports, (youth), when once gone, will never return"—the wish (or advice) of the God of Love, as it were, being thus communicated by the cuckoos, the women devoted themselves to sport.

48. Now, after having enjoyed at his pleasure (to his satisfaction) the festival of the season in company with sportive women (his attendants), the king, resembling the God Vishnu, (lit. Destroyer of Madhu), Vasanta, and the God of Love (lit. tormentor of the mind), longed for the pleasure of chase.

49. It (*i. e.* chase) makes one intimate (lit. produces familiarity) with (the art of) shooting down a moving mark (game); it gives the knowledge of their gestures in (moment) of fear and rage;

and it makes the body acquire excellent qualities owing to the conquest over fatigue; being, for these reasons, permitted by his ministers, he went out (for hunting).

50. That mighty monarch, putting on a dress suitable (fitted) for going to the forest abounding in game and having the bow resting on his broad neck, furnished the sky with a canopy as it were by means of the dust raised by the hoofs of horses (or made it a mere void, *i. e.* non-existent).

51. That king, with his hair tied up with a garland of wild flowers and leaves, and being covered with an armour of a like colour with the leaves of trees, and with his ear-rings agitated owing to the galloping of the horse, shone forth on the grounds or in the places) frequented (or, trodden) by the *Ruru* deer.

52. The sylvan deities, with their bodies incorporated into slender creepers, and with the function of their eyes transferred to the bees, saw him on the way who had beautiful eyes and who pleased (made happy) the people of Kosala by his righteous conduct (or just rule).

53. He then entered the forest which was first occupied by the keepers of hounds and deer-catchers (lit. persons who carried about with them nets for catching deer) which was cleared of fire and thieves, the ground in which was firm and (hence) suitable for (the trottings of) horses, which had reservoirs of water and which abounded in deer, birds and the Gayals.

54. Thereupon, he, the best of men, who had no mental pain and who had provoked the lions by the twanging (of his bow), took up his strong bow, just as the month of Bhádrapada holds up the weapon of the thrice-tens (gods, *i. e.* the rainbow) furnished with the string (in the form) of lightning as yellow as gold.

55. In front of him appeared a herd of deer led by a proud spotted antelope, the motion of the hinds in which was often obstructed by the fawns eager to suck their teats and whose mouths were full of (lit. filled with) *Kus'a* grass.

56. That (herd), pursued by the king riding a fleet horse, blackened the forest with their distracted glances wet with tears as if with the clusters of the juicy (fresh) petals of (blue) lotuses scattered about by the wind.

57. That (eminent) archer, equal in prowess to Indra (or, the god Vishnu) seeing the mate of the deer aimed at (by himself) stand interposing her body, and being softened with pity through

his being himself a lover, withdrew his arrow though drawn to the ear.

58. The fist of that king, intent on levelling his darts against other deer also, though firmly clenched, became loose (loosened) after having come to the ear, as they (*i.e.* the deer) reminded him of the sportive movements of the eyes of his youthful beloveds by means of their eyes excessively tremulous through fear.

59. He then followed the track of a herd of wild boars that had run away having previously got up from the mud of damp pools, (the track) which was strewed along with bits of mouthfuls of the *Musta'* grass and which was clearly indicated by the long line of wet foot-prints.

60. With their bristles standing erect the boars wished to attack him in return as he pierced them, with the forepart of his body slightly bent downwards from the horse; but they did not know themselves (to be) suddenly fixed by his arrows to the trees, against which they had rested their loins.

61. The arrow drawn and shot by him into the socket of the eye of the wild buffalo, that was preparing for an impetuous onset, pierced through its body with its feathered part not stained with blood, threw him down first and then dropped down itself.

62. By means of his well-whetted steel-pointed arrows the king made the rhinoceroses (possessed) of light heads on account of the removal (*i.e.* breaking) of their horns. He whose duty it was to humble the proud, did not bear only the lofty horn (*i.e.* exalted supremacy) of others; but it is not that he did not bear also their long life.

63. On account of the dexterity acquired by excellent training (or, long practice), the king, who knew no fear, in a moment turned into so many arrow-cases as it were, the tigers that rushed against him from their caves, by filling the hollows of their maws with arrows, (tigers) that looked like full-blossomed fore-branches of the A'sana trees smashed by a gale.

64. Wishing to smite the lions lurking in their bowery dens, he provoked them by the twang of his bow-string, fierce like the thunder clap (or the howl of contending winds in the sky); and in this he was surely actuated by jealousy of their title of 'king of the beasts, noble (conspicuous) by their valour.'

65. Having killed them, ever on a footing of great animosity with the elephant race, with pearls stuck to the points of their

curved claws, the descendant of Kakutstha thought himself to have, as it were, discharged, by means of his arrows, the debt he owed to the elephants that had done him a service on the battle-field.

66. In some places urging his horse in pursuit of the 'Chamara' deer and sending forth a shower of crescent-shaped arrows (भूळ) drawn to the ear, he felt immediately at ease after having deprived them, like kings, of their white chowries (*i. e.* their bushy tails).

67. He did not aim his arrow at (lit. make him the mark of his arrow) the peacock having a beautiful plumage although skipping about near his horse, being instantly put in mind of the luxuriant tresses of his beloved interwoven with variegated flowers and with their band loosened in amatory sports.

68. The sylvan breeze, which was saturated with cold dew-drops and which had opened the folds of the tender leaves, drank (dried) up the sweat caused by his hard exercise and collected into clusters of drops on his face,

69. Thus did Hunting, like a clever damsel, attract away that Lord of the Earth, who, forgetful of his other kingly duties, had entrusted to his ministers the responsible task of governing the kingdom, and whose love (passion) for it was increased by its continuous practice.

70. The king, unattended by any followers, passed, in some place, one night, in which tender flowers and leaves served as his bedding, and which was furnished with lights (in the form) of blazing powerful herbs.

71. There the king, whose slumber was dispelled at day-break by the musical flappings of the ears of the elephant-herd, resembling the sound of deep-sounding drums, amused himself by listening to the sweet auspicious songs of bards in the form of the warblings of birds.

72. Then on one occasion the king, who had taken (*i. e.* was following) the path of a deer, unnoticed in the forest by his attendants, came with his horse foaming through exhaustion to the river Tamasā much frequented by ascetics.

73. From its waters arose (or was heard) a clear, loud sound produced by the filling up of a jar; mistaking it for the grunt of an elephant, he discharged in that direction an arrow tracking (its mark) by the sound.

74. What Das'aratha did, transgressing the bounds of law, was surely forbidden to a king. Indeed, even men conversant

with the rules (of conduct; when) - blinded by passion, set foot on. (*i.e.* follow) a wrong road,

75. Dejected on hearing the cry of distress—‘ O father ’, he, searching for its source concealed in the reeds, and discovering (lit. seeing) the son of a sage with a jar, pierced with his arrow, felt, through grief, though a king, as if he had a dart implanted in his heart.

76. Being questioned about his family by him (the king) of a renowned lineage, who had got down from his horse, he (the son of the sage), with his body resting on (his) water-jar, declared himself, in faltering syllables to be the son of an ascetic of a class other than that of the twice-born.

77. Requested by him, the king took him, even with the arrow unextracted, to his parents who had lost their sight, and approaching them informed them of the condition their only son was in, and also of his own act (done) through ignorance.

78. Having lamented bitterly, the couple got the infixed arrow extracted from their son’s bosom by his assailant; he (then) became lifeless (died); and then the old man cursed the king with the very waters from his eyes, dropped (and collected) in his hands.

79. The Lord of the Kosalas, who was the first to offend, thus addressed him who had said to him (pronounced the imprecation) “ You, like myself, shall, in your old age, die through grief for your son,” and who was (therefore) like a snake, that, being first trodden upon, had emitted poison.

80. “ Even the curse, inflicted by your Reverence on me who have not yet seen the loveliness of the lotus-like face of a son (or, of the lotus of a son’s face), is accompanied with a blessing. Verily, the fire which is lighted from (or, blazing with) fuel, though burning the soil requiring tillage, makes it productive of sprouts from seeds (*i.e.* yield a rich harvest).

81. When things have taken such a turn what shall this cruel man, who deserves death at your hands, do (for you)?” —thus addressed by the lord of the earth, the ascetic, who, with his wife, wished to follow his deceased son, begged for burning fuel (a funeral pyre to be lighted by him).

82. Joined by his attendants, the king immediately executed his order and returned (from the forest) being depressed in spirits (lit. with his energy impaired) on account of the sinful act and carrying (with him) the curse, the cause of his destruction; that had found a place inside (*i.e.* in his heart), just like the ocean bearing the submarine fire.

CANTO X.

1. While he (Das'aratha), equal in majesty to Indra and in wealth none the less, was ruling over the Earth, a little less than a myriad of years passed away.

2. And yet he did not obtain that light called 'a Son' which instantaneously dispels the gloom of sorrow and is the means of obtaining freedom from the debt due to ancestors.

3. For a long time did the king, whose progeny was awaiting (the appearance of) an efficient cause, remain like the ocean with its production of the jewels not manifested before the churning (*i. e.* before its being churned).

4. The venerable priests, Rishyas'ringa and others, who were self-subdued, commenced the sacrifice conferring the blessing of a son, for him who was desirous of issue.

5. At about the same time the gods, harassed by Rávaṇa, went to Hari, just as travellers, oppressed with heat, repair to an unimbrageous tree.

6. Just as they reached the ocean, the Primeval Being awoke. Absence of delay is, indeed, the sign of future success in an undertaking.

7. The gods beheld him, reclined on the seat of the body of the serpent, with His person illuminated by the ascending rays of the jewels in the circle of the hoods of that serpent—

8. Him, who had placed His feet on the lap of Lakshmi, seated on a lotus, from which the girdle was separated by the (intervening) silken garment and on which were spread her tender palms—

9. Him, whose eyes were like full-blown lotuses, whose garment resembled the morning sunshine, who was easily seen (lit. whose sight was easily obtainable) by ascetics and who was (therefore) like the autumnal day, which has blooming lotuses for the eyes and morning sunshine for the garment and which is delightful to look at in the beginning (*i. e.* at its commencement)—

10. Him, who wore on his broad breast the essence of the (oceanic) waters called 'Kaustubha', which served as a toilet-mirror to Lakshmi and which covered with its lustre the mark S'rívatsa—

11. Him, who on account of his branch-like arms decorated with heavenly ornaments, appeared like another Párijáta manifesting itself in the midst of waters—

12. Him, for whom the word 'Victory' was proclaimed by the sentient weapons which destroy the flush of wine on the cheeks of the wives of the demons—

13. Him, who was waited upon by the humbled Garuḍa who had folded his hands, who had given up his enmity with S'esha and who bore the scars of the wounds (inflicted) by the thunder-bolt—

14. Him, who by his sanctifying glances that looked bright at the end of his sleep of meditation was favouring Bhṛigu and the other sages, the inquirers about his balmy sleep.

15. Then the gods, having made their obeisance to that destroyer of the demons, hymned with praises Him who is worthy of praise and who stands beyond the reach of speech and mind.

16. "A bow to Thee whose self exists (appears) in three forms—first as the 'Creator,' next as the 'Protector,' and afterwards as the 'Destroyer' of the universe.

17. Just as water from the sky which is originally of one (uniform) taste gains a diversity of flavours in different regions, so Thou, being immutable, assumest (different) conditions in (as identified with) different qualities.

18. Thyself immeasurable, Thou measurest the worlds ; desireless Thou grantest all desires ; unconquered (yet) Thou art victorious (over all) ; and Imperceptible, (yet) Thou art the cause of the manifested worlds.

19. They (the sages) know Thee to be present in the heart and yet not to be near (*i. e.* incomprehensible) ; an ascetic though without desire ; compassionate though untouched (unaffected) by woe ; old (primeval), yet not subject to decay.

20. Though omniscient, Thou art unknowable ; though the source of all, Thou art self-existent ; the Lord of all, Thou art without a master (a controller), though one, Thou assumest all forms.

21. They (*i. e.* the sages) speak of Thee as glorified by (means of) seven (metrical) hymns, as lying on the waters of the seven oceans, as having the seven-flamed fire for Thy mouth, and as being the sole support of the seven worlds.

22. Knowledge resulting in (the attainment of) the four ends of human life, the periods or Time, *viz.* the four ages, and the people consisting of the four castes—all these emanate from Thee, the four-faced.

23. With their minds restrained by constant practice (of contemplation), ascetics seek Thee whose form consists of light and who abidest in their hearts, for absolution.

24. Who knows the real nature of Thee who art unborn and yet enterest upon corporeal existence, who destroyest Thy enemies though without desire, and who art ever awake though sleeping ?

25. Thou art able to enjoy the objects of senses, *viz.* sound and others, to practise arduous penance, to protect the people and to be (at the same time) indifferent.

26. The ways which are the means of the attainment (of the object of life or eternal bliss), though different (*i.e.* laid down differently) in the different *Sastras*, meet in Thee alone, just as the streams of the Ganges, which flow in different directions and which are the cause of purification, (ultimately) fall into the ocean.

27. Thou art the resort for the obtainment of freedom from birth and re-birth (lit. not returning again to this world) of those dispassionate (ascetics) that have concentrated their minds on, and consigned (all) their actions to, Thee.

28. Thy glory (or greatness), *viz.*, Earth and the other things, though visible, is not definable ; what need we then say of Thee who are knowable (only) through authoritative testimony (the Vedas) and (processes of) inference ?

29. Since Thou purifiest a man when he simply remembers Thee, the remaining actions (of men) towards (*i.e.* with respect to) Thee have their effects (already) declared.

30. Thy actions which are far beyond the reach of words and comprehension transcend (or, lie beyond) all praise, like the jewels of the ocean or the rays of the sun.

31. There is nothing, which, being unattained, is yet to be obtained by Thee ; the only object of Thy birth and action is to favour (do good to) the creation.

32. 'That our speech is stopped after having glorified Thy greatness is due either to fatigue or to (our) inability (to praise Thee further), and not to (there being) any limitation to Thy merits '.

33. Thus did the gods propitiate Him who is outside the ken of senses (Vishnu). It was really a statement of facts and not flattery (or, mere praise) of that Supreme God.

34. To him, whose good pleasure was clearly indicated by his inquiries after their welfare, did the gods mention the danger from the ocean (in the form) of the demons which had overflowed its shores though it was not the time of universal destruction.

35. Then the Lord, drowning the roar of the ocean, spoke in a voice resounding in the caves of the mountains near the shore (or, the adjoining mountains on the shore, according to Malli.).

36. Speech being properly pronounced (articulated) from the organs of speech of (by) that Primeval Poet (or Scholar) and (hence) purified, certainly had its end accomplished (or its existence glorified).

37. Issued forth from the mouth of the Almighty, and possessed of the lustre of His teeth, it appeared like the residue of Gaṅgā, after she had flown out from his foot, flowing upwards.

38. "I know that your greatness and prowess are superseded by the demon (Rāvana), just as the first and the middle qualities of embodied beings are overpowered by (the quality of) darkness.

39. I further know that the three worlds are oppressed by him just as the mind of a virtuous man is tormented (afflicted) by a sinful act unconsciously committed.

40. On account of our having a common cause, I need not be requested by Indra in matters to be accomplished. For Wind, of his own accord, undertakes the charioteership of (the office of a helper to) Agni.

41. The tenth head, not cut off by the edge of his own sword, has been reserved by that demon as a fit portion (share), as it were, for my disc.

42. But on account of the boon granted to him by the Creator, I put up with (connived at) the excessive rise of that wicked enemy, just as a sandal tree bears the forcible ascending of a serpent.

43. That demon, averse to have any regard for (quite regardless of) mortals, begged of the Creator, propitiated by his penance, exemption from death at the hands of (from) divine beings.

44. I, therefore, being born as the son of Das'aratha, will make the heap of the lotuses of his heads become a fit oblation to the battle-field with my sharp arrows.

45. Before long you will again receive the share offered in due form by the sacrificers and untasted (undefiled) by the illusory night-rangers (demons).

46. Let the meritorious persons moving about in heavenly cars give up their agitation (or, fear) at the sight of Pushpaka (Rāvana's balloon) in the sky, intent thereupon to hide themselves behind the clouds.

47. You shall loosen the braids of hair of the captive damsels of heaven undefiled by the forcible seizure of their hair by Rāvana restrained (from such an act) by the curse."

48. Having, in this way, drenched with the water (in the form) of speech the crop-like gods withered (dried) by the drought of Rāvana, the cloud-like Kṛishṇa (Vishṇu) disappeared.

49. The gods, Indra and others, followed Vishṇu, bent on, doing (or, engaged in) the work of the gods, with their portions, as trees follow the wind with (their) flowers.

50. Then, at the conclusion of the sacrifice performed with an object in view (*viz.* the attainment of a son) by the king, a Being arose out of the fire along with (to) the astonishment of the officiating priests.

51. He held in his hands rice boiled with milk placed in a vessel of gold, which was difficult to be borne even by him on account of the entrance of the Primeval Being (Vishṇu) into it.

52. The king accepted the food which was offered by that Being of (connected with) Prajāpati, just as Indra did the essence of the waters (Amrita), laid bare (manifested) by the ocean.

53. That the merits of that king were such as were unattainable by others was declared by the fact that even He, the source of the three worlds, desired to be his progeny.

54. He divided the energy of Vishṇu designated as (in the form of) the sacrificial food between his two wives, just as the lord of day (the Sun) divides the morning sunshine between the Sky and the Earth.

55. Kausalyā was respected by him and Kaikeyī was his beloved (or favourite). He, therefore, wished that Sumitrā should be honoured by them (by giving her a portion thereof).

56. The two wives of the king, knowing the mind (divining the wish) of their husband, who was possessed of great knowledge, gave (each) a half of their share of the *Charu* to her.

57. She (Sumitrā) too had (equal) affection for both co-wives just as the female bee, is (equally) fond of both the streaks (*i. e.* on both the sides) of the exuding rut of an elephant.

58. A foetus, grown out of Supreme Being, was borne by them for the prosperity of the people, as is a watery embryo by solar rays, called *Amritās*.

59. They (the queens), who became big with child at one and the same time and whose complexion had grown a little pale, appeared like the luxuriant crops with the appearance of the fruits hidden within.

60. They all saw in dreams that they were guarded by dwarfs whose bodies were marked with conches, swords, maces, Sārga bows and discs.

61. (They saw that) they were borne (in the sky) by Garuda spreading the mass of the lustre of his golden wings aloft and drawing the clouds (after him) by his velocity—

62. That they were waited upon by Lakshmi, with the Kaustubha jewel deposited with her pendent between the breasts and having in her hand a fan (in the form) of a lotus—

63. That they were worshipped by the seven Bráhmanical sages, who had performed their ablutions in the (waters of the) heavenly Ganges and who were reciting in soft tones hymns of the Supreme Spirit.

64. The king, delighted on hearing from them dreams of that sort, thought himself (to be) most exalted (or supreme) on account of being the father of the Father of the universe.

65. The all-pervading Lord (Vishnu), though one, resided in their wombs with his self variously divided (into four forms), just as the reflected moon (or the reflection of the moon) abides in the interior of clear waters (in many forms).

66. Then (*i.e.* at the proper time), the king's principal queen, a chaste (or virtuous) lady, obtained at the time of delivery a son, the dispeller of ignorance (or grief), just as an herb obtains at night light that dispels darkness.

67. Prompted by his lovely appearance (or charming form) the father bestowed upon him the name of Rama, the first (most) auspicious thing in the world.

68. The lamps in the lying-in chamber were, as it were, repelled (outshone) by that powerful light of Raghu's race, of matchless splendour.

69. With Rama lying in her bed, the thin-bellied mother appeared like the Ganges reduced in autumn and having an oblation of lotuses on its sandy bank.

70. To Kaikeyi was born a virtuous son, named Bharata, who adorned his mother as modesty does wealth (or prosperity).

71. Sumitrá gave birth to two twin-sons (named) Lakshmaya and S'atrughna, just as learning properly acquired produces real knowledge and modesty (or, according to Mallinatha, self-control).

72. The whole world manifested good qualities and became free from calamities: as if heaven itself had followed Vishnu come down to the Earth.

73. At the appearance of him of four forms (or of the fourfold incarnation), the (four) quarters, whose presiding deities quailed before the son of Pulasta (Ravana), breathed, as it were, a sigh of relief by means of the breezes which were free from dust.

74. Fire and the Sun, who had been oppressed (persecuted) by the demon (*viz.*, Ravana), became, as it were, freed from grief—the one on account of his being smokeless and the other on account of his brightness.

75. At the very moment, the tear-drops of the goddess of Royalty of the demons were scattered on ground in the form of jewels from the crowns of Rāvaṇa.

76. The drums of the gods first made in heaven the beginning of the play of musical instruments to be caused at the birth of sons in the case of him who now got excellent sons.

77. And a shower of the Sāṃtánaka flowers fell on his palace, and that itself became the first arrangement of the auspicious decorations necessary on that joyful occasion.

78. The princes whose purificatory rites were performed and who drank the milk of the nurses, grew up along with their father's joy, which was, as it were, the first-born.

79. Their natural modesty increased on account of education (discipline), just as the native brightness of fire increases (is intensified) by offerings.

80. (Being) friendly (lit. not adversely disposed) towards each other, they greatly adorned the unblemished family of the Rṣghus, just as the seasons (by their conjoint influence) adorn the Nandana garden.

81. Although fraternal affection (among those brothers) was equal, still, as Rāma and Lakshmana gladly formed a pair, so did Bharata and S'atrughna.

82. The unity (or harmony) between (the members of) those pairs was never interrupted, like that between fire and wind or the moon and the ocean.

83. The princes attracted the minds of the people by their prowess and modesty, like the days with dark clouds at the close of the summer.

84. The progeny of that king, divided fourfold, appeared like an embodied incarnation of (the four ends of human life viz.) righteousness (performance of religious duties), attainment of riches (or, worldly prosperity), gratification of desires, and final emancipation.

85. Devoted to their father, they pleased him, the lord of the four quarters to their ends, by their merits, just as the great oceans propitiated him by (their) jewels.

86. The Lord of the kings (i.e. the Supreme King) looked pre-eminent (or shone) by those four (sons) who were the portions of the God Viṣṇu, like the celestial elephant with his four tusks that had blunted the edges of the swords of the demons, like statesmanship with the four expedients whose employment is clearly indicated by the final object attained (or, the conclusion of peace), and like the god Viṣṇu with his four arms as long as a yoke.

NOTES.

CANTO I.

रघुवंशः—रघुणां वंशो रघुवंशः: the race of the Raghus, the solar dynasty of kings; and then by उपचार (transference of an epithet) तदाख्यः प्रबन्धः: the composition which describes रघुवंशः; and since the word प्रबन्धः is in the *mas.* gender we get the form रघुवंशः. That the poet intended to designate his work by some *mas.* title appears from his line ‘तं सन्तः श्रोतुम्’ &c. where Malli. supplies the word ‘प्रबन्धम्’ as referred to by the demonstrative pronoun तम्.

The authority for forming the titles of literary works is the Sûtra ‘तदधिकृत्य कृते ग्रन्थे’ (Pán. IV. 3. 87) and the Vârt. on it, viz., लग्नाख्यायिकाभ्यो बहुलम्. But the Sûtra and the Vârtika do not apply in the present case. Nor can we add अण् by कृते ग्रन्थे (IV. 3. 116); for then we shall get राघुवंशः. The title, therefore, ought to be explained like ‘शारीरकम्’ the name of the venerable Śaṅkarâchâryâ’s *Bhâshya* on the Vedânta-Sûtra of Bâdarâyana. In trying to explain this, Bhaṭṭoji Dîkshita remarks—शारीरकं भाष्यमिति त्वमेदोपचारात् “the word शारीरक which means ‘the soul’ signifies the *Bhâshya* by transference of an epithet.” ‘कुमारसंभव,’ ‘रत्नावली’ and other similar names ought to be explained similarly.

Agreeably to the canon of poetics which lays down that “Every poetic composition should open with (a verse or verses expressive of) a blessing pronounced on its readers or a salutation by the author to his favourite deity, or the hinting of the subject-matter”* the Raghuvamîsa opens with a salutation by the poet to S’iva and Pârvati, who, according to the verse quoted in his introduction by Malli. from the Vâyupurâna, ought to be invoked by those desirous of poetic fame.

S’l. 1. †वागर्थाविव is a compound word and not, as some might be led to think, two words. ‘वागर्थौ’ by itself cannot be syntactically connected either with वन्दे or with पितॄौ, and Malli. rightly considers the two words वागर्थौ and इव as forming an adverbial compound (अव्ययसमाप्त) modifying the sense of संपृक्तौ (कथं संपृक्तौ वागर्थाविव).

* आशीर्नमस्तिक्यावस्तुर्निर्देशो वापि तन्मुखम्। Dandin.

† वाक् चार्थश्च वागर्थौ। According to the general rule the word अर्थ ought to precede वाक्. But since the word is classed under the राजदत्तादि group we have वागर्थौ. According to the Vîttikâra अर्थवाचौ is also correct.

The text of Malli.'s com. on this word wherein we find इवेन सह नित्यसमासः &c. seems to be corrupt; for Malli., in explaining the com. quotes the Bhāshya of Pātañjali. Now Pātañjali says 'इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्' and not नित्यसः as appears in Malli.'s com. in the existing editions of the Raghu. Secondly, there are numerous instances in the Raghuvamśa itself which show that the comp. with इव is optional and not *Nitya* (obligatory); e. g., उद्गाहुरिव वामनः (वामन इव); पणवश्चन्द्रिसामिव &c. The text of Malli., therefore, has been corrected accordingly. संपूर्णकौ—*Cf.* तमर्थमिद मारत्या सुनया योकुमहंसि । Kum. VI. 79.

वागर्थप्रतिपत्तये—अर्थ is of three kinds. वाच्य or expressed, लक्ष्य or indicated, and व्यङ्ग्य or suggested. Vide K.-P. II. पार्वतीपरमेश्वरौ—Note the formation of the comp. explained by Malli. The Com. Vijayaganī has—परा उत्कटा मा शक्तिर्घ्यस्यासौ परमः । ईषे असौ ईश्वरः । परमश्वासौ ईश्वरश्व परमेश्वरः । *Cf.* also ईशे एवाहमत्यर्थं न च मामीशते परे । ददामि च सदैश्वर्यमीश्वरस्तेन कीर्तिः ॥ Some commentators give fanciful renderings of this—e. g. पार्वतीं पाति रक्षतीति पार्वतीपो रुद्रः । रमाया लक्ष्म्या ईश्वरः रमेश्वरः । पार्वतीपश्च रमेश्वरश्व पावेतीपरमेश्वरौ तो हरिहरौ । यदा पार्वतीं पिपीति पालयति इति पार्वतीपरः । पृपालनपूरणयोरिति धातुत्वात् । मायाः पद्माया ईश्वरः मेश्वरौ विष्णुः । तौ वन्दे । इत्यास्मिन्पक्षे वागर्थाविवेत्युपमाया भिन्नलिङ्गत्वं न दोषाय । न लिङ्गवच्चने भिन्ने इत्यैः । *Cf.* प्रभाकारीविव संपूर्णकौ भवभीतिनिवृत्तये । रक्षितारौ विजगतो लक्ष्मीनारायणौ भजे ॥ fr. दिव्यसूत्रिचित्रित, as quoted by Nand.

Kālidāsa has opened almost all his works with a verse or verses either invoking a blessing of the God S'iva, or containing a salutation to him—a fact which might point to the conclusion that he was a devotee of the God. It is not, however, to be inferred from this that he was a bigoted Śaiva. For in the tenth canto of the present work, and in Kum. II., he assigns to Vishṇu and Brahman respectively the highest attributes, which properly apply to Brahman (*neu.*); while in one place (Kum. VII. 44) he speaks of all these three as one. All this shows that he regarded Brahman, Vishṇu and S'iva, as each identical with the supreme Brahman viewed in its different capacities of creating, protecting, and finally resolving into itself, the universe.

Sl. 2. अल्पविषया—विषय proper province, range. दुस्तरम्—difficult to be crossed (even in a ship). Malli. who says 'तरितुमशक्यम्' seems to connect it with उड्येन (उड्येन दुस्तरमपि सागरमुड्येन तिरीरुरस्मि). मोहात्—through a wrong conception of my true powers; through inability to judge of my true powers. उडप lit. what protects (प)

on water (उड्ठ); a boat, a raft. सागरम्—सागरः (गेरेण विषेण सह जातः सगरः । सगरस्यायं सगरेण कृतो वा)—from Sagara, a king of the solar race, whose 60,000 sons, while in search of the sacrificial horse of their father, enlarged the bounds of the sea, which thenceforth came to be called ‘Sâgara’ For further particulars see XIII. 3 and the note thereon; also Râmâyana I. 40. Nanda quotes क दिव्यसुरिचरितं क च मे मन्दशेषुषी । नियन्तुकामोऽस्मि गजं साहसाद्बिसतन्तुना ॥ दिव्यसुरिचरितं I. 2. (which is undoubtedly based on this).

“It is curious to note that there is still to the south of the delta in the Bay of Bengal a spot which has not yet been sounded and is supposed to be unfathomable. That mysterious phenomenon known as the ‘Burrisaul Guns,’ is supposed by some to emanate from the hollow of this unfathomable cavern”. Prof. Ray’s note.

The figure of speech here is निर्दर्शना; see foot-note.

Sl. 3. कवियशःप्रार्थी—कवियशःप्रार्थनार्शीः (Malli.), persistingly striving after a poet’s fame. Or the compound may be expounded thus: प्रकृष्टोर्थः प्रार्थः, कवियश एव प्रार्थोऽसंनिहितोऽस्य by the Vârtikas ‘अर्थाच्चासंनिहिते’ and ‘तदन्ताच्च.’ यशस्-fr. अश्च to pervade अश्चुत व्याप्नोतीति यशः, the अ of अश् is changed to य before the Unâdi aff. असुन् (अस्).

With these two s’lokas wherein the poet modestly speaks of his inability to complete the task he has set to himself, may be compared the last of Bâna’s introductory verses to his Kâd. and the passage in the Har.-Cha. व्याप्तस्तु विहस्याववीत् * * * क परिमाणुपरिमाणवद्वृश्यम् &c. which, it is quite likely, Bâna might have modelled on these verses of Kâlidâsa.

Sl. 4. अथवा—or rather; I need not be discouraged. अस्मिन्—The pron. इस्म् refers to what is near, तत् to what is not perceived owing to its distance. See Gr. § 72. Here the poet refers to the race by इदम् since it is present to his mind. On such points Bhât̄aji Dîkshita remarks—‘विष्वदृश्यापि बुद्ध्या सन्निधापितस्य बहुशः सम्बोधनदर्शनात्’ what is far removed is often pictured to the mind as near and so addressed.

पूर्वस्वरिभिः—by Vâlmîki and other Pauranic writers. सूरिः—सूते सूयते वा he who gives birth to new ideas &c.; hence a poet; it also means a ‘philosopher’ as in the S’ruti “सदा प॑यन्ति सूरयः” The sage Chyavana is said to have described the solar race before Vâlmîki—cf. वाल्मीकिनादश्व ससर्ज पर्यं जगाद् यन्न च्यवनो महर्षिः । चिकित्सितं यच्च चकार नाच्रिः पश्चात्तदावेय क्वचिर्जगाद् ॥ Budd. I. 48. वज्रसमुत्कीर्णे—वज्र is a steel instrument with a diamond pin for perforating precious stones. वंशे मे

गतिः—this ought to be understood only metaphorically, the race being represented as a house.

S'l. 5. S'lokas 5-9 are to be construed together and form what is technically called a *Kulaka*; see ft.-note. सोऽहम्—that I, I as described above, i. e., गूर्जसुरिभिः क्लेन वाग्द्वरेण लक्ष्यप्रेशः who have obtained entrance through the door opened by ancient poets. When we are speaking of something already described the correlative may be omitted, as in the present case.

आजन्म &c.—in all these attributes the particle आ implies limit both inceptive as well as conclusive (see Malli.). आसमुद्रम्—Vis'vānāth remarks that for the sake of emphasis this should not have been compounded. आनाक &c.—see note on s'l. 75, and cf. V. 27. नाकः—कं happiness न कं अकं; न अकं यत्र स नाकः स्वर्गः। Here न is not changed to अन्; cf. नाको नवेदा नक्लश्च नको नासत्यनक्षत्रनपाच्च नभ्राद्। नपुंसकं वै नमुचिनेत्वं च नादेशमेतेषु वदन्ति धीराः॥ See Pāṇ. VI. 3. 75.

S'l. 6. यथाविधिहृतान्नीनाम्—This refers to the three sacred fires दक्षिण, गार्हपत्य and आहवनीय (see Manu. II. 321) which a *Dvija* (twice-born, i. e., a Brāhmaṇa, a Kshatriya and a Vaiśya) is enjoined to consecrate and keep up. Cf. अग्निहोत्रं च जुहुयादायन्ते युनिशोः सदा। दर्शन चार्यमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि॥ Manu. VI. 25; for the विधि see Manu. IV. 21-32. Chār. and Vijay. also dissolve as यथाविधि हुतमग्निषु यैः इति वा; remarking वैयधिकरण्येषि. गमकत्वाद्वा समाप्तः। The kings of the solar race had a special house built for the purpose; see *infra* V. 25. The three fires are collectively called ब्रता; in Manu. III. 100, 185, five holy fires are mentioned, two more सम्य and आवस्थ being added to the list.

यथाकालप्रबोधिनाम्—The term इन् shows habit. This may mean who were in the habit of (1) waking up at the proper time, i. e., ब्राह्मे मुहूर्ते (see Manu. IV. 92); or (2) knowing in detail (प्र) and taking action. The latter is better. Who knew everything in time, such as the secret movements of their enemies &c. and provided for emergencies; who woke, in time, to the proper sense of danger whenever it threatened their subjects and protected them from it. See Malli. (पजापालनसमय &c.).

S'l. 7. त्यागाय, संत्याय &c. See Malli. and Gr. § 687. गृहमेधिनाम्—Mallinātha's explanation of this seems to be quite correct and S. P. Pandit's remarks on it quite out of place. Mr. Pandit would derive the word fr. गृहमेध a kind of sacrifice to be performed in a house, and गृहमेधिन् according to him is simply a householder. But this

does not seem to be intended by the poet at least here. See s'l. 25, where the poet clearly says परिणेतुः प्रसूतये. The गृहमेध of Mr. Pandit has nothing to do with प्रजा or 'progeny.' Manu's statement 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः &c.' applies to the welfare of the people in general, resulting from the performance of sacrifices. Châr., Din. and Sumat. have गृहमेधो विवाहः सोस्त्येषां, and Valla. says गृहं कलत्रं मेधन्ते सेवन्ते इति.

S'l. 8. विषयैषिणाम्—विषयन्ते इन्द्रियाणि येषु इति विषयाः those on which the senses are set, i.e. the objects of pleasure; विषयान् इच्छन्तीति विषयैषिणः. Cf. 'रूपं शब्दो गन्धरस्पर्शश्च विषया अमी' Amar. मुनिवृत्तीनाम्—मुनि fr. मन् to think + इन् before which the अ of मन् is changed to उ. वृत्तीनां—A Vyadhiकारण Bah. Comp.; मुनीनामिव वृत्तिर्थाम्.

According to the Mahâbhâshya the comp. ought to be dissolved thus:—मुनीनां वृत्तिर्थमुनिवृत्तिः; मुनिवृत्तिरिव वृत्तिर्थेषाम्, in accordance with the rule 'सप्तश्युपमानपूर्वपदस्येतत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः'. If dissolved otherwise there would be no उपमानपद. Malli. when he says मुनीनां वृत्तिः इव means मुनिवृत्तिरिव; see his com. on वृत्तिर्थः s'l. 13 further on. But Vâmana and many other later grammarians do not seem to like to stick to the verbal rigour of the Bhâshya in such cases. Thus Vâmana, in his Kâsîkâ says उद्भव्य सुखमिव मुखं यस्य स उद्भुतुपात्रः and not उद्भुतुपात्रमिव मुखं यस्य as in the Bhâshya. Malli. evidently follows the Bhâshya.

योगेन—i. e. they practised *yoga* or contemplations (see VIII. 19, 20) and when they became adepts in that they caused their soul to merge into the supreme soul by contemplation. The four epithets in this s'l. imply the four stages of life of a twice-born; see com.

S'l. 9. रघूणाम्—Here by लक्षणा Raghus means 'the kings of the race of Raghu'; रघूणामन्वयम्.....इति तु तदपत्ये लक्षणया. For the def. of लक्षणा see K.-P. II. 'लक्षणा शक्यसंबन्धसात्पर्यनुपत्तिः'। Bhâ. Pari.

अन्वयम्—अन्वियन्ति परस्परं सम्बन्धं गच्छन्ति अस्मिन्नित्यन्वयः a connected line, geneology. ततुवाचिभवोपि—though my powers of expression are scanty or very poor; though possessed of a limited power of description. चापलाय see note on वनाय II. 1.

N. B. All these attributes of the Raghus will be found illustrated in the present work; see ft.—note.

S'l. 10. सन्तः—सत् properly 'what exists' (pres. p. of अस्); and as goodness alone endures for a long time, it secondarily means—good, a good man. सदसद्यचक्षिहेतवः—see Malli. Here असत् does not imply negation of good, but has a positive sense; 'what is opposed to good.' Cf. Mâl. II. 10, quoted in the foot-note, where the idea nearly recurs.

S'1. 11. वैवस्वतो मनुः—There are 14 Manus in a Kalpa. For their names see foot-note. विवस्वत्—the sun, is variously derived; विविधं वस्ते आच्छादयति इति; or विवो रश्मिः (fr. विवम् + किप्), अस्यास्तीति. It is also derived from वस् with वि Ved. 6. P. to shine forth, to dawn (अ्युच्छति); the brilliant one.

The Manu referred to here is the 7th of the 14 Manus, sometimes called सत्यवत् from his purity. He is considered to be the son of विवस्वत् 'the sun', and is regarded as the progenitor of the present race of living beings. He is also described as the brother of Yama, who, as son of Vivasvat, is also called *Vaivasvata*. This Manu is regarded as the founder and first king of Ayodhyā. His daughter Ilā married Budha, son of the moon, the two great solar and lunar races being thus united. This Manu was preserved from a great flood, according to another account by Vishnu in the form of a fish, and has been compared in this respect to Noah of the Old Testament.

मनीषिणाम्—Malli. takes this as a comp. of the पृष्ठोदरादि class; मनम् ईषिन्=मन्+ईषिन् like पृष्ठत्+उदरः=पृष्ठउदर, the अस् of मनम् being irregularly dropped; in this he follows the Bhāshya and Kaiyāṭa. Bhaṭṭoji Dīkshita includes this under the शकन्ध्वादि गण; मनम्+ईषिन् like शक+अन्धु=शक् अन्धु; there being परस्परसन्धि, see Gr. § 15. **मनीषिन्**—one who goes to everything by his mind i.e. intellect; wise.

महीक्षितां—Read in the com. महीं क्षयन्तीति as क्षि in the sense of 'to rule' is of the भवादि class. Cf. ईटे वा गच्छतित्यर्थं क्षयतीत्यादिकं भवेत्। पृथिव्यां क्षियतीत्यादौ निवासार्थः प्रकीर्तिः ॥ See note on महीक्षितः I. 85. प्रणवः—is the sacred syllable ओम्, so called from its being repeated in the beginning of Vedic verses (fr. प्र+नु 'to praise'). "According to some accounts the mystic प्रणव was the source of all the Vedas. A passage in the Aitareya Brāhmaṇa, however, makes the प्रणव arise from the Vedas. See Ai.—Br. V. 31." S. P. Pandit's note.

A Brāhmaṇa must repeat the holy syllable ओम् at the beginning and end of the recital of a Vedic passage; for unless the syll. ओम् precedes, his learning will slip away from him; unless it follows nothing will be long retained by him. (Vide Manu quoted in the foot-note). It appears for the first time in the Upanishads (vide the Māṇḍūkya and the Chhāndogya Upabishad) as a mystic monosyllable, and is there set forth as the object of profound religious meditation, the highest spiritual efficacy being attributed to it. "All rites ordained in the Vedas, solemn sacrifices and others," says Manu "pass away; but that which passeth not away is the imperishable Om." Om is also regarded as a mystic name for the Trinity of the Godhead, the three sounds अ, उ and म् representing Vishnu, Śiva and Brahman respectively:—अकारो विष्णुरुहिष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रगवस्तु चयो मताः ॥ Vide Manu. II. 74-84. Also Gough's Upanishads pp. 69-73.

S'l. 12. प्रसूतः—Malli. translates this by जातः, meaning thereby that the root सू should be taken here as used intransitively. Unless we suppose so it is difficult to justify the use of the word with दिलीप. A transitive root may be used intransitively, when the कर्म is अविवक्षित, i. e., not meant to be expressed; so we may say देवी कुमारं सुपुत्रे or देवी सूता or प्रसूता (cf. सद्यः प्रसूता प्रिया Bhav.) the कर्म in the latter case being suppressed and the affix क् used कर्तरि वाच्ये । But it is not easy to understand an expression like पुत्रः प्रसूतः unless we supply तन्मात्रा. राजेन्दुः—By उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्यापयोगे P&q. II. 1. 56. i. e., a noun expressing the *object* of comparison is compounded in a Tat. (कर्मधारय) with a noun expressive of the *standard* of comparison, such as व्याघ्र, when the common attribute is not mentioned; here इन्दु implies excellence.

इन्दुः क्षरिनिधाविव—This refers to the churning of the milky ocean by the gods and demons. The moon was one of the fourteen gems rescued from the churned ocean. For further particulars see Mb. Adip. 14. इन्दुः—उनति अमृतेन चन्द्रिकया वा सुवनमिति; from उन्द् to wet, to bathe, and the Unādi affix उ; the उ being irregularly changed to इ.

The word इन्दु is frequently found in the R̄igveda and is said to mean either (1) a bright drop of the Soma juice or (2) the Soma juice itself. Cf. ब्रह्मास इन्दः: Rv. I. 16. 6. The word then came to signify a 'globule or a round little body' and finally became a name of the moon. See note on ओषधीनाथम् II. 73.

S'l. 13. व्यूठोरस्कः—क् is necessarily added to a Bah. ending in उरस्; see com. शालपांशुः—has also a technical meaning, for which see ft. note. महाभुजः—Some understand by महत् 'reaching as far as the knees.' From Dilipa's hugeness of form which enabled him to discharge the noble functions of heroism, such as the protection of the weak &c. the poet infers that he was, as it were, heroism incarnate. आत्मकर्मक्षमं &c. Cf. क्षात्रो धर्मः श्रित इव तदु ब्रह्मकोषस्य गुप्त्यै। Uttar. VI. 2.

S'l. 14. सर्वातिरिक्तसारेण—Malli. does not expound this but simply gives the meaning. Dissolve सर्वेषामतिरिक्ततःः सर्वातिरिक्तः (Gr. § 135. 3) सारो यस्य; or अतिरिक्तः सारो यस्य सोतिरिक्तसारः; सर्वेभ्योतिरिक्तसारतःः सर्वातिरिक्तसारः । सर्वतेजोभिमाविना—see Malli.; or better dissolve सर्वं च तत्तेजः सर्वतेजः, तदभिभूतवान्; Up. com.; or तस्याभिभावी. According to Vāmana the root भ् with अभि takes इन् in the sense of the p. tense.

सर्वोन्नतेन—सर्वेभ्य उन्नततरस्तेन । मेरहिव—According to the geography of the Purāṇas, the mountain Meru forms the central point of the worlds, all the planets revolving round it, and is in shape like the

cup or seed-vessel of a lotus, all the *Dvîpas* spreading round it like petals. It is formed of gold, and is 84,000 *Yojanas* in height, 16,000 of which are below the surface of the earth. The Ganges falls from heaven on its peak and thence flows to the sea. Its summit is the residence of Brahman, and the meeting-place of the gods, *Rishis*, *Gandharvas* &c. Cf. Kal.-P. मेरुमध्ये भुजनानां च भर्ता &c.; also Mat.-P. मेरुस्तु शुशुमे दिव्यो राजवत्समाधिष्ठितः । आदित्यतरुणाभासो विघ्रम् इव पावकः । योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छ्रितः । प्रविटः पोदशापस्तादटाविंशतिविंशतिः । विस्तारात्मिगुणस्तस्य परिणाहः समन्ततः । * * * स तु मेरुः परिवृत्तो भुजनैर्भूतभावनैः । &c. &c.

The words of Manu अद्याभिश्च &c. quoted by Malli. apply to all kings in the true sense of the term. But here they apply to Dilipa alone, since he was pre-eminently the king who ruled over the other kings, as if they were no better than mere subjects when compared with him. See s'l. 30:

S'l. 15. प्रज्ञया सद्वशागमः—This is grammatically inaccurate, if not wrong. The word प्रज्ञा cannot be in the instrumental case, unless it be connected with सद्वश. Consequently all the three words ought to have been compounded together (प्रज्ञासद्वशागमः) or सद्वश and आगम should not have been compounded in a Bah., such a compound not being allowed except in the case of a संबन्धिपद्. The poet, however, may be defended by supposing the त्रुटीया to be used हेतौ; and the clause, consequently, to mean 'his study of the S'âstras was such as would do credit to him by reason of his (acute) intellect.' The same may be said of आगमैः सद्वशागम्भः ।

आगम—According to Malli. आगम in सद्वशागम means the study or the acquisition of the knowledge of the S'âstra (cf. बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः *infra* 26) while in आगमैः it means the knowledge so acquired. For this latter sense, cf. आगमवृद्धसेवी *infra* VI. 41; and Kir. II. 28. सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदशीनम् ॥; cf. also for the curious derivation of the word.—आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजाश्रुतौ । मतं च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते ॥

S'l. 16. भीमकान्तैः—may also be dissolved as a Dv. Comp. अनु-जीविनारू—The Gen. is used by the rule 'कृत्यानां कर्तृरि वा' । उपजीविनो न धर्षयन्त इति उपजीविनामधृष्यः पक्षे त्रुटीय । For the two epithets अधृष्य and अभिगम्य, cf. the quotations given in the foot-note. अधृष्यः not to be approached or slighted. Cf. S'âk. अहो दीप्तिमतोपि विश्वसनीयतास्य (राज्ञो) वपुषः ।

S'l. 17. In this s'l. the poet very happily compares Dilipa to a skilful charioteer driving the car of social and state affairs, the

subjects to the circumference of the wheels and the line of conduct laid down by Manu to the track of the wheels.

क्षुण्णात्—(a) practised; (b) beaten. नियन्तुः—(a) restrainer, guide; (b) charioteer. नेमिवृत्तयः—see note on मुनिवृत्तीनाम् s'1. 8.

S'1. 18. भूत्यर्थम्—भूतये इति; 'भूत्या अर्थाय' given by Malli. is the explanation and not the dissolution of the comp.; for the Mâhâbhâshya remarks 'नित्यः समासो नित्यसमासो यस्य विग्रहो (i. e. in terms of its own members) नास्ति ।' बलिम्—षष्ठीशरूपं करम्। Malli. Vide Manu. VII. 128-132. आदत्ते—The root दा to give (3 cl.) takes either pada; but when preceded by आ it is Âtm. in any other sense than that of 'opening the mouth', by 'आडो दोऽनास्यविवरणे' Pân. I. 3. 20. For other particulars, see Gr. p. 406. हि रसं रविः—स्त्रयते स्त्रयते रवते गच्छतीति वा रविः; fr. रु and उणादि aff. इ (added to roots ending in a vowel); cf. पवि, कवि, अरि, अलि &c. Cf. canto X. 58. For the repetition of the thought, see IV. 86.

S'1. 19. सेना—सह इनेन प्रभुणा a leader, वर्तते इति. परिच्छदः—Here परिच्छद is related as विधेय to सेना. सेनापरिच्छदः may as well be taken as one comp. word (सेना परिच्छद् यस्य) in the Gen. case qualifying तस्य. परिच्छद् (द्) is what covers or surrounds a person, external appendage, paraphernalia-something more for show than for use. So great was the personal vigour of the king combined with his thorough knowledge of the political and military tactics, that his enemies dared not oppose him and his army remained merely hanging upon him like his paraphernalia, scarcely having occasion to go to war. द्वयम्—द्वाववयवावस्य। fr. द्वि+तय optionally changed to अय by the Sûtra 'द्विविभ्यां तयस्यायज्ज्ञा ।' Hence we have the two forms द्वय and द्वितय; similarly ब्रय and ब्रितय.

S'1. 20. संटृतमन्त्रस्य cf. XII. 50. गृदाकारोङ्गितस्य—आकार external features or the expression of the face, as giving a clue to one's inward thoughts or mental disposition. इङ्गित—iuward thoughts, secret aims or purposes. Cf. अगृहसद्भावमितीङ्गितज्ञया &c. Kumar. V. 62. For other particulars see Samjîvanî and foot-notes.

संस्कारः प्राक्तना इव—The word संस्कार is used in different senses in different places by Kâli., e.g., III. 18 where it means polishing; XV. 76 and Kum. I. 28, where it means grammatical purity; III. 35 and Kum. VII. 74, where it means education, mental culture &c. Here it is used in the sense of the impressions produced by the good or bad works performed by an individual in a previous life. Such impressions are called Samskâras because they remain clinging to

the soul of the individual who performed the works like the smell (वासना) of a thing, like musk; which, though itself separated, yet remains in cloth. The new-born infant proceeding, untaught, to suck the mother's breast, is a case in point. According to the Nyāya philosophy the moral merit and demerit are qualities of the immortal soul, imperceptible but inferred from reasoning. According to the Vedanta philosophy, the soul has nothing to do with them but it is the astral body (लिङ्गदेह) which passes from one corporeal existence to another accompanied by the fruits of the good or evil actions a man performs in a life which influence his actions in a future life. Vide Sâr.-Bhâs. on Br.-Sút. III. 1. 8. Vide. also Su. Nî. I. 45-52. Nearly the same thought is repeated in 'मतोहि जन्मान्तरसंगतिज्ञम्' VII. 15.

Note :—It will be seen that the etymological sense of the word Sam-skâra underlies the various senses given above. The word is formed fr. सम्...कु...चक्र (अ). कु is prefixed to the root चक्र by the rules संपरिकृत करोती शूष्णे । समवाये च (Pân. VI. 1, 137-8) i. e. after the prepositions सम् and परि, when it means to ornament or to collect together. The Sam-skâra may in one sense be said to adorn a man inasmuch as all that he does depends upon them, and which therefore are of prime importance. Or संकार may mean a collection. And since no other collection is more important than that of good or bad deeds done by a man in a previous life as affecting his present life, it may pre-eminently and of all other collections be said to be his *Sam-skâra*.

S'1. 21. ज़ुगोप &c.—He took care of his body, as required by the sâstra; see foot-note. He did it, however, without employing body-guards like other kings (see Kir. I. 14 विधाय रक्षान् परितः परेतरान्); for he did not require these (see *infra* II. 4). अनातुरः—For, while in the enjoyment of good health, a man does not generally think of God and his religious duties, but when attacked by a disease he turns his eyes to these; cf. रोगी च देवताभक्तः अगृध्नुः &c.,—see foot-note. Cf. Bg. XVIII. 26:—मुक्तसंगोनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्मिविकारः कत्रैसात्त्विक उच्यते ॥ 'That agent is called good, who has cast off attachment, who is free from egotistic talk, who is possessed of courage and energy, and unaffected by success or ill-success.' *K. T. Telang's Translation.*

अत्रस्तः, अनातुरः &c.—The negative particle अन् (अ) in these is emphatic, being meant to distinguish Dilipa from other princes. He protected his body not because he was in fear like other kings, but because it was his religious duty to do so. See Sain., and food-notes.

This S'1. is quoted in the K.-P. VII. 3 to show that though the नन् in अत्रस्त &c. is compounded there is no अविमुटविधेयांशदोष (i. e., a fault of composition which consists in not expressing the predicate at all or in assigning to it a subordinate or wrong position) here. 'अत्रात्रस्तायत्रुवदिनात्मगोपनदेविधयत्वात्पर्युदासोपि नाविमुटविधेयांशत्वदोषः ' remarks the *Udáharanachandriká*.

Writers on rhetoric explain two kinds of negation (नन्) viz. प्रसज्जप्रतिषेध and पर्युदास. 'अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्जप्रतिषेधोसौ कियया सह यत्र नन् ॥' The नन् is called प्रसज्जप्रतिषेध (emphatic) when the negation instead of the affirmation is prominent, and the नन् is expressed with the verb. Again, 'प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नन् ॥' The नन् is called पर्युदास (unemphatic) when the affirmation is more prominent than the negation, the नन् being compounded.

The author of the K.-P. and his commentators seem to take the negation in अत्रस्त &c. as पर्युदास or unemphatic, by the general principle, that if a word enters into a compound it is subordinated and cannot, therefore, be emphasized (समासे गुणभूतत्वादप्राधान्यम्). But this takes largely from the beauty of the s'loka. The नन् here must be taken as emphatic, since in the negation of these attributes lies the superiority of Dilipa over other princes. The general principle explained above does not hold good in every case. Pán. himself is often found compounding an emphatic नन् and Vâmana while commenting on Pán. III. 3. 19, remarks प्रसज्जप्रतिषेधेषि समासोस्ति । The नन् here, therefore, ought to be taken as प्रसज्जप्रतिषेध and not as पर्युदास.

S'1. 22. ज्ञाने—Knowledge of the secret doings of others (Malli.) What is meant is this: Even though the king knew of the actions of men done in a spirit hostile to him, he did not give utterance to words calculated to give them pain, but silently adopted measures to thwart their object &c. In connexion with this the following s'1. from Kám. may be quoted: हृदि विद्ध इत्वात्यर्थं यया सन्तप्यते जनः । पीडितोपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥ ज्ञान may also be taken to mean knowledge in general. ज्ञाने, शक्तौ &c.—the Loc. here is अनादरे; 'notwithstanding knowledge,' i. e. he attached greater importance to observing silence than to displaying his knowledge, &c. त्यागे &c.—Because of the precept न इत्वा परिकीर्तयेत् ।

सप्रसवाः—A difficulty arises in solving compounds like these. Malli. says सह प्रसबो येषां ते सप्रसवाः; but it is very difficult to see what autho-

rity he has for this. This comp. is of the nature of सपक्ष, साधर्म्य, सजातीय &c. But there is no Su'tra of Pāṇ. satisfactorily explaining these. Vāmana in his Kāśikā gives a very simple solution of the difficulty. While commenting on the Su'tra 'समानस्य छन्दस्यमूर्यं प्रभृत्युदर्केतु' he observes that the portion 'समानस्य' should be detached from this and considered as separate Sūtra by itself, so that it may explain the above-mentioned cases. Bhaṭṭoji Dīkshita conforms to this opinion of Vāmana, but following Haradatta, suggests that the स in compounds like सपक्ष may not be substituted for समान but for सह meaning 'like to,' as in the case of सस्त्रिं (अथवा सहशब्दः सदृशवचनोस्ति। सदृशः सख्या सस्त्रीति यथा।), and that the comp. may be called Bah., the word सह not occurring in the विश्ववाक्य (तेनायमस्तपदविप्रहो चहुचीहिः।). We must therefore dissolve either as समानः प्रसव एषाम्, or following the Sid.-Kau., as सदृशः प्रसवो येषां सपसवाः, or सहप्रसवाः, सह being optionally changed to स by the rule बोपसर्जनस्य; and not as Malli. has it (सह प्रसवो येषाम्). It will thus be seen that it is difficult to find a defence for Malli. unless we suppose (not without warrant; see notes on I. 1) सह to be wrongly put in for सदृश by some meddlesome copyist.

S'l. 23. विषयैः—for der. see notes to sl. 8. विद्यानां पारद्वनः—पारद्वनान्पारद्वना (दृश्+वन् Pāṇ. III. 2. 94) one who has seen the other side. दृश्वन् is used at the end of a comp. (see V. 24). Words of similar derivation are राजयुधवन्, राजकृत्वन्, &c. विद्यानाम्—According to some there are four *Vidyās* (see the s'l. quoted in foot-note), viz. (1) आन्वीक्षिकी logic and metaphysics; (2) त्रयी the three Vedas क्रू, यजुर्, and सामन्; (3) वार्ता the practical arts such as agriculture, commerce &c. (see XVI. 2); and (4) इण्डनीति the science of government or politics (see XVIII. 46). To these Manu adds a fifth, viz. आत्मविद्या the philosophy of the soul (vide Manu VII. 43). According to others the *Vidyās* are fourteen (vide Saṁ. on V. 21 and Manu. quoted therein); while there are others still who add four more *Vidyās* to the above list, making up the number eighteen: आयुर्वेदो धर्मवेदो गान्धर्ववेदेति ते त्रयः। अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या ह्यादशैव तुः॥ Pr. Tat.

S'l. 24. विनयाधानात्—विनय good morals, discipline; here, education in general; cf III. 29 (विनिन्युः); आपान—infusing, inculcating; रक्षणात्, भरणात् all these are ablatives showing the हेतु of Dilipa's being the father of his subjects. A noun denoting हेतु may take the Abl. or the Inst. See Sid.-Kau. on Pāṇ.

II. 3. 26. स पिता &c.—for the repetition of the same thought see II. 48; XIV. 23. Cf. also त्वयि तु परिसमाप्तं चन्द्रुकृत्यं प्रजानाम् । S'âk. V. 8 केवलं जन्महेतवः—a peculiar construction, though not rare in the writings of Kâlidâsa. केवलं is an *adv.* qualifying the verb जन् in जन्म. Cf. न केवलं यो महतोपभाषते &c. Kum. V. 83.

S'1. 25. स्थित्ये—the Dat. here is तादृश्ये; 'for the purpose of' preserving social order. दण्डयतः—Malli. renders this by शिक्षयतः chastising. The root दण्ड् also means 'to fine' e. g. गर्गान् शतं दण्डयति । This seems to be the meaning intended by the poet here. Cf. 'जज्वाल लोकस्थितये स राजा' Bk. I. 4; Kir. I. 13. परिणेतुः—परि+नी 'to take round,' hence to marry; the root has this meaning probably because the husband takes the bride *round* the sacrificial fire at marriage. प्रसूतये—This strengthens the statement प्रजायै गृहमेधिनाम् । I. 7.

अन्यर्थकामौ &c.—even the attainment of the two objects अर्थ (wealth) and काम (sensual pleasure) was to him the attainment of the third, viz. धर्म, i. e., he attained the two objects as a part of the third. His sense of his religious and temporal duties was so great that he attached special importance to धर्म and subordinated to it the consideration of अर्थ and काम. See the gist of the line given by Malli. अर्थकामसाधनयोः &c. S. P. Pandit's note to this passage which purports to say that the king did not employ separate means to attain धर्म but attained this as the result of the attainment of the other two, does not seem to be correct; for we are already told in the 23rd sl. that the king took care to do his religious duties (धर्मरतेः). The poet simply means to say that the king did not extort money from his subjects to swell his treasury, nor did he give himself up to sensual pleasures, in such a way as to infringe scriptural law. For the recurrence of the same thought, see XVII. 57.

Note:—Since words falling under the धर्मादि group may be compounded in any order (धर्मादिव्यनियमः) we may have either अर्थकामौ or कामार्थौ; similarly धर्मर्थौ or अर्थधर्मौ, शब्दार्थौ or अर्थशब्दौ &c.

S'1. 26. दुर्दोह—Mark the use of दुर्द which means 'to milk' in the first instance and then to drain or empty of the best part; and the pun on गो which means a cow and also earth. For this sense of दुर्द, cf. दुदुर्धरित्रिं Kum. I. 2. गां दुर्दोह—This does not mean that he deprived the people of their money, but simply this, that he spent the greater part of the state-revenue in the performance of sacrifices as there were no wars to be carried on. मद्यवन्—मद्यते पूज्यते असौ मधवा; irregularly derived from मह् to adore and Unâdi affix

कनिन् (अन्) and augment बुक् (३). There are twelve other words similarly derived: श्वन्, उक्षन्, पूषन्, प्रोहन्, क्लदन्, संहन्, मूर्धन्, मज्जन्, अर्यमन्, विश्वप्सन्, परिज्मन्, and मातरिश्वन् (by the Su'tra श्वन्नुसन् &c. Unâ. I. 159).

वधतु:—Properly this should be in $\hat{A}tm.$ by the rule 'कर्तरि कर्मव्य-
तिहरे' 'the $\hat{A}tm.$ should be used to express exchange 'of action' (see Gr. § 662); but since the poet does not wish to convey the idea of 'exchange of action (क्रिया),' but expressly that of 'exchange of wealth (सम्पदिनियम्)' the Sâtra does not apply and we have the Par. भुवनदयम्—Cf. Bg. III. 10-12 and S'âk. VII. 34 quoted in the foot-note.

S'l. 27. किल—indeed, verily; or it may be used ऐतिह्य in the sense of 'history informs us &c.' भनुययुः—other kings of course could not attain his fame of protection; for had they imitated him, that would have been a kind of theft; but theft did not exist in his kingdom. परस्व is a noun and not a pronoun here. See Gr. § 150. तस्करता-तस्कर derived fr. तत् + कर (तत्करोत्तानि); by the Gâya-Su'tra VI. 1. 157. 'तद्ब्रह्मतोः करपत्योः,' [चौरदेवतयोः सुदूरतलोपश्च] तत् aud ब्रह्मत् when followed by कर and पति drop the final त् and insert स् instead, provided the words mean चौर and देवता respectively; तस्कर, ब्रह्मण्यति. श्रुतौ—i. e. in the term expressive of theft (वाचकशब्दे); i. e. the word theft only remained; it did not exist in practice. See Malli. Or theft exerted itself (operated on) श्रुति, i. e., the word theft was forgotten. This is more poetical.

S'l. 28. द्वेष्यः—one deserving to be hated; here used as equivalent to द्विष्ट् a foe. शिष्टः—Malli. seems to take it as an adj.; it may as well be taken as a substantivo. शिष्टः द्वेष्योपि &c.; this better harmonizes with औषध. उरगः—उरसा गच्छतीति । The स् of उरस् is dropped by 'उरसो लोपश्च' Vârt. on Pân. III. 2. 48.

S'l. 29. वेधा:—According to the Sid.—Kau. this word is derived fr. धा with वि, and the affix अस्; विधाति इति वेधा: he who creates; वेध being substituted for विधा by विधात्रो वेध च Unâ. IV. 224. Some derive it fr. विध् 6 P. to rule, to govern, विधतीति. महा भृतसमाधिना—समाधि is 'what is collected together,' materials. The five great or primary elements are—earth (पृथ्वी), water (अप्), fire .(तेजस्), air (वायु), and ether (आकाश). For a similar idea see Kum. I. 49. तथाहि—and hence, owing to which. परायैकफलाः—Cf. 'गुणवत्तापि परप्रयोजना' infra VIII. 31.

S'l. 30. अनन्यशासनाम्—अन्यस्य शासनमन्यशासनम्. अविद्यमानमन्यशासनं यस्यास्ताम्। By the Vârt. तत्रोऽस्त्यर्थानां बहुवीहिर्वा चोत्तरपदलोपो वक्तव्यः

" the negative particle नन् in combination with a word having the sense of 'there is' may enter in a Bah. comp. and the word following it be dropped optionally," विद्यमान may optionally be dropped, and thus we may get the two forms अविद्यमानान्यशासनां, and अनन्यशासनाम्. उर्वाम्—lit. 'the wide one,' the earth; *fem.* fr. उरु irregularly derived fr. ऊर्णु-ऊर्णीति ऊर्णयते वा (*Unā.* I. 31.).

The presence of the word वल्य which usually means 'a bracelet,' in वेलावप्रवलयाम् suggests a side-meaning. The earth is the spouse of the king who wears a bracelet in the shape of the वेला, a waist-zone in the form of the sea, and who is solely obedient to her husband's will. See *Malli.* on I. 32.

S'l. 31. इक्षिष्यरूद्धेन—इक्षिणस्य भावो दाक्षिण्यं gentleness, winning manners, attention to the wants of others; (see *Malli.*). Some derive it fr. इक्षिण (right-hand) right-handed, skilful, knowing how to please everybody; तस्माद्गृहेन sprung from, celebrated, grown familiar with everybody. मगधवंशजा—born in the family of the Magadha kings.

" Magadha was the ancient name of Southern Behar, or that part of Behar which is to the South of the Ganges, between Bengal and the Karmanásā, and watered by the lower S'ona and the numerous little streams flowing towards the east in a parallel direction. Magadha was once the seat of several most celebrated dynasties of ancient Indian kings. It was also here that Buddhism first took its origin. Pâtaliputra, the capital of Magadha, was situated near the confluence of the S'ona with the Ganges." S. P. Pandit's note. Its ancient capital was गिरिज or राजगृह (identified with Râjgir, which is about seven miles to the south of Nalanda or Baragaon). Magadha was Kîkaṭa in later literature.

पत्नी—Fem. of पति; by the rule पत्युर्नो यज्ञसंयोगे, पति takes the augment न before the fem. aff. ई (इप्) when participation in a sacrifice is implied. The use of this word shows that of all wives of Dilipa she alone was वृद्धी i. e. had the right of joining him in religious rites.

अध्वरस्येव दक्षिणा—अध्वरः—The word is variously derived. (1) न ध्वरा हिंसा यस्मिन् that in which there is no sinful killing (that being the belief of the Mîmâmsakas. Vide *Manu.* V. 44). Sâyaṇa in his com. on the Rigv. derives it as (2) न ध्वरतीत्यध्वरः हिंसारहितः free from molestation by the Râkshasas. See Sâyaṇa and Yâska quoted in the ft. note. Later writers derive it thus: (3) अध्वाने राति ददातीत्यध्वरः that which opens up a good path (*i. e.*, the path which leads to bliss or heaven) for its performer; and lastly (4) न ध्वरः कुटिलः, न ध्वरति कुटिलो भवतीति

वा that which never proves crooked, never fails to give its reward. The poet evidently uses it in the last two etymological senses.

दक्षिणा—(See Malli.). The donation to Brāhmaṇas at a sacrifice is personified as a goddess. She is said to be the author of *Rg.* X. 107. She is sometimes regarded as a daughter of Prajāpati, दक्षिणा by name, or as the wife of Yajña or Sacrifice. She ought to be highly adored, else the sacrifice would be fruitless. Vide Bhāg.-P. IX. 1. The Br.-V.-P. thus accounts for the name:—कार्तिकीपूर्णिमायां तु रसे राधामहोत्सवे । आविर्भूता दक्षिणांशत्कृष्णस्य तेन दक्षिणा ॥

Note:—The points of similarity on which the simile is based are these—the king was very munificent and granted the desires of every one and so was like *Adhvāra* which does the same. The *Dakshinā* gladdens the Brāhmaṇas at a sacrifice and so *Sudakshinā* pleased everybody by her conduct. The appropriateness of the simile might have been better understood in times when the sacrifices were in vogue than now. The particle तु, which indicates excellence, perhaps shows that Dilipa's wife was even superior to the wife of *Adhvāra*, as the latter is only *Dakshinā*, while the former was *Su-dakshinā*.

S'1. 32. अवरोधे—अवरुद्धत इत्यवरोधः the wives of a king taken collectively. See IV. 68, 87; VI. 48; XVI. 58 &c. The Loc. here is अनादरे (Pān. II. 3. 38) i. e. conveying the idea of disregard. मनस्विन्या—प्रशस्तं noble मनोस्या अस्तीति, high-minded. Here the aff. विन् shows प्राशस्य or excellence. For the various additional senses in which affixes showing possession are used, see Gr. p. 209, ft.—note.*

लक्ष्म्या च वसुधाधिपः—Malli, who remarks ‘वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते’ ‘the epithet lord of the earth,’ indicates that he considered himself कलन्त्रवान्, by the earth also,’ takes लक्ष्मी as a distinct wife of the king. But लक्ष्मी is not generally spoken of by poets as wife of kings. It is वसुधा (the earth) that is mentioned in numerous passages as the only *Kalatra* (wife) of kings except the wedded Queen and not Lakshmī. Cf. वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः VIII. 83; परियहवद्वेषे प्रतिष्ठे कुलस्य मे । समुद्ररशना चोर्वी सखी च युवयोरियम् । S'āk. III. 17. Lakshmī can, therefore, be spoken of as ‘wife’ of kings only through वसुधा, (cf. III. 36; 38) and we think the epithet ‘वसुधाधिपः’ is used by the poet with that intention. In support of Mallinātha's remark, however, we may quote VI. 20, where the words of the poet त्वमेव कल्याणं तयोस्तुतीया show that the poet speaks of the lord of the Aṅgas as the Nāyaka of S'rī and Sarasvatī; also XIV. 86, and Kir. I. 44.

S'1. 33. तस्याम्—of course refers to Sudakshinā, as she is principally mentioned in the previous śl. आत्मानुरूपायाम्—अनुगतं स्वप्नस्या

अनुरूपा, आत्मनोनुरूपात्मानुरूपा तस्याम् । आत्मजन्मसमुत्सुकः—*Cf.* Malli. on the etymology of the word जाया (II. 1) and the Smṛiti quoted by him there. मनोरथः—करणे त्रीया ‘by means of;’ मनोरथ lit. ‘the car of the mind,’ hence a desire &c.

S'1. 34. संतानार्थाय—संतन्यत इति संतानः (संतन् + घञ् i. e. अ). संतान may have the sense of (1) progeny, and (2) continuation; as the affix घञ् is added in the sense of करण or भाव. Both the senses (though principally the first) seem to have been intended by the poet. See II. 64, and XVIII. 52.

धूः—(derived fr. धुर्वै I. P.) धुर्वै हिनस्ति ब्रह्मानिति धूः । ‘that which injures the animals yoked,’ hence a yoke. But as the weight of the carriage or plough (as the case may be) presses heavily upon the animals at the yoke, it is sometimes used in the secondary sense of ‘weight, a heavy task &c.,’ in which sense it is used here. See notes to I. 91. निक्षेप is what one deposits with another in trust, and with the object of taking it back; cf. Kum. V. 13 (निक्षेप इवापितंद्रयम्).

S'1. 35. अभ्यच्छ्व विधातारम्—Brahmā, as the lord of creation, is worshipped by those desirous of progeny. The poet could have as well said ‘अथ ब्रह्माणम्भ्यच्छ्व’ but he purposely uses the word विधातु. It means he who ordains everything (विधातीति); he upon whose will the birth of a child depends, and is very appropriate here. The use of the word Brahman would have destroyed the beauty of the s'loka. पुत्रकाम्या—पुत्रकाम्या is derived fr. the nomi. verb पुत्रकाम्यति ‘he wishes for a son’ fr. पुत्र + काम्य (काम्यञ्) added in the sense of ‘wishing for that which is denoted by the base.’ Similar verbs are यशस्काम्यति, सर्विकाम्यति &c.

दम्पती—This word may be properly derived fr. दम् (इम्) ‘a house’ and पति ‘the lord of,’ the dual दम्पती meaning ‘the two masters of the house,’ the husband and the wife. The word दम् in the Veda means ‘a house’ and the word दम्पति is often used in the sing. in the Veda; e. g. ‘समानं दम्पतिं भुजे’ Rgv. I. 127. 8; ‘तं त्वा सुशिप्र दंपते स्तोमैर्वर्धन्ति अत्रयः।’ V. 22. 4 &c. The word, however, is never found used in the sing. in classical Sanskrit; and grammarians, Pāṇ. included, derive it fr. दम् irregularly substituted for जाया, and पति; जाया च पतिश्च जायापती, जम्पती, दम्पती.

This word is classed as one of the group राजदन्तादि; and as reference is made to this group several times in the com. or in the foot-notes we explain it here. राजदन्तादि is a class of words, in which what ought to appear first in a comp. appears last. By the rule ‘अन्यहितं पूर्वम्’ the compound should have been पतिजाये, the word पति preceding जाया inasmuch as the husband has

preference over the wife, when we are speaking of them with reference to the relation existing between them. But since the form जायापति occurs in language, it is classed under राजदन्तादि.

N. B.—When the relation of husband and wife that exists between a man and woman is not directly and prominently meant to be expressed, it is the woman that generally precedes; इन्द्रमत्यजयोः &c.

Note :—The king goes accompanied by his wife, because the wife ought to join her husband, as enjoined by the S'âstra, in the performance of every religious rite.

S'1. 36. स्यन्दनम्—स्यन्दते इति that which moves on quickly; hence a chariot. It also means 'that which pours down', a cloud. प्रावृषेण्यं—this epithet is used to account for सिंगध &c.; for an autumnal cloud is not so. पयोवाहम्—this epithet is used to keep up the pun implied in स्यन्दन; for a cloud is that which contains and also pours water. विद्युदैरावतौ इव—an instance where इव is not compounded (see our note on वाग्धार्थाविव); for, if it were compounded, the comp. would qualify आस्थितौ and प्रावृषेण्यं पयोवाहम् would be disconnected and thereby rendered meaningless. ऐरावतः—In Paurâpic literature, the elephant of Indra produced at the churning of the milky ocean, and the prototype of the elephant race; (see Bg. X. 27); also considered as the elephant of the eastern quarter.

The earliest conception of Indra regards him as the lord of the atmosphere, the dispenser of rain and the governor of the weather. The elephant he rides can, therefore, be no other than a kind of cloud. Cf. the etymology of the word given by Malli. and Dakshinâvarta quoted in the ft.-note; for other particulars see ft.-notes.

एकं स्यन्दनं &c.—According to the ancient custom of India, kings and queens did not drive in one and the same carriage. See Mallinâtha's consequent remarks on this.

S'1. 37. मा भूदाश्रमपीडिति—Cf. तपोवनवासिनामुपरोधो मा भूत् । अत्रैव रथं स्थापय यावदवतरामि । विनीतवेषण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । S'âk. I. परिमेय—lit. 'what can be measured,' hence a small number of. अनुभावः—अनुगतो भावोनुभावः । a Prâdi Samâsa. अनु is not an *Upasarga* here; for in that case भ् will not take the affix घञ् (अ) by the rule श्रीनीभुवोऽनुप-सम् (Pân. III. 3. 21), 'the roots श्री, नी and भ् take घञ् only when not preceded by a preposition'. Or it may be derived as अनुभावयतीति । पचाद्यच् (Pân. III. 1. 134). The majesty or awe-inspiring splendour of their mien or general bearing.

S'1. 38. सुखस्पर्शः—सुख is an adj. here, and means 'pleasant.' This implies that the breezes were cool. शालनिर्यासगन्धिभिः—शालानां निर्यो-

सस्तस्य गन्धो विद्यते एषामिति ०गन्धिनस्तैः । ०रेणूलिकरैः—Wafting, bearing away. Cf. निनाय सारथन्तहिमोत्किरानिला: Kum. V. 26. ०त्करैः v. l. where उत्कर means ‘a collection; a cluster.’

An over-scrupulous critic may find fault with the epithet सुखस्पर्शः. For, that is considered excellent poetry which is suggestive—it must suggest ideas which are striking and capable of pleasing and impressing the mind. Here the idea of सुख or pleasantness is the कलिनार्थ or the meaning intended to be conveyed by the poet, and should not, therefore, have been actually expressed, but left to be inferred from something like ‘भागीरथीनिझंरशीकराणां वोढा’ which leads to the inference that the breeze was cool and therefore pleasing (in Kum. I. 15 where the description of the wind is certainly more poetical than here). Also, the idea of fragrance suggested by गुणप्रेरपूत्किरैः is repeated in ‘शालनिर्यासगन्धिभिः’ which again spoils the beauty of the s'l. Perhaps the object of the poet is not so much to give us poetry as to describe the natural state of things by a स्वभावोक्ति. The epithet शाल &c. seems to show that the strong smell of the exudations of the S'ála trees overpowered that of other flowers; while गुणप्रेरपूत्किरैः is intended to suggest an exuberance of flowers peculiar to the forest.

S. 1. 39. मनोभिरामाः—अभिरमते जन आसु इति अभिरामाः । मनसोभिरामा मनोभिरामाः ravishing, delightful, to the mind.

षड्जसंवादिनीः—संवादो विद्यते आसामिति संवादिन्यः; now see Sañj. षड्ज—The first of the seven primary notes of the Indian gamut. The seven notes in order of pitch are षड्ज, कर्षम, गान्धार, मध्यम, पञ्चम, धैवत and निषाद abbreviated into स, रि, ग, म, प, ध, and नि. For deriv. see Malli. According to Nárađa it is called षड्ज because the other six notes proceed from it, i.e. are based on it; यमाश्रित्य प्रजायन्ते कर्षभाद्याः षड्जे व तु । तस्मात्षड्ज इति प्रोक्तः । इ०.

द्विधा भिन्ना:—Distinguished in two ways; i. e. peculiar to each sex श्रीपुंसमेदेन Din.; श्रीपुंसमेदात् Chā.; Chā. also observes—महाजनदर्शनननितविस्मयभयाभ्यां द्विधा भिन्नाः । विस्मयाद्रवति लिङ्घो भयादीप उदाहृतः । इति दन्तिलः । Mallinátha's explanation is perhaps more scientific. Shadja is of two kinds, शुद्ध and विकृत. It is called S'uddha when it consists of the four श्रुतिः (tones or vibrations तत्त्वीजातो नादः) viz, तीव्रा, कुमुदती मन्दा and छन्दोवती (तीव्रा कुमुदती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः ।); otherwise it is called विकृत. It is further subdivided into two kinds, च्युत and अच्युत. च्युतोऽच्युतो द्विधा षड्जो द्विश्रुतिविकृतो गवेत् । The sound which appears in its last component part (छन्दोवती) is called अच्युत; when otherwise च्युत. केकाः—For deriv. see Malli. The Loc. in के is retained by the

rule 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' 'In a Tatpurusha the Loc. term. is often retained when a कृत् affix is added.'

S'l. 40. परस्पराक्षिसादृश्यम्—अद्धोः सादृश्यमक्षिसादृश्यम्। By 'कर्मव्यतिहारं सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये' 'समासवच्चबहुलम्' (Va'rtikas on Pán. VIII. 1. 12), a pronoun is always doubled and in many cases compounded (*i. e.* the case-termination of the first member may be dropped and the two words joined together as in a comp.) to express interchange of action. To express the interchange of action here we must have परस्य परस्य अक्षिसादृश्यम्। But comp. is not allowed in the case of पर and अन्य, as remarked by Bhāttoji Dīkshita (बहुलप्रहणादन्यपरयोने समासवत्). Then by the Vārt. 'असमासवद्विं पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वकृत्यः' when uncompounded, the case-term. of the first word is changed to म्, the term. of the nom. sing.; so we have परः परस्य and by the rule 'कस्कादिषु च' (see Gr. § 43 d) we have परस्परस्य. Now compounding this with अक्षिसादृश्यम् we get परस्पराक्षिसादृश्यम्। But here another difficulty arises. Since परस्परस्य becomes the first member of the new comp. म् of the first पर must be dropped by the general rule; Bhāttoji Dīk. therefore, regards this as an irregularity (बाहुलकब्लेनसमाधेयम्). See Sid.-Kau. on Pán. VIII. 1. 12.

भद्रोऽज्ञित &c.—*Cf.* विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शन्दे सहन्ते मृगाः &c. S'āk. I. This shows that the benign appearance of the king and his queen easily inspired confidence in the herds of the deer. Vide II. 11.

S'l. 41. तोरणस्तजम्—सृज्यते इति सृजन्तीति वा स्लक् lit. 'that which is made or that which people make easily;' and as nothing is made more easily, and charms more when made, than a garland, it means a garland. तोरणम्—तुरन्त्यत्रेति, स्तुत्वन्ति रणन्त्यत्रेति वा where people gather with exclamations of joy; or तुतुरति मङ्गलार्थं त्वरन्तेऽत्र where people go in haste for auspicious purposes. तोरण usually means the outer gate of a palace or city, or an arched doorway. It also means 'a temporary ornamental arch,' which is the meaning here. When kings and other great personages go out on a tour it is customary for people to exhibit their joy by raising ornamental arches with garlands suspended over them and the cranes here, as it were, did the same.

As for Mallinātha's remark 'उत्पेक्षाव्यञ्जक' &c. see Sāh.-Dar. quoted in the *ft.-note* to the 13th s'l. When words like इव, मन्ये &c. are omitted, the उत्पेक्षा is called गम्या, व्यञ्जया or प्रतीयमाना.

S'l. 42. अनुकूलत्वात्—अनुगतः कूलमनुकूलः 'running along the current,' and not in a contrary direction; hence, favourable; *cf.* शान्तानुकूल-

पवनः, Śāk. IV. 11. रजोभिरस्पृष्टालक &c.—The नत्र् in अस्पृष्ट is emphatic (प्रसज्यप्रतिषेध). See note to s'l. 21. As अस्पृष्ट is connected with रजोभिः the whole should either be अरजःस्पृष्टालकवेष्टनौ or अस्पृष्ट should not be compounded. See note on प्रज्ञया सद्वशागमः s'l. 15.

S'l. 43. अरविन्दानाम्—Lit. ‘those which have petals resembling the spokes of a carriage-wheel’ (see *ft.-note*). अरविन्द has an exceedingly pleasing fragrance and is considered as one of the arrows of the God of love (see *ft.-note*). It is a day-lotus. Cf. ‘सूर्याशुभिर्भिन्नमिवरविन्दम्’ Kum. I. 32. आमोदि—fragrance exceedingly gratifying; आ समन्तात् मोदयाति इत्यामोदः; मुद cau. with आ+अ (अच्); or आमोदन्ते जना अनेन; with घ् (अ) करणे.

S'l. 44. यूपचिह्नेषु—Having the sacrificial posts for their distinguishing marks. This shows that the pious Brāhmaṇas constantly performed sacrifices and thus used the revenue of the villages for the legitimate purpose for which they were granted to them. यज्वनं—Mark the meaning of यज्वन्; वन् is similarly added to सु, सुत्वन्. अर्धानुपदम् &c.—पदस्य पश्चात् (see com.); here पश्चात् is the meaning of the preposition अनु.

S'l. 45. हैयंगवीनम्—दुहते इति दोहः, गवा दोहः गोदोहः, ह्यः yesterday; ह्योगोदोहस्य विकारो हैयंगवीनं नवनीतम् (Sid.-Kau.), हियङ्गु being irregularly substituted for ह्योगोदोह and the affix अ added. Vide Pāṇ. V. 2. 23; III. 1. 134. The Mb. has वृतम्, but on this the Manoramā remarks—यद्यपि भाष्ये वृत्तौ च वृत्तमित्युक्तममरेणापि ‘ततु हैयंगवीनं यद् ह्योगोदोहोद्रवं वृतम्’ इत्युक्तं तथापि नवनीतमेव तत्र विवक्षितमिति हरदत्ताद्यः ! It means ‘fresh butter.’ आशाय—The cow-herds brought butter with them, because one should never approach a king empty-handed. घोषवृद्धान्—घोषन्ति गवोद्वेति घोषः a place inhabited by cow-herds; घोषे वृद्धाः घोषवृद्धाः comp. सह सुपा; old men of the villages of cow-herds. Or the word घोष may mean a cow-herd (घोषन्ति गवामाहानाय शब्दायन्ते इति घोषः) in which case the comp. will have to be dissolved as वृद्धा घोषा घोषवृद्धाः; the word घोष, being one of the कडारादे class, optionally takes पूर्वनिपात. नामधेयानि—By the rule भागस्तपनामस्यो धेयः (Vārt. on Pāṇ. V. 4. 25) the affix धेय is added to रूप, नाम and भाग without change of meaning.

Note:—This S'l. bears testimony to the magnanimity of the royal pair. They condescend to enter into conversation with the herdsmen on topics quite familiar to them.

S'l. 46. कापि—The pron. किम् in conjunction with अपि expresses the idea of indescribability. ब्रजतोः—applies to चित्रा and चन्द्रमस् also, they too being in their diurnal motion. शुद्धवेषयोः—when applied to चित्रा च चन्द्रमस् means ‘of pure or bright (शुद्ध) appearance’

i.e. light. आसीत्—According to Viśvanātha the simile here is vitiated by the fault कालक्रमभङ्ग. The beauty of Chitrā and the moon, when in conjunction, being always visible, the past tense (आसीत्) is inapplicable. See *ft.-notes*.

S'l. 47. तत्तत्—'that and that,' 'this thing and that thing', i. e., everything, all that struck him as beautiful. By the rule नित्यवीर्तसयोः a *pada* may be repeated to denote frequency or universality; e. g. वृक्षं वृक्षं सिद्धति i. e. all trees. प्रियदर्शनः—Malli. says प्रिय दर्शनं स्वकर्मकं यस्य, whose sight was agreeable. We may rather say स्वकर्मकं and explain प्रियं (an agreeable task) दर्शनं showing things यस्य. बुधोपमः—may also be dissolved as बुधेन सदृशः as a nitya-samāsa, उपमा having the sense of सदृश when used as the latter part of a comp.; cf. स्युरुतरपदे त्वमि। निभसंकाशनीकाशपतीकाशोपमादःः। Amara. This epithet is used in order to indicate that the king was a lover of natural scenery and was able to see beauty in everything. बुध is thus described in the Matsya-P.:—ततः संवस्तरस्यान्ते द्वादशादित्यसन्निभः। दित्यपीताम्बरधरः पीताभरणभूषितः॥ सर्वास्त्रशास्त्रविदिवान्हस्तिशास्त्रप्रवर्तकः। राज्ञः सोमस्य पुत्रत्वात्सौम्यो राजसुतः स्मृतः॥

S'l. 48. दुष्प्रापयशः—cf. *supra* 27. संयमिनः—Of pre-eminent asceticism or self-control (प्रशस्तः संयमोऽस्य); the affix इत् shows 'excellence'. Vasishtha's self-control and patience are well known. He is described by poets as the receptacle of all knowledge and the greatest of self-restrainers. Cf. Bhatti. यतिर्विसिठो यमिनः वरिष्ठः &c. I. 15. महिर्णीसखः—Note this comp. which must be dissolved as a Gen. Tat. according to Pāṇ. V. 4. 91. Were it not for this technical necessity of grammar it would be more natural to dissolve it as a Bah. and understand by it 'who had the queen for his companion.' The poet does not intend to imply सत्त्वित्वा but merely साहचर्य. Cf. सचिच्चसखः IV. 87; सीतालक्षणसखः XII. 9; besides, all other compounds of a similar import are rendered as Bah. Cf. 'प्रयतपरिप्रहृद्वितीयः' I. 95; युहिणीसहायः II. 24.

N. B.—Mark the alliterative recurrence of identical syllables of which there are numerous instances in this canto. See the preceding s'l.

S'l. 49. वनान्तरात्—अन्यद्वन्नं वनान्तरं तस्मात्। This is a Karm. of the मयूरब्यंसकादि class. See Gr. §228. As the comp. is नित्य (obligatory) it can have no dissolution (नित्यः समासो नित्यसमासो यस्य विप्रहो नास्ति Mb.), but only its meaning, which is here expressed by the words अन्यस्माद्वनात्. अन्तरशब्दोऽत्र भिन्नशाची Manoramā. Here अन्तर is used to show that the place the sages lived in was also a forest. पूर्यमाणं—Pres. p. pass. of गृ or गृ. अदृश्यामि &c.—According to the S'ruti quoted—

by Malli. the holy fires go forth, in invisible forms, to meet their worshippers as they return from the forest in the evening laden with sacrificial sticks &c. See note on यथाविधिहृताग्निनाम् S'1. 6.

S'1. 50. उटनद्वाररोधीभिः—द्वारं रोद्धुं शीलं येषाम्; now see Sañj. They gathered there in numbers to get their share of the Nîvâra corn. अपत्यैः—न पतन्ति पितरोऽनेन that by which the manes do not go to hell; hence, a child, a son; cf. 'शश्वत्पुत्रेण पितरोऽत्यायन्वहुलं तमः' Ait. Brâh. Pañch. VII. It may also be derived fr. अप and त्य 'that which springs from the stock.' Both these etymologies are countenanced by Yâska. See *ft.-note*.

S'1. 51. सेकान्ते मुनिकन्याभिः—So in S'âk. I. also we find the daughters of the hermits watering the trees of the hermitage. तत्क्षणोज्जित &c.—स क्षणस्तत्क्षणः Karm. comp.; हस्ता वृक्षा वृक्षकाः; now see Sañj. मुनिकन्याभिः takes तृतीया in connexion with उज्जित which therefore ought better not to have been compounded. वृक्षकं—The young trees were watered; so in the S'âk. त्वतोपि तातकाश्यपस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतराः &c. p. 19. विहङ्गनाम्—विहायसा गच्छन्तीति विहङ्गः or -ङ्गमाः Pân. III. 2. 47; and Vârtikas on III. 2. 38. विश्वासाय—विश्वासमुत्पादयितुम्। see Gr. § 828.

• S'1. 52. मृगैर्वितरोमन्थम्—मथनातीति मन्थः, रोगाणां मन्थः रोमन्थः or रोगान्मथनानीति रोमन्थः। पृष्ठेइरादित्वात्साधुः; rumination, this habit being indispensable to digestion and health in the case of certain quadrupeds. मृगैः may either be अनुके कर्तरि तृतीया by poetical license, or इत्थंभूतलक्षणे तृतीया, i.e., indicating a particular state of the hermitage (वर्तितरोमन्थ) वर्तित is appropriate with रोमन्थ as Pân. has used it in the Sâtra 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः।' रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते.

S'1. 53. अतिर्थिन्—अतिरिथ lit. he who always goes; or he who does not stay for a second day at a place. See *ft.-notes*. Cf. तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना। सोतिरिथः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतात् विदुः ॥. ज्ञाश्रमोन्मुखात्—उद्गतं सुखं यस्यासौ उन्मुखः one with his face uplifted; and since a person, who anxiously expects another, often raises his head to see if he is coming, raising up the head is a sign of anxiety, or eagerness, and hence the word has often the secondary sense of 'anxious' or 'eager for.' Cf. VIII. 12; XII. 26; Kum. 34. Here it simply means 'coming or advancing towards'. Cf. II. 17.

आहुतिगन्धिभिः—आहुतिनां गन्ध एषां वियत इत्याहुतिगन्धिनः (आहुतिगन्ध + इन). See Sañj. Cf. VII. 26 and XIII. 37 where the purifying power of the sacrificial smoke is again referred to.

S'l. 54. यन्तारम्—He who checks the horses i. e. guides their motion; hence, a charioteer. विश्रामय—Properly विश्रमयः; अम् being one of the roots designated as मित्. See Sañj.; but such forms as विश्रामयति, संकामयति occur and the वृत्तिकार says that such forms are to be explained by supposing optionality to exist in the rule मिता हृतः (i. e. these roots may not lengthen their penultimate) in certain fixed cases (मिता हृत इति सूत्रे वा चित्तविकारे इत्यतो वेष्यनुवर्त्ये व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्).

S'l. 55. तस्मै—The dat. may be by कर्मणा यमभिप्रैति स सम्पदानम्; the कर्म(अर्हणा) is done with reference to the king and so तस्मै. सम्याः—‘those who know how to act well in an assembly;’ hence, courteous, polite. This shows that the hermits were acquainted with the ways and manners of the world and knew how to welcome high personages like Dilipa and his queen.

गुप्तमेन्द्रियाः—अतिशयेन गुप्तानि गुप्तमानीन्द्रियाणि येषाम्; who had perfect mastery over the senses. This is an additional reason why they were allowed to appear before the queen. The word इन्द्रिय is curiously derived. इन्द्रस्य आत्मनो लिङ्गमिन्द्रियम्—that which is a sign (i. e. which leads to the inference) of the soul. Pāṇ. has इन्द्रियमि-न्द्रिलिङ्गमिन्द्रिष्टमिन्द्रिष्टमिन्द्रिजुष्टमिन्द्रिदत्तमिति वा (V. 2. 93); on which Vāmana thus comments :— (1) इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा । स चमु-रादिना करणोनातुरीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । (2) इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयासमर्थात्प्र-त्ययः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । (3) इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना सृष्टम् । तत्क्षतेन शुभाशुभक-र्मणोत्पन्नमिति कृत्वा । (4) इन्द्रेण ज्ञातम् । आत्मना ज्ञातं सेवितम् । तदद्विरेण विज्ञानो-त्पादनात् । (5) इन्द्रेण दत्तम् । आत्मना विषयेभ्यो दत्तं यथायथं प्रहणाय । Also इन्द्रेणा-त्मना दुर्जयम् (Sid.-Kau.). नयचक्षुषे—नयति तत्त्वमिति नयः शास्त्रम् । Cf. IV. 13. The rhetorical figure here is अनुपास (वर्णसाम्यमनुपासः ‘recurrence of similar sounds.’ Kav.-Pra.).

S'l. 56. सायंतनस्य—Pertaining to the evening time; the Tad. affix तन is added to सायं and other *adverbs* of time, such as हः, शः, दिवा, दोषा, चिरं &c. in the sense of ‘pertaining to’; हास्तन &c. अन्ते—Because a Brāhmaṇa ought not to be saluted, while engaged in religious service. तपोनिधिम्—this epithet is used to signify that the sage had the power to grant the king’s wishes. Cf. I. 94. अन्वासितम्—‘attended upon.’ आस् becomes a trans. verb by virtue of the preposition अन्. Cf. II. 24; also सखीश्यामन्वास्यते S'āk. III. स्वाहया—स्वाहा is the exclamation used at the time of throwing an offering into the fire, afterwards personified into a wife of Agni.

It is very difficult to know what the original meaning of स्वाहा was, whether it was an oblation that could be well relished by the gods

(स्वादतेऽनेन), or whether it was an exclamation used to attract the deities (सुदु आहूयतेऽनेन), or something else. The loss of its true etymology soon associated it with several other mystical exclamations connected with the sacrifices. Cf. 'स्वाहा देवहविदर्दने श्रीष्ट् वौषट् वषट् स्वधा' Ak. The utterance of the exclamation so invariably attended the throwing in of every offering into the sacred fire, that in aftertimes it came to be personified into a wife of Agni (the fire-god) and goddess presiding over burnt offerings. Her body is said to consist of the four Vedas and her limbs are the six *angas* (minor works of) the Vedas. The Brah.-Vai.-P. has this on Svâhâ—प्रकृते: कलया चैव सर्वशक्तिस्वरूपिणी। बभूव दाहिका शक्तिरग्ने: स्वाहा स्वकामिनी॥ ऋतयो मुनयश्चैव ब्राह्मणा दक्षिणादयः। स्वाहान्तं मन्त्रमुच्चार्य हविर्ददति नित्यशः॥ अपि च ब्रह्मोवाच—त्वमग्रेद्दाहिका शक्तिर्भव पत्नी च मुन्दरी। दग्धुं न शक्तस्त्वकृती हुताशश्च त्वया विना॥ त्वज्ञामोच्चार्य मन्त्रान्ते यो दात्यति हविर्मरः। सुरेभ्यस्त्वाप्तुवन्ति सुराः स्वानन्दपूर्वकम्॥ अग्ने: सम्पत्स्वरूपा च खीस्पा सा गृहेश्वरी। देवानां पूजिता शश्वत्तरादीनां भवास्त्विके॥ From this it appears that स्वाहा was originally an offering of clarified butter which made the fire burn more briskly and look cheerful, as it were, like a man in the company of his wife.

इव हविर्भुजम्—This simile is suggested by the mention of the सायंतनविधि and is very appropriate here both in time and place, as the evening sacrifice was then just performed and Agni and Svâhâ were brought together.

S'1. 57. तयोः &c.—जगृहतुः—The use of the dual shows that the king and queen performed the salutation jointly. When an action is done by several agents jointly the verb is plural, and when separately, it is sing. Cf. *infra* XIII. 27 and note thereon.

प्रीत्या प्रतिनन्दन्दतुः—greeted or welcomed them with pleasure in return. प्रीत्या is added here to show that their joy at the sight of the royal pair was genuine and not feigned. Châri. quotes हृष्टा हृष्येत्प्रसीदेच प्रतिनन्देच सर्वशः। Manu. II 54, in support of this; in Manus., however, this is said in connexion with food (अशनं).

S'1. 58. आतिथ्य &c.—This adj. is used to show that the king was able, now that his exhaustion was removed, to enter into conversation with the sage who was also now free, his evening prayers being done. राज्याश्रमसुनिम्—राज्याश्रमः a ल्पककर्मधा०, तस्य तस्मिन्वा सुनिम् a comp. सह सुपा. The epithet is used to account for the form of question put to the king (see Malli.). The following s'loka fr. the S'âk. is a good commentary on the word राज्याश्रमसुनि-अध्याकान्ता वस्तिरमुनाप्याश्रमे सर्वभेदये रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति। अस्यापि या स्पृशति वशिनश्वारणदंदगीतः पुण्यः शब्दो सुनिरिति सुद्धः केवलं राजदूर्वः॥ See Malli.'s remarks on कुशलं and राज्ये.

S'l. 59. अर्थवनिषेः—The treasure of the knowledge of Atharva-
(i. e. the magical spells and rites contained therein, which is-
necessary for averting coming evils, rendering innocuous evil
omens, &c.)

अर्थवै—अर्थवंणा (See अर्थवं न् Apte's Dic.) प्रोक्त आम्नायः अर्थवैः आर्थवंणो
वा। It is also derived fr. अथ a particle expressing auspiciousness, कु
to go and aff. वन्, 'that which leads to good or bliss.' Vasishtha is
himself the author of a number of incantations and spells contained
in the Atharva Veda. Cf. Mitâ. quoted in the *ft.-note*, which says that
the Purohita of a king ought to be well-versed in the Atharva Veda;
see also VIII. 4. अर्थपतिः—The lord of riches or master of polity,
i. e. the king. We have in this s'l. *Anuprâsa* again.

S'l. 60. उपपञ्चं—Proper, as it should be; cf. नैतत्त्वयुपपद्यते Bg. II.
3. It is used in various senses; cf. II. 16, 22, III. 41 &c.
सप्तस्वज्ञेषु—The seven essential constituents of government,
according to Indian writers on politics, are:—(1) sovereign; (2)
ministry; (3) allies; (4) treasury; (5) kingdom; (6) fortresses; and
(7) army. All these contribute to the prosperity of government,
and the loss of any one of these renders the whole imperfect. Vide
Kâm. IV. 1, 2; and Manu. IX. 294. यस्य—The correlative तस्य
may be omitted when यस्य occurs in the second part of a sentence
(see V. 4), 'यच्छुद्द्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात्पूर्ववाक्ये तच्छुद्द्यार्थ-
स्वम्' Sâh.-Dar. दैवीनां &c.—See Kâm. quoted in the Sañj., आयुक्तकेभ्यः
in the com. means—ministers, royal officers.

S'l. 61. मन्त्रकृत्—One who has made *mantras*, and not one who
makes or will make them (Sid.-Kau.); see note on अर्थवै above.
द्रुतात्पशमितः—a comp. word. See Gr. §209. c. ऋभिः a Bah. प्रत्यादित्यन्ते
—'are ordered back' (as superfluous and useless), rendered futile. See
Malli.; or 'are excelled;' for the *mantras* are अट्टलक्ष्यभिदः, while the
arrows are only टटलक्ष्यभिदः. प्राति has here the sense of 'opposition
or contrariety,' and not of 'repetition.' Cf. VI. 39; X. 68.

S'l. 62. विधिवत्—विधिमहतीति 'according to rules,' by the rule तदहम्.
सस्यानाम्—The Gen. for the Dat., which is allowed in the Vedas.
अवयहविशोषिणाम्—which (else) would dry up in a drought. The
words अवयह and अवयाह mean the same thing, one is derived by the
affix अए, the other by घन्. The king means that Vasishtha
constantly performed sacrifices and prevented his territories from
being smitten by famines.

S'l. 63. पुरुषायुष &c.—पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं the full period of human life. अ is added to आयुष at the end of a Tat. by Pāṇ. V. 4. 77. Other instances are निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम्, दृचायुषम्, वाड्मनसे &c. निरातङ्कः—निरस्त आतङ्को यासाम् free from fear or distress. आतङ्क is derived fr. तक्ष् to contract, with आ, which gives it the special significance of coagulating. Hence आतङ्क properly means bodily distress, torment; and then that which causes distress, mental disquietude &c. आतङ्कन which means 'butter-milk' is derived fr. the same root. निरीतयः—for the six scourges see Sañj. त्वद्व्लवर्चसम्—ते ब्रह्म would have been more forcible. For the अ at the end of the comp. see note on पुरुषायुषम्.

S'l. 64. चिन्त्यमानस्य—taken care of, looked after. Cf. मातृभिक्षिन्त्यमानानि Uttar. I. 19. ब्रह्मयोनिना,—Vasishṭha is regarded as one of the ten mind-born sons of Brahman. See the Sans. note. सानुबन्धाः—अनुबन्धत इत्यनुबन्धः (अनु+बन्ध+धन्) that which is fastened on in succession, hence an uninterrupted succession, continuous flow &c. अनुबन्धेन सह वर्तमानाः सानुबन्धाः Bah. comp. (irregular, as there is no तुल्ययोग here). निरापदः may also be construed with सम्पदः.

S'l. 65. वधवाम्—since Vasishṭha was in the place of father to Dilipa, being his Guru, Sudakshinā was his daughter-in-law. अवति—‘अव् (Latin avere) means originally *to be gratified, to rejoice;* it then acquires the force of a transitive verb, and means *to gratify, to please.* Cf. *infra* XI. 75. The more frequent signification of the root met with in classical Sanskrit, viz. that of protecting, is only a derived one from that of pleasing or favouring.’ S. P. Pandit. More than twenty other meanings are assigned to this root in the Dhā.-P. See Malli.

सद्वीपा—द्विगता आपः अत्रेति हीपम् (द्वि+अप, by Pāṇ. VI. 3. 97, ‘द्वचन्तरुपसर्गेभ्योप ईत्’ ‘the अ of अप becomes ई when following द्वि, अन्तर् or a prep.’ so द्वि+ईप् and द्वीप by Pāṇ. V. 4. 14) द्वीपैः सह वर्तते सद्वीपा. For the number of *dvīpas*, see Sans. note on VI. 38. रत्नसूः—रत्नानि (रत्न means the best thing of every class; जातौ जातौ यदुत्कर्णं तद्रत्नमिति कथ्यते ।) सूतेऽसौ, according to modern grammarians. See Malli. मेदिनी—मेदोस्यस्यामिति मेदिनी. According to the Purāṇas, when the demons मधु and कैटभ were slain, their fat and flesh covered the whole earth which was thenceforth called *medinī*; मधुकैटभयोस्त्वासीनेऽसांसपरिपूता । तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ॥

S'l. 66. पिण्डविच्छेद०—पिण्डस्य विच्छेदं पुनः पुनः प्रथमतीति again and again seeing &c.; इत् shows repetition. See I. 42. आञ्जे—अञ्जा अत्रास्तीति

आद्वं; अद्वा + अ (णः). स्वधा &c.—As स्वाहा means an oblation offered to the gods so स्वधा means food offered to the spirits of the departed ancestors. This is irregularly derived fr. स्वद्, स्वयतेऽनेन and is, like स्वाहा, an exclamation uttered at the time of offering food to the manes. तत्परं प्रधानं येषां ते तत्पराः; now see Sañj.

S'1. 67. Cf. Sâk. VI. 24; see also *ft.-notes*.

S'1. 68. सोहम्—see note on I. 5. इस्या &c.—Dissolve विशुद्ध आत्मा यस्य स विशुद्धात्मा, इज्यया विशुद्धात्मा इज्याविशुद्धात्मा, and not as इज्यया विशुद्धः आत्मा यस्य in which case इज्यया cannot be compounded with विशुद्ध. This attribute shows that Dilipa is internally bright (pure), his soul being purified by sacrifices. प्रजालोप &c.—but gloomy externally, because he has no son to continue his race—a thing external, as noticed by others. And so प्रकाशः (internally bright) and अप्रकाशः externally gloomy.

लोकालोकः—See Malli. The लोकालोक, according to the Panrânic geography, is a belt or chain of mountains surrounding the outermost of the seven seas, (the sea of fresh water which itself surrounds Pushkara, the last of the seven continents) and dividing the visible world from the region of darkness. Since the sun and the whole firmament of stars roll within this circle, these mountains are lit up on one side and shrouded in perpetual darkness on the other. 'परेण पुष्करस्याथ आवृत्यावस्थितो महान् । स्वादूदकसमुदस्तु स समन्तादवेष्यत् ॥ स्वादूदकस्य परितः शेलस्तु परिमण्डलः । प्रकाशश्वापकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥ आलोकस्तत्र चार्वाक्च निरालोकस्ततः परम् ।' Mat.-P. Oh. OXXII. स्वादूदकस्य पुरतो दृश्यते लोकसंस्थितिः । द्विगुणा काञ्चनी भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता ॥ लोकालोकस्ततः शेलो योजनायुतविस्तृतः । उच्छ्रायेणापि तावन्ति सहस्राण्यचलो हि सः ॥ Vish.-P. II. 4. Cf. also Pad.-P. लोकालोको गिरिर्यस्तु लोकान्ते वर्तते महान् । आवृणाति स तेजासि सूर्यादीनामपि द्विज ॥ तमतिकम्य तेजासि क्षमन्ते न प्रवर्तितुम् । ५० । According to the Bhâg.-P. it is so called because it is situated in the middle of the enlightened and unenlightened, or inhabited and uninhabited, regions.

The Lokâloka is really the wall of clouds that bound our horizon all round, conceived by the ancients to be a chain of mountains. As the sun and the other heavenly bodies were seen dipping into the sea within this wall of clouds, it was naturally supposed that the world of living beings was within it, its outer side being exposed to perpetual darkness. To this misconception are also due all the legends about Indra's clipping the wings of mountains.

S'1. 69. सुखं—सुखयतीति सुखं (पचायत्). सन्ततिः—सन्तन्यते वंशोऽनया । शुद्ध—This shows how anxious the Hindu Aryans were to keep their blood pure.

S'1. 70. विधातः—This epithet is very significant. It implies neglect (unintentional though it be) on the part of Vasishtha, since he has the power to bless the king with progeny. See Malli. and notes on I. 35. सिन्धं स्वयमिव &c.—वृक्षकं, अनुकम्पितो वृक्षः वृक्षकः—The simile is very appropriate here as being drawn from the daily scenes of life and therefore perfectly familiar to sages. The Rishis considered the trees of the hermitage as their children (see V. 6) and so the king could very well rouse the mercy of Vasishtha by comparing himself to a tree reared up by the sage but bearing no fruit.

S'1. 71. भगवन्—properly an epithet of the Supreme Being. It means 'one who possesses all kinds of excellences.' ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्थाथ मोक्षस्य षण्णि भग इतीरणा ॥ (भगो विद्यते अस्य भगवन् ।) उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामगतिं गतिम् । वैत्ति विद्यामविद्या च स वाच्यो भगवानिति । । अन्त्यमृष्टम्—'the last debt', i.e. the debt due to the ancestors. According to the Hindu S'âstras, everyone that is born has three debts to pay off, viz. to sages, to gods and to the departed forefathers. He frees himself from these respectively by studying the Vedas, offering the daily and other sacrifices, and by having a son. Cf. VIII. 30 and the S'ruti quoted by Malli. in his com. *ad loc.*

अरुन्तुदम्—fr. अरुम् + तुद्; for the change of स् to म् see Pân. VI. 3. 67. आलानम्—Here Malli. is quite right in understanding by आलान the post to which an elephant is tied and not a chain or rope, as some would have it. That the simile should be quite appropriate, आलान must mean something that inflicts mental, and not actual bodily pain. The elephant would be as glad to enjoy a cool bath with a chain round his neck as without one. Cf. 'सोहुं न तत्पूर्वमवर्ण-मीशो आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः' XIV. 38. That the force of the simile should be fully understood, construe: (1) अरुन्तुद मे अन्त्यम् कणमनिर्वाणस्य दन्तिनः अरुन्तुदमालानमिव असद्यपीडम् अवेहि, or (2) असद्यपीडं मे अन्त्यम् कणम् अनिर्वाणस्य दन्तिनः अरुन्तुदम् आलानमिव अवेहि ।

S'1. 72. इश्वाकूणाम्—इश्वाकोः राज्ञः अपत्यानि पुमांस इश्वाकवः, pl. of ऐश्वाकः the aff. अज् (अण in the com. is probably an (oversight) being dropped when the word is used in the plural and not in the fem.; see Pân. II. 4. 62. Ikshvâku was the son of Vaivasvata Manu and father of Vikukshi. He was the first king of the solar dynasty in Ayodhyâ. He was born from the nostril of Manu, as he happened to sneeze. Cf. Bhág.-P. 'क्षुवतस्तु मनोर्जन्म इश्वाकूणाणतः सुतः ।' इश्वाकूणः may also be construed with सिद्धयः..

त्वदधीना:—त्वयि अधि त्वदधीना: । The comp. being optional, the uncompounded form will be त्वयि अधि सिद्धयः; अधि necessarily takes the term. त्व (ईन) when it is the latter member of a comp.: ‘अध्युतरपदात्मः’ Pāṇ. V. 4. 7. For a similar idea, cf. सिद्धयन्ति कर्मसु महत्त्वपि यज्ञियोज्याः &c. S'âk. VII. 4.

S'1. 73. इति—thus. विज्ञापितः—respectfully addressed or informed.

N. B.—The verbs आज्ञापय् and विज्ञापय् are technical terms of addressing a person, without any idea of actual command or request. Thus when a person addresses one who is his superior in rank or dignity, the verb विज्ञापय् is used, while in the case of one addressing another who is inferior in rank or dignity to him, आज्ञापय् is the verb used.

ध्यानस्तिमितलोचनः—This indicates that the functions of all the external senses were suspended. Cf. the description of the contemplation of S'iva, in Kum. III. 48, ‘अवृष्टिसंरम्भमिवामृताहम्’ &c. क्षणमात्रम्—Hero मात्र is used to emphasize क्षण; a moment only. This shows that Vasishtha was a master of *yoga*, who could put himself in a contemplative mood (समाधि) in a moment, and set in operation the inner apparatus for discovering unknown things.

बुद्धमीन् इव हृदः—Mark the use of the word मीन which is deliberate. This shows how scrupulous the poet is in selecting proper words to express his similes. Vasishtha, who is the repository of harmless thoughts and actions, can with propriety be compared to a हृद having nothing in it but such harmless creatures as fish. With this cf. VII. 30 where the princes looking pleased when really angry are described as हृदाः प्रसन्ना इव गृदनकाः, where गृदमीनः would not have suited.

S'1. 74. प्रणिधानेन—Malli. takes this with भावितात्मा; it should rather be construed with अपश्यत्. प्रणिधान ‘close application’, concentration of the mind upon one thing. भावितात्मा—भावय् properly means to steep, as a medicine, into a liquid that it should imbibe its properties and be free from the inherent impurities it is desired to be cleared. Hence भावित means completely pervaded or imbued by. भावितात्मन् therefore means one whose mind is purged of all impurities forming its rust by its being imbued with spiritual knowledge by constant meditation. See Pāt. Yog. I. 30; Ved. Sār. 32 (Nir. Ed.)

एनं प्रत्यबोधयत्—The optional forms एनम् &c. of the pronouns इदम् and एतद् are used when there is अन्वादेश or a subsequent assertion; see Gr. § 137. The first assertion here is भावितात्मा सः भस्य भुवो भर्तुः &c.; and then the second is introduced by अथ, अथेनं प्रत्यबोधयत्. For the aor. एनं. see Sanj. and Gr. § 808.

S'1. 75. शक्तम्—शक्तोत्तिं शक्तः he who is able to do everything. Indra is regarded in the Vedas as the mightiest of all gods, though in the Purāṇas he occupies a position subordinate to Vishṇu, Brahman and Śiva. उपस्थाय—स्था with उप is trans.; cf. IV. 6, X. 13. The kings of the solar race are represented as often visiting Svarga to assist Indra in his wars with the demons. See VI. 71, 72, S'āk. VI. &c. This supports the assertion आनाकरथवत्मनाम्, *supra* s'l. 5.

कल्पतरुच्छायाम्—कल्पः संकलिप्तोर्थः what is desired; तत्कलकः तरुः, or कल्पस्य तरुः। जन्यजनकभावसम्बन्धे षष्ठी। In either case the comp. is शक्तपार्थिवादिः i. e. उत्तरपदलोपी. See Gr. § 229. Dissolve कल्पतरोश्छाया कल्पतरुच्छाया ताम् and not कल्पतरुणः as the comp. will be neu. in that case. See Gr. § 245 (e).

S'1. 76. इमां स्मरन्—According to the M.-Bh. the root स्मृ governs the gen. only when there is शेषविवक्षा of the *karma* i. e. when a person or thing is not directly brought to the mind, but is remembered through the instrumentality of something else; e. g. मातुः स्मरति गुणैः here the good qualities of the mother are principally brought to the mind and then (through them) the mother. But when the मातृ is directly remembered the acc. should be used (यदा कर्म विवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति Mah.-Bh.), as in the present instance; मातरं स्मरति. प्रदक्षिणक्रियार्हायाम्—प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणं Pán. II. 1. 17; प्रदक्षिणस्य क्रिया प्रदक्षिणक्रिया तस्या अर्हा योग्या ताम्। तस्यां—सा as the आधार of the आचरणक्रिया takes the loc. Cf. अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु S'āk. I. 25; उपकारिणि विश्रव्ये शुद्धमतौ यः समाचरति पापम् H. 1.

S'1. 77. प्रसूतिम्—प्रसूयत इति प्रसूतिः offspring, issue. अनाराध्य-indec. p. p. of राध् with आ; by the rules of syntax the subject of the absolute and of the main verb must be the same; here प्रजा is not the subject of the आराधनक्रिया; Malli. therefore, takes आराध्य in the causative sense, since he renders it by असेवयित्वा-प्रजा (त्वया) मत्प्रसूतिमनाराध्य न भविष्यति (i. e. मत्प्रसूत्याराधनसंपेक्षा भविष्यति।) without having my child propitiated by you. Or we may explain मत्प्रसूतिमनाराध्य स्थितस्य तव प्रजा &c.

S'1. 78. सारथिना—सारथिति अश्वानिति सारथिः; fr. स् cau. and Unādi अथि (अथिन्; सर्तेर्णिच्); or रथेन सह सरथः (Bah.) तस्यापर्यं (सरथ+इन्). आकाशगङ्गा—This is really the galaxy or the milky way. दिग्गंजे—There are eight elephants belonging to the eight regents of the cardinal points who assist them in the defence and protection of the directions. (1) Indra's elephant at the East is ऐरावत; (2) Agni's at the S.-East is पुण्डरीक; (3) Yama's at the South is वामन; (4) Sūrya's

at the S.-West is कुमुदः; (5) Varuna's at the West is अञ्जनः; 6) Vāyu's at the N.-West is पृष्पदन्तः; (7) Kubera's at the North is सार्वभौमः; and (8) Soma's at the N.-East is सुमतीक. See ft.-note.

S'1. 79. ईप्सितं—P. p.p. of the desid. of आप्; see. com. सार्गलम्—अर्गेन सह वर्तमानम्; here अर्गेन means (metaphorically) obstruction. Sumati. quotes—अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यापूज्यव्यतिक्रमः। दुर्भिक्षं मारिरोगाश्च भवन्तरयेव न संशयः ॥

S'1. 80. हविषे—Malli. seems to take this as तादृच्ये चतुर्थी; see Gr. § 827. शीर्षसत्रस्य—सीदन्त्यत्र इति सत्रम् that in which priests sit down, a sacrificial session. The period of time required for a *Satra* varies between one year and a thousand years. See Bhāg-P. I. 1. 4. The distinction between an ordinary sacrifice and a *dīrgha satra* is this; in the former the merit arising from the sacrifice belongs wholly to the *Yajamāna*, the priests getting only the *dakshinā*, while in the latter the merit is shared by the *Yajamāna* and the sixteen priests. Vide Ās'v. Sū. Adh. XII. सा च—Here च is पक्षान्तरे—but she; she again. भुजङ्गपिहितदारम्—भुजेन कुटिलगत्या गच्छतीति भुजङ्गः, भुज + गम् + अ (खत्र् before which a nasal is added to the word); also भुजङ्गम and भुजङ्ग with ङ् (अ) added. पिहित=अपिहित that on which any thing is placed; hence hidden, concealed. The word is generally used with reference to the closing or concealing the mouth of a pit or hole. According to the grammarian Bhāguri, अव and अपि used as उपसर्गs drop their ए optionally; अवगाहः, वगाहः, अपिधानं, पिधानम् &c.

S'1. 81. सुरभेः—Abl. case, though the meaning is that of the gen., by the deduction fr. the rule 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्,' on which Nágess'abhaṭṭa remarks 'अस्मादेव निपातनात्पृष्ठचर्ये पञ्चमी ।' प्रतिनिधि—always mas.

S'1. 82. S'lokas 82—85 form what is called a *kalāpaka*, being syntactically connected; see ft.-note p. 3. इति वादिनः एवास्य—एव is used in the sense of अवधारणा, 'just as he uttered the words and before he could utter any more.' वादिनः is a gram. inaccuracy, it being used in the sense of वदतः. For the root वद् takes इन् either when it denotes habit or when it implies impropriety, neither of which is possible here.

होतुराहुतिसाधनम्—होतुः ought to be construed with आहुतिसाधनम्, as Malli. does, and not with वादिनः as suggested by S. P. Pandit. The तु in होतु implies habit. See Malli. Vasishtha was habitually a-

sacrificer (अग्निहोत्रिन्), and therefore, habitually in need of वृत्, necessary for sacrifice. आहृतिसाऽ—This is emphatic and as such retains its gender. The cow was kept by Vasishtha not because he cared to have milk for luxury, but because he wanted वृत् for sacrificial purposes. The cow was thus आहृतिसाधनम् and not पयःसाधनम्. The two words, therefore, ought to be construed together; otherwise they will lose their force. Strangely enough, Mr. Nandargikar also, following S. P. Pandit, says—‘अस्य होतुः may also be taken and perhaps more correctly with वादिनः, and be construed as its subject, rather than with the phrase आहृतिसाधनम्’.

S'1. 83. The simile here is one of the most beautiful and perfect similes for which our poet is famous. It is appropriate both in point of time and place. It was evening time and the cow visited the hermitage in the evening like सन्ध्या with the moon on her forehead.

ललाटोदयम्—ललाट means the forehead, and also by implication the western sky, where the new moon is seen at the evening time. उदय means (1) appearance; and (2) rise. आभुम्—both were a little curved. पङ्कवस्त्रिग्धपाटला—The cow was of a स्निग्ध i. e. pleasing (mild) pink colour. The Sandhyā is also of this colour owing to the slanting rays of the sun falling upon the evening clouds. नवम्—This attribute is used to account for the crescent shape of the moon and also to leave out of sight the stain, that the resemblance with the curve white tuft of hair on the forehead of the cow should be complete.

S'1. 84. कोषणे—कु as the first member of a Karm. Comp. substitutes for itself का, कव and कत्, when meaning ईषत् or little. See Gr. § 224, (b). कुण्डोधनी—derived fr. कुण्ड a pitcher and ऊधन् (changed to ऊधन् in a Bah. Comp. before इ) an udder; Gr. § 328; ‘having a pitcher-like, i. e. full udder.’ “ऊधन् has originally, like अहन्, two crude forms, viz. ऊधन् and ऊधर् (sometimes ऊधस्). The न in कुण्डोधनी is, therefore, radical, and not extraneous, as the grammarians have it. Cf. also ऊधन्य ‘milk.’” S. P. P. मेध्येनावभृथादपि—मेध्य lit. ‘that which is fit to be killed or sacrificed;’ hence holy, sacred. अवभृथ a purificatory bath taken at the end of a great sacrifice. Vide Tait. Br. II. 6. 6. Also a minor sacrifice performed at the close of a principal sacrifice. ‘दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः’ Amar. Here the former sense, of course, is intended. मेध्येन and अपि—as the excess of holiness is expressed by अपि the purpose of the term. तर is served and we have मेध्येन, instead of मेध्यतरेण, which also means द्वयोरातिशयेन मेध्येन.

S'1. 85. अन्तिकात्—from their vicinity (being raised from the ground near the king). महीक्षितः—See Sanj.; according to Bopadeva

महीं क्षयति; see also note on महीक्षिता॑ I. 11. Here reference is made to a kind of bath technically known as Váyavya. In the Kár.-P. six kinds of baths are mentioned; ब्राह्माग्रेयमुद्दिट् वारुणं दिव्यमेव च। वायव्यं योगिकं तद्रथोदा स्नानं प्रकीर्तिंतम् ॥

Śl. 86. पुण्य—is an adj. hero and means ‘sanctifying.’ It is also a noun; see s'l. 69. निमित्तज्ञः—‘Versed in omens,’ i.e. who knew what were good omens and what were bad. Here the opportune appearance of the cow is an auspicious omen indicating the near fulfilment of the King’s wishes. याज्यम्—See Sanj. The king is the Yajamána; Vasishtha is the Yájaka. राजा यजति, वसिष्ठस्तं याजयति, इति राजो याज्यत्वम्। आशंसिता०—may also be explained as आशंसिता (indicated) अवन्ध्या प्रार्थना यस्य whose desire was thus indicated as sure to be fulfilled. Some take आशंसिता separately, as the Nom. sing. of आशंसितु॒ qualifying तपोनिधि, but without propriety. Cf. for a similar idea हरत्यवं सम्पत्ति हेतुरेष्यतः शुभस्य दूर्वचरिते॑ः कृतं शुभे॑ः। शरीरभाजनं भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेषि योग्यताम् ॥ S'is'. I. 26, where Nárada’s appearance is similarly described as santifying at the time, and indicating future good fortune.

Śl. 87. अदूरवर्तिनीम्—Here the नन् has the sense of opposition. For the various senses in which नन् is used, see Gr. § 375. सिद्धिम्—according to Malli. is used for कार्यस्य सिद्धिम्. Cf. तद्रच्छ सिद्धै Kum. III. 18; and अदेव्यन्ति हि प्रत्यासन्नानन्दमयपातीनि शुभानि निमित्तानि। Kād. विगणय—Cf. Eng. ‘count upon.’

Śl. 88. वन्यवृत्तिः—may also be interpreted as वने भवा वन्या सुनयस्तेषो वृत्तिः मुनिवृत्तिः सा इव वृत्तिर्यस्य । ‘leading the life of an anchorite or hermit.’ शश्वत् Indec. qualifies आत्मानुगमनेन. आत्मानुगमनेन—by personal attendance, by following her in person. प्रसादितुमर्हसि—अहै॒ used with the inf. in the second person (and sometimes in the third) expresses a mild command, or a courteous request, and should be translated by ‘pray’ ‘be pleased to,’ &c.; see V. 25.

Śl. 89. प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः &c.—By these injunctions the sage implies that the king is to be absolutely guided in all his actions by those of the cow; i. e. he is not to move until she has moved, he is not to cease moving before the cow has done so, and so on.

Śl. 90. वधूः—Sudakshinā is previously spoken of as the daughter-in-law of the sage by the king (I. 65), and so Vasishtha calls her here वधू. But she is to worship the cow as the wife of the king and therefore Malli. translates it by जाया.

अर्चितामन्वेतु—Let her follow the cow worshipped (already by her) i. e. let her worship the cow and then follow her (see II. 1). This is one of those constructions so common in synthetical languages. प्रयता—This means नियमवती सती leading an ascetic's life (like the king). सार्वं प्रत्युद्दत्रजेऽपि—अपि shows that Sudakshinā is to go forth to meet the cow and worship her also in the evening (See II. 21).

Śl. 91. इति—in this manner. परिचर्यापरः—परिचर्या formed irregularly fr. चर् with परि+अ (श) fem.; similarly derived words are परितर्या, मृगया and अटाङ्गा. See Vārt. on Pāṇ. III. 3. 101. पर—Solely. परिचर्या एव परं केवलं यस्य। अविघ्राम्—Absence of impediment. This is a नित्यसमाप्ति and therefore Malli. does not expound it but simply gives the meaning. धुरि—See note on II. 2. पुत्रिणाम्—इन् is used प्राशस्ये; See Sanj.; 'those having noble sons.'

Śl. 92. प्रीतिमान्—shows that the King undertook to carry out the instructions of the sage willingly and not under compulsion. सपरिभ्रहः—परि साकल्येन गृहते इति परिप्रहः fr. परिप्रह+अप् (अ); wife; see S'ākl III. 20. परिग्रहेण सह वर्तते इति। तु ल्ययोगे बहुवीहिः। there being equa. participation in acting up to the injunctions of the sage. देशकालज्ञः—See Mallinātha's remarks on this. See also Chār. quoted in the ft.-note.

Śl. 93. अथ—a particle frequently used to introduce a change of subject. See notes on II. 1. प्रदोषे—प्रारब्धा दोषा यस्मिन् lit. that in which the night has its beginning. See also ft. note. दोषा adv. meaning 'at night' is a different word. दोषज्ञः—दोष जानातीति one able to know mistakes or faults; hence a learned man. This epithet is very significant here. Vasishṭha knew that it would be a दोष on his part to keep the king long engaged in conversation with him after the fatigues of a day's journey and so asked him to go to bed, just in the first part of the night. This attribute also supports the use of the epithet सूनतवाक्. संवेशात्य—The dat. here ought to be explained as used तादृथ्यै। We cannot explain it as संवेदुं विसर्ज; for this will mean 'the sage dismissed the king in order that he, and not the king, may go to bed', the inf. being used when both the verbs have the same subject (समानकर्तृकेषु तुमुन्); the rules, क्रियार्थोपपदत्य &c. and तुमर्थाच्च भाववचनात् are, therefore inapplicable. विशाम्पतिम्—This word is generally understood to be अलुक् षष्ठीसमाप्ति, and seems to be used as a संज्ञा like राजा in many places. Cf. III. 66, V. 33 &c. And Malli. who translates it by सनुजेश्वरं seems to take it as such.

But there is nothing in Pāṇ. or his commentators countenancing such a supposition; while the passage further on अथ तस्य विशी पत्युः पायुः &c. (X. 50) seems to go straight against it; for had विशीपती been an aluk comp. we should have expected विशाम्पतेः and not विशी पत्युः ।

सूरुतवाक्—सून्तं-सूदु नृत्यरथनेन what is true and agreeable. We know that Vasiṣṭha had just addressed a speech to Dilīpa which was at once pleasing and true. उदितभियम्—Some editions read ऊर्जितभियम् ; ऊर्जिता अधिका great, excellent श्रीः fortune यस्य. But the reading उदितभियम् seems to be preferable, as reference is made here to the king's fortune which consists in his being soon blessed with a son and which is therefore उदित now. श्री may also mean 'brightness.' The king's countenance which was depressed so long now looked bright with joy. 'ऊर्जितः' has no special propriety here. सूदुः सून्तुः—implies that the sage had the power to overcome all the obstacles to the king's successful performance of the vow of propitiating the cow and to the consequent birth of a son to him. Mark the alliterations in this and in the following s'lokas.

S'1. 94. सत्यामपि &c.—The loc. is अनादरे. The phrase means, सतीमपि तपःसिद्धिमनादृत्य deliberately not bringing into operation his power of asceticism. This he did 'नियमपेक्षया' having regard to the vow, i. e. that he should perform the vow properly. For an illustration of the power of penance to call into being the desired things, cf. वस्त्रान्नपानं शयनं च नाना कृत्वावकाशे रुचिसंप्रकृतम् । तान्वीतिमानाह मुनिस्ततः स्मि निवध्वमाऽवं पिवतात् शोध्वम् ॥ Bhatṭi. III. 44; also 42, 43. कल्पवित् &c.—who knew the proper ritualistic procedure or mode of performing a religious rite; on this Chār. remarks: यदपि तपोमाहात्म्यान्नानां विधानि भक्षपमोऽयानि सुकराणि तथापि शास्त्रप्रतिपादितप्रयोगाभिज्ञो मुनिर्भूपस्य व्रतविषयनियमार्थं वन्यामेव वृत्तिं कृतवानिति तात्पर्यम् ।

S'1. 95. कुलपतिना—See ft.-note. Kulapati is a sage who feeds and instructs ten thousand *Munis*. पर्णशाला—पर्णनिर्मिता शाला. The comp. is of the शाकपार्थिवादि class. प्रयत्—self-restrained, (and also pure in body). तच्छुब्ध्याध्ययन &c.—Sans. poets always represent kings as awakened in the morning by the songs of bards accompanied by music; and even when the usual appendages of royalty are not present, they imagine something as serving that purpose. Thus the noise of the pupils of the sage reading early in the morning is made here to serve the purpose of the morning songs of bards to rouse the king from his slumber.

CANTO II.

S'. 1. अथ—has here the sense of आनन्दर्य ‘then,’ ‘afterwards’; see Malli. It has also here the additional sense of ‘auspiciousness’ which it does not express directly, but conveys by its very utterance. Cf. ‘अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति’ S'ā. Bhā.; also ‘ओंकारश्वाथ शब्दश्व द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाद्युभौ’॥ Tait. Prāt. The particle is here used to indicate the future blessing of the cow.

जाया &c.—See Mallinātha's remarks on the word जाया. Exponent—गन्धा गन्धद्रव्याणि धूपचन्दनादीनि । The word is mas. and in the pl. num. according to the Manoramā which remarks—“अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः । ‘वहति जलमियं पिनटि गन्धानियमियसुदूरथते सज्जो विचित्राः’ इति दर्शनात् । ‘गन्धस्तु सौरमे तृथे गन्धके गर्वलशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च सृष्टः’ ॥ इति कोशाच्च ॥” गन्धाश्व माल्यं च गन्धमाल्ये । Now see Sanj. By whom perfumes and garlands were caused to be accepted by (through) his queen. Some grammarians, who differ from Pāṇ., class the root ग्रह among verbs which govern two accusatives. But it will be difficult to expound this comp. according to them. For, in this case we get जायया धेनुर्गन्धमाल्ये प्रतिप्राहिता which is not compoundable. Remarks the Manoramā—“ग्राहेद्विकर्मकत्वे हि जायाप्रतिप्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र केन प्रयोज्याया धेनोरभिधानं स्यात् । पृथन्ते कर्तुश्च कर्मण इत्युक्तेः । ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिप्राहितामिति स्यात् । सिद्धान्ते तु प्रतिप्राहिते गन्धमाल्ये यथेति विग्रहः । जायानिष्ठ-प्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिप्राहितं तत्कर्त्त्रमित्यर्थः ।” माला एव माल्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वर्थं व्यञ्जयत् (y).

वनाय—Malli. explains datives like ‘चापलाय’ I. 9 ‘वनाय,’ ‘गृहाय,’ V. 10 &c. by the rule ‘क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः’ Pāṇ. II. 3. 14, which means ‘when an action is done with a view to a second’ the कर्म of the second takes चतुर्थी, if the second act be not explicitly expressed; e. g. in फलान्याहर्तु याति the गमनक्रिया is accomplished with a view to आहरणक्रिया; hence when the आहरणक्रिया is not expressly mentioned, we may say फलेभ्यो याति । so चापलाय प्रचोदितः means चापलं कर्तुं प्रचोदितः । वनाय सुमोच्च means वनं गन्तुं सुमोच्च । Here the rule ‘समान-कर्त्तकेषु तु सुन्’ may not be insisted upon, since the inf. is not directly used. See Sid.-Kau. on the same (Pāṇ. III. 3. 158). If it be insisted upon it will be necessary to explain the first as तादृश्ये चतुर्थी and the 2nd by the general rule कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् । Pāṇ. I. 4. 32, where according to the Mb. it is not necessary to understand the कर्म of the root द्वा alone, as Vāmana and Dikshita do. Kaiyatā com

menting on the passage in Mb., remarks:—केश्विदन्वर्णसंज्ञाविज्ञानाइदा तिविषय एव संप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम्। दाने च त्वं निवृतिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्ता इति प्रत्यज्ञायि। तदुभयमध्ययुक्तमन्यत्रापि भाव्यकरेण संज्ञाया अभ्युपगमत्।

पीतप्रतिबद्धवस्त्राम्—पीत is made up of पीत ‘drink’ and the possessive affix अ, meaning ‘that had its fill of drink.’ See Sanj. on this. For further discussion on the subject, see Mallinātha’s remarks on ‘विद्वित’ Kir. I. 1. आदौ पीतः पश्चात्प्रतिबद्धः पीतप्रतिबद्धः Kar. Comp.; ‘the calf that had first its fill of milk and then was tied.’ यशोधनः—For the force of this epithet see Sanj. More probably this is intended by the poet to foreshadow the King’s chivalrous rescue of the cow from the grip of the lion to be subsequently described.

S'1. 2. पांचु—mark the different meanings of this word in this sū. Note that the affix ल (लङ्) denotes ‘possession’; cf. अंसल, वसल &c. See Gr. p. 213. खुरि ‘at the head of.’ खुर properly means the yoke of a carriage; and as it is the yoke of an approaching carriage that prominently attracts attention, being in the front, it sometimes has the secondary sense of ‘the first place or the front.’

धर्मपत्नी—Gen. Tat., see Sanj. and ft.-notes; wife for ceremonials or the performance of religious rites.

श्रुतेरिवार्थम् &c.—This refers to the doctrine that the Smṛitis, in laying down their injunctions, absolutely follow the S'rutis from which they derive their authority. And when a precept is found in the Smṛitis, for which there is no express authority in the Veda, the difficulty is obviated by supposing that the Vedic passage which once authorized the Smṛiti in question is now lost. Cf. Manu. II. 10. Smṛiti is defined as ‘अनुमेयभुतिमूलं मन्वादिशास्त्रम्’. The simile is appropriate as it suggests that Sudakṣinī not only followed the cow close upon her heels physically, but mentally also, i. e. with a devout mind. S. P. Pandit (followed by Mr. Nandargikar) is unable to see the appropriateness of the simile and hazards the remark ‘now and then he (Kālidāsa) uses similes which seem to be objectionable on this ground that the object to which any thing is compared is less intelligible or vivid than the thing itself,’ forgetting that Kālidāsa wrote at a time when S'ruti and Smṛiti were everything to the Hindus and the relation between the two was more vivid and better understood than now. Even now the simile is perfectly intelligible to those Hindus, who have not yet lost their regard for the authority of the Vedas, and the Smṛitis based on them. For the rhetorical figure, see Sanj. and the ft.-notes.

S'1'. 3. इयालुः—from इय् + आलु (आलुऽ्) which indicates habit; cf. स्पृहयालु, शयालु, निद्रालु &c. सौरभैर्यी सुरभि—‘the use of the epithet सुरभि for the king and सौरभैर्यी for the cow suggests maternal care in the king.’ मातेव रक्षति व्यनिः—Prof. Ray.

पयोधरीसूत &c.—This is called a चिक्करण chvi-formation. Such formations are classed as prepositional Tat. compounds. Vide Gr. §§ 234, 343 (sec. III.). Mark the play on the word पयस् which means both water as well as milk. गोरूपधराम्—Possibly there is an allusion here to the Earth's having assumed the form of a cow and her being milked by gods, sages, mountains &c., as directed by Prithu, the son of Vena. See notes to Kâd. p. 11; Kum. I. 2 and Malli. thereon. इवोर्वाम्—The simile here serves a double purpose. It refers to the huge form of the cow (seen s'l. 29. where the cow is again compared to the table-land of a mountain), and also suggests that the king though engaged in tending the cow seemed nevertheless to exercise the functions of a ruler of the earth.

S'1'. 4. ब्रताय न्यषेधि—This gives the reason why Dilipa ordered his servants not to accompany him. He followed the cow for the performance of a vow, which he was desired by Vasishtha to do all alone. Vide I. 81. ऋक्षा-रक्षणं fr. ऋक् + अ भावे by the rule गुरौ च हलः (a root ending in a consonant and having a long syll. takes अ; so, ईहा.)

S'1'. 5. स्वैरगतैः—स्व ईरः प्रेरणमस्मिन्स्वैरम् | The Vṛiddhi vowel is substituted here by the Vārt. स्वादीरेणिओः’ | See G. § 20 Exc. (c) स्वैराणि गतानि स्वैरगतानि तैः. सम्ब्राद्—सम्यग्राजतेऽसौ | See Sanj. and G. § 36. The epithet brings out the high sense of duty of Dilipa. Himself a great king—served by other kings—he became devoted to the service of the cow. समाराधनम्—सम्यगाराधनम्. Gati Samasa.

S'1'. 6. निषेद्गुरीम्—निषेद्वित् Perf. par. fr. सद् with नि. The perf. participles are generally used in the sense of the Aorist, i. e., in the sense of ‘who or what has or has been done.’ See. G. §§ 875, 677. आसनवन्यारीरः—आस्यतेऽनेनेत्यासनं तस्य वन्धस्तस्मिन् धीरः | Patiently seating himself down, sticking fast to his seat. The word धीर primarily means one who is considerate (धियं thought रानि possesses इति) one who bestows proper thought upon a thing; hence sticking fast to a purpose. And as a considerate man always acts wisely, i. e., by taking into account all possible difficulties &c., it has also acquired the secondary sense of ‘wise, learned.’

छायेव—an appropriate simile. Since the word छाया is *fem.* the Upamā is faulty according to श्रीभोज and some other later rhetoricians, but not so according to Vāmana, Dandin and other ancient writers. See ft.-note.

S'l. 7. अन्तर्मदावस्थः—Here अन्त has the sense of अन्तर्गत. According to a s'l. quoted by Vallabha, there are four species of elephants of which the one referred to here is of the Bhadra kind.

द्विपेन्द्रः—द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः। One who drinks with two, *scil.* first with the proboscis and then with the mouth; an elephant. इन्द्र in compounds like मतुजेन्द्र, नरेन्द्र &c. means a king and is added here to द्विप that it should better compare with Dilipa, who was himself a *Manujaindra*. See ft.-note. द्विपानामिन्द्र उपचारादाजा द्विपेन्द्रः। द्विप इन्द्र इव द्विपेन्द्रः। उपमितसमासः। Pān. II. 1. 56; or द्विपेषु इन्द्रः।

S'l. 8. लताप्रतान &c.—This is a characteristic of the forester. When one intends to enter a forest for hunting &c., he is described as tying up his hair by means of tendrils or the like so that they may not be entangled in thorns and brambles. Cf. IX. 51. Thus the tying up of the hair being a sign (लक्षण) of one about to enter a forest (इत्थंभूत) the Sātra quoted by Malli. applies. अधिक्यधन्वा—अधिगता ज्यानेन, अधिकृता ज्यास्य, ज्यामधिगतं वाधिज्यम्; सुनिहोमधेनुः—होमस्य धेनुः होमधेनुः। अश्वधासादिवत्तादर्थे षष्ठीसमासः। See Sid.—Kau. on Pān. II. 1. 36. मुनेः होमधेनुः सुनिहोमधेनुः।

Now the poet describes, in a poetical way of course, in s'lokas 9-13 (see Mallinātha's introductory remark to these) how the king was received with usual formalities in the forest. When a monarch enters a town, his servants run on both sides shouting 'Prosperity to the king; here comes he,' &c.; this is done here by the trees (mark the *mas.* gender of द्रुम that represents males). As on such occasions the town-damsels throw fried rice on the king and elderly ladies hurry to have a look at him, so the young creepers strew flowers upon the king and the female deer stand gazing upon him (10-11). Again songs in praise of the visitor are sung everywhere in the town, and so the glory of the king is here sung by the forest Dryads (12). Chauries are waved over him to remove perspiration, and that is done here by the gentle breezes (13). And lastly, as the royal visit is marked by some gracious act on the part of the monarch, so is described in s'l. 14. the good done to the forest by the presence of the king.

S'l. 9. विस्टपार्वतुचरस्य—Cf. above (s'l. 4.); पार्वयोरुचराः पार्वतुचराः। पर्श्नां समूहः पार्वत्। The word पार्वत् is derived from पर्श् (a contracted form of परश्) which means a rib-bone. पर्श् or परश् also means an axe, which sense it probably acquired from a sharp crooked rib-

bone having been originally used as an axe. पाशभूता समस्य—The king, as chastiser of the wicked, is comparable to Varuna, the god armed with the noose, who also discharges a similar function. (नियमनादुभयोः साम्यम्); cf. IX. 6—समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसता च नराधिपः । अनुययौ यमुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥ See note to this s'1.

आलोकशब्दम्—See Vallabha quoted in the ft.-note. आलोकशब्द is the set formula of words which one must utter on seeing a king. It also means the panegyric cry of attendants which they utter when a king moves about, in order to clear the way, &c. उदीरयामासुः—A happy idea. Varuna, as the lord of water, is the sustainer of the vegetable kingdom. Cf. Rig. VII. 49. 3. ‘यासा (अपां) राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृतेऽपश्यञ्चनानाम्’! The king resembled Varuna in every respect even in that he had with him the noose in the shape of his bow-string. Hence, naturally enough, the poet fancies, the trees expressed their reverence for the king, whom they mistook for Varuna (by means of the loud carollings of the birds living thronon.

S'1. 10. मरुत्सखाभम्—For dissolution and the force of the epithet, see Sanj. The king, by his resplendent body, resembled fire, the friend of the wind. This gives the reason why the creepers were मरुत्पुक्ताः. आरादभिवर्तमानम्—passing by, approaching near. बाललता:- here बाल is used to preserve similarity with कन्या. प्रसून—fr. सू 4th cl. with प्र. Here प्र indicates ‘excellence,’ and as flowers are the most lovely production of nature, the term is restricted to flowers only. आचारलाजैः—see ft.-note.

S'1. 11. धर्मूतः—धनतीति धरुः that which kills; a bow. This shows that the female deer had cause for fear. अपि has here the sense of गर्हि or contempt; notwithstanding the king's having a bow, the weapon of destruction, in his hand. द्यार्दभावम्—Malli. takes भाव in the sense of ‘feeling, intention;’ it may also be taken in the sense of चेष्टा or action. See Amar. quoted in the Sanj. अन्तः-करणैः—अन्तःकरणं the internal sense, the mind. There are eleven senses, called करणाः or the instruments of communication with the external world of the inner man. Of these the five ज्ञानेन्द्रियः and the five कर्मेन्द्रियः are external, while the mind, which is उभयात्मक is internal; प्ल. is used with reference to the number of the female deer. आख्यातम्—p. p. of चक्र and not of ख्या. According to Dīkshita who refers to the Mb. for support, the root ख्या cannot take an A'rdhadhātuka term. (अयं सार्वभातुकमात्रविषयः), and hence cannot take क्. Cf. for a nearly similar idea न मृगः खलु कोष्ठयं जिवांसुः खलति हत्र तथा भृतां मनो मे । विमलं कलुषीभवत्त्वं चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा ॥ Kir. XIII. 6.

वृषुः—उप्यन्ते देहान्तरभोगसाधनबीजभूतानि कर्माण्यत्र । अश्वाम्—अश्वुते व्याप्तिः (अनेन वा) इत्यक्षिः, derived from अश् 5th ऐति. or अश् 1. P. and इ (Unādi). हरिण्यः—mark the use of the fem Gen.; the exclusion of हरिण् m. is intentional. See introductory note to s'1. 9.

S'1. 12. कीचकैः—चीकति चीकयते वा that which produces a sound; a singing bamboo; der. fr. चीक् the letters being interchanged by the rule चीकयतेरायन्तविपर्ययश्च । Unādi V. 36. मारुत् &c.—मारुत् the wind. The Rāmāyaṇa thus accounts for the name:—When all the sons of Diti were killed in a fierce battle by Aditi's sons, the former implored her husband, Kaśyapa, to bless her with a son that could kill Indra in a fight. To this Kaśyapa consented and ordered her to observe strict purity for two thousand years. While वायु was thus in the womb, Indra, the step-son of Diti, got jealous of the superior prowess of the forthcoming child, and watching his opportunity, entered the womb when his mother was asleep (with her head towards the wrong end of the bed and thus in an impure state) and began dissecting the foetus. The child cried with pain, when Indra, fearing lest its cries should rouse his mother, whispered out 'मा रुद्' 'do not cry'. Diti was roused and requested Indra to spare the child that was already hewn into seven pieces. Bālakāṇḍa. Chap. 46. The child was saved and was called मारुत् from मा रुद्. Cf. तत्क्षेत्रैव नाम्ना वै मारुता इति विश्रुताः । &c. Chap. 47. See also Bhag. P. VI. 18. आपादित् &c.—Cf. Kum. 1. 8. उद्दीयमानम्—see ft.—note.

S'1. 13. पृच्छः &c.—This shows that the breeze was cool and therefore gladdening. अनोकहा &c.—This epithet is used to show that the breeze was gentle and fragrant. अनोकह—अनसः शक्तस्याकं वै गं हन्तीस्थनोकहः an Upapada Tat.; that which impedes the motion of a carriage, hence a tree. The direct mention of गन्ध is not very poetical. See note on I. 38. अनातपत्रं—आतपात् त्रायते इति आतपत्रं; fr. वै+क (अ); अविद्यमानमातपत्रं यस्य तम्. आतपक्षान्तमनातपत्रम्—These two epithets show how much the king was in need of some refreshing agencies, while the third आचार० supplies the reason why he was served even by the wind (the purifying element; mark the significance of पवन). See Sanj. आचारपूतम्—Pure by his conduct, which was in strict accordance with scriptural rules and established custom.

S'1. 14. विशेषा—See Sanj.; also विगतः शेषोऽस्याः that which is complete, perfect. फलेति—फलानि च पुष्पाणि च फलपृष्ठं Sam. Dv. तस्य वृद्धिः । With the description here compare that of the hermitage of Vis'wāmitra: क्षुद्रान्न जश्चुर्हरिणान्मृगेन्द्रा विशेषसे पक्षिगणैः समन्तात् । नंनम्यमानाः फलदि-

तस्येव चकाशिरे तत्र लता विलोलः ॥ Bhaṭṭi. II. 25. गोप्तरि—He was the protector of all; and he proved to be so here also; for the trees and creepers were protected from fire and the weaker animals from the stronger ones, and the unusual growth of fruits and flowers kept the foresters out of want.

S'1. 15. दिग्नन्तराणि—i. e. all the space between the quarters traversed by the sun and the cow respectively. The sun's purifying power is well known. The cow being a celestial being had also such power; cf. खुरन्यासपवित्रपांतुं *supra* II. 2. निलयाय—Dat. or the Acc. by गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेटायामनध्वनि (Pāṇ. II. 3. 12) when a root having the sense of motion implies effort on the part of the agent, its कर्म, if it does not mean a road, takes the Acc. or the Dat. But in मनसा हरिं वजति where there is no effort implied or in अध्वानं गच्छति the Acc. is imperative. पलव &c.—ताप्नो गुणोऽस्या अस्तीति ताप्ना। the मतुप् affix is dropped by the Vārt. गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिटः | now see Sanj.; cf. पलवस्त्रिगधपाटला I. 38. च—here means *also, as well*, and not *and*; hence the verb is in the sing.

S'1. 16. देवता &c.—This applies to both धेनु and अद्वा; in one case अर्थ means पर्योजन or purpose, in the other, विषय or province. अन्वकू—अनु अश्वति गच्छतीति an *ind.* or अव्यय used in the sense of अनुसरन्. [This line is important inasmuch as it settles the meaning of the ambiguous words of Amar. quoted by Malli. Had अन्वकू not been an अव्यय we should have expected here अन्वद् instead of अन्वकू and तस्याः instead of ताम्। See Pāṇ. II. 3. 65; 3. 69; 4. 82]. मध्यम—मध्ये भवः मध्यमः। The earth is called मध्यमलोक as it stands midway between the heaven above and the nether regions below.

सतां मतेन—(a) esteemed by; (b) approved of or practised by. For construction see Sanj. मतिकुद्धि &c. अद्वा—अद् is a prep. meaning ‘faith’. It gets the उपसर्गसंज्ञा by the Vārt. ‘अच्छब्दस्योपसंख्यानम्’ Cf. श्रद्धमै धत्ते Rig. II. 22. ५. विधि—is properly a scriptural injunction; it secondarily means ‘the performance of a religious rite in obedience to such an injunction’. The simile here is very significant. It first suggests that Dilipa had implicit faith in the cow and so he minutely followed out the details of worship as enjoined by Vasishṭha; and secondly that as such faith when accompanied by such practice is sure to be rewarded with its proper fruit, the king was sure to be blessed with the fulfilment of his desire soon.

S'1. 17. आवास &c—आवासाय वृक्षाः। सह सुपेति समासः। आवासस्य वृक्षाः वा; see Sanj. इयामायमानानि—Malli. supposes that the epithets पलवला-

तीर्ण &c. are intended to describe how the forest was becoming dark all over; and he is perfectly happy in this. When the king began to return, it was just the approach of evening. The light of the sun was a little dimmed, but the shades of night had not yet begun to close upon the forest; but within the forest the gloom caused by the approach of the eve and the spreading branches of the trees was deepened by the dark-skinned boars that now left the puddles and were spreading in all directions, by the expanded plumages of the peacocks that were now winging their way to their roosting trees, and by the agitated glances of the antelopes that were now gathering on the grass plots. In connexion with the last, cf. तत्पार्थितं जबनवजिगतेन राजा तृणमुखोद्भृतश्चेण विशीर्णपंक्ति । श्यामीचकार बनमाकुलहस्तिपातैर्वातेतिर्पत्तिष्ठलप्रकरैरिवाद्रैः ॥ *infra IX. 56.* पश्यन्—This is emphatic. Though armed with a bow, and though he had such attractive games all round, he went on only *looking* at them, without the least idea of shooting at them. How much kings, are fond of shooting at good game like the boars, the deer and the peacocks, will appear from IX. 55, 59, 67. This corroborates the statement धरुभृतोऽयस्य दयार्क्षभावम् &c. II. 11.

S'1. 18. आपीन—That which is distended on all sides; hence, an udder. प्रयत्नात्—सुप्तुपेति समासः. गृटि—A cow that calves but once, and whose milk, therefore, never fails. अवित—That which is worshipped or respected; and as things of a charming appearance only can be conceived as deserving respect or worship, it means secondarily what is charming. तपोवनाट्वनिपथम्—Malli, who expounds तपोवनादावृत्तेः पन्थाः seems to take आवृत्तिपथ in the sense of 'the way which led from and back to the penance-grove'. The cow was an unfailing source of milk and her udder was always full, unlike that of ordinary cows, which is full in the evening only; also the king's massive frame had nothing particular added to it in the evening; so that there is no reason why we should not suppose that the way was graced as the cow and the king walked from and back to the penance-grove in the morning and evening. But if it be insisted upon that आवृत्ति must mean 'return' (see next s'loka) then dissolve तपोवन आवृत्तिः । सह सुपेति समासः । तस्याः पन्थः the way back to the penance forest. S. P. Pandit and Mr. Nandargikar following him, both seem not to have grasped the correct meaning of Malli, and hence their difficulty to give तपोवन a meaning.

S'1. 19. अनुयायिनम्—अनुयाने वनस्य तम् । वनिता—a woman is not a वनिता unless she has excessive love for her husband. Cf. Amar. :

‘वनिता जनितात्यन्तातुरागाया च योषिति’। वनान्तात्—from the skirt of the forest. This may also be construed with पूर्णे. Sudakshinā stood intently looking at her husband at the border of the penance-grove whither she had gone to receive the cow in the evening, following the precept of the saint ‘सायं प्रत्युद्रवजेदीप्.’ Notice the use of ति with नयन or कर्ण to look at or listen to intently; cf. further on II. 79, III. 17, XI. 36 &c.

S'1. 20. पार्थिव and धर्मपत्नी—For derivation see Sanj. दिनक्षणा &c.—क्षपयति चेष्टामिति क्षणा। The simile is appropriate here in point of time. The poet compares here the bright splendour of the king to the brightness of the day, the soft beauty of the queen to the moonlit night, and the tawny colour of the cow to the rosy appearance of the twilight. The cow has already been compared to सन्ध्या at I. 82. See ft.—note.

S'1. 21. प्रदक्षिणाकृत्य—प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम्। अपदक्षिणं प्रदक्षिणं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य Gati Samāsa. This seems to be irregular. प्रदक्षिणं being a word of the फट्टु class cannot enter into a compound with other words. प्रयस्त्वनीम्—Here the affix विन् is used प्राशस्त्य i.e. to indicate goodness both as regards quantity and quality. साक्षतपात्रहस्ता—अक्षतानां अक्षतायुक्तं वा पात्रमक्षतपात्रं तेन सह वर्तते इति साक्षतपात्राः now see Sanj. The comp. may also be expounded as अक्षतैः सह वर्तमाने साक्षतमेवंविवरं पात्रं हस्तयोर्यस्याः। this would clearly indicate the presence of अक्षता in the vessel; but Malli. prefers the other way as the compound, in this latter case, will be हस्तसाक्षतपात्रा by the rule ‘सप्तमीविशेषणे बहुवीहौ’ an attributive and a noun in the Loc. should be placed first in a Bah. Comp. अक्षता—न क्षतं येषां ते lit. those that are not injured or bruised; whole grains of unhusked and well cleansed rice, which are offered after being washed and sometimes mixed with red powder, to images and other objects of worship.

The word does not mean *fried rice* generally, nor *barley*, both of which senses are give in the St. Petersburg Dict.; nor is the word understood in these senses at least in India at present. The word is always *mas.* and *pl.*

शुद्धान्तरं द्वारम्—The expansive horns of the cow looking like pillars and bending towards each other at the top looked very much like an arched gateway and easily suggested the idea of a door.

S'1. 22. वत्सोत्सुका—वदति स्त्रेहसामर्थ्यमिति वत्सः। fr. वद् + स Un. III. 62. वत्से उत्सुका वत्सोत्सुका। सपर्य—der. from सप् a word of the कण्ठूत्रादि class-meaning worship, and the affix. यक्; सपर्य + अ; स्त्रियां भावे सपर्या। उपपञ्चेषु

युक्तेषु Mall. Cf. *supra* II. 16. तद्विधानां प्रसादिच्छानि—The Comp. is to be defended like देवदत्तस्य गुरुकृलम् । पुरःफलानि—पुरः फलं येषाम् । which have their reward before them, i. e. at hand. Bah. Comp. by the Vārt. अव्ययानां बहुवीर्हवेक्ष्यः; e. g. उच्चेर्मुखः &c.

S'1. 23. सदारस्य—The der. of दार is very amusing. दारयन्ति पर्ति प्रातृभ्य इति दाराः। A wife is called दाराः because she *estranges* her husband from his brothers. एव—is better construed with दोऽधीं and not with युनः as Mr. S. P. Pandit does. शोग्रीमिव भेजे—attended upon the cow; did not attend to anything else. The use of the word दोऽधी suggests that she might milk the king's desire. भुजोच्छन्नरिपुः—see below, notes to s'1. 25.

S'1. 24. गोपा—This keeps up the idea suggested by भुजोच्छन्नरिपुः। Also see note to s'1. 25. गृहिणीसहायः—a Bah. both logically and grammatically. क्रमेण—Here the Inst. is हेतौ, क्रम being the cause of the succession of the actions. Here क्रमेण indicates the succession of the actions of the cow herself, and अनु shows the king's following them so that there is no tautology. See Sanj. अनु—is a कर्मप्रवचनीय and governs the acc. by अनुरूपेण i. e. when अनु denotes a sign (an attendant circumstance &c.), it has the force of 'after, in consequence of' &c. He slept *after*, i. e., slept because she had slept. उदत्तिष्ठत्—awoke and rose up. Here the idea of rising up must also be included; otherwise we shall get the form उदत्तिष्ठत instead of उदत्तिष्ठत् as स्था when preceded by उत् takes the Ātm. if it does not mean an upward action (उदोनुर्धकमेण Pāṇ. I. 3. 24.).

S1. 25. धारयतः—practising with ease. To defend the Par. the idea of ease must be included. A Causal verb takes the Ā'tm. when the action benefits the agent. Here the वतधारण is for Dilipa's benefit and so we should expect the Ā'tm. But by the rule 'इङ्घायेः शत्रुच्छिरणि' Pāṇ. III. 2. 130, (on which Nāgेशबहात्ता remarks, 'अङ्गच्छिरणीत्यनायासेन कियानिवर्तके,') the roots इ and श् can take शत् (अत्) when they imply absence of difficulty in the agent. See Gr. § 667 (d). Cf. धारयन्मस्करितम् Bhaṭti. V. 63. महिष्या—महिषः derived fr. मह् to worship, to honour (महते पूजयते इति) with the aff. इष (िष्ट) and means a crowned king, and महिषी the queen coronated with him. त्रिगुणानि—गुण properly means a string, then that part of a string which forms its fold when doubled; hence त्रिगुण means having three folds, threefold.

In s'lokas 23-25 the poet has used the four epithets (1) भुजोच्छन्नरिपुः; (2) गोपा; (3) महीयकीर्तिः; and दीनोद्धरणोचितस्य; and they

have their peculiar significance here. For the poet is now about to describe an event which will call into requisition and tax to their utmost these respective attributes of the king. A शत्रु of Nandinî will presently appear whom the गोपा will try to destroy (उच्छिद्) with the power of his arm (भुज); but failing to do this the king will set a higher value upon his fame (कीर्ति) than upon his body and will finally achieve the उद्धरण of the cow in distress (दीना).

S'1. 26. अन्येयुः—अन्यस्मिन्नहनि. On the next, i. e. the 22nd day; एयुः is substituted for अहन् by Pán. V. 3. 22. जिज्ञासमाना—Pre. p. of the desid. of ज्ञा, ‘wishing to know.’ गङ्गा &c.—This may also be explained as अन्ते प्रान्ते विरुद्धानि शृणाणि यस्य तदन्तविरुद्धशृण्यम्। गङ्गाप्रपतेनान्तविरुद्धशृण्यं गङ्गां near which tender grass had grown owing to the fall of the Ganges. This epithet is intended to show that the act of the cow looked quite natural and aroused not the least suspicion in the mind of the king.

S'1. 27. दुष्प्रधर्षा—दुःखेन प्रधृष्यत इति। अपि expresses a hyperbole. She was unassailable even mentally. हिंसैः—The word दुष्प्रधर्षा is formed from दुष् + प्र + धृष् + the affix खर्; so the Gen. हिंसाणां cannot be used owing to the prohibition ‘न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतुनाम्’—but not in connexion with the affixes ल, उ, उक, an अव्यय, a खलर्थ affix and the affixes निष्ठा (त of the p. p.) and तुन्. सिहः—from हिंस् to kill, the consonants being interchanged; see ft.—note. किल—According to Malli. this is used here अलीके i. e. showing that this was a fiction; ‘as it appeared’.

S'1. 28. आर्तिसायुः—Kind or doing good to the distressed. रात्मिभिवत् &c.—The idea is that the cry of distress of the cow drew back the glance of the king with that suddenness and certainty with which one pulls away a thing by catching it in a noose of ropes. For the Loc. see ft.—note. Châr. who remarks ‘यथा प्रग्रहैः कश्चित् पुरुषो घोटकाद्यन्यतो यान्तमाकृत्य निवारयति तथा गोकन्दिनं राज्ञो दृष्टिं निवारितवदिति भावः’ seems to take इव as a sign of उपमा; but in this case there is nothing in the sight corresponding to reins by which to catch it. रश्मि is derived fr. अश् 5 cl. ऐति with the affix मि; अश्वुते अनेन वा। The अ is changed to र by अश्वोते रश्व, Unâdi IV. 46. नगेन्द्रसन्काम्—न गच्छन्तीति नगः or अगः। Nañ.—Tat. नगानं or नगेषु इन्द्रः or नग इन्द्र इव। See द्विपेन्द्र II. 7. Himâlaya was the actual crowned king of mountains. Kum. I. 17.

S'1. 29. तस्थिवांसम्—form used in the Veda, formed fr. स्था + कसु (कस्). See Sid.—Kau. on Pán. III. 2. 107. ‘तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे’ इत्यादि

छान्दसा अपि भावायां भवन्ति । Manoramā. धनुर्धरः—Gen. Tat. Comp.; this implies that he had a bow ready in his hand for use and was thus able to punish the offender. केसरिणम्—This word is used here in preference to other words for a lion with the intention that the lion with the mane should better resemble the *loddhra* tree with the flowers. केसरिपदेन प्रकुलत्वारसाम्यम् Chār. and Din. अभिष्यका—seems to be used here merely in the sense of an upland. धनुमदयम्—is added to complete the resemblance with the cow who is described as पल्लवरागताम् । See also ft.-note. लोप्रद्रुमम्—द्रुम is derived as follows; द्रवति ऊर्ध्वं गच्छतीति द्रुः a tree and by the maxim ‘समुदाये वृत्ताः शशां अवयवेष्वपि वर्तन्ते’ it secondarily means a branch; द्रवोस्य सन्तीति द्रुमः (द्रु+म) by the rule शुद्धयां मः Pāṇ. V. 2. 108. सानुमतः—सानु ‘a peak or a level plot of ground on a mountain’ + मत्.

S'1. 30. मृगेन्द्रगामी—Who walked (habitually) with the majesty or fearlessness of a lion (under such circumstances). Prof. Ray thinks that the rapidity with which the King turned caused his movement to resemble that of the lion and takes the इन् (गिनि) कर्तरि उपमाने. But the poet does not seem to use the epithet with reference to the present act of the King. Again the poet does not describe a lion as turning round rapidly when disturbed, but only calmly; cf. *infra*. IV. 72. The epithet is meant to imply that he faced the lion like a lion. वधाय—the Dat. by ‘तुमर्थाच्च भाववचनात्’ Pāṇ. II. 3. 15. Gr. § 828 (a). ‘वध्यस्य’—The epithets शरण्य and जाताभिषङ्ग explain why the lion deserved death. जाताभिषङ्गः—who felt himself insulted. The King was the protector of the distressed and yet in his very presence the lion ventured to attack the cow, the same on whom he had rested his hopes of issue, and thus gravely insulted the king, forfeiting his life thereby. अभिषङ्ग lit. that which sticks to the heart, and is not easily discarded; hence an insult that is keenly felt. निषङ्गात्—नितरां सज्जन्त्यस्मिन् शरा इति । प्रतपोद्धृतारिः—see Malli. This indicates power in the king to punish the offender. If प्रसम be taken to mean ‘an act done without giving thought to it,’ ‘unhesitatingly’ (प्रगता सभा विचारो यस्मात्), then this will mean ‘who readily uprooted his foes.’

S'1. 31. वामेतरः—The use of the word here seems to be intentional, a pun being intended on the word वाम which means left as well as perverse, inimical. The right hand got stuck and refused to strike because it was also intuitively friendly (the lion being unreal). प्रहर्तुः—of him who was about to strike. The Pre. used

in the sense of immediate futurity. ऋक्ष्यन्ते—Ancient warriors used to furnish the hafts of their arrows with heron's feathers to regulate their motion. सक्ताङ्गुलिः—this goes with पुंखे; the hand remained stuck to the haft of the arrow; but then the two words should have been compounded ऋंखसक्ताङ्गुलिः; since they are not, it is a case of सपेक्षत्वेषि गमकत्वात्समाप्तः. Some propose the construction करः सक्ताङ्गुलिः सन् सायकपुंखे एव अवतस्थे. But in this case the आकांक्षा of सक्त still remains :—where was it stuck? चिन्नार्पित &c.—Here आरम्भ means an action (किया); cf. I. 15; Megh. I. 55. The hand of Dilipa, involuntarily stuck to the root of the arrow, looked like a painted hand in the act of drawing out an arrow. अवतस्थे—स्था is A'tm. when preceded by सम्, अव, प and वि (समवप्रविभ्यः स्थः Pāṇ. I. 3. 23).

S'1. 32. अव्यर्णम्—P. p. p. of अदृ with अभि; the other form is अव्यदित (distressed). Malli. takes it as an indec. (अव्यय); it may be taken as an adj. meaning 'standing near,' qualifying आगस्तुतं. आगस्तुत—आगः कृतवानित्यागस्तुतः; सहसा एति इति आगः crime, sin, fr. इ to go and the Uṇādi aff. अस्. स्वतेजोभिः—तेजस् is that inborn spirit or sense of self-respect which does not allow one to put up with an insult at any cost; see ft.-note. भोगिन्—भोग the hood (or, body) of a serpent, +इन् 'one having.' मन्त्रौषधि &c.—It is a well-known fact, at least in India, that the cobra is reduced to a helpless condition, being made a prisoner within a charmed circle, by serpent-charmers by means of spells and the roots of herbs. Cf. तवाभिधा-नाद्यथते नताननः उदुःसहान्मन्त्रपदादिवोरगः। Kir. I. 24.

S'1. 33. आर्यगृह्य—a partisan of the good, i. e. one who always stands by the good, (such as Vasishtha's cow in the present instance). See Sanj. and ft.-note. Cf. अर्जुनगृह्य. मनुर्वंशकेतुम्—केतु is properly a flag, and since a flag prominently attracts attention and is the most important factor in an army, it means 'the most prominent or chief thing in a class.'

विस्माययन्—Pre. p. of the Cau. of स्मि. On the reading विस्मापयन् Malli. remarks as follows:—With the reading विस्मापयन् we have only the प coming in; but this may be questioned. For when we change स्मि to स्मा by the rule नित्यं स्मयते:, Pāṇ. VI. 1. 57, the wonder is understood to be due to the हेतु (causative agent) and not to a करण or instrument. But by the rule 'मीस्मयेहेतुभये' Pāṇ. I. 3. 68, we must have the A'tm. and the reading becomes विस्मापयमानः। Therefore, taking मनुष्यवाङ् as the करण of the विस्मय we get विस्माययन्. See Sanj. and ft.-notes. Bhattoji Dikshita also thinks that विस्माययन् is the poet's

reading. He, however, finds out a defence for the reading विस्मापयन्—‘यदा मतुष्यवाक् प्रयोज्यकर्ती विस्मापयते । तया सिंहो विस्मापयन्निति पृथनाणी’ (i. e. taking the can. of विस्मापयते) शतेति व्याख्येयम् ।’ Sid.-Kau. on Pāṇ. VI. 1. 57. सिंहोहस्तवम्—This epithet is used to show that Dilīpa was not at all unnerved in his helpless condition. The epithets आर्यशृङ्ग &c. show why the celestial lion condescended to speak to the mortal king.

S'1. 34. महीपाल—महीं पालयतीति, यदा पालयतीति पालः, महाः पालोः महीपालः । अमेण—on the Instr. here Malli. observes—Here अम् is the करण of the साधनक्रिया which is understood, and therefore takes तृतीया. For it is remarked in Nyāsoddyota—a क्रिया which is understood, implies instrumentality just as well as one actually mentioned; so अमेण अलं is equivalent to श्रमेण साध्यं नास्ति; साध्याभावात् अमो न कर्तव्यः—you are not to make an effort, for you cannot achieve your object. रंहः—*neu.* velocity, force. मूर्द्धत्तिः—prevails or has power against. Cf. VI. 9; IX. 79; XII. 57; also VIII. 89.

S'1. 35. कैलास—a mountain in the vicinity of Himālaya, formed of crystals, the site of Kubera's capital and the favourite abode of S'iva. Cf. Meg. II. 52; उत्तरतः कैलासो हिमवानिगरिधनुभ्माश्च । Br.—Sam. अलकां समया चैष कैलासः शंकरालयः । Kās'. K. XIII. For its description see H. V. 217. वृषम्—वर्षति फलमिति वृषः । अष्टमूर्तेः—For the eight forms of S'iva see Sanj. and the invocatory stanzas of the Sâk. and Mâl. Here by referring to the pre-eminence of S'iva, the lion indirectly suggests his own greatness, as the follower of such a mighty master. निकुम्भमित्रम्—It is not clear whether this Nikumbha is one of celestial beings (गण) attending on S'iva, or Pârvatî's lion, as Vallabha has it. This latter, however, is probable as कुम्भोदर is a lion.

S'1. 36. पश्यसि—‘इति काङ्क्षः’—By this Malli. means that the word पश्यसि ought to be uttered in such a tone as to emphasize it. Cf. S.-D. quoted in the com. पुत्रीकृतः—न पुत्रोऽपुत्रः । अपुत्रः पुत्रः कृतः । वृषभध्वजः—ध्वज means a standard; and since it is the marks on and the shape of a flag that distinguish one king from another, it means a distinguishing mark; hence वृषभध्वज means the God who has the bull for his distinguishing mark; S'iva; cf. मकरध्वज, धूमध्वज, मीनकेतन &c.

हेमकुम्भ &c.—The remark on this in the Sanj. ‘स्कन्धपक्षे हेमकुम्भ इव स्तनः’ seems to be an interpolation. For in that case the Comp. will be स्तनहेमकुम्भ and not हेमकुम्भ &c. For by the rule ‘उपमितं व्याप्रादिभिः’—Pāṇ. II. 1. 56, the उपमित ought to precede. It is also not

necessary to take it with स्कन्द. स्कन्दस्य &c.—This is used to show that the *devadaru* tree was in every way Gaurī's child, like Skanda. Mark the play on the word पयू in this respect, which means water as well as milk. The Mah.-Bhár. thus accounts for the name 'Skanda':—‘स्कन्दत्वात्स्कन्दता प्राप्तो गुहावासाद्गृहोऽभवत्’ इति ।

S'l. 37. वन्यः—वने भवः । अथ—आनन्दर्थे ‘then;’ this implies that what preceded was the cause of what followed. सेनान्यम्—Skanda was called सेनानी because, just as he was born, he was appointed the general of the divine army that was to march against Tāraka. See Kum. III. 15. आलीढम्—licked from all sides; hence, wounded. Cf. अच्छज्जालावलीढ &c. Veni. III. 7. असुरात्मैः—असुर is variously derived:—(1) न सुरा असुराः, Nañ Tat., the नञ् indicating विरोध. (2) According to the Rāmā. those who partook of the heavenly drink (सुरा, otherwise called अमृत) were called ‘सुराः’ while those who obtained no share of it were designated ‘असुराः’ । ‘सुरापरिश्राद्वेवा: सुरा इत्यभिविशुताः । अप्रतिप्रहणात्तस्या इतेयाश्चासुरात्मतथा ॥’ (3) The Nirukta derives the word thus—अस्ताः प्रच्याविता द्वैः स्थानेभ्यः । असुरताः स्थानेषु न सुटुरताः स्थानेषु चपला इत्यर्थः । or असुः प्राणस्तेन तद्वन्ता भवन्ति । रो मत्वर्थे । सोः (प्रशस्तादात्मनः प्रदेशात्) देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वम्, असौरसुरानसृजत तद्सुराणामसुरत्वम् ।

In the oldest parts of the Rigveda, the term *Asura* is used in the sense of ‘a god’ or ‘divine’; (lit. one full of spirit, life, or created from the breath of Prajāpati; see Nir. quoted above); and is several times applied to Indra, Varuṇa and Agni; and sometimes it is used even for the Supreme Spirit. Now after the Persians, who had borrowed from their neighbours, the Hindu Aryans, the term *Asura* to designate their Supreme Deity (Ahura), quarrelled with the Hindus, they called their *devas* devils and the latter in retaliation said ‘Your Ahura (asura) is a demon.’ Thus the word *asura* which had so long signified ‘a god,’ came to signify ‘a demon’ with the Aryans; and their fertile genius easily led them to coin a word ‘*sura*’ for ‘a god,’ from the very term *asura* (which now meant ‘not a god’) by eliminating अ from it, as if it were a negative particle. Cf. सित derived from असित meaning ‘black’ which was an original word and not a compound of अ and सित ।

S'l. 38. वनद्विपानाम्—वनभवा द्विपाः, वनद्विपाः, a Comp. of the शाकपाठ्यित्वादि class. त्रासार्थम्—is a Nitya Samāsa and as such has no विश्रहवाक्य. कुक्षि—properly means ‘a cavity,’ ‘a hollow’; hence, here, a cavern. शूलभृता—The reference to शूल is probably intended to strike terror into the heart of the king who was going to meddle in the matter. अङ्गागत &c.—here वृत्ति means food; cf. supra :88. This implies

that S'iva had so ordained it that the lion should get animals supplied to him for his subsistence, without his having to go in search of them. See next S'l. and 44.

S'l. 39. तृप्त्ये—See A. G. § 67. Valla takes अलं with शुधितःय and उपस्थिता as the predi.; see ft.—note. प्रदिष्टकाला—This implies that the king ought not to attempt her rescue. शोणितपारणा—by the mention of शोणित the lion seems to keep out of sight the गोत्व of नन्दिनी. पारणा is a dinner, generally a sumptuous one, at the end (on the second day) of a fast; e. g. on the 12th day of each half of a lunar month. Cf. पारणं पावनं चुंसां सर्वपापमणारुनम् । उपवासाङ्गभूतं च फलदं शुद्धिकारणम् ॥ Bra. V. P. सुरद्विषः—of Rāhu, who is popularly supposed to devour the moon at an eclipse. राहु and केतु are properly the names given in Hindu astronomy to the points of intersection of the ecliptic and the moon's orbit, i. e. the nodes, or rather to the shadows of the earth and the moon respectively. For the Pauranic account of Rāhu, see Apte's Dic. चान्द्रमसी सुषेष—This shows that the lion was to get his meals at stated times, just as the enemy of the gods gets them. There is an allusion here to the extraction of nectar from the milky ocean and Rāhu's betrayal by the sun and the moon. See note to Kād. Intro. S'l. 7. On this S'l. Prof. Ray remarks:—

“ This Sloka shows good knowledge of astronomy on the part of the poet. This will be obvious if we examine the simile. Here the lion constantly watching the देवदान without moving from his place, is compared to सुरद्विष i. e. राहु, which we have seen is the name given to the nodes of the path of the moon. Hence the poet implies that राहु is fixed, and does not hunt after the moon to devour her. Indeed this is evident from the epithets प्रदिष्टकाला and उपस्थिता. The cow had her time to become a meal of the lion ordained beforehand, and she appeared at the appointed hour, just as the moon has her time, and appears before राहु accordingly. There is a limited area (अङ्ग) within which the animal must be, in order to be seized upon by the lion, just as there is a limit, on both sides near the node, within which the moon must be for the eclipse to be possible. This is the astronomical theory of eclipse (ग्रहण). The cow was copper-coloured (पञ्चरागताम्रा) and the moon also becomes copper-coloured after entering the penumbra, just before actual eclipse takes place.”

S'1. 40. स त्वम्—‘that you’ i.e. who are made powerless by S'iva. This is the reason why he should not be ashamed of his inability to save the cow. रक्षयम्—यस्य रक्षा कर्तव्या तत् that which ought to be protected, being committed to one's care; object of protection.

S'1. 41. प्रगल्भम्—intelligent, full of sense; and not ‘proud’ as some take it. Cf. ‘प्रगल्भः प्रतिमान्विते’ Amar.; ‘प्रगल्भवाक्’ Kum. V. 30. पुरुषाधिराज—अधिराज is a Prádi Samása. सृगाधिराजस्य—The word अधिराज though used for alliteration further shows that there was a sort of equality between the two. प्रत्याहतास्त्रः—प्रत्याहत is what is struck back or repelled by being hit, as a missile by an enemy's missile, or some other force operating upon it. Hence, here, what is rendered futile and useless (although not actually struck back). गिरिशः—Svâmi derives it as गिरौ शेते इति ! This is a Vaidic form. In ordinary language the form will be गिरिशयः by ‘अधिकरणे शेतः’ Pán. III. 2. 15. Bhaṭṭoji Dikshita includes गिरि under the लोमादि class and consequently it may take the possessive affix श; so we may explain गिरिराश्रयत्वेनास्यास्तीति गिरिशः. Chár. also derives it in this way.

S'1. 42. तत्पूर्वभङ्गे—‘of which that was the first failure or repulse.’ भङ्ग does not necessarily mean ‘defeat,’ but has often the sense of ‘a mere failure in doing a thing.’ Some read सङ्ग (which is found in some MS. copies of Malli.'s com. also) but it is difficult to see how सङ्ग means a ‘hindrance’ here. The Sans. Dictionaries, Vâch. included, do not give this meaning to सङ्ग. True that this sense of the word is given in Apte's Dic. But there it is probably based on the variant here and on III. 63, where the word has this meaning by लक्षणा. वितथप्रयत्नः—विगतं तथा सत्यं यस्मादिति वितथमनुतम्. Cf. Amar. ‘वितथं त्वनुतं वचः’ ! And since words which have no truth in them often fail to bear their fruit, the word has the secondary sense of ‘what is fruitless.’ जडीकृतः—अजडो जडः कृतः :

त्र्यम्बकवीक्षणेन—त्र्यम्बक is a name of S'iva. Kâli. sometimes uses the Vaidic form त्रियम्बक. See Kum. III. 44. The word is variously derived : see Sanj. and ft.-note; तिस्रोऽम्बा अस्य having three mothers. Cf. Kâli. P.—देवस्तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः। अतस्त्र्यम्बकनामासौ देवलोके च गीयते ॥ In the Veda the term is applied to the father of the three deities, Brahmâ, Vishnu and S'iva. त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां पितरं यजामहे &c. Sây. on Rig. VII. 29. 12.

The allusion here refers to the story given in the Mah.-Bhâr. See ft.-note. Once upon a time the gods being harassed by the demons, secure within their three cities, applied to Mahâdeva for deliverance, who, in

compliance with their request, began to burn the three cities of the demons. To witness the scene of destruction there came the goddess Durgâ, bearing in her arms a child of wondrous effulgence. Indra, getting jealous of the child, raised his thunderbolt for its destruction, when strangely enough, the arm of Indra became motionless, being paralysed by the glance of the child. In this plight Indra saw Brahmâ, who told him to propitiate the child, which was no other than S'îva himself, who had assumed that form to please Durgâ. Thereupon Indra, accompanied by all the gods, went to the child and propitiated it with prayers and had his arm released from the paralysis.

S'l. 43. कामम्—an *indecl.* meaning an ‘assent given with reluctance.’ ‘अकामानुमतौ कामम्’ Amar.; granted that, admitting for the sake of argument that. अन्तर्गतम्—Acc. Tat. Comp. हि is used here हेतौ; because; for this reason. भवान्वेद—And so you will see that I do not mean to overreach or mislead you. वेद pres. 3rd per. sing. of विद्, optional form, वेति being the other. अतः &c.—What the king means is that now, powerless as he was, any proposal that he might make to the lion would simply seem ridiculous to him after he had expressed his desire to eat up the cow. But since the lion knew the inward thoughts of men, he (the king) could freely speak them out. See, however, Sanj.

S'l. 44. स्थावरजः—See ft.-note. स्थावर fr. स्था+वर means ‘what always remains fixed by habit.’ जड़म् means the opposite of this; that which is constantly in motion. The यड् (y of the Frequentative) here must be taken as वृशार्थे i. e. denoting frequency of action. सर्ग &c.—Here S'îva is identified with the Supreme Brahman, though the part usually assigned to him is the last of the three mentioned here, viz. the destruction of the world. अहिताम्रः—This epithet is used to show that Vasishtha is constantly in need of offerings supplied by the cow, and consequently he cannot afford to lose the cow. See Sanj. On the other hand the order of S'îva is inviolable. So the king finds himself in a dilemma. The solution of the difficulty is proposed in the next s'l.

S'l. 45. स त्वम्—See Sanj., and s'l. 40 above; you who are such, i.e. ordered by S'îva to feed upon the animals coming within your reach. शरीर—lit. that which is subject to decay; शीर्यते इति from शृ+ईर्य. उना. प्रसीद—What the king means is this: since the cow and he entered the cave together it was left to the option of the lion to make his meal either upon the cow or on himself. In either case his act would be within the meaning of S'îva's command. So he

should be pleased to release the cow and seize him, instead. दिनावसान &c.—Here the word बाल is used to excite pity in the lion; since the calf would be helpless if its mother were not to return in the evening. According to Châr. the loss of the cow would also mean the destruction of the calf (and so the lion would incur the sin of killing the calf for nothing).

S1. 46. अन्धकारं शकलानि कुर्वन्—A very pregnant construction. शकलानि being the विधेय of अन्धकार is not required to be necessarily in the sing. This is more forcible than शकलीकुर्वन्. The meaning is this:—Each cave of the mountain was enveloped in a mass of darkness. Now the rays of the lion's teeth, as they shot forth, dispelled the darkness from the places where they fell and thus split up the mass in each cave into a number of pieces, as it were. दंष्ट्रा—दश्यते अनया इति; fr. दंश् and the aff. दृ (द्रन् करणे). विहस्य—The lion laughed at the absurd proposal of the king. अर्थपतिम्—This epithet is very appropriate here. The king was the master of अर्थ or sense, i. e. a speech full of sense; and we shall see him finally succeeding in persuading the lion to accept his proposal.

S1. 47. एकातपन्नम् &c.—Now the lion points out the advantages which the king is about to forego. For आतपन्न, see *supra* II. 13. An imperial king alone could wear a white silken umbrella; see *infra* III. 16. वयः—वयत इति fr. वी to go. अन्पस्य हेतोः—When the word हेतु is actually mentioned, the Genitive ought to be used instead of the usual Abl. or Inst.; see Samj. However, by the Vârt. 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनात्' a pronoun takes all cases, and words other than a pronoun take all except the Nom. and the Acc. when used with the words निमित्त, कारण, हेतु &c.; so अल्पेन हेतुना, अल्पाय हेतवे, अल्पात् हेतोः are also correct.

S1. 48. चेत्—'If', 'on the other hand'. 'पक्षान्तरे चेद्यदि च' Amar. This shows a shifting of the point from which the question is viewed. स्वस्तिमती—happy by being saved. स्वस्ति is often found used like a substantive in the Veda. उपप्लवेभ्यः—उपप्लव der. fr. उप+प्लु+अप्; lit. that which passes over, and since nothing which passes over a man is felt more heavily than a calamity, it means 'a calamity or misfortune.' So the root उप्लु means to cause affliction or calamity.

Cf. X. 5; Kum. II. 32. प्रजाः—The pl. is used for the sake of contrast. Dying you save a single cow; but living you save numerous individuals. पितेव—The word पितृ is derived by some fr. पी to protect and the Unā. affix वृ (डितृच्); by others irregularly fr. पी

and तु (तृत्); lit. one who protects. Here the literal sense is meant to be prominent. The lion points out that it is emphatically the duty of the king to protect his subjects, not so much to save the cow.

S'l. 49. अपराधचण्डात्—अपराधे अपराधाद्वा चण्डात्। विभेषि—see Sanj. If on the other hand you fear, then your fear is out of place; for &c. शक्यः &c.—This is pass.; the active cons. will be भवानस्य मन्युं विनेतुं शम्नुयात्. As the idea of मन्यु is intended to be prominent here, the pass con. is used. See Apte's G. §§ 178-9. कृशानुः—कृश्यति तनूकरोति इति; fr. कृश्+आनु (कृ). प्रतिमात्—see Malli.; or प्रतिमाति imitates इति प्रतिमः fr. मा + क (अ); कृशानोः प्रतिमः कृशा०. कोटिशः—Here the affix शम् shows repetition वीप्सायां. 'A Kotि at a time, in Kotis.'

S'l. 50. कल्याणपरम्पराणां—the word परम्परा appears to be formed from पर repeated, and Wilson indeed derives it as such. But it seems to be wrong. According to Bhattoji Dikshita this word has no derivation (परम्पराशब्दस्त्वयुत्पन्नं शब्दान्तरं स्थीलिङ्गम्). ऊर्जस्वल—ऊर्जस् takes वल and also विन्; so ऊर्जस्वि also. महीतलं &c.—Exound महीतलस्पर्शनं प्रमाणमस्यासौ महीतलस्पर्शनमात्रो भेदः । तेन भिन्नम् । We must not say महीतलस्पर्शनमेव महीतलस्पर्शनमात्रम्; for in that case the Comp. becomes one of the मयूरध्येयसकादि class, and further compounding is precluded. कर्त्तुं—p. p. p. of कर्त् 4. 5 P. to prosper, to flourish; see V. 40. राज्यम्—राजो भावः कर्म वा ।

S'l. 51. प्रतिस्वनेन—प्रतिनिधिः स्वनः प्रतिस्वनः a Prādi. Comp. We must not dissolve it as an Upa. Comp., as we shall get प्रतिस्वान and not प्रतिस्वन as it cannot take अप्. अभाषत—भाष् is a root governing two objects, being a synonym of ब्रू. In explaining this Malli. quotes a Kārikā from the Mah.-Bhāṣ. which means:—That which is the निमित्त (cause or origin) of उपयोग (what is desired e. g. पश्यः) with respect to the roots दुह्, याच् &c. and also that for whom is intended the subject-matter of the roots ब्रू and शास्, is, unless directed otherwise by special rules, called अकीर्तिं i. e. अकथित 'what is not defined by the Sātrakāra.' In the present case, अर्थ is the subject-matter of अभाषत and is intended for क्षितिपाल; wherefore क्षितिपाल is अकथित. And by the rule 'अकथितं च' Pāṇ. I. 4. 51, क्षितिपाल is कर्म of अभाषत.

S'l. 52: मनुष्यदेवः—The king of men: मनुष्याणां देवः राजा. Cf. Amar. राजा भट्टारको देवः । or मनुष्यो देव इव. There is a pun on the word देव which means a king and also a god, intended to show the excellence of Dilipa over the lion who is only a देवानुचर. तद्ध्यासिता &c.—we may also dissolve तेनाभ्यासिता तद्ध्यासिता । तद्ध्यासिता चासौ

कातराक्षी च तया । Malli. says तेन instead of तस्य as here the कर्तृता is emphasized. See Patañjali's remarks on the the Vârt. 'नतुंसके भावे उपसंख्यानम्' । सुतराम्—from सु, an *indecl.*, meaning 'what is exceedingly proper, much' &c.; and as the excess expressed here by the Tad. affix तर belongs to दयालुता (the दयनकिया) and not to the king, we have सुतराम्. The king was fitly all the more moved.

S'1. 53. This is a reply to s'lokas 47, 48, 50. क्षतात्—from destruction, peril, &c.; see ft.-note. किल—is used here वार्तायाम् । किलशब्दस्तु वार्तायाम्—इति विश्वः. 'Such is the traditional history of the word.' त्रायते &c.—What the poet gives is the meaning and not the derivation of the term क्षत्र, for which see Sanj. उद्धमः—उद्धतमग्नं यस्य lit. whose point is raised above the general level or over the surface; hence prominently attracting attention; and finally what is renowned, noble. Cf. IV. 22, VI. 32. रूढः—On this Malli. remarks (see Sanj.):—'The word does not mean 'the Kshatriya race' by mere convention, like the word अश्वकर्ण which means 'a S'âla tree', but is योगरूढ i. e. has its etymological sense restricted to a particular class, just as the term पङ्कज means a lotus to the exclusion of every other thing growing in mud.' Cf. the word आतपत्र and the English word *parasol*. Words have three kinds of meanings—यौगिक or etymological, as पाचक &c.; रूढ or established by convention, as गो, अश्वकर्ण &c.; and योगरूढ or etymological as well as conventional, as पङ्कज. The Naiyâyikas recognize a fourth meaning, यौगिकरूढ; as उद्धिद्. See Muktâvalî on Bhâ. Par. 87. उपक्रोश—Ignominy, reproach; fr. कुश with उप and aff. घञ् (अ). मलीमस—मल एषामस्तीति मलीमसाः; fr. मल + ईमस a possessive affix; tarnished; foul. वा—used in the sense of च 'and.' Cf. Kir. quoted in the ft.-notes.

S'1. 54. This is a reply to s'1. 49. नु—is interrogative, involving some doubt or uncertainty; cf. Kir. V. 1; कथं नु—How possibly; by no means. शक्यः—शक्य is not generally used independently as here but with the *inf.*; see *infra* 56. अनुनयः—Lit. leading one after; hence propitiation, pacification of anger. It has a slightly different sense in VI. 2. सुरनेः—may also be taken as उष्ट्री and explained by the Sûtra 'तुल्यार्थरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्' । Pan. II. 3. 72; Apte^३ G. § 117. रुद्रौजसा—The name रुद्र is variously explained:—रोद्यत्य-सुरान् इति रुद्रः । Cf. the S'ruti—सो रोदीयदरोदीन्तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्। Also रोदनात्तव रुद्रेति नामधेयं भविष्यति । Kârm. P.; and रुजः 'संवर्गता यस्मात् हारयामि जगत्वये । रोदनं हन्मि यस्माच्च रुद्रस्तस्मादहं प्रिये ॥ Skan. P. प्रहृतम्—see Malli.; or त्वया अस्यां रुद्रौजसा प्रहृतं प्रहारः कृतः (न तु स्वलेने).

S'1. 55. निष्क्रय—Here means निष्क्रयदान as अर्पण is a क्रिया, the body being the ransom paid in exchange; for the meaning 'ransom' cf. *infra* XV. 55. For the meaning 'price' cf. V. 22. विहता—obstructed. The root हन् with वि is generally used to express the violation of a sacred duty. The पारणा is as much enjoined as a fast itself by the S'âstras.

S'1. 56. अपि—is used here समुच्चये indicating equal participation in the knowledge by both i. e. the king and the lion. परवान्-परः (a master) अस्त्यस्य. स्वयमक्षतेन—स्वयं is used in the sense of the Inst. and is equivalent to आत्मना (with one's body). अक्षतेन is emphatic. Want of a wound on the body indicates neglect on the part of the रक्षित् and supplies the reason why it is impossible for a servant to stand &c.

S'1. 57. किमपि—is used here पक्षान्तरे; see com.; 'if, on the other hand.' The king finding the lion averse to cruelty seeks to move him from another stand-point. किमपि may also be construed with अहिंस्यः as suggested by S. P. Pandit though not with equal propriety, and be translated as 'for some reason (best known to you, after what I have said to you)', 'owing to some indefinable cause.' एकान्तं &c.—एकमेवान्तं स्वरूपं यस्य तदेकान्तम् । 'of one form,' 'never changing,' i. e. sure to perish; or एकः अन्तः निश्चयः यस्मिन्कर्मणि; एकान्तं यथा तथा विवर्णसितुं शीलं येषां तेषु । Cf. Hit. यदि निरयमनिस्येन निर्भलं मलवाहिना । यशः कायेन लभ्येत तत्र लब्धं भवेन्तु किम् ॥; also Kir. II. 19; Ven. III. 6 last two lines; and Bhag. II. 34—संभावितस्य चारीर्तिर्मरणादतिरिच्यते । पिण्डेषु—The use of the word पिण्ड shows the extreme insignificance of the body when compared with यशस्. अनास्था—The नव् here, though compounded, is emphatic. भौतिकेषु—formed of the elements; fr. भूत + ठक् (इक). See com.

S'1. 58. आभाषणपूर्वम्—पूर्व lit. 'what precedes,' and since it is the cause that precedes the effect, it may be taken here to mean 'cause'. Good men are said to become friends very easily, even if they take seven steps together or exchange seven words in conversation. Cf. Hit. and Kum. V. 39 quoted in the ft.-note. वनान्ते—*in this tract of the forest*; or simply वने; cf. *supra* s'1. 19.

S'1. 59. गाम्—गो speech; see V. 12. Châr. seems to have read गां (धेनुं) मुक्तवते who released. सद्यः—The very moment; irregularly formed from समान + अहन् (समानेऽहनीति). पिण्ड a lump. Cf. the meaning of the same word in s'1. 57. आभिषस्य—This shows the indifference with which the king offered his body to the lion. For a different meaning, see VII. 31.

S^{l.} 60. पालयितुः प्रजानाम्—The use of this paraphrastic epithet without any reference to the king's proper name is intentional, and is very appropriate here. This shows that the king amply merited the title as was shown by his present act. उत्पद्यतः—Lit. looking upwards; hence expecting, looking for; mark how the sense of उत् is quite lost; he was अवाङ्मुखः. अवनिमत्तित्यवाक् अवाक् (neu.) सुर्वं यस्य. विद्याधर &c.—विद्यायाः of secret arts (गुटिकाअनादिकायाः) धरः विद्याधरः. The Vidyādharaś are a class of demigods. The mountain Himālaya is supposed to be their favourite haunt. They are described as wandering in the air and showering down heavenly flowers whenever they notice any act of extraordinary merit performed by mortals. See also ft.-note.

S^{l.} 61. अमृतायमानम्—Pres. p. of the denom. from अमृत; नास्ति मृतमनेनेत्यमृतम्। अमृतमिवाचरत्यमृतायते। Formed with the aff. क्यद्ग; see ft.-note. अमतः—here the affix तम् is used in the sense of the Loc. प्रक्षविणीम्—प्रकृष्टः स्रवः प्रस्रवः। a Prādi Comp. सोऽस्या अस्तीति ताम्। The flowing of milk generally takes place at the sight of the offspring. Cf. I. 84. This shows that the cow looked upon Dilīpa as her own offspring, and hence the poet says 'जननीमिव.' सिंहम्—See ft.-note p. 34. This word is used here to make the contrast more glaring. Instead of a cruel monster, the king saw before him a loving mother.

S^{l.} 62. साधो—साहोति साध्यति वा धर्मं परकार्यं वोति। साधुः—lit. one who is always devoted to his duty or to the work of another; hence this is the fittest epithet that the cow could have used after witnessing the self-sacrifice of the king. मायाम्—माया is illusion, a delusive fantom. According to some the word is derived fr. मय the originator of the magical art. उद्भाव्य—Like the inf., the absolute also can sometimes be used passively. परीक्षितः—well put to test. परीक्ष् properly means to look at a thing all round, hence to carefully examine, &c. कृषिप्रभावात्—प्रकृष्टो भावः प्रभावः Prādi Comp. अन्तकः—अन्तति वःनाति प्राणिन इति। अन्तयाति नाशयतीति वा अन्तकः। किमुत—much less. See Apte's G. § 267 (a).

S^{l.} 63. प्रीतास्मि—प्रसन्नास्मि। ते—तुभ्यम् 'with you.' The dat. by the Vārt. (see com.) 'the person for whom an action is done is also the सम्प्रदान of that action;' but this is unnecessary according to the माध्यकार as the case is covered by कर्मणा यमाभिषेति स सम्प्रदानम्—एव वरम्—Some commentators take this as one word, not with good taste, however, and explain पुत्ररूपं वरम्। न केवलानाम् &c.—See ft.-note.

S'1. 64. मानितार्पी—This epithet is used for the sake of effect. The king who always granted the wishes of suitors was now a suitor himself. स्वहस्ताजित &c.—Dilipa had earned for himself the title of 'hero' in all its aspects by the power of his arms. That he was a युद्धवीर, दानवीर and धर्मवीर is described in the first Canto. And here he proves himself to be a दयवीर also like जीमूतवाहन. सुक्षिणा-याम्—Su. being the आधार of the जन्मकिया of the child is put in the Loc. case. तनयम्—तनोति वंशमिति तनयः ।

S'1. 65. सन्तानकामाय—Upa. Tat. Comp.; see Sanj. राज्ञे—The Dat. by the rule प्रत्याह्रया शुक्लः पूर्वस्य कर्ता । In the case of शु with प्रति or आ meaning to 'promise,' the person to whom some thing is promised, after request, is put in the Dat. case. दुर्गचा &c.—The cow wished to impart a peculiar efficacy to her milk which would undo the effect of the curse of her mother and remove the childlessness of the king. The king was वन्यवृत्ति and had not tasted her milk as yet.

S'1. 66. वत्सस्य—This means by लक्षणा, वत्सपीतस्य। अनुज्ञामधिगम्य—This is necessary as the sage had desired him to live on the products of the forest alone. औधस्य—milk; lit. that produced in the udder (ऊधस्त्). पष्टांशम् &c.—According to Manu, a sixth of the produce of the earth was due to the king from his subjects. See ft.-note; and cf. V. 8. The cow is here again compared to the earth; see II. 3. Here Châr. notices a different reading, viz. वत्साग्निकार्यव्यतिरिक्तमन्यद...। स्तन्यं रसं वशिम तवोपभीकुं षटांशं &c. and remarks—रसस्य नपुंसकत्वा भावान्मत्वर्थीयकल्पनं वा । Nandargikar.

S'1. 67. क्षितीशेन—क्षियन्ति निवसन्ति प्राणिनोऽस्यामिति क्षितिस्तस्या ईशः । The force of the epithet is this:—Dilipa was a king and so could have done any thing he liked. Yet he awaited the order of the sage to drink the cow's milk. This humility in the king pleased the cow. वसिष्ठघेनुः—The reference to Vasishtha here is not out of place. Though the king was ordered to drink the milk there and then, he declined to do so. And yet the cow was not offended. This was because Dilipa wished to take the permission of Vasishtha, her revered master. च—shows that the two actions expressed by पीततरा वभूव and प्रत्याययौ took place simultaneously. अभमेण—because both of them were in a pleased mood, and so did not feel the fatigue of the journey.

S'1. 68. प्रसन्नेन्दुमुखः—Ere this Dilipa's face was overspread with a sort of gloom caused by his childless state. It now wore away

and his face shone bright like the autumnal moon freed from the clouds. प्रहर्ष &c.—We might dissolve प्रकृष्टो हर्षः प्रहर्षः स एव चिह्नमनुमापकं तस्य वा चिह्नानि तेन तैर्वादुभितम् । पुनरुक्तया—पुनरुक्त must be taken here in the sense of 'repeated' and not 'superfluous' (which meaning also it has; see V. 34) as the word इव is used. If we take the latter meaning, the figure will be faulty, whether we take इव as the sign of an उपमा or उत्पेक्षा, in both of which the two things compared ought to be distinct, since Dilipa's words were actually superfluous and not *like to* or *as if* superfluous.

S'l. 69. अनिन्दितात्मा, सद्वत्सलः—These two epithets, though apparently they seem to be used for the sake of alliteration, have a meaning here. The king's recent self-sacrifice had now proved that he was pre-eminently सद्वत्सल or kind to the good and being blessed by the cow, he was free from the ban of sonlessness. Thus he was peculiarly सद्वत्सल and अनिन्दितात्मा now. For the meaning and der. of वत्सल, see Sanj. and notes on V. 7. पूपै—drank, received in. To drink fame seems to be a queer expression; but it is the Sanskrit idiom, meaning 'to receive in a fresh accession or addition of fame.' Cf. VII. 63 where the idea is repeated. शुभ्रं यशो मूर्त्तमिव—मूर्त्तम्—p. p. p. of मूर्च्छ, incarnate, having a bodily existence.

On this S. P. Pandit observes:—"That renown or good fame should be conceived to be as white, i. e. clear or bright, as the shine of the full moon, free from all approach of obscuring clouds, or as any other perfectly white substance, as pure milk, is intelligible enough. But when things of actual existence and of established whiteness like milk, snow, &c., are compared to renown, we leave the region of metaphor or simile as such, and step into the region of what may perhaps be called unreal similes."

But this criticism seems to be based either on a misunderstanding of the force of इव, or on an ignorance of the distinction between an उपमा, and an उत्पेक्षा. The fig. of speech here is उत्पेक्षा and not उपमा, the इव indicating सम्भावना and not साध्यत्वा, as is clear from the presence of the word मूर्त्ति in the line. The उत्पेक्षा requires that the उपमा should be unreal. What is a fault in an उपमा is the essential condition of, and constitutes the beauty in, an उत्पेक्षा. See K. P. X. All that the poet means here is, that Dilipa's sonlessness, which had so long hung like a dark cloud obscuring his otherwise spotless fame, was now removed, so that it seemed he was drinking in not a quantity of milk, but was receiving in, as it were, a new fund of spotless fame (of having a child).

S'1. 70. यथोक्तं &c.—उक्तस्थानतिक्रमो यथोक्तं Avya. Comp. यथोक्तमस्यास्तीति यथोक्तम् ; यथोक्तं + अ (अच्), an affix showing possession and added to the words of the अर्शआदि class by the rule 'अर्शआदिभ्योऽच्', now see Sanj.; यथोक्तं व्रतं यथोक्तव्रतं तस्य पारणाया अन्ते. प्रास्थानिकम्—from प्रस्थान+इक (ठन्); see com.; customary at the time of setting out. According to the words of the Vṛittikāra, quoted by Malli., words expressing time, even by लक्षण, may take the affixes added to words expressive of time. Here the word प्रस्थान means by लक्षणा the प्रस्थानकाल and hence it takes ठन्. स्वस्त्य०—स्वस्ति कल्याणं, an indee.; स्वस्ति अयनं स्वस्त्ययनं. राजधानीम्—धीयते इस्यामिति धानी । राजो धानी राजधानी । वशी—Self-controlled. Here the word is peculiarly happy. Vasishtha would certainly have liked to keep the king for a day or two with him and to entertain him sumptuously; but he knew that an immediate return to his capital would please the king more than a feast, now that his object was gained and so checking his desire sent him away.

S'1. 71. प्रदक्षिण० हुतं हुताशम्—Such was the custom; cf. वस्ते इतः सयोहुतानग्नीन्पदक्षिणकुरुत्व S'ak. IV. p. 100. Mark the difference between the meanings of हुत in हुतम् and हुताशम्. In one case it means 'propitiated with offerings', from हु to please; in the other 'what is offered' fr. हु to offer. सन्मङ्गल &c.—सन्ति मङ्गलानि सन्मङ्गलानि; तैः अतिशयेनोदय उद्गतरः (more mighty or pre-eminent) प्रभावो यस्य. Here प्रभाव rather means (though we have translated it by 'prowess') dignity, majestic appearance, as in प्रभाववान् इव लक्ष्यते S'ak. I. p. 28; उदय means prominent, bright. He was no longer प्रजालोपनिमीलित. His face had its usual majestic splendour; the *maṅgalas* made it brighter. Dinakara explains this as सती मङ्गलेन प्रीतवहिगोत्राहणणप्रदक्षिणी-करणेनोद्ग्रतरो महीयान् प्रभावो यस्य। See ft.-note. Cf.—धेनुर्वंसपयुक्ता वृषगज-तुरगान्दक्षिणावतंवहिं दिव्यस्त्रीपूर्णकृमभिद्वजनृपगणिकापुष्पमालापताकाः । सद्योमासं धृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं शुक्लधान्यं दट्टा श्रुत्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो गन्तुकामः ॥ According to Vallabha सन्मङ्गल refers to the auspicious appearance of birds and the manifestation of other signs at Dilipa's departure.

S'1. 72. श्रोताभिराम &c.—अभिराम इत्यभिरामः श्रोत्रयोरभिरामस्तेन । सहिष्णुः—सोऽुं शीलमस्य; fr. सह+इष्णु (च्); similarly अलंकरिष्णु, वर्धिष्णु; see Pāṇ. III. 2. 136. This is said with reference to his successful performance of the गोसेवावत he had undertaken. अनुद्वातसुखेन—अद्विद्यमान उद्वातोऽस्मिन्नात्यनुद्वातः; not tossed up and down; free from jolting. Now see Sanj. मनोरथेन—मनसो रथो मनोरथः । The desire carries the

mind from one object to another just as a car does a man; so the desire is called the car of the mind. The epithets श्रोत्राभिरामःवनिना and अनुद्वातसुखेन apply to मनोरथ as well. In this case इच्छानि means ‘the sound of the desire being pronounced aloud’ which was pleasing now that its fulfilment was certain; and अनुद्वात means ‘the removal of obstacles’; see Sanj.

Śl. 73. आहित—lit. placed in the heart; produced; उत्सुकस्य भावः औत्सुक्यं eager longing, yearning. प्रजार्थ &c.—When referring to the moon पञ्च means ‘the people, the world.’ The moon also observes a sort of vow, viz., of allowing the gods to drink of him for the good of the world, and gets emaciated. See ft.-note. नैवैः पञ्चः—cf. मदवित्रमासकलया पपे पुनः स पुरुष्यैकतम्यैकयाऽशा । S'is'. XIII. 40; and supra II. 19. नाथमिवौषधीनाम्—See ft.-note. The moon is called the lord of plants, as moonlight is essential to their growth. Cf. Rig. X. 85. 2—‘सोमेनादित्या बलिनः सेमेन पृथिवी मही । अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः’। Where Sāyaṇa explains ‘अमृतसेकेनौषःयभिवृःग्या पृथिव्या बलवत्त्वम्’। Hv. XXV—ततस्तस्मै दद्वा राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । वीजौषधीनां विप्राणामपां च जनमेजय ॥ &c.; and Kāś'. K. XIV—तस्य यत्प्रावितं तेजः पृथिवीमन्वपथत । तेनौषःयः समुत्पन्ना याभिः संधार्यते जगत् ॥ * * * वीजौषधीनां तोयानां राजाभूदग्रजन्मनाम् । &c. See also Vāyu P. XXVIII. 12. 16. S. P. Pandit has the following note on the history of the word.

“Properly speaking ओषधीनां नाथः or ‘the king of plants,’ is the Soma plant, which being largely used in sacrifices, naturally came to be regarded as the highest plant, and be styled ‘the king of plants.’ The key to the fact of ओषधीपतिः meaning both the Soma plant and the Moon seems to lie in the word इन्दु. This word is frequently found in the Rigveda, but always in the sense of (1) a drop of the Soma juice, and (2) the Soma juice itself. It appears that the word इन्दु, coming then to signify a globule, or a round little body, very naturally became a name of the full Moon. Now according to a very common principle that has had such a prominent influence on the development of the Sanskrit vocabulary,—viz. that whenever a vocable that signifies two things, has other synonyms, those other synonyms also become each expressive of the same two things,—the word Soma acquired the additional sense of the Moon. Then, as is very common in the growth of mythology, the conceptions, attributes &c. connected with the original personified or rather deified concept, Soma, viz. that of the plant, became attached to the new concept, viz. that of the Moon. Thus the whole derivation may be put in the following pseudo-logical form. ‘The word इन्दु meant both a drop of the juice of the sacrificial plant, (or the juice itself) and the Moon; a synonym of इन्दु in the first sense is the word सोम; therefore सोम meant both the plant and the

Moon. Now because Soma, 'the plant', was developed into a personification by certain attributes, therefore, Soma, the Moon, acquired also the same attributes.' And thus it is that the Moon, also came to be described as 'the King or Lord of the plants.'

S'1. 74. पुरन्दरभीः—Purandara or 'the destroyer of the enemies' cities,' is a name of Indra, because he is described in the hymns of the Rigveda as having destroyed the cities of his enemies, i. e. the clouds. In the Purânas, however, he is described as often being driven out of his heaven by the demons, but as always re-entering his capital on all such occasions, after having finally overcome his foes, and restoring order to the universe. Here the poet probably refers to this when he says that Dilipa, entering his capital and once more resuming the government of the earth, had the grace of Indra. भुजदेवन्द्र &c.—The lord of serpents is S'esha regarded as the emblem of eternity, whence he is also called Ananta. He is represented as supporting the entire world on his head. Cf. Vish. Purâna 'पातालानामथथास्ते विष्णोर्या तामसी ततुः । शेषाख्या यद्गुणान्वकुं न शक्ता देवदानवाः ॥ योऽनन्तः पद्यते तिष्ठेदेव-देवर्विपूजितः । तस्यैषा सकला पृथ्वी फणमणिशिखारुणा । आस्ते कुमुममलिव कस्तदीर्यं वदिष्यति ॥' &c.; and Kumâr. III. 13. Hence the comparison. आससञ्च—Here सञ्च must be taken as used in the cau., as it is intransitive by itself (अन्तर्भावितण्डः).

S'1. 75. अच्चर्नयनसमुर्थ्य &c.—Atri is a celebrated sage and author of many Vedic hymns. He is one of the sons of Brahmâ. According to the Vâyu P., the essence of Soma or moon dropped down in ten streams from the eyes of Atri, while he was absorbed in meditation. The presiding goddesses of the ten quarters, at the command of Brahmâ, bore the fetus and the moon was born. For a fuller account, see Hv. quoted by Malli. Wilson's Vishnu P. p. 392, and Padma P. Svargakhandâ. सुरसरिविव &c.—for the allusion see Sanj.; also Mah. Bhâr. Anu. Parva, 84, 85, Vâmana P. 54, Kum. IX. and X. Wilson's Meg., note 79.

लोकपालानुभावैः—The Lokapâlas are the guardian deities presiding over the eight quarters. For their names see note on दिग्गंज I. 78. Cf. Amar. इन्द्रो बहिः पितृपतिनैकंतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशा क्रमात् ॥ अनुभाव seems to be used here in the sense of मात्रा or अंश 'a portion of.' Cf. III. 11. Vallabha quotes the following s'l. on this: इन्द्रात्प्रभुत्वं तपनात्पतापं क्रोधं हरद्वैश्रवणाच्च विज्ञम् । आहादकत्वं च निशाधिनाथादादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ Cf. Manu. V. 96, quoted by Malli. and ft.-note. अधृत—On this Malli. remarks—the queen simply bore

the foetus, meaning thereby, that she took no part in its development (as it was formed of divine energies). In support of this he quotes A's valāyana. The word अप्यान is used in various senses by Kālidāsa. See I. 24, 85; VII. 20; Meg. I. 3, 10, &c.

The two similes here contain in them the promise of tender and warlike virtues in the future child, besides being complimentary to the magnanimity and the sanctity of the king and the queen.

CANTO III.

S'l. 1. उपस्थितोऽयं भर्तुरीप्सितम्—This is in apposition with दौर्हदलक्षणं ‘outward marks of being with child’, which were the very wish of her husband with its fulfilment at hand. आप्तुमिष्टमीप्सितं—here used substantively. Pandit thinks that Vallabha has explained it better by taking it as an *adj.* qualifying दौर्हदलक्षणं, and meaning अभिमतं, ‘wished for;’ but दौर्हद् was not the ईप्सित of the king, but the birth of a son. सखीजन &c.—सखीनां जनः सखीजनः। In such cases जन means, ‘a collection or multitude’; [*cf.* पौरजनस्य VI. 7; वन्धुजनः Kum. I. 26. उद्दीक्षयत एभिरित्युद्दीक्षणानि, eyes; now see Sañj. कौसुरी०—The first gleam of moonlight, to be soon followed by the moon.०महं—*v. l.* refers to the festival celebrated on the full-moon-night of A's vina; *cf.* वन्धुताहृदयकौसुरीमहः &c., Mâl.-Mâd. IX. 21.

निशनम्—The root, chief cause. दौर्हदलक्षणम्—दौर्हदस्य गर्भस्य लक्षणम्। On this Malli. has the following remark:—A pregnant woman is said to be द्विहृदया or one who has two hearts, her own, and that of the foetus. And the foetus, in connexion with that, is called दौर्हद, while the woman in relation to it is called दौर्हदिनी। See Sanj. Cf. नस्माच्चतुर्थे गर्भस्तु नाना वस्त्रनि वाञ्छति। तत्र द्विहृदस्या यस्यान्नारी दौर्हदिनी मता॥ Sus'ruta. दौर्हद, therefore, is irregularly derived from द्वि+हृद् to be explained like पृष्ठोदर; or it may be derived from दुर्+हृद्, also irregularly (the regular form being दौहारै); दुर् द्वि हृदयस्या इति दुर्हृद् गर्भिणी तस्याः सम्बन्धीदम्। हृच्छब्दोपि प्रकृत्यन्तरमस्तीति वृत्तिकारः। Some read दौहृद, which, though irregular, may be explained like सौहृद, for which see Uttar. I. 45 and our note *ad. loc.* The best way to avoid all these irregularities is to adopt the reading ‘दोहृदलक्षणम्’ which appears to be the reading of the poet also; see s'lokas 6, 7.

S'l. 2. ऋसावः—fr. सद+अ (घञ्); wasting away, emaciation, of the body (and the consequent weakness). For a different sense

see VIII. 58. असमय०—सङ्कृतमग्रमस्येति समयं lit. having the end attached, hence, complete; न समग्रमसमयं भूषणं यस्याः । मुखेन—Malli. takes this as उपलक्षणे तृतीया; Prof. Ray thinks that it will be better to take this and शशिना as हेतो तृतीया. See his note. लोभ्रपाण्डुना—From this it seems that the Lodhra has flowers of a palish white colour; cf. the simile in II. 29. In literature we often find the *lodhra* flower mentioned to convey the idea of paleness. See S'is'. VI. 64. विचेयतारका—विचेयाः which are to be searched for, hence, few. प्रभातकल्पा—प्रारब्धं भातमस्यां प्रारब्धा वा भातुमिति प्रभाता । See Sanj. कल्प added to nouns and adjectives means 'a little less than, nearly equal to' &c. शर्वरी—शृणाति चेष्टा इति । Uṇā. II. 121. For the external signs of pregnancy see Vāgbhaṭa quoted by Malli. Cf. also Bhāvaprakāś'a:—अवसादः पिपासा चृग्लानि:…… । स्तनयोर्मुखकाण्ड्यं स्याद्रोम-राजयुद्रमस्तथा । अक्षिपक्षमाणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः ॥ अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजतेऽश्वभात् । प्रसेकः सदनं चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥ &c.

S'1. 3. मृत्सुरभि—Having an earthy fragrance, smelling of earth; applies to both आनन and पञ्चल. Some pregnant women eat baked earth; Sudakshipā also did it and had an earthy fragrance about her lips. The king welcomed it for its significance. See next s'loka. रहसि (a) in private; (b) in a sequestered spot. पयोमुचां &c.—The poet in several places refers to the earthy fragrance issuing forth from a dry ground during the first showers of rain after summer.

S'1. 4. मस्त्वाद्—मरुतो देवाः सन्त्यस्यानुचरत्वेनेति मस्त्वाद् । He who is followed by the gods; Indra. In the Veda the Maruts are described as the gods of the air. दिगन्त०—Dissolve दिशामन्तः: दिगन्तः । दिगन्ते विश्रान्तः: दिगन्तविश्रान्तः; दिगन्तविश्रान्तः रथः यस्य । विश्रान्त—The root श्रम् with वि means generally to rest or to relieve fatigue; see I. 54, IV. 74; and also, though less often, to stop moving, to cease, in which sense it is used here; cf. for this sense विश्रान्तविग्रहकथः Rat. I. 8; विरोधो विश्रान्तः Uttar. VI. 11.

S'1. 5. अनुवेलम्—वेलायां वेलायामनुवेलम् । Here अनु has the sense of 'वीप्ता' or repetition. उत्तरकोसलेश्वरः—उत्तरकोसला नामीश्वरः । उत्तरकोसल being a संज्ञा has no विश्वाक्रम्. The country of Kosala, according to the Rāmāyaṇa, was situated along the banks of the Sarayā, the river Gogra of modern times. Its capital Ayodhyā is described in the fifth chapter of the A'dikāṇḍa and said to have been twelve *Vojanas* in length and three in breadth. It was also called Sāketa; one of its principal suburbs was नन्दिप्राम staying where Bharata ruled the kingdom during the absence of Rāma. Kosala was divided into 'Uttara

'Kosala' and 'Dakshina Kosala.' In the Matsya Purâna, the former is called Ganda, a district still known by the same name, and occurring in the Mah. Bhâr. after Pañchâla among the conquests of Bhîma. See Mah. Bhâr. Sab. Parva Chap. XXX. It is certain, therefore, that the country north of Ayodhyâ comprising Ganda and Baraitch was known as Uttara-kosala. Aja, Das'aratha &c. are said to have ruled over this province. At the time of Râma's death, his two sons Kus'a and Lava reigned respectively at Kus'âvatî in Southern Kosala in the defiles of the Vindhya-s, and at S'râvasti in Northern Kosala. For fuller information see Anandoram Borooah's Ancient Geography of India pp. 86-90, paras 93-96.

S'l. 6. दोहद &c.—दुःखयतीति दुःखम् । दुःखं शीलं स्वभावो यस्य तस्य भावे
दुःखशीलता (the pain-causing condition); now see Sanj. दोहनं दोहः ।
दोहमाकर्ष ददातीति दोहदः the qualms or hankerings of pregnancy; दोहद
also means the foetus. On this Sus'ruta has the following :—
तस्माच्चतुर्थे गर्भस्तु &c., quoted before; *supra* sl. 1. दौहंदावज्ञया कुञ्जं कुणिषण्डं
च वामनम् । विकृताक्षमनक्षं वा पुत्रं नारी प्रसूयते ॥ यतः स्त्री दौहदं प्राप्य वीर्यवन्तं
चिरायुषम् । पुत्रं प्रसूयते तस्माच्चत्यै वाक्षितमर्पयेत् ॥ इन्द्रियाथोनसौ यान्यान्भोक्तु-
मिच्छति गर्भिणी ॥ गर्भवाधाभयात्तान्स्तान्मिषगाहृत्य दापयेत् ॥ &c. शारीरस्थान त्र०

त्रिदिव :—is curiously derived; त्रि three i. e. the gods ब्रह्मा, विष्णु
and शिव, and दिव् to sport; *lit.* the place where the three gods take
divine pleasure. त्रिसूख्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्त्यत्रेति ।
हलश्वेति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः । or ब्राह्मवैष्णवोद्भेदेन सात्त्विकराजसतामस-
भेदेन वा विविधो दीव्यति दीव्यहरति प्रकाशते वेति । This is free from any
grammatical irregularity. Or त्रितीया यौः । त्रिदिवं *neu.* is also correct.

अधिज्ञयधन्वनः :—इति हतुगमं विशेषणं (i. e. which explains why nothing
was अनासाद्य to him.).

S'l. 7. निस्तीर्य—Having got over or passed through. च—is used
here पक्षान्तरे.—'But when she had got over' &c. दोहदव्ययां—i. e. the
painful period of. प्रचीयमानाऽ—Pres. p. of चि with प्र, pass; cf. for
this sense चीयते बालिशस्यापि सत्क्षेपपतिताकृषि । Mud. I. 3; क्षीणोऽप्युपचीयते
चन्द्रः । Bh. पुराण—पुरामवं पुरातनं or पुराणं formed irregularly. अनन्तरम्—
here indicates nearness in point of time.

S'l. 8. दिनेषु—The period of gestation; 'as days passed' i. e. as she
advanced in pregnancy. तिरस्कार—तिरस्कृत properly means, what is
hidden from view and therefore not noticed; hence, secondarily, what
is not noticed even though not hidden. Thus when one of two things
by its superior excellence prominently draws attention to itself
diverting it from the other, the second thing is said to be तिरस्कृत

i. e. excelled by the other. भभिलीनयोः—ली is here transitive, though it is generally used intransitively. सुजातयोः—well-formed or developed; corresponds to नितान्तपीवर. See VIII. 37. श्रियं—see IV. 17.

S'1. 9. निधान &c.—निधीयतेऽनेनेति निधानं निधिः, a treasure. This epithet indicates the mighty fortune of the forthcoming babe. सागराम्बराम्—सागरः अम्बरं (a garment) यस्याः the sea is more often spoken of as the waist-band of the earth; cf. XV. 1 (रत्नाकरमेखला). Malli. takes this as a संज्ञा. Cf. 'भूतधात्री रत्नगर्भा विषुला सागराम्बरा' इति कोपः। Vâmana, however, cites this as an instance of an attribute alone being used for the corresponding substantive when the meaning is plain; विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ.....यथा—'निधानगर्भामिव सागराम्बराम्'। अत्र हि पृथिव्या विशेषणमात्रमेव प्रयुक्तम्। एतेन 'कुद्धस्य तस्याथ पुरामरातेल्लाट-पट्टादुदगादुदर्चिः'। 'गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकेर्जवेन पीठादुदतिठदच्युनः'। इत्यादयः प्रयोगा व्याख्याताः। शमीम्—fire is believed to reside in the S'amî tree, a rod of which is used to produce fire by friction for holy purposes. See ft.-note. By this epithet प्रताप or prowess in the child is indicated. नदीमिव &c.—This indicates purity in the child to be born. अन्तःसलिलां—अन्तर्गतं सलिलं यस्याः सा अन्तःसलिला ताम्. सरस्वतीम्—The river Sarasvatî flows near Thâñeshvara (स्थाणवीश्वर). Its modern name is Sarasvatî or Caggar. Anandoram Borooh says—'Two other junctions are mentioned which are borne out by the map, viz. of the Kaus'ikî and the Drishadvatî on the west and of the Arunî with the Sarasvatî below Thâñeshvara. Near the first is Vyâsasthalî, the modern Basthali. Not far from the junctions of the two combined streams (Sarasvatî and Drishadvatî) is the modern Kaithal, which is probably Kapisthala of the Vanaparvan. The Sarasvatî which loses itself in the sandy desert is supposed by the poets to flow under the surface of the earth, and join ultimately the ocean.' The Rigveda represents it as flowing into the sea. But later legends make it disappear under ground and join the Gaṅgâ and Yamunâ at Prayâga. Pilgrims yet speak of a river in Bihar having a dry bed but giving water within a few inches of its sandy surface, which they call Falgu—Gaṅgâ and consider almost as sacred as Gaṅgâ itself. The Mah.-Bhâr. thus accounts for its disappearance:—Varuna once carried off Bhadrâ, the beautiful spouse of a Brâhmaṇa named उत्थय, and would not yield her up. The Brâhmaṇa then addressed himself to the countries and the river Sarasvatî, saying, 'O goddess Sarasvatî, vanish into the deserts and let this land, deserted by trees, become impure.' When the country had been thus turned into a desert, Varuna restored his wife to उत्थय.

ससत्त्वाम्—सचेन गर्भरूपेण सह वर्तत इति । The fig. of speech here according to Chár. is मालोपमा; see K.-D. II. 42.

S'l. 10. मनःसमु०—The loftiness, magnanimity of the mind; cf. मनसः शिखराणां च सटशी ते समुन्नतिः । Kum. VI. 66. पुंसवनादिका:—पुंसवन is the first ceremony performed on a woman's showing distinct signs of conception with a view to the birth of a male child. This is performed in the 2nd or 3rd month when the moon is in conjunction with some male star. Cf. Gobhila:—तृतीयस्य गर्भमासस्यादिमदशे पुंसवनस्य कालः । S'aunaka—ज्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भेऽव्यक्ते तृतीये चैच्चतुर्थे मासि वा भवेत् ॥ and Vasishtha—कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथवा मासि स्फीततनौ तु पारकिरणे पुष्ट्येऽथवा वैष्णवे । हित्वा कर्कटकं त्रयग्रमबलामन्येऽवरिक्ते तिथौ शुद्धे नैधनधार्मि शुक्रशशभृदिन्मन्त्रिणां वात्तरे ॥ See Sanj. धीरः—Wise, patient (and not agitated by the loss of money); hence he did all that; cf. स तुल्यपुष्पाभरणो हि धीरः । infra XVI. 74. सदृशी—समान इव पद्यतीति सदृशः सदृश् वा; though thus derived, the idea of 'seeing' is not present in these words; they have a meaning established by usage.

S'l. 11. सुरेन्द्र &c.—सुरेषु इन्द्रा लक्षणया श्रेष्ठाः सुरेन्द्रास्तेषां &c; cf. II. 75. उपचाराञ्जलि &c.—उपचर्यते इति उपचारः । (act of honouring or worshipping, homage) भावे घञ्; or उपचर्यते अनेन । करणे घञ् by which respect is shown; cf. न तेऽङ्गानि उपचारमहान्ति । S'âk. III. 18; now see Sañj. This shows how feeble सुदक्षिणा had grown when advanced in pregnancy. It is a duty enjoined on every Hindu woman to rise and join hands to show respect when her husband approaches her. Cf. अःयुत्थानमुपागते शृणुपतैः तद्वाषणे नम्रता तत्पादार्पितइतिरासनविधिस्तस्योपचर्या स्वयम् । सुमे तत्र शयीत तत्पथमतो जह्याच्च शय्यामिति पाच्यैः पुत्रि निवेदितः कुलवधू-सिद्धान्तधर्मागमः ॥ पारिष्ठव &c.—परिष्ठवते इति परिष्ठवम् । 'That which moves all round,' hence, unsteady; परिष्ठवमेव पारिष्ठवम् । पारिष्ठवनेत्रत्व has nothing to do with pregnancy in particular. It is a sign of natural timidity which is a characteristic of women in general. Cf. व्रस्तैकहायनछरङ्ग-विलोलट्टेः &c Uttar. III. 28; चकितहिरण्यमेक्षणा Meg. II. 22.

S'l. 12. कुमारभृत्याकुशलैः—Kumárabhrityá is the name given by Sus'ruta to one of the eight branches of medical science which deals with the proper development of the foetus, taking care of the mother during the latter days of her pregnancy, and of the babe when born, &c. कैमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यम्रहस्यमुत्थानां च व्याधिनामुपशमार्थम् । Sus'ruta. कुमारभृत्या गर्भिण्याः परिचर्योच्यते । Háraváli. कुशलैः—कुशान् लातीति कुशलः lit. one who plucks the blades of Kus'a grass; but as it requires great skill to pluck the sharp blades of Kus'a grass

without hurting one's fingers, it has come to mean 'one who is skilful'.. गर्वभर्मणि—The development of the foetus. According to the Sid.-Kau. the affix is मनिन् and not मनिच्. प्रतीतः—हृष्टः Malli. Cf. V. 26. It may also mean 'confident.' काले—has a double sense—(1) in the tenth month; (2) at the advent of the rains.

S'l. 13. प्रहैः—युद्धनित भाविशुभाशुभकलयोजनया स्वायत्तीकुर्वन्तीति प्रहाः । यृथन्ते रविरश्मिभिरावृत्य तिरस्कियन्त इति वा । उच्चसंध्रयैः...उच्चः संश्रयोऽवस्थानं येषां occupying a high position; in the ascendant. Malli. seems to have read उच्चसंस्थितेः. This and the other adj. असूर्यगैः have been fully explained in the Sanj. and the foot-notes. The s'l. 'अजदृष्टम्' &c. quoted by Malli. means:—तुङ्ग is the technical term for 'high, in the ascendant.' If a राशि be divided into 30 equal parts, then the seven planets रवि, सौम, मङ्गल, बुध, वृहस्पति, शुक्र and शनि are said to be in the ascendant when they are each in the following zodiacal signs respectively: मेष (aries), वृषभ (taurus), मूर्ग (cervus), अङ्गना (virgo), कर्क (cancer), मीन (pisces), and तुला (libra); and particularly so when in the 10th, 3rd, 28th, 15th, 11th, 27th, and 20th division respectively of each. A low position is at the end of the diameter through a high position, i. e. the 7th sign from the high-position. असूर्यगैः—The नक्षत्र here, though compounded, is emphatic. Close proximity with the sun forms the setting (अस्तमय) of the planets, and their separation from the sun is their rise. (See Sanj.).—This indicates that the glory of the child to be born would be ever in the ascendant. सूचित &c.—सम्पत् excellence, exuberance. One planet in the ascendant at the time of one's birth foretells happiness, two great achievements, three a king-like position, four a throne and five a divine position. Raghu was foreshown by five such planets to be a divine being. Only a divine incarnation is said to be favoured by five planets. Cf. the account of Ráma's birth:—उच्चस्थे प्रहपञ्चके सुरुगुरो सेन्द्रो नवम्योऽतिथौ लमे कर्कटके पुनर्वसुदिने मेषं गते पूषणि । निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मेध्यादयोऽयारणेराविभूतमभृदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः ॥ त्रिसाधना शक्तिः—*the efficiency which combines in itself the three agencies or powers, viz. (1) प्रभुशक्ति or the power arising from the resources at the command of and the pre-eminent position of the king; (2) उत्साहशक्ति or that arising from the king's personal energy or enthusiasm; and (3) मन्त्रशक्ति or that arising from good counsel.*

S'l. 14. दिशः &c.—These are the signs that attend the birth of a great benefactor of the world. Cf. with this Kum. I. 23 quoted

in the ft.-note; and प्रं प्रसादं कक्षमः प्रपेदिरे गुणैः कुमारस्य सहोरिथितैरिव ।
Vikra.-Ch. II. 86.

S'l. 15. अरिष्टशय्याम्—A comp. सह सुपा; see com.; नास्ति रिष्टमत्र, न रिष्टयते स्म हिंस्ते: (by evil doers) इति वा अरिष्टम्, (from रिष् I. IV. P. to hurt, to harm). Mr. S. P. Pandit says that अरिष्ट is one of those many words in Sanskrit which bear senses quite opposed to each other. अरिष्ट originally meant *unhurt, safe, certain*. And then it means, in classical Sanskrit, *unhappy, unfortunate, dangerous*. Cf. आरात् near, at a distance; यु to join, to disjoin; अराला a chaste, and an unchaste woman. It is quite possible that this should arise from a later generation misunderstanding the language of their ancestors, especially in regard to words which, though once clear as daylight, have become somehow obscure to them. हव्वत्विषः—&c. Cf. *infra* X. 68; and स हि स्वगात्रप्रभयोज्ज्वलन्त्या दीपप्रभां भास्कर-वन्मुमोष । Bud.-Ch. I. 35.

S'l. 16. शुद्धान्त--शुद्धा उपधाशुद्धाः (of tried continence जितेन्द्रियाः) रक्षका अन्ते समीपेऽस्येति शुद्धान्तः । or शुद्धः अन्तः the border, surrounding part, स्थ्य, no objectionable person being allowed to enter it. अमृत &c.—न वियन्ते अनेन इति अमृतं; fr. न + मृ with त (तत् *Uṇādi*); अमृतस्य समितानि अक्षराणि यस्य तत् । अद्वेयम्—दानस्य योग्यं देयं न देयमदेयम् । त्रयं—त्रयोऽवयवा अस्य; see note on द्वय, *supra* 1. 19.

शशिप्रभं &c. For this was the emblem of universal sovereignty: see IV. 17.

S'l. 17. निवात् &c.—निरुद्धो निरुद्धो वा वातोऽस्मात्पदेशादिति निवातः । See Sanj. Cf. यथा दीपो निवातस्थो &c. Bg. VI. 19. खुताननम्—Here the compounded form is better than सुतस्य आननम् as it brings prominently the idea of सुत before the mind, the idea of आनन being subordinate in the compound and consequently makes the joy due to the face being that of his child. In the other case कान्तं would qualify आनन directly, so the joy would be due to the loveliness of the face, which is not so good as the first. आत्मनि प्रबूब—See Sanj. Cf. युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत । तनौ ममुस्तत्र न कैट-भद्रिष्वस्तपोधनाभ्यागमसंभवा सुदः ॥ S'is'. I. 23; also Kum. VI. 59.

S'l. 18. जातकर्मन्—A ceremony performed at the birth of a child before the scission of the navel string. It is thus summarized by S. P. Pandit from Nārāyaṇabhaṭṭa's Prayogaratna :—

" The moment the birth of a son is announced the father shall see his face, and shall bathe in a river with his face turned towards

the east, or if that is not possible, shall bathe at home in cold water mixed with hot water, brought (from a river) during day-time, and purified by a bit of gold being thrown in it. Then having sipped water, he shall besmear himself with sandal and wear garlands of flowers, and before the scission of the navel-stalk, and before the baby is touched by any one except the midwife, he shall cause it to be placed on the lap of its mother, with its face turned to the east, and say ममारस्य ऋग्मुक्षानजनितस्कलदेवापनिहरणायुर्मेधा-भिवृद्धिवीजगर्भसमुद्रैवेनोनिवर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये. He then shall perform a *S'rāddha* to the nine ancestors, and shall throw oblations of clarified butter in the sacred fire, kindled for the purpose, in honour of Agni, Indra, Prajāpati, the Vis'vedevas, and Brahma. He shall then mix a little honey and clarified butter together, in unequal proportions, and put up the compound on a flat piece of stone, and shall rub a bit of gold on it till some portion of it shall have been mixed with honey and clarified butter and with the same bit of gold he shall take the mixed honey and put it in the baby's mouth, with this *Mantra*: ॐ प ते दद्मि मधुनो धृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मधोनाम् । आयुष्मानगुप्तो देवताभिः शतं जीवं शरदो लाङे अस्मिन् । He shall then wash clean the bit of gold and putting it on the right ear of the baby, he shall bring his own mouth close to the baby's and shall say : ॐ मेधा ते वेवः सविता मेधा देवी सरस्वती । मेधा ने अश्विनौ देववाप्त्वां पुष्करमूजौ । Putting again the piece of gold on the left ear of the baby he shall repeat the same verse. He shall then lightly touch with the span of his right hand both the shoulders of the baby at the same moment, and repeat thus : अस्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव । वैद्वा वै पुत्रनामासि स जीवं शरदः शतम् । ॐ इन्द्रं श्रेष्ठानि दविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोर्ये रथीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्यानं वाचः सुदिनत्वमहाम् । ॐ अस्मे प्रयन्धं मधवन्नृजीविनिन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराच्छश्वत इन्द्रं शिपिन् ॥ Then, to secure well-being and long life for the new-born, he shall say: अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीवं शरदः शतम् । And with this he shall thrice smell the head of the baby. And having returned to the sacrifice, he shall complete it. Then with cold water, he shall wash the right breast of the mother, and shall make her suckle the babe with this *Matra*: ॐ इमां कुमारो जरा धयतु दीर्घमायुः प्रजीवसे । अस्मै स्तनौ प्रयुज्जनाना आयुर्वर्चो यशो बलम् । He shall then give cows, lands, *tila* corn, and gold to *Brāhmaṇas* as presents".

पुरोधस्—पुरो धीयत इति पुरोधाः । आकरोऽद्रवः—आकु वैन्त्यत्र, आकीर्यन्ते धातवोत्र इति वा आकरः a wine, आकर उद्भवः अस्य; in its original or

uncut state. प्रशुक्तसंस्कारः—(1) With the purificatory ceremonies performed; (2) subjected to grinding or the polishing process. Cf. *infra* VI. 32; संस्कारोऽद्वितियो महामणिः S'ák. VI. 5.

S'l. 19. वारयोविताम्—वार a multitude, वारस्य योषितः। दिवौकसाम्—Malli. takes this as a comp. of दिव् and ओकस् and so has to justify it by referring it to the पृवेदारादि class. The comp., however, will be regular if we analyse it as दिवमोको येषां ते; दिवⁿ eu.; 'मन्दरः सैरभिः शकभवनं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषः। Malli. himself seems to take it thus elsewhere. See s'l. 47 *infra*. मागधीपतेः—The reference to मागधी is significant; the poet does not say तस्य भूपतेः; the king's joy was all the greater as the son was born of सुदक्षिणा as desired by him; see I. 65.

S'l. 20. न संयतः &c.—On the custom of liberating prisoners on the birth of a son and heir to the throne, and other joyous occasions, cf. Hem. quoted in the ft.-note. रक्षितुः—This explains why there were no prisoners whom he might set free. पितृनाम्—According to the Hindu S'ástras, a man remains indebted to his ancestors as long as he gets no son. Hence the compulsory character of the marriage rite among the Hindus. See note to I. 71.

S'l. 21. श्रुतस्य—श्रूयते इति श्रुतं—knowledge gained by means of the ear; hence the various S'ástras; see V. 2. युधि &c.—It will be seen from the 4th Canto that this expectation of the king was also fulfilled. अभेकः—कथ्यते वृद्धिं प्राप्यत इति। परेषाम्—पूर्व, पर &c. are pronouns when they imply व्यवस्था i. e., denote mere relation in time, space or person, and are not class names. See Pán. I. 1. 43. Thus पर properly means 'one who stands in a specified relative order to another, hence is different from him.' It is through this meaning of 'different' that the meaning 'enemy or adversary' is obtained by उपचार. Cf. Manoramá—इशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापर-शब्दयोरुपचारात्पतिवादिनि च प्रयोगः &c. अवेक्ष्य धातोः &c.—This der. is of course poetical. See, however, Sanj.

S'l. 22. शरीराववयैः—अवयव (a) limbs; (b) digits. हरिदशः—The sun has seven horses, all of green colour, harnessed to his chariot, also called by the name हरित्. ईधितेः—The ray referred to here is called सुषुम्ना. It is one of the principal rays of the sun which causes the moon to wax; cf. सूर्यरश्मिः सुषुम्नो यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः। कृष्णपक्षेऽमरैः शश्वत्तीयते वै सुधामयः॥ Vishnu-Purána. चन्द्रमाः—चन्द्रं कर्पूरं साङ्घर्षयेन माति तुलयतीति चन्द्रमाः Uná. IV. 228; or चन्द्र माहादं मिमीते निर्भिमीते इति। or कालं मिमीते इति माः। the maker of time; माश्वासौ चन्द्रश्च

राजदन्तादिः । or चन्द्रश्वासी माः । The pleasant maker of time. The sun and the moon are both the keepers of time; cf. ये हे कालं विधतः S'âk. I. 1; but the moon is called the pleasant time-maker as her rays do not hurt the eye. Cf. Kum. I. 25 quoted in the ft.-note.

S'l. 23. उमा—For a poetic account of the name, cf. उ मेति मात्रा तपसो निविद्मा पश्वादुमाख्यां सुमुखी जगाम Kum. I. 26; ओमहेशस्य मा लक्ष्मी-रिति वा । शारजन्मना—Kârtikeya, so called because he was born in the S'ara grass and reared there by the six divine Krittikâs. See footnote and Malli. on II. 75.

S'l. 24. रथाङ्ग &c.—रथस्याङ्गं चकं नाम यस्यासी रथाङ्गनामा । Now see Sanj. भावबन्धनम्—Malli. takes भाव in the sense of हृदय and he is supported in this by Bhavabhûti's lines 'अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयम् । आनन्दप्रनिधरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥' अन्तःकरण is given as one of the senses of भाव in the Vâchaspatya where it is derived fr. भूचिन्तायाम्+करणे अच् । Châr. Vall. and others understand by भाव, चेतेविकार a particular feeling or emotion produced by affection or love; in this case भावबन्धन may mean 'that which strengthens or steadies affection;' or which is founded on love. For this sense of भाव cf. VI. 36; Kum. III. 35. Either of these meanings would suit the context. परस्पराश्रयम्—which had each of them for its आश्रय or support. रथाङ्गनामीरित्व—Poets suppose that the very separation of the Chakravâka birds creates longing in each for the other and thus it ever increases their love for each other. See *infra* VIII. 56.

पर्यचीयत—Imperf. 3rd pers. sing of the passive of चि 5th conj. with परि.

S'l. 25. नमः—See note on अजम् below s'l. 44. तेन—The sing. shows that the king's joy was due to each of his son's actions separately, and not necessarily to all these taking place simultaneously. अर्भक—See VII. 67. This s'l. is cited in the Sâh.-Dar. as an instance of वत्सलरस. See ft.-note.

S'l. 26. शरीरयोऽ—शरीरस्य (नृपशरीरेण) योगः शरीरयोगस्तस्माज्जायन्ते तैः उपान्त &c.—उपस्थितोन्ते योः or उपगतवन्तमुपान्तौ &c.; see Sanj.; 'with eyes closed at the extremities.' This is the sign of extreme pleasure, a spontaneous action of the body, being the result of a thrill of joy, rather than a wilful action, as S. P. Pandit's note seems to suggest. Cf. शरीरं च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृञ्जसारः । Kum. III. 36. चिरात् &c.—after or for a long time. जानातीति ज्ञः सुतस्पर्शरसस्य ज्ञः सुतस्पर्श-रसज्ञस्तस्य भावस्तत्त्वा ताम् । Knew (experienced) after a long time (i. e. a period of unrealized longing) the deliciousness of the touch of a son;

knew that he was enjoying the touch of a son after a long time, so benumbed was he with joy; or it may mean ‘attained, for a long time, to the condition of enjoying &c.’; see ft.-note. Also cf. S’âk. VII. 17.

S’l. 27. पराध्यं &c.—परस्मिन्नर्थे भवं पराध्यम्। and as it is the upper half of any thing that is high up and more important, पराध्य means ‘the best’ (उत्कृष्ट). See ft.-note, and *infra* VI. 4. स्थितेरभेत्ता—not the transgressor, *i. e.* the preserver, of proper conduct (the social order). This he did by keeping himself within the limits of his own duties and not allowing each individual to violate his. Cf. *supra* I. 17. स्वमूर्तिभेदेन—applies both to Raghu and Vishnu; see ft.-note. गुणाशयं &c.—अमे भवमउयं गुणेषु अश्यं गुणाशयं तेन &c.: see Sanj. पतिः प्रजानाम्—This is purposely left uncompounded that it may apply to the king as well.

S’l. 28. बृत्तचूडः—बृत्ता चूडा यस्य । चूडा is the ceremony of cutting of the hair on the head of a child, leaving only one lock on the crown of Brâhmaṇa boys and five in the case of Kshatriyas; see Uttar. V. 2 (चञ्चत्पञ्चचूडः &c.). The उ here is changed to ल for the sake of alliteration; for a similar change cf. IX. 46. See Manu quoted in the Sanj. For this ceremony see Nârâyanabhaṭṭa’s Prayogaratna, under that heading. काकपक्षकैः—काकपक्ष इवेति काकपक्षकः (looking like a crow’s wing), locks of hair left on either side of the head after tonsure, so called. अमात्य—अमा समीपे भवः। “means originally a companion at home, a follower”. S. P. Pandit. सवयोमिः—समानं वयो येषां तैः। समान becomes स when followed by वयम्; see Pân. VI. 3. 85; lit. ‘one of the same age’; it however means technically ‘a friend of the same age’; see the quotation in Sanj. यथावद्यहणेन—यथा याद्वशमहेतीति यथावद्। Here वद् has the sense of ‘as is proper for one’; see Pân. V. I. 117. वाङ्मयं—वाचः विकारः; the science of words, literature. समुद्रम्—समुनतीति समीचीना उद्वा जलचरविशेषा यस्मिन्निति, सह मुद्रया मर्यादया वर्तत इति वा ।

S’l. 29. उपनीतम्—उपनयन lit. ‘leading near’ *i. e.* either to the Guru for instruction in the Veda, or to the Veda, which is done after investiture with the sacred thread; hence the thread-ceremony. विपश्चितः—वि प्रकृष्टं निश्चिनोति चिन्तयति चेतति वा विपश्चित्, पृष्ठोदरादिः। विनिन्युः—विनी means to train, to instruct; and is Par. in this sense. Cf. II. 8, V. 10, X. 79; for its A’tm. use cf. IV. 65. गुरुप्रियं—may also be taken as a Bah. (see ft.-note)—“to whom his preceptors were dear” *i. e.* who loved them. क्रिया &c.—an action directed to or an effort bestowed upon; here, instruction. For various senses

cf. I. 58,76, 10,44; V. 7. 11, 45 &c. For parallel passages see ft.-note. हि—may also be taken in the sense of अवधारण, प्रसीदत्येव. वस्तु—the proper material; a fit object.

S'1. 30. यियः गुणैः—The following qualities of the intellect are enumerated in the s'1. quoted by Malli. from Kām.—(1) Desire to hear, hence earnest desire for knowledge; (2) Attention; (3) Comprehension or proper understanding; (4) Retention; (5) Ratiocination or consideration of the pros and cons; (6) Grasping the correct sense and (7) Knowledge of truth or correct knowledge. Or ऊह (inference) and अपोह (rejection), may be taken separately. उदारधीः—उदारा excellent, of the first class धीः यस्य; explains how he had all the qualities of धी. चततः विद्याः—see Sanj. and note to I. 23. चतुर्णवेष्टमः—an instance of विपद्वद्वीहि. This indicates the immensity of the four lores. पवनातिपातिभिः—पवनमतिलङ्घय पतितुं शीलमेषामिति तथोक्तास्तैः, qualifies हरिद्रिः and गुणैः. The qualities of Raghu's intellect penetrating the various regions of thought, with a rapidity unknown to the wind, and the horses of the sun journeying through the sky with an enormous velocity, are fitly compared with each other. It should also be noted that the sun has seven horses and the qualities are also seven. The sun's horses bear him through the four regions of space; and the qualities of Raghu's intellect carried him through the four lores. The वचनि here is this:—As the sun moves lighting up places where his rays penetrate, so Raghu by virtue of his keen intellect threw light on many an obscure passage in the S'āstras.

S'1. 31. रौरवी—Cf. कार्णरौरवबास्तवानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः। Manu. II. 41. अख्यं—अस्यते what is thrown इति fr. अस् 4 P.; or अस् 1 P. to shine and त्र (ध्रूव Unādi); a missile, distinguished from शस्त्र which is taken in the hand (as a sword). मन्त्रवत्—Mantras are the magical spells which endow the arrows with peculiar virtue; see V. 57. धनुर्धरः—धरतीति धरः, धनुषो धरः.

S'1. 32. वत्सतरः—ततुः वत्सः वत्सतरः। The तर is added by 'वत्सोक्षाश्व-बेमेघश्व ततुत्वे' Pāṇ. V. 3. 91; lit. a calf in which there is very little (ततु) of वत्सत्व or the first stage of development, i. e. which has just entered the second stage of development. प्रथमवया वत्सस्तरय ततुत्वे द्वितीयवयःप्राप्तिः। &c. Vāmana. Here the 3rd stage उक्षता is left out. यौवन &c.—यौवनेन भिन्नं 'broken off, obscured', (i. e. left behind) शेशवं (शिशोर्मावः) यस्य; who has just ceased to be a boy and arrived at the stage of youth. See ft.-notes. गाम्भीर्यमनोहर—गाम्भीर्य depth or steadi-

ness of character; it is defined as भीशोकक्रोधहर्षयैर्गाम्भीर्य निर्विकारता ॥ S.-Dar. III. 52 (the being unaffected by fear, grief, anger, joy &c.)

S'1. 33. गोदानविधे:—गोदान is the ceremony of cutting the hair performed in the 16th or 18th year, when a youth is shaved for the first time shortly before marriage. See ft.-note, and Nārāyaṇa-bhaṭṭa's Prayogaratna. Some derive it from गो having its usual sense of 'a cow', cows being given to Brāhmaṇas as presents on such occasions. विवाहदीक्षाम्—the vow of marriage. "दीक्षा is the assumption of a particular observance or observances during the performance of a ceremony. A sacrificer is said to take the यज्ञदीक्षा i. e. the vow to observe particular rules of conduct till the end of the sacrifice. So the young prince taking up the विवाहदीक्षा, binds himself to live in the condition of a married man until he should enter the Vānaprasthās'rāma". (Pandit's note). तमोनुदूँ—तमः उदति dispels इति तमोनुदूँ (fr. नुदूँ+किं). इक्षसुता:—इक्ष is one of the Prajāpatis, and a son of Brahmā, being born from his right thumb, as his wife was from the left. Daksha had 28 daughters of whom 27 were married to Chandra and the youngest (सर्ति) to S'iva; see Kum. I. 21. The 27 daughters are the 27 constellations of stars in the 12 lunar mansions. According to other accounts he had 50, 60, or 44 daughters, out of whom thirteen, or according to some seventeen, or even eight according to others, became the wives of Kas'yapa, and became by him the mothers of Gods, demons, men &c.

S'1. 34. अंसलः—having muscular shoulders. The affix ल (लच्) here denotes strength. It will be more grammatical to expound the Comp. as अंसो बलमस्य विद्यते इत्यंसलः । According to the Vṛittikāra, अंस in its proper sense cannot take ल; अंसौ अस्य स्तः will be अंसवान्. कपाटवशाः—के वातं शिरो वा पाटयति इति कपाटः । कर्मण्यण् । the leaf or panel of a door, or a door; कपाटमिव वक्षः यस्य सः । परिणद्ध०—परिणद्धा (full-developed, well-rounded) कन्धरा neck यस्य; के शिरो धारयति । खच् । or के शिरो धरतीति । अच् । कन्धरा. वपुःप्रकर्षात्—प्रकर्ष excellence, due to muscular development. Prof. Ray is right in thinking that this s'loka ought naturally to precede s'1. 33.

S'1. 35. नितान्तगुरुः—Heavy because of the responsibilities of government long sustained (Chār.). लवयिष्यता—This he would do by delegating to his son some of his regal functions. धुरं—Cf. V. 66. निर्संग &c.—S. P. Pandit thinks that by a zeugma the word 'विनीत' means 'modest' when taken with *Nisarga*, and 'disciplined' when with *Samkāra*. इति—expresses हेतु (reason) here. युवराजशद्भाक्—

युवा चासो राजा च युवराजः । युवराज इति युवराजस्य वा शब्दः युवराजशब्दः ;
now see com.

It appears to have been an ancient custom in Asiatic monarchies, for the heir-apparent to be solemnly recognized as such in the life-time of his father by being formally installed in the regal dignity, and admitted to a share in the administration. The object of this custom appears to have been three-fold. In the first place, it settled the succession, and prevented any civil war between rival claimants for throne, which might arise at the death of the sovereign. Secondly, it furnished an aged or infirm ruler with a youthful coadjutor, who might relieve him of all the more active duties of Government, military as well as civil. Finally, it familiarized the young Prince with the administration of Justice and other branches of Government, and enabled him on the death of the father to fulfil with efficiency all the duties of sovereignty. Under such circumstances an heir-apparent on attaining his majority would be solemnly installed as Rājā, and henceforth he would receive the title of Yuvarāja, or 'Young Rājā', and would be presumed to act in subordination to his father, who would still retain the title of Mahārāja, or Great Rājā. The installation of a Yuvarāja would naturally be regarded throughout the Rāj as an important political event, since the accession of a young and promising Prince would be expected to result in such an infusion of new blood into the administration as would materially affect the interests of both chieftains and the people. The oldest son, properly educated, naturally occupied the position of a Yuvarāja. (See Wheeler's History of India, Vol. II. Chap. VI.).

S'1. 36. अनन्तरम्—अविद्यमानमन्तरं दूरता यस्य तद्; सञ्चिहितम्; for this sense cf. VII. 21. अनन्तरम् may also be taken as an *adv.* (after Rag. was installed as युवराज). आस्पदम्—आत्मनः पदं given by Malli. is the meaning and not the विग्रहवाक्य of आस्पदम्; आपयते अस्मिन्नियास्पदम्। 'आस्पदं प्रतिष्ठायामिति साधुः' । Pān. VI. 1. 146. तद्—may also be taken as not compounded. गुणाभिलापिणी—Malli. seems to add here णिनि in the sense of the agent (कर्तृरि) by the rule 'नन्दिग्रहिपचादिम्यो ल्युणिन्यचः' Pān. III. 1. 134. But the root ल्यु is not to be found among the roots of the प्रत्यादि class. It may be derived as गुणानभिलिप्तिं शीलमस्याः by the general rule 'सुष्यजातौ णिनिस्ताच्छीन्येऽपि', Pān. III. 2. 78. But according to some the root ल्यु ought to take उक् (उक्त्रू) in this sense by Pān. III. 2. 154. The best way to avoid all difficulties of grammar will be to derive it as गुणेषु अभिलापोऽस्या अस्तीति गुणाभिट्टापिणी। नवावतारम्—अवतरति आविर्भवत्यनेनेत्यवतारः an incarnation. The poet here supposes the old lotus to reappear in the shape of the bud. This also applies to Raghu; for according to the Hindu notion, the father takes a new birth in the form of his son.

S'1. 37. विभावसु—विभा वसु धनं यस्य whose wealth is light; refers to the sun and fire; here, the latter. It sometimes means ‘the moon’ also. सारथिन—here सारथि has the secondary meaning of ‘a helper.’ घनव्यपायेन—घनानां व्यपाय (the passing away or disappearance of) यस्मिन् सः the autumnal season; तेन। गमस्तिमान्—गः ज्ञेयवर्गः (knowable things) तं बभस्ति दीपयति इति गमस्तः a ray fr. भस् 3. Par.; गमस्तयः अस्य सन्ति इति।

S'1. 38. होमतुरङ्गः—तुरेण त्वरया गच्छतीति तुरगः or तुरङ्गः or तुरङ्गमः। होमस्य तुरङ्गः। तादृश्यं पष्टीसमासः। There is a reference here to the अश्वमैथ, for which see note on VI. 61. शतक्रतूपमः—शतं क्रतवो यागा अस्येति शतक्रतुः। Strictly speaking the comp. शतक्रतुः should not be expounded, as it is a संज्ञा. According to western scholars क्रतुः in the Rigveda invariably means power, either mental or physical, i. e. wisdom or strength; and Indra is the god of hundred wisdoms or powers, i. e. whose wisdom and power are infinite. It has never in the Veda the sense of ‘a sacrifice’ which was attributed to it in post-Vedic times. ‘It is quite possible’ remarks S. P. Pandit, ‘that the Vedic epithet शतक्रतु may have been misunderstood by the prosaic minds of the post-Vedic ages, and may have given rise to the current myth of Indra having performed one hundred sacrifices before he became the leader of the gods.’ See note to the next s'1. क्रतूनाम्—करोति क्रियते वा इति क्रतुः; fr. क्र + अतु (क्रतु Unādi 1. 77). Cf. Greek *Krates*; Zend *Khratu*.

S'1. 39. यज्ञवना—See I. 74. अनर्गलम्—अविद्यमानमर्गलं यस्य। अर्गल or अर्ग्ला properly the bar or wooden bolt thrown across a door when closed; hence restraint, obstruction. The custom was to allow the sacrificial horse to go unchecked wherever it liked. The duty of the guards was simply to see that it was not captured by any one. जहार—According to the Paurânic accounts Indra is always alarmed whenever any mortal performs unusual religious austerities or tries to complete a hundred sacrifices, fearing lest he should lose his own position being superseded by his mortal rival; and his jealousy being excited interposes various obstacles in the way of his supposed rival in order to thwart his object. शकः—शक्नोतीति lit. the powerful one. किल—as the story goes, as we hear. Cf. I. 27; II. 27; IV. 5 &c.

S'1. 40. विषाद०—विषाद dejection or disappointment; प्रतिपत्ति the adoption of proper measures, course of action; for a different sense see VIII. 65. च—च. The repetition of च indicates that the two actions,—the guards remaining paralysed with wonder, and

Nandinī's appearance—were simultaneous. अनप्रभावा—whose (superhuman) power was well known.

S'1. 41. निस्यन्द—Chár., followed by Vall. and Din., understands by निस्यन्द्, स्वेद् पुरस्कृतः सताम्—If पुरस्कृत means पूजित, as Malli. takes it, then सता is subjective Gen. by 'कस्य च वर्तमाने' Pán. II. 3. 67, but if it means अग्रतः रूतः i. e. 'chief of, foremost among,' then the Gen. is specific, by the rule 'यतश्च निर्धारणम्' The latter meaning seems preferable. अतीन्द्रिय—Prádi Comp.; see Sanj. भविष्यु—things, objects of perception. Chár. translates भाव by प्रेय and Vall. by पदार्थ, which means the same as वस्तु. For other meanings cf. infra V. 64, VI. 36, VIII. 52 &c. उपपत्तं—come to have, produced. See notes on II. 16. This conferring on Raghu of the power of perception of the imperceptible is an exhibition of Nandinī's divine power (प्रभाव).

S'1. 42. पूर्वतः—Hero तस् has the sense of the Loc. पूर्वतपक्षशातनम्—शातयति इति शातनः, now see Sanj.; or पूर्वतपक्षाणां शातनं यस्मात्। The mountains had wings in ancient times, with which they flew about and grew very troublesome and refractory. On seeing this Indra cut off their wings with his thunderbolt, when hundreds of them flew to the sea for shelter; see XIII. 7. Only Maināka is said to have escaped the fate which overtook others. See Kum. I. 20. It is said that the demon Hiranyáksha, by virtue of his magical power, endowed the mountains with wings. See Harivams'a quoted in the ft.-note. For the real nature of these mountains with wings, see note on लोकालोक I. 68. ददर्श इवम्—On this Prof. Ray thus remarks:—

"This sudden introduction of Nandinī may appear at first sight rather childish on the part of the poet. But it should be remembered that Indra was here trying his best to remain concealed, and it would not have been well for the prestige of the Lord of Gods if a mortal could discover him by mortal means alone. So the intervention of supernatural agency was necessary. If so, it was better that help should come from one whose gift Raghu was, and who was in a manner already interested in the cause of Raghu."

S'1. 43. अक्षणं शतैः—i. e. ten; hence. Indra is called सहस्राक्ष.

The reference here is to Indra's amours with Ahalyá, the wife of the sage Gautama. On one occasion Indra, enamoured of her beauty, assumed the form of her husband and ravished her in his absence. According to one account Ahalyá knew the god in disguise, but in the wantonness of her

heart yielded to his desire. Gautama returning from ablution saw the god running away in disguise, and understanding at once what had happened, cursed him to be covered with a thousand sores which he afterwards changed into eyes; and also cursed his spouse to be petrified.

अनिमेष &c.—निमेषरूपा वृत्तिः निमेषवृत्तिर्येषां तैः । It is a characteristic of gods that they do not wink. हरिमि:—See Sanj. But according to the Śālihotra, this word has a technical meaning: त्वकेशशबाललोमानि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोश्वस्तु पीतकौषेयसुप्रभः ॥ एनम्—To justify the use of the form here, we must have अन्वादेश which it is difficult to get here. Probably 'एवम्' is the poet's reading. धीरेण—धीर as applied to voice means 'deep and powerful', stentorian; cf. नवनीलनीरथरधीरगर्जित Uttar. VI. 17. This shows that Raghu was not at all daunted, but addressed Indra in a steady voice actually stopping him.

S'l. 44. मनीषिभिः—See note on मनीषिन् I. 11. अजस्य &c.—न कदापि जस्यति (allows no break) इति अजस्यं सन्ततम् । By नमिकम्पि &c. Pán. III. 2. 167, र is added to the roots नम्, कम्प् &c., to indicate habit, (कर्तरि ताच्छीन्ये) जसिर्नव्यूदः क्रियासातत्ये वर्तते; Sid. Kau.; so we have नम् कम्प्, स्मेर, अजस्य, कम्प, हिंस्र and दीप्र. अजस्येण दीक्षा अजस्यादीक्षा; now see Sanj. क्रियाविधाताय—क्रिया here means the sacrifices and other ceremonies connected therewith.

S'l. 45. त्रिलोकनाथेन—Malli. expounds this as a त्रिपदत्युरुप which is objectionable according to Pán. The Manoramá has this observation on this—“कथं “तर्हि त्रिलोकनाथेन सत्ता मस्तद्विषः” इति कालिदासः । त्रिलोक-शब्दस्यासंज्ञात्वात् । न च समाहरे द्विगुः । द्विगोरिति डीप्पसङ्गात् । न च पात्रादित्वं कल्प्यम् (It should not be considered as one of the पात्रादि class) ‘यदि त्रिलोकीणनापरः स्यात्’ इति प्रयोगविरोधात् । न चोत्तरपदसमाप्तः त्रिपदत्युरुषस्येह दुर्लभत्वात् । उच्यते—लोकशब्दोत्तरलोकसमुदायपरः । यद्यवयवो लोकस्त्रिलोकः शाकपाठ्यवादिः । एतच्च ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टम् ।” त्रिलोकस्य नाथस्त्रिलोकनाथस्तेन । Cf. त्रिलोकरक्षी महिमा हि वाज्रिणः । Vik. 1. 5. नियम्याः—On this Din. has the following discussion:—Though by the general rule ‘पोरद्वयधात्’ a root ending in a letter of the labial class and having अ for its penultimate can take यत्, yet by the exception ‘गदमदचरयमश्वानुपसर्ग’ the root यम् cannot take it when preceded by an उपसर्ग. How do you defend the form then? We reply—We first add the affix and then prefix the उप०. Or we defend it by ज्ञापकप्रमाण; for Kātyāyana says [यस्य हि शो नियमः सुटि नैतत्तेन] न तत्र भवेद्विनियम्यम् । and he cannot use a wrong form. Or we may explain as नियमे साधवो नियम्याः by Pán. IV. 4. 98. Or नियमनमहतीति यत् । धर्मचारिणाम्—धर्मं चरितुं शीलं येषां तेषाम् ।

S'1. 46. अङ्ग—*a requisite or implement of.* महाक्रतोः—A horse-sacrifice which could be performed only by a universal sovereign, also called क्रतुराद्. See VI. 61. पथः—is Acc. pl. श्रुतेः दर्शयितारः—those whose duty it is to point out the ways of, i. e. the rites and ceremonies enjoined by, the Vedas. This is said in conformity with the belief that the Vedas are eternal and therefore older than Indra. Some read शुचेः for श्रुतेः। ईश्वराः—Malli. means by महान्तः 'mighty,' 'powerful' (*c.f.* महान्महस्येव करोति विक्रमं) as it makes the remark more sarcastic. पद्धतिम्—पादाभ्यां छन्यते इति पद्धतिः। fr. पाद+छन्+क्ति (ति) what is trodden over; hence a foot-path; a course of behaviour. पाद becomes पद when followed by हिम, काषिण् and इति by the rule हिम-काषिहतिपु च। Pāṇ. VI. 3. 54.

S'1. 47. प्रगल्भम्—bold and intelligent. It is generally applied to a speech addressed to a person superior in rank by one inferior to him when it is uttered with confidence and without any feeling of nervousness, which he is not expected to do. Cf. II. 41; VI. 20. उत्तरम्—उत्तीर्णतेऽनेन। That by which one gets over. When one urges forward an argument it is a sort of barrier to his adversary and since the reply he makes in order to refute the argument takes him, as it were, over this barrier, it is termed as उत्तर.

S'1. 48. राजन्य—राजो अपस्थं राजन्यः क्षत्रियः—कुमार—By thus addressing the prince Indra shows that he treats him like an ordinary Kshatriya. तथा—just so, true. तु—But, on the other hand (पक्षान्तरे). रक्षयं—See II. 40. जगत्प्रकाशम्—जगत्सु प्रकाशम्।

S'1. 49. पुरुषोत्तमः—Mallinātha's expounding of this seems to be objectionable. 'वाऽप्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमाप्तोयम्। अत एव पुरुषेषु उत्तम इति स्वपदविश्वाऽसंगत इत्यबोचाम्'। Tb. Better to expound as पुरुषा आत्मानः। आत्मनात्मयो वा उत्तम इत्यर्थं समाप्तः (अस्वपदविश्वः) नित्यसमाप्तः। As Indra wishes here to emphasize the संज्ञानव of the three words पुरुषोत्तम, महेश्वर and शतक्रतु we must take them as Nitya Compounds having no स्वपदविश्व; so महेश्वर—भ्रेष्टः स्वामीत्यर्थेऽस्वपदविश्वहे नित्यसमाप्तः; also मखानां शतं विद्यते कर्तृत्वानास्येति 'शतक्रतुः' नित्यसमाप्तः। द्वितीयगामी—गमिष्यतीति गामी द्विनीयं गामी द्वितीयगामी। See Sanj.; or द्वितीयं गन्तुं शीलमस्य। ०गामी न—'will not refer to or indicate'.

Here the ridiculousness of Indra's argument is quite clear. He puts forth this argument as he has no better defence to give. For if शतक्रतु is a संज्ञा it could have denoted him in spite of Dilipa's performing a hundred sacrifices, as the term हिमालय still denotes the mount Himālaya though there are other mountains which are the abodes of snow. If it be admitted for

argument that शतक्रुि is not a सज्जा, then the best course for Indra to adopt, in order to defeat Dilipa's object, would have been to perform two hundred sacrifices, or more if necessary, a thing quite within the competence of the Lord of gods.

S'1. 50. अतः—i.e. in order to prevent another man from becoming S'atakratu. कपिलानुकारिणा—कपिलस्यानुकारोस्यास्तीति कपिलानुकारी तेन । Kapila is an ancient sage, of whom mention is made in the S'rutis, and who is often spoken of as an incarnation of Vishnu. According to the Sārîrakabhâshya, the Vaidic sage Kapila ought not to be confounded with Kapila the author of the Sâmkhya Sûtras. Here it should be remembered that it was Indra himself who had stolen the horse of सगर and left it by the side of Kapila. But Indra purposely conceals the fact and makes mention of Kapila in order to strike terror into Raghu's heart by implying that he will destroy him as Kapila had done the sons of Sagara. सगरस्य संततेः—Sagara—a king of the solar race, son of Bâhu, who was driven out of his kingdom by the Haihayas. Poison was given to his mother by a rival wife of his father, by virtue of which the foetus remained in the womb for seven years. After this Bâhu died; and his wife was delivered of a prince who was named Sagara (born with poison—गरेण सहितः) by the sage और्व. He vanquished the Yavanas and made them shave their heads entirely. See Vâyu P. Vol. II. Chap. 26. For an account of Kapila's taking away the sacrificial horse of Sagara and reducing to ashes his sixty thousand sons, see ft.—note and note on भगीरथ IV. 32. See also Vish.—Purâna Vol. II. XXVI. 146–147.

S'1. 51. पुरन्दरम्—see supra note on पुरन्दरश्रीः II. 74. सर्गः—means here 'determination.' रघुम्—the mention of the name indicates Raghu's self-confidence and chivalrous spirit. कृतिन्—may also be derived as कृतमस्यातीति । प्राशस्त्यार्थे इन् ।

S'1. 52. उन्मुखः—Raghu stood with his face turned up in order to observe the movements of his adversary. शारासनम्—शरा अस्यन्ते अनेन । आलीढ &c.—विशेषेण शोभितुं शीलमस्येति विशेषशोभी । now see Sanj. आलीढ—see ft.—note and comp. Kum. III. 70, quoted therein. According to the lexicon quoted by Malli., there are five postures which archers assume when fighting. They are:—(1) वैशाख in which the feet are separated sideways by three Vitastis (about 24 inches); (2) मण्डल when the feet are so stretched that the part of the body from the waist appears like a gateway; (3) समपद when both the feet are placed evenly; (4) आलोड in which the right foot

is advanced and the left bent back; and (५) प्रत्यालीढ़ which is the reverse of आलीढ़. Vallabha mentions eight postures, substituting कुर्म for मण्डल and adding पश्चासन, दूराकार and गद्धकम्. वपुःप्रकर्षण—see 34, *supra*. विडम्बितेश्वरः—the root विडम्ब् is used when the imitation is not exact, though much like the original. Cf. IV. 17. The allusion here is to the destruction of Tripura (the three cities of gold, copper and iron, each built by Maya for the *asuras* in the sky, in mid-space, and on earth) by S'iva, who had to wait for thousand years in the आलीढ़ posture with his face upturned to watch for the moment when the three cities would meet, which was the right time for shooting the arrow, the cities being at other times invulnerable. See ft.-note.

S'1. 53. अवट्टमसयेन—S. P. Pandit translates this by ‘with an arrow consisting of a post’ i. e. ‘as big as a post’; but this does not seem to be the meaning here. Not because there is anything impossible about it; for the Mâh.-Bhâr. tells us that Bhîshma’s bow was as long as a tâla tree (तालदधनं पतुर्धन्वन्), while the arrows discharged by many of the warriors of those times were as big as a yoke or a pole; see Bh. P. 49, 35; but because the context does not justify it. It is decidedly better, as remarked by the late Prof. Apte in his Dic., to translate this by ‘with an arrow consisting of his defiance’ i. e. the challenge thrown out, and the bold front presented, by him to Indra. Châr. and Vall. give this sense of the word, and Mallinâtha’s rendering ‘स्तम्भरूपेण’ though somewhat ambiguous, seems to favour this meaning. It certainly brings out more forcibly the heroic conduct of Raghu if we suppose that he contented himself with a mere challenge and waited for his enemy to commence fighting. हृदि—मर्मणि struck at his heart. This clearly shows that अवट्टम् means ‘defiance’. Raghu’s defiance wounded Indra’s pride. A real arrow would have struck him on the chest (वक्षसि and not हृदि). गोत्रभिद्—गो वृथिवीं त्रायन्त इति गोत्रास्तात् भिनतीति। Indra so called on account of his having lopped off the wings of mountains. नवाम्बुद्धानीक &c.—The standard of new clouds i. e. the rainbow (इन्द्रधनुः). अनीक—properly an army; hence a multitude of. समधन वाणम्—This shows that Indra did not wait to be struck first, but fitted an arrow and even discharged it. The reason for this overhastiness is supplied by the epithet ‘अमर्षणः’.

S'1. 54. भुजान्तरं—the chest; cf. शङ्खान्तरम् II. 26, *supra*. भीमासुर०—For असुर see note on असुराण्डः II. 37; भीमासुराणा शोणिते उचितः

(accustomed to drink). अनास्वादित०—न आस्वादितमनास्वादितम् , पूर्वमनास्वादितमनास्वादितपूर्वम् ; a comp. सह सुपा. पूर्व takes परनिपात (comes latter in the comp.) as suggested by Pán.'s *Sútra* भूतपूर्वे चारः आग्नेयः—आशु quickly गच्छति इति; an arrow. It also means 'the wind,' 'आशुगौ वायुविशिखौ' इत्यमरः ।

S'l. 55. कुमारविक्रमः—विशेषेण क्रामस्यनेनेति विक्रमोऽतिशक्तिः excessive prowess; कुमारस्येव विक्रमो यस्य । See, however, note on 'मुनिवृत्तीनाम्' I. 8. कृत्स्तिः मारः मदनः अस्य; or कौ on earth मारयति दुष्टान् (fr. कु+मु cau) पचायच्च । इति कुमारः. According to Svámī he is so called because of his perpetual celibacy. The Váyu P., however refers to देवसेना as the wife of Kártikeya. सुरद्विपास्फालन &c.—*Cf.* Kum. III. 22. This shows that Indra was no carpet warrior with whom Raghu had to deal. *Cf.* Din. सुरद्विपत्यादिविशेषणद्वयेन शक्तस्य वीरत्वं सुकुमारत्वं चोक्तम् । मुजे—i. e. the left arm, which served Śachí as her pillow. *Cf.* रामबाहुरुपधानमेष ते । Uttar. I.37. शचीपत्र &c.—पत्राकारं विशेषकं पत्रविशेषकं a Karm. of the शाकपार्थिवादि class; शच्याः पत्रविशेषकं शचीपत्रविशेषकम् । षकैरङ्किते, which was marked with a print of the ornamental leaflike figures traced by Śachí on her forehead, or cheeks. Raghu planted his arrow exactly in the place where Śachí much liked to rest her forehead. This gives the reason why the insult was unbearable to Indra. स्वनामचिह्नम्—It was customary with ancient warriors to engrave their names on their arrows. *Cf.* VII. 38; Vik. V. 7.

S'l. 56. मयूर—मयते महामतिशयेन रौतीति वा मयूरः । जहार &c.—This was the greatest offence that Raghu could have given to Indra. Even to this day the loss of the standard is considered the greatest disgrace that an enemy can inflict upon the other. See Sanj.

S'l. 57. उपान्तस्थित &c.—अन्तस्य सभीपमुणन्तम् । Avy. Comp ; उपान्तं स्थिता उपान्तस्थिताः । Now see Sanj. सिद्धः—The Siddhas are semi-divine beings characterized by eight superhuman powers called *Siddhis*: (अणिमादिसिद्धाः Malli. on Kum. I. 5). They are eighty-eight thousand in number, of subdued passions, continent and pure, not subject to death, and free from all worldly desires. See Wilson's Vish. P. p. 227. गरुदमाशीविष &c.—गरुतः पक्षा विद्यन्त एषामिति गरुतमन्तः winged; the addition of this is necessary to make the serpents resemble the feathered arrows. आशीषि विंयं येषामित्याशीविषाः । पृष्ठोदरादित्वात्साधुः । So the commentators on Amar. According to some it is a regular form; आश्यां विंयं येषां ते । आशी being a word by itself. तुमुलं—See note on तुमुल *infra* IV. 62; or ताम्यन्ति अत्र; पृष्ठोदरादिः wherein the warriors shout vehemently.

Śl. 58. अतिप्रबन्ध &c.—अतिशयितः प्रबन्धोत्प्रबन्धः । Uninterrupted succession, close continuity. वासवः—The commentators on Amara derive this word in three ways: (1) वसवो देवा वसूनि धनान्यस्य वा सन्तीति; (2) वसोरपत्यमिति वा; (3) वासं देवत्यानां वार्तीति वा । Of these the second is not supported by the Purāṇas. Indra is the son of कश्यप who is not a Vasu. Of the other two, the third seems better, being in accordance with Indra's character. स्वतदच्युतम्—This applies to Raghu also. Raghu who was formed out of the energies of the Lokapālas of whom Indra was the greatest, may be said to have sprung from Indra. See II. 75; III. 11.

Śl. 59. प्रकोष्ठे—प्रकोष्ठ is the part between the elbow and the wrist. हरिचन्दन—हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् । The celestial sandal tree; it is one of the five trees of heaven—पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् । Ak.; here its paste. प्रमध्य &c.—धीरं नदितुं शीलमस्या धीरनादिनी । प्रमध्यमानार्णव इव धीरनादिनी ताम् । or प्रमध्यमानार्णवस्य धीरनादः प्रमध्यमानार्णवधीरनादः सोस्त्यस्या इति ताम् । The story of the churning of the milky ocean for *Amrita* by the gods and the demons under the guidance of Vishnu is well known; see B. P. VIII. 7, 8. शशाङ्कां—शशाङ्कस्य अर्धः a part शशाङ्कार्धः; here अर्ध does not mean 'a half'; for in that case अर्ध is neu. and the comp. will be अर्धशशाङ्क by the rule अर्थं नपुंसकम्; स इव मुखमस्य. विडौजसः—According to Bhānuji Dīkshit विडाति भिन्नतीति विडं भेदकम् । विडमोजो यस्य । This leaves no irregularity in the Comp. Chār. also derives it thus.

106
Śl. 60. विश्वद्वमत्सरः—मत्सर vehement anger; it was increased because Raghu a mortal kept him at bay. विद्विषः—विशेषेण देवि इति विद्विद् तस्य. महीष &c.—मही धरन्तीति महीषाः । Malli: has धारयन्ति which is probably a slip. The allusion has been already explained. See Rām. Sun. Kānda. I. 115.—119. स्फुरत्प्रभां—स्फुरन्ति प्रभामण्डलानि यस्य तत् भस्त्रम्—This is the thunderbolt, the peculiar weapon of Indra. It is said to have been fashioned out of the bones of the sage वृत्रीच (or वृचि) by Vis'vakarman, for the destruction of Vṛitra. It is sometimes described as circular, like Vishnu's *chakra*, or shaped like a quoit, but with a broader circumference and a smaller central hole, and when hurled against an enemy, the fire of lightning is said to issue forth in destructive flames from its perifery.

Śl. 61. सैनिक—सेनायां समवेताः सैनिकाः । सह &c.—Raghu's fall was the cause; the tears shed by his soldiers the effect. But so imperceptible was the interval between the two that they might be said to have taken place simultaneously. निमेषमात्रात्—निमेषणं निमेषः

the act of winking once; निमेष एव निमेषमात्रम् । By the rule ‘सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये’ the Abl. or the Loc. may be used to express the time or space between two actions. Hence, निमेषमात्राৎ, or मात्रे will do. सैनिकः—हर्षजा निस्वेना हर्षनिस्वनाः, a comp. of the शाकपार्थिवादि class. खट्टीकर

S'1. 62. शत्रुव्यवहार &c.—व्यवहारः—वि नानार्थेऽव सदेहे हरणं हार उच्यते , नानां सदे हहरणोद्यवहारं इति स्मृतः ॥ इति कात्यायनः । So व्यवहार primarily means ‘what removes all doubts’; and since *all* doubts are not removed unless we put into practice or use the knowledge we acquire, it secondarily means ‘use’. This is the meaning here. विपक्षः—विरुद्ध पक्षोस्येति विपक्षः । वृत्रहा—The killer of Vṛitra; Indra. Vṛitra was the chief of certain tribes of the demons known as the Kālakeyas. Endowed with terrible prowess he discomfited the gods with Indra and drove them out of heaven. Whereupon the gods applied to Brahmā for redress. The deity said—“Ye gods, go to sage Dadhīcha and solicit from him his bones. With them prepare a mighty weapon called *Vajra* endowed with six sides and of terrible roar. With that weapon Indra would be able to kill Vṛitra.” See above, note on अस्त्रं s'1. 60.” The gods accordingly repaired to the sage who, for the good of the three worlds, renounced his body. Visvakarmā fabricated the thunderbolt and with it Indra killed Vṛitra and routed the *Asuras*.

In the Veda, Vṛitra is the personification of an imaginary malignant influence, the demon of darkness and drought, supposed to take possession of the clouds, making them obscure the sky and keep back the waters. He is variously designated as Vṛitra, Ahi, S'ambara, Namuchi, Bala &c. Indra is represented as battling successfully with this influence and letting loose the pent-up waters to the delight of the world. The clouds are also poetically pictured as the castles or towns of the demons which he shatters with his thunderbolt.

पदं हि &c.—See ft.-note. Virtues set foot-step in, i. e. prevail, everywhere; or virtues make impression (पदं) everywhere.

S'1. 63. असङ्गम्—lit. ‘not sticking’ i. e. cutting through; hence unimpeded. Din. reads अभङ्गम् ‘not repulsed’, which is certainly the best reading, being the easiest; see note on ‘तत्पूर्वमङ्गे’ supra II. 42. स्फुटम् ‘distinctly.’ ‘For at first he felt only pleased secretly (तुतोष) at the manifestation of valour by the prince, but had not given expression to his feeling’. S. P. Pandit. आह—*is* here used in the sense of उचाच्. Strictly speaking this use of it is ungrammatical, since according to the best authorities it has never the sense of the past tense. In

this respect the reading 'किमिच्छसीति स्म तमाह वासवः' is better, as it removes the difficulty of grammar.

S'l. 64. सुवर्ण &c.—सुवर्णनिर्मितः उंखः सुवर्णपुंखः; शाकपार्थिवादिवत्कर्मधारयः। Arrows of a superior class are described as having gold hafts. It is not easy to see why gold was needed. It was probably used for the sake of beauty; perhaps it added to the efficacy of some kind of charms (*Mantras*) with which arrows were charmed. Ordinary arrows were probably made of hard wood or steel. Or सुवर्ण may mean of golden, beautiful yellow colour. प्रियंवदः—some (including S. P. Pandit and Mr. Nandargikar) read 'प्रियंवदम्'। But the reading 'प्रियंवदः' qualifying Raghu, is certainly preferable. We know that Raghu said what was desired by Indra i. e. he was प्रियंवद to Indra. But what Indra said (कर्ते तुरंगमात् &c.) to Raghu was not pleasing to him. We shall see further on Raghu returning home *not much* pleased (नृपस्य नातिप्रमनाः &c. 67); so Indra cannot be said to have been प्रियंवद to Raghu.

S'l. 65. प्रभो—This is to imply that Indra has the power to grant his request. ततः &c.—This may also be construed as ततः अविधिना मुख्याङ्गस्याश्वस्याभावात्) एव कर्मणि समाप्ते सति &c. अजस्र &c.—This shows that Dilipa had taken a vow to be engaged in sacrifices without cessation for a certain period of time.

S'l. 66. त्रिलोचनैकांशतया—Because S'iva is said to enter the body of a sacrificer during the time he is under the sacrificial vow; he is considered as a form of S'iva. See and ft.—notes. cf. S'ak. I. 1 S'iva is then called उग्र. Vallabha, commenting on चैतन्यमुह्यादिव दीक्षितेन V. l. V. 4. quotes—भवो जले क्षिती शर्वो रुद्रोर्केऽग्नौ पश्योः पतिः। दीक्षिते उग्र इश्युको महादेवो निशाकरे। आकाशे भीमनामा च इशानाख्यः समीरणे। इत्यष्टी रुद्रनामानि कथ्यन्तेष्टम् शूर्तिषु ॥ दुरासदः—See VIII. 4. सदोगतः—Seated in the assembly of sacrificial priests. The sacrificer or यजमान when duly initiated for the performance of the sacrifice is, on no account, to leave the sacrificial hall, or to attend to any other business than that connected with the sacrifice. So Dilipa was surrounded by learned Brâhmaṇas; and probably the prince, out of modesty, did not like to announce personally his own success to the king, in their presence. शृणोति—is here equivalent to श्रुण्यात्।

S'l. 67. यथागतम्—आगतस्य योऽयं यथागतम्। Just as he had come i. e. vanished from the sight of Raghu's men as suddenly as he had come, when the sacrificial horse was stolen. On this Châr. remarks—Indra went back as he had come i. e. without conquering Raghu. नातिप्रमनाः—प्रहृष्टं मनोस्येति प्रमनाः। अत्यन्तं प्रमनाः अतिप्रमनाः। ने

अतिप्रमना: नातिप्रमना: । The Comp. here is not with नन्, in which case it would have been ‘अनतिप्रमना:’ but with the word न which is different from नन्, but has the same meaning; cf. नैकधा &c. सदोग्रहम्—The house where sacrificial priests sit, hence, the sacrificial house. Cf. अग्न्यगार V. 25; and the word सदस्य. न्यवर्तत—Here Malli. supplies प्रति. Káli. seems to use the root वृत् with नि as a transitive verb. Cf. IX. 14.

S'1. 68. अभ्यनन्दत्—Congratulated, hailed with marks of affection. See ft.-note. शासन०—शासनं (order, message) हर्तुं शीलमस्य इति ०हारी a messenger तेन. हर्षजडेन—Moving slowly on account of joy. Malli. translates जड by शिशिर, meaning thereby that the hand was benumbed, as it were, with joy. कुलिश &c.—कुलिशात्कुलिशेन वा व्रणाः कुलिशव्रणाः तेरङ्गितम्। See ft.-note.

S'1. 69. महाकूतूनाम्—i. e. the *As'avmedha* sacrifices. सोपानानां परम्परा सोपानपरम्परा ताम् । The word परम्परा has no derivation. See note on the word; II. 50. This is probably suggested by आरुक्षुः । ततान—‘stretched out, constructed’; तन् to stretch, to spread successively; hence to perform (as a sacrifice).

S'1. 70. विषयव्याह०—विषिणवन्ति पुरुषं इन्द्रियाणि वा बधनन्ति इति विषयाः तेभ्यः व्योवृत्त आत्मा (mind) यस्य. The reason is supplied by गलितवयसां इ० कुलव्रतम्. नृपतिककुदम्—Acc. case in apposition with सितातपवारणम् । नृपतेः ककुदं नृपतिककुदम्; the emblem or *insignia* of royalty. ककुद is properly the hump which distinguishes the full-grown Indian bull. Hence any distinguishing mark. According to Amara and Medini, the word is *mas.* and *neu.*; our poet, however, seems always to prefer the *neu.* gender. Cf. VI. 71. मुनिवन् &c.—मुनिवन्तरोऽछाया and not तस्णाम् । First because if we take the plu. the Comp. will be ‘तरुच्छायम्’ by the rule ‘छाया बाहुल्ये’ Pán. II. 4. 22; secondly because anchorites have their habitation fixed under the shade of some *one* tree. देव्या तया—with his renowned or famous queen. See ft.-notes. गलितव० कुलव्रतम्—cf. supra I. 8 (यौवने विषयैषिणां) and *infra* VIII. 10, 11.

CANTO IV.

S'1. 1. राज्य—The kingdom with the full responsibility of government, sovereignty. दिनान्ते—In the case of Raghu means ‘at the close of Dilipa's days of sovereignty’. सवित्रा—सुवति प्रेरयति प्राणिनो विषयेषु इति सविता । It may also be derived from सु ‘to give birth to’, though not so preferably. In the Rigv. the sun (सवितुं) is very often spoken of either as ‘the impeller’, he who impels men to active work;

or as 'the producer, since when he rises in the morning, he produces afresh, as it were, the creation, swallowed up by nocturnal darkness. See Rigv. II. 38. In the Veda, the sun-god is represented by four deities, viz., सूर्य, सवितु, पूषन् and मित्र, being sometimes identified, at others, separated with slightly varying functions assigned to each. According to the Puráñas, the seven rays of the sun, सुपुण्ण, हरिकेश, विश्वकर्मन्, विश्वकार्य, सम्पद्गु, अर्वावसु and स्वराज्, supply heat severally to चंद्र, the नक्षत्र, and to रुध, शुक्र, मङ्गल, गुरु and शनि. Cf. Váyu. Purána Vol II. Chap. LIII. s'l. 7-13. If we take सवितु as an adj. it may also refer to Dilipa, meaning the father of Raghu. For a similar idea, cf. रुचिधाम्नि भर्तरि भृशं विमलाः परलोकमयुपगते विविशुः । उलनं त्विषः कथमिवेतरथा सुलभोन्यजन्मनि स एव पतिः ॥ Śis'. IX. 13.

S'l. 2. पूर्वम्—During the time of Dilipa; Malli. It may refer to the time of Raghu's यौवराज्य as well. अमिरिवोत्थितः—अग्नि here refers to the feeling of jealousy and heart-burnings of the kings conquered by Dilipa. Raghu was known to be mightier even than his father; and his accession to the throne was as unbearable to them as the flame of a long-smouldering fire. Or, ever since the advancement of the prince to the यौवराज्य, the fire of jealousy had already been consuming the hearts of the tributary princes, as he had to force them to acknowledge his supremacy as guardian of Dilipa's sacrificial horses. See *supra* III. 38. But now that he actually occupied the throne, it took flame as it were. On this Malli, remarks—Though the असमापिका किया 'निशम्य' has for its Nom. राजानः, and the समापिका किया 'उत्थितः' अग्नि, yet by transference of epithets (उपचार) the hearing may be attributed to Agni, and so समानकर्तृत्व established; see, however, foot-note.

This s'l. seems to be quite out of place here. It is connected neither with the preceding nor with the succeeding s'l. If it is genuine, its proper place is either after s'l. 15 or 20.

S'l. 3. पुरुहत्वजस्य—A festival in honour of Indra was held for five days, from the 8th of the bright half of Bhâdrapada to the 12th. Its chief feature was the erection of a post with a flag attached to it. For its size and other particulars, see ft.-note. पुरुहत् lit. he who is invoked by many, either for protection or in sacrifices; Indra. पुरुहत्वज originally meant the rain-bow (इन्द्रधनुः) which being the standard of fresh or retiring clouds was worshipped to show honour to Indra, the god of rain. The custom of worshipping Indra's banner, referred to by our poet here, is no longer observed.

now, at least in the Deccan. उन्नयन् &c.—When applied to Raghu—उन्नतिः न यनपंक्तयो यासां with eyes wide open through joy; when applied to इन्द्रवज्ज, उदृश्वं न यनपंक्तयो यासां with eyes turned upwards. अभ्युत्थान—(a) elevation, prosperity; (b) rising up; ननन्दः—*Cf.* ft.-note (मुदिताः प्रजाश्व तेषां &c.). सप्रज्ञाः—(b) because people take their children with them when going out to see sights.

S'1. 4. समेव—See ft.-note. द्विरद इव गच्छति stepping as majestically as, when taken with reference to सिंहासन, and द्विरदेर्गन्तुं (marching accompanied by) शीलमस्य when taken with reference to अरिमण्डल. सिंहासनम्—सिंहाकारं सिंह इव वा आसनम्; it is made of gold; when set with jewels, not being made of gold, it is called नृपासन or भद्रासन. *Cf.* Amara—‘नृपासनं तु यद्यद्रासनं सिंहासनं तु तत्। हैमम्’। ० मण्डलं—
the multitude or territory of.

S'1. 5. छायामण्डल—(a) The halo or circular orb of splendour; (b) circular shade. The word छाया has a double meaning here. Raghu's royal person was so majestic that an orb of glow was always visible about him. This the poet explains by supposing that Lakshmi, the goddess of fortune, attended upon him in an invisible form and her presence endowed him with unusual splendour, which was visible in the form of a halo of light round him. Again, when an umbrella is held over a person a छायामण्डल (circular shadow) is seen about him. And this छायामण्डल (note the pun on छाया which in this case means splendour) was seen round Raghu. So the poet fancies that Lakshmi held an umbrella over him. And when Lakshmi is made to serve the king with the umbrella, the only umbrella she could use would be the lotus-umbrella, the lotus being her special favourite. किल—indicates उत्प्रेक्षा, ‘methinks,’ ‘as it seemed.’ साम्राज्यवीक्षितम्—who had entered upon the vow of discharging the duties of an emperor. For दीक्षित see note on विवाहदीक्षाम् III. 33.

S'1. 6. परिकल्पितसान्निध्या—परिकल्पितं सन्निधिरेव सान्निध्यं यया; here यन्त्र् (य) is added to सन्निधि स्वार्थे by the Vārtika चातुरण्यादीनां स्वार्थे उपसंस्थानम्. अर्थाभिः—lit. not departing from अर्थ, i. e., full of meaning, true. As a general rule much of the praise bestowed upon monarchs is flattery and is therefore meaningless. But as Raghu possessed virtues of every kind, anything said in praise of him was but simple truth. उपतस्थे—served with reverence, worshipped; Sarasvati worshipped Raghu, because a king is supposed to be a divine being. For the senses in which स्था with उप is Ātm. see Sanj., and H. S. Gr. Chapter XI.

S'1. 7. मनुप्रभूतिभिः—मनु i.e. Vaivasvata Manu; see *supra* I. 11 and note thereon. मान्यैः—beloved and esteemed. This is used to indicate the superior excellence of Raghu. वसुन्धरा—the earth i. e. the people. Raghu's subjects were so much attached to him that their attachment seemed to be the first of the kind, the attachment of their predecessors for such worthy and excellent kings as Manu &c., not being comparable with it. Here the word वसुन्धरा is used, as the earth is metaphorically spoken of as the wife of a king; cf. वसुमत्या हि नृपाः कलन्त्रिणः । VIII. 83.

S'1. 8. हि—Malli. takes this हेरो. It may also be taken अवधारणे । सर्वस्य हि of one and all, of all people without exception. युक्तदण्डतया—युक्तो दण्डा यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । नातिशीतोष्णः—शीतं च उष्णं च गुणौ शीतोष्णे । अत्यन्तं शीतोष्णे अतिशीतोष्णे । ते अस्य स्त इति अतिशीतोष्णः । see *supra* note on ताम्रा II. 15. न अतिशीतोष्णो नाति०; a comp. सह सुप्. In the case of Raghu this means 'neither too kind nor too severe'. See ft.-note. नभस्वात्—नभोस्त्याश्रयत्वनास्य । अधिष्ठातृत्वेन वा । वायुर्हि नभःस्वामी । तथा च वायुपु०—‘शब्दाकाशवलानां च वायुरीशत्वथा कृतः ।’ इ०

S'1. 9. गुणाधिकतया—अधिकस्य भावोधिकता युणानामधिकता तया । सहकारस्य—सह कारयति मेलयति द्वद्वम् । A mango tree. It is difficult to see how the word has acquired this meaning. The mango tree is so called probably because its leaves are used in the marriage ceremony to cover the auspicious pots &c. Or poets represent it as the favourite resort of lovers on account of its constant association with the lovely Mādhavī creeper; hence (i. e. for bringing lovers together) it may have acquired that name.

S'1. 10. नयविद्धिः—The word नय is formed irregularly (बाहुलकात्) from नी + अच्; for by the rule 'श्रीणीभुवोऽनुपसर्गे' the proper affix for नी without a preposition is घन् (अ) which gives the form नायः । नयं नीतिशास्त्रं विद्यतीति नयविदः । सद्—right policy, fair means; असत् crooked policy, foul means. उत्तरः—अतिशयेनोद्गत उत्तरः lit. higher; but since what is higher is reached later, it secondly means 'latter'.

S'1. 11. पञ्चानाम् &c.—The five elements are पृथ्वी, 'earth' अप् 'water', तेजस् 'fire,' वायु 'air' and आकाश 'ether'. Their qualities are:—शब्द of आकाश, शब्द and स्पर्श of वायु; शब्द, स्पर्श and रूप of तेजस्; शब्द, स्पर्श, रूप and रस of अप्; and शब्द, स्पर्श, रूप रस, and गन्ध of पृथ्वी, the additional quality in each case being its special quality. See foot-note. नवं—possessed off fresh i. e. unprecedented vigour, prosperity &c.,

S'1. 12. चन्द्र—From चन्द्र् to be glad; see com.; according to those who treat the root as trans. चन्द्रतीति. अन्वर्थः—अनुगतोर्थमनुगतोर्थो येन

वा । Prâdi; Samâsa; or Bah. राजा—राजते रअयतीति । The poet here supposes राज् to mean 'to please', by poetical license. See Sanj.

S'l. 13. कामम्—an *ind.* implying 'unwilling assent.' अकामातु-मती कामम् *Amara.* चक्षुष्मता—चक्षुषी अस्य स्त इति चक्षुष्मान् । तस्य मावः । तु—is here used भेदे *i. e.* to show the difference between the two pairs of eyes he possessed. That Raghu had his physical pair of eyes, the poet has to admit. But these were not his real eyes. His true eyes were the *S'âstras* (the knowledge and wisdom obtained by a study of these); these assisted him in settling intricate questions and accomplishing great ends. शास्त्रेण—The Instrumental is either अभेदे (शास्त्र being identified with चक्षुः) or हेतौ. सूक्ष्म &c.—कार्यात्मते अर्थात् कार्यार्थाः । सूक्ष्माः कार्यार्थाः सूक्ष्माकार्यार्थस्तान्दर्शयितुं शीलमस्येति तेन । See footnote.

S'l. 14. लब्ध्य &c.—Here लब्ध्य is a noun (the kingdom obtained from his father). प्रशमन giving stability to what is obtained, by the conciliation or removal of opponents; see com. स्वस्मिन् तिष्ठतीति स्वस्थः at ease. प्रशमन may also mean 'the measures of pacification' प्रशम्यते एभिरिति प्रशमनानि । See the s'l. quoted by Malli. लब्धानि प्रशमनानि येन स लब्धप्रशमनः । आदौ लब्धप्रशमनः पश्वात्स्वस्थः । 'Who was at ease after he had adopted proper measures to give peace to his kingdom.' पद्मनजलक्षणा—The lotuses are one of the characteristics, and not a special sign, of the autumn. But the poet makes special mention of these here, probably because of the idea of worship expressed in उपस्थिता. We are already told that the goddess of royal fortune waited upon Raghu with a lotus umbrella (*s'l. 5*); and now the goddess of autumnal beauty comes to worship him with actual lotuses. This is explained by 'पार्थिवश्रीद्वितीयेऽ' &c ; cf. *infra IX. 24.*

S'l. 15. [सुक्तवर्षा—Malli. takes this as the cause of सुदुःसहः । It is better to take this with व्याप्तेः. The पताप (heat in the case of the sun, and prowess in the case of Raghu) was already सुदुःसह, but the world was screened from it by the intervening clouds. But since the clouds became light now, they moved away from its route and fled. So that it spread through all quarters without obstruction. The meaning is that now that the rainy season passed off and autumn came, the other princes became uneasy dreading every moment an expedition of conquest by Raghu.

S'l. 16. जैत्रम्—जैतुं शीलमस्य जैतुं ; तदेव जैत्रं by adding अण् स्वार्थे; see com. प्रजार्थसाधने—Indra by his rainbow produced rain and thereby brought prosperity to the people. Raghu after the lapse of the

monsoons undertook an expedition of conquest and thereby brought wealth and prosperity to the people; he also performed sacrifices with that wealth and propitiated the gods who in their turn sent down rain. Cf. I. 26.

S'l. 17. पुण्डरीकातपत्रः—The lotuses bloom in autumn and are here poetically spoken of as the umbrella of शरत्. The white lotus is here chosen because the royal umbrella is of that colour. विक-सत्काशचामरः—The Kās'a flowers look very much like chauries and are also white. Cf. Rit. III. 1. 2. विडम्बयामास—imitated, mimicked; see note on विडम्बतेश्वरः III. 52. पुनः—‘but,’ showing भेद.

S'l. 18. तदा—During *that time*, then only. The poet suggests by a hyperbole that Raghu's face was always pleasant to look at, while the moon was not so during the whole of the rainy season. It was *now* on the clearing up of the sky that the moon became as delightful to look at as Raghu's face. प्रसारसु—may also mean delightful-faced on account of his benignity.

S'l. 19. विभूतयः—विशेषा भूतिर्विभूतिः affluence, excess. Fame is described by Sanskrit poets as white; and here the poet supposes the whiteness of geese, stars, &c. to be due to the excess of Raghu's white i. e. spotless fame. Geese, bright-shining stars, and lotus-abounding waters marked the advent of autumn. Whence, if not from Raghu's spotless fame, did they derive this whiteness? See Sanj.

S'l. 20. इक्षुच्छाय &c.—इक्षुच्छाये (see Sanj.) निष्ठुं शीलमेषामिति। Malli. notices and explains the reading ‘इक्षुच्छायानिषादिन्यः’ but Dikshita's explanation of this seems better. For he remarks—इक्षुच्छायाइक्षुच्छायम्। इक्षुच्छायेषु आ समन्तानिषादिन्यः sitting round the fields &c. This is perhaps the better reading. It is usual with cultivators of all times to grow round corn-fields in two or three rows, such useful plants as the sugarcane &c., which are not shady enough to screen the sun from the corn-fields and yet form a fence of sufficient strength round them. Village girls appointed to keep watch over the fields pass the noon-day hour in singing merrily, seated under the scanty shade afforded by sugar-canies, &c. Now so wide-spread was Raghu's fame and so deeply was he loved that the female guardians would every day sing in his praise. गोप्तुः—This supplies the reason why he was so much beloved. गुणोऽयम्—A Vyadhikarana Bah.; see Sanj.; such a Bah. though not directly sanctioned by Pāṇ. is often used by poets, but Vāmana remarks—‘अवर्जयो हि बहुवीहिर्यथिकरणो जन्मायुजरपदः’—A Vya. Bha. is, indeed, unavoidable when

the last member of the Comp. is a word like जन्म, वृत्ति &c. Cf.—‘आत्मजन्मानम्’ V. 36. आकुमार &c.—कुमारं युवराजमारस्याकुमारम्। also see Sanj. The whole is either an *adv.* modifying जगः or an *adj.* qualifying यशः (the narrative of which was commenced even by boys).

S'1. 21. उद्यात्—has a double sense here; rise and spread of power. कुम्भयोने:—This is the celebrated sage Agastya, who is said to have been born in a water jar. For the account of his birth along with Vasishtha from the divine Mitra and Varuna, see ft.-note and Sāyanā on Rg. VII. 33. 11. Agastya is said to rest in the heavens in the form of the star ‘Canopus’ belonging to the constellation Argo Navis i. e. the lunar mansion कुम्भः। Agastya begins to rise at sunset when the sun is in सिंह (leo) i. e. in August, from the latter half of Śrāvana, just before the commencement of शरद् or autumn. महीजसः:—Here there is a reference to the power of Agastya. See VI. 61 and note thereon. Agastya had once drunk off the whole sea. So dreading his power, as it were, water cleared up. See XIII. 36. चुक्षुभे &c.—At the approach of autumn, water lost its turbidity; it was transferred, as it were, fancies the poet, to the hearts of Raghu’s foes. For they trembled to think that that was the season for him to set out on his conquering expedition.

S'1. 22. मद्दोहम्—उद्रूतमप्रमेषामिति उदग्राः lit. prominent; hence formidable; मदेन उदग्राः मदोदग्राः. कूलसुदुज्ञाः—Upapada Tat.; the roots रुज् and वह् take the affix खण् (अ) when preceded by उत्, and कूल in the Acc. as their उपपद; similarly कूलसुद्वहः. Words ending in a vowel, and the words अरुष् and द्विषत्, take मुम् (म्), when an affix, dropping ख, follows. See Sanj. लीलाखेलम्—खेलतीति खेलः लीलया खेलः लीलाखेलस्तम्। gracefully sportive. Here the poet, by means of three epithets, describes the changes worked in the bulls by autumn. The bulls had lost their flesh and their humps had dwindled away before the rains set in for want of pasture and the hard work they had to do in the rainy season. But now at the advent of autumn, all things being favourable, they grew in flesh and regained their spirits, and so began their bursting sports, when grazing by the riverside.

S'1. 23. मदगन्धिभिः—मदस्येव गन्धो येषां ते मदगन्धयः तैः आहताः—struck, incited. असूयया—असूया गुणेषु दोषाविकरणम्। Sid.-Kau. The *Saptaparna* trees naturally sent forth the rut-like scent from their flowers (i. e. one part) only; but the elephants, thinking that they did it to provoke them, as if in jealous emulation, poured ichor from the seven parts of their body. The autumn is the season when the

elephants are in rut. For the seven parts of the elephant's body from which ichor exudes, see Sanj. and ft. note.

S'1. 24. आश्यान—P. p. of श्वे with अ; roots beginning with a conjunct consonant and ending in आ and containing एक्र or ल् change the त of the p. p. to न. See com. यात्रायै नोश्यामास—The autumn held out before Raghu peculiar facilities for carrying on a campaign and thus actuated him, as it were, to undertake an expedition. The beasts of burden (the bulls especially) were now in full spirits, the war-elephants in their ruttish condition were eminently fitted for fighting, the rivers had become fordable and the roads being dried up would afford easy passage to Raghu's troops.

S'1. 25. वाजिनीराजनाविधि—नीराजना see ft.-note; it may also be derived fr. राज् with निर् with the aff. अन (युच्) added भावे; the act of decoration. It is a kind of military and religious ceremony performed by kings on the 9th of A's vina, or on the 8th, 12th or 15th day of the bright half of Kārtika, before taking the field. It consists in the general purification of the king's *Purohita*, the ministers and all the various component parts of the army, together with the arms and implements of war, by offering oblations to the sacred fire, waving lights before idols, &c., and reciting the sacred *mantras*. वाजि here stands for both a horse and an elephant, possessed of auspicious signs. The ceremony is called 'वाजिनीराजना' because the lustration of the horse and the elephant is its essential part. Cf. लक्षणयुक्तं तुरं द्विरदवरं चैव दीक्षितं नातम् । अहतासिताश्चरगन्धस्त्रघूपाभ्याच्चितं कृत्वा । आश्रमनोरणमूलं समुपनयेत्सान्वयन् शनैर्बाचा ॥ × × यथानीतस्तिष्ठेद्विक्षिणचरणं हयः समुक्षिष्य । स जयति तदा नेरन्तः शत्रूनाचेराद्विना यत्रात् ॥ &c. Varābamihiira's Br.—Sam., chap. 44. See ft.-note. The five kinds of नीराजना are—पञ्चनीराजनं कुर्यात्पथमं दीपमालैया । द्वितीयं सोदकाद्येन तृतीयं धौतवाससा । चूताश्वत्थादिपैवैश्च चतुर्थं परिकीर्तितम् । पञ्चमं पणिपातेन साटाङ्गेन यथाविधि ॥ For other particulars See Pad. P. उत्तरखं. chap. 107; Agni. P. chap. 267. प्रदक्षिणाच्चिं &c.—प्रगता दक्षिणा दिग्यया सा प्रदक्षिणा; by the rule प्रादिम्यो धातुजस्य &c., Vārt. on Pāṇ. II. 2. 24. प्रदक्षिणा अर्चि: प्रदक्षिणाच्चिः । सैव व्याजस्तेन । विशेषेणाजन्ति क्षिपन्ति (outwit, deceive) अनेनेति व्याजः; under the disguise of the flame moving to the right. Expounding the Comp. thus is free from any grammatical difficulty.

S'1. 26. मूलप्रत्यन्तः—मूल the metropolis or capital; प्रत्यन्त the border forts protecting the city. चुद्रपाठिणः—पाठिण the rear. He had taken adequate measures to guard his capital and the frontier forts, and so, feared no attack from behind or attack on his capital in his absence.

अयान्तितः—Accompanied by good fortune. This was because he had propitiated the gods before starting. See ft.-note. **षड् विर्धं**—See Sanj. and foot-note. The six kinds of soldiers are:— (1) *Maulas* or those that are well-born and hereditary servants of the king; (2) *Bhrityas* or those paid by the king; (3) *Suhrits* or those who belong to his allies, or those who are well-disposed towards him, i.e., on whom he has no claim such as tie of blood or service; (4) *Srenis* or forces levied on occasions of war; mercenaries; (5) *Dvishads* or the forces of the kings inimically disposed towards his enemy; (6) and *Āśavikas* or the foresters. These last are cruel, rapacious and hardy, and therefore best suited to lead an attack. See Hit. III. 96 and Kám. Nit. VIII. 23.

S'1. 27. **वयोदृढ़ाः**—The elderly women with husbands living (and not young girls as in II. 10, as this was not an ordinary tour) scattered fried rice over him by way of expressing good wishes, as they alone could do it. **लाजैः**—is *mas.* and *pl.* **क्षीरोमयः**—The waves of the milky ocean. The word *ऊर्मि* is both *mas.* and *fem.*; but it is preferable to have it here in the *fem.* that it may compare well with **पौरयोषितः**। The allusion here is to the churning of the milky ocean, when Vishnu supported and kept in position the mount Mandara by his arms. See Bhág. P. VIII. 7. 12.

S'1. 28. **प्राचीन्**—प पथममत्ति प्राप्नोति सूर्यमिति प्राची। **प्राचीनबहिष्ठा**—Raghu was Indra's equal; so he commenced by making the east feel his power. See ft.-note. **तर्जयन्**—Pres. p. of **तर्ज** which belongs to the 1st and the 10th classes. The former is *Par.* and the latter *A'tm.*, so that the one would give **तर्जन्** and the other **तर्जयमानः**। To defend the form **तर्जयन्** (see also XII. 41) Malli. quotes Vāmana who remarks—“Roots which are अनुदातेत् may be *Par.*, because Pāṇ. when he says ‘चक्षिद् व्यकायां वाचि’ himself indicates that mere अनुदातेत्व does not always give the *A'tm.* For the root चक्षु, though it has an अनुशन इ, has an additional indicatory इ to give it the *A'tm.* Hence **तर्ज** and **भर्तु** may be *Par.*” Bhaṭṭoji's explanation is decidedly better. He takes **तर्जयन्** as the pre. p. of the causal of **तर्ज**; केतवस्तर्जन्ति, ‘the flags menace’, and Raghu went on causing them to menace (केतुभिस्तर्जयन्ययै). Cf. ‘तर्जितः परशुधारया मम’ XI. 78.

S'1. 29. **घनसन्निभैः**—सन्निभ properly means that which appears or shines; while the meaning wanted here is ‘equal or like to.’ Amara says that words like निभ, संकाश &c. express this meaning when they form the latter members of compounds—स्युरुच्चरपदे त्वमी। निभसंकाशनकाश-पतीकाशोपमादयः ॥ So this is a नित्यसमास which has no स्वपदविग्रह. We

must, therefore, explain घनानं तुल्यैः । See Malli. on 'पकुद्धतपिच्छनिभैः' S'is'. I. 22. Malli. says the elephants resembled the clouds वर्णतः (in colour), क्रियातः by their action, i. e., by their pouring down the rain of rut, and परिमाणतः i.e. in size (the hugest of the lot being chosen for war-service). भूतलम्—तल is both *mas.* and *neu.*; here it is *neu.* as it will compare better with व्योम्.

S'1. 30. प्रतापः—technically means 'the pre-eminent majesty' of the king due to his having ample resources at command. This makes his enemies dread him; cf. प्रतापावनतसमस्तसामन्तचक्रः Kād. p. 1. According to Vall. it means here the report of Raghu's approach which struck terror into his enemies' hearts. चतुःस्कन्धा—चत्वारः स्कन्धा यस्याः सा । चतुःस्कन्धेव may also be taken as a Comp. word. The four divisions meant here are those poetically given by the poet (the first three having done the work of striking terror into the hearts of the enemies like the fourth), and not the usual four divisions of any army. चमूः—An army consisted of four divisions (1) chariots ; (2) elephants; (3) horsemen; and (4) foot-soldiers. A चमू consists of 729 elephants, as many chariots, 2,187 horse-warriors, and 3,645 foot-soldiers. But this technical meaning is not intended here. 'चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योर्धितं' इति मेदिनी ।

S'1. 31. मरुपृष्ठानि—प्रियन्ते भूतान्यत्सिन्निति मरुः a waterless place, an arid tract or desert. मरुणां पृष्ठानि (surfaces) मरुपृष्ठानि । उद्रमांसि—उद्रतानि अम्भांसि येषु तानि with waters springing or spouting up. शक्तिमत्वात्—on account of his having the power and means to do it. Some take शक्ति in the sense of योगबल 'superhuman power'—Raghu did all this without having had to use human efforts, such as digging out wells, building bridges &c.; see ft.—note.

S'1. 32. पूर्वसागर &c.—पूर्वस्थां दिशं भवः पूर्वः । पूर्वः सागरः पूर्वसागरस्तमवश्यं गच्छतीति पूर्वसागरगामिनी ताः; or गमिष्यतीति गामिनी पूर्वसागरं गामिनी पूर्वसागरगामिनी ताम् ।

गङ्गामिव भगीरथः—भगीरथ may be called the Indian Hercules. Sagara, an ancient king of the solar race, determined on performing 100 *Asvamedha* sacrifices. When he commenced the 100th sacrifice, the horse that was loosened was carried away by Indra. The 60,000 sons of Sagara, being commanded by their father, searched throughout the world for the horse but in vain. At length they excavated the earth, entered the nether regions and found the horse grazing by the side of the sage Kapila. Upon this they rashly charged him with having stolen the horse, whereupon the sage at once reduced them to ashes with the fire of his wrath. Subsequently Sagara came to know that his sons could only obtain salvation by being purified with the water of Gangā, who then watered the plains of heaven

alone. Now it was no easy task to induce Gangâ to come down to the humbler regions of the earth. So Sagara, his son Asamañjasa, and his grandson and great-grandson Ams'umân and Dilipa, all died without being able to effect the descent of the celestial rivers and the sons of Sagara, all the time, continued to be mere heaps of ashe; At length Bhagiratha, his great-great-grandson, succeeded, by his long-continued austerities, in propitiating Brahmâ, who told him to propitiate S'îva, since he alone was able to sustain on his head the current of the heavenly river. S'îva also was pleased with the penance of Bhagiratha, granted him his prayer, and called upon Gangâ to descend upon his head. Gangâ, imagining in her pride that she would bear down even S'îva, fell upon his head with tremendous force, but had to wander through the labyrinths of S'îva's matted hair for one year. At length being liberated by S'îva at the entreaties of Bhagiratha, the river descended upon the earth, and all the gods and other divine beings came to behold the wondrous sight. After this Bhagiratha directed his chariot towards the sea and the Ganges followed him as far as the *Sagar Kunda* and thence entering the Pâtâla watered the ashes of Sagara's sons, who were at once purified by the holy water and their souls ascended to heaven. The whole story is given in Râm. I. 35-44.

S.I. 33. Raghu's march through the eastern kingdoms is herein compared to the passage of an elephant through a forest. As an elephant marches straight on, smashing the trees that come in his way, so Raghu marched on, subduing ordinary kings and uprooting those that had the daring to defy him. The eastern kings, it seems, had given special offence to Raghu. For his treatment of other kings was marked with generosity and leniency; they were उत्खात-प्रतिरोपित and not उत्खात alone. त्याजितैः—Some grammarians include roots like त्यज्, मुच् &c. in the list of the द्विकर्मक roots on the authority of च in Pân.'s अकथितं च। And Kâli. uses the root त्यज् as such; cf. XV. 58; Kum. VII. 14; Meg. II. 36. Others do not hold this view. Kaiyâta says गदा पयस्त्याजयति। Cf. also Bhaṭṭi—संत्याजय-चकाराथ सीतां निशतिवाङुना। फलम्—(a) profits i. e. the treasure; (b) fruits. उत्खातैः—(a) dethroned; (b) uprooted. भवैः—(a) defeated; (b) destroyed. उल्बण—clear; well-marked.

S.I. 34. पौरस्त्यान्—The Mat. P. mentions the following as the countries situated in the east: 'अङ्गावङ्गामदुरका अन्नर्गिरि चहिर्गिरि। प्राग्ज्यो-तिपाश्च पुंड्राश्च * * * *। सुहोत्तराः प्रविजया मार्गवग्नियमालवाः॥ Adhyâya 113; see also Mâh. Bhâr. Sabh. P. Adh. 30. जर्यी—This shows that being always victorious he reached the sea-coast without having sustained a single defeat. उपकण्ठम्—उपगतः कण्ठमुपकण्ठः (Prâdi Sam.) तम्। महोदये—उदकानि धीयन्तेऽस्मन्नित्युदधिः। महातुदधिर्महोदधिः।

SI. 35. अनग्राणं समु०—The fate of some of the eastern kings served as a warning to the Suhmas; it showed that Raghu was the समुद्रता० of the अनप्र alone. सुह्मैः—The people of the Suhma country which was situated to the west of Vaṅga. It was so called after Suhma, the fourth son of Bali. Its capital ताम्रलिप्ति, also called तामलिप्ति, ताम्रलिप्ती and तामलिनी (see Hem. IV. 45) has been long identified with the modern Tumlook, on the right bank of the Cossya (here called Rāpanārāyana) which is the Kapisā of Kālidāsa. In ancient times it was situated closer to the sea than at present, and was a place of considerable maritime trade. In the Māh. Bhār., however, Tāmralipta is mentioned as a separate country from Suhmades'a (See Sabh. P. XXX. 24, 25), which, therefore, seems to have included western Midnapur only. But in later times its extent was undoubtedly greater, as Tāmralipta is mentioned by many writers as its capital. According to the commentator of the Mahābhārata, the Suhmas were also called Rādhas (Vide Sabh. P. XXX. 16), which is the name of Western Bengal and from which the Rādhi Brāhmaṇas take their name. It probably included Bardwān, (Vardhamāna) Bankoora (Mallabhāmi), and Beerbhook (Vīrabhāmi) as no separate mention is made of these districts in early works. Vall. and Sum. explain सुह्मैः as ब्रह्मदेशीयैः राजभिः. वृत्तिम्—वर्तते अनयेति वृत्तिः; behaviour, the action. वैतसीम्—The Suhmas lived in a country abounding in the cane-plants growing along the banks of the Ganges. Thus they had every day an opportunity to see how big trees resisting the force of the current were borne down by the river while the supple cane was spared, and to learn thereby the safest course of action in case of an invasion by a more powerful enemy. The simile is therefore appropriate in this respect. See ft.—note.

SI. 36. वङ्गन्—The kings of the Vaṅga country. See Sanj. on सुह्मैः, and ft.—note. The country of Vaṅga or Eastern Bengal lay to the west of Tipperah. It must not be confounded with Gauda (गोदा) or Northern Bengal. In the Mādhavachampā the two countries are clearly distinguished and Vaṅga is described to be that country through which the Padmā and the Brahmaput्रā flow. And this will be clear to us if we remember that the main channel of the Brahmaput्रā originally flowed through Mymensing. The passage is important inasmuch as it introduces the word Vaṅga, from which Bengal is derived, and which is applied as a nickname by Calcutta people to the people of Eastern Bengal. Kālidāsa here speaks of the branches of the Ganges, so it seems that Vaṅga included the sea-coast of Bengal. It is also called Samatata or plains. The word occurs in

Varāhasamhitā, XIV. 6 along with Odra (Orissa) and Prāgjyotisha (Kamroop), but without any indication of its position. Hiouen Thsang does not make mention of Vaṅga, but in its place speaks of *samatata*. And we know that the Gangetic doab (Kuru Pāñchâla) was known by a similar name, Samasthalî. So it seems beyond doubt that Samatata was Vaṅga. The principal old towns of this province are the early Mahomedan capital Suvarṇagrâma (Sonârgaum) or ‘the golden village’ near Painam, and Vikramapura or ‘the capital of Vikrama’, now the name of a Purganah. Vaṅga in old Sanskrit means ‘tin,’ and it occurs in this sense in literature. Now tin is not found in Bengal, but in Malaya, Pegu, China and especially in the island of Banka in the East Indies. It is probably so called because it was known to the Hindoos through Vaṅga or Eastern Bengal. Hence it must have had a considerable maritime trade from the earliest times. नेता—साधु नयति सेनमिति—a skilful general. Because he was always victorious in land fights as well as in naval fights. नौसाधनोद्यत—उद्यत ‘prepared to offer resistance.’ जयस्तभान्—जयसूचकाः स्तम्भा जयस्तम्भाः ‘pillars commemorating victory.’

S'1. 37. आपादपश्चप्रणताः—(a) पादः पश्चमिव पादपश्चं तन्मर्यादीकृत्य आपादः पश्चं प्रणताः bending low as far as his lotus-like feet; (b) पादस्थं पश्चं पादपश्च आ पादपश्चं प्रणताः bending low (by the weight of their ears) to the lotuses at their roots. The paddy fields are covered over with water during the rains and often abound in lotuses. Cf. Kir. IV. 4 ‘तुतोष पश्यन्कलमस्य सौडिधिकं सवारिजे वारिणि रामणीयकम्’। उत्खातप्रतिरोपिताः—applies both to ते and to कलमाः। The paddy is a kind of corn first sown in चैत्र or वैशाख in burnt soil and after a month or two transplanted to a softer soil, full of water. When thus transplanted the paddy has a luxuriant harvest. To understand the appropriateness and force of the simile we must suppose that the princes were replaced on their thrones by Raghu after they were defeated and dethroned. Then struck by the magnanimity of the victor and overcome by gratitude, they came to him with presents, and prostrating themselves before him, offered them. The simile here is appropriate both as regards time and place. The paddy flourished in water and so did the Vaṅgas, who were great navigators (नौसाधनाः) and Raghu attacked them at a time when the paddies were probably bent low on account of the weight of corn.

S'1. 38. कपिशाम्—See note on s'l. 35. उत्कल—The country of Utkala or Odra (Orissa) lay to the south of Tâmralipta, and from the present S'l. seems to have extended up to the river Kapisâ. Odra

is probably the ancient name representing the aboriginal tribes of the country. It is mentioned in the Mâhabârata among the Indian-provinces along with Videha and Tâmrâlipa and in the list of the southern conquests of Sahadeva. In the Brîh. Sam., however, it is mentioned as a different country from Udra. The chief town of this province 'Cuttak' is said to have been founded by Nripakesarî in the tenth century. It was probably better known as Padmâvatî. Jaipur (Yajñapura) on the borders of the Balsor (Bales'vara) district, and the city of the celebrated temple of Bhuvaneshvara in the Purî district, are said to be the older capitals of the district. The most important place, however, from a Hindoo point of view, is the town of Purî, the site of the far-famed temple of Jagannâtha. Its celebrity, however, dates from comparatively recent times, as no notice of it is found in the Mahâbhârata or the earliar Purânas.

उत्कलादशितपथः—This shows that the Utkalas easily yeilded to Raghu and assisted him in his passage towards Kaliṅga.

कलिङ्गाभिमुखः—The country of Kaliṅga lay to the south of Odra and extended to the mouths of the Godâvâri. In the time of the Mah. Bhâr. it seems to have included Odra, as the river Vaitaranî, which runs by Jaipur, is clearly stated in one place to be in Kaliṅga. It did not generally extend beyond the Godâvâri, as its mouths are mentioned to have been in the possession of the A'ndhras. According to Dandin its capital Kaliṅganagara was at some distance from the sea-coast, inasmuch as he says that the king of Kaliṅga went out to pass some days at the seaside, when he was taken captive with his daughter by the king of A'ndhra (see Dk. Ull. 7). The capital was, therefore, not at Kaliṅgapattana, on the north, nor probably at Vizagapattam (Vijayapattana) but at Râjamahendrî on the south, as it is at some distance from the sea and borders on A'ndhra-deśa. The Kaliṅgas are described as having sprung from Kaliṅga, the son of Dirghatamas, and his wife Sudeshnâ. It is thus described in the Tantras—जगन्नाथात्पूर्वमाते गङ्गातीरान्तगः शिवे । कलिङ्गदेशः संप्रेक्षो वाममार्गपरायणः ॥

S'1. 39. महेन्द्रस्य—This may mean by लशुण् the lord of Mahendra or the mountain itself, since the humiliation suffered by the mountain was also suffered by its lord. By Mahendra is meant the chain of mountains that extends from Utkala or Orissa and the Northern Circars to Gond-vana. See Wilson's Vish. P. p. 174. It is one of the seven principal mountain chains of India. General Cunningham (see his Ancient Geography of India p. 516) identifies

this mountain with Mahendra Mâle which divides Ganjam from the valley of Mahânadî. According to Anndoram Borooh, however, it included the whole of the eastern Ghâts between the Mahâ-nadî and the Godâvarî. Kâlidâsa calls the king of Kaliṅga ‘lord of Mahendra,’ and Kaliṅga was not limited to the country about Garjam but extended upto the Godâvarî. The present town of Râjamahendrî on the Godâvarî probably originally represented the capital of the Lord of Mahendra. तीक्ष्णम्—(a) unbearable (प्रताप); (b) sharp (अङ्कुश). न्यवेशयत्—(a) stamped; (b) drove in. यन्ता—may also refer to Raghu ‘the controller’ i. e. chastiser of the haughty. गम्भीरवेदिनः—गम्भीरे वेदितुं शीलमस्य । This is a technical name for a king of elephauts. According to a Śl. quoted by Châr. from the Pâlakâpya (see ft. note), and another quoted by Malli. from the Râjaputriya, a Gambhîravedî elephant is one who is not easily sensible to wounds, cutting of flesh or actual spilling of blood from his body. According to another quotation given by Malli., an elephant who is slow in understanding even well-understood signs is called गम्भीरवेदी.

S'l. 40. प्रतिज्ञाह—प्रतिग्रह् usually means ‘to accept;’ here it means ‘to oppose, to meet or receive in a hostile spirit.’ The root occurs again in this sense in VII. 36. कालिङ्गः—the king of the Kaliṅgas. As this signifies one individual, the अ॒ is retained.

पक्षच्छेदोद्यतम्—For allusion see *supra* III. 60. This epithet also applies to Raghu. पक्ष means the allies, ‘the forces on the side of the enemy;’ पक्षाणां अरिमित्राणां छेदः &c. For the recurrence of the same thought, cf. ‘शमितपक्षबलः शतकोटिना’ &c. IX 12. शिलावर्षी—शिलाः rocks, hillocks. Kaliṅga was like a mountain of yore. For he fought with huge elephants who resembled in colour, size and strength, the hillocks thrown by the mountains upon Indra. Cf. VI. 54.

S'l. 41. काकुत्थः—ककुत्थस्य गोत्रापत्यं तुमान्काकुत्थः । The descendant of Kakutstha. For the allusion, see VI. 71–73 and note under 71; also the quotation from Bhág. P. given in the ft.-note, p. 146; also Hariv. Chap. X. नाराचदुर्दिनम्—नराणां समूहो नारम् । नारमाचामतीति नाराचः । an arrow made wholly of iron or steel (and therefore surely killing by entering deep into the body). दुर्दिनम्—means by लक्षणा a shower. This answers the purpose of a bath. सन्मङ्गलस्नातः—मङ्गलाय स्नातः म०; or मङ्गलेन मङ्गलद्रव्यमिश्रेण जलेन सर्वौषधिजलेन वा (see Sanj.) स्नातः मङ्गलस्नातः । सत् यथाविधि मङ्गलस्नातः सन्मङ्गलस्नातः । It is necessary according to the Sâstras to take an auspicious bath before taking possession of श्री. The poet fancies that this was furnished in the

present case by the shower of iron arrows (a bath quite befitting a warrior).

S'l. 42. इळैः—by means of leaves, i. e. drinking bowls or vessels made of the leaves. This ought to be construed with पुः and not रचित्, as S. P. Pandit would have it. आपानभूमयः—आ समन्तात्संभूय वा पिबन्त्यत्रेति आपानम्। आपानस्य भूमयः &c. This is a technical name for a drinking place. शाक्वरं च पुर्वेषः—The fact that Raghu's soldiers had their carousings there without the least molestation from the enemy shows that they had inflicted a crushing defeat upon their foes. So that, thinks the poet, along with the wine they quaffed there, they also drank off the fame of the enemy; i. e. by defeating the enemy they deprived him of his fame as a skilful warrior. Or शाक्वरं may mean 'शत्रुजयोत्पन्नम्.' They drank in the fame springing from their defeat of the enemy, i. e. got additional fame. Cf. II. 69, VII. 60. Bhaṭṭoiji Dikshit and Jñānendrabhikshu read व for च (शाक्वरं व पुर्वेषः), and Bhaṭṭoiji remarks that this is quoted as the poet's reading by the old commentators of Amara. Here व stands for इव 'like' (though Kāli is not likely to use it thus), शाक्वरं यश इव पुः, the likeness lying in the purity of the two—the wine they drank was simply unfomented coconut-juice, which was therefore clear and transparent; and the fame they obtained was also pure i. e. not sullied by defeat. Cf. Med. 'व प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययम्'! This reading is better inasmuch as it gives a more beautiful meaning.

S'l. 43. धर्मविजयी—A conqueror for religious purposes, i. e. for the sake of offering sacrifices &c. Three kinds of conquerors are mentioned by Sanskrit writers:(1) धर्मविजयी or a 'righteous conqueror' is one who takes the wealth of a conquered king but raises him to his throne again; (2) the conqueror who deprives him of his wealth and royalty as well, but spares his life is लोभविजयी; (3) and one who robs him of all these three is असुरविजयी. See ft.-note. नृपः—The protector of men. An epithet peculiarly happy, as it comes after धर्मविजयी. न तु मेहिनीम्—Mallinātha's remark on this seems to be unnecessary, as the reason of this is given by the poet himself by describing Raghu as धर्मविजयी.

S'l. 44. वेलातटेन—वेला is the land covered by the waters of the sea at high tide. तटेन—by the coast-line of the sea. फलवत्पूगमालिना—फलवतीं पूगाना मालास्यस्येति तेन। अगस्त्याचरिताम्—आचरिता सेविता resorted to. Cf. in this sense, 'श्वापदाचरिते वने' Mah. Bhār.; 'परेताचरिता दिशम्' Rām. भनाशास्यजयः—अनाशास्यो जयो यस्य 'to whom

victory was not a thing to be sought after,' i. e. to whom victory came of itself. See Sanj. It may also mean 'over whom victory was not to be hoped for', आशास्य is derived from शास् with आ ऐत., to wish for. [The rule 'शास् इद्धू हलोः' Pāṇ. VI. 4. 34-(the root शास् changes its आ to इ when followed by अडू or by an affix beginning with a consonant and having an indicatory क् or कू—applies to शास् Paras. meaning 'to introduce, to order' &c., from which we have the form आशिष्यः].

Śl. 45. सैन्यपरिभोगेण—The army enjoyed a cool bath in the river and the water bore scent of the rut of the elephants in the army as they plunged into it. Now the rivers are poetically considered as the wives of the sea (Cf. XIII. 9) and as such must be faithful to their lord. But here Kāveri bore marks of her sporting with others and so made the sea suspicious, as it were, of her virtue.

गजशानसुगन्धिना—Malli. holds a long discussion on this and considers the form सुगन्धि a poetic license. According to the Vārt. quoted and interpreted by him the smell must be natural to have the समासान्त इ; and since the दानगन्ध, referred to here, is not the natural smell of water the form should have been सुगन्धः। The supposition that we have the मत्वर्थीय affix इन् here, will also not do, because a मत्वर्थीय is prohibited after a Karm. See Sanj. The word नैसर्गिक, however, is not to be found in the Mahā.-Bhāṣya or the Vṛitti, and grammarians like Kaiyāṭa, Bhaṭṭoji, Nageśabhaṭṭa, &c. do not hold such a view. And Mallinātha's criticism, though he has on his side Bhaṭṭi who says 'आधायि वानगनधवहः सुगन्धस्तेनारविंदव्यतिषङ्खवांश्व' II. 5. seems to be out of place. See ft.-note and Gr. § 256 (c).

कावेरी—A river of Southern India. It rises in the Western Ghauts and falls into the Bay of Bengal.

Śl. 46. विजिमीषुः—Simply means 'the conqueror,' 'one who had set out on a tour of conquest,' and does not imply that he longed for victory. See śl. 44. मारीचोद्ध्रान्त &c.—मरीचानां विषयो मारीचः the land of मरीच the black-pepper creepers; हारीताः—हारीत is a kind of parrot (the wood-pigeon, according to some) feeding on the leaves of the pepper-creepers; cf. पल्लविके भोजय मरीचाग्रपल्लवदलानि भवनहारीतान्। Kād. p. 281. मलयाद्रेः—मलयाख्यो मलयश्चासावादिश्चेति वा तस्य। The mountain which forms the southern part of the western Ghāts. See below śl. 51, note on मलयदर्कुरौ. Malaya especially abounds in sandal trees and is famous for its cool breezes; the place, therefore, was a pleasant one for the jaded army to halt. उपस्थिकाः—the adjoining sites.

S'l. 47. तुल्यगन्धिषु—Malli. defends this by referring to the Vārt. 'सर्वदेशः'; but the accuracy of his defence may be questioned as this does not begin with सर्व, while the instances given in the Bhāshya all begin with सर्व. We may, therefore, expound तुल्यस्य गन्धस्तुल्यगन्धः स एषामस्तीति तुल्यगन्धिनस्तेषु । मत्तेभ—मत्त is used to indicate the presence of ichor on the temples of the elephants. ससज्जुः—shows the great size and number of his elephants. The dust of cardamom seeds was raised by the hoofs of the horses, but so great was the obstruction caused by the compact line of his huge elephants, that it could not escape into the sky, but got stuck to the wet temples of the elephants.

S'l. 48. भोगिवेष्टन &c.—Serpents are supposed to coil round the sandal trees, being attracted by their sweet smell. अस्त्रस्तु—स्त्रं though A'tm. is Paras. when it takes the 2nd variety of the Aorist. मेवम्—श्रीवास्तु भवं ग्रैवम् tied round (not born on) the neck; the metal neck-chains round the neck. 'श्रीवाशब्दो धमनविचनस्तासां बहुत्वाद्वृच्छनम् । (सत्ता भवत्यर्थो शृणते न जन्म)' Vṛittikāra. त्रिपदीलिनाम्—त्रयः पादा अस्या इति त्रिपदी (the foot-chain), formed irregularly like कुम्भपदी according to the Sid.-Kau. which includes त्रिपदी under the कुम्भपदी list. According to the Vṛittikāra we have two forms त्रिपाद् and त्रिपादी. See ft.-note.

'The poet means that elephants, who were so strong that they would have broken their foot-chains, were kept on their spots by the mere ropes tied round their necks, because the ropes were very firmly tied to the sandals on account of the grooves being so well-adapted to them; and because the odoriferous exhalations given out by the sandal trees were so charming to the elephants that they did not tear off neck-ropes.' S. P. Pandit.

S'l. 49. विश्व मन्दायते &c—अमन्दं मन्दं भवति मन्दायते becomes dim; Malli. derives this with the affix क्यः् which takes the Ātm. optionally; so according to him the form मन्दायति will also be correct. But according to the Bhāshya, which is followed by Kaiyāṭa, Bhaṭṭoji and others, क्यः् is to be affixed to लोहित and words with the affix ढाच् (i. e. आ) and क्यङ् to the other words found in the list लोहितादि. Hence क्यङ् is the only correct affix and मन्दायते is the only correct form. रवेरपि—Even of the sun. When in the winter solstice the sun apparently moves from the north towards the south, the heat is mitigated. So the poet fancies the southern quarter to be invincible, since even the heat of the sun is subdued in that quarter. तस्यामेव— in the very quarter the Pāṇḍyas found Raghu's प्रताप unbearable i. e. it did not diminish. पाण्डचः—The derivation of the word given in the com. seems to be an interpolation. For ढचण् being a तद्राज affix

ought to disappear in the plural by 'तद्राजस्य बहुपु—' Pāṇ. II. 4. 62. Malli. has correctly applied the Sūtra in other places and he could not have misapplied it here. It may be derived after Bhaṭṭoī—पाण्डुना राजा पाण्डयः पाण्डये साधवः (well-disposed towards) पाण्डयाः the partisans of Pāṇḍya i. e. his people (warriors)—कथं तद्दिं-तस्यामेव रथोः पाण्डया इति । पाण्डये साधव इति समाधेयम् Sid. Kau. Pāṇḍya is the name of a country in the extreme south of India and lying to the south-west of Chola-deśa. The mountain Malaya and the river Tāmraparnī fix its position indisputably; cf. Bāl. Rām. III. 31. In the time of Kālidāsa it must have extended from the banks of the Kāverī to the shores of the Indian ocean, as he says that its capital was 'Serpent town' (VI. 59) which must be the same as Negapattam (Nāgapatītāna) 160 miles south of Madras. The town of Madhurā was founded some centuries after by king Kulaśekhara. The holy island of Rāmeśvara belonged to this kingdom. The Mah. Bhār. speaks of Kumāris in this country which evidently seems to refer to Cape Comorin and shows that the principality at one time included part of the Malabar Coast, as independently testified by a Greek writer. In the same work we also find mention made of a mountain, Rishabha, in it. It is very likely a summit of the Malaya mountains.

S1. 50. ताम्रपर्णीसमेतस्य—Tāmraparnī is a small but celebrated river flowing past Pallamcotta and falling into the gulf of Mānār near the small town of Punakail. The place where it joins the sea is famous for its pearl-fisheries. Here the poet speaks of the union of the sea and the river, his wife, leading to the production of pearly treasures, which constitute the glory of the land. मुक्तासारम्—see Malli.; or मुक्ता एव सारः स्थिरांशस्तम् । यशः स्वमिव—The point of similarity is whiteness—real in one case and supposed in the other.

S1. 51. निर्विद्य—i. e., having enjoyed their scenes and productions. स्तनाविव—The simile here is bad as far as Raghu is concerned since he was never given to lust. विशस्तस्याः—i. e. of the South. मलयद्वृग्गौ—The two mountain chains in the country of the Pāṇḍyas. They are the southern portions of the western Ghāts. The Malaya is also reckoned to be one of the seven Kulaparvatas. The Rag. and the Mv. tell us that the slopes of the Malaya mountain are encircled by the river Kāverī. In the Bāl. Rām. the mountain is said to abound in cardamoms, pepper, sandal and betelnut trees, which are all found in abundance in most southerly India. We can therefore safely identify it with the southern portion of the Ghāts

running from the south of Mysore and forming the eastern boundary of Travancore. Kálidásá in this *śl.* calls the mountains Malaya and Dardura the breasts of the earth, and Daṇḍin describes the southerly breeze as cool with the embrace of sandals on the sides of the mountain Dardura. The two mountains are also spoken of in one connexion in the Márk. P. Dardura, therefore, must be that portion of the Ghâts which forms the south-eastern boundary of Mysore. The sources of four rivers are placed in this chain, viz. Kritamâlâ, Tâmrâparñi, Pushpajâ and Utpalâvati.

S'l. 52. भस्यविक्रमः—सोदुमशक्योऽसह्यः विक्रमो यस्य। सह्यम्—One of the seven principal chains of mountains in India. It is still known as Sahyâdri and is the same as Western Ghâts, as far as their junction with the Neilgherries north of the Malaya. अलंघयत—reached or crossed. The two S'lokas form a पुराम्.

S'l. 53. अनीकैः—“अनीक is originally the face; and meaning then the edge of any sharp weapon, it signifies, like the Latin *acies*, the sharp edge or edgewise appearance of an army in march i. e. a row. In classical Sanskrit the word only bears one signification derived from the last, viz., that of ‘multitude’ or *army*.” S. P. Pandit. विसर्पद्धिः—marching. अपरान्तः—अपरान्तः अपरातः the other side, i. e. the West (said with reference to the East). अपरान्ताः the westerner (कौंकणः Vall.). Konkan is the name of the strip of land between Sahya mountains and the sea, particularly the portion lying between Daman on the North and Goa on the South. रामाख्योत्सारितिः—The Râma referred to here is Paraśurâma. He destroyed the Kshatriyas twentyone times and then made a gift of the earth, which was his by the right of conquest, to Kaśyapa, as *dakṣiṇâ* in a sacrifice. After this Paraśurâma wished to practise religious austerities. But now he found himself in a fix, for no merit accrues from penance practised on another's ground, and all the land then available in the world belonged to Kaśyapa. So he applied to the ocean for space. The ocean told him to raise land by removing the water if he could. This was no difficult task for a warrior like Paraśurâma. He took up his bow and shot an arrow, with the result that the waters of the sea receded from the vicinity of Sahyâdri, relinquishing the maritime district, named Surpâraka, according to the Mah. Bhâr. See also the passage quoted from the Mah. Bhâr. in the foot-note.

The traditions of the Peninsula ascribe the formation of the coast of Malabar to this origin and relate that Paraśurâma compelled the ocean to retire and introduced Brâhmaṇas and colonists from the north into Kerala

or Malabar. According to some accounts he stood on the promontory of Delhi and shot his arrows to the South over the site of Kerala. It seems likely that we have proof of the local legend being at least as old as the beginning of the Christian era, as the Mons Pyrrhus of Ptolomy is, probably, the mountain of Paras'ú or Paras'uráma. (See Wilson's Vishnu Purána p. 404, Note 21).

S'l. 54. भयोस्त्रष्टु &c.—The women were struck with terror at the sudden appearance of Raghu's vast army and gave up decorating their persons. केरलयोषिताम्—Kerala is the ancient name of the whole tract comprising the districts of Cochin, Canara, and Travancore. Dandin says (see Dk. Ull. 8th) that the king of As'maka or hilly country incited the kings of Kuntala, Konkanā, Vanavâsi, Murala, Richîka, and Nâsikya, to rise in a general revolt against the king of Vidarbha, and it will appear that Murala is the name of Kerala. The positions of all these countries except As'maka are definitely known and cover all southern India except Trâvancore. Hence it is clear that As'maka must be the old name for Trâvancore. This is confirmed by the fact that it is called Kâta by some Mahomedan writers, which means the same thing as As'maka. The principal rivers in this tract are the Netravatî on which Mangalore stands, the Sarasvatî on which is situated Honawar, and the Kâlinadî on which Sadâsivagad is situated. As the first two rivers have their distinctive names, the last must be the same as the Muralâ referred to by Kâlidâsa in the next S'l. and by Bhavabhâti in his Uttar. III. This is the principal river in Kerala and hence the people were sometimes called Muralas. From the description in the Raghuvams'a and the Kathâsaritsâgara, it appears that Kerala meant the strip of land between the Western Ghâts and the sea north of the Kâveri. Popular opinion also fixes its northern boundary on the south of Konkan. In Hemachandra's glossary Urga is given as a synonym of Kerala.

अलकेषु—अलक seems to mean the locks of soft, curly hair flowing on either side of the female face. Cf. VI. 23, VIII. 52, 51. चूर्णप्रतिनिधिः—प्रतिनिधीयते इति प्रतिनिधिः । चूर्णप्रतिनिधिः । चूर्णप्रतिनिधिः । We may take this as an Ab. Tat. because Pân. says प्रतिनिधिः प्रतिदाने च यमात् । which shows that he prefers the Ab. with प्रतिनिधिः. अचूर्णप्रतिनिधिश्वर्णप्रतिनिधिः सम्पद्यमानः कृतश्वर्णप्रतिनिधीकृतः । The remark of Malli. on this एतेन योषितां पलायनं &c. seems to be an interpolation. Hindu warriors are never described as pursuing women, far less frightened women; and Malli. who himself gives the prohibition नायुधव्यसनप्राप्तं नाते &c. in his com. on VII. 49 is not likely to make such a

remark. What is meant is this—So vast was the cloud of dust raised by the army that it spread over the whole country of Kerala and the dust settling on the heads of the women in it served the purpose of scented powder which women apply to their hair.

S'l. 55. मुरला &c.—For Muralā see note on केरलयो०, preceding §l. This implies that the breeze was cool and fragrant. वारवाणानाम्—वारयन्तीति वाराः (which ward off or resist); वाणानो वाराः वारवाणः the armours; the appearance of वार first in the Comp. is to be accounted for by referring it to the मयूरव्यंसकादि class which is an आकृतिगण and by reference to which, according to the Vṛittikāra, any Tat., not actually explained by the rules given, may be explained. भयत्पटवासताम्—पटो वासयतेऽनेन, lit. that by which a garment is scented; a kind of fragrant powder of a yellowish-red colour; cf. प्रकीर्णपटवासपुअपिअर्ति &c. Rat. I. p. 11. अविद्यमानो यत्नो यस्मै अयत्नः । अयत्नः पटवासस्तस्य भावस्तत्त्वा ताम् । For the component parts of पटवास, according to the Br. Sain., see ft.-note.

S'l. 56. वाहानाम्—उहत एभिरिति वाहाः horses. चरताम्—Malli. translates this by गच्छताम् which must be understood in the sense of ‘moving about’ and not ‘marching on for battle.’ For the poet seems to describe here a halt and not a march, as is clear from the next §l. and the word शिजित् is a gentle sound. It may better be translated by ‘grazing.’ The horses, of course mailed, were let off to graze by the riverside or so. पत्रनोद्धृत &c—तालीनां राजानो राजताल्यः probably a kind of gigantic palm; a Comp. of the राजदन्तादि or मयूरव्यंसकादि group. अभ्यभूयत्—This implies the vastness of Raghu’s cavalry. For the rustling noise produced by the forests of gigantic palms was drowned by the jinglings of the armours caused by the gentle motion of the horses, whose number, therefore, must have been proportionately great.

S'l. 57. खर्मूरीस्कन्ध—स्कन्ध properly means that part of the trunk of a tree where it branches off. But the date tree being a kind of palm does not branch off but has a stalk and leaves. So this probably here means ‘the top of.’ This shows that Kāli, did not know the south personally; for the date tree does not grow in the Konkan. महोद्धारसुगन्धिषु—उद्धार fr. उद्+गु+धूर् (धारे) the pouring out of. Here it refers to the act of pouring and not to the thing poured out. For in the latter case it will be difficult to account for the ग at the end of the compound, the rut being separable from the temples. See note on §l. 45. पुन्नागेष्यः—Dr. Roxbury thinks

that the Punnāga tree is a native of the Coromandal Coast. It seems also to be a native of the opposite coast. शिलीमुखाः—शिली शत्यं मुखमेषां lit. ‘needle-mouthed;’ bees.

S'1. 58. अवकाशम्—अवकाशत इत्यवकाशः open space. किल—may be taken ऐतिह्ये; so it is related. Or we may place किल last—रथे करं ददौ किल—taking it as a sign of उत्पेक्षा. रामाय—See the allusion under S'1. 53 (रामाख्वोत्सारित &c.). अपरान्त &c.—The Inst. here is करणे. As the sea could not have given the tribute in person some such disguise was necessary.

S'1. 59. मन्त्रेभ &c.—See Sanj.; or मन्त्रेभरदनैः उत्कीर्णानि (noun) व्यक्तविक्रमलक्षणानि यस्मिन्। On which the cuts made by the tusks of infuriated elephants were the distinct marks of prowess (i. e. a writing commemorating his victory) Or we may take उत्कीर्ण as the p. p. and transtate:—‘On which the visible marks of victory were engraved by the tusks &c.;’ or again, विक्रमो लक्ष्यतेऽनेति विक्रमलक्षणः, the indicator of prowess; व्यक्तो विक्रमलक्षणः व्यक्तविक्रमलक्षणः। मन्त्रेभरदनोत्कीर्णाति एव व्यक्तविक्रमलक्षणः स तथोक्तः ‘which was a distinct indicator of prowess because marked by’ &c. त्रिकूटम्—lit. a mountain with three peaks. The one referred to here must be a hill in the territory of Trávancore. Kūṭa or As'maka is the ancient name of Trávancore, and hence it is possible that Trikūṭa may be one of the mountains in that country. This is distinct from the Trikūṭa on the top of which Laṅkā is described to have been situated, though Vall. paraphrases this by ‘सुविलागिरिम्’.

S'1. 60. पारसीकान्—These are supposed to be the ancien. Persians or inhabitants of that part of Persia which lies nearest to the Indus. See Wilson's Vish. P. p. 176 note 3. तत्त्वज्ञानेन—by the knowledge of the real nature of the individual soul and its relation to the supreme soul of the cosmos and the Supreme spirit. This alludes to the Hindu doctrine that मोक्ष or final emancipation is not possible without *Tattvajñāna*. स्थलवर्तमना—Malli. says that Raghu preferred the land-route because a voyage by sea is prohibited. This does not seem to be the correct explanation. The simile seems to suggest the true reason. A man can overcome his foes, the passions, only when he has तत्त्वज्ञान. So Raghu knew where the Persians were really weak (i. e. had तत्त्वज्ञान of their weakness). He might have thought that he could more easily defeat them on land and so undertaken a march by the perilous and circuitous land-route.

S'1. 61. यवनीमुखपद्मानाम्—The Gen. here is emphatic. He did not suffer the glow because it belonged to the lotus-like faces of the

Yavana ladies. Since Kāli applies the term *yavana* to the ancient Persians (and the other tribes on the North-west of India) it is clear that the term was not restricted to the Greeks or Ionians as some Western scholars suppose. मधुमद्य—The flush imparted by liquor. The invasion of Raghu struck terror into the hearts of the Persian ladies, who, though they were habitual drinkers, gave up drinking wine, so that their cheeks lost the usual glow of liquor. बालानपम्—the young, i. e., the morning sun. This is added because it is the morning sun that gives the reddish glow to the lotuses. This serves to bear up resemblance with the red flush imparted by wine. अकाल &c.—out of the proper (the rainy) season i. e. in autumn, when a sudden appearance of clouds is not expected. Raghu's invasion, too, took place at a time (i. e. in autumn) when the Yavana women were in their best spirits and did not at all expect an invasion. For a similar idea, cf. दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः। हेतिभिश्चेतनावद्विरुद्धीरितजयस्वनम्॥ X. 12.

S'l. 62. तुमुलः—तौतीति, irregularly derived from तु 'to become full, to move, to injure', + मुल; 'tumultuous.' पश्चात्यैः—पश्चाद्वास्ते: अश्वसाधनैः—The special feature of the army of the Persians was their cavalry; and so they are spoken of here as अश्वसाधनाः, like the king of the Kalingas who is described as गजसाधन in S'l. 40, and the Vaṅgas as नौसाधनेयत in S'l. 26. There is a distinct reference to the cavalry of the Persians as being their speciality in the *Mudrā*. मेघाक्षः पञ्चमोस्मिन्पृथुतुरगबलः पारसीकाधिराजः &c. I. 20; see also *infra* V. 73. In fact the Yavanas, inhabiting the North-western frontier of India, were strong in their horse; cf. यः निरग्लस्तुरगो विसृष्टः स सिन्धोदेक्षिणरोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनानां प्रार्थितः। Māl. V. p. 105. शार्ङ्गद्वजित &c.—शार्ङ्ग see Sanj. विज्ञातुं योग्या विज्ञेयाः। प्रतियुध्यन्त इति प्रतिगता योधा वा प्रतियोधाः; warriors on the other side, i. e. the Persians. This seems to show that though clouds of dust were raised here Raghu's skilful marksmen could still hit their enemies, while the Persians were confused, being blinded.

S'l. 63. भङ्गपवर्जिते:—भङ्गते इति भङ्गः that which injures or kills, a kind of arrow with a crescent-shaped blade, generally made of steel. भङ्गरपवर्जितानि ते:। इमशूलैः—१मशूणि सन्धेषु इति ते:। Malli. explains this by referring it to the सिंहादि class; but the word is not found in that list. We may therefore explain—१मशूणि लान्तीति १मशूलानि having beards. सरधा—सरं गतिमनं धातयतीति सह रघेण गृह्या वर्तेत इति वा। क्षौद्रपट्टलैरिव—The bearded heads of the fair-skinned Persians, with the scalp clean shaved, well resembled the honey-combs with a clustering swarm of bees over them.

Śl. 64. अपनीत &c.—This indicates that they did not wish to continue the fight. ते शरणं यशुः—approached him as their protector. A Sanskrit idiom which means ‘sought his protection.’ हि—See Sanj. Or we may take it अवधारणे—‘certainly’, and construe महात्मनां संरम्भः प्रणिपातप्रतिकारो हि। महात्मनाम्—here आत्मन् may mean ‘soul’, high-souled men; or ‘effort’, men of mighty efforts. It is impossible to resist such men, and therefore submission is the safest course. Cf. ‘आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्द्धं च’ Amara.

Śl. 65. विनयन्ते—नी with वि is A'tm. when its object is in the body of the agent and not a part of the body, by the rule कर्तृस्थे &c. Pān. I. 3. 37. See Sanj. Thus here श्रम being in the body of the कर्ता or agent, and not a part of his body, we get विनयन्ते. For farther discussion of this point see Sid-Kau. on the Sātra. अजिनरत्नासु—अजिनेयु रत्नानि अजिनरत्नानि best kinds of skins. Cf. जातौ जातौ यदुक्षटं तदत्तमिति कथयते। °वलय—वलं यातीति वलयः a circle; a bower of. The regions to the North-West of India are still known for their luscious grapes and other fruits. कुचिचित् °वलजभूमिषु इति पाठः। तत्र वलजं क्षेत्रम्। वलजं क्षेत्रपूर्द्वरे इत्यमरः। Ohâr.

Śl. 66. In this Śl. Raghu is compared to the sun, his arms to the solar rays, and the kings he dethroned to the moisture sucked up by the rays of the sun. कौबेरीम्—(the quarter) presided over by Kubera, i. e. the north. उस्त्रैः—वसन्ति रसा अस्मिन्नित्युक्तः। The rays of the sun are compared to the bright arrows shot by Raghu in a battle. This indicates the agility with which Raghu discharged his arrows, as well as their immensity. उद्दिच्यान्—By this the poet refers to the whole tract including the north-west, the north and the north-east. उद्धरित्यर्—The idea of lifting up is involved in both the instances. It is supposed that in the summer solstice (उत्तरायण) the sun goes towards the north to dry up moisture with his rays, and in the winter solstice (दक्षिणायन) he goes towards the south in order to pour the absorbed moisture in the form of rain. Cf. śl. 39.

Śl. 67. अध्वभ्रः—अध्वनोऽध्वजो वा श्रमः। सिन्धु—This may not necessarily be the Indus, but some river in Kashmere, as remarked by Malli. Châr. reads वङ्गु for सिन्धु (while Sum. reads वेक्ष) and remarks that it is a pond in the country of Kâs'mere, which is a mere guess. This has been conclusively proved to be the Oxus by Prof. Pathak (see Ind. Ant. Nov. 1912, p. 266) and is probably the older reading. विचेष्टनैः—by rolling on their sides and stretching their limbs. It is thus that horses are relieved of their fatigue. लग्नकुङ्घमक्षसरान्—(1) to which filaments of saffron were

sticking or (2) to the manes of which saffron was sticking. If, however, the reading be—केशान्, the first sense alone is possible. For either केसर or केशर is correct when the meaning is ‘pollen’ or filaments of flowers; but when the meaning is ‘the mane of a lion’ (or horse) केसर alone is the correct form. This sl. shows that the horses were quite refreshed and were now ready for fight again. The horses are especially mentioned here because Raghu had to make use of his cavalry in fighting with the Persians who were also अश्वसाधन and so the horses were hard-taxed.

Sl. 68. हृषावरोधानाम्—the white Huns or Indo-Scythians who were established in the Punjab and along the Indus at the commencement of the Christian era. See Wilson’s Vish. P. Vol. II. p. 135. They evidently belonged to that nomadic tribe of the Huns who lived for some centuries in the plains of Tartary and were a great scourge to the Chinese and Roman possessions. कपोल &c.—अदेष्टं शालमस्येत्यादिशि; see Sanj. The Hāna ladies had given up drinking which used to impart a red flush to their cheeks. But now that their husbands were killed in battle, they slapped their faces through grief which reddened their cheeks again. Thus Raghu ordered back, as it were, the red flush on their cheeks. Malli. suggests the alternative construction—पाटल आदेशी आदेष्टा यस्य of which the red hue was an indicator i. e. it became as it were a writing to keep up the memory of Raghu’s valour.

Sl. 69. काम्बोजाः—In the Sab. P. of the Mah. Bhār. (XXVII. 22-3) the Kāmbojas are said to have been conquered by Arjuna along with the Daradas, after the conquest of Balkh. They must have inhabited the Hindukusha mountain which separates the Gilgit valley from Balkh and the adjoining country, as its Kāfirs, according to Elphinstone, still call themselves Kamoj, and probably extended upto Little Thibet and Ladak. Their country was famous for handsome horses and shawls made of goats’, rats’, and dogs’ wool, and abounded in walnut trees. In the great war of Kurukshetra they are said to have fought on the side of the Kauravas. According to the Purāṇas they were originally Kshatriyas but degraded by the omission of the necessary rites. आनताः—(1) the trees bent down being pulled down by the elephants; (2) the kings bowed in submission to Raghu.

Sl. 70. सदः—Horses of the best breed. तुङ्गः—high. It will be better to take तुङ्ग as compounded with द्विगणराशयः and read तुङ्गदः; the whole word would then qualify उपदाः: (presents including

lofty heaps of gold coins) and will thus improve the sense.
उपदा:—उपदीयते इत्युपदा what is presented respectfully. **उत्सक्ता:**—pride, arrogance. The root सिन् with उद् means ‘to be puffed up with pride.’ Compare the use of the root in XVII. 43, न तस्योत्सिष्ठन्वेमनः। The poet means to say that though Raghu got wealth from every quarter he did not feel proud or conceited.

S'l. 71. अव्याधनः—He marched only with his cavalry, as it would have been very inconvenient for him to take the cars &c. with him on the mountain. **वर्धयन्त्रिव**—This shows the vastness of his cavalry. **उद्गृह्णते:**—i. e. by the horses’ hoofs. The mass of dust raised from the mineral soil was so great that it seemed to augment as it were the size of the peaks as it rose above them.

S'l. 72. तुल्यसत्त्वानाम्—सत्त्व properly means that quality of the mind which does not allow it to be flurried or perplexed in times of difficulties or dangers; hence, fortitude, courage; or सत्त्व may mean व्यवसाय, deeds of valour, exploit. The lions were equal in valour with the army and were not frightened at all. **सैन्यवोष**—The din and bustle of the army. **असंभ्रमम्**—The idea of negation is prominent here (असंभ्रमं शंशंस being equivalent to संभ्रमो नास्तीति) though the न न् is compounded. See note on I. 21. **अवलोकितम्**—is used here in the sense of ‘a glance’. Chāritravardhana and Dinakara interpret the passage differently. Dinakara says प्रकरणात्स इत्यध्याहियते। स रघुरात्मना तुल्यं सत्त्वं येषां तादशानां गुहासु स्थितानां सिंहानां सैन्यकोलाहलेष्यसम्ब्रमं सधैर्य यथा तथा परिवृत्यावलोकनं शशंसास्तीति. He praised the bold glance cast by the lions turning round &c. Vallabha also construes the passage like Din. but takes असंभ्रम as qualifying अवलोकितम्. This way of taking the passage is better no doubt, but then the difficulty is about the subject. We cannot get it from the context as Chār. and Dinakara propose to do, since there is no attribute referring to रघु in this s'l. For nearly the same thought cf. S'is'. XII. 52.

S'l. 73. मर्मरीभूताः—मर्मर is a rustling sound. This indicates that the breezes were gentle. **कीचक** &c.—This epithet shows that the breezes wafted musical sounds. **गङ्गाशीकरिणः**—implies coolness in the wind.

S'l. 74. वासितोत्सङ्घः—उत्सजन्यस्मिन् इति उत्सङ्घः fr. सञ्ज् + अ (घञ्) अधिकरणे. उत्सङ्घ lit. means ‘the lap;’ hence the surface. वासित properly means ‘to which other qualities are imparted;’ hence, here, scented. With their surfaces scented. **नाभि**-musk (in the navels). These two slokas show that Raghu’s soldiery had all the comforts there that might be desired.

S'1. 75. ग्रैवेय—योजासु भवानि स्थितानि ग्रैवेयाणि; see *supra* sl. 48.
 ओषधयः—The other form is औषधि. नक्षम—at night. अन्नेहर्दीपिका—
 न विद्यते स्नेहः यासा ता अस्नेहाः; दीपयन्तीति दीपिकाः; अस्नेहाश्च ता दीपिका;
 अन्नेहर्दीपिका: lamps requiring no oil. The mountain Himālaya is said
 to have on it potent herbs endowed with the power of emitting
 light at night. See Kum. I. 10. The herbs here served as watch-
 fires to Raghu's soldiers.

S'1. 76. तस्योत्सृष्टनिवासंपु—The presence of the word उत्सृष्ट shows
 that even the hardy and ferocious Kirātas had fled away through
 fear when Raghu approached them. They ventured forth from
 their lurking places only when they found that Raghu had left. Since
 the word is emphatic it should not have been compounded. गजवर्षम्—
 the height of the elephants. For a similar idea compare—उर्ध्वं द्विपानां
 विरुद्धं उच्चकैर्वनेचेभ्यश्चिरमाच्चक्षिरे । गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदकद्रवदुमस्कन्धनि-
 लायिनोऽलयः ॥ S'is'. XII. 64.

किरातेन्यः—The word is derived as किरे पर्यन्तभूमिमतति गच्छतीति किरातः
 one who lives on the borders of hills or mountains, a barbarian. Cf.
 पर्यन्ताश्रयिभिर्जस्य सदृशं नामः किरातैः रुतम् । Rat. II. 3. The Kirātas
 are hillmen living by hunting and clad in a dress made of peacock's
 feathers. See Kum. I. 6, 15. In the Purāṇas they are mentioned
 along with Mlechchhas, and are described to be of a dark complexion,
 dwarfish in stature, with short arms and legs, projecting chin, broad,
 flat nose, red eyes and tawny hair. In the Sab. Par. of the Mah.
 Bhār. (XXX. 15), Bhīma is said to have conquered seven Kirāta
 chiefs from Videha which included Darabhanga and part of Eastern
 Nepāl. In another passage they are said to be ferocious bow-men clad
 in hides and living upon fruits and roots. The Kirātas therefore seem
 to be a tribe of mountaineers inhabiting the sub-Himālayan regions.

S'1. 77. पर्वतीयै—With the mountain tribes. For derivation
 see Malli. Bhaṭṭoḍi Dīkshita prefers the reading पार्वतीयैः and explains
 पर्वते भवाः पर्वतीयैः, पर्वतीयानामिमे पर्वतीयैः । गणैः—refers to the seven
 tribes (that inhabited the northern slopes of the Himālaya). See next Sl. and notes. नाराच—steel arrows. क्षेपण्यायाइम &c.—shows
 the great skill of the mountaineers in throwing stones with slings.

S'1. 78. उत्सवसंकेतान्—The Utsavasainketas were a hill-tribe living
 in Ladak (its Sankrit name is Hāṭaka), north of Kāś'mere or in
 the north-east region of Ladak which is watered by the Kooner, and
 which is said to be the mythological abode of the Kimpurushas, the
 Kūṇaras and other semi-divine beings. According to the Mahā-
 bhārata, Arjuna, at the time of the Rājāsuya sacrifice performed by

Yudhish्ठिरा, conquered these barbarous tribes who are said to have been divided into seven classes. Cf. पौरवं युधि निर्जितय दस्युंपर्वतवासिनः । गणानुरसवसंकेतानजयत्सम पाण्डवः ॥ Mah. Bhár. Sab. P. Adh. XXVII. विरतोत्सवात्—implies that they were vanquished. जयोद्धाहरणम्—आह्वयतैऽस्मिन्नित्याहरणं; a connected account. उदाहरण is the loud narration of a connected account. Chá. and Din. take it simply in the sense of ‘songs declamatory of glory.’ According to some it has its technical meaning here, viz. a panegyric song beginning with such words as जयति &c., full of alliteration and composed in the Mālinī or other similar metre, &c. See Pratáparudra quoted in the foot-note. किन्त्रात्—कृत्स्ता नराः a Nityasamāsa. They are so called because they have a deformed body—the face of a horse with a human body. See Wilson’s Vish. P. Vol. I. pp. 82, 87.

S'1. 79. परस्परेण—परेण परेणाति परस्परेण. By the rule ‘मतिबुद्धिपूजाथै-यश्च’ the affix त is added in the sense of the present tense. And when so added it governs the Gen. case. Following this reasoning, many commentators adopt the reading परस्परस्य. But there seems to be no necessity for changing the reading. The rule alluded to above does not always prevent the त from being added in the past tense; e. g. पूजितो यः सुरासुरैः । We have a ज्ञापकप्रमाण for this. See Pán. IV. 3. 115. उपायनपाणिषु—उपायनानि पाणिषु येषां तेषु । Malli. dissolves as उपायनयुक्ताः पाणयो येषां probably to avoid the application of the rule ‘सप्तर्मिविशेषणे वद्वीहौ’ forgetting that पाणि is treated as an exception in the Bháshya. सारः—(1) riches; (2) power.

S'1. 80. अक्षोभ्यम्—क्षोभमनहृः अक्षोभ्यः not to be shaken off i. e. imperishable. पौलस्त्य—पुलस्त्यस्य गोब्रापत्यं तुमान् । This alludes to the story of Rávána’s lifting up the mountain Kailásá. Once while Rávána was passing in his aerial car (called Pushpaka) which he had taken by force from Kubera, its motion was suddenly arrested as he approached that part of the mountain Kailásá where lived Síva and Párvatí. He was told by Nandi to leave the mountain. But Rávána in anger uplifted it with his arms. Thereupon Síva pressed the mountain with the little finger of his left foot and compelled Rávána to relinquish his hold upon the mountain. See Rám. Utt. K. पौलस्त्यतुलित &c.—Here the poet gives the reason why the mountain had to be ashamed of itself. Raghu thought it beneath his dignity to advance against Kailásá as the mountain was once overcome by Rávána who was a Bráhmaṇa, and therefore was not worthy of his superior prowess as a Kshatriya.

S'l. 81. तीर्णलोहित्ये—Lauhityā is the ancient name for the Brahmaputra. Raghu crossed the river and re-entered India by the North-eastern frontier where lay the kingdom of Prāgjyotisha. The ancient capital of Kāmarūpa was at Prāgjyotishapura situated on the Lauhityā. प्राग्ज्योतिषेभ्यः—The lord of Prāgjyotisha or the City of eastern stars. See Kāli. P. quoted in the foot-note. Prāgjyotisha is identified with the eastern-most part of India comprising Western Bhootan and Eastern Assam. कालायुद्धमैः—कालन्यगुरुण्येव द्रुमाः कालायुद्धमाः। As Raghu's elephants were tied to the trees they quaked and simultaneously with them trembled also the king of the land with fear. For a similar idea cf. s'l. 69.

S'l. 82. अधारावर्ष &c.—धाराणा वर्षः धारावर्षः अविद्यमानः धारावर्षः यस्मिन् तदधारावर्षम्। अधारावर्षं च तद् दुर्दिनं च a cloudy gloom without rainfall (caused by the dust raised by the moving chariots). पताकिनी—पताकाः विश्वन्ते अस्याः that in which there are flags displayed; hence, an army.

S'l. 83. कामरूपाणाम्—An important kingdom said to have extended from the banks of the Karatoyā or Sadānirā to the extremities of Assam. Its king Bhagadatta plays a conspicuous part in the Mahābhārata. In the Sabhāparva he is said to have fought with Arjuna for eight days with an army of 'Kirātas, Ohinas, and seafaring men.' And in the Udyogaparva he is said to have assisted Duryodhana with an army of the Kirātas and Ohinas. From these references it is clear that his kingdom must have extended upto the Himalaya on the north and the borders of China on the east. Further, Kālidāsa speaks here of elephants which are still found in the jungles of Upper Assam and the Dooars, and of the aloo-wood tree which, according to Dr. Roxburgh, is a native of the eastern frontier; and this fact also leads to the same inference. अत्याखण्डल &c.—आखण्डयति परचलमित्याखण्डलः the destroyer of the enemies' army; Indra. अस्याकान्त आखण्डलविक्रममत्याखण्डलविक्रमः Prādi Comp.; or अतिगत आखण्डलविक्रमं येन a Bah. The reference to the prowess of Raghu as superior even to that of Indra is very pertinent. It shows how Raghu's very name struck terror into the heart of the king of Kāmarūpa. निक्रकटै—With the temples split open i. e. elephants in rut. See supra s'l. 47.

S'l. 84. —हेमपीठाधिदेवताम्—हेमनिमितं पीठं हेमपीठं an Uttarapadalopī Comp.; अधिडिता देवता अधिदेवता the presiding deity; हेमपीठस्याधिदेवता ताम्। छत्राम्—The orb of the splendour (of Raghu's feet). रस्तपुष्पो-पश्चरिण—As Raghu's feet rested on the golden foot-stool their lustre-

spread all round. The poet considers the orb of lustre as the presiding goddess of the foot-stool and the gems that were presented to him as the offering of flowers made to that deity.

S'l. 85. इति—*in this manner.* जिष्युः—a habitual conqueror. See Sanj.; this may refer to Raghu by the maxim ‘विशेषणमात्रप्रयोगं विशेष्यप्रतिपन्नो,’ or may qualify सः understood, as Malli. would have it. छत्रघृन्येषु—destitute of the umbrellas *i.e.* of the white umbrellas. The white umbrella is an emblem of royalty and independence. Since the kings were conquered by Raghu and made his vassals they lost their independence and could no longer use the white umbrella. रजो विश्रामयन—This and the preceding epithets indicate the undisputed universal sovereignty of Raghu. See note on विश्रामय I. 54.

S'l. 86. विश्वजितम्—विश्वे जयतीति विश्वजित् तम्। The best of all sacrifices or a sacrifice for the universal conqueror. This is a kind of sacrifice in which the sacrificer has to give as *Dakshinā* all his wealth to the officiating priests and in which the immolation consists of five or two goats. हि—*is used here in the sense of एव.* विसर्गाय—The dative may be explained as ‘तुमर्थाच्च भाववचनात्’ *i.e.* equivalent to विसर्गदः; or तादृश्ये, विसर्गार्थम्. आवानं &c.—a proverbial saying. Cf. अयुःनुगाददे सोर्थ I. 21.

S'l. 87. सत्रान्ते—सीदन्त्यत्रानेन वेति सत्रम्। a sacrifice. सचिवसखः—सचिवानां सखा। Mallinātha says that the king is here called the friend of the ministers to indicate that he and his ministers always acted in perfect accord. See Sanj. This shows that the king and his ministers were equally careful in attending to the kings. Cf. सदाहुक्लेषु हि कुर्वते गति नुपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः। Kir. I. 5. पुरस्कियाभिः—पुरस्किया lit. placing in the front; hence, honouring; respectful treatment. पराजयन्यर्लकान्—अलीक is what is not liked; hence, a feeling of dissatisfaction; विशेषणालीकं व्यलीकम्। पराजयस्य व्यलीकं &c.; or, as Malli. takes it, पराजयेन (हेतुना) व्यलीकं, the comp. being सह सुपा.

चिरविरहाः—चिरं विरहः चिरविरहः; अवरुध्यन्ते इत्यवरोधाः; (*those restricted within a limited area, the harem*); now see Sanj.; ‘whose wives had become anxious on account of their long absence.’ This indicates that the sacrificial session continued for many days. राजन्यान्—राज्ञोऽप्त्यानि राजन्याः the vanquished princes. Here the poet uses this word instead of राज्ञः as their royalty did not deserve prominent mention along with that of Raghu. See Sanj.

S'l. 88. रेखांवज &c.—The linear marks of flags, umbrellas &c. on the palms of the hands and the soles of feet indicate royalty. Cf. the sl. from Sāmudraka quoted in the foot-note. The marks on the

hands of a universal sovereign are given in the following sl.:—अतिरक्तः कगे यस्य ग्रथिनाङ्गुलिको मृदुः । चापाङ्गुशाङ्कितः सेपि चक्रवर्ती भवेद् ध्रुवम् ॥ सन्नाजः—A सप्राद् (mark the Saṅḍhi) is one who rules over vassal kings and has performed a Rājasūya sacrifice. See Malli. on II. 4. प्रस्थानप्रणति—obeisance at the time of parting. मौलिस्त्रक् &c.—Malli. dissolves as मकरन्दश्व रेणवश्व &c.; the Comp. should have been रेणुमकरन्द &c. by the rule ‘अन्यपाच्चतरम्’; but the rule is often disregarded. Raghu’s feet became yellow at the fingers on account of the particles of honey and the pollen dropped down from the garlands on the heads of kings. This implies that a vast number of kings prostrated themselves at Raghu’s feet.

CANTO V.

S'1. 1. तम्—To him (the conqueror of the four quarters as described in the fourth Canto). अध्वरे—See note on I. 31. विश्वनिति—See note on the word IV. 86. निःशेष&c.—निर्गतः शेषोऽस्मादस्य वेति निःशेषम् । Now see Sanj. उपाचत्तिविद्यः—For the fourteen *vidyās* see below (V.21). गुरुदक्षिणार्थी—गुरोदक्षिणा गुरुदक्षिणा । तादर्थ्यं षट्ठासमासः । सैवार्थः गुरुदक्षिणार्थोऽसंनिहितोस्य । प्रपेदे—For this sense cf. Kum. I. 21; Bhaṭṭi. IV. 1 &c. The s'loka begins with the syllable त which indicates the fulfilment of one's wishes. Cf. Brihaspati—तकरे ह्यर्थसिद्धिश्च प्राप्यते विपुलं धनम् । सर्वश्रेयो भवेत्स्य सुस्थितं चोपजायते ॥

S'1. 2. हिरण्मय—formed irregularly fr. हिरण्य+मय; see Sanj. अर्थम्—what is intended for worship (अर्घ); see com.; a respectful offering to gods, venerable men &c., consisting of flowers, water, rice &c. According to the *tantras* it comprises eight articles, which are—आपः क्षीरं कुशांगं च इधि सप्तिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अटाङ्गोऽर्धः पक्तिर्तिः ॥ The Devī—P. mentions these somewhat differently—रक्तचिल्वाक्षतैः पुष्पैर्देखिदूर्वाकूरैरित्तैः । सामान्यः सर्वदेवानामर्थोऽयं परिकीर्तिः ॥ अनर्थ०—अविद्यमानः अर्थः यस्य तदनर्थ, अनर्थं शीलमस्य. अनर्थशीलः, यशसा प्रकाशः—These two epithets explain why Raghu did not hesitate to expose his poverty before Kautsa. Indeed Kautsa reveres him all the more for this. See further on (16). श्रुतप्रकाशम्—This shows that Kautsa deserved the worship. अनिधिम्—See note on I. 53.

S'1. 3. विधिज्ञः—This may be an उपपदसमास (विधिं जानातीति by adding क i.e. अ by the rule आतोऽनुपसर्गे कः) or a पश्चीत० (जानातीति ज्ञः विधेज्ञः) । विशां पतिः—See note under I. 13. विष्ट्रभाजम्—विस्तीर्यते

(that which is spread) इति विष्टरः, when meaning ‘a seat that is spread on the ground’ (for pious Brâhmaṇas or ascetics who do not sit on any other seat). विस्तरः is the form when referring to speech (a detailed description); as in अलं विस्तरेण. The स्त is changed to ट by Pân. VIII. 3. 93. See Sanj.

S'l. 4. अग्रणीः—अग्रं the front नयतीति; a leader, the foremost of. मन्त्रकृताम्—Those who arranged the Mantras or Vedic hymns; or rather those to whom the hymns were revealed; cf. Sâyaṇa—‘न हि वेदस्य कर्तारो दट्टारः सर्वे एव हि’! Or the Mantras referred to here may be those of the Atharva Veda, in which case we may translate—‘of those who are the authors of the mantras’; cf. I. 61. कुशाग्रबुद्धे—कुशाग्रभिव बुद्धिर्यस्य। one whose intellect is as sharp as the blade of Kus'a grass, very acute or sharp. गुरुः—‘स गुरुर्यः क्रिया कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति’; ‘he is called a Guru who performs the initiatory ceremonies (उपनयन) and teaches the Veda.’ (Yâj.) There are eleven Gurus (not taken in this technical sense) mentioned by Devala—आचार्यश्च पिता उमेष्टो भ्राता चैव महीपतिः। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहिपितामही॥ वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च उंस्येते गुरुवो मताः॥ चैतन्यम्—चैतन्यस्य भावश्वैतन्यम्। The simile here is peculiarly appropriate. As the world of living beings is wholly and solely indebted to the sun for all its activity, its very life, so the disciple was fully indebted to his preceptor for the whole stock of his knowledge,—knowledge on which his future life depended. The King's question here is in accordance with the precept ‘आह्वाणं कुशलं पूच्छेत्’ &c.

S'l. 5. अपि—‘and’. अन्तरायः—अन्तरं व्यवधानमयते गच्छत्यन्तरस्य वा अयः अयनं from इ and aff. घञ् or the root अय् and अञ्. कश्चित्—asks a question mixed with hope, the expected answer being ‘yes or no’ according to the form of the question, and is translated by ‘I hope that’ &c.; see A. G. § 263. त्रिविधम्—तिक्ष्णो विधा यस्य। The saint would be exhausting the store of his penance if he had to use his power of imprecation in removing obstacles or subduing temptations; and hence the question of the king. (See ft.-note 5). For ancient kings considered it their duty to protect sages from all sorts of disturbances. Cf. Kir. II. 48, स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां यः &c.; S'âk. I. 13, V. 14.

S'l. 6. आधार &c.—आधारस्य बन्ध आधारबन्धः। प्रगतो मुखं प्रमुखः (प्रादिसः), आधारबन्धः प्रमुखो येषाम्॥ यद्वा प्रकृष्टं मुखं प्रमुखम्। आधारबन्धः प्रमुखे येषाम्। विशेषः—Malli. takes this in the sense of अतिशय; but the meaning भेद (‘difference’) will do here. उपसूखः—see note on उपसूखःयः II. 48. पादपानाम्—पादैः पिततीति पादपः that which sucks up moisture by its roots, hence, a tree.

S'1. 7. वर्तसलत्वात्—वर्ते पुत्रादिसंहेष्यात्रेऽभिलाबोऽस्यास्तानि वर्तसलस्तथ्य
भावस्तत्त्वं तस्मात्। The मतुप् affix ल is added to वर्ते and अस्ति in the
sense of 'love for' and 'strength' respectively. 'वर्तसांसार्या कामबले'
Pāṇ. V. 2. 98. So वर्ते when it takes ल loses its proper meaning
and has a technical signification. चृडाल and चृडावान् have the same
meaning; but वर्तसल is not the same as वर्तसवान्; the one means 'fond,
compassionate,' the other 'one who has a child.' वृत्तिविषयं
वर्तसांसार्या स्वभावात्कामबलयोर्वितमानो तद्विति प्रत्ययमुत्पादयतः। न ह्यत्र वर्तसार्थः
अंसाधा वा विद्यते। Vāmana. °नाभिनाला—नाभिस्थानि नालानि नाभिनालानि।
अनश्च—अदियमानमव्य harm, a mishap यस्याः; cf. further XIV. 75; and
मुगवध्यंदा अनघपसवा भवति 8'āk. V. p. 105.

S'1. 8. नियमाभिषेकः—नियमस्य नियमार्थो वाभिषेकः। Properly a bath,
preliminary to the discharge of daily duties; hence the daily bath.
नियाप—न्युप्यते इति, नियपने वा; fr. व् य् with नि+अ (वञ्च) added कर्मणि or
मग्नि. It is a technical term applied to the oblations consisting of
water, sesamum &c. offered to the souls of departed parents or
other relatives. See *infra* VIII. 86, Mudr. IV. 5. पितृणाम्—The
deceased ancestors, as well as a class of divine beings known as the
Pitris, to whom every Brāhmaṇa has to offer oblations every day.

The Pitris are supposed to be the progenitors of mankind. They inhabit
celestial regions of their own. The original Pitris are divided into seven
orders:—(1) वैयाजाः; (2) अग्निवाताः; (3) बहिष्ठः; (4) शुकालः; (5) आङ्गिरसः;
(6) मृग्याः; (7) and सोमपाः। Of these the first three orders are without
form (अपृष्टाः) i. e. composed of spiritual, not elementary substance, and
they can assume any form they please; the other four are corporeal. Cf.
Hv. मृग्ये जरतो श्रेष्ठ सर्वे पितृगणाः सृष्टाः। चत्वारो मूर्तिमन्तो वै त्रय एषाममूर्तयः॥ According
to a legend given by the Vāyu P. and the Hv., the gods once offended
Brahmā by neglecting to worship him, and were cursed to be fools.
Upon their repenting they were directed to apply to their sons for
instruction. Being taught accordingly the rites of expiation and penance
by them, the gods addressed them as fathers, whence the sons of gods
became the first Pitris.

उच्छृष्टप्राण्डित—The sixth parts of the rice collected by the ascetics
due from them to the king were placed on the bank of the river
to be taken away by the royal officers. See *supra*, पष्टीशमुद्याः &c.
II. 66, and foot-note thereon. Malli. justifies the षट्ठीत्वेऽपि in
उच्छृष्टप्राण्डित thus—Here षट् is not an ordinal numeral, but means 'the
sixth part' and so there is no difficulty about compounding.
The affix अन् is here added in the sense of a part (भागार्थ) and not
प्राणार्थ by the rule षष्ठाष्टमार्या ज्ञ च Pāṇ. V. 3. 50. The Sūtra 'पूरणगुणं'
(Pāṇ. II. 2. 11) forbids a Gen. Tat. with पूरणपत्ययान्त (an ordinal)

numeral) and not with an अन्पत्ययान्. According to Bhattoji Dikshita, however, many (who take उच्छृष्ट as a Gen. Tat.) consider this as a slip of the poet. He suggests two alternatives:—(1) उच्छेषु षष्ठ उच्छृष्टः Loc. Tat.; (2) उच्छात्मकः षष्ठ उच्छृष्टः शाकपार्थिवादिः। See Manoramā on ‘पूरणयुण—.’ सैकतानि—For der. see Sanj. The word सिकता is generally used in the plural. तीर्थजलानि—Holy waters; तीर्थ water used by sages; निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुञ्चं जले गुरां। इत्यमरः। Or तीर्थ a flight of steps for reaching water called a *ghāṭ*; and as such तीर्थas are constructed at different places along the banks of holy rivers in India. तीर्थ also signifies holy water. तीर्थं शास्त्रेऽवरे क्षेत्रापायोऽपायायमन्त्रिषु। योनौ जलावतारे च। इति हलायुधः।

S'1. 9. नीवारपाकादि—नीवारस्य पाकः नीवारपाकः स आर्द्धर्यस्य तत्। See also ft.—note. कडंगरीयैः—गिरतीति गरः। कडस्य भक्षणीयस्य गरः कडंगः the nasal comes in irregularly (Pāṇ. V. 1. 69). कडंगरः—that which contains the grain i. e. chaff, husks. यद्वा कडति मदं करोत्तीति कड्। कह च तदङ्गं च तद्रातीति कडंगरः। and by adding छ (ईय) in the sense of ‘deserving to feed on,’ we get कडंगरीय; see Sanj. Vāmana, Haradatta, and Bhattoji reject the reading कडङ्गर and adopt कडङ्गः instead; so it will be preferable to read कडङ्गरीयः here. कडङ्गर—that which causes intoxication (कड) or distraction; properly, ‘what appears perfect outwardly but has no grain within and thus becomes food for cattle only.’ It takes this name probably because it has got the property of causing slight intoxication. आमृद्यते—is eaten up. The more general meaning of this root is ‘to touch superficially, to handle roughly’ &c.; cf. Kir. IV. 14; S'is'. IX. 34; Kum. III. 36. It also means ‘to seize by force,’ as in Kum. II. 31. जानपदैः—For it was the duty of villagers to see that their cattle did not trespass on holy grounds. कालोपपत्ता॒ &c.—It is the duty of every householder to wait for some time, before taking his meal, to see if a guest is coming. Cf. आचम्य च ततः कुर्यात्पाज्ञो द्वारावलोकनम्। सुहृत्स्याट्मं भागमुद्दृश्यो ह्यतिथिर्भवेत्॥ Mārk. P. शरीरस्थिति—feeding or sustenance of the body; for this sense cf. शरीरस्थितिमकरोत् Kād.. नीवारपाकादि may also be taken as an adj. qualifying शरीरस्थितिसाधनं which may be regarded as जातौ एकवचनम्। ‘I hope the wild नीवार corn and the other wild sources of the nourishment’ &c.

S'1. 10. विनीय—See III. 29. गृहाय—see note on II. 1. हि—हेतौ. This gives the reason for asking the question ‘Have you been permitted’ &c. सर्वोपकारक्षमम्—which enables one to oblige everybody; which affords the amplest scope to charity of every kind. Or according to Malli. ‘which is the upholder of the other three

Āśramas or on which the other *Āśramas* depend.' See Manu quoted by Malli. in support of his meaning. We may also quote 'यृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स व्रीनितान्विभर्ति हि ।' 'यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथैवाश्रमिणः सर्वे यृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥' Manu. VI. 89, 90
आभ्रम्—The religious life of a Brāhmaṇa is divided into four stages:—(1) ब्रह्मचर्य or the period of celibacy, which he ought to pass at his Guru's house in Vedic studies; (2) गार्हस्थ्य or the married life, which he leads as a house-holder; (3) वानप्रस्थ्य or the life of an anchorite, in which he retires to the forest with or without his wife (see Manu. VI. 3) which is meant as an initiative (see Manu. VI. 33) to—(4) संन्यास or the last stage, in which, all his passions being properly subdued, he may fix his mind on *Moksha*.

S'l. 11. अर्हतः—of one deserving of honour, respectable. नियोगक्रिया—नियोगस्य क्रिया—the execution of a command. उत्सुकम्—The words प्रसित and उत्सुक govern the Instr. or the Loc. case. मा संभावयितुम् &c.—The fig. of speech here according to Hem. is 'प्रेयः'; प्रेयः प्रियतराख्यानं; see Kāv. D. II. 275. In asking these queries Raghu's observance of propriety is worthy of note. He first chooses the most important person in the hermitage, viz., the saint and inquires first after the welfare of his body and mind, then after his ascetic exercises and lastly after the well-being of everything connected with the hermitage of the sage. He next directs his inquiries to Kautsa himself, first with reference to his person and then to his purpose. The first line may also be translated as—"my mind, eager for the execution of some command from you, i. e. not satisfied by the mere arrival of you."

S'l. 12. अपि—has here the force of गहो or disregard. Though Kautsa heard the noble words of Raghu, he placed more faith in the visible evidence of his poverty, disregarding his words; and so he was दुर्बलाशः &c. स्वार्थोपत्तिं प्रति—with respect to the attainment of his object. This way of restricting a general statement (here दुर्बलाशः) is called इत्थंभूताख्यान. प्रति is a कर्मप्रवर्चनीय in this sense—लक्षणेत्यभूताख्यानभागवीत्सासु प्रतिपर्यनवः i. e. प्रति, परि and अनु are कर्म० in the sense of indication, limitation, share and repetition; see Sid.-Kau. on Pāṇ. I. 4. 90.

S'l. 13. वार्तम्—welfare; इत्तिरस्त्यस्मिन् (Vārt. on Pāṇ. V. 2. 101); cf. *infra* XV. 41 (स पृष्ठः सर्वतो वार्तमाख्यद्राज्ञे न संतातिम्); स्वजनस्य वार्तमय-मन्वयुक्तं च। S'is'. XIII. 68. अशुभम्—Here नज् has the sense of opposition. Hence अशुभ means all that is opposed to शिव and not merely absence of शिव. तमिवा—तमो बद्लमस्यस्याम्। This word is irregularly

formed, like ज्योत्स्ना and others given in Pāṇ. V. 2. 114. It means 'a dark night' or 'a mass of darkness.' तस्मिन्ना च तमस्ततिः Vis'vakos'a, तमिन्नम् V. l.—This reading, which is also noticed by Malli, is perhaps preferable as it agrees with अशुम in gender. सूर्ये &c.—The fig. of speech here according to Malli. is अर्थान्तरन्यास. This is after the older writers on Rhetoric, according to whom whenever one thing is cited in support of another, the fig. is अर्थान्तरन्यास. Cf. Dandin quoted in the ft.-note. According to modern writers, however, a general fact must support a particular one or vice versa to constitute an अर्थान्तरन्यास. According to them the fig. here will be a इटान्त and not अर्थान्तरन्यास. For a parallel passage, see ft.-note; also cf. तमासि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥ Māl.

S'l. 14. प्रतीक्षयेषु—lit. those who are fit to be waited upon, to be treated with consideration; hence venerable, respectable. पूर्वान्—cf. अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि । S'ak. II. 16. महाभाग—glorious or illustrious one; cf. महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ । S'ak. V. 10. Malli. translates this by सार्वभौम; so he takes the word भाग to mean 'a portion of the world,' महाभाग meaning 'one who possesses a very large portion of the world' i. e. a kingdom. भाग may also mean a portion of virtues, such as दया, दक्षिण्य &c., or of good fortune. Some take महाभागतया as one word, 'by your magnanimity.' अर्थिभावस्तस्मात्—अथिनः भावः (the position or condition of) अर्थिभावस्तस्मात्, as 'a suitor.'

S'l. 15. शरीरमात्रेण—शरीरमेव शरीरमात्रम्; a *nitya-samāsa*. According to Bhattoji मयूरव्यंसकादित्वात्समाप्तः । नरन्द्र—These two words are purposely placed side by side with each other in order to make the contrast more glaring. तीर्थ—note the different senses of this word. See s'l. 8. Some take तीर्थ to mean 'a sacrifice.' आरण्यकः—may also mean forest-dwelling ascetics; cf. तपः पड्मागमक्षयं ददत्यारण्यका हि नः । S'ak. II. 34. स्तम्ब—a stack. नीवार—i.e. the stalk with the grain on.

S'l. 16. स्थाने—This should rather be taken as an *adv.* qualifying व्यनक्ति; 'well or very properly do you' &c. Some take it as qualifying the whole sentence अकिञ्चनत्वं व्यनक्ति इति यत्तु स्थाने &c. This makes स्थाने an *adj.*; cf. *infra* VII. 13, Kum. VI. 67. एकनराधिपः—एकोऽद्वितीयो नराधिपः a paramount king. पर्यायपीतस्य—see ft.-note. The word पीत is here used because the moon is supposed to be a watery mass. Cf. सलिलमये शशिनि रवेदीधितयो मूर्च्छुतास्तमो नैशम् । Varāhamihira; रसात्मकस्योङ्गपतेश्च रसमयः, Kum. V. 22; पुण्यामि चौषधाः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः । Bg. XV. 13. हिमांशोः—हिमो गुणो विद्यते येषां ते हिमः । The possessive affix is dropped after words expressive of qualities (by the Vārt. गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः); हिमा अंशवोऽस्य तस्य ।

In the case of the word हिमवान्, हिम means 'snow' which is a द्रव्य and not a गृण. For the reverence in which the new moon is held see II. 73, VI. 31; Kir. II. 11.

S'1. 17. तावत्—may either be taken साकल्ये (entirely, without any other object in view) as Malli. seems to do, or अवधारणे and construed with अहम्. अनन्यकार्यः—अविद्यानमन्यत्कार्यं यस्य. गुर्वर्थम्—गुरो-रथः—a Gen. Tat. like अश्वघास; or गुरवे देयोर्थः। निर्गलित &c.—निःशेषं गलितो निर्गलितः; अम्बु एव गर्भाम्बुगर्भः। निर्गलितोम्बुगर्भो यस्य। शरदप्रयनम्—A Gen. or a Loc. Tat. चानकः—A bird often referred to in Sanskrit poetry as entirely depending on clouds for water to drink. cf. तृष्णाकुले-शातकपेशिणां कुलः। Rit. II. 3.

The *Chitaka* is not a fabulous bird, and what Kali. says here is a fact. It is a migratory bird which is seen in India in the rainy season and disappears in the autumn. It has a shrill but not unpleasant note, which is of the same pitch as that of the cuckoo, and very much resembles the word for 'a cloud' pronounced as vocative. Hence the bird is supposed to invoke the clouds for a shower, that it may intercept a few drops to quench its thirst. S. P. Pandit in his notes to Vik. II. thus describes the bird that is seen in Western India—"It is a small bird, smaller than the smallest dove, has a long tail and combines in itself the black, the yellow and the white. It has a long crest on its head, of the shape of a bow with an arrow stretched on it, which is supposed to prevent it from bending its head by coming opposite the back and thereby to prevent it from drinking water lying on the ground—or any water to drink which the beak is to be lowered."

अपि—For the force of this see Sanj. and ft.-note. The fig. of speech here is अर्थान्तरन्यास according to Dandin, Bhoja &c., and दृष्टान्त according to modern writers on Rhetoric.

S'1. 18. एतावत्—एतत् परिभान्मस्य। प्रतियातुकामम्—The nasal of the inf. is dropped before काम and मनम्; see Sanj. "प्रतियातु is properly a substantive from प्रतिया with the affix तु. What is used in classical Sanskrit as the infinitive mood is only the acc. sing. of a mas. substantive ending in तु. In the Veda we meet with the Abl. Gen. and Dat. sing. of the so-called infinitive; e. g. गन्तवे, गन्तोः &c." Pandit. Cf. 'रे हस्त इक्षिण मृतस्य शिरोहिनस्य जीवते विमुज शद्रमुनौ ऋषाणम्।' Uttar. II. 10. त्वया—By the rule 'कृत्यानां कर्त्तरि वा' the agent takes Gen. or Inst. in connexion with तय, अनीय, य &c.; so both त्वया and तव are admissible.

S'1. 19. यथावत्—यथा यादृशमर्हतीति यथावत्। यथावत् विहितः यथावद्विहितः अधरः येन तस्मै. The Dat. here is significant. It shows that Kautsa gives the details to Raghu, because he wished to know them. It is

a reply to Raghu's question. Had it been the primary object of Kautsa to acquaint the king with the facts by way of a prayer we should have expected तम् instead of तस्मै by the rule 'कर्तुरीपिसततम् कर्म्'। The Dat. here may be explained either as तदृथ्येऽ; or by 'क्रियार्थोपिषद्'—रघुं प्रीणायितुम्; or by 'कर्मणा यमभिप्रेति'—रघुमभिप्रत्य स्मयावेश—स्मयत्य vanity अवेशः touch or influence. वर्णाभ्रमाणाम्—The वर्णे are the four classes of men viz. the Brāhmaṇas, Kshatriyas, Vais'yas and Śūdras. For the Āś'ramas see note on 'आश्रमम्' Śl. 10. वर्णां—वर्णः प्रशस्तिरस्यास्तीति वर्णीः a Brahmacārin. प्रशस्ति means 'moral excellence,' which is explained as absolute abstaining from eight kinds of sensual pleasures, for which see Malli. on वर्णलिङ्गो Kir. I. 1. The affix इन् showing possession is added to this word in this sense alone; in other cases we shall have वर्णवान्। *Vide* the Kās'. on 'वर्णद्वाहचारिणि' Pān. V. 2. 134. विचक्षणः—विदेषेण चष्टे इति विचक्ष+अन् (युच्); wise, learned, clever. प्रस्तुतम्—used as a noun. It properly means 'what is brought on or introduced by प्रस्ताव (occasion or opportunity)' what is introduced with relevancy, there being a fit opportunity for it; hence what is pertinent or to the point, as opposed to अप्रस्तुत which means 'for which there is no proper opportunity' i. e. 'which does not refer to the subject under discussion, irrelevant.'

Śl. 20. चिराय—indec. used in the sense of the Acc. by the rule 'कालाद्वनोरत्यन्तसंयोगे' Pān. II. 3. 5. अस्वलितोपचाराम्—see ft -note उपचार (उपचर्यते। अनेन वा) may mean here 'service (सेवा) or materials of worship.' अस्वलित उपचारः यस्याम् in which the service I rendered him was without a flaw, was unswerving; or अस्वलिता उपचारा यस्याम् in which no materials of worship were wanting i. e. I ministered fully to all his wants. पुरस्तात्—indec. der. fr. पूर्व+अस्तात्, पूर्व being changed to ग्र् ; in the first place, or foremost, i. e. above fees.

Śl. 21. अर्थकार्यम्—अर्थस्य of wealth कार्यं scantiness. We may have the Gen. Tat. here, as the prohibition 'पूरणगुण' &c. is not obligatory in the case of a word expressive of quality. Cf. Sid. Kau. अनित्योदयं गुणेन निषेधः। 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' इत्यादिनिर्देशात्। तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्यमित्यादि सिद्धम्। विद्यापरिसंख्या—For the 14 *vidyās* see Sanj. The six *āṅgas* are शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ऋयोतिषां गतिः। छन्दोविचितिरित्येष पठङ्गो वेद उच्यते ॥

Śl. 22. सोहं—I [thus circumstanced, i. e. whose sole object is to procure money. सपर्या—fr. the root सप्त् पूजायां—of the कष्टादि class to which य is added (सपर्यति)—by adding अ to it भवेत् (आ fem.). अन्येतरस्वात्—अल्पादितः अन्योत्तरः तस्य भावः अन्येतरस्वं तस्मात्. निष्क्रयस्य—the price of (श्रुतस्य निं); cf. II. 55.

S'1. 23. द्विजेन—द्विज the twice-born; a term which though applying to the first three classes, specially applies to the Brâhmaṇas; cf. मातुरप्रधिजनने द्वितीयं मौजिबन्धने । Manu. II. 169. द्विजराजकान्ति:—द्विजाना राजा द्विजराजः तस्य इव कान्तिर्यस्य । A Vya. Bah. The moon is considered to be the lord of *dvijas* or Brâhmaṇas. The epithet indicates that as the moon, although stripped of light, borrows it from the sun, and again illumines the world at night, so Raghu too, though now penniless, would procure money from Kubera, and so Kautsa had no reason to be disappointed. See Sanj.

द्विजराज—an epithet which originally properly belonged to *Soma* the plant, so universally used in sacrificial offerings in ancient days, with reference to which alone the *S'ruti* quoted by Malli, 'तस्मात्सोमो' &c. is to be understood. Afterwards, however, by a confusion of terms, all the epithets of *Soma*, the plant, were transferred to *Soma*, the moon. *Soma*, the moon, is also called the king of plants or *vanaspatis*, while it was *Soma*, the plant, that was originally so called. See our note on ओषधीना नाथम् II. 73.

वेदविदाम्—वेदाद् विद्नतीति वेदविद्विद्विषेषाम् । एनोनिवृत्तेन्द्रिय &c.—वृत्तिं operation or exercise; cf. तीव्राभिषङ्गप्रभेषण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयनेन्द्रियाणाम् । Kum. IV. 73. This epithet which is purposely used here, shows how scrupulous the poet is in not allowing his hero's fame to be tarnished even indirectly. Raghu was द्विजराजकान्ति no doubt, but he was by no means a sinner like *dvijarâja*. The allusion here is to the Paurânic legend according to which चन्द्र carried off Târâ, the wife of Brihaspati, his preceptor, for which he was cursed by the wronged husband to be indelibly marked with the stain, visible to this day. The student will notice the alliterations in this s'l.

S'1. 24. गुर्वर्थमर्थी—गुरवे इदं गुर्वर्थम् । गुरोरथौ यस्मिन्कर्मणीति वा; *adv.* modifying the अर्थकिया implied in अर्थी (अर्थयते इति) गुर्वर्थ यथा तथार्थिभावेन वत्सामानः; coming as a suitor, seeking money for his preceptor; this is the chief reason why such a request could not be refused. श्रुतपारदृश्वा—who had seen the other end of the *S'âstras*, i. e. thoroughly mastered them. रघोः—The mention of his name by the king shows, according to Malli, his high sense of personal honour, and the unbearableness of the reproach in connexion with it. See Sanj. and Bg. quoted therein. Indeed, the reproach that 'the king of Kosala refused the request of a suitor' would not be so great as the one that 'Raghu refused the request of a suitor.' The lesson taught here by Raghu was not lost upon his descendants. Cf. XI. 2; see ft.-note. वदान्यान्तरम्—मा याचस्व इति वदतीति वदान्यः । Un. III. 104; अन्यः वदान्यः वदान्यान्तरम् । *Nityasamâsa*. मा भूत—Here the Aorist is used in the sense of the Future by the rule माडि लुक्

'the Aorist with the aug. अ dropped is used with the prohibitive-particle माऽऽ in all the tenses,' cf. मा मूमुहत्वलु भवन्तमनन्यजन्मा मा ते मली-मसविकारथना मतिर्भूत् । Mál.-Mád. I. 32. परिवाद—or परिवाद by उपसर्गस्य वच्चि अमनुष्ये बहुतम् । Pán. VI. 3. 122.

S'1. 25. स त्वं—i. e. you, whose request cannot be refused. चतुर्थांगिरिव—Because there were three fires already. The three sacred fires, which a householder is enjoined to perpetuate and worship, are (1) गार्हपत्य, that which the गृहपति or the lord of the house receives from his father and transmits to his son in his turn, and from which fires for sacrificial purposes are lighted; (2) आहवनीय, that which is lighted from 'the perpetual fire' and into which all the offerings are made; and (3) द्रक्षिणायि, the southern fire, sometimes called अन्वाहार्यपचन. Cf. गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तसुद्धरेत् । पिता वा एषाग्नीनायदक्षिणः पुत्रो गार्हपत्यः पौत्र आहवनीयः । Āśvalāyana. See notes on I. 6. द्रित्राणि—द्रे वा त्रीणि वा । सोहुं—to bear (the delay of); hence, wait for. यावत्—See com.; it may also be taken here निश्चये (अवधारणे); 'निपातावेतौ निश्चयं योतयतः' Sid. Kau. 'And I will surely try' &c.

S'1. 26. अवित्यम्—not always coming true, unfailing; a fact which accounts for his delight. अग्रजन्मा—see ft.-note. आचसारां—आत् p. p. p. of दा with अ 3rd conj.; सार—wealth. कुबेरात्—Kubera is the son of Vis'ravas by Idāvidā, and thus the half-brother of Rāvana. He is the lord of wealth and master of nine inestimable treasures (निधि). He is the regent of the North, his capital is situated on the mount Kailāsa and he is the king of Yakshas, Kimpnaras and other inferior deities. The name कुबेर is expressive of his deformity, being derived fr. कु vile, ugly, and बेर body; cf. Vāyu P. 'कुत्साया कितिशब्दोर्य शरीरं बेरमुच्यते । कुबेरः कुशरीरत्वान्नाम्ना तेन च सोङ्कितः' ॥ He is described as having three legs, only eight teeth and a yellow mark in place of one eye. No images of him occur, nor is any particular worship paid to him. In these respects there is a considerable analogy between him and the Grecian Plutus. Plutus is described as blind, malignant and cowardly and seems to have received but very slender homage from Greek or Roman devotion. कुबेर is also derived fr. कु च् to cover i. e. to protect; the protector of wealth. उक्षण—sprinkling with water, fr. उक्ष् I. P. to sprinkle.

S'1. 27. वसिष्ठमन्त्र &c.—consecrated by mantras. Vasishtha was a master as well as the composer of charms. See I. 61. For the repetition of the idea, see VIII. 4. उदकानि सन्त्यत्र—उदक is changed to उदन् before मत् and वि� when the Comp. forms a name of the sea; see Pán. VIII. 2. 13. But उदकवान् घटः, a jar

containing water. मरुत्सखस्य—From the remark of Malli., and the synonym वायुसहायस्य given by him, it appears that he would have preferred to take this as a Bah. were it not for a technical difficulty of grammar. But the Tat. will better suit here. For, though सखित् implies mutual affection, yet मरुतः सखा recognizes affection in मरुत्, while मरुत् सखा यस्य (बलाहकस्य) implies affection in बलाहक. The former better explains why मरुत् should be the helper of the cloud of its own accord. बलाहकस्य—a comp. of the वृषोदरादि class.

S'l. 28. प्रयतः—Pure in mind and body, i. e., having bathed and observed the rules of conduct, such as restraining the passions, &c., as he had to attack a divine person. See I. 90. प्रदोष—See supra I. 93. सामन्तसम्भावनया—सम्यग्नः समन्तः border, frontier; तत्र भवः सामन्तः a frontier-king; a tributary prince. सामन्त इति सम्भावना सामन्तसम्भावना तया considering or treating him as a mere frontier-chief-tain or tributary prince. एव—The force of एव is that Raghu considered Kubera to be no better than a tributary prince and therefore easy to be conquered. Raghu was the conqueror of Indra, the strongest of the *lokapālas* and therefore, more than a match for Kubera, an ordinary *lokapāla*. Again we saw in canto IV., how Raghu turned back from the mountain Himālaya, having established his sovereignty there when on his expedition of universal conquest. Evidently he, as conqueror of Himā, treated the lord of Kailasa, a mountain inferior to Himā, as Sāmanta. See IV. 80.

S'l. 29. प्रयाणाभिमुखाय—अभिगतं मुखमस्याभिमुखः. *Lit.* with one's face turned towards, facing; hence preparing for, about to start; प्रयाणस्याभिमुखः प्रयाणाभिमुखः. मध्ये—inside the treasury. This was the cause of astonishment. Here the poet very ingeniously extricates Raghu from the difficulty he was in. It would not have looked decent to make a *lokapāla* like Kubera bend before a mortal like Raghu, nor to bring back his hero unsuccessful from his expedition. He, therefore, devises a third alternative which makes his hero achieve his object and spares Kubera the humiliation of a defeat at the hands of a mortal king.

S'l. 30. अभियास्य०—Fat. pass. p. of या with अभि. पादम्—A skirt-hill. सुमेरोः—Sumeru is the same as Meru, for which see notes on I. 14. दिदेश—gave; cf. *infra* XI. 2, XVI. 72; and वाणस्व भवते निजं दिशन् Kir. XIII. 68.

S'l. 31. सकेत—The name of Ayodhyā; see note on कोसल III. 5. जनस्य अभिनन्यसत्त्वौ—Here जन takes the Gen. कर्तृति in connexion

with अभिनन्द्य which, therefore, ought not to have been compounded with सत्त्व as it is. The Comp., however, may be defended by the general maxim 'संप्रिश्वेषि गमकत्वारसमासः'; or the Gen. may be taken सन्दर्भन्ते. सत्त्व—The strength of the mind, mental calibre; here the nobility or greatness of the mind, as Malli. takes it.

S'l. 32. उद्धृ &c.—वाहितः अर्थो येन स वाहितार्थः; see Sanj. प्रजेश्वरम् स्पृशन् करेण—i. e. on the head (as a sign of blessing). आनतपूर्वकायम्—These two epithets show the magnanimity of Raghu's character. He was the lord of subjects and yet he was so humble in his dealing with Kautsa, who was also a subject. वाचम्—Commentators find fault with the poet for having used this superfluous word; and this is cited by rhetoricians as an instance of अधिकपदत्वदोष—'अब्र वाच-मित्यधिकमुवाचेत्यनेनैव लृतार्थत्वात्' । Sâh.-Dar. वाचम् cannot be used with उवाच unless there is an adj. to qualify it, as observed by Vâmana-विशेषणस्य च विशेष्यप्रतिपत्यर्थमुक्तार्थस्य प्रयोगः । See ft.-note. But one must not be so fastidious in small matters. Prof. Ray however, finds a defence for the poet by proposing to read अवाचं (qualifying प्रजेश्वरं)—'speechless, through excessive modesty.'

S'l. 33. वृत्ते—वृत्त lit. what is well-rounded; hence, one's proper sphere of duties. According to Kâm. quoted by Malli. the duty of a king is fourfold. See Sarj. For वृत्त or proper conduct, as commonly understood, see ft.-note. मनीषितम्—मनसा इषितं what is reached by the mind, i. e. a desire. To be explained with reference to the वृषोदरादि or शकन्त्रादि class. See note on मनीषिणम् I. 11.

S'l. 34. आशास्वर्य—Pot. p. used as a noun; a blessing or benediction; cf. आशास्यचिन्तामितिमितो बभूव । Kum. VII. 87. पुनरुक्तभूतम्—पुनः उक्तं पुनरुक्तम् । Avyaya Samâsa. भूत means सम or equal; see Amara. III. 3. 78. पुनरुक्तेन भूतं पुनरुक्तभूतम्, the Comp. being सह स्परा; 'equal to that which is repeated' i. e. superfluous. Châr. takes भूत in the sense of 'इव'. अधिजग्मुषः—poetical license, these forms being used only in the Veda. See note on तस्थिवासम् II. 29. आत्मगुणानुरूपम्—अनुगतं रूपमर्यथ्यनुरूपः । आत्मगुणानामनुरूपस्तम् ।

S'l. 35. तस्मात्—From him i. e. the sage (the benediction pronounced by him) was the cause (हेतु) of Raghu's getting a son so soon. Our poet is very careful to show that pious deeds are sure to be rewarded in this world. आलोकमर्कात्—अनेन रघुपत्रस्यापि जगदुःखहारि किमपि पात्रं तेजः शूचितम् ।

S'l. 36. नात्मे भुहृते—The Muhûrta presided over by Brahmâ; the last four (according to some two) ghaṭikas of the night. For further information and the advantages accruing to a child born

at this hour, see ft.-note. **०कल्पम्**—See Sanj. इषदसमाप्तो कल्पब्देश्य-देशीयः। The affixes कल्प, देश and देशीय are added to a noun or verb in the sense of 'a little less than,' almost equal to; so विद्वेश्यः, पचतिकल्पम्. **आत्मजन्मानम्**—आत्मनः जन्म यस्य; see note on 'गुणोदयम्' IV. 20; for the idea cf. अङ्गादङ्गासंभवाति हृदयादधिजायते। आत्मैव पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ Manu.

S1. 37. रूपम्—The symmetrical bodily make, as Malli. gives, or beauty. **तत्**—The very same. **ओजस्त्वि**—resplendent, or muscular, well-built. **नेसर्गिकम्**—निर्गेण निर्वृत्तम् natural, as distinguished from that which is acquired by training. **उच्चतत्त्वम्**—Magnanimity, high-mindedness; or height, the bodily stature. **कारणात्**—The root भिद् having the sense of 'अन्य' governs the abl. by 'अन्यारादितर—' Pan. II. 3. 39. **प्रशीप**—is a powerful lamp. The word दीप and प्रदीप are very happily selected. Cf. VIII. 5.

S1. 38. उपात्तत्विं—See *supra* sl. 1. **गुरुःयः**—The pl. shows that a separate Guru, adept in a particular branch of science, was engaged to teach him that branch. **गुरोः**—i. e. the person fit to give her away as in marriage. श्री was now in love with Aja, and it was in Raghu's power to bestow her upon him by making him a युवराज. Raghu is, therefore, fitly called the गुरु of श्री. S'rī is always represented as ceasing to look upon a king as her lord as soon as he abandons the throne in favour of his son. Cf. VIII. 14, where श्री is called the daughter-in-law of Raghu. **धीरा**—This may refer to श्री also. Further on we shall see our poet attributing the fickleness of Lakshmi to the faults of the person to whom she attaches herself for the time being. *Vide* VI. 41.

S1. 39. अथ—'Then', i. e. when Aja had reached his youth. The particle implies a blessing and is probably used here as the auspicious subject of the prince's marriage is about to be introduced. **कथकैशिकानाम्**—कथकैशिक is a class of Kshatriyas, said to be derived originally from Kratha and Kais'ika, who were the sons of Vidarbha—a king who ruled over the province of the same name. The name कथकैशिक thus came to be used synonymously with Vidarbha. For this latter name, see note on विदर्भ sl. 60. **कथकैशिकानां निवासो जनपदः कथकैशिकास्तेषाम् । स्वयंवरार्थं**—स्वयंवरायेद् स्वयंवरार्थं; adv. qualifying आनयनकिया. For स्वयंवर see notes, sl. 64. *infra*. **आपः**—हितः Malli.; i. e. one who would take interest in the matter and persuade Raghu to send his son in case of a refusal. The meaning of 'rusty' will also do. **भोजन**—The king of the country is meant; see *infra* sl. 62. 'The Bhojas were a branch of the Yâdavas. They were one of the

greatest and mightiest peoples of ancient India. At different times they are represented to have occupied different parts of central and southern India.' S. P. Pandit.

S'l. 40. तम्, असौ, एनम्—By these three pronouns the poet refers to Bhoja, Raghu and Aja. Bhoja is altogether absent (परोऽक्ष) to him and so he refers to him by तद्; of the remaining two Aja is संनिकृष्ट to him being the object of immediate description and so he refers to him by इदम्, and Raghu being विप्रकृष्ट by अदम्. Cf. इदमस्तु संनिकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥ दारकिया &c.—दाराणां (दारार्था) किया । तादर्थ्येऽस्मासः । तस्या योग्या दशा अग्ने, stage of life यस्य ।

S'l. 41. उपकार्या—उपकियते इति उपकार्या । कर्मणि 'ऋहलोण्यर्थत्' । ('उपकरोति' in the Sanj. explaining उपकारिका ।) उपकार्या is a tent or a temporary house prepared for the reception or residence of royal or other great personages when they go out on a journey or on an excursion of pleasure. उपचाराः—articles of comfort and decorations. वन्येतराः—A Bah.; if taken as a Tat. (वन्येभ्य इतरे) we shall have वन्येतरे; or, as Hemadri says—वन्यानि इतरयन्ति इति । एयन्तात्पचायच् । इतरयन्तीनि सुधातुः । मार्गे निवासाः—haltings or stations on the way Malli. seems to take the two words as an Aluk Comp., by the rule हलदन्तात्सम्याः संज्ञायाम् or तत्पुरुषे कृति बहुलम् । Pāṇ. VI-3-9, 14. We may, however, take the two words as uncompounded, निवास meaning residence, halting. उद्यानविहारकल्पाः—उद्यन्ति वृक्षाः अब इति उद्यानं a garden; fr. उद्+या । अन (ल्युट्); विहरन्ति एषु इति विहाराः विहारस्थानानि, घञ् being added अथिकरणे । Now see Sanj.; it will be, however, preferable to analyse the Comp. as उद्याने विहाराः as better corresponding with the Comp. मार्गेनिवासाः । If we take मार्गे and निवासः separately, विहार will mean 'sporting', घञ् being added भवि. Hemadri suggests another construction, taking उपकार्या separately and as the subject: रचितोपचारा उपकार्या...मार्गे निवासा बभुतुः ।

S'l. 42. सीकराह्नः &c.—The breezes were cool, fragrant, gentle and therefore highly pleasant. This explains why a halt there was desirable. विलङ्घितात्वा—The day's journey being accomplished.—क्रान्तं, रजोधूसरकेतु, all these give the reason why the halt was necessary.

S'l. 43. उपरिष्ठात्—ऊर्ध्वायां दियि इत्युपरिष्ठात्; from ऊर्ध्व irregularly changed to उप+रिष्ठात् । भ्रमरैः—भ्रमतीति भ्रमरः fr. भ्रम्+अरच् । Un. III. 128. The presence of two *rakāras* in this word has given rise to another name for the bee, viz. द्विरेफ. प्राक्सूचित &c.—अन्तःसलिल may be explained in two ways:—सलिलस्यान्तः अन्तःसलिलम्, राजदन्तादि; or अन्तःस्थितं सलिलम्, शाकपार्थिवादि.

S'1. 44. नालेश्वर &c.—The blackish-dust firmly settled in the cracks in the tusks was not washed off and so it served as a clear evidence of his वप्रक्रिया or the sport of butting against the skirts. See Meg. I. 5. शंसव उन्ममण्डज—This shows the simultaneity of the two actions, emerging from water, and the indication of वप्रक्रिया. क्रश्वत्—(lit. possessed of bears) is one of the Kulaparvatas, or the seven principal mountain-chains, for which see ft.-note. It has been identified with the mountains of Gondavana. तंद्रु—at different places of its sides.

S'1. 45. लतुक्रियेण—लव्वी क्रिया यस्य of quick action. Dinakara translates by 'कुशलेन'. वार्यगला &c.—वारी 'an elephant's stall or fold.' When an elephant gets infuriated, huge trunks of trees are placed horizontally in his stall to serve as bolts. It is these that are compared to the waves obstructing the elephant's progress every moment. Some understand by वारी, 'a chain,' but it is difficult to understand how a chain can be fitly compared to a wave.

S'1. 46. शैलोपमः—उपमातीत्युपमः । शैलस्य उपमः; शैल उपमा उपमाने यस्येति वा or शैलेन सादृश्यं यस्य; a *nitya samāsa*.

S'1. 47. एकनागस्य—Here एक has the secondary sense of 'peerless,' exceptionally huge, as Châr. and Hem. suggest. Unless we understand it in this sense, is will be difficult to see why a whole host of tame elephants turned tail at the very scent of his rut. कपालभिर्याः—See Malli. on गण्डभित्ति s'1. 43 supra. जलावगाह &c.—क्षणः मात्रा प्रमाणमस्य कालस्येति क्षणमात्रः; (and not क्षण एव क्षणमात्रं as the Comp. will be of the मयूरव्यंस् class and there will be no further compounding) क्षणमात्रं शान्ता क्षणमात्रशान्ता। now see Sanj. अनेकप—न एकः अनेकः अनेकाभ्यां पित्रीति । मददुर्दिनश्रीः—दुर्दिनं वर्णं (See IV. 41) तस्य श्रीः. दिव्यिपे—Shone forth i. e. the rut gushed out at once.

S'1. 48. कटु—bitter; strong-smelling ('agreeable,' Malli.). आधोरण—आधोरयन्ति गतिचयतुर्युक्तव्यन्तीत्याधोरणाः, elephant-drivers. तीत्र—arduous, great.

S'1. 49. छिन्नबन्ध &c.—आदौ छिन्नबन्धाः पश्चाद् दुताः छिन्नबन्धदुताः । ते च ते शुन्याः (see com.) छिन्नबन्धदुतशुन्याः (Karm.) तैः शून्यम् । Malli. takes the first as a Bah. and combines it with शून्य; but the सेनानिवेश was not quite शून्य; it was only शून्य so far as horses (and probably oxen) were concerned. This meaning is brought out by explaining the comp. as given above. विहस्त—विक्षिपः (badly or helplessly thrown about) or विगतः इस्तोऽस्य (one without hands as it were); hence, at a loss to know whatto do; शोकादिभिरितिकर्तव्यताशून्यः (Bhânuji Dîkshita on Amara). सेनानिवेश—see VII. 2.

S'l. 50. आपत्तम्—rushing, charging (at the army). वन्यः—Kings are prohibited from killing elephants except in battles (see Sanj.): and since wild elephants are never brought to battle, the prohibition includes them. कुम्भे—the temple (of an elephant) कुम्भम् भूतीति कुम्भः । शकन्धवादिः. जघान—Here we see with what masterly skill the poet keeps out of view the warriors in the army and makes Aja himself strike, which is necessary for the subsequent development of the events representing the whole thing as a natural consequence of things.

S'l. 51. विद्वमात्रः—The *mas.* is irregular. For, विद्व एव becomes विद्वमात्रम् । (See Vârt. on Pân. V. 2. 37) and no other term is available to explain the *mas.* form. किल—It is related. तत्—i. e. his assuming a divine form. व्योमचर—व्योग्मि चरतीति; fr. चृ + अ (ट) by चरेः टः (चृ takes ट when a word expressive of अधिकरण precedes).

S'l. 52. प्रभावोऽ—प्रभाव is the superhuman power which heavenly beings possess; cf. प्रभावनिर्मितेन भूर्जपत्रेण संपादितोत्तरा भवितुमिच्छामि । Vik. II. p. 47. कल्पद्रुमोत्थैः—for कल्पद्रुम see notes, I. 75; कल्पद्रुमेष्य उत्तिष्ठतीति कल्पद्रुमोत्थानि तैः । संवर्धित &c.—प्रशस्तमुर उरस्थलम् । The word स्थल like भिन्न indicates excellence. See Sanj. on भिन्न s'l. 43. तारहारः—तार big or bright, shining (the pearls being flawless) See Malli on Meg. I. 33. वाञ्मिन्—eloquent, a clever speaker; मिन् is added to वाच् in a good sense, as आट or आल is added in a bad sense (वाचाट or वाचाल).

S'l. 53. मतङ्गशापात्—See ft.-note. अस्मि—may be taken as a verb, or ind. equivalent to अहम्. मतङ्गजत्वम्—मतङ्गादृषेजातः मतङ्गजः (Bhânuji Dikshit) an elephant. It is difficult to see how the sage मतङ्ग was the producer of elephants. Probably he was the first person to tame elephants and show their utility to the world and hence the name. Târânâtha in the Vâch. derives the word thus—मतङ्गे मेघ इव जायते इति मतङ्गजस्तस्य तदाकारत्वात् । प्रियंवद—see III. 64.

S'l. 54. अनुनीतः—conciliated (by entreaty); cf. अनुनय II. 54. सत्त्ववता—by you, the powerful one (for he-Aja.—could split open the temple of such a powerful elephant as he was with an arrow shot with a slight force). च—on the other hand. उष्णत्वम्—उष्णो गुण अस्यास्तीति उष्णस्तस्य भावस्तत्वम् । Explain similarly शैत्यम्; शैत्यं हि यत्—what is known as coldness.

S'l. 55. इक्षवाकुऽ—प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणमुत्पत्तिस्थानमिद्यर्थः । अयां-मुख्येन—अयसो विकारः अयोविकारः । स मुखमस्य । Bah., the word विकार being dropped by the Vârt. समुदायविकारारषष्ठ्याश्व बहुत्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् । Or अयो लक्षणया अयोविकारः मुखमस्य । तपोनिधिः—indicates

power in him to undo what had been done. महिना—महतो भावः
महिमा तेन.

S'1. 56. प्रतिप्रियम्—प्रतिकृतं प्रियं प्रतिप्रियम् । प्रतिप्रीणातीति वा । कुर्यां-
स्यात् The potentials show futurity.

S'1. 57. संमोहनम्—causing sleep, hypnotic. प्रयोग—&c.—Here प्रयोग and संहार do not mean merely the shooting or the thrusting back into the quiver of an arrow. प्रयोग means the repetition of a certain *mantra* to endow the arrow with a peculiar virtue which enables it to assume a particular form or to bring about a certain result; while संहार means the repetition of the counter-*mantra* which takes away from the arrow the peculiar virtue it was endowed with and it becomes again an ordinary arrow. See also note on III. 64. विभक्त०—The Mantra for which has two parts; one for its employment, the other for its withdrawal. आदत्स्व—दा with आ is अ॒त्र except in the sense of ‘opening’; see Sid. Kau. on Pan I. 3.-20. न चारिहिंसा—Slaughter (हिंसा), except where absolutely necessary, was looked upon with horror long before the teachings of Buddha and was prohibited by the Śāstra. See ft.-note. The repetition of च indicates the simultaneous existence of the two, viz. विजय and अहिंसा.

S'1. 58. मां प्रति—Malli. takes this with हिया. He seems to emphasize ‘माम्’. ‘You need not feel ashamed in [my presence] (i. e. of me to whom you have been kind). We may also say with Chāri, and perhaps preferably, मां प्रति दयापरः । दयापरः—दया परा आश्रयणीयत्वेन श्रेष्ठा यस्य । अपि—used here to express a hyperbole. You showed kindness to me even at a time when it is impossible to show it. उपच्छन्दयति मयि—now that I am entreating you; उन्द with उप 10th conj. to entreat. प्रयोज्यम्—प्रयोक्तुं शक्यम् । capable of being employed; by the rule ‘प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे’—the words प्रयोज्य and नियोज्य are formed only in the sense of capability or practicability. Malli. has ‘न कर्तव्यम्’ but then we shall get the form प्रयोग्यम् and not प्रयोज्यम्. The sense is—You who were kind to me even when you struck cannot be unkind to me now when I am entreating you.

S'1. 59. उपसूक्ष्य—उपसूक्ष् has a technical meaning viz. that of touching the cavities of the eye or performing the Āchamana-सोमोद्भवायाः—सोमाल्लक्षणया सोमवंशजात्पुरुषवस उद्भवतीति । यदा सोमाऽमृतमु-
द्रवत्यस्याः । or after Malli., उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः कारणः; now see com.
तेनावतारितत्वात्. The river Narmadā is so called because a channel was opened to it by king Purārvas of the lunar race. वृसोमः—implies that he was always a delight-giver. उद्गमः—उदगम-

मुखमस्य. [Properly उदीच्या दिशि इति, उदीचा + अस्ताति (अस्तात्): the affix अस्ताति which has the sense of the Loc. · and which is added स्वार्थे (see Pāṇ. V. 3. 27) is dropped by the rule 'अक्वैर्लक्' Pāṇ. V. 3. 30; and we have उदीचा which again becomes उदक् by the rule 'लुकद्वितलुकि' 'when a Taddhita affix disappears, the fem. affix also disappears;' and finally we have उदगंतं मुखमस्य] अत्यमन्त्रम्—The sing. because the *mantra* of प्रयोग and that of संहार formed but parts of one *mantra*.

S'l. 60. योपात्—through the combinatern or intervention of; hence as the result of; cf. रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनेति । S'āk. II. 14. आसेदुषोः—Gen. dual of आसेदिवस्; perf. p. of सद् with आ. The perf. participles in वृ॑ of the roots सद्, वस् and शु॒ only are used in ordinary language. Pāṇ. III. 2. 108. सौराज्यरम्यात्—सु॒ शोभनो राजा येषां ते सुराजानः (not सुराजाः; the rule 'राजाहः'—applying only to Tat-Comp.) तेषां भावः सौराज्यम् । विदर्भान्—विदर्भाणां क्षत्रियाणां निवासो जनपदः विदर्भः । The name is derived from वि without and दर्भं the K'sha grass, which is supposed not to grow in Vidarbha, because the son of a saint died there of a wound inflicted by the sharp blade of the grass.

Vidarbha, the modern Berar, but a far more extensive kingdom than its modern representative, lay on the north of Kuntala, extending from the banks of the Krishnā to about the banks of the Narmadā. On account of its great size the country was also called Mahārāshṭra. Cf. Bāl.-Rām. X. 14, where two names are applied to the same country. It lay to the South of Narmadā as Aja crossed the river before entering it. Its people were called Krathakais'ikas (see note on that word, s'l. 39). Kundinapura, sometimes called Vidarbha, was its capital, which is probably the modern Bedar. It was the seat of Bhīma, father of Damayantī and of Bhīma, father of Rukmini. According to the Mālav., king Agnimitra divided Vidarbha into two parts, separated by the river Varadā (Warda) which, in its Payne Ganga branch, separates the Assigned Districts of Berar from the Nizam's Cominions. Amarāvatī (Oomarāvati) in Berar seems to have been the capital of the northern and Pratishthāna (Paithan) on the Godāvari, that of the southern division. This was the land of the Bhojas, who are said to be descendants of Druhyu. They were not, however, confined to this province, as there are several Bhojapuras in different parts of India. They had different clans such as the Kunti-Bhojas to whom Kunti belonged and the Mārtikāvatas or Bhojas of Mrittikāvata whose chief fought at Kurukshetra on the side of Duryodhana. The celebrated king Bhojarāja who reigned at Dhārā in the beginning of the tenth century, was evidently a descendant of these Bhojas.

S'l. 61. नगरोपः—उपगतः कण्ठं उपकण्ठः Prádi Tat.; who is near; now, see com. क्रथकैशिकन्दः—The lord of the Krathakaisikas. See notes sl. 39. प्रवृद्धार्मिः—प्रवृद्धाः begun to swell (कः आदिकर्मिणि) ऊर्मयो यस्य. The joy of the king rising every moment as he advanced to receive the prince is aptly compared to the swelling waves of the ocean at noon-rise. ऊर्मिसाली—ऊर्मिणां माला अस्यास्तीति । For a similar idea see III. 17, VII. 19, X. 82, XII. 36, XVI. 27; and also Kum. III. 67.

S'l. 62. एनम्—Aja is referred to by तत् (तं तस्थिवांसं &c.) in the previous s'loka, so the use of एनम् here is a poetical licence. एन् not being allowed to be substituted for तत्. अग्रयार्थी—A poetic licence again; इन् is not added to या unless habit is implied. उपाचरत्—served, waited upon. Cf. 'गिरिशमुपचरार प्रत्यहं सा सुकेशी' Kum. I. 60. वैदर्भ—विदर्भाणां राजा वैदर्भः । fr. विदर्भ+अ (अन्) भागन्तु—आगच्छतीति; fr. आगम् with तु (तु उनादि) a guest.

S'l. 63. प्राग्द्वार &c.—प्राक्षिस्थते द्वारं प्राग्द्वारम् । प्राग्द्वारस्था प्राग्द्वारस्य वा वेदिः &c.; see Sanj. Din. explains this differently for, which see ft.—note. The placing of a pot (of copper or silver) full of water on the *vedi* (a quadrangular raised spot) near the front door is considered auspicious even to this day. रघुप्रतिः—प्रतिनिधीयते इति प्रतिनिधिः fr. प्रति + धा + इ (कि) added कर्मणि—*the roots धा and धा take this aff.* when a preposition precedes, in the sense of भाव or any Káraka except the agent (कर्तु). मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः—*a representative or deputy of.* Raghu being the sole lord of the world, special reception was accorded to his representative. बाल्यात्परां &c.—The simile is appropriate both in point of time and place. Aja was now lodged in such a delightful place and at such a time, that being at ease there, he could not but have felt within himself the influence of love, as indicated in the next s'l.

S'l. 64. स्वयंवर &c.—स्वयं वियतेऽस्मिन्निति, स्वयं वरणमिति वा स्वयंवरः । This form of marriage in which the bride chose her own husband seems to have been very popular in ancient India and was adopted specially by the Kshatriyas. स्वयंवरे स्वयंवरेण वा समाहृतो राजलोको येत । राजां लोको राजलोकः । कन्याललाम—ललामन् (also ललाम m. n.) means 'the best'; कन्यासु ललाम कन्याललाम । कमर्नीयम्—कामयितुं योग्यम् । desirable, covetable. भावावबोधकलुपा—According to Malli. 'unable to know the mind (of her husband)', i.e., who hesitates lest her approach might displease him. Some take भाव in the sense of 'love for another', offended or jealous because conscious of her husband's love for another. But Mallinátha's meaning seems to be preferable.

The woman is दृश्यता dearly loved by her husband, and though unable to read his thoughts, (*i. e.* to know whether he is really longing for her), yet makes a tardy approach towards him of her own accord (अभिसुखीभवति), which an offended lady does not do. See below, sl. 67. The simple idea so poetically expressed by the poet is, that Aja being absorbed in thoughts about Indumati could not get sleep for a long time. The report of Indumati's unparalleled charms had attracted such a crowd of kings there, that, pitted against these, Aja could well feel misgivings within himself. It is said that Kālidāsa had a strong desire to finish the canto before going to bed that day. But sleep overpowered him at this stage and he had to put down his pen. The goddess of learning, however, wishing to gratify the wish of her favourite son, wrote down for him the following S'lokas, and the poet to his astonishment found the canto completed when he woke up the next morning. True or not, the anecdote shows how exquisitely beautiful the following verses are.

S'l. 65. कर्णभूषण &c.—The ear-ornament meant is the Kundala worn round the ear, which is made of gold, and is long and heavy enough to leave an impression upon the shoulder when the head is bent sufficiently either side in a mood of anxiety or care. शश्योन्नरः &c.—उत्तरच्छद्—the bed-sheet. Indumati had such hold on Aja's mind that disturbed by thoughts about her, he restlessly moved in his bed, so that the sandal-marks on his body were worn off and his shoulders bore traces of hard pressure. सूतात्मजाः—*i. e.* young bards. सवयसः—this implies equality of age and intimacy. उषसि—*i. e.* at the hour presided over by Brahmā (ब्राह्म सुहृत्) when it was the duty of kings to rise. वाग्मिः प्राचोधयन्—It was customary to rouse kings from their slumber by means of songs accompanied by gentle music; see ft.-note.

S'l. 66. On this and the following s'lokas S. P. Pandit thus remarks :—“These ‘awakening verses’ have no special reference to the present time and place, but form what the bards used to recite in the Prince’s own capital.” But the remark does not seem to be correct. The poet’s description of the bards as उदारवाचः scarcely leaves us room to suppose that they sang on this occasion the same stale and hackneyed song which they were wont to sing in the capital. On the contrary, the contents of the verses show that they are meant peculiarly to suit the present occasion. For the bards begin with early morn, first describing how the moon gradually loses her splendour and how the lotuses are about to bloom and then how

they actually bloom at the first peep of the morning sun. Next, they describe how the rays of the morning sun tinge the tusks of the elephants which were within their sight, and conclude by describing how, as the sun progresses a good way over the horizon, his rays penetrate the tents and overpower the light of the lamps there. So the description here, on the whole, seems to apply to one residing in a tent surrounded by the stables of horses and elephants &c., and not in his palace, as well as to one who is a late riser, which Aja, a scion of the solar race, could not have been (*cf. यथाकालप्रवोधिनाम् I, 6*) had he been in his capital and not troubled by distracting thoughts as he was on the present occasion.

मतिमतं वर—This is meant to indicate that the prince would readily do his duty on being reminded of that. **द्विपा—**in two parts. **धूः—**The pressure and not the load itself. **एव, ननु—**both are used अवधारणे, 'indeed, 'surely;' **धूः विभक्ता ननु** indeed the burden is divided; but **द्विपैव विभक्ता** it is divided into two parts only (so that you cannot expect a third person to help your father). **विनिद्रः—**(your father) has quitted his bed (and is in his place). This may also qualify **भवान्**—and your royal self having left the bed &c. **अपरयुर्य—**you are to take the place of the other bearer. What is meant is this—your father is up by this time and attending to his duties; and you as *yuvārāja* ought to do the same. Cf. येनेऽपि ध्ययते विश्वं धुर्योनमिवाध्वनि । Kum. VI. 76.

S'l. 67. Cháritravardhana and Dinakara, though in their usual manner they give a full com. upon this s'l., consider it to be an interpolation, but without giving reasons. There seems to be, however, nothing in it that would warrant such a supposition, and Malli, who is always scrupulous in detecting spurious ślokas, regards it as quite genuine.

भवताऽथनवेक्षमाणा—This s'l. seems to have perplexed some commentators and annotators. But all difficulty about its correct interpretation would vanish if one were to understand correctly the commentary of Malli. अपि ought to be construed with पर्युत्सुकत्वं as Malli very properly has done, and not with भवता as suggested by Pandit. The meaning of the poet is very well brought out in the com. Indian poets describe three places as the favourite resorts of Lakshmi (the goddess of beauty), viz., the lotus, the moon and the most lovely face in the world (as that of a prince or a princess). The last is generally represented as her most favourite haunt. Cf. चन्द्रं गता पश्चगुणाज्ञं भुक्ते पश्चात्रिता चान्द्रमसीमभिरुत्याम् । उमासुखं तु प्रतिपद्य लोङ्गं

द्विसंश्रमां पीतिमवाप लक्ष्मीः ॥ Kum. I. 43. The poet here describes Lakshmi as the wife of Aja. As such she approaches him, but finds Aja fast in the enjoyment of sleep (personified as a female). This is too offensive a sight for Lakshmi to bear, who is मानिनी. Great is her longing for Aja; but in her wounded pride she disregards even this. अपि shows the extreme difficulty of doing so. Inwardly, however, she is restless and does not know how to beguile her love-sickness due to the Prince's action. She discovers that the moon makes the nearest approach to Aja's beautiful face. Thither therefore in her helpless condition she bends her gaze and somehow manages to beguile her longing for Aja (पर्युत्सुकत्व). But even the moon is now parting with the beauty of Aja's face, and the condition of Lakshmi will be really miserable. She cannot herself approach Aja, and even the moon from whom she derived some consolation is fast sinking down. Hence the earnest appeal of the bards to Aja, on behalf of Lakshmi, to get up and gladden her.

अनवेक्ष्यमाणा—Not taking into consideration, not caring for; पर्युत्सुक—anxious longing for; note the use of this with the instr. भवता. खण्डता—a woman offended with her husband on account of his infidelity to her and full of self-pride. See ft.-note. विनोदयति—diverts, amuses herself with; cf. XIV. 77; also Śâk VI. लतासु दृष्टे विनोदयामि। दिग्न्तलम्बी—दिशोन्तो दिग्नतः, लम्बनं लम्बः दिग्नते लम्बः दिग्न्तलम्बः सास्यास्तीति ।

The reading अनवेक्ष्यमाणा, however, noticed and commented upon by Malli., seems to be preferable as it yields a much better sense by making the appeal more touching and therefore better calculated to excite pity in Aja. भवतापि—‘by you too’. Lakshmi was already repulsed by lotuses. So her hopes entirely rested upon you. But you too being under the influence of sleep refused to look after her. She was therefore utterly helpless and compelled to beguile her yearning for you by being with the moon. It was not a wilful act on her part and you need not, therefore, be jealous of her. विनोदयति is the Cau. of विनृद्. चन्द्रः पर्युत्सुकत्वं विनुदति the moon diverts her anxiety. लक्ष्मीः चन्द्रेण पर्युत्सुकत्वं विनोदयति Lakshmi causes the moon to allay her anxiety. See Sanj. If we read हि instead of अपि, हि may be taken in the sense of अवधारण. The meaning in this case will present no difficulties. If the object of the poet be to represent Lakshmi not so much as an object of compassion to Aja as a मानिनी नायिका, the reading in the text ought to be preferred.

Sl. 68. तत्—‘therefore’, i. e. because Lakshmi is helpless as the moon, her nightly resort, is giving up splendour. Malli. says .

लक्ष्मीपरिप्रहणात् connecting तत् with वल्गु; but there does not seem to be any propriety of this when applied to the lotuses. For in the previous śl. the appeal for the परिप्रहण of Lakshmī is to Aja and not to the lotuses. वल्गुना—refers to both—the opening of Aja's eyes and the blooming of lotuses. युगपदुन्निमित्तेन—If the poet means that the beauty lies in the simultaneous opening of the two, then it will be better to take this as a Comp. word as Prof. Ray suggests. परवेतरा—परुषाया इतरा or परुषा इतरा यस्याः । The idea here is this—The moon is going down; the lotuses have begun to bloom, you should therefore (तत्) wake betime and prevent the lotuses from taking sole possession of Lakshmī in the absence of any other rival in beauty. प्रचलितभ्रमरं—Bees are described as being held up in lotuses when closed up at the approach of night and remaining there till sun-rise; cf. Ratn. I. 25, (लीयन्ते मुकुलान्तरेषु &c., and *infra* VII. 55.

Śl. 69. अनोकहानाम्—see II. 8. सरसिजैः—Aluk. Comp.; see Sanj. भिन्नैः—भिन्न opened; cf. कौरिन्दोरन्तश्चुरित इव संभिन्नमुकुलः; Venj. I. 1. परगुणेन—परेषां of others (*i.e.* borrowed) गुणेन. इव—indicates उत्थेक्षा.

Śl. 70. निर्धीतिहार &c.—गुलिका by लक्षणा (उपचार) means here 'a pearl.' परभाग—परः श्रेष्ठः भागः परभागः । A position of great advantage. °तथा—being most advantageously placed. अधरोऽंते—अथौष्ठः is an optional form. See ft.-notes. In this and the foregoing ślokas the excellence of Aja's breath and his lustrous teeth illumined by his beautiful smile are described in a poetic style. Vall. notices the reading संलक्ष्यते दशनचन्द्रिकयानुविद्धं चिद्वाटलच्छपरभागमिति स्मितं ते ।

Śl. 71. प्रतापनिधिः—The treasure, the source, of heat which causes ताप. वीर— one who causes ताप to his foes. The two epithets are used to keep up the resemblance. अरुणेन—Aruna is the charioteer of the Sun, and the elder brother of Garuda. He is अनूरु (without thighs) having been prematurely brought out of the egg by his mother. See A. Dic. Here Aruna and Raghu are compared. Raghu having the same relation with respect to Aja which Aruna has with respect to the sun. Aruna precedes the Sun and Raghu precedes Aja. Each is the precursor of the other. आयोध्यामसरताम्—आयोध्यन्ते अस्मिन्नित्यायोपन्नं युद्धम् । अग्ने सरतीति अग्रसरः, formed irregularly according to some. By the rule 'पुराऽग्रनोग्रेषु सर्तेः' सु when preceded by गुरु, अग्रस्, and अग्ने takes टच् (अ) to express कर्ता or the agent. Hence the proper form should be अग्नेसरः. [This is according to the

Vṛittikāra who supposes अग्रे to be the word used in the Sūtra. He is followed by Bhaṭṭoji, and Jñānendra Bhikshu. Patañjali gives no comm. on this Sūtra. Nāgेशब्दित्, however, differs and supposes अग्रसर् to be the correct form., अग्रेसर being obtained by the rule ‘तथुरुषे कृति बहुलम्’।] Kāli. uses both the forms. Cf. अग्रेसरैर्वाजि-भिरुठितानि’ VI. 33; ‘यूथं तद्यसरग्वितकृष्णसारम्’ ‘सवरुणावरुणाप्रसरं रुचा’ IX. 55, 61. Amara gives the form अग्रेसर. This question is discussed by Hem. and Chār. for which see ft.-note. किं वा—किं is to be pronounced with a काकु (intonation) and वा expresses विकल्प; किं वा उच्छिनन्ति would your father destroy the foes; नवोच्छिनन्ति no; certainly he would not. Cf. ‘किं वाऽभविष्यद्वरुणस्तमसां विभेत्ता’ | Śāk. VII. 4.

The idea here is this—Aruna destroys the enemy of the sun (i. e. darkness) only so long as he himself has not taken up the work of destruction. So your father would destroy your enemies only so long as you are not able to take care of yourself. But now you are able (वीर) to take the lead in the battle, so get up and chase your enemies if there be any). Prof. Ray thinks that the enemies here referred to are the morning breeze, the dew drops, the lotuses, &c., which are poetically spoken of as the stealers of Aja’s Lakshmi.

S'1. 72. उभयपक्ष &c.—According to Kaiyata, quoted by Malli., the word उभ appearing first in a Comp. always takes the Tad. affix अयन् (अय), i. e. becomes उभय, as indicated by the word ‘नित्यम्’ in the Sūtra ‘उमादुदात्तो नित्यम्’। स्तम्बेरमा:—स्तम्ब a clump of grass. See com. मुखर &c.—निन्दितं मुखमस्य। मुखशब्दो लक्षणयात्र वचनपरः। one who has to say something on every topic; garrulous; or मुख मुख्यापार रातीति; noisy. Here of course it means ‘resounding.’ शूद्धल—शूद्धः: शिखानो वा श्वलतीति। In either case it is of the पृष्ठोऽसाद् class. तरुणारुण—the newly risen sun (giving reddish light). Cf. वासा वसाना तरुणार्करागं Kum. III. 54. भिन्नाद्रिः—गिरौ भवं गैरिकं (fr. गिरि + उत्, i. e. इक) a reddish brown mineral; गैरिकपञ्चुग तटाः गैरिकतटाः a comp. of the शाकपाथित् class. अद्रेः गैरिकतटा अद्रिः; भिन्ना अद्रिगैरिकतटा वैस्त. इन्तकोशाः—bud-like, i. e. beautiful tusks (Malli.).

S'1. 73. दीर्घेषु &c.—shows that Aja had a large number of horses with him. वनजाक्ष—वने जायते इति वनजं; वनजे इव अक्षिणी वस्य स वनजाक्षः। वनायुदेश्याः—वनायुः देशः तत्र भवाः। देशायत्. A grammatical inaccuracy, for the Tad. affix, though added to देश in this sense, is not available in the case of compounds ending in देश. Vanāyu is a country in the North-West of India, celebrated for its breed of horses. लेह्यानि—The reason of making the horses lick pieces of Rock-salt is given in the Sanj. सैन्धव—सिन्धुषु भवः (produced in

Sindhu, सिंधुः Pāṇ. IV. 2. 133; तस्य शिलास्तासां शकलानि. वाहाः—वाहन्ते प्रयत्नातिशयं कुर्वन्तीति वाहाः fr. वाहू + अच्; horses.

S'1. 74. विरलभक्ति—विरलं भक्तिर्यस्य । न पुंसकपूर्वपदो बहुवीहिः । If we dissolve as विरला भक्तिर्यस्य we shall not get विरल, पुंश्चाव being prohibited with words of the वियादि class to which भक्ति belongs. According to भेजराज, however, विरला भक्तिर्यस्य will also do, if भक्ति be derived from भज् by adding ति भावे (meaning 'arrangement'). See Malli. on छठमक्ति XII. 19. पुष्पोपहारः—the garlands or bouquets of flowers presented to Aja. See IV. 84. As the flowers faded in the morning and shrank up, the garlands got loosened. स्वकिरण &c.—The lamps lost their halo of rays, it being broad day-light now. The three s'lokas show that the sun is above the horizon (and not below it as S. P. Pandit supposes) and it is already late. See notes, §1. 66. प्रयुक्ता—mark the sense of युज् with प which means 'to utter or pronounce' (when used with words).

S'1. 75. विरचितः—This also shows that the verses were composed for the occasion. Cf. विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा Meg. II. 26. विगतनिव्रः—Here विगत is equal to विगमित (त्यजित) the sense of the causal being expressed without the affix; or गम् may be taken in its primitive sense; विगता नदा निद्रा यस्य, the instr. चन्दिपुत्रैः being हैतौ. राजहंसैः—हंसानां राजानां राजहंसाः । a comp. of the राजदन्तादि class. गाङ्गं सैकतम्—सिकताः सन्त्यस्मिन्निति सैकतं a sandy place; अज् is added to सिकता and शक्तरा in the sense of मत् (the affix showing possession), so शाकर also. चुप्रतीकः—शोभनाः पर्तिकाः limits अस्य. The simile is probably intended to indicate the purity of Aja's bed, who, unlike many of the other princes assembled thereto was a bachelor.

S'1. 76. अवसाट्य—Indee. p. p. of सो cau. with अव्. दिवसमुखोऽ—दिवसम्य मुखं दिवस० तस्य उचितम्. अव्यतीतक्षिपक्षमा—अक्षगोः पदमाणि अक्षिपक्षमाणि the eyelashes. See Sanj. and ft -note. अनुकूल—अनुगतः कूलमनुकूलः. क्षितिपक्षमाजम्—क्षितिं पान्तीति क्षितिपाः तेषाम् । समजन्ति संघीभवन्त्यस्मिन्निति संघीयतेऽत्रेति वा समाजः (सम्+अज्+घञ्) a multitude; Pāṇ. III. 3. 19. But समजः (सम्+अज्+अप्) a group of lower animals birds &c. Cf. Pāṇ. III. 3. 69. 'पशुनां समजोऽन्येषां समाजः' Amara Cf. कूजन्बकानां समजो विरेजे । Ras. Cf. Eng. 'flock' or 'herd'. स्वयंवरस्यः—स्वयं वियते अस्मिन् इति स्वयंवरः the place of selection, fr. वृ with अ (अप्) added अधिकरणे. स्वयंवरे तिष्ठतीति. क्षितिपऽगात्—This shows that the other kings were already there when Aja went.

CANTO VI.

S'l. 1. तत्र—*i. e.* in the place or hall of the स्वर्यः. मञ्चेषु—Mañcha seems to mean here ‘a dais,’ or small wooden well-decked platform on which a small throne was placed for each king. उपचारवस्तु—उपचारः: विद्यन्ते इति उपचारवन्तस्तेषु, furnished with a canopy and other decorations such as garlands, scents &c. वैमानिकानाम्—विशेषेण मान्त्यस्मिन्विगतं मानसुपमास्येति वा विमानः। तैश्वरन्तीति वैमानिकाः, those moving in balloons or aerial vehicles; fr. विमान + इक (ठह). भाकुष्टलीलान्—लीला being connected with मस्ताम् ought not to have been compounded, when मस्ताम् is left uncompounded, or the whole should have been आकृष्टमस्तलीलान्. But since the meaning is quite plain the comp. is allowed; and hence Malli. remarks सोपेक्षत्वेषि &c. See Sanj. लीला—*the graceful appearance of.*

S'l. 2. प्रत्यर्पितस्वाङ्गम्—स्वाङ्गं his body; प्रत्यर्पितं स्वाङ्गं यस्मै। ईश्वरेण—ईशितुं शीलमस्य। This implies power to give or to keep back at pleasure. काकुत्स्थम्—See note on IV. 41. इन्द्रुमतीनिराशम्—निर्गता आशा यस्मात्तन्निराशम्। इन्द्रुमत्यां विषये निराशमिन्द्रुमतीनिराशम्।

The allusion—While Siva was practising meditation in a sequestered spot of the Himalayas, Kâma, at the request of the gods, attempted to inspire him with love, that the God might marry Pârvati. But he was reduced to ashes by the fire of Siva’s wrath. Subsequently, the god being moved with compassion by the entreaties of Rati, reunited Kâma with his lost body. See Kum. III., VI.

S'l. 3. वैद्वर्भ—For वैद्वर्भ see V. 62; निर्दिष्ट pointed out, see I. 95. सोपानपथेन—सह विद्यमानः उप उपरि आनो गमनमनेन इति सोपानं a flight of steps (generally of stone); सोपानशुकः पन्थाः सोपानपथः। शिलाविभूः—by means of projecting rocks. शावः—a young lion, not yet of full age but bigger than a cub (शावक); this is used to keep up the comparison with कुमार. Dilipa is also described by the poet as walking like a lion (मृगेन्द्रगामी) II. 30. नगोत्सङ्घम्—उत्सङ्घ is properly the lap; hence नगोत्सङ्घ is a level plot in the side of, or the upper surface of a hill. Cf. सौधोत्सङ्घ Meg. I. 27. Or, after Malli., ‘the peak of a mountain’. Cf. Kir. VII. 21, Meg. II. 33.

S'l. 4. पराध्य &c.—पराध्य excellent, supremely beautiful; see note on III. 27. आस्तरण a covering, a carpet &c. उपमेयकान्तिः—उपमातुं योग्योपमेया कान्तिर्यस्य whose splendour might be compared with. मयूर &c.—मयूरस्य पृष्ठं मयूरपृष्ठं तदाश्रयो यस्य इति मयूरपृष्ठाश्रया तेन। We cannot affix the ताच्छुल्येणिनि as it is prohibited in the case of अि except when it is preceded by वि. गुहेन—See note on रक्षण II. 36; a peacock is the vehicle of Kârtikeya.

S'l. 5. प्रभाविशेष &c.—may mean either excessive splendour, or unique, peculiar, splendour, such as was not seen before. दुर्नीरीक्ष्यः—निरीक्षितुं योग्यो निरीक्ष्यः; दुःखेन निरीक्ष्यः दुनिरीक्ष्यः (as it dazzled the eyes). This explains why विमक्तोऽप्यात्मा व्यरुचत्। सहस्र—Here सहस्र implies a great number. Like a streak of lightning reflected in a thousand clouds, the goddess of splendour shone forth in a thousand different ways as represented by every one of the kings assembled there.

S'l. 6. महार्हासन &c.—महानहौं मूल्यं येषां तानि महार्हाणि &c. उदार &c.—उदाराणि splendid, magnificent, च तानि नेपथ्यानि तानि बिप्रतीति ० भूतः तेषाम् धाम्ना—by his peculiar lustre. This is used to mark out prince Aja from other kings. The षट् in तेषाम् is निर्धारणे; and we cannot have निर्धारण unless we have something to express the अतिशय or excess which the part separated from the whole has over the rest. The अतिशय may be expressed by (1) an affix; as नृपतिषु रामः श्रेष्ठः; (2) or by a word; as गोपु छणा बहुक्षीरा; (3) or sometimes by the entire absence of the distinguishing attribute in other things; as द्वारेषु मैत्रः पदुः where पदुत्व possessed by मैत्र is entirely absent in other students and is sufficient to distinguish him from them. The present case is to be explained similarly. The simile used by the poet in s'l. 5 implies absence of 'natural lustre' in the kings, as they are compared to clouds. Was it also absent in Aja? No. He only was distinguished by *his own lustre*. The reading भूमा at first sight seems to be better, as it directly expresses the अतिशय. But if we adopt it the simile in the previous s'l. will lose its force. कल्पद्रुमाणाम्—See Sanj. and note on कल्पतरु I. 75; also ft.-note. पारिजातः—पारिन् according to some is a name of the sea; पारिणोऽच्यजातः। This was one of the fourteen jewels obtained at the churning of the ocean. See *infra* X. 11.

S'l. 7. नेत्रवत्तजाः—The pl. indicates the plurality of the groups of eyes. We should suppose that different groups of people had gathered in different advantageous places to have a good look of the scene. मशोऽस्कटे—उद्दिनो कटावस्य स उत्कटः। मदेनोत्कटः मदोत्कटः। रेचित्सुष्पवृक्षाः—See Sanj. It will be better to analyse सुष्पवृक्षाः as सुष्पयुक्ता वृक्षाः (a Tat. of the शाकपार्थिवादि class); for सुष्पाणां वृक्षाः may not necessarily indicate the presence of flowers on the trees at the time. गन्धद्विषे—An elephant of the best class, the scent of whose ichor is unbearable to other elephants and whose possession ensures victory to a king; for the force of the epithet see Sanj.

S'l. 8. अन्वयज्ञैः—Here अन्वय by लक्षणा means 'the history of the race.' सोमाक्वंदये—सोमाक्वयोः वंशी सोमाक्वंशी तयोः साधृः। Here we can-

not affix the भवार्थे यत् and say सोमार्कवंशयोः भवाः । यत् may be affixed to वंश but not to compounds ending in वंश. ‘राजवंश्याः सूर्यवंश्याः इत्यादयः सावर्थयो यत्तत्र साधुरिति तस्मिन्सभवन्ति । भवार्थे पुनदिग्गादि पाठेषि वंशशब्दस्य वंशशब्दादेव तत्र प्रस्थयः । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात्’ Vámana. Malli. seems to derive this as follows—वंशे भवा वंश्याः सोमार्कयोः वंश्याः सोमार्कवंश्याः । सोमार्क—Here the word अर्क being अजायदन्त ought to have been placed first. Hem. says the Comp. is of the राजदन्तादि class and so we have सोमार्क. अगुरुसारायोनौ—अगुरुणः सारोऽगुरुसारः the core of the black sandal; स योनिर्यस्य । वैजयन्तीः—विजयते इति विजयन्तः । Up. III. 128; one who conquers, a victor; तस्येयं वैजयन्ती ।

S1. 9. कलापिनाम्—कलामाप्रोति कला संगीतविद्या आप्यतेऽनेनेति वा कलापः कलापोस्यास्तीति कलापी । उद्घृततत्त्वहेतौ—Peacocks are described as being deceived by any noise resembling the rumbling of clouds and then dancing and singing with joy. Cf. I. 39. शङ्खः—This word is variously derived as:—शाम्यत्यम्बुद्धुःखं वाऽनेन शामतेन (when blown and heard) । शमयत्यमङ्गलमिति शङ्खः (that which removes calamity) from शम् + ख by शमेः खः Up. I. 102; शं शिवं खनति जनयति इति, &c.; see foot-note. मुच्छ्यति—spreading, pervading. For a slightly different meaning cf. II. 34. मङ्गलार्थः—मङ्गलमर्थः प्रयोजनमस्य ।

S1. 10. मनुष्य—मनोर्जातिगिति मनुष्याः । चतुरख्यानम्—a palanquin. See ft.-note. कन्या—Some take कन्यापरिवारशोभि as one comp. word. मञ्चान्तर &c.—मञ्चानामन्तरं मञ्चान्तरम् । मञ्चान्तरस्थो राजमार्गः &c. ऋसु &c.—विवाहस्य वेषो विवाहवेषः । कल्पः विवाहवेषो यथा ।

S1. 11. विधानातिशये—विधानस्यातिशयस्तस्मिन् । the highest limit or perfection of creation or design. Châr. translates this by निर्माण कौशले. Cf. निर्माणदक्षस्य समीहितेषु सीमेव पद्मासनकौशलस्य । Bhatti. I. 3. कन्यामये—कन्या प्रकातिरस्य कन्यामयः । Here the कन्या is looked upon as the material which was given the best form (विधानातिशय). एकलक्ष्ये—एको लक्ष्य एकलक्ष्यः तस्मिन् ।

S1. 12. प्रणयामदूर्ध्वः—अप्रा दूर्ध्वं अग्रदूर्ध्वः प्रणयस्याग्रदूर्ध्वः । मनोरथ—desire to have. शङ्खारचेष्टाः—Rati is defined to be ‘the permanent longing which young lovers have for each other.’ This is the स्थायिभाव of S'ringâra. When this Rati is rendered agreeably manifest to the audience by the exhibition of the proper Vibhâvas, Anubhâvas and the Vyabhichâribhâvas, it is called शङ्खार. See Sanj. By चेष्टा Malli. understands the Anubhâvas, which are the outer signs of the internal feelings. These are of four kinds: (1) mental; (2) bodily; (3) lingual; and (4) intellectual. See ft.-notes.

In s'lokas XIII.—XIX., the poet describes the various amatory actions of the kings in the excited condition of their minds when they saw the

princess actually before them. These were naturally to be expected from them on such an occasion in their half absent-mindedness; and there was no particular meaning in them, beyond an intention to attract her notice or exhibit their love for her or to show themselves to advantage. An attempt is made, however, by the commentators, Hem. and Malli., to make Indumati and her suitors interpret the actions each in a way favourable to either, but the hidden sense discovered by them is more to show the subtlety of their critical faculty than real.

S'l. 13. उपगृहं—उपगृहं (clasped, held) नालं यस्य. नाल the hollow stalk especially of a lotus; cf. विकचकमलैः स्त्रिगृहवैदूर्यनालैः Meg. II. 16. अद्विरेफ—shows that it had a powerfully attractive smell. परिवेष-बन्धि—परितो विष्यते व्याप्यतेऽनेति परिवेषो नण्डलं तस्य बन्धः । Cf. तनेति भानोः परिवेषकैतवात् &c. Nai. I. 14. लीलारविन्दम्—लीलाया-लायै-लार्थं वारविन्दम् । A lotus taken by a handsome person in his or her hand as an additional grace to his or her person. भ्रमयांचकार—The king did this probably to attract Indumati's notice, which he wanted to do without committing any breach of decorum or propriety.

S'l. 14. विलासी—विलम्+धिनुण् (इन) ताच्छ्लिष्ये । Pāṇ. III. 2. 143. A bean. See ft.-note. रत्नानु० &c.—रत्नैरुद्धिद्वं स्त्रितं inlaid with gems. अङ्गदं—अङ्गं दायति भूषयति यति वेति अङ्गदं an ornament worn on the upper arm (between the elbow and shoulder). यथावकाशम्—अवकाशः स्थानं तमनतिकम्य । साचीकृत—साचि 'turned obliquely.' साचि is an indec.; but Mukuṭa (a commentator of Ak.) says तिर्यक्षाचिरपि स्थियाम् इति रत्नकोषः । न साचि असाचि । असाचि साचि संपर्यमानं कर्तं साचीकृतम् &c. This prince in his vanity wanted to show his person to best advantage. So without turning aside his face wholly from Indumati, he replaced the garland extricating it from the points of his armlet, and thus accomplished his object.

S'l. 15. आकुश्चित् &c.—अग्राश्व ता अङ्गुलयश्चाङ्गुलयः । see Sanj. or आकुश्चितान्यग्राणि यासां ता आकुश्चितायाः, &c. समावर्जित—inclined downwards. It means—With his beautiful eyes slightly cast down. For this sense cf. Kum. II. 26 'आर्विजितजटामौलिलिलम्बशशिकोदयः' also III. 54 (आवर्जिता &c.) and पेत्स्थिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्द्धे दृष्टिः । Meg. I. 48. पीठं विलिलेख—scratched or drew lines on his foot-stool. This is to be distinguished from पीठे विलिलेख. The former means 'a meaningless scratching', and is a sign of absent-mindedness; while the latter implies 'intentional writing.' The king was utterly absent-minded and did not know what he wrote. Cf. 'यमोपि विलिलेख भूमिम्' Kum. II. 23; 'न किञ्चिद्दूचे चरणेन केवलं लिलेख वाप्पाकुललोचना भुवेद्' Kir. VIII. 14. See ft. notes.

S'l. 16. आसनार्धे—आसनत्यार्धः एकदेशस्तस्मिन्। Here अर्ध does not mean exactly 'a half,' but a part only. The word अर्ध meaning a half is of the *nem.* gender and is placed first in a Gen. Tat. विष्टृत—त्रिक the small of the back, or the part near the lower end of the spine; or it may better mean 'the part of the spine between the shoulder-blades.' भिन्न—divided *i. e.* fallen on either side, or rolled round (लुण्ठतः) according to Malli. सुहृत्—शोभनं हृदयं यस्य। The word सुहृत् and हृदय meaning a friend and a foe respectively, are derived from सु and दुर् prefixed to हृदय, by 'सुहृदुहृदौ मित्रामित्रयोः' Pān. V. 4 150. If we expound as सु शोभनं हृदयस्य we shall get the word सुहृत् but then the meaning will be 'one with a good heart' (just like सुहृदयः), and not necessarily 'a friend.' The king placed his left hand on his throne and reclining on it turned to his neighbour to converse with him. This raised his left shoulder and depressed the right one, and thus brought the back in a position to receive the displaced long necklace of pearls. This act of the king indicates the nervousness he felt when the princess presented herself.

S'l. 17. इन्तपत्रम्—A kind of ear-ornament made of ivory (probably of the form of the folded Ketakî which is worn in the hair of the head by women). जापाण्डुरम्—पाण्डुरस्यास्तीति पाण्डुरम्। आ ईश्वरपाण्डुरमापाण्डुरम्। This action of the king shows that he was extremely beside himself, being under the power of the intensity of his feelings. According to Chāritravardhana it indicates his proficiency in the Erotic science.

S'l. 18. कुशेशय—कुशे जले शेते इति कुशेशयम्। 'शरं वनं कुशं नीरम्' इति धनंजयः। Now see Sanj. This is a sign of delicacy and beauty. रेखाध्वज—रेखानिर्मितो ध्वजः रेखाध्वजः &c. This is one of the linear marks of royalty said to be found on the palms or soles. रत्नाङ्कलीय—according to Mallinâtha's exposition this will mean 'rings made of gems;' it is better, however, to take this as a comp. of the शाकपाथिवादि class—रत्नवचिनान्यङ्कुलीयानि रत्नाङ्कुलीयानि। उशीरयामास—threw up; perf. of the caus. इर् to go, to move, 2nd ऐत.; for a different sense cf. supra II. 9. This was only a feint used by the king to prevent others from guessing his feelings by observing his features. Cf. एवं वादिनि देवर्णीं पार्श्वे पितुरधोमुखी। लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्श्वी॥ Kum. VI. 84.

S'l. 19. व्यतिलङ्घिन्—Passing over, slipping down from. वज्राणामंशबो वज्रांशवः, now see com. रन्ध्राणि—the interstices or spaces between. This was also a manœuvre on the part of the king

intended to conceal the agitation of his mind from the observation of the other kings and the spectators. It, however, betrayed his feelings, as remarked by Hem. See ft.-note.

Śl. 20. श्रुतवृत्तवंशा—who was acquainted with the history, the prowess &c., of the kings and their pedigrees. The reading श्रुतवृत्तवंशा is bad as it simply means ‘who knew the history of their families,’ and not the particular exploits of each King. पुनर्—पुनसा तुल्यम्। Malli. takes this with अवदृत। ‘She spoke like a man,’ i. e. without feeling nervous in the presence of so many kings, which she, as a woman, was expected to do. The reason of this is supplied by प्रगल्भा. We may, however, better connect it with प्रगल्भा, ‘advanced (accomplished) like a man, speaking boldly and sensibly.’ प्रतिहार—प्रतिहियत इति प्रतिहारः। Now see Sanj. मगधेश्वरस्य—मगधानो क्षत्रियाण् निवासो जनपदो मंगर्धोः। For the disappearance of the suffix अण् and the pl. see Pāṇ. IV. 2. 81, I. 2. 51; मगधानामीश्वरः। कुमारी—काम्यते इति कुमारी an unmarried woman, a maiden. The affix ई implies youth.

Śl. 21. शरण्यः—lit. able to protect; see com. शरणोन्मुखानाम्—उद्गतानि मुखानि येषां ते उन्मुखाः। शरणे उन्मुखाः शरणोन्मुखाः। अगाधमत्त्वः—अविद्यमानो गाधः स्थितिरवेति अगाधम्। Bah., by the Vārt. ‘नन्द्रोन्यर्थानाम्’ on Pāṇ. II. 2. 24. मगधप्रतिष्ठः—See Malli.; or मगधाः प्रतिष्ठा अस्य; यथार्थनामा—अर्थस्याभिधेयस्य योग्यं यथार्थम्; in keeping with the sense. An Avya. of the नित्यसमाप्त class; यथा here indicates योग्यता. See Sid.-Kau. on Pāṇ. II. 4. 18. यथा is compounded in an Avya. when not implying साहश्य, by ‘यथाऽसाहश्ये’ Pāṇ. II. 1. 7; यथार्थ नामास्य. What is meant is this--He was a king in the real sense of the word, since he was always the protector of his subjects and thus had secured their good-will (प्रजारञ्जन &c.) and was also a chastiser of his enemies (परंतप). So both these epithets were literally true in his case.

Śl. 22. कामम्—Granted that; see note on IV. 43. and Śāk. I. 31. सहस्राः—सहस्रैः सहस्रैः परिच्छिन्नाः by thousands; here implies mere plurality. राजन्वतीम्—शोभनो राजा यस्याः। The त् is here irregularly retained in this sense; while राजाऽस्या वियते becomes राजवती. See Sanj. and Amara. quoted therein. नक्षत्रानामह—न क्षरन्ति न्वस्थानात् च्युतानि न भवन्तीति नक्षत्राणि those which do not move from their places, i. e., the stars, which are fixed. This distinguishes them from the planets which move round the sun. Or न क्षीयन्ते इति नक्षत्राणि those which never fade, i. e. have a steady light. This also distinguishes them from the planets which, owing to their motion round the sun,

present different phases and sometimes appear less, at others more, brilliant. This term, however, is generally restricted to the 27 constellations of stars through which the moon while moving round the earth appears to pass. तरन्त्याभिरिते ताराः—Those by which people travelling through strange countries guide their course, i. e. the stars. Cf. ‘चरन्मार्गान्विजानाति नक्षत्रैविन्दते दिशः’ | Mah.-Bhár. This is the general name for stars; see ft.-note. गृहन्ति सूर्यतेजांसीति प्रहा: those which shine by the light they get from the sun, i. e. the planets. इयोतिष्मती—having a luminary shining in.

S'1. 23. क्रियाप्रचन्धात्—प्रबन्ध uninterrupted succession. अध्वर—see note on the word under I. 31. According to Chár. this epithet implies that the king was much given to religious rites and was not, therefore, a fit mate for the princess. अजस्रम—See note on the word III. 44. सहस्रनेत्रः—सहस्रं नेत्राणि अस्येति Indra. See notes on III. 43; Budh. Ch. I. 27. पाण्डुकपोल &c.—पाण्डु कपोलौ पाण्डुकपोलौ तयोर्लम्बन्त इति ताद्। S'achi's face was pale because of the anxiety caused by her husband's absence. Whenever a sacrifice is performed the gods are supposed to come down in person to accept the offerings, and hence Indra's constant absence. See the quotation in the Sanj. मन्दारगृन्यात्—मन्दार here means ‘the flowers of the Mandára tree, which seem to be specially favourite with the damsels of heaven; cf. मन्दारपुष्पैरधिवासितायाः &c. Vik. IV. 35. Chaste ladies do not decorate their locks with flowers when their husbands are absent. See Sanj. Here Sunandâ indirectly hints, supposes Hem., that the young princess would not be very happy in his company.

S'1. 24. अनेन चेत्—This, according to Hem. and Chár., expresses Sunandâ's disapproval of the match. But this and other remarks of a similar nature of these commentators seem to be quite out of place. Malli. shows better taste in not attempting to discover any hints &c. in Sunandâ's speech. Sunandâ's duty was simply to describe the kings as best as she could, without betraying any leaning or partiality towards any one of them. It was a *svayamvara* and Iraumati had to exercise her free choice in selecting her husband. Any attempt on the maid's part direct or indirect, to bias her mind in favour of or against a particular prince would have vitiated the character of the *svayamvara*. वरेण्येन—वियते असौ वरेण्यः one fitly chosen; estimable, elegible; fr. वृ and एण्य, an Uṇ. aff. प्रासादः &c.—पर्सीदन्यस्मिन्मनांसि नयनानि चेति प्रासादः। ईयत् एभिरित्यवनानि । वातस्यायनानि वातायनानि । प्रासादस्य वातायनानि संत्रितास्तासाम्। The comp. is सह सुपा and not an Acc. Tat. नेत्रोत्सवम्—उत्सुवतीत्युत्सवः । lit. that which

incites one to action or drives away depression; hence, festivity. पुष्पपुराङ्गनानाम्—कल्याणान्यङ्गानि सन्त्यासामिति अङ्गनाः by the Vārt. ‘अङ्गात्कल्याणे’ on Pāṇi V. 2. 100. पुष्पपुर—modern Pātnā, the same as Pātaliputra, the capital of Magadha, which was situated near the confluence of the S'ona with the Ganges.

S'1. 25. विसंसि &c.—विसंसितुं शीलमस्या इनि विसंसिनी । दूर्वा अङ्गः चिह्नमस्या इति दूर्वाङ्गा । Now see Sanj. “Whose garland of Madhūka flowers, interspersed with dūrvā grass, was slightly displaced.” Such a garland is considered auspicious, and the bride ought to wear it on the occasion of her marriage. कर्जुप्रणामक्रियया—with a straight salutation, i. e. by making a bow, without bending herself much, implying thereby her dislike to him. Malli. has भवद्यून्यया with a plain salutation, i. e. without any indication of love, a cold and formal salutation. Chār. and Din. also explain in the same way. But this will not explain why the garland was not much displaced. Slight displacement of the garland (किंचिद्विसंसि) is only possible if the bow was made with the body nearly erect (कर्जु) i. e. slightly bent. तन्त्री—here means ‘slender-waisted;’ a well-proportioned woman as opposed to a fat one.

S'1. 26. सत्र—She that had spoken before and none else. Because she was able to divine Indumatī's feelings (see Sanj.). वेत्रमहणे—वेत्र. the official staff (ornamented with gold or silver) of a door-keeper; see Kum. III. 41. समीरणोत्था—सम्यगीर्तं गच्छतीति समीरणः तस्मादुच्चिष्ठतीति । तरङ्गलेखा—here लेखा is the same as रेखा a line, hence each wave. मानसराजहंसी—मानस the sacred lake on the mountain Kailāsa in the Himalayan range. It is also called ब्राह्मं सरः (XIII. 60) having been created by Brahmā from his mind. According to the Rām. the river Sarayú or Gogrā issues from it. ‘केलासपर्वते राम मनसा निर्मितं परम् ॥८॥ ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः । तस्मात्सुमाव सरसः सायोध्यामुपगृहते ॥९॥ सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्म-सरश्चयुता ।’ &c. Rāmā. Bāl. Kāṇḍa Chap. XXIV. But in reality no river issues from it, though the river Satlej flows from another and larger lake called रावणहड which lies close to the west of Mānasa. It is stated in the Vāy. Pur. that when Gaṅgā fell from Heaven upon the mountain Meru, she ran four times round the mountain and then divided herself into four rivers which ran down the mountain and formed four great lakes, अरुणोद on the east, शीतोद on the west, महाभद्र on the north and मानस on the south. मानसे राजहंसी मानसराजहंसी। The simile, according to Hem., implies power of discrimination between good and bad on the part of the princess. The lake Mānasa is said to be the favourite haunt of

flamingoes which migrate to its shores at the commencement of the monsoons. *Vide* Vik. IV. 14, 15; Meg. I. 11, II. 16. 'Those birds finding in the rocks bordering on the lake an agreeable and safe asylum when the swell of the rivers in the rains and the inundation of the plains conceal their usual food.' Moorecroft's Journey to Mânapâ-Sarovara, Asiatic Researches, XII. 466.

Sl. 27. एनाम्—A poetical license, the princess being referred to by तद् in the preceding sl. एनाम् cannot be substituted for ताम्. अङ्गनाथः—The important kingdom of Aṅga was situated on the right bank of the Ganges and to the south of Kaus'ikî Kachchha. Its capital was Champâ, sometimes called Aṅgapurî, Lomapâdapurî or capital of king Lomapâda, Karṇapurî or capital of king Karṇa, and Mâlinî. According to Hiouen Thsang it stood on the Ganges about 24 miles west of a rocky island. General Cunningham has shown that this description applies to the hill opposite to Pâtharghâta, that it is 24 miles east of Bhâgalpur and that there are villages called Champâpura and Champânagara adjoining the last. According to Sanskrit writers the town was situated on the Bhágirathî, east (properly south-east) of Mithilâ, and near the confluence of the Kaus'ikî. So there is no doubt that Champâ stood at or about Bhâgalpur. Champâ was probably so called from the abundance of Champâ or Champaka flowers; at any rate, according to the Mah.-Bhâr. there was a Champaka wood near Kaus'ikî. In the present sl. there is an allusion to elephants, which are not found in the hills to the south and east of Bhâgalpur, but in the Himâlayan regions on the north, so it seems Aṅga at one time included Kaus'ikî Kachchha. सुराङ्गना &c.—Tradition has it that this king was called away by Indra to assist him in a war with the demons, when his youthful beauty enamoured the damsels of heaven (see Sanj.). विनीतनागः—न गच्छतीति नगः पर्वतः। नगे भवाः नागाः elephants. स्त्रकारैः—सूत्राणि कर्तुं शीलमेषामिति तैः the composers or writers of aphorisms on the elephantine science. According to the commentators Malli., Hem. and Châr., the elephants of this king were trained by such eminent original writers on the science and art of training elephants, as Pâlakâpya, Gautama, Mrîgacharman and others. According to the story given by Malli. this king saw a troop of the elephants of heaven descended to this world on account of some curse. Unable to seize them he applied to Indra, who directed some of the heavenly sages to accompany him to the world of mortals and to train the elephants for him. It was thus that the science of

training elephants was introduced into this world. See Sanj. ऐन्ड पट—cf. II. 54.

Sl. 28. पर्यासयता—causing to be cast or arranged round; pres. p. of अस् cau. with परि. मुक्ताफल &c.—मुक्ताफलानीव स्थूला मुक्ताफल-स्थूलाः । इमे एतेष्वतिशयेन मुक्ताफलस्थूला मुक्ताफलस्थूलतमाः । स्तनेषु—We may construe this with पर्यासयता, or प्रथर्पिताः. उन्मुच्य—having taken away. The idea is this—The king killed his enemies in battle. Upon this their wives threw away their pearl-necklaces, but the big drops of tears which they shed through grief came trickling down, and being settled on their breasts, looked like so many pearls arranged together, as it were, without a string. The poet fancies that these were the very necklaces which they had discarded that were now given back to them by the king without their strings. Cf. Mudr. I. 11; Nai. I. 10.

Sl. 29. एकसंस्थम्—may be taken as a Vya. Bah. as Malli. does, or as an Upapada Tat. एकरेमन्तंतिट्राति इति । श्रीश्च सरस्वती च—It is supposed that these two goddesses are generally opposed to each other, i. e. generally the same person is not both learned and wealthy (or beautiful). कल्याणि—कल्यं नीरुजत्वमाणयतीति कल्याणम्: fem. कल्याणी. तयोः—may also be taken with योग्या which in this case will mean ‘equal to’; हे कल्याणि त्रिया त्वमेव कान्त्या सनृत्या गिरा च तयोः योग्या । “You, on account of your possessing a handsome person and a fine tongue, are equal to Lakshmi and Sarasvati combined and therefore the better suited to be the king’s bride.” Chār. and Hem. think that this indicates the undesirability of electing him, as he had already two wives, viz. Lakshmi and Sarasvati.

Sl. 30. जन्यान्—Malli. renders this by ‘Friend of the mother.’ See Sanj. We may also explain जन्यायां साधी जन्या, well-disposed-towards, a well-wisher of, the bride. Hem. and Dinakara read the text of the line as ‘यातेति जन्यानवदत्कुमारी’—the maiden ordered her bearers to proceed, a reading which Malli. also notices and comments upon. Hem. says जनो वहन्तीति जन्याः and further remarks जन्याः लिङ्गाद्वारस्य ये । ये इत्युपलक्षणमित्यविरोधः इति क्षीरस्वामी । Din. also adds यान्यानिति पठे यनि साधवो यान्याः &c. Chār. and Vall. also read यातेति यान्यानवदत्कुमारी । The former translates यान्यान् by यानवाहिनः and the latter by बाहान्. न-न—The two negatives are equivalent to an emphatic affirmative. काम्यः—कामभितु योग्यः worthy to be liked, acceptable. भिन्नरुचीर्ह लोकः—‘but people have different tastes.’ See Sanj.; cf. Kir. I. 37 quoted in the ft.-note.

Sl. 31. परम्—‘another,’ is a pron. here, and declined like सर्व. नियुक्ता प्रति—cf. प्रतिहारक्षी supra sl. 20. भूमि—the place or site of. भूमिः

स्यात्स्थानमात्रके । Vis'va. विशेषदृश्य—To be seen with particular-close-attention; hence, ‘of lovely appearance.’ नवोत्थानम्—नवसुत्थानं rise यस्य : appearing after new moon.’ Such a moon is supposed to be lovely. Cf. II. 73. इन्दुमत्यै—Here the Dat. may be explained by ‘कर्मणा यमभिपैति स सप्रदानम्’ Pán. I. 4. 32. इन्दुमतीमभिप्रेत्यर्थः । See Apte’s G. § 45 (e). इन्दुमिवेन्दुमत्यै—Here we must not suppose that the king is directly compared to the moon; for in the next sl. he is compared to the sun and the comparison is kept up until the rejection of the prince by Indumati (sl. 36). The resemblance here is simply between the act of showing the king and the act of showing the new moon.

Sl. 32. अवन्तिनाथः—Avanti is name of a country on the north of the Narmadá. Its capital was Ujjayinî, also called Avantí-purî or Avanti, and Vis'âlâ or the great city (see Meg. I. 30), situated on the Siprá. Its temple of Mahákála was widely known. Hemachandra gives Málava as a synonym of Avanti. But the accuracy of this may be doubted, as the former country covered in ancient times, as now, a wider area than Avanti; and Bânbhattâ applied it to a neighbouring kingdom on the east whose capital was Vidiśâ on the Vetravatî. It appears from Kâli. (see Meg. I. 24-25) that Daśárna was the name of this country through which the Das'ârnâ flows. And Anandoram Borooh identifies it with Bhilsâ, which agrees with it in name and position, four miles from which there is a detached hill with vast remains of antiquity. According to the Mah.-Bhâr. the province of Avanti extended on the south to the bank of the Narmadâ, and on the west probably to the banks of the Mâhi or Myhe. On the north of Avanti lay another principality with its capital Das'apura on the Charmanvatî river, which appears to be the modern town of Dholpur, and was the capital of Ranti-deva. अवन्ति is considered to be one of the seven sacred cities of the Hindus, to die at which is supposed to secure eternal happiness. Cf. अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका । पुरी द्वारावती चैव समैता नोक्षदायिका ॥ The women of this city are described as very skilful in all erotic arts. See Bâl.-R. X. 83. चक्रभ्रमम्—See Sanj. We may also analyse चक्र भ्रमः भ्रमग्नं चक्रभ्रमः तम् । चक्र a round lathe. cf. ‘त्वाऽन्यन्त्रभ्रमिध्रान्तमार्तण्डज्योतिरुच्चलः’ । Uttar. VI. 3. त्वष्ट्र—Tvashtri, the Vulcan of Indian Pantheon, is the architect of the gods, well-versed in all arts and wonderful contrivances. He sharpens the axe of Brahmaṇaspati, and forges the thunderbolts of Indra. He had two children, a son named Trisiras and a daughter named Samjñâ. The allusion here is to the story of सज्जा who was given in marriage

to the Sun. Unable to endure the excessive splendour of her husband she applied to her father to reduce the luminary. Tvashtṛि accordingly obtained the consent of सूर्य to work upon him, and placing him on a turning lathe trimmed off a portion of his bright disc. The part trimmed off is said to have been used by him in fashioning the discus (चक्र) of Vishṇu, the Tris'ūla of Śiva, the rod (दण्ड) of Yama and other redoubted weapons of the gods, wherewith they discomfited the demons. With all his efforts, however, Tvashtṛि succeeded in reducing only an eighth of the sun's spendour (according to the Vishṇu P.), and hence the poet adds 'यत्नेन'. See Malli. For a fuller account see Mark. P. 106-108. उद्दिखितः—trimmed out or lopped off.

Sl. 33. समग्रशक्ते:—The S'aktis referred to are प्रभुशक्ति or the power arising from personal energy (see ft.-note); मन्त्रशक्ति or the power arising from good counsel; and उत्साहशक्ति or the power arising from the possession of a good treasury and an efficient army. उत्थितानि—Raised. This is causal in sense, though primitive in form (अन्तर्भूतपूर्यथे) and is therefore transitive. सामन्त &c.—see note on the word under V. 18. प्रभाप्ररोहास्तमयम्—अस्तमय fr. अस्तम् adv. and इ to go. प्रभा is connected with 'शिखा-मणीनाम्' and is therefore संपेक्ष; it is nevertheless not compounded, like देवदत्तस्य युठकुलम्. Malli. remarks on this 'नासीरे: &c., where नासीरः means 'the vanguards, the soldiers marching in the van.'

Sl. 34. महाकाल &c.—Mahākāl is the name of the celebrated temple of S'iva, one of the twelve jyotirlingas, at Ujjayinī. This is immortalized by Kāli. in his Mag. which gives a beautiful description of the god, his temple, worship, &c. (see I. 35-39). S'iva is always said to be present there. This indirectly points to the sanctity of the land. चन्द्रनैष्ठेः—च एpithet explains why the प्रदोषः तमेस्यास्तीति तमिन्द्रम् der. irregularly 'dark.' तमिन्द्रः पक्षस्तमिन्द्रपक्षः; or पक्षस्तमिन्द्रपक्षः। 'अन्धकारोऽस्त्रियाध्वा।' The pl. shows that he had already his ineligibility. इयोत्त्वायतः—इ प्रदोषाद्—Here प्रदोष must be understood as 'part of the night' and not in the 'प्रदोषो रजनीमुखम्' Amara. If we miss the point of the poet; so that there is no moonlight in the

मौङ्गो वस्य a Vya. Bah. This always lighted up. तमिन्द्र—उयोत्त्वात्मिन्द्रा—' Pāṇ. V. 2. 114; may mean darkness; तमिन्द्रस्य तिमिरं तमः' Amara. प्रियाभिः—my wives, and thereby implies अस्तीति इयोत्त्वा der. irregularly. In its usual sense of 'the fore-night' as Malli. does. Cf. and it in that sense we shall ly in the dark half of a month part of the night, and so all can

never enjoy it *then*, while this king was so fortunate that he could enjoy it even in *the forepart of the night*.

S'1. 35. रम्भोरु—Having thighs tapering like a plantain tree.
 कच्चित्—Indec. implying merely a question according to Malli. But if it be a question it would imply Sunandâ's disapproval of the choice. And in fact Hem. and Châr. remark to that effect. But Sunandâ's part in the *svayamvara* is simply to describe the king and not to seek to bias Indumati's mind, as is already remarked (see remarks under s'1. 24) It is better, therefore, to understand कच्चित् in its usual sense of 'I hope you have the desire' &c.; see V. 5-9. सिप्रा &c.—This shows that the gardens are situated near the river and therefore a walk in them must be pleasant. Siprâ is a river near Ujjayinî, being tributary of the Chambal. See note on Avanti s'1. 32.

S'1. 36. अभियोतित &c.—In this s'loka the king is compared to the sun and Indumatî to the white lily. Hence the epithets are so chosen as to apply primarily to the sun and secondarily to the king. अभियोतित (1) caused to bloom; hence (2) gladdened. प्रताप—(1) heat; (2) prowess. संशोषित—(1) dried up; (2) destroyed. The epithet प्रताप &c. implies the king's तैश्य as remarked by Châr. and thus supplies the reason why the princess who was उत्तमसौक्रमार्या rejected him. भावं न चबन्ध—did not fix her heart i. e. affection on him. कुमुदती—The white lily that blooms at night. Cf. अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुदती मे &c. S'âk. IV. 3.

S'1. 37. तामरसान्तराभाम्—तामर means water; तामरे जले सास्ति (lies on) इति तामरसम् a lotus; तस्यान्तरं तामरसान्तरम्। तस्येवाभा यस्यास्ताम्। अनूप—See Sanj. अनूनाम्—Malli. has अधिकाम् eminent for, distinguished by. But the sense of 'equal, not inferior to,' will also do; inferior to none in personal excellences. चुदतीम्—शोभना दन्ता अस्याः सा चुदती ताम्। The word दन्त at the end of a Bah. Comp. beginning with चु or a numeral becomes दत् when the comp. denotes a particular age; see Sanj. and Pâñ. V. 4. 141 quoted therein. Hence चु+दन्त+ई=चुदती when it means one having a complete set of fine teeth, which is had only in youth; and then a young woman. While चुदन्ती will simply mean a woman having fine teeth, without implying any stage of life. She may be young or old.

S'1. 38. संश्राम &c.—संश्रामेषु निर्विद्याः सहस्रं बाहवः येन; here सहस्र is considered to be an ordinary गुणवाचि word. It was only when fighting on the battle-field that he manifested a thousand arms. Elsewhere he had only two. See the remark in Sanj. The reason of this is

perhaps given by the epithet योगी. The mystic power was given him by his *Yoga* or metaphysical contemplations. See, however, note on कार्तवीर्य. अष्टादशद्विषि—For the names of the 18 dvîpas see ft.-note. अग्रहताटादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथगजयत्रियां Nai. I. 5. अनन्यसाधारण &c.—अन्येन साधारणः अन्यसाधारणः स न भवतीत्यनन्यसाधारणः । राजा इति शब्दः (Karm.) राजः शब्दो वाचक (Gen. Tat.) इति वा राजशब्दः now see Sanj. योगी—here योग may mean चित्तवृत्तिनिरोध after Patañjali or ‘identifying the individual with the supreme soul in meditation’, after the Vedântins ‘संयोगं योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः’। कार्तवीर्यः—The son of Kṛitavîrya, and king of the Haihayas, a people of Central India. He is sometimes called Sahasrârjuna, Kârtavîryârjuna or simply Arjuna. Kârtavîrya propitiated the sage Dattatreyâ, the son of Atri, who was a portion of Vishnu and obtained from him these boons:—a thousand arms and a golden chariot that would move wherever he willed it to go; the power to restrain wrong by justice; subjugation of the world and governing it equitably; invincibility by his enemies and death at the hands of a person renowned in the three regions of the universe. By virtue of these boons he ruled over the world with might and justice and offered ten thousand sacrifices. And of him it was sung (see ft.-note): ‘The lords of the earth will, assuredly, never tread in the footsteps of (equal) Kârtavîrya in respect of sacrifices, munificence, religious austerities, courtesy and self-control.’ Vishnu P. He is said to have governed the earth for 85,000 years with unimpaired health, prosperity, power and valour. He once visited the hermitage of the sage Jamadagni who happened to be absent then, but was received hospitably by his wife. He, however, recompensed this hospitality by carrying off violently the sage’s Kamadhenu, and was slain by Paras’urâma. According to other accounts he grew very insolent and oppressed both men and gods. The latter prayed to Vishnu for redress and that divinity came down to the earth as Paras’urâma to kill him. He was a contemporary of Râvana. See s'l. 39, 40, below.

S'l. 39. अकार्यचिन्ता—अपशस्तं कार्यमकार्यम् । Here the neg. particle has the sense of ‘wicked, reprehensible.’ चापधरः—see foot-note. प्रादुर्भवन्—This he could do on account of his योगबल. अन्तःशरीरं—अन्तर्गतं शरीरमन्तःशरीरम्; properly the लिङ्गदेह or the subtle body. But here शरीर seems to mean by लक्षणा ‘an organ of sense’ or इन्द्रिय. See Sanj. Hence अन्तःशरीर means ‘the mind.’ Other kings could restrain the outward actions of men. But this king could punish

people even for their wicked thoughts. This justifies the use of the epithet 'अनन्यसाधारणराजशब्दः'. प्रत्यादिवेश—lit. ordered back; prevented the subjects from carrying out their wicked thoughts, made them banish them from their hearts. अविनयं—an improper act, a breach of propriety; also an offence or crime. विनेता—साधु विनयतीति—one properly leading (the people); the excellent governor or trainer. The word is appropriate with अविनयं.

S'l. 40. ज्याबन्ध &c.—This shows to what humiliation Râvana was put. विनिःशस्त् &c.—Râvana was so much overpowered by the superior strength of Kârtavîrya that he was not only breathing through his nostrils but was gasping at his mouth. This indicates his extreme helplessness. Or this might be due to his unavailing wrath. निजितवासवेन—Here Râvana is extolled as the conqueror of Indra to bring out more prominently the valour of Kârtavîrya. लङ्काभरण—Once upon a time king Kârtavîrya was sporting with the females of the seraglio in the waters of the Narmadâ when his thousand arms obstructed the current of the river. In the meantime, Râvana, who was out on a victorious excursion was sitting on a spot thus left dry in the bed of the river worshipping the *linga* of S'iva. When the obstructed current was let loose by the removal of the king's arms, it swamped Râvana and the image of S'iva. Chafed at this Râvana came up to him and challenged him to fight. He was, however, overpowered by the superior prowess of the king, who took him prisoner and kept him confined in his prison like a wild beast. At last his grandfather, the sage Pulastya, took compassion upon him and appeasing Kârtavîrya's wrath procured his freedom. The Vâyu P. states that Kârtavîrya invaded Laṅkâ, and there took Râvana prisoner.

S'l. 41. अन्वये—see I. 9. इति—Known as, renowned as, आगमवृद्धसेवी—आगमेन वृद्धाः आगमवृद्धास्तान्सेवितुं शीलमस्य devoted to those old in knowledge. Or preferably आगमः शास्त्राणि वृद्धाश्च तान्सेवितुं &c. Who followed the *Sâstras* and the elders, i.e., men of experience. Cf. कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमान् Bhatti. III. 52. रुढ—sprung up; caused by. स्वभावलोला—स्वस्य भावः स्वभावः one's own nature; स्वमेवन स्वभावाद्वालोला. Cf. तथापि श्रीः स्त्रीत्वात्प्रकृतिचपलालिङ्गति खलान्।

S'l. 42. कृष्णगतिम्—कृष्णा गतिर्यस्य that which leaves behind a black track. सहायं &c.—The reference here is to Agni's love for the daughter of Nîla, one of the kings of Mâhiṣmati. She was of a ravishing beauty and used to stay near the sacred fire of her father to kindle it into a flame with her breath. Agni fell in love

with her and would not blaze up, even though forcibly fanned, till agitated by the gentle breath of that girl's fair lips. Agni made confession of his love to her and his suit was accepted by the girl herself. Agni accordingly assumed the form of a Bráhmaṇa and used to enjoy the company of the king's fair daughter. One day this being discovered by the king he ordered the Bráhmaṇa to be punished according to the law. Upon this the god flamed up in wrath. The king much marvelling at this fell down at the feet of the deity in the Bráhmaṇa's disguise and respectfully bestowed his daughter upon him. Whereupon the deity being graciously pleased with the king asked him to name a boon. The king begged that his soldiers should ever be safe in battles. From that time those kings who from ignorance invaded the territory of the kings of Mábishmati were consumed by fire. Hence all kings avoided the city through the dread of Agni. Mah.-Bhár. Sabh. Par. Dig. P. Chap. XXXI.

क्षत्रियकाल &c.—कालस्य रात्रिः कालरात्रिः: the night at the end of a *kalpa*, when the whole universe is destroyed and which is terrific on account of the oceanic and the atmospheric waters mingling together to assist in the work of destruction, with terrible flashes of lightning, &c. क्षत्रियाणां कालरात्रिः क्षत्रियकालरात्रिः: The poet mentions the कालरात्रि because the axe is also of a dark colour. This alludes to Paras'uráma's having cleared the earth of the Kshatriyas twenty-one times. After Paras'uráma killed Kártavírya (see note under 38), the sons of the latter, in retaliation, attacked the hermitage of Jamadagni while Paras'uráma was out and slew the pious, unresisting sage. When Paras'uráma came back and saw what had happened, he took a vow to extirpate the whole race of the Kshatriyas including the sons of Kártavírya. He accordingly destroyed the Kshatriyas thrice seven times, filling with their blood the five lakes of *Samantapañchaka* (*Kurukshtera*) from which he offered libations to the race of Bhṛigu. He then performed an As'vamedha sacrifice and presented the earth to Kas'yapa. See notes on IV. 53. 58, *Vide* Mah.-Bhár. Van. Chap. CXVI.

परश्वधः—श्वं growth, परस्य श्वं परश्वम्। परश्वं धयतीति परश्वधः an axe.

उत्पलपत्रसाराम्—उत्पल is the blue lotus; having the strength of a blue lotus-leaf, i. e. of no strength at all. उत्पल is here selected because a polished axe better resembles its leaf than that of any other variety of the lotus.

Sl. 43. भद्रलक्ष्मीः—अद्वे लक्ष्मीरिव i. e. looking as beautiful as Lakshmi on his lap. रीर्घचाहोः—This indicates his resemblance to

Vishnu who is आजानुबाहु ‘having arms reaching the knees.’ माहिष्मती—‘The Haihayas or Kâlachuris ruled Mâhishmatî, situated on the Narmadâ between the Vindhya and Riksha mountains about Bhera Ghat below Jabalpoor, where the channel of the Narmadâ is contracted between two high perpendicular cliffs of Magnesian limestones, white as snow.’ According to the Hv. it was founded by Muchukunda. It was also the seat of king Nala.

वप्रनितम्बकाश्चीम्—वप एव नितम्बः वप्रनितम्बः buttocks in the form of the rampart; Karm. comp.; माहिष्मत्यः वप्रनितम्बः &c. जलवेणि—वेणि is properly the braid of hair; hence जलवेणि means the current of the river charming with its ripples. रेवा—or ‘that which roars’ is a name of the Narmadâ. It is also known by such names as Somodbhavâ and others signifying ‘born of the moon,’ such as Indujâ &c., by Pârvagaṅgâ or the eastern Ganges, and by Mekhalakanyakâ and others meaning ‘issuing from the mountain Mekhala.’ Cf. रेवा द्रग्नस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम् । Meg. I. 19.

Śl. 44. प्रकामम्—Fully, to one’s desire; hence, ‘exceedingly.’ शरत्प्रमृष्ट &c.—अम्बूनां धरा अम्बुधराः । उपदृश्यते-अनेन-वा इति उपरोधः a covering, an envelope; अम्बुधराणामुपरोधः; now see Sanj. पर्यासकलः—कला when referring to the king means ‘sixty-four arts.’ नलिन्याः—The simile according to Hem. shows that the princess belonged to the *Padminî* kind of females.

Śl. 45. ग्रुरसेन—Name of a country about Mathurâ and its people. सुखेण—शोभना सेना यस्य । (the न being changed to य after ए) Hem. लोकान्तर—अन्यौ लोकौ लोकान्तरे i. e. the two other worlds; heaven and nether regions. Din. and Vall. read देशान्तर instead of लोकान्तर. ऋद्धिप्रम्—‘the lamp,’ of i. e. shedding his lustre upon, bringing glory to both the races, very illustrious. शुद्धान्तरक्षी—शुद्धा उपधाशुद्धा (of tried purity) रक्षका अन्ते यस्य or शुद्धः अन्तः the environs with the interior यस्य स शुद्धान्तः the sacred apartments, the harem; तस्य रक्षी.

Śl. 46. नीपान्वयः—नीपः अन्वयो यस्य, of the race of the Nîpas. These were a sub-division of the Pâñchâlas. Their capital was Kâmpilya, from which their country was sometimes called Kâmpilyades'a and it probably included Kânyakubja, as this latter is not mentioned as a separate principality in the Mah. Bhâr. Its other important town was Mâkandî on the Ganges. Kâmpil, which is to the N. W. of Kânyakubja, is identified with the ancient Kâmpilya. The kingdom of southern Pâñchâla seems to have merged in the kingdom of Hastinâpura after the fall of Drupada and his sons in the great war of Kurukshetra.

यज्ञा—विधिना इट्वान् यज्ञा one who had duly sacrificed. सिद्धाश्रमम्—सिद्ध is one who obtains miraculous power by meditation. शान्तम्—Tranquil, not disturbed by antagonistic feelings. Cf. शान्तमिदमाथम्-पदम् &c. S'âk. I. नैसार्गकः—निसर्गेण कृतः natural. गुणः &c.—Cf. with this I. 22.

S'1. 47. हिमांशोः—हिमो गुणो विघ्नं एषामिति हिमाः अंशो यस्य। हर्ष्याप्रभं &c.—हर्ष्यप्रभु—Malli. takes this in the sense of 'in the neighbourhood or borders of mansions;' we may, however, understand it in the sense of 'on the tops or roofs of mansions.' The houses were deserted on account of the constant inroads of Sushena, and so grass had grown on their tops as there was none to look after them, to weed overgrowths &c. तेजः—The predicate to be supplied here is संनिविट्ट by changing the gender of संनिविटा. Here the irresistible power of the king is indicated.

S'1. 48. अवरोध—अवरुःयन्त इत्यवरोधाः the queens, the ladies of the harem. चन्दनानां—The application of sandal paste to the bosom, or drawing ornamental figures with it on the breasts in the case of females (as a cooling remedy), was a common practice in ancient times and has been often referred to by the poets. कलिन्दकन्या—Lit. the daughter of the mountain Kalinda, i.e. the river Yamunâ, which rises from the mountain, flows by Mathurâ and joins the Ganges later down at Prayâga. मथुरां गतापि—Though as yet flowing past Mathurâ and not yet joining the Ganges. On this Malli. has these remarks :—There seems to be an anachronism here; since the poet himself will tell us further on (see canto XV. 28) that Mathurâ was founded by S'atrughna. Or the city founded by S'atrughna might be different from this. गङ्गोर्मि &c.—This indicates that he had a large harem and thus supplies the reason, according to Châr., why Indumati was not inclined to choose him.

S'1. 49. कालियेन—Kâliya was a huge serpent dwelling in the island of Ramañaka. By his insolence he incurred the displeasure of Garûda and being worsted in the fight which ensued, he was compelled to seek shelter under the waters of the Yamunâ in the territory of Sûrasena, which were forbidden to the enemy of serpents (Garûda) owing to the curse of the sage Saubhari. Vîde Śridhara on Vish. P. Sec. V. Chap. 7. s1. 6. The serpent was afterwards humbled by Kṛishna when a mere boy. See Bhâg. P. Sk. X. Sec. I. Adh. 16. चस्तेन—Hem. Châr. Vall. Din. and some other commentators read चातेन, 'which', remarks S. P. Pandit, 'appears to be better as the gem given was a price for protection from Garûda and not

simply through terror of that formidable enemy of Káliya.' But this does not seem to be correct. We cannot suppose that Káliya was protected from Garuda by Súrasena; for in that case the epithet यमुनौकसा will have no meaning. The serpent was protected by the curse of the sage Saubhari, which forbade Garuda to approach the Yamuná. Cf. पराजितश्च नागेन्द्रः खगेन्द्रतेजसा ततः । भिया पलायनं कृत्वा जगाम यमुनाहृदम् । न तं सौभरिशायेन खगेन्द्रो गन्तुमीश्वरः ॥ Br. V. P. Kṛishṇajanma Khanda. Ch. 19. Malli., therefore, is correct in preferring the reading व्रस्तेन. Káliya, through dread of Garuda, left his original abode and came to live at the bottom of the Yamuná and presented the king with the gem that he might be permitted to live there without further molestation. किल—may be taken एतिहे or हैतौ. In the latter case it should be construed with यमुनौकसा. यमुनौकसा किल विसृष्टेन—given because he was residing in the Yamuná. वक्षःस्थल &c.—पशस्तं वक्षः वक्षःस्थलं; वक्षःस्थलं व्यामुं शीलमस्यास्तादृशी रुग्यस्य । सकौस्तुभम्—कुं the earth स्तुभातीति कुस्तुभः the sea; कुस्तुभस्यायं कौस्तुभः । The celebrated gem obtained at the churning of the sea and awarded to Vishṇu. See X. 10.

Śl. 50. संभाव्य—having accepted him as your husband, having honoured him with your hand. मृदुप्रवालोत्तर &c.—मृदुप्रवाला उत्तरा उपरिस्थिता बद्धुला वा यासु । पुष्पमर्यः शय्याः पुष्पशय्याः । Now see Sanj. Malli., it seems, takes this as a Bah. comp.; Chár. also, who says 'कोमलकिसलयाधिकाः' &c. seems to take it as a Bah. But this does not seem to be grammatically accurate. For by the rule 'सप्तमीविषेशणे बहुव्रीहो' Pán. II. 2. 35, the विशेषण ought to appear first in the comp.; so this will read उत्तरमृदुप्रवालाः instead of मृदुप्रवालोत्तराः । It is better, therefore, to take this as a Tat. as Hem. and Vall. do. मृदुप्रवालैः उत्तराः श्रेष्ठाः (excellent, pleasing), or मिश्राः (mixed with) &c.; see ft.-note. वृन्दावने—The garden named after वृन्दा, the daughter of a king named Kedára. She desired to have the god Hari for her husband and obtained her desire after practising penance for 60,000 years, and it was here that she sported in the company of the deity. वृन्दा यत्र तपस्तेषे तनु वृन्दावनं स्मृतम् । वृन्दयात्र कृता कीडा तेन वा मुनिंगव ॥ चैत्ररथ—The garden of Kubera. सुन्दरि—The reference to her beauty is significant. A maiden with such lovely beauty ought to pass her youth walking in such celestial gardens as Sushena possessed, and not to rot in an ordinary harem. यौवनश्री—The fulness of youth.

Śl. 51. अभ्यःपृष्ठतोक्षितानि—This must be at the beginning of the rainy season when the peacocks are particularly hilarious and given

to wild dancing. Cf. VII. 69. शैलयगन्धीनि—शिलायां भवं शैलेयम्, a kind of moss growing on rocks. 'स्त्रीयो दक्' इति भवार्थं दक् (एय); Pān. IV. 1. 120. शैलेय also means 'a kind of mineral earth,' which seems to be the meaning here. In this sense the word is derived as शिला इव शैलेयम्, the affix. दक् (एय) being added in the sense of इव or 'likeness' by शिलायः Pān. V. 3. 102. अऽभःपृष्ठोक्षितानि अत एव शैलेय-गन्धीनि। Chār. Vall. and Din. read शैलेयनद्वानि, which is also the reading (शैलेयनद्वे) in Kum. I. 55. कलापिनां नृत्यं—Peacocks are represented as being exhilarated and dancing in the rainy season. Cf. Rit. II. 6; Śiś. VI. 31. प्रावृष्टि—प्रवर्षतीति प्रावृद् the rainy season. The प्र is lengthened by the rule 'नहिवृतिवृष्टिव्यधिरुचिसहितनिपु कौ' Pān. VI. 3. 116; i. e. the final vowel of the पूर्वपद is lengthened before नह, वृत् &c., ending in the किप् affix (an affix which is added and dropped); उपानत्, नीवृत्, प्रावृद्, मर्माचित् &c. The sing. in प्रावृष्टि is जात्याख्यायम्; 'in every rainy season.' पद्य—may you see. The Impera. expresses 'benediction', thereby implying that the princess should never be separated from Sushena in case she would choose him. गोवर्धन—a mountain in Vṛindāvana near Mathurā, which Kṛishṇa lifted up and held on his little finger for seven days to protect the people from the deluge of rain sent down by Indra. कन्द्रा—a dale or valley; this is also mas. (कन्द्रः) and neu.; see Meg. I. 58.

Śl. 52. आवर्तमनोज्ञनाभिः—The Sanskrit poets regard a deep navel as a mark of beauty, which they often compare to an eddy of water; cf. गङ्गावर्तसनाभिः नाभिः। Das'. I. The rule that 'नाभि at the end of a Bah. becomes नाभ' is not universal. The rule is deduced by the separation of अच् from the Sūtra 'अच् प्रत्यन्वपूर्वात् सामलोप्रः' simply to explain such forms as पद्मनाभ, ऊर्णनाभ &c., which occur in language. Mukuta, one of the commentators on Amara, remarks:—
 योगविभागस्य हि पूर्वीचार्येष्टमात्रसाधकत्वम् । न तु नाभ्यन्तस्य सर्वत्रैवाच् समासान्तः इति नियमः । तेन 'पजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः' इति माधः । भवित्री—भवितुमर्ह 'fit to be' (fr. भू+तृच्); or भवितुं धर्मोऽस्याः प्रारब्धवशात् 'destined to be' (fr. भू+तृन्). महीधरम्—applies to the king also. मार्गवशात्—मार्गस्य वशं तस्मात् । This shows that the meeting was unavoidable. It applies both to the king and the mountain. She approached the king because he was on her route onward. सागरगामिनी—destined to reach the sea. According to Hem. this is an instance of घटनिकाद्य. See ft.-note 3.

Śl. 53. अङ्गद—अङ्ग दाति छिनतीति अङ्गदम्; see 14 supra. This epithet according to Chār. indicates good physique. भुजिष्या—भुज्ञे स्वाम्यु-विष्टम्—Lit. one who lives upon the residue of her master's food;

hence, a servant girl. बाला—a girl 16 years old; cf. आ षोडशाद्वेद्वाला त्रिशता तरुणी मता । पञ्चपञ्चाशता पौढा भवेद्द्वा ततः परम् ॥ Jayadeva.

Sl. 54. महेन्द्रादि &c.—महेन्द्रश्वासावद्विश्व a Karm. comp.; if, however, the विशेष्यविशेषणभाव be objected to, then the comp. may be explained as a शाकपार्थिवादि. Vall. renders it by महेन्द्र इन्द्रः अदिः सूर्यः तयोः समानबलः । यात्रामु &c.—marches against, in expeditions. This indicates the huge proportions of the elephants. The ichor flowing from their temples is here compared to the flow of water from the mountain springs. Cf. यस्य प्रयाणेषु *supra* 33.

Sl. 55. बुमुजः—शोभनौ भुजौ यस्य having beautiful arms, the beauty lying in their being muscular and well-turned. रिपुश्रियां &c.—Hem. Din. Vall. and some other commentators read रिपुश्रियाः &c., and S. P. Pandit considers this to be the better reading, with the remark ‘the fortune of the enemies may, if in the sing., be more intelligibly conceived to have shed tears down his shoulders when seized and carried off by Hemāngada in his arms.’ But he seems to have altogether missed the point of the poet. The simple sense is this. The king always was victorious in battle. So every time he attacked an enemy he was sure to get his wealth (श्री); also, so constantly was he engaged in fights, that his arms bore black lines caused by the friction of the bow-string. This the poet describes figuratively. Every time the king fought an enemy, his श्री would travel along his arm, sometimes the right, sometimes the left, as he was a *savyasáchî* (shooting his arrows with equal skill with either hand), along the one that dealt the final blow to his enemy. Thus, being compelled to part from her old master, she would naturally shed tears, which, mingling with the collyrium in her eyes, would mark her passage as she walked up Hemāngada’s arms. This happened so frequently that a black track was left along each of the king’s arms. One श्री would not be able to leave a black track behind. Besides, how could the tears roll down both the arms? Even supposing she constantly shed tears and they ran down his arms, how could we account for the black colour of the tears, as the collyrium would be washed away the first time she wept profusely? Mallinātha’s reading, therefore, appears to be decidedly better. बन्दीकृतानां—बन्द्यः कृताः बन्दीकृताः । सुप्तुपेति समाप्तः । ‘made captives.’ For बन्दी cf. सुरबन्दीना Kum. II. 61; बन्दीकृता विद्धधशतुभिः Vik. I. 3. पद्धती—See III. 46.

Sl. 56. यमात्मनः &c.—On this Pandit remarks—It is true that as आत्मन् is a reflexive pronoun, it may seem to mislead by referring to the subject of the verb, i. e. to अर्णव. But as it is evident that

the subject यम् is more prominent in the passage than the subject अर्णव, the use of आत्मनः as a reflexive referring to यम् need not be considered as constituting any difficulty. In fact while writing in the active voice the poet seems to have had the passive voice in his mind. So that the apparent difficulty is easily explained by supposing that the poet meant to say 'यः सुतः आत्मनः सम्भनि अर्णवेन प्रबोधयते'। Hem. considers यमात्मनः to be a ग्राम्य (vulgar) expression since the combined word prominently suggests the idea of यम, the god of death, and thereby indirectly suggests the undesirability of choosing him for her husband. संनिविष्टः—Vall. reads संनिविष्टम् and translates it by छतोपभोगम्. मन्द्रधृवनि &c.—The deep sound of the sea, which was distinctly heard in the stillness of the latter part of the night, rendered the morning trumpets unnecessary. तूर्य—See VI. 9. प्रासाद &c.—This refers to the delightful and majestic scenes presented by the sea in the morning.

S1. 57. तीरेषु--indicates that the breezes were cool. •मर्मरेषु--मर्मरः the rustling of leaves. मर्मरोऽस्त्येषामिति मर्मराणि तेषु। द्वीपान्तरानीति &c.—This shows that the breezes were perfumed. Hem. thinks that the clove-flowers would serve the purpose of necklaces of pearls. द्वीपान्तराङ्गवक्षपुष्पाण्यादाय मुक्तमणीनिव विहारोद्धवान्स्वेदलवानपहरिष्यन्तीति भावः।

S1. 58. आकृतिलोभनीया—Who was capable of being attracted by a (really) handsome form (which Hemāṅgada possessed). This must be so interpreted; otherwise the simile will have no propriety. The reading लोभनीयात् is preferable in this respect; see foot-note. Chāritravardhana's remark (याद्वशेन &c., see ft.-note) in which he is followed by Din., is unnecessary. Indumatī was likely to be attracted to the prince, but Hemāṅgada's adverse fate alone, and no fault in his beauty, drew her away from him. प्रतिकूलैवात्—Malli. takes this as referring to the person whom Lakshmi approaches. But this may also refer to Hemāṅgada. The विशेष्य is probably suppressed to serve this double purpose. Cf. for a similar idea तत्रापि सामृद्धेणभाजनेपि पराङ्गुस्वी श्रीरिव भाग्यहीनि। Vik. Ch. IX. 121.

S1. 59. उरगाख्यस्य—i.e. the town known as नागपट्टन or ऋण (Nagapattam) in the Rājamahendri district of the Madras Presidency. शोवारिकी—fr. द्वार+इक (ठक्क) Pān. IV. 4. 69. देवसरूपम्—समानं स्वप्रस्थ इति सरूपः देवेन सरूपः देवसरूपः equal in beauty to a god. चकोराक्षी—चकोरस्याक्षिणी इवाक्षिणी यस्याः; see *infra* VII. 25. The Chakora is a kind of partridge of the genus *Tetraopercaria* of which there are several varieties. It is a smart bird with a well-set head and prominent reddish eyes and legs. In the tropics it is generally found in the

new greenswards in pairs after the rains. Its eyes are said to grow turbid at the sight of poison. See Kâm. Nît. VII. 12. The words अक्षि and सक्षिध meaning 'part of one's body' and coming final in a Bah. change their final to अ. पूर्वानुशिष्टाम्—पूर्वमनुशिष्टा पूर्वानुशिष्टा ताम् 'who was previously instructed.' The instruction referred to being 'इतो विलोक्य'.

S'l. 60. पाण्डचः—पाण्डूनां निवासो जनपदः पाण्डवः (Nom. pl.) तेषां राजा पाण्डचः। See note on VI. 49. अंसार्पित—&c.—The long neck-laces are compared to the crystal streams of the Himâlayas. हरिचन्दनेन—हरि (reddish brown) चन्दनं हरिचन्दनं तेन. It is a kind of sandal having a strong smell, which, when cut, is red, but turns yellow when rubbed (ठेदे रक्तं कषे पीतं हरिचन्दनमुच्यते). Or a paste made of the dry *Tulasî* stalks rubbed and mixed with saffron; cf. वृष्टं च तुलसीकाठं कर्पुरागुरुयोगतः। अथ वार्कशैर्योऽयं हरिचन्दनमुच्यते ॥ Padma-Purâna. This corresponds to the बालातप (the morning sun) tingeing the skirt-hills (सातु) of the Himâlayas. The complexion of Pândya, which is dark (see s'l. 65), also helps his comparison with हिमालय which is also blue.

S'l. 61. विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता—According to a story told in the Vanaparva of the Mah. Bhâr., the mountain Vindhya once grew jealous of Meru and wanted to have the sun go round him in the same way as about Mern. This the sun refused to do. Whereupon the mountain rose to an enormous height and obstructed the path of the great luminary. The gods being alarmed requested Agastya, the preceptor of Vindhya, to check the progress of the mountain, and to restore order to the universe. Complying with the request of the gods the saint came down to the mountain who bowed down to his preceptor's feet and was told by the sage to remain in that posture till he should return from the south. But Agastya never returned from the south, and Vindhya still continues in a stooping posture. The story, as given in the Kâs'. Khanda, Ch. V., is somewhat different. निःशेष &c.—निर्गतः शेषो यस्मात्तयथा तथा &c. When the demon Vritra was killed by Indra, his followers, the Kâleyas, took shelter at the bottom of the sea, and came out at night to destroy the pious sages and learned Brâhmaṇas. The gods, knowing through Vishnu their place of concealment, requested Agastya to drink off the sea and expose the demons. This Agastya did accordingly and the Kâleyas were slain by the gods. According to the Mah. Bhâr. and the Padma-Purâna the ocean was refilled afterwards by Bhagîratha with the waters of the Ganges.

अश्वमेधावभूथ—अश्वमेध the actual or emblematic sacrifice of a horse. This sacrifice was one of the highest order, and, performed a hundred times, entitled the sacrificer to the dominion of *Searga* or Paradise. It appears to have been originally typical; the horse and other animals being simply bound during the performance of certain ceremonies. In the *As'vamedha* of the Vedic period, six hundred and nine animals of various prescribed kinds, domestic and wild, including birds, fish, and reptiles, were made fast, the tame ones to twenty-one posts, and the wild, in the intervals between the pillars; and, after certain prayers were recited, the victims were let loose without injury. The horse, which is the subject of *As'vamedha*, was also avowedly an emblem of *Virâj*, or the primeval and universal manifested Being. In the last section of the *Taittiriya-Yajurveda*, the various parts of the horse's body are described as divisions of time and portions of the universe; morning is his head; the sun, his eye; air, his breath; the moon, his ear; &c. A similar passage in the 14th book of the *S'atapatha-Brâhmaṇa* describes the same allegorical horse, for the meditation of such as cannot perform an *As'vamedha*; and the assemblage of living animals, constituting an imaginary victim, at a real *As'vamedha*, equally represents the universal being, according to the doctrines of the Vedas. The actual sacrifices of horses and men in the *As'vamedha* and *Purushamedha*, were not authorized by the Vedas: but were either then abrogated, and an emblematical ceremony substituted in their place; or they must have been introduced in later times, on the authority of certain *Purâṇas* or *Tantras*, fabricated by persons who, in this as in other matters, established many unjustifiable practices, on the foundation of emblems and allegories which they misunderstood. In the Post-Vedic period, none but an emperor (universal monarch), was authorized to perform *As'vamedha*. It is thus said by *A'pastamba*, “राजा सर्वमैसोऽश्वमेधेन यजेत् नार्यसार्वमैमः” &c. (See Colebrooke on the Vedas).

अवभूथ—See notes on I. 84; and IX. 23. **सौन्नातिकः—सु शोभनं स्नातं सुस्नातं** a bath properly performed, i. e. according to the form laid down in the *S'âstras*. See Sanj. This shows what affectionate regard the august sage had for the king.

Sl. 62. **अवजयाय—विजयाय** for the conquest of. These two words are not generally used in the same sense. **अव-**जि generally means ‘to conquer back.’ Cf. हृतं कृष्णामवजयत् Mah. Bhâr. **जनस्थान**—the eastern part of the Dandaka forest in the Deccan. **संधाय-** This shows that even Râvana treated him as his equal. Mallinâtha’s remark ‘इन्द्रविजायिनः’ &c, does not appear to be supported by the s.l.

Sl. 63. **विधिवत्—विध्यहंसित तथा** according to sacred rites, duly. **०मेतत्तायाः—The comparison of the four oceans to a girdle and of the earth to a woman is common in Sanskrit literature;** cf. चतुरुदधिमाला-

मेखलाया भुवो भतो Kad.; स रद्वाकरमेखलामुर्वि *infra* XV.; रद्वाकरमेखलां महिं Das. सपत्नी—समानः पतिरस्या अस्तीति.

S'l. 64. ताम्बूल &c., एला &c.—The words परिणद्ध and आलिङ्गन in these two epithets are significant. They show how congenial the southern land is to the growth of love; how even trees and creepers there are, as it were, joined in wedlock. The two epithets also show how nature in the southern quarter holds forth all the luxuries necessary to make lovers happy. लमाल &c.—This shows that the ground in the southern quarter is naturally covered with a soft covering. प्रसीइ—be 'pleased,' i. e. if you will accept the king as your husband and condescend to honour these beautiful sites with a visit, the purpose of their existence will be fulfilled. स्थली—A natural spot of ground, as opposed to स्थला which is कृत्रिमा (touched by art) भू.

S'l. 65. इन्दीवर—इन्दी लक्ष्मीस्तस्या वरं (liked by) इन्दीवरं तदिव यामा तनुर्यस्य. शरीरयष्टि—शरीरं यष्टिरिव a stick-like *i. e.* slim or thin body; an excellent bodily frame; cf. पाप्ता तथा तानवमङ्गयष्टि: Vik. Ch. IX. 33. अन्योन्यशोभा &c.—अन्यस्य अन्यस्य अन्योन्यस्य; see note on परस्पराक्षिसाहृश्यम् I. 40; अन्योन्यस्य शोभा &c. तडित्तोयदयोः—According to Chár. this gives the reason why the princess rejects the king, as the comparison suggests a short-lived union.

S'l. 66. लेमेऽन्तरं &c.—An idiomatic expression. दिवाकर—दिवा करोतीति he who rouses men to activity during the day; दिवा दिनं करोतीति वा the maker of the day; the sun. This refers to चेतसि also. In this case दिवाकर means by उपचार, दिवाकरवेशज, *i. e.* Aja. Indumati's mind had an intuitive longing for Aja and so Sunandā's words found no room in her heart. Hem. also remarks to the same effect. अरविन्द—*a day-lotus*, अरं शीघ्रं लिप्तां (desire to possess) विन्दति इति, अराकाराणि पत्राणि विन्दति वा।

S'l. 67. संचारिणी—एनः एनः संचरतीति संचारोऽस्या अस्तीति वा संचारिणी applies to दीपशिखा by उपचार or लक्षणा, like कोशन्ति in the instance मञ्चः कोशन्ति, and to Indumati. दीपशिखा—Indumati resembled the flame of a lamp by her lustrous beauty. Cf. त्वं रोचनागौरशरीरयष्टि: s'l. 65. यं यं स स—*i. e.* every one, whoever was passed over became pale. See Sanj. Cf. यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षां सा सा ह्रिया नग्रमुखीवभूव। S'is'. III. 16. नरेन्द्रमार्गाहृ इव—नरेन्द्रस्य मार्गः नरेन्द्रमार्गस्त्राहृः। अहृ does not mean 'a mansion' here, but 'an upper turret.' See Sanj. It should be remembered that the kings were seated on big platforms and so resembled *attas*. विवर्णभाव—विगते वर्णोऽस्य विवर्णः। वर्ण in the case of kings means 'the brightness of face,' while in the case of अहृ it means 'colour'; विवर्णभाव—(a) paleness; (b) darkness.

S'1. 68. समाकृतः—in suspense, undecided. वामेतर—वामादितरः—वाम इतरो यस्मादिति वा। In the former case the word is a pron. and should be declined like सर्वः; in the latter it is a noun and should be declined like रामः. The throbbing of the right arm is considered auspicious in the case of males; see ft.—note. केयूरवन्धः—केयूरो वन्ध्यतेत्र i. e. the upper arm where the Keyû. is fastened; or वन्धोच्छुसित may mean ‘the heavings of the knot of the Keyû.’ indicating a corresponding movement of the arm. See ft.—note, and comp. Vik. I. 6 (स्तनमध्योच्छुसिना).

S'1. 69. अनवद्य—वदितुमयोग्यः or न उयते अवद्यः reproachable; here य (यत्) implies reproach. Distinguish this from अनुय (also from वद् with य) which does not indicate reproach; अनुयं गुरुनाम। तद्व न गर्वं वचनानहैच्च। Sid.—Kau.; न अवयोऽनवद्यः irreproachable, without blemish. हि—may also be construed with काङ्क्षिति and understood in the sense of अवधारण. प्रकुलम्—see the remark on this in the Sanj. सहकार—See IV. 9.

S'1. 70. समावेशित &c.—Indumati's mind seemed to be concentrated upon Aja; he was the sole object of her thought, every other object being absent from her mind. इन्दुप्रभास्—This implies that Indumati at this moment looked as delightful to Aja as the moon-light. अवेक्ष्य—having well observed, marked. This explains why Sunandâ addressed a detailed (सविस्तर) speech to Indumati. She wanted to foster the feeling of love that was rising in Indumati's heart by a glowing description.

S'1. 71. ककुरम्—ककुद्, properly the peak or the hump on the back of a bull, expresses pre-eminence;—‘the best or foremost of;’ it is always used in the *neu*. ककुरस्थ—This was the son of Vikukshi, otherwise called शशाद, and grandson of Ikshvâku. His real name was Puramjaya. In the Tretâ age a fierce war broke out between the gods and the demons. The former being worsted applied to Vishnu for assistance and propitiated him by their prayers. The Eternal Deity in answer to their prayer told them that he would infuse a portion of himself into the person of Puramjaya, an illustrious prince of the race of Ikshvâku, and destroy their foes. The gods under Indra accordingly repaired to Puramjaya and solicited his assistance. The prince said that he would put himself in alliance with them and wage battle with their adversaries, if Indra, the lord of spheres and their chief, would assume the form of a bull and carry him on his shoulders. The gods and Indra readily said ‘so be it’, and the latter assumed the form of a bull. The prince then mounted upon his shoulders (or hump ककुत्) and being invigorated by the power

of the Ruler of all movable and immovable things, destroyed, in the battle that ensued, all the enemies of the gods. He thus acquired the name of Kakutstha or *he who sits upon the hump*. See Wilson's Vish. P. and the quotation from the Bhág. P. given in the ft. note. *Vide also s'lokas 72-73.*

आहितलक्षणः—Malli. translates this by प्रस्थातगुणः and quotes Amara in support of his meaning. But we find आहतलक्षण in all the printed texts of Amara, and not आहितलक्षण, and it is difficult to see which is the misprint. आहतलक्षण as explained by the commentators of Amara means 'one whose name is oft repeated, is in every one's mouth'; आहतलक्षणः—आहतमयस्तं लक्षणं नाम यस्य। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं नाम; while आहितलक्षण means आहितं लक्षणं (a characteristic mark) येन who made for him the distinguishing mark, &c. The meaning 'प्रस्थातगुणः' is better got out from the former, and आहित, therefore, seems to be a misprint in the Sanj. **उच्चतेच्छाः**—having always a noble ambition, high-souled. **भाद्रयम्—श्लाघायां साधुः**: श्लाघ्यस्तं proud, glorious.

SI. 72. महोक्ष &c.—See Sanj. and note on महोक्षताम् III. 32. **प्रापिनाकिलीलः**—पिनाकः (पातीति that which protects) the bow of S'iva. पिनाकिन् is S'iva, the wielder of the bow; लीला the graceful appearance or action; who attained the graceful appearance of S'iva **गण्डस्थलीः**—प्रशस्ता गण्डा गण्डस्थलानि; fem. गण्डस्थल्यः। A Nitya-samāsa. **प्रोषित०**—see ft.-note; पञ्चलेखाः ornamental figures in the shape of leaves &c. painted on their cheeks and breasts by women.

SI. 73. ऐरावत &c.—इरा water, इरा: सन्त्यस्मिन् इति इरावान् the sea; इरावति भव ऐरावतः the celestial elephant churned out of the ocean. **आस्फालन**—stroking, thumping on the back; cf. ऐरावतास्फालनकर्कशेन Kum. III. 22. **विश्लथं**—slipped down. This explains how the two armlets rubbed against each other, when Indra was sitting in his own august form. **अर्धासनम्**—The *neu.* अर्ध meaning exactly a half comes first in a Gen. Tat.; see Sanj.; but आसनार्धः will mean a part of the seat. **उपेयुषः**—See ft.-note. **गोत्रभिदः**—गों the earth त्रायन्ति इति गोत्राः the mountains; तान्भिनत्तीति; see note on महीधिपक्ष &c. III. 60. Mr. Pandit has the following note on this:—'More literally *gotra* is a place where cows are kept, a cow-pen; hence, a place where the cows of heaven were concealed, i. e., a cave of the mountain or cloud. Indra is everywhere praised in the hymns of the Veda for his having broken asunder the mountains (i. e. the clouds) by his thunderbolt (i. e. lightning) and liberated the heavenly cows (the rain-waters)'. **अधितद्वौ**—mark the change of स् to ए्. The substitution of ए् takes place in the case of स्था even though the reduplicative syllable intervenes. Pan. VIII. 3. 64.

S'l. 74. कुलप्रदीपः—Lit. the illuminator of his race, who rendered his race famous. शकायसूया &c.—शकस्य शककर्तुंका (on the part of Indra) अयसूया jealousy तस्याः विनिवृत्तये to turn back from, to avoid. एकोन०—See III. 69.

S'l. 75. वाणिनी—Here used in the sense of 'a drunken or intoxicated woman.' It also means a dancing girl. Hem. reads पाणिनीनं and explained पण्टे इति तच्छीला दध्यादिविकेऽयः women selling curds &c. विहारार्धपये—अर्धश्वासौ पन्था अर्धपथः a part of the way. विहार—may mean a rendezvous or a pleasure-garden. आहरणाय—आहर्तुम् to steal; the dat. by तुमर्थाच्च भाववचनात्. Hem. Vall. and some other commentators read आभरणाय. But आहरणाय seems to be the better reading. With आभरणाय we shall have to explain आभरणं ब्रह्मिं or so, where आभरण means an ornament. And since अंशुक is in the plural आभरण also ought to be in the plural; as a woman who at the most wears two or three pieces of garment at a time necessarily wears more than half a dozen of ornaments at all times. Also because आहरण is a general term for theft, while आभरण will limit the sense to a particular kind of theft.

S'l. 76. तस्य—Malli. construes this with पुत्रः. It should rather be construed with पदं (Raghu is the King in his place), as there would be no difficulty in understanding whose पुत्र is meant. Cf. अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना &c. V. 36. Or it should be construed with both, as Chār. remarks, by the maxim (न्याय) of काकाखिगोटक. विश्वजितः—See IV. 86. ०भावजितसंभृतां collected from the four quarters, and increased by additions from his own revenue; or swollen into a great mass by being collected from the four quarters.

S'l. 77. अनुबन्ध—Ever continuous because ever growing (as Raghu is yet living). See Sanj. This may perhaps be better derived from अनुबन्ध+इन् (the possessive affix.). Cf. सात्रवन्धाः कथं न स्युः &c. I. 64. परिच्छेत्तुम्—To define exactly, to set a boundary to, to limit. इयत्तया—इदं परिमाणमस्य इयत् this much, तस्य भाव इयना तदा. See *infra* XIII. ५.

S'l. 78. कुमारः—A young prince. Sunandā here refers to the prime youth of Aja in order to point out to Indumatī the desirability of choosing him. This does not detract from her character as a neutral person. She does so after she has perceived that Indumatī was interested in the prince. She does not guide her choice, only approves of it. अनुजातः—Though this properly applies to a younger brother, yet it is applied to a child here, since

succession exists between the father and child. See Sanj.; or better, we may construe असौ अजः कुमारः तमनु जातः is born an exact copy of him, i. e. like him in every respect; see *supra* V. 37. त्रिविष्टपस्थ—विशन्त्यस्मिन्तुक्तिनः इति विष्टपं that in which pious people enter; तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं the third region of space, heaven. धुर्येण—able to bear the yoke (responsibility of government); an experienced governor. See *supra* V. 66. दम्यः—दमनमहर्तीति one requiring training. By this Sun. indicates that Aja was a *Yuvarāja*, yet to be trained and fitted for the administration of government. Cf. for a similar idea Mudr. III. 3. सदृशम्—Malli. construes this with पित्रा equally with his father. It should rather be construed with विभर्ति. पित्रा सह सदृशं यथा तथा विभर्ति bears in a manner worthy of his ability. Otherwise the epithets धुर्यः and दम्यः will lose their force.

S'1. 79. आत्मनस्तुल्यम्—With words like तुल्य the gen. or instr. is used. See ft.-note. समागच्छतु—The root गम् takes A'tm. when preceded by सम्, but here it does not, as the prep. आ intervenes. The rule wants that सम् should immediately precede गम्. The fig. of speech here according to Hem. and Chár. is प्रतिवस्तुपमा; see ft.-note.

S'1. 80. तनुकृत्य—न ततुः अततुः अततुं ततुं कृत्वा। प्रसादामलया—applies both to दृष्ट्या and स्त्रजा. There is a pun on the word अमल which means pure, bright, and also white. The flowers in the garland being fresh and therefore white, and her steady glances also being अमल both compare well. °ज्ञेव—Such materialization of दृष्टि is not rare with our poet. Cf. रशिभिवादाय &c. II. 28. प्रत्यमहीत्—‘accepted,’ a sense which we have already met with; see II. 22; for a different sense cf. IV. 40; VII. 36.

S'1. 81. अभिलाषबन्धः—Lit. the knot of love, i. e. the fixing of love. शालीनतया—शालीप्रवेशमहर्तीति शालीना अधृष्टा irregularly formed by ‘शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः’ Pán. V. 2. 20; तस्या भावः शालीनता bashfulness. रोमाञ्च—*is the standing on end of the hair as the result of sudden joy, as at the sight of a lover,* &c. See Rat. I. 2. (संरोहत्पुलका &c.); भरालकेश्याः—having curly hair, i. e. the beautiful ringlets at the sides of the head.

S'1. 82. तथागतायाम्—तथा तादृशीमवस्थां गतायाम् । In that condition. परिहासपूर्व—परिहासः पूर्वः यस्मिन्कर्मणि तथातथा तथा; jestingly; see Kum. V. 62. सखी—Here means simply ‘a well-wisher or companion of,’ and may be applied to a servant. Cf. सर्वं सखे त्वयुपपन्नमेतत् Kum III. 12; स किं सखा साधु न शास्ति योधिपम् Kir. I. 5. आर्ये—used as an honorific term and simply means ‘good lady.’ अन्यतः—in another direction i. e. to another king. अथ—is here used आनन्दर्ये—after Sunanda

had addressed her. वृः—is like the English word ‘bride’, a relative term, used in connexion with the term वृ. The poet probably applies it here to Indumati as she had already made her choice, which is the chief thing in a *Svayamvara*. Now that she is वृ she cannot approach any other king. अद्युया—reproaching, finding fault with.

Śl. 83. चूर्णगौरम्—red with the powder of saffron and other auspicious materials; or, yellow with turmeric powder. धात्री-कराम्याम्—धरति इमामिति धात्री a nurse. Malli. understands by धात्री Sunandā, which is hardly possible. For Sunandā is distinctly spoken of as the portress. And there is nothing to prevent us from supposing that Indumati’s nurse was also with her all the while. For we are already told that Indumati came there accompanied by her relatives and retinue. See śl. 10. Besides the poet has called Sunandā Indumati’s सखी in the previous śl. and he cannot with propriety call her धात्री now. करभोपमोरुः—करम means the back of the hand from the wrist to the root of the little finger; see Amara quoted in the Sanj. It may also mean ‘the trunk of an elephant’ to which the thighs of ladies are often compared. Cf. Kum. I. 36. We have given the reading (*i. e.* with a short final ऊ) adopted by Bhaṭṭoḍī Dīkshita, Nāgēśa and others, and not the one (with long ऊ) adopted by Hem. Malli. and others. For the reading करभोपमोरुः does not seem to be grammatically correct. The Sūtra quoted by Malli. to explain the long ऊ requires, as explained by Dīkshita and others, that ऊरु should be उत्तरपद and should at the same time imply उपमानत्व, and applies to compounds like रमोरुः, करभोरुः &c., but not to करभोपमोरुः. For in this last case the उपमानत्व is actually expressed by the word उपमा which separates the two words करभ and ऊरु. ऊरु therefore is not the उत्तरपद of करभ nor is करभ the पूर्वपद of ऊरु. यथाप्रवेशं—in its proper place; cf. Kum. I. 49, VII. 34. गुणम्—the word गुण is here used in preference to लज्जा or माला, that it should better compare with अनुराग (redness) which was also the गुण of the garland. (Hem.)

Śl. 84. मङ्गलपुष्पमर्या—मङ्गलार्थानि पुष्पाणि मङ्गलपुष्पाणि तेषां विकारोः मङ्गलपुष्पमर्यी। विशालवक्षःस्थल &c.—वक्षःस्थल (पशस्तं वक्षः; see ft -note) itself means ‘broad chest’ and so the word विशाल seems to be redundant. Perhaps the poet prominently refers to the विशालत्व of the chest of Aja, as being fit to receive the huge garland, in which case विशाल may not be out of place. कण्ठार्पितबाहुपाशाम्—बाहुपाश a noose formed with the hands, as it were. बाहुपाश may also mean

delicate arms, the word पाश being taken प्राशस्त्ये like स्थल, मतङ्गिका &c. This meaning is perhaps the better as it is the garland that is compared to the arms.

S'1. 85. कौमुदी—This either means by उपचार ‘like कौमुदी’ (as Malli takes it) or the poet may be supposed to identify Indumatî with Kaumudî and say this is कौमुदी. जहूकन्या—See note on कौमुदी. This is the name of गङ्गा. When Bhagîratha brought down the heavenly river गङ्गा, it accidentally inundated, in its course to the sea, the sacrificial ground of the royal sage Jahnu, who being angry drank it up. His anger, however, being appeased by the gods, the sages and particularly by Bhagîratha, he discharged the waters of the river from his ear. Hence the river is spoken of as his daughter. For the idea cf. सागरमुज्जित्वा कुत्र वा महानयवतरति । S'ak. IV. p. 72. समगुण &c.—समगुणयोगेन—योगद्वा पीतिर्येषाम् । A Vyad. Bah.; though such a Bah. is not sanctioned by Pan., yet it appears in many good writers. See note on ‘गुणोदयम्’ IV. 20.

S'1. 86. वरपक्षम्—The party i.e. the friends and relatives of the bridegroom. वितानम्—void of life through dejection; or dismayed, joyless (तुच्छ); ‘कतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिपु तुच्छके ।’ Amara.

CANTO VII.

—:o:—

S'1. 1. अथ—i.e. after the marriage-garland was put round Aja's neck; see VI. 83. Or it may here have the sense of मङ्गल-स्कन्दनेन—by Kârttikeya; the derivation is thus given in the Mah. Bhâr.:—स्कन्नत्वात्स्कन्दतः प्राप्तो गुहावासाद्गुहोभवत् । देवसेनाम्—Devasenâ, according to Paurânic accounts, was the daughter of Indra and wife of Skanda. See ft.-note. “शतकतुशाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा । सम्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता । अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ॥ इति चिन्त्यानयामास देवसेनां स्वलंकृताम् । स्कन्दं चोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम । अजाते त्वयि निर्दिटा पत्नी तव स्वयंभुवा ॥ तस्मात्त्वमस्या विधिवत् पाणिं मन्त्रपुरास्तुतम् । गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पश्चवर्चसम् ॥ एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि । एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्जनाः ॥” इति । देवसेना is properly देवानां सेना the army of gods; so the marriage of Kârttikeya with Devasenâ seems to be merely an allegorical representation of his assuming the generalship of the heavenly force that marched against Târakâsura. पुरप्रवेशाभिमुखः—अभिगतं सुखमस्याभिमुखः । पुर-प्रवेशस्याभिमुखः पुरप्रवेशाभिमुखः ready or about to enter the city.

S'1. 2. सेनानिवेशात्—camps; सेना निवेश्यते अत्र इति सेनानिवेशः; fr. निविश् with अ (घञ्) added अधिकरणे to express the place of the action . . . Each king had a small army with him. See *supra* V. 49. विभाते—विशिष्टं भातमस्मिन् इति विभातं the dawn (विभातं is a noun, the त being added by नरुंसके भावे क्तः); विभाते प्रहाः विभातयहाः । सह सुपैति समासः; or विगतं भातं येषां ते विभाताः lustreless; मन्दा भा येषां ते मन्दभासः । विभातग्रहा इव मन्दभासः विभात०. व्यर्थमनोरथत्वात्-विगतोऽर्थो यस्य स व्यर्थः । अर्थो मनोरथो येषां ते व्यर्थमनोरथास्तेषां भावस्तस्मात् । साम्यसूयाः—असूया means 'finding fault with what is good' (गुणेषु दोषाविकरणम्); असूयया सह वर्तमानाः full of disregard for. They found fault with their beauty and splendid dresses, because they were of no use as they failed to attract the princess. Cf. तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती । निनिन्दं रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ Kum. V. 1.

S'1. 3. सांनिध्योगात्—Here योग means her सद्गात् existence or presence in all her majesty, the affix घञ् being added भावे; see Sanj. S'achi being duly invoked was present there (तत्र) in all her majesty, and consequently there was an utter absence of disturbers of the *Svayamvara*. Unless we understand the word योग in this sense, it becomes meaningless. For, the mere presence of S'achi is no guarantee against disturbance being created in a *Svayamvara*. For we know that despite the presence of S'achi serious disturbances did take place in the *Svayamvara* of the daughters of the king of Kâs'i, who were borne away by Bhîshma, as well as in that of Lakshmi and Draupadi. किल—Either implies an आगम or tradition, or an historical fact (ऐतिहा). शच्याः—At the beginning of a Hindu marriage rite, it is customary to invoke S'achi (and her husband) to be present. The reason why S'achi's presence was (and is) prayed for seems to be to obtain perpetual freedom from widowhood, which the goddess is supposed to enjoy, as well as progeny, wealth, fortune &c. In the Tait. Saṅgh. Indrâṇî or S'achi is represented as the best of wives, as one than whom nothing is more excellent, and whose husband never dies by age. इन्द्राणीमासु नारीषु सुपत्नीमहमश्रवम् । न हस्या अपरं च न जरसा मरते पतिः । 1. 7. 13. Again in the Tait. Brâh, she is represented as ever free from widowhood. 'इन्द्राणीवाविधवा अदितिरिव सुपुत्रा' Kâṇḍ. III. Prap. 7, Anu. 5. Das'. 10. Nârâyanaṭabhaṭṭa in his *Prayôga Rat*. says ततो दाता &c.; see ft.-note. क्षोभ—interruption of, disturbance in. उद्दिश्य— with reference to, regarding. समस्तरः—मत्सरेण सह वर्तमानः jealous. तेन—by that i. e. because of the deterrent effect which S'achi's presence had on all disturbers of the *Svayamvara*.

S'l. 4. तावत्—Malli. takes this as compounded and understands it in the sense of साकल्य or fulness, entirety. But this does not improve the sense. It is certainly better to take it separately in the sense of मान or अवधि meaning—'by the time the kings returned to their camps;' in the meantime. The word is used in this sense on a similar occasion in Kum. VII. 63—तावत्पताकाकुलमिन्दुमौलिलुतोरणं राजपथं प्रपेदे। The commentators, Hem. Châr. and Vall. also interpret it thus. इन्द्रायुध &c.—इन्द्रायुधानि rain-bows इव योतितानि resplendent, gaudy तोरणाणि gate-ways, triumphal arches अङ्गः distinguishing marks यस्य तम्। Châr. and Din. translate इन्द्रायुधैः by हीरकमणिभिः but without quoting authority for their interpretation. Such तोरणः are also called बन्दनमालाः according to the Haláyudha lexicon. राजमार्गम्—The main road or the road leading to the royal palace. ध्वजच्छाय &c.—The flags were those raised by the citizens in honour of Aja. For the comp. ध्वजच्छाय see Sanj. and note on इक्षुच्छाय c. IV. 20.

S'l. 5. Now the poet proceeds to describe the confusion of the ladies of the town as they hurried to the windows of their mansions to have a look at the procession—a practice very common with the Indian poets *Vide S'is'. XIII. 30-48; Bud. Cha. III. 13-24; Vik. Cha. VI. 11-19; and ft.-note.* S'lokas 6-11 are found in almost the same words in Kum. VII. चामीकरजालवस्तु—चामीकर 'gold' is derived either as चमीकरे आकरविशेषे (in a particular mine) भवम् or चामीं शोभां करोतीति। जाल properly means 'a network of wood or metal, with air-holes in it set into window frames;' hence 'a window'. The mansions of the city of Bhoja had their windows and their lattices made of gold. Cf. गवाक्ष which also means 'a window'. Though the net-work windows are nearly out of use now, they may still be seen in some of the ancient houses. पुरसुन्दरीणाम्—सुषु उनति इति सुन्दरः; fr. उन्द्र with सु+अर; सु+उ being = सु like शक्त्यु; see Vârt. on Pâṇ. VI. 1. 94; fem. सुन्दरी; पुरस्य सुन्दर्यः पुरसुन्दर्यः।

S'l. 6. आलोकमार्गम्—आलोकयते अनेनेत्यालोकः 'that through which a thing can be seen'; hence a window; or आलोक may mean 'that by which a thing can be seen,' 'light'; आलोकस्य मार्गमालोकमार्गम्। सहसा—*in a hurry; thoughtlessly.* उद्देष्टन &c.—उद्दतं वेष्टनमस्योद्देष्टनः। वान्तानि माल्यानि येन स वान्तमाल्यः। आदौ उद्देष्टनः पश्चाद्वान्तमाल्य उद्देष्टनवान्तमाल्यः. The use of the word वान्त though mentioned as one of the प्रास्य words does not constitute the fault 'Vulgarism' here, as observed by Dand'a—निष्ठयुतोदीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम्। अतिसुन्दरमन्यत्र भास्यकक्षा विग्रहते॥ Kâv. D. I. 95. संभावितः—was thought of. तावत्—seems.

to be used here वास्त्यालङ्कारे । Malli. says 'आलोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तम्' but not in good taste. For if the woman forgot all about the knot when making for the window, it was not likely that she should remember it when actually at the window where her attention would be more engrossed. रुद्धोपि—This is a preliminary step to the tying up of the hair. This shows how great was her absent-mindedness. Chār. followed by Din. says—केशपाशः बन्दूं तावन संभावित एव नापि करेण रुद्धः । But this rendering is not very happy, as it does not bring out so prominently the absent-mindedness of the lady. केशपाशः—A *Nitya Samāsa*; explain केशाना कलापः केशपाशः । The words पाश, पश्च and हस्त, coming after केश or its synonyms mean समूह.

S'1. 7. प्रसाधिका—the toilet-woman. अग्रपादम्—अग्रश्वासौ पादश्च । A Karm. comp.; see Sanj. If it be dissolved as a Gen. Tat. (पादस्याग्रम्) the compounded form will be पादाग्र and not अग्रपाद. Malli. in support of his statement quotes the words of Vāmana, 'हस्तामा--&c.', the meaning of which is this:—The compounds हस्ताग्र and अग्रहस्त are obtained by taking the गुण (अग्रत्व) and the गुणी (हस्त) as distinct and as identical respectively. In the present case the गुण (अग्रत्व) which resides in the forepart of the foot also resides in the foot which is the गुणी. The poet here speaks of both of them as identical, disregarding the distinction between the whole पाद and its forepart to which alone अग्रत्व properly applies. When the distinction is observed we get पादाग्रम् (पादस्याग्रम्). Hem. remarks that पादस्याग्रं may also give अग्रपाद by the rule 'आहिताग्न्यादिषु' Pān. II. 2. 37; but the remark does not seem to be correct (and is probably an interpolation). For in the first place, the Sātra quoted sanctions optionality of the पूर्वनिपात of words ending in the affix क्त् of which we have none in the present comp.; in the second place, if it be argued that since the आहिताग्न्यादि class includes words like गड्ठ, कण्ठ, &c. it may also include words not ending in the affix क्त्, it must be remembered that the Sātra enjoins optionality of पूर्वनिपात in the case of Bah. Comp. and not in any other class of compounds. उत्सृष्ट &c.—लीलाया लीलायुक्ता वा गतिः लीलागतिः sportive i. e. slow gait. अलक्ककाङ्क्षाम्—is the same as अलक्ककाङ्क्षिताम् ।

S'1. 8. विलोचनं &c.—This implies extreme hurry according to Malli. who quotes the S'ruti 'सब्यं &c.' (See also ft.-note) to show that it is the left part of the body that is first decorated. The lady was in such a great hurry that instead of decorating the left eye first as usual, she decorated the right one and left the left eye undecorated. शलाका—a thin pencil or hair-brush for applying collyrium; see Kum. I. 47; or it may mean here "a collyrium-stick."

S'1. 9. जालान्तर &c.—जालान्तरे—न्तरेण (through the openings of) the lattices वा प्रेषिता दृष्टिर्थया । प्रस्थान—Her quick gait, rapid motion. नाभिप्रिष्ट—The word प्रविष्ट indicates depth of the navel, which is considered to be a mark of beauty. Cf. supra 'आवर्तमनोज्ञनाभिः' VI. 52.

S'1. 10. अर्द्धचिता—अद्वैतमचिता half-strung; a comp. सप्तसुप. V. 1. अर्धाचिता—अच्छ्रु takes इ before त in the sense of पूजा or honour; so this means 'half-graced' which it could not be without being woven; hence, half-woven or half-strung. दुर्निमिते—P. p. p. of मि 5 U. to measure, to throw, with दुम् and नि; ill-measured, ill-placed; दुरः षट्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । इति न णत्वम्. रशना—(also written as रसना), from रश् or रस् to make a sound, is a girdle consisting of several strings of pearls or gems or beads; cf. एका यष्टिर्भवेत्काशी मेत्वला त्वश्च यष्टिकाः । रसना पोदश ज्ञेयाः कलापः पञ्चविंशतिः ॥ But this distinction is dispensed with in practice; see Māl. III. 20, 21. अङ्गुष्ठ &c.—A certain lady was putting together her waist-band, here of one string, one end of the thread being attached to her big toe. But as soon as she heard of the procession approaching, she ran up to the window, without securing that portion of the waist-band which was strung, and so all the gems or pearls dropped down and the string only remained hanging from her toe.

S'1. 11. आसव &c.—See com. The word गर्भ takes परनिपात by the Vārt. गड्बाहैः परा सप्तमी । Drinking wine seems to have been a fashionable vice among the women of even the higher grades of society in ancient India, notwithstanding the dictum 'सुरा अपेया अदेया अप्राह्या', as it is often described by poets; cf. *infrv* VIII. 69, IX. 33, 36, XIX. 12 &c.; Kum. I V. 12; S'sis'. II. 20, X. 33 &c. The poets may have made much of it, but it cannot be merely a poetical fiction. सान्द्र &c.—This shows that the women remained stationary and so their faces resembled lotuses the more. विलोल &c.—ध्रमन्त्रोत्तिति ध्रमरः, ध्रमतीति वा । The moving eyes served as bees. It is usual with poets to describe lotuses with black bees hovering over them. गवाक्षाः—गोः means 'a ray of light;' अक्षि something like an eye, i. e. a hole. गवामश्चीणीद गवाक्षाः । अक्षि becomes अक्ष at the end of a comp. when it does not mean 'an eye', by अक्षोऽदर्शनात् Pān. V. 4. 76. So गवाक्ष means 'a hole for admitting light,' hence a window. The word ought to be *neu*. (see Kās'ikā); it is *mas.* by custom; पुंस्त्वं लोकात् Manoramā and Tat. Bod. सहस्र—सहस्रं (i. e. a large number of) पत्राणि एषामिति सहस्रपत्राणि तानि आभरणानि येषां ते ।

S'1. 12. इष्टिभिरापिवन्त्यः—This is an idiom which we have already met with. See supra II. 19, 73. नार्यः न जरसुः—Women, i. e. of course

their senses, did not go to their objects. शेषन्द्रिय &c.—The ladies were so intently looking at the prince, that the functions of their senses other than the eyes seemed to be arrested—ears caught no sounds, skin noticed no touch &c. This the poet describes by saying that the functions of their other senses were, as it were, transferred to their eyes, in their fullest entirety. Cf. Kum. VII. 64.

Śl. 13. परोक्षैः—अक्षणः परोक्षा इन्द्रियाणामगोचराः not visible to the senses, absent. The word is irregularly formed. साधुं—good i. e. preferable, better suited to her purpose. नारायण—The word नारायण is variously derived:—नराणां समूहो नारं all creatures; तस्यायनं final resort. Cf. तस्येमानि च भूतानि नाराणीति प्रचक्षते । तेषामव्ययनं यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ नरादादिपुरुषाज्ञाता नारा: waters अयनं यस्य । Cf. Mann. आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ The Sāñkhyas derive it thus—नरात्पुरुषाज्ञातानि नाराणि महदादितत्वानि तान्ययनमस्य ॥ नराज्ञातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः । नायेव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥ लभेत—Here the लिङ् or potential is used in the sense of अनवश्यसि (which is explained as असंभावना or disbelief), the speaker not believing in the possibility of Indumati's having obtained a suitable husband without a *Svayamvara*. It is not to be explained as Hem. does by citing the rule 'विभाषा कथनि लिङ् च' though the word कथम् is used here, since the लिङ् by this rule implies गदा or censure, which the speaker does not here certainly mean.

Śl. 14. परस्परेण—This may be better construed with स्मृहणीयशोभम्, which Hem. also does. द्वन्द्वम्—irregularly formed fr. द्वौ+द्वौ. The word is irregularly formed in the five senses given in the Sātra quoted by Malli. the full text of which is 'द्वन्द्वं-रहस्य-मर्यादावचन-व्युत्कमण-यज्ञपात्रप्रयोग-अभिव्यक्तिः । VIII. 1. 15. अभविष्यत्—The meaning of Mallinātha's remark on this is this:—The conditional लिङ् should be used where the potential ought to be used (लिङ्निमित्त) provided that the non-fulfilment of some action (क्रियातिपात्र) is implied. Here we have the लिङ्निमित्त the relation of cause and effect existing between द्वन्द्वस्य अयोजनं which is the cause and the fruitlessness of the रूपविधानयत्र which is the effect. But there is non-fulfilment of the क्रिया; so the two being united, the fruitlessness of the efforts of the Creator has not followed. Hence the use of the conditional.

Śl. 15. रतिस्मरौ—Chár. and Din. read जातिस्मरौ 'those who have remembrance of their past lives.' But the reading is not good. For the sense will be spoiled and the clause मनो हि &c. will be rendered meaningless इमौ—an एकशेष Dvandva. राजाम्—The Gen. is used शेषे i. e. to express the relation of part and the whole. आत्मप्रतिरूपम्—

प्रतिगतो रूपं प्रतिरूपः; a Prâdi Samâsa; आत्मनः प्रतिरूपः तम् । मनो हि &c.—
Cf. संस्कारा: प्राक्तना इव I. 20 and note thereon.

S'1. 16. इति—It is used here in the sense of एवं (thus), and refers to the women's remarks in s'lokas 13–15. ओत्रसुखाः—सुखयन्तीति सुखाः: श्रोत्रयोः सुखाः । मङ्गलं &c.—संविधीयन्ते संविधीयते अभिरिति वा संविधाः decorations; fr. संविधा + अ (अङ्ग) added कर्मणि or करणे. मङ्गलस्य,—लाथी वा संविधाः ताभिः; auspicious decorations such as placing earthen pitchers full of water near the entrance, hanging garlands along the walls, hoisting flags &c.; see ft.-notes. संबन्धिनः—संबन्धोऽस्यास्तीति संबन्धी; the word is generally used to express the bride's relatives; cf. संबन्धिनो वसिष्ठादीनेष तातस्तवाच्चति । Uttar. I. 16. It is also used to express any kind of relation. Cf. संबन्धमाभाषणपूर्वमाहः II. 58; संबन्धिभिन्नोपि गिरे: कुलस्य &c. Kum. VII. 5.

S'1. 17. करेणुका—a young she-elephant. According to Hem. it is customary with kings to ride elephants even in marriage ceremonies. A female elephant is chosen on such occasions, as she does not get as easily infuriated as the male. कामरूपेन्द्र &c.—see Malli. It would be better to take this with अवतीर्ण as Hem. does. Aja caught hold of the hand stretched out by the king of the Kámarúpas and alighted. Cf. तत्रावतीर्णच्युतदत्तहस्तः शरद्वनादी-धितिमानिवेद्धणः । Kum. VII. 70, where Malli. himself says अच्युतेन दत्तहस्तो वितीर्णहस्तावलम्बः सन्नवतीर्ण &c. अथो—used in the sense of आनन्दतर्य here (Malli.). But according to the construction given above अथो will be redundant, the sense of आनन्दतर्य being expressed by the gerund अवतीर्ण. So it will be better to take अथो in the sense of अन्वादेश-चतुष्कं विवेश अथो नारीमनांसीव विवेश । He entered the quadrangle and then entered, as it were, the hearts of the ladies. [अन्वादेश means the subsequent assertion of something else about a person after something has been already asserted of him.] इव—along with (according to some commentators). चतुष्कं—The inner quadrangular commentators hall where the marriage-ceremony was to take place. Women are especially anxious to see the marriage-ceremony. The ladies assembled in the hall were eagerly awaiting the arrival of the bridegroom; hence the propriety of the Utprehshā.

S'1. 18. महार्ह &c.—See note on महार्हसन &c. VI. 6. मधुपर्कमि-श्रम—See ft.-note. Madhuparka is the technical name for an offering consisting of a mixture of honey, curdled milk, clarified butter, sugar and water. It is offered to a distinguished guest or to the bridegroom on his arrival at the door of the marriage-hall or Mandap. जग्राह— is used here in a double sense—(1) accepted as his

own (the pair of silk garments); (2) received the glances &c.; i. e. he was looked at by the ladies as the garments were presented to him.

S'l. 19. विनीतैः—well-trained, behaving respectfully. स्फुटकेन-एजिः—Large masses of foam make the sea appear white. It thus compares well with Aja who was dressed in white silk-garments. नवैः—This epithet is used because the rays of the new moon give a milder light and so compare well with the humble attendants of the harem. उदन्वान्—Here the bridegroom is compared to the sea, the bride to the coast-line (देला), and the attendants to the beams of the new moon. So this is a case of उपमा and not of दृष्टान्त as the com. states it. The text of the com. therefore seems to be spurious. Probably S. P. Pandit is right in omitting s'lokas 17-19, implying thereby that they might have been interpolations from the poet's other work, the Kum.; cf. Kum. VII. 70. 72, 73.

S'l. 20. तत्र—i. e. in that particular part of the courtyard where the bride was. पुरोधाः—पुरो धीयंते इति; the family priest. आज्यादिभिः—आ सम्यग्जयतेऽनेनेति आज्यम्। It literally means 'that which makes manifest;' hence, clarified butter which renders the presence of the sacrificial fire manifest to the sacrificer. अग्निकल्पः—इष्वदसमाप्तः अग्निग्रिकल्पः almost a second god of fire. विवाहसाक्षे—विशिष्टं वहनं विवाहः lit. supporting or maintaining in every way; hence 'a marriage.' साक्षाद् द्रष्टा साक्षी fr. साक्षाद्+इन्, a witness. साक्षिणः कर्म साक्षम्। See XI. 48, and ft.-note.

S'l. 21. मुतरां—Adv. with the comp. aff. तर changed to तरा; 'very much, exceedingly.' अनन्तरा &c.—अविद्यमानमनन्तरमस्या अनन्तरा; see Sanj. Or अनन्तरः अशोकलताप्रवालः &c.; प्रवाल is both *mas.* and *neu.*; but it is preferably *mas.* here as it agrees in gender with हस्त, to which it is compared. प्रतिपङ्कवः—प्रतिगतः पङ्कवः an extending leaf. Here चूत is compared to Aja, its प्रतिपङ्कव to his hand, and the प्रवाल to the hand of the bride.

S'l. 22. कण्टकित—कण्टकाः संजाता अस्य इति कण्टकितः horripilated, with the hair standing erect. स्विनाङ्गुलिः—स्विना: covered with perspiration अङ्गुलयो यस्याः. These are the external manifestations or signs of amour. See Sanj. वृत्तिस्तयोः—तस्मिन्द्वये &c. V. l.—आत्मवृत्तिः his (the god of love) action or working. सम् विभक्ता—Because the emotion was equally visible in both. The reading वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन &c. is preferable as it is more logical and poetical to say that the influence of the god of love was equally divided between them by the joining of the hands of the couple than to

say that the Mind-born himself divided his action between them. None of the older commentators of the Raghu notices this reading which seems to be genuine, given and commented upon by Malli. The same occurs in Kum. VII. 71. इव—Indicates an उत्प्रेक्षा.

Śl. 23. अपाङ्ग—अपाङ्गः अङ्गात् that which is removed from the body; or अपाङ्गति तिर्यक् चलति नेत्रमन्; fr. अङ्ग to go with अप् and aff. अन्. Here it means 'the outer corner of the eye.' क्रियासमापत्ति—The meeting (of the action) of the eyes. ह्रीयन्त्रणा—The check or curb imposed by bashfulness, i. e. through bashfulness they could not look at each other steadily; cf. Kum. VII. 75.

Śl. 24. प्रदक्षिण &c.—प्रदक्षिणं यथा तथा प्रकमणम् । कृशानुः—कृश्यतीति that which reduces the mass of a thing; hence, fire. मेरोः—The mountain Meru is formed of shining gold, and hence compares well with blazing fire. अहस्त्रियामम्—त्रयो यामा यस्या इति व्रियामा that which consists of three Yāmas or praharas, the first half of the first प्रहर and second half of the last प्रहर being reckoned as parts of day, being the periods of activity. Or त्रीन् यापयतीति that which leaves no room for धर्म, अर्थ and मोक्ष, the time being especially suited for काम. अहस्त्र व्रियामा च अहस्त्रियामम् । The sing. by the rule 'विप्रतिषिद्धं च अनधिकरणवाचि' Pāṇ. IV. 4. 13, 'words not denoting द्रव्यः or concrete substances and meaning things incapable of existing together (विप्रतिषिद्धः सहानवस्थानादिलक्षणो विरोधः Haradatta) optionally become 'neu. and sing. when compounded in a Sam-Dvandva.' And since day and night cannot be seen together and do not denote द्रव्यः, the rule applies and we get अहस्त्रियामम्. अहस्त्रियामे is also correct. This s'l. is the same as Kum. VII. 79.

Śl. 25. नितम्बगुर्वी—heavy by reason of her (well-developed) hips, not a happy epithet to be used at a time when a religious rite was being performed. विधातृप्रतिमेन—प्रतिमातीति प्रतिमः an equal. विधात् or the Creator is the god who presides over all that relates to marriage and progeny. Hence, the presence of Vasishtha there, who was like a second Brahmā, augured well for the future welfare of the couple that was now being united. मत्तचक्रोरनेत्रा—See VI. 59. Her eyes becoming red by the smoke resembled those of a Chakora bird maddened with passion. लाजविसर्गम्—The offering into the fire of *lājas* (rice parched without being husked, which then lose the husks and swell considerably in the process of parching, thereby assuming a beautiful shape) is enjoined by the most ancient writers as a marriage rite. Cf. 'इमान् लाजानावपामि समृद्धिकरणान् मम तुभ्यं [अग्रे] च' 'संवननं तद्विरत्मन्यतामयम्' । इत्यभिधायैयं नारुपबूतेऽग्नौ लाजाना-

वपन्ती । दीर्घायुरस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम । स्वाहा' । Hiranyakes'i-Sútra XIX. 6. 2. Cf. Kum. VII. 80.

S'l. 26. शमीपङ्कव—The S'amī is a tree of the kind of Acacia (*Acacia Suma*) the wood of which is very hard. It is supposed to contain fire in it and is held sacred. Sacrificial fire is kindled by rubbing two dried pieces of it. कपोल &c.—पुनःपुनः संसर्पतीति संसर्पिणी again and again reaching. ‘बहुलमाभीक्षण्ये’ इति पिणिः । कर्णोत्पलताम्—The poet here selects उत्पल because it is blue in colour and therefore compares well with smoke. Cf. Kum. VII. 81.

S'l. 27. समाकुल—Disturbed, dimmed. प्रस्तान—quite faded (being exposed to the hot fumes). बीजाङ्कुर—The young shoots of wheat or rice artificially grown under shade and watered with any dye, generally yellow, that the tender blades are desired to take. They are then worn as ornaments on the ear. पाटलगण्डलेखम्—प्रशस्तौ गण्डौ गण्डलेखे beautiful cheeks. आचारधूममहण—The customary inhaling of smoke; आचार is ‘an established custom,’ आचारप्राप्तं धूमग्रहणं आचारः; a compound of the S'akapárthivâdi class.

S'l. 28. स्नातक—स्नात एव स्नातकः: one who has bathed at the close of his course of study. It is a technical term applied to a Brahmachârin who has finished his Vedic studies but has not yet entered on the householder's stage of life (Bhânujî Dîkshita). Malli. applies it here to a particular class of householders. Some mention three kinds of स्नातकः—:(1) विद्यास्नातक or one who, at the end of the student's life, has completed a course of study of the Vedas only; (2) व्रतस्नातक or one who has completed the prescribed व्रतः or vows to be observed, without becoming perfect in the Vedas; and (3) the विद्याव्रतस्नातक or one who has completed both his course of Vedic studies and the Vratas. उरुंभि—See com. and ft.-note. आद्राक्षतारोपणम्—This, according to Châr., is enjoined by custom.

S'l. 29. पृथगर्हणार्थम्—This may be taken as a compound word (सह सुपा), पृथगर्हणाय इति पृथगर्हणार्थम्, or as two words. अधिश्रीः—अधि अधिका श्रीर्थस्य, अधिगता श्रीः: येन इति वा । The epithet is appropriate here. It shows that king Bhoja had the power to meet the heavy expense required by the separate reception of the kings.

S'l. 30. लिङ्गैः—लिङ्गः an outward sign or mark; here a false or deceptive sign; a disguise; cf. क्षपणकलिङ्गधारी Mud. I. विक्रिया—Change of feeling, spite, jealousy. हृद—a large tank with very deep water. तत्रागाधजलो हृदः । Ak. गृदनकाः—This shows how scrupulous the poet is in selecting his similes to suit a particular occasion. See note on सुमर्मानः I. 73. नकः—न कामति दूरस्थलमिति; fr. कम् with

the neg. particle, which in this case is not changed to अ. The alligator darts suddenly and is a dangerous animal; hence the propriety of the simile. पूजाम्—i. e. the presents they had received, which it is customary to give on such occasions.

S'1. 31. संविद्—संविद्यते ज्ञायते अनयेति that by which anything is known beforehand; an agreement or mutual understanding. For the form कृतपूर्वा (see com.) we have a ज्ञापक authority in the words of Pāṇ., ‘भूतपूर्वे चरद्’। आरम्भ—an undertaking, an object desired to be achieved. समयोपलभ्यम्--to be acquired at the right moment, i. e. when Aja would be alone marching back to his capital. आमिष—Anything that has a strong attraction for another, hence, an object of desire.

S'1. 32. अपि—is used here समुच्चये i. e. of the two actions—The kings lying in ambush and Bhaja's sending Aja off. तावत्—in the meanwhile, i. e. during the time the kings stationed themselves on Aja's way. सत्त्व—nobility of mind, magnanimity; who had given a dowry in a manner becoming the nobility of his mind.

S'1. 33. त्रिलोकप्रथितेन—यद्ययवो लोकः त्रिलोकः; if dissolved as त्रयाणां लोकानां समाहारः we shall have to adopt the reading त्रिलोकी०; see supra note on त्रिलोकनाथेन III. 45. This epithet serves no special purpose here, except that it serves to help on the comparison of Aja with the sun, who is well-known in the three regions of space. तिसः—Cf. XI. 57. वसति—here means 'a night'. पर्वत्—time of conjunction, that which separates *Amavasya* from the *Pratipad*.

S'1. 34. प्रमन्यवः—प्रकृष्टः प्रख्टो वा मन्युः येषाम् wrathful. प्रत्यैकम्—एकमेकं प्रति प्रत्येकं तथ्यथा नथा। It may qualify the क्रिया either in आत्तस्वतया (as Malli. takes it) or in प्रमन्यवः। आत्तस्वतया—आत्तं स्वं धनं येषां ते आत्तस्वाः तेषां भावः आत्तस्वता तया; on account of their being deprived of their possessions.' स्त्रीरत्न०—स्त्री रत्नमिव, उपभितसमासः; रत्न being included in the व्याग्रादि group; or उत्कृष्टा स्त्री स्त्रीरत्नं a Nitya samāsa, by the rule प्रशस्तवचनैश्च; cf. जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते; or lastly स्त्रीषु रत्नमिव, a comp. सह सुपा.

S'1. 35. उद्धरन्तम्—means here leading, or taking with him. राजन्यवगः—राजामपत्यानि, राजन्तीति वा राजन्यास्तेषां गणः the host of kings. बलिं—Bali was the son of Virochana and a conqueror of Indra.

He was a powerful demon and oppressed the gods very much. They therefore prayed to Vishnu for deliverance. Vishnu came down to the earth as a dwarf, being the son of Kas'yapa and Aditi, and, approaching the unsuspecting Asura who was a devout Vaishnava and a renowned donor,

prayed for the grant of three steps of space to be measured with his own feet. No sooner did Bali go through the ceremony of granting his request, notwithstanding the warning of his preceptor S'ukrâchârya, the seeming dwarf grew to gigantic proportions, covered with one step the entire earth, occupied with the other the heavens, and asked Bali to point out space-where to plant the third step. Bali, who now knew who the dwarf really was, was over-joyed to see the god, the object of his worship, in a visible form before him, and offered his own head for the third foot to rest upon. and thereafter relinquishing the kingdom of heaven and earth to Indra, retired to Pâtâla.

त्रैविक्रमम्—त्रयो विक्रमा अस्य त्रिविक्रमः नह्यायं त्रैविक्रमः । For the origin of the Pauranic legend of Vishnu's taking three steps, see Rig. I. 134. **इन्द्रशत्रुः**—Prahlâda, the grand-father of Bali; see ft.-note; Bhâg. P. VII. 7. 2-9.

S1. 36. **अनल्पयोधम्**—अनल्पः महान् योधः ०योधः तं who was no small i. e. a great warrior. Or this may mean 'accompanied by not a small number of soldiers,' i. e. with a great body of warriors to help him. **पितृयम्**—Come from his father, i. e. who was long in service and therefore trustworthy. **भागीरथीम्**—some propose to read 'ज्योतीरथाम्' instead of this; but that does not seem to be the poet's reading. The poet's object seems here to be to show the vastness of the army of Aja's enemies as compared to his small host. This end is well served by comparing the forces of the enemies to Bhâgîrathi and Aja's army to a comparatively small river. To read 'ज्योतीरथाम्' therefore is to destroy the force of the simile. **सोणः**—The river Sôna rises in Gondwana in the district of Nâgpur on the tableland of Amarkantaka, four or five miles east of the source of the Narmada, and running first northerly and then easterly for five hundred miles falls into the Ganges above Pâtaliputra or Pâtnâ.

Now the poet proceeds (in s'lokas 36-49) to describe the first stage of the battle. In s'l. 37 the battle begins; then (s'l. 38) we have the general confusion and clamour as the warriors close together; and later on we have the clouds of dust rising above the elephants and gradually spreading to the tops of and even above the flags (s'lokas 39-43).

S1. 37. **तुरङ्गसारी**—तुरेण गच्छतीति तुरङ्गः । तुरङ्गे अवश्यं सीदतीति तुरङ्ग-सारी । a cavalier, a horse-rider. The word सारी which by itself means a horse-rider (see Amar. quoted by Malli.) has here the general sense of 'one who rides', it may be a horse, an elephant or any other vehicle. **तुन्यप्रतिष्ठन्ति**—In which the antagonists or the

warriors on either side were in an equal position, i.e. evenly matched. Ancient writers on war prohibit a fight between warriors on unequal terms.

S'l. 38. अविभाव्यवाच्—Whose words could not be distinctly understood. नौरी० स्म—स्म gives the present tense the sense of the past tense. कुलोपदेशान्—कुलमुपत्रिश्यत पभिरिति कुलोपदेशः descriptions of families. It was customary with ancient Hindu warriors vauntingly to declare their genealogy and to describe the exploits of their ancestors to their antagonists before they began a duel. बाणाक्षरैः—बाणस्थितैः अक्षरैः a comp. of the S'ákapárvitivâdiclass. It was also usual with ancient warriors to engrave their names on the arrows. नाम &c.—Construe ऊर्जितं नाम परस्परस्य i.e. परस्य परस्य शशंसुः each declared to his adversary his noble name.

S'l. 39. सान्द्रीकृतः—असान्द्र सान्द्रः कृतः सान्द्रीकृतः rendered dense. स्यन्दनवंश—The collection of chariots. कुञ्जर—कुञ्जो हस्तिहनुः सोस्यास्तीति कञ्जरः; by the Vârt. 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जे उपसंख्यानम्' on Pán. V. 2. 107. ताल—The flapping of the elephant's ears. नेत्रकमेण—in the manner of a canopy (made of a silk garment) i.e. as completely as by a thick veil of cloth.

S'l. 40. मत्स्यधवजाः—मत्स्याकारा धवजाः fish-shaped banners. वायुवशात्—वायोः वशं force or influence वायुवशं तस्मात् प्रवृद्ध०—धवजाः सन्त्यस्यामिति धन्जनी an army; तस्या: रजांसि. प्रवृद्ध० &c.—as the mass of dust swelled. परमार्थमस्त्याः—परमः अर्थः परमार्थः the primary or the principal sense; परमार्थेन मत्स्याः परमार्थमस्त्याः fishes in the primary or chief sense i.e. real fishes. पर्याविलानि—परितः all round आविलानि turbid. नवोदकानि—water at the commencement of the rains which is muddy and therefore comparable with the dust.

S'l. 41. रथाङ्ग—*is pre-eminently the wheel; cf. रथाङ्गाह्य, रथाङ्गनाम् etc., which are names of the chakravâka bird.* स्वभर्वनामग्रहणात्—i.e. by shouting out the name of his master. Each warrior perhaps uttered the name of his king or of the leader under whose command he was, as his party or war cry, e.g. जयतु महाराजोऽजः, जयतु पाण्डयः &c. आत्मपरावचोधः—आत्मा च परश्वात्मपरौ तयोर्बोधः। The knowledge of friend and foe.

S'l. 42. This and the following Slokas indicate the close of the first stage of the fight by describing how the gloom caused by the mass of dust was gradually dispelled, the dust being wetted by the enormous quantity of bloodshed caused by the carnage of animals and men. आजौ—अजन्ति योधा अस्याः fr. अज् + इ (इण्). विजृम्भत—That spread all round. शस्त्र &c.—शस्त्रैः क्षतं शस्त्रक्षतम्; अश्वाश्व द्विपाश्व वीराश्व.

अश्वद्विपवीरं Sam. Dvan.; शस्त्रक्षतं च तदश्वद्विपवीरं च तस्माज्जन्म यस्य । Malli.. who says वीरेभ्यः seems not to regard वीर as सेनाङ्ग (i. e. in its technical sense e. g. पति, रथिक &c.). बालारुणः—The epithet बाल serves a double purpose here. The early sun is not only red but also performs the special task of dispelling darkness. The comparison extends to this much only.

S'l. 43. क्षतज्जेन--क्षताऽज्जायते इति that which flows from a wound blood. उपरिटात्—See V. 43; उपरि is similarly formed by adding रि to ऊर्ध्वं. अङ्गारशेषस्य—अङ्गाराः शेषो यस्य; reduced to embers, i. e. without flame, but with the embers still red hot. इताशनस्य—द्रुतमशनमस्य । The figure is now slightly changed and the columns, of dust are in this S'l. compared to volumes of smoke curling over the fire they rose from without being attached to it, because of its having ceased to burn; while the dust near the surface of the earth, being wet with blood, is compared to live charcoal.

The poet now (S'l. 44-54.) proceeds to describe the second stage of the battle. The dust is now put down and the battle rages afresh. In S'lokas 44-45 he tells us how the discomfited chariot-warriors come back and fight with fury. Thus the 1st and the main division of the army is engaged. The next S'l. describes the fight of warriors on elephants, another chief division of the army. In S'l. 46 the cavalry is brought in and enters the field of action. Lastly (S'l. 48) the infantry is described as taking its fair share in the fight. S'lokas 49-54 describe the result of the fight of the two armies.

S'l. 44. रथस्थाः—Those seated in chariots; here refers to the warriors, though strictly it may apply to the drivers as well. निवर्त्तिताश्वाः—Causing the drivers to turn the horses, i.e. the chariots, towards the field of battle. सादिताः—struck, wounded. लक्षित एc.—Here पूर्व ought to be understood in its secondary sense of पूर्वदृष्टः objects seen before; पूर्व केतवः पूर्वकेतवः, लक्षिताः पूर्वकेतवो यैः by whom the previously seen-flags were recognized, i. e. the warriors first recognized their antagonists by observing their flags which they had marked before, and then fought with them wrathfully.

S'l. 45. अर्धमार्गे—in the course of their flight; it does not mean 'exactly in the middle,' in which sense अर्ध is *neu*. पर—पर is properly a pron. and refers to a place; 'enemy' is its secondary sense; देशवार्चितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छब्दौ प्रतिवादिनि प्रयोगमाहुः । Kaiyata. हस्तवताम्—प्रशस्तो हस्ती येषां ते हस्तवन्तस्तेषां; here हस्त means by लक्षणा skill, dexterity. अनुवृत्ति—continuance; ऋया—owing to &c.

पूर्वार्धभागैः—अर्धा भागा अर्धभागाः पूर्वे च ते अर्धभागास्तैः &c. फलिभिः—फलानि blades, steel-tips एषां सन्तीति कोलिनस्तैः; cf. फलयोगमवाप्य सायकानं Mud. VII. 10. शरव्यम्—aim, target.

S'1. 46. आधोरणानाम्—आधोरन्ति गतिचातुर्यु छुर्वन्ति इति आधोरणाः those who make the elephants move skilfully, elephant-drivers. संनिपात—a clashing together, a fight. हतानि—severed, cut off. The root ह occurs in this sense in s'1. 51 again and in III. 56. इयेन &c.—अग्राण्येव अंग्रोणां वा कोटयः अग्रकोटयः pointed extremities; इयेनखानां &c. व्यासन्क्त—entangled.

S'1. 47. प्रतिप्रहाराक्षमम्—प्रतिकृतः प्रहारः प्रतिप्रहारः a blow in return, तस्याक्षमः तम्। निषण्णः—निषणः resting on, leaning against देहः यस्य तं: cf. infra जलकुम्भनिषणदेहः IX. 76. प्रत्याश्वसन्तम्—Coming back to consciousness. The Hindu warriors never struck a fallen enemy, not even one who was disarmed or wounded or who supplicated for life. This was strictly prohibited by the S'āstras. See Manu. VII. 90-93 and ft.-notes.

S'1. 48. तनुत्यजाम्—तनुं त्यजन्तीति तेषाम्। lit. quitting their bodies, dying. But here it means ‘prepared to lose their bodies’, fighting regardless of their lives. Cf. अन्ये च वहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः। Bg. I. 9. वर्मभृताम्—For वर्मन् see IV. 56. This shows that the foot-soldiers were now engaged in fight. विकोशैः—विगताः कोशाः scabbards, sheaths येषां तैः; a Bab.; or विकृष्टाः कोशेभ्यः; a Prādi Tat. असुभिः—The Inst. is हेतौ. करशीकरेण—शीकर properly means the particles of water carried by the wind. ‘शीकरोम्बुकणाः स्मृताः’ (वायुना इत्स्ततः प्रेरिताः।) Amara. करशीकर means the particles blown from the trunk.

S'1. 49. शिलीमुखैः—शिली-शल्यं a sharp point मुखे येषां; for a different meaning see IV. 57. चषकोन्तरा—उत्तरा may mean excellent (श्रेष्ठ), conspicuous by, or mixed (सिंश्र) with. चषकैः उत्तरा चषकोन्तः। Inst. Tat.; excelling i. e. abounding in drinking cups, or mixed, i. e. provided with, drinking vessels. Malli. takes the comp. as a Bab.; but that presents a grammatical difficulty; it should be उत्तर-चषका. See note on मृदुपवालोन्तर &c. VI. 50. पानभूमिः—a place for drinking, a place where liquors and beverages of all sorts are served plentifully and men revel and make merry. See Rām. Sund. Kānd. Chap. 14.

S'1. 50. निष्कुषितम्—Torn off by pecking; from the extremities of which flesh was extracted by the vultures. Cf. काकैनिष्कुषितं श्वभिः कवलितं गोमायुभिर्लुण्ठितम् &c. केयूरकोटि &c—For केयूर see VI. 18. The costly armlet was yet on the arm. This shows that the ancient

warriors did never think of robbing their adversaries of ornaments. The object was glory and not plunder. अपाचकार—may be Perf. of कृ or कु as Malli. suggests. Cf. the use of the root in अपाकृतस्वेदलवा मरुद्धि: VI. 57; तदध्यपाकीर्णमतः पिग्वदाम् &c. Kum. V. 28.

S'l. 51. द्विषत्ख्य०—द्विषतः खङ्गः तेन हतमुत्तमाङ्गं यस्य सः । विमानप्रभुताम्—It was a common belief with the ancients that a warrior who fell on the battle-field while fighting was raised to the dignity of a god who could move in a heavenly car and had the privilege of being wedded to a heavenly nymph; cf. हतो वा प्राप्त्यसि स्वर्गम् &c. Bg. II. 37. वामाङ्ग०—See below note on एकास्तरःप्रा०, s'l. 53. कवन्धम्—A headless trunk dancing about, not having lost vitality yet. This indicates that the battle was bloody, as a कवन्ध is said to dance on the battlefield when one thousand warriors perish.

S'l. 52. अन्योन्य &c.—shows that the combatants were skilled in every kind of fighting. व्यायत—prolonged. बाहुविमर्श &c.—विमर्श rubbing, hence fighting. निटा—destruction.

S'l. 53. परस्परेण—परेण परेण by each other. उत्कान्तवायवोः—वायु the vital breath. एकास्तरःप्रार्थितयोः—who were courted by one and the same nymph. Malli. takes this in the sense of 'who sought one and the same damsel.' What the poet means, however, is this—A heavenly maiden was watching the two warriors as they engaged in a deadly combat. As she saw them fall she ran forth to greet the one who would reach her first. But as both reached heaven at one and the same moment the damsel did not know whom to chose. Each of the warriors on the other hand fancied that the nymph had come forth to receive himself and would not allow the other to have her. Thus their hostility was kept up in heaven also. The general notion is that the nymphs seek those warriors who fall on the battle-field (see foot-note) and therefore the commentators who makes the two warriors seek the nymph altogether miss the point of the poct.

अप्सरस्—The *apsarases* are a class of subordinate deities who reside in heaven and are regarded sometimes as the wives of the Gandharvas, sometimes as the courtesans at the court of Indra. It is in this their last character that they are promised as reward to heroes who die gloriously on the battle-field. They are so named because they were born from the churned waters. Cf. Rámā. अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्नाद्वरस्त्रियः । उत्पेतुमर्तुजश्चेष्ट तस्मादप्सरसोऽभवद् ॥ They are fond of bathing, can change their form at will and are endowed with superhuman power. Whenever Indra is alarmed by the

performance of unusual austerities by a mortal he sends them down to disturb his ascetic exercise. Bâna in his Kâd. mentions fourteen families of these, perhaps on some authority known to him. The word is generally used in the pl. But the sing. (as also the form अप्सरा) is sometimes used, as in the present s'l.; मेनका नामाप्सरा: देविता Śak. I.; अनसरेव प्रतिभासि मे ! Vik. I. p. 14.

S'l. 54. व्यूहै—विशेषेण ऊर्हेतस्मिन्निति व्यूहः lit. that in which an inference is drawn with due care; hence a particular position in which a general draws up his army after ascertaining from a due consideration of circumstances what would be the most advantageous position. अव्यवस्थम्—आविद्यमाना व्यवस्था अस्य। पश्चात् &c.—पश्चात् च उरुश्च पश्चात्पुरः। पश्चात्पुरः मारुतौ तयोः। lit. winds from the rear and the front i. e. contrary. पर्यायवृत्त्या—पर्यायिण वृत्तिः action तया; cf. पर्यायवृत्तिकीर्णपद्मैः Mâl. Mâd. IX. 32. ऊर्हि—*is both mas. and fem.*; here *mas.* since it is compared to व्यूह which is *mas.*

S'l. 55. This s'l. coming rather suddenly upon s'l. 54 seems to leave a gap in the narrative. For in s'l. 54 we are told that the two armies prevailed against each other in turns. And in the present s'l. the poet tells us, all of a sudden, what happened after the dispersion of Aja's force. So we are to infer that Aja's army which had held its own against odds for some time gave way in the end and that the prince had to run to its succour. महैज्ञाः—महद् ओजः spirit, prowess यस्य. कक्षः—The comparison to grass implies that the destruction of the army was a matter of no difficulty to Aja.

S'l. 56. निषङ्गी—निषङ्गः अस्यास्ति इति निषङ्गी. Having a quiver at his service. एकवीरः—This ought to be properly वीरैकः; but since it is found used by great poets it is explained to be irregularly obtained. बहुलप्रहणाद्विष्यति; Dîkshita. The alternative एकेषु मुख्येषु वीरयते इति एकवीरः is suggested in the Manoramâ and Tatvabodhini. महावराहः—i. e. Vishnu in his third incarnation. कल्पकथ—A कल्प which forms but a day of Brahmâ is equal to 1,000 cycles of human ages i. e. 432 millions of human years; so long the creation exists. At the end of this period a night of equal duration follows, in which the universe collapses and is turned into an immense ocean, all things merging into hopeless chaos. Vishnu, the lord of all, sleeps on his S'esha on the surface of water till the break of morn, when the universe is created again, and a new Kalpa begins. According to the Purânas, Vishnu, in the form of a boar of immense proportions, lifted up the submerged earth above the surface of the ocean holding it up on his jaw. Cf. ततः समुक्षिष्य धरा स्वदंड्या महावराहः

स्फुटपद्मलोचनः । रसातलादुत्पलपत्रसंनिभः समुस्थितो नील इवाचलो महान् ॥ Pad. P.; also Hv. भूत्वा यज्ञवराहोस्मौ द्रागधः प्राविशद्गुरुः । अद्विः संछादितामुर्वीं स तामाच्छ्च-
त्प्रजापतिः ॥ उद्घृतम्—The story given in the Bhāg. P. is different from that alluded to here. There the waters do not rise. See Sk. III. Ad. 28; also Adh. 13 śl. 46. Western scholars consider this as an allegorical account in connexion with the creation of the earth; see Max Müller's 'India, What it can teach us,' p. 137. उद्घृतं—cf. *infra* XIII. 8.

S'1. 57. स दक्षिणं &c.—Mallinatha's interpretation of the first half of this S'1. is faulty and fails to bring out the poet's meaning. In Sanskrit manuscript writing, words are usually written in close succession and it is left to the reader to separate them according to the sense. So what was written as तृणमुखेनवाम् Malli. separated as तृणमुखेन (instr. sing.) and वाम्, and, trying to give a meaning to these words, he construed:—स आजौ दक्षिणं हस्तं तृणमुखेन वाम् (*adv* = 'beautifully') व्यापारयन् अलश्यत. Perhaps his idea was, "Aja's left hand was once for all engaged in holding the bow; the movements of his right hand from the quiver to the bow and from it back to the quiver again were too rapid for the eye to follow, so that, once the hand was directed to the mouth of the quiver, the eye only saw it moving beautifully there." But the idea is faulty; for if one directs one's eye to anything it must be to the bow and not to the quiver. The explanation is also open to other objections. The instrumental तृणमुखेन is quite awkwardly used with व्यापारयन् since it does not come under any well-known rules of syntax. Moreover, the word वाम् is used in a very unusual sense which is rarely found in Kālidāsa; coming after दक्षिण one naturally expects it to mean 'left' and to qualify हस्तं. Thirdly, with this sense the second half of the S'1. is rendered quite unintelligible. If the right hand is near तृणमुख, the bow-string cannot remain on a stretch (सकृत् आकर्णकृत) in appearance. Nor can it be described as *of itself* producing the arrows, since the right hand is actually seen as taking part in their production; being busy near the quiver. So it is better to follow the other commentators and construe the line as स आजौ दक्षिणं हस्तं तृणमुखे (loc. sing.) व्यापारयन् न अलश्यत, वाम् (*adj.* 'left') हस्तं (वा) तृणमुखे व्यापारयन् न अलश्यत. He was so quick in his operations that he was seen putting *neither the right nor the left hand* into the mouth of the quiver. To an observer it seemed that the arrows flying from his bow were not taken from the quiver by either of his hands, but that the bow-string itself produced them

as it were (सुषुप्ते इव). One of his hands held the frame of the bow and the other pulled its string. The left and right hands are used respectively for these purposes by ordinary archers; but a very skilled warrior can also hold the frame with his right hand and pull the string with his left; this is called सव्यसाचित्व. To indicate Aja's सव्यसाचित्व the poet mentions both दक्षिण and वाम in the verse. By the second half of the stanza the poet draws a picture of Aja whose one hand holds the bow-staff, and the other keeps the string at a stretch, drawn as far back as the ear once for all.

सकृत्—As a matter of fact the string was drawn back right up to the ear *each time* that an arrow was discharged; but, after it was first so drawn, what followed took place so rapidly that it could not be properly observed, and the repeated drawings could not be distinguished. Hence it seemed as if the string had been pulled *only once* and remained so there in that position. Cf. सक्राद्वकृष्टा विततेऽवैर्णी Kir. 16. 20.

S'l. 58. व्यन्तोर्ध्वरेखाः—The prominent vertical ridges that were formed on the forehead when frowning. In the case of ordinary mortals these lines are irregular; in the case of kings they are vertical. भुकुटीः—भुकोः कुटि: knitting or bending भुकुटिः; also written as भूकुटि and प्रकुटि and sometimes भृकुटी. भङ्ग—See IV. 63. हंकार—The utterance of हृम् a sound of defiance; cf. असद्यहुंकारनिवर्तितः पुरा Kum. V. 54.

S'l. 59. चलाङ्गैः—i.e. the four divisions of the army. See Sanj. द्विरद &c.—द्विरदाः पधानं येषां तानि द्विरदपधानानि तैः. पधान is *neu*. सर्वायुधैः and सर्वपयत्नेन—Since सर्व is emphatic it ought not to have been compounded. तत्स्मन्—Though Aja is here in the various Kāraka relations, such as कर्ता of one kind of action (killing the enemy), कर्म of another kind of action (being struck by his enemies) &c., the poet ignoring all other relations gives prominence to his being the अधिकरण or receptacle of the प्रहरणक्रिया of his enemies and uses the Loc.

S'l. 60. In this sl. the following are compared: अज and दिनपूर्वभाग, अच्छव्रज and नीहार, छञ्चरथ and मग्न and वज्र and विवस्वान्. ध्वजाप्रमाणेण—ध्वजस्याग्रं ध्वजाग्रं, ध्वजाग्रमेव ध्वजाग्रमात्रं, a comp. of the मयूरवंशकादि class; तेन. There is a pun on the word वज्र which means (1) a flag, and also (2) a sign (चिह्न), the dimly-shining sun being the sign of the दिनपूर्वभाग. विवस्वता—विवः तेजः अस्यास्तोति विवस्वान्.

S'l. 61. प्रियंवदात्प्राप्तं—See V. 59. अधिराजः—अधिको राजा अधिगजः; Supreme king, Raghu. Or, अधिकं राजतेऽसौ; Hem. क्युमात्रकान्त—This epithet is not without its force here. It shows that Aja, like

the god of love, would come out victorious without inflicting bodily injury upon his enemies. प्रस्वापनं—See Malli.; or better प्रस्वापयत्यनेन, fr. प्रस्वप् cau. with अन् (ल्युट्) करणे. स्वमनिवृत्त &c.—लोलस्य भावो लौल्यं; स्वप्ने निवृत्तं लौल्यं यस्य with desire to sleep gone; not given to drowsiness (want of vigilance); hence, one who was ever on the alert and knew the exact moment when to use the proper (here the *Gāndharea*) weapon.

S'l. 62. ततः—By virtue of the weapon; Hem. धनु०—धनुषं कर्षणं धनु०, धनुष्कर्षणं मूढा हस्ता यस्य. शिरः त्रायन्ते इति शिरस्त्राणि helmets. निद्राविधेयम्—विधातुं शक्यं विधेयम् capable of being rendered obedient; subject to, in the power of; निद्राया विधेयं निद्रा०.

S'l. 63. प्रियोपात्तरसे—उपात्तः simply means स्वीकृत 'reserved for herself by, made her property by,' &c.; it cannot be taken in the sense of 'यृहीत tasted' as that was not possible; see foot-note. पिचन् यशः—The idea of drinking white fame has already occurred; see II. 69; IV. 42.

S'l. 64. शहू &c.—अभिजानन्तीरथ्यभिज्ञाः who could recognize; शङ्खस्वनस्याभिज्ञाः. निवृत्तः—As they had previously fled away. Cf. परेण भग्नेषि चले S'l. 52. सन्नशत्रुं—सन्न p. p. of सद्; drooping; helpless, or, motionless. इद्युः स्वयोधाः—Mark the use of स्वं here, which, though a reflexive pronominal adjective, is nevertheless not so reflexive in its character as its Latin equivalent *suum*. The poet would, however, have used the word more in conformity to its sense, if he had said, as he probably meant, 'स तन्नशत्रुर्दृशे स्वयोधैः'. (Pandit). स्फुरन्तम्—Shining tremulously (as a reflected heavenly body). Cf. for this sense स्फुरित in IV. 75. स्फुर—is often used in the sense of 'quivering or throbbing'; as स्फुरति च बाहुः &c.; and sometimes in the sense of merely 'shining as in ऊर्ध्वस्फुरद्रवगभस्तिभिर्या &c. Bhatti. I. 6. प्रतिमा—प्रतिमीयते अनया इति; fr. प्रति+मा+अ (अङ्) करणे; an image; now see com. °ङ्गुभित—This simile is very appropriate. There is opposition between the moon and the *pañkajas*, and when the one is shining the others fade away; so the moon alone prevails against a forest of lotuses; similarly Aja alone defeated his enemies. Again, Aja is described above as कुमुमाद्विकान्तः, so he is fitly compared to the moon here.

S'l. 65. निशेपिताः—Caused to be impressed or written. सशोणितैः &c.—The idea is very spirited. It is very worthy of a warrior of Aja's stamp to write a declaration of his victory with such materials of writing as blood and steel-pointed arrows for ink and pen. केतुषु—Seems to mean 'on the flags' (from which they could

be prominently seen), rather than 'on the flag-staffs', as Malli takes it.

S'l. 66. चापकोटी &c.—This and the following epithets represent Aja as presenting himself before Indumati in the attitude of a true hero. निष्कर्षण putting or taking off of. भिन्न—Loosened disarranged. मौलि—tied mass of hair. ललाट—अमस्य वारि अमवायि तस्य बिन्दवः; now seecom. वचः—is redundant as वपुषे means the same thing as वचो वपुषे.

S'l. 67. अर्भक &c—अर्भकैः हार्याणि अर्भ० ०हार्याणि शस्त्राणि येषां तान्, Who could be disarmed even by children; i. e. who are in a helpless condition. मया अनुमतासि—Because according to the A'ryan notion it is a sin for a married woman to look at the face of any other male than her husband. When expressly permitted by her husband she may do it, as in duty bound to obey her husband implicitly. एवंविधेन &c.—implies a taunt. आहव०—आहवस्य चेष्टितं fighting work, exploit.

S'l. 68. प्रतिद्वंद्वभवात्—प्रतिद्वंद्विभ्यो भवतीति arising from the enemies, as Malli seems to derive it; or प्रतिद्वंद्विनः भवः cause दस्य whos cause was the foes. विषाद—fear, sorrow, gloom. प्रसादम्—Used as a double-meaning word here; it means प्रसन्नता or brightness when applied to face; cf. प्रसादसुमुखे तस्मिन् &c. IV. 18; and निर्मलता (transparency), when applied to the mirror.

S'l. 69. अभ्यनन्दत्—greeted, congratulated upon. स्थली—A natural site, (i. e. not affected by human intervention) as distinguished from स्थला which is a spot artificially prepared. मयूरकेकानिः—मयूरिणी केकाः; the notes meant here are those of pea-hens as they correspond in the simile to the words of Indumati's female friends. मयूरी becomes मयूर by the Vārtika कुकुर्चार्दानामण्डादिपु पुंचद्रावं दक्षयः. The मयूरिः are compared to the सखीः.

S'l. 70. इति—Thus, in the manner described. शिरसि वामं पाइमाधाय—A proverbial expression implying disgrace or great humiliation. Having inflicted a disgraceful defeat on his enemies. उद्वहत्—The root वह with उत् generally means to marry; but as the marriage actually took place some four days before this (see S'l. 33), the sense would not suit the context. Malli, himself sees the difficulty and takes उद्वहत् in the secondary sense of आत्म-साच्चकार 'made his own,' now that the opposing kings were defeated—a meaning that better suits the context though hardly sanctioned by lexicens. The meaning of 'led or took her on to (Ayodhyā,' will do as well and agree with the second half of the sl.—he took her with him to Ayodhyā, but as a second goddess of victory incarnate. We

have met with the root in this sense already (§l. 35.). Some commentators take the root in the sense of 'marrying' and create insuperable difficulties in their way for nothing. अवद्यात्—As remarked by Malli. the word अवद्य is irregularly formed, as the कृत affix य has not its usual sense of 'capable or worthy of being' &c. in this case. अवद्य here means 'what ought to be censured', a reprehensible act, &c. रथ०—Malli. says रथतुरगण॑ because the idea of the रथ॑s and तुरगण॑s being सेनाङ्ग॑ is not prominent here. They are no longer considered as parts of an army, but merely of the retinue of Aja. समर—समरन्त्यस्मिन्निति समरः lit. that in which people meet together; a battle. समरे विजयः समर० सह सुपेति समासः; or समरस्य विजयः.

§l. 71. श्लाद्यजाया &c.—जायते अस्याभिति जाया of whom the husband is born (in the form of a son) जायायास्नाद्व जायात्वं यदस्यां जायते पुनः, Manu. Cf. Malli. on the word in II, 1. °कुड्डम्बः—Here कुड्डम्ब does not mean merely the family but the dependents as well. शान्तिमार्गं—the way leading to eternal quiet i. e. Moksha. कुलभुर्यै—धुरं वहतीति धुर्यै: one who bears the yoke, i. e. any kind of burden, a supporter. कुलस्य धुर्यैः कुलभुर्यैः। सूर्यवंश्याः सूर्यवंशो साधवः। See note on सोमार्कवंशे VI. 8.

—:o:—

CANTO VIII.

S'l. 1. विवाहकौतुकं—कौतुक is the auspicious thread, generally dyed yellow, worn round the wrist by the bride and bridegroom before the commencement of the marriage-ceremony. It is generally taken away on the third day after the conclusion of the marriage rite. It may, however, be worn during the whole period of celibacy which is enjoined upon a newly-married couple, and which in the case of grown-up persons extends to a period of three or twelve days, or even a year. See As'v. Sú. quoted in the foot-note. चित्रत एष—This merely means that the prince was invested with kingly powers immediately after the celebration of his marriage-ceremony. अपराम्—shows that he had to cherish the Earth with as much affection as his wife Indumati.

S'l. 2. दुर्तिरपि—(दुर्टं इतं गमनपनेन). Mark the force of अपि and रूप. They ought not to do this being the sons of protectors of men. See Kám. quoted in the foot-note. °सात्—expresses complete possession. इ—Item, takes this प्रातिकूल्ये (प्रातिकूल्येन प्रयतन्ते इत्यर्थः) and quotes P. n. VII. 1. 33, 34 in support of his interpretation. But it is better to take it अवधारणे with Malli.

S'1. 3. ०संयैः—Got ready by mixing them together and giving them spiritual efficacy by the recital of holy *mantras*. Water brought from all sacred streams and from the confluence of the Ganges and the Yamunâ and filled in golden pots with various articles immersed therein, formed an essential part at a royal inauguration. उच्छ्रुतिः—(1) Sending forth vapour; (2) a pleasant breathing expressive of satisfaction. Cf. आसारोच्छ्रुतिः Vik. IV. p. 103. मेदिनी—मेदः (n.) मेदं वास्या अस्तीति so called because supposed to have been covered with the fat of the demons Madhu and Kaitabha when slain by Vishnu. मधुकैटभयोरासीन्मेदसैव परिपूता । तेनेयं मेदिनी नाम्ना सर्वत्र परिकीर्तिता ॥

S'1. 4. दुरासदः—दुःखेन आसायत इति accessible with great difficulty; hence, unconquerable; fr. सद् with आ+अ (खल्); cf. III. 66. अर्थविशा—We have already seen that Vasishtha is not only adept in the Atharvan lore, but is himself a composer of some of the *mantras*. See notes on I. 59, 61. After the necessary sacrifices and the other rites in connexion with a coronation ceremony are performed, verses from the Atharva Veda are recited, conferring long life on the newly-crowned king, and prosperity on his kingdom, and invoking the blessing of the gods upon him, praying for safety to him from all kinds of danger, and lastly, invoking the gods to make him invincible by his foes, by reciting the verses which begin with यः सप्तो योऽसप्तनो यश्च हिष्ठ्याति नो देवास्तं सर्वे धुर्वन्तु—‘whoever, whether friend or foe, or whether a hater, surpasses us (in valour), may all the gods destroy him.’ See Rājanītimayūkha, Rājābhishēkaprayoga by Nilakanṭhabhaṭṭa, son of Sāṃkarabhaṭṭa. वृत्तान्तिः—The principle is well emphasized and better put by Bhavabhāti in Mah. II. 5; see foot-note. ब्रह्म—here means Brahmanic energy or the power a Brāhmaṇa gets from his ascetic practices; cf. S'āk. II. 9.

S'1. 5. नवेश्वरं—नरेश्वरं v. l. is not good as the context (निवृत्तयौदानं &c.) requires the former. स हि &c.—This was expected of Aja; see V. 34, 37. Cf. this description with that of Raghu who was bound to excel his predecessors as desired by Dilipa himself (see II. 64); *supra* IV. 1-12.

S'1. 6. शुभंयु—शुभमस्यास्तीति The *matub* (showing possession) affix यु (स्) is added to the indec. अहं (pride, arrogance) and शुभं; see com. क्रयमेव—“The force of यु is, that no union of two other things ever appeared so beautiful as that of Raghu’s kingdom with Aja, except the union of his (Aja’s) youth with his virtue: or vice versa, no union of two other things appeared so beautiful as

that of Aja's youth with his virtue, except the union of his father's kingdom with himself." S. P. Pandit. विनयेनास्य—विनय is generally found to be wanting in a young man, especially when he comes to be in possession of power and wealth; but Aja's youth was graced by *Vinaya*. नवं—corresponds to कदम्. विनय is called शुभंय because it potentially contains many a blessing.

S'l. 7. बुधुजे—Enjoyed (the fruits of). The idea of enjoying carnally is also present; cf. IV. 7. 'भुजीनवने' Pán. I. 3. 68; भुज् in any other sense than that of protecting is A'tm. This root has a variety of senses:—(1) to govern; धरित्रीं नगरपरिषप्राशुचाद्वमुनक्ति S'ák. II. p. 61. (2) to cherish; as पुत्रान् भुनक्ति पिता. (3) to eat, as ओदिनं भुक्ते: (4) to enjoy as here; इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्वतुर्दश भुजते Bha. Vai. (5) to suffer or endure; वृद्धो जनो दुःखशतानि भुक्ते. महाभृजः—implies great physical strength. अपि must be supposed to be understood—'Although very powerful.' सहसा—With force, forcibly; originally the instr. sing. of सहस् power, force, treated as an indec.

S'l. 8. मतः महीपतेः—The p. p. participles of roots showing 'esteem, &c.' (see com.) are used in the sense of the present tense and are construed with the gen.: मतिरहेच्छा, बुद्धेः पृथगुपादानात्; राजा मत इत्यस्तैरिष्यमाण इत्य०। Sid.-Kan. The same thought is differently but less forcibly expressed in IV. 12. निमग्ना—निम्नं गच्छत्यसौ that which flows along a declivity or to a lower level. Mark the propriety of the word. It suggests humility on the part of the subjects in their behaviour towards the king. The s'l. is quoted in the Sáh. Dar. (see III. 51) as an instance of अनुरागिता a subdivision of शोभा, one of the eight manly qualities of a hero proceeding from Sattva. (सत्त्वजा: पौरुषा गुणाः:).

S'l. 9. न खरः &c.—भूयसा—used adverbially—'Very much, in a high degree'—goes with खरः and मृदः; cf. कुसुमपुरभुवो भूयसा दुःखयन्ति Mud. VI. 9, and S'ák. I. 7 (भूयसा पूर्वकायं). This s'l. is a reflex of IV. 8, and an illustration of the statement in s'l. 5 (गुणान् प्रतिषेदे). Cf. Bharata and Kir. quoted in the foot-note; also तीर्णादुदिजते मृदौ परिपवत्रासात्र संतिष्ठते &c. Mud. III. 5. पवमानः—suggests purity in the king. Derived fr. पू (पवते इति) and शानन् (आन), which is also added to यज् (यज्मानः) by Pán. III. 2. 128. Apte's Dic. is wrong in saying ताच्छील्ये शानच्. पृथिवीरुहात्—For the comparison see Málav. I. 8. पुरस्कृत—placed before him as the chief thing., followed. नृपान्—i. e. यातव्यादीन् remark Din. and Vall. (see infra s'l. 19, notes).

S'l. 10. प्रतिष्ठितं—established, i. e. with his rule made firm आत्मवत्त्वया—This is the best reading. आत्मा अस्य विद्यते असौ आत्मवान्

तस्य भावः आत्मवत्ता तयाः आत्मा may mean—(1) firmness of mind or self-control; the king was self-possessed, did not act precipitately but took action after careful thought; or (2) vigour, energy; the King acted vigorously; was full of उत्साहशक्ति and made his rule firm-footed; or (3) by आत्मवृत् we may understand आत्मसंपद्; in the language of politics आत्मवत् is the same as आत्मसंपद्, and the two-words are so used by Kāmandaka in his Nītisāra; see V. 3. 4, 5. The qualities which form the wealth of the soul are briefly described by Kām. as, शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दीक्ष्यं प्रागलभ्यं धारयिष्णुता । उत्साहो वाग्मिता दार्ढर्यमापत्केशसहिष्णुता ॥ प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता । शमः शीलं दमश्वेति गुणाः संपत्तिहेतवः ॥ Nītisā. I. 23, 24. This last seems to be the sense intended here. The King was possessed of most of these qualities. Cf. दुराराध्या हि राज्यलक्ष्मीरात्मवद्विरपि राजाभिः । Mud. III. Din. takes this in the sense of 'just like himself, i. e. Raghu' (see ft.-notes), but without propriety. आत्मवित्तया—v. l. may mean on account of his knowing himself, i. e. his proper duty; cf. S's. II. 116 (य इहात्मविदो विपक्षपक्षे &c.). Malli. seems to prefer this reading which he translates as 'on account of his having आत्मवित् or A'tmajñāna—'that nothing, not even the pleasures of heaven, is real and permanent except A'tman'; but the word is needlessly taken from its legitimate place and construed with the second line, going with Raghu. धर्मसु—Mark the ending; धर्म preceded by a single member in a Bah. takes अन्; see com. त्रिविव—त्रिविधः ब्राह्मवैष्णवरौ-द्रभेदेन दोव्यति व्यवहरति अब्र भाव. Dik.; it may, however, be explained as तृतीया द्यौः; त्रि being treated as in त्रिभाग.

S'1. 11. गुणवत् &c.—Mark the force of गुण. They never entrusted their kingdom to one incapable to govern. परिणामे—Kāli. uses this word in the sense of old age; cf. the similar use of परिणाति in Vik. III. 1. प्रथताः—With their passions restrained; for another sense of the word cf. IX. 18. संयमिन्—सम्यक् यमोस्ति येषां pious devotees or ascetics with senses properly controlled; see Bg. II. 69; or यम may mean 'a moral duty'; these are mentioned as ten—ब्रह्मचर्य दया क्षान्तिर्दीनं सत्यमकल्पता । अहिंसाऽस्तेयमाधुर्ये दमश्वेति यमाः स्मृताः ॥ Patañjali mentions five Yamas—अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः । Yog. Sū. II. 30. पदवीं प्रपेक्षिरे—For the custom cf. I. 8, III. 70; see also Manu. quoted in the foot-note.

S'1. 12. अरण्य०—अरण्यस्य समाश्रयः अरण्य० तस्य उन्मुखः तम् वैष्टन-शोभिना—वैष्टनेन शोभते इति वैष्टनशोभितेन; shows that he made the request not only as a son but also in his kingly character. The Instr. is उपलक्षणे; see A. G. § 56. It is a Hindu custom to bow to a deity

or a respectable or elderly person with a covered head. Hem. suggests that Aja put on his royal turban in order that his hair may not touch his father's feet, he being then a *Muni*. He further suggests that the word may be अवेष्टनः; but then शोभिना will lose its propriety.

S'l. 13. इति॒संतं—P. p. p. of the desider. of आप्; see com. I. 79. आत्मजप्रियः—Notice the comp.; by the Vārt. 'वा प्रियस्य' (on Pān. II. 2. 35) प्रिय optionally takes परनिपात; cf. प्रियमानसाना further on (XIII. 55). व्यपश्चित्तां—विशेषेण अपश्चित्तां cast off once for all.

S'l. 14. अन्त्य—The last i. e. fourth. अन्ते भवः; य being added in the sense of भव, अन्त being a word of the दिग्बादि class. For the four आस्रामas, see notes on V. 10. Some hold that the संन्यासाश्रम is meant for a man of the Brāhmaṇa class only, and not for others; Mallinātha has discussed the question and shown that view to be unsound. See com. आवसथ—A dwelling; fr. वस् with आ and the उनादि aff. अथ which वस् takes when preceded by prepositions; so संवसथ a village.

S'l. 15. प्रशम—Malli. renders this elsewhere (Kir. II. 32.) as क्रोधोपशान्तिः. शम in Vedānta means श्रवणादिव्यतिरिक्तविषये यो मनसो निप्रहः ' restraining the mind from the pursuit of temporal objects and devoting it to the hearing of the recital of holy texts (leading to the knowledge of *A'tman*).' This is the meaning here; cf. विषयःद्यावृत्तात्मा III. 10. निमृतेन्दुना—निमृत properly means 'what is filled,' and hence, heavy, sinking down, humble; here it means 'about to set,' with its brightness softened to dimness. तुलाम्—Pān. says 'तुल्यार्थे तुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्' II. 3. 72; so that strictly तुला and उपम can not be used with the Instr.; but this is against good usage. Cf. तुला यदागोहति इत्वाससा Kum. 1. 34; see also S'is'. I. 4. See Apte's G. §§ 52, 117. Malli. tries to reconcile the use of Instr. with Pān.'s rule, but his defence is evidently weak. The Tattvabodhinī says—कथंताहि—तुलां यदारोहति इत्वाससा इति कालिदासः । स्फुटोपमं भूतिसिनेन शंभुनेति माघश्च । उच्यते—सहस्रकेऽप्रधाने इति तृतीया । न चात्र सहशब्दयागो नेति शक्यम् । विनापि तयोर्गं तृतीयत्युपगमात् ।

S'l. 16. यतिपार्थिव—The principal emblems of royalty are the throne, the sceptre, the *Chauri*, the conch, the white umbrella, the diadem &c.; and those of a recluse are the deer-skin, the staff (of Palāsa, or so), the Kamanḍalu, the Kaupina, brown or red-yellow garments, shaving of the head and want of the sacred thread. यति—From Hemādri's remark (see foot-note) it appears that he does not take the word in the sense of a *Sannyāsi*. But Malli. has shown that a Kshatriya could be a *Sannyāsi* (see his remarks on s'l. 14).

अपवर्ग—fr. वृज् 7 A. to abandon, to leave; with अप् and aff अ (धूर्); a complete leaving off of worldly objects; final emancipation (क्रियासमाप्तिः Sid.-Kam.). धर्मयोः—Here Kālidāsa uses the word धर्म in the general sense of the injunctions of the Vedas—those which enjoin the performance of religious duties as well as those which enjoin their renunciation with a view to obtain the knowledge of Brahman—and not in its limited sense of ‘चोदनालक्षणोर्थः’ (Jaimini I. 1. 2.). This shows that Kālidāsa lived at a time anterior to that when the gulf between the *Pūrva* and the *Uttara Mīmāṃsās* grew wider. See also foot-notes.

S'1. 17. नीति—politics. विशारद—Skilled or proficient in ; generally at the end of a comp. शरदि भवः शारदः produced in the *S'arad* season; fresh, attractive; hence, clever, skilled in; विशेषः शारदः विशारदः. अनपायि—न अपैति does not meet with destruction, permanent. Cf. यद्रथ्वा न निवर्तन्ते तद्वाम परमं मम। Bg. VIII. 21. जात्र—Those who know and interpret correctly the holy texts.

S'1. 18. व्यवहारासन—व्यवहार administration of justice, deciding legal disputes. It is thus derived by Kātyāyana—वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्यवहार इति स्मृतः ॥ आसन—The judgment seat, also called कार्यसिन and धर्मसिन (*Uttar.* I. 7; *S'âk.* V, धर्मसनादुत्थिताय p. 116). By a law of Manu (VIII. 2) the king had personally to dispense justice. See note on *Vik.* II. 1. उपांगु—उपनिवृत्ता अंशवोऽस्मात् that place from which the rays have turned back; hence, a retired or secret place; ‘in a secret place.’ धारणा—Steady abstraction of the mind, one of the eight stages or parts of *Yoga*. See *Yog.* S'2. II. 29. It means the fixing of the mind properly controlled by means of Yama &c. on the internal soul. See *Malli.* and foot-notes. विष्टर—A seat; fr. स्तु with वि and the affix अ; when the meaning is a tree or seat विष्टर is the form ; but शब्दस्य विस्तरः.

S'1. 19. प्रभशक्ति—See *Malli.* and note on विसाधनाशक्ति III. 13. अनन्तरात्—Scil., those to be attacked for wrongs done, i. e. against whom the king has to march (यात्य) and those in the rear, i. e. from whom an attack may be expected (पार्दिंगप्राह); *Malli.* प्रणिधान—See I. 14. It is one of the *niyamas* and a means of attaining *samādhi*; see *Yog.* S'2. II. 32, 45. योग्या—योगाय..प्रभवति; constant practice or exercise leading to perfect concentration. महतः &c.—This does not refer to the four kinds of *Prāṇāyāma*, but to what leads to them (guiding or controlling their functions). A *Yog* gets the power of making the inner *vāyus* or airs (see com. and foot-notes) perform their work at his desire; cf. अन्तर्यञ्च सुसुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते । *Vik.* I. 1.

Śl. 20. आचरेश्वरः—अचिरमीश्वरः an Avyayasamāsa (or according to Hem. अचिरः ईश्वरः); cf. चिरप्रवासी Hit. भस्मसात्—mark the force of सात्. Here some such word as उपायग्निः must be supplied; or ज्ञानमेयेन may be taken with Aja also—‘by means of the fire of his knowledge of the enemies’ undertakings’. इहने &c.—Because freedom from transmigration is not possible unless all actions, good or bad (i. e. the fruits thereof), are annihilated. See Vedānta Sū. IV. 1. 13, 14, and Śamkarāchārya on them; Bhag. IV. 37.

Śl. 21. पणबन्ध &c.—पणः (the stipulated sum, hence also a condition, a compact) वध्यतेऽस्मिन्, इति पणबन्धः स मुखं (the chief, first) येषां तान्. The six expedients to be used in foreign politics are :—(1) Alliance; (2) Warfare; (3) Marching against the enemy after ensuring the protection of one’s own realm; (4) Temporary cessation of hostilities with a view to improve one’s position or to find out a suitable opportunity, &c.; (5) Duplicity; (6) Seeking shelter. See foot-notes. Cf. S’is’. II. 93. प्रकृतिस्थं—Inherent in nature. Malli. takes this as an *adv.*, which seems preferable. प्रकृति is defined as a state of equilibrium of the three qualities, Sattva, Rajas and Tamas. When this Prakṛiti is stimulated, action takes place. Cf. मूलप्रकृतिरविकृतिः Sāṅk. Kāri. 3.

Śl. 22. योगविधिः—The practice of meditation or abstract contemplation; according to Malli., ‘realizing in the mind the identity of the individual soul with the Supreme Spirit.’ स्थिरर्थीः—cf. ‘He whose heart is not agitated in the midst of calamities, who has no longing for pleasures and from whom (the feelings of) affection, fear and wrath have departed, is called a sage of steady mind’. Bhag. II. 56. (K. T. Telang). विराम—for the Paras. see com.

Śl. 23. प्रसर—(1) forward movement, extension of power; (2) thirst for pleasures; lit. moving towards their objects, which is their nature; cf. पराञ्चि खानि द्यतुग्रस्वयंभूतस्मात्पराक्षपश्यति नान्तरात्मन् । Kaṭhavallī, IV. 1. प्रसितौ—closely applying themselves to, intent on attaining. उभय—of the two sorts: तय (here changed to अय) shows प्रकार.

Śl. 24. व्यपेक्षया—व्यपेक्षा regard for, consideration of. समदर्शनः—see foot-note and cf. Bhag. II. 14, 15. समाः—समन्ति (produce a destructive effect on) सर्वमिति; years. This word is generally used in the plural. The sing. is rarely met with; cf. Bhāshya on समा समां विजायते । Pāṇ. V. 2, 12. शरत् ऋषियां समा ल्लीत्वे भूम्नयेकत्वे च दृश्यते । Pratāpamārtanda, as quoted by Hemā. तमसः परं—Tamaś is Māyā, also called Avidyā and तमोमयी महासुषुप्ति. Cf. ज्योतिषांमपि तज्जोति-

तनसः परमुच्यते । Bg. XIII. 16. अवयवं—न व्येति नास्ति व्ययो यस्येति
यज् he who undergoes no change; not decaying. पुरुषं—पुरि शेते
असौ पुरुषः a comp. of the पुरोदारादि class; he who reposes in
the body; the supreme Spirit; शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो द्यसौ Bh.
P. VII. 14. 37; स वायं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः &c. Brah. Upa. V. 18.

S'1. 25. नैष्ठिक—From निष्ठा meaning ‘death;’ निष्ठा+इक (ठक्).
यतिभिः सार्थम्—This was not owing to any express authority requiring
the presence of recluses on such an occasion; the recluses attended
the obsequial rites simply because the deceased King deserved such
an honour. अनभिः—Because the dead body of a Yati is not to be
burnt but only buried; a custom which exists to this day. Cf.
S'aunaka quoted in the com.; comp. also-कुटीचकं (a class of
Sannyásins) तु प्रदहेत्यरेतु बहूदकं । हंसो जले तु निक्षेप्यः परमहंसं प्रपूरयेत् ।
एकोद्विष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियम् । न कुर्याद्विषिकाद्यन्द ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ।
Dharmasindhu. अभिचित्—अभिं चितवान्; Pán. III. 2. 91; cf.
notes on I. 6.

S'1. 26. और्ध्वैहिकं—देहाद्वैर्घ्यमूर्खदेहः राजदन्तादिः । ऊर्ध्वदेहे भवम् । Also-
और्ध्वैहिक. The aff. is ठन्(इक), added by अःयात्मादेवत्रिव्यते Vārt. on
Pán. IV. 3. 60. °कल्प—The procedure, the proper method of
performing religious rites. हि—Malli. seems to take this अवधारणे;
we may also take it in the sense of ‘because’ यतः न °कांसिणः अतः
पितृभक्त्या &c. तेन पथा &c.—Those who quit the body in that way
and become one with the Supreme Spirit.

S'1. 27. पराधर्यगतिः—for पराधर्य ‘excellent, most high’, see note
on III. 27. पराधर्य v. l. does not give this sense. पराधर्य may also mean
Supreme Being; पराधर्य प्रति गतिर्यस्य. उद्दिदय—having regard to.
सदर्थ—highest knowledge, or the object that truly exists (सच्चासौ
अर्थश्च.—the Supreme *Ens* or Brahman); hence the Vedānta-
Philosophy. आधिः—(आधीयते प्रतीकारार्थं मनोऽनेन) is mental pain as
distinguished from व्याधि bodily pain. °कार्म्मुकः—कर्मणे प्रभवतीति
कार्म्मुकः—with his bow strung i. e. ready to fight in case his supremacy
was not admitted. अप्रतिपूर्ति—न विद्यते प्रति प्रतिनिपृत्यः शासनमत्र—i. e. he
became the supreme ruler of the earth.

S'1. 28. भासिनी—कोपना सैव मासिनी; a self-respecting woman.
(see foot-note) who feels her honour easily wounded. Indumati,
in emulation of the earth, as it were, gave birth to a son. अद्य—
अग्रे भवमश्वं pre-eminent; great. पौरुष—(1) manly vigour; (2) prowess.
वीर—who was therefore a jewel himself.

S'1. 29. Mark the alliteration and the connexion poetically ex-
pressed between the word दश and Aja's son. Cf. the similar

explanation of the name 'Raghu' III. 21. इशरादिमशत—In such cases दशशत indicates immensity as in सहस्रीर्षा पुरुषः. दशरूर्वरथं—See com. and foot-note. This periphrasis is probably used as the metre would not admit of the four short letters दशरथ coming together. Cf. यमिन्द्रशब्दर्थनिमूदनं होरहिरण्यपूर्वं काशं प्रक्षते । Śis. I. 42; धनुरपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश । Kir. XVIII. 44. यमाख्यया—Hem. thinks (but this is over-nicety) that there is here the rhetorical fault of 'vulgarity' since the sense of Yama (the Destroyer) prominently strikes the reader.

S'l. 30. स्वधामुजः—स्वधापूर्वं यदत्तं कव्यादि तदुअत इति; the Pitris or the departed ancestors. स्वधा an *indec.*, but originally probably a noun; see note on that word, I. 66. श्रुते (Vedic studies) च यागश्च प्रसवः (an issue, a son) च तैः. अनृणत्वं—see notes on I. 71, III. 20. and Bud. Ch. IX. 5 quoted in the foot-note. परिधेयः—परिधि a misty halo round the sun or the moon: cf. शशिपरिधिरिवोच्चमेण्डलस्तेन तेन । Nai. II. 108. Failure to discharge all or any of the three debts was supposed to constitute a stain from a religious point of view on the character of a man; cf. with the thought expressed here that contained in I. 68.

S'l. 31. भार्तभयोऽ—This was a characteristic of the kings of the solar dynasty; cf. II. 28; and आर्तव्राणाय वः शस्त्रं, S'ak. I. विभोः—The mighty one or the sovereign, implying abundance of *vasu*. गुणवत्ता—This means by *Lakshāñcē* नित्यातुपाङ्किका गुणाः (the merits naturally possessed by him) like धातुमत्ता in Kum. I. 4.

S'l. 32. अदेक्षितप्रजः—After he had looked after, i.e. had properly taken care, and secured the well-being, of his subjects. सुप्रजाः—प्रजा and मेधा when preceded by सु, दुस् and अ in a Bah. become प्रजस् and मेधस्. उपवन—उपगतं वनं, उपमितं वा वनेन a large public garden out of a city in which artificial and natural sceneries blend; see ft.-note. शर्वीसत्यः—see note on महीसत्यः I. 48. महतः पालयिता—In the Rigveda the Maruts are spoken of as the storm-gods who assist Indra in his wars with the demons of the air. There they are represented as independent of Indra, as his friends, and not as his subordinates. In later times the term *marut* came to signify gods in general, and Indra being regarded as the lord of the gods naturally came to be called 'the protector or the governor of the *maruts* also.'

S'l. 33. श्रितः—गोकर्ण निकेतः गोकर्णनिकेतः; श्रितः गोकर्णनिकेतः येन abiding in the temple at Gokarna. गोकर्ण—A place of pilgrimage

in the south of India. उपर्वीणय्—to sing before; a *denom.* from विणा with उप by Pāṇ. III. 1. 25; see Malli. रवेन्द्रगाम—This simply means from north to south and by a heavenly path. नारद—One of the ten mind-born sons of Brahmā and a great divine sage and a Paramabhāgavata. He is represented as always wandering, *Vīṇā* in hand (which instrument he is said to have invented), from world to world singing praises of God and acting as a universal messenger. He is popularly represented as creating discord.

S'1. 34. अपार्थिवैः—पूर्थिव्या इमानि पार्थिवानि । न पार्थिवानि अपार्थिवानि तैः, celestial. आतोद्य—this word, though applied to the four kinds of musical instruments collectively (see foot-note) is here restricted to *Vīṇā* (a stringed instrument) as indicated by the word उपर्वीणयितुं. किल—As history informs us. अधिवास—(with the desire of) perfuming itself; or it may simply mean here its 'great fragrance' (अधिको वासः अधिवासः).

S'1. 35. परिकीर्णा—surrounded by; as the garland fell from the lute, the bees settled on it, missed it and hovered round. परिवाइनी—The name of Nārada's lute is *Mahatī*; see foot-note. अश्वलेप—Violence, an outrage. अनुसारिभिः—The aff. इन् is added here ताच्छील्ये. According to some Commentators इन् cannot be added by Pāṇ. III. 2. 78 in the sense of ताच्छील्य to roots preceded by a preposition; but Bhattōji sanctions its use on the authority of such forms as बभूवोपजीविना (I. 16) अनुयायिवर्गः (II. 4) पतत्यधो धाम विसारि (S'is' I. 2.) &c.; see also Jayamaṅgala on Bhattī. I. 11. and our note thereon.

S'1. 36. अभिभूय—Has here the force of the present participle. विभूतिं—Wealth of the fragrance of flowers. आर्तवी—*Cf.* मासो तु सुष्पाकरः । Vik I. 8.

S'1. 37. सुजातयोः—*Cf.* सुजातयोः पङ्कजकोषयोः; III. died 8. निमिर्माल—निमिर्माल to close the eyes; hence perhaps to be involved in darkness, as when the soul (which is *tejas*) leaves the body; cf. the sense at I. 68. तमस्—Darkness which obscures the moon, personified as a demon (Rāhu).

S'1. 38. करण—Malli. takes this in the sense of 'life' by Lakshaṇā, but the usual meaning of 'the senses' will do as well. ननु—'Does it not? It certainly does'. तैलनिषेक—तैलस्य निषेकः the act of dripping down, trikling, तस्य चिन्दुस्तेन; blazing drops of burning oil falling from the protracted wick of an Indian lamp. The fig. is इष्टान्त.

S'l. 39. तुमुल—Properly, the mingled sound of instruments or of warriors fighting on a battle-field; cf. Bg. I. 13, 19; hence any mixed sound. वेजिताः—frightened; or sorrowfully affected (in the sense of उद्वेजिताः).

S'l. 40. व्यजनां—व्यजनं a fan (i. e. fanning) आदौ येषां तैः तमः—Swoon. तुमुदे—Pass. perf. of तुद्; cf. अदस्त्वया तुम्रमत्तमं तमः। Śis. I. 27. प्रतिकार—also प्रतीकार a remedy तस्य विधानं using, application.

S'l. 41. प्रतियोजयितव्य—To be readjusted and tuned (after the strings have been loosened). समवस्था—The words are सम + अवस्था: the अ of the prepositions अव and अपि may be optionally dropped; so सम + वस्था: or सम may be taken in the sense of समान as in the Sātra of Pāṇ. श्रीपाण्यो समर्थाभ्याम्; according to Bhaṭṭoji, this is to be explained as a word of the शक्तवादि class. Some take समवस्था in the sense of अवस्था and Kāli often uses it in that sense also; see Mālav. IV. 7.

S'l. 42. तया—The Instr. is इथंभूतलक्षणे Pāṇ. II. 3. 21.—An attribute which indicates the existence of a particular state or condition is put in the Instr. case to express that relation. करणापाय—The death of or loss of sensation from all the limbs. विभिन्न—Changed; or dispelled.

S'l. 43. अभितमं—भजते—Has passed into a proverb. कैव—‘What indeed !’ i. e. there is no need to say &c. Here एव simply strengthens the sense of का.

S'l. 44. अपोहितुं—(fr. उह् or ऊह् with अप्) to remove, to take away or to destroy; cf. स हि विघ्नानपोहति। Śāk. III. 1; अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति। Uttar. II. 19. किमिव—इव is often added to interrogative pronouns in the sense of ‘possibly, indeed, I should like to know’ &c.; cf. किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्। Śāk. I. 20. प्रहरिव्यतः—Wishing to strike. The Future p. in Sanskrit has often the sense of the Desiderative.

S'l. 45. आरभते—Endeavours, undertakes; आरम्भ has sometimes this sense in literature; cf. Bg. XIV. 12. प्रजान्तकः—The term suggests absolute power to kill by using any means. विपत्ति—death, destruction. मे—Indec.; see foot-note. निश्चन्ते—an instance; cf. ननु प्रभुरेव निर्दर्शनं Śāk. II. भच—in this case, in proof of the statement मृदु वस्तु हिंसितुम्.

S'l. 46. जीवितापहा—There is some grammatical difficulty about the formation of this word. According to the rule अपे क्लृशनमसोः

(Pán. III. 2. 50) the affix ह (अ) is added to हन् with अप when the object in composition with it is the word क्षेत्र or तमस्; but according to the quotation from गणदर्पण (see foot-note) any word may precede अपहन्; see XVII. 61, XIX. 39. Some defend the use of ह on the authority of अपि in the Sâtra अग्नेष्वपि दृश्यते. Although the Sâtra properly applies to जन्, grammarians say that the force of अपि frees the Sâtra from all restrictions, so that the affix may come after other verbs and other objects in composition with these. (अपि शब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित् । Sid.-Kau.); see Malli. on XVII. 61.

S'l. 47. विपुलवात्—विपुल opposition; hence adverseness of अशानि—Mark the sense of this word here, which means 'the fire of lightning.' कल्पितः—Malli. takes this in the sense of अपूर्वः कृतः which the context justifies. यद्देन—explains the अपूर्वत्व.

S'l. 48. अपराद्वे—The affix. क (त) is added to the root रात्, कर्तृति; see com. यदा—'Since'. Mark how the contrast between अपराद्वे and निरागसं makes the situation extremely painful.

S'l. 49. शठः—is a deceitful lover, who apparently loves his wife but secretly pays his addresses to another sweetheart. See com. शुचिस्मिते—implies innocence, and further suggests that she was always unsuspecting. परलोकमसर्वनिवृत्ये गता—Note the expression; cf. असंनिवृत्ये तदतीतं S'âk. VI. 9. अनापृच्छय—पृच्छ with आ is Âtm. when it means 'to take leave of.'

S'l. 50. यदि तावत्—This Aja concludes from the fact that he had swooned. हतजीवितं—हत generally comes last in a compound in the sense of 'cursed or wretched'; sometimes the order of words is reversed as here; see XIV. 65 'कुर्यादुपेशां हतजीवितेस्मरुः.' आमकुनेन—See com. The Instrumental should rather be taken हेतौ.

S'l. 51. स्वेदलवोद्दाम—is used here in the sense of उद्रूतस्वेदलवाः. अथ च—And yet. अस्तीमिता—अस्तम् इता. Here again the ज्योतिःस्वरूपत्व of the soul is referred to.

S'l. 52. कृतपूर्व—Some class this comp. under the class आहिताग्नि (पूर्व कृतं कृतपूर्व) but that is not necessary; see supra VII. 31, note on कृतपूर्वसं०. शब्दपतिः—By this he means to say that he is not a शठनायक as she might perhaps have thought. भाव—may have here the same sense (i. e. अनुराग) as in VI. 36.

S'l. 54. गुहागतं—Scil., in the caves in which the creepers grow. ओषधिः—The mountain Himalaya is described as having such herbs; cf. Kum. I. 10; यस्मिन्नज्वालिपूरा त्रौ महोषधयः सहस्रशः । Bhatti. XV. 106.

S'l. 55. उच्छुः—उच्छुसिता (heaved up, agitated) अलका यस्य तत् निशि—implies darkness which corresponds to her dark hair. विरता०—The bees are often poetically described as being encased in the closing lotus at sun-set; cf. न पङ्कनं तथदलीनषट्पदं Bhatti. II. 19; see supra V. 68.

S'l. 56. शर्वरी—Here the night is spoken of as the wife of the moon. Cf. the epithets निशानाथ &c. इयिता द्वंद्वचरं पत०—The Chakraváka bird. “The males and females of these birds are found to keep together during day, and are, like the turtle-dove, patterns of constancy and connubial affection.” M.-Williams. It is an anachronism, according to some commentators, to make Aja allude to the separation of the chakraváka birds. For it is the curse pronounced by Ráma that parts the male Chakraváka from the female during the whole night. While Ráma was mourning the loss of his beloved, Sítá, sitting on the bank of the lake Pampá the chakraváka birds laughed at him, whereupon he condemned them to perpetual separation during nights. विरहान्तर—See Malli.; it rather means ‘the interval of the separation.’ This *Viraha* of the pair is often alluded to in Sanskrit literature. अत्यनगता—‘Gone to return no more’. Since there is no returning, the separation is final and not for an interval; hence his grief.

S'l. 57. नवपङ्कवसं०—नव new; hence, very tender and soft; cf. नवपङ्कवसं० यथा रचयित्यामि ततुं विभावसी। Kum. IV. 34. वामोरु—वामो ऊरु यस्याः सा वामोरु; the fem. ऊ is added to ऊरु when preceded by words like संहितं वाम &c. see Pán. IV. 1. 70.

S'l. 58. अप्रतिबंध०—cf. अत्यनगता s'l. 56. रहःसर्वी—रहः सर्वी; see com. सार—cessation, loss of; cf. S'is'. IX. 77. त्वासनु—Here असु is कर्मप्रवचनीय as it governs the Acc. in the sense of the inst.; see com. न—न लक्षयने—The two negatives make one emphatic affirmative; cf. न पुनरलंकाग्रथं न पुण्यात। Bák. I.; नेयं न वह्यति मनोगतमाधिहेतुं Śik. III. 9.

S'l's. 59-60. अन्यभूता—The Indian cuckoo, so called because the eggs of the bird are supposed to be hatched by the crow. See infra note on अन्यभूत IX. 34. पृष्ठी—पृष्ठाः सन्यश्य पृष्ठः (०ती f.) the spotted cfr. पृष्ठाधून—Ths wind is poetically supposed to teach gestures to the creepers; cf. Vik. II. 4.. त्रिदिवोस्तुक्या—For त्रिदिव see supra III. 6 त्रिदिव त्रिदिवेन वा उत्सुका तया anxious to go to heaven. For a similar thought, cf. नवेषु लोधप्रसवेषु कानिंदृशः कुरुक्षु गतं गजेषु । लतासु नप्रत्यभिति पद्मश्य व्यक्तं विभक्ता विपिने पियाम् ॥ Mai. Mād. IX. 27; also Meg. II. 44. भवेष्य नां—Out of regard for me? न त्वबलांम्बतुं &c.—On the contrary they serve as excitants and add to my affliction. See com.

S'l. 61. मिथुनं परिकल्पितं &c.—The matching of a tree with some creeper and even the celebration of their wedding is a favourite theme with the Sanskrit poets. Cf. वनज्योत्स्ने &c., Śāk. p. 104, where Ś'ak.'s favourite creeper Vanajyotsnā is spoken of as being happily united with the mango-tree. कलिनी—is the Priyangu creeper, also called श्यामा. It gets an exuberance of flowers when thus united; cf. foot-note. It has the gracefulness of a woman's body; cf. श्यामालताः कुसुममारनतप्रवालाः स्त्रीणां द्वरन्ति धृतभूषणबाहुकान्तिम् । Rit. III. 18. असांप्रतम्—Adv. used with an adjectival force; cf. विषवृक्षोपि संकर्यं स्वयं छेन्मसांप्रतम् Kum. II. 55; S'is. II. 71. He means—You are in the position of a mother to the creeper; and it is not proper for a mother to have her daughter unmarried.

S'l. 62. कृतशोहदः—दोहदः see supra III. 6; here it means a craving for something felt by plants (according to poetic ideas); it is described as a kind of preparation or recipe which enables plants to put forth flowers or fruits, even out of their season; see foot-note, and Malli. on Meg. II. 18 and Kum. III. 26. The As'oka tree is conventionally described by poets as putting forth flowers at any time when struck by young ladies with their feet decorated with jingling ornaments. Sir William Jones observes—"The vegetable world scarce exhibits a richer sight than the As'oka in full bloom. Its flowers are very large and beautifully diversified with tints of orange scarlet, of pale yellow and of bright orange, which form a variety of shades according to the age of the blossom." उदीरयिष्यति—will raise up or put forth; can. of ईर् 2A. with उद्; cf. उदैरयच्छिरः Das'. अलकाभरणं—i. e., which should have been, were you living, your hair decoration. निवापमाल्यतां—for निवाप see V. 8. Mr. Pandit compares—एतस्मिन् काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम्। A's'v. Gr. Sū. Adh. IV. Kandikā 8.

S'l. 63. सशब्दनुपुरं—नुपुर is a foot-ornament worn on the ankle (called झंजण in Marāthi). See Kum III. 26. स्मरता—Now only thinking of it, as it is no more to be got, you being dead. अन्यदुर्लभं—As'oka only being the recipient of such favour. अमुना कुषुप्—This is another tree than the one referred to in the previous s'l., which had no flowers on yet. सुगात्रि—Voc. of सुगात्री; शोभनानि गात्राणि यस्याः साः; also सुगात्रा according to the Vārtika quoted by Malli.; but the Sid.-Kau. remarks—माद्यायतुक्तवादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः। भशोकेनापि शोच्यसे इत्यार्थ्यम्।

S'l. 64. निखसितः—means by Lakshānā the fragrance of her breath. बक्षलैः—The Bakula or Kesara has star-shaped flowers,

which on account of their enduring fragrance are much liked by women. They have a hole in the centre and are easily strung together. विलासमेखला—विलासार्थी मेखला sportive zone (i.e. made of flowers and worn in place of the usual one of gold or gems).

Sl. 65. प्रतिपद्धन्द्र—Commentators understand by this the द्वितीयाचन्द्र as the moon is scarcely visible on the *pratipat* day. But the poets allude to the *pratipat Chandra*; cf. प्रतिपद्धन्द्रमिव प्रजा नृपम् । Kir. II. 11. ऋनिमः—Young and promising. प्रतिपन्निनिष्टुरः—“cruel by your resolve”; (Malli.) Aja means—‘There are these strong reasons why you should not leave us; and yet you have taken a step which is decidedly cruel.’ We may as well take प्रतिपन्नि in the sense of प्रबोध (see विश्व quoted by Malli.) and directly translate ‘and yet your action is difficult to understand.’ Some interpret it as ‘and yet your action is opposed to love.’

Sl. 66. धृतिः—Malli.’s first interpretation (viz. धेर्य firmness or quietude or calmness of the mind) is preferable. गेय—Song, music. This shows that women in those days knew vocal and instrumental music and could appreciate it; cf. मद्रोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्रातुकामा । Meg. II. 26.

Sl. 67. गृहिणी सचिवः &c.—cf. ‘कान्तासंमिततयोपदेशे युजे’ K. P. I.; and the Subhāshita—कार्येषु मन्त्री करणेषु दासी भोजयेषु माता शयनेषु रन्धा ! धर्मानुद्धला क्षमया धीरवी भार्या च वाङ्गुण्यवतीह दुर्लभा ॥ The manner in which the poet here speaks of Indumati shows the high respect in which women were held in his times. गृहिणी—For the qualifications of a house wife see Sāk. IV. 18. सचिवः—सचि friendship वाति इति; fr. वा+अ (कः) which is added to roots without a preposition and preceded by their object. प्रियशिष्या—शासितुमहां शिष्या one fit to be instructed. ललिते &c.—Such as dancing, singing, painting,&c.

Sl. 68. मदिराक्षी—मदिरा properly means ‘wine’; then by *Lakshāṇā*, intoxicating like wine; hence charming or fascinating. Such eyes are described to be inclined to roll about, with the pupils a little contracted and the angles dilated in consequence of the flush of youth. See com. and foot-note. Or मदिरे maddening, intoxicating (fr. मद् and the *Unādi* aff. इर्) अक्षिणी यस्याः; see the other version of Malli.’s com. मदानार्पितं—‘Received into my mouth before it was given to you.’ Hem. and Chār. analyse the comp. as मदाननेन and not as मदानने अर्पितं as Malli. does. This means—‘You liked to drink the wine from my mouth’—and so implies ‘love’: The former would simply mean, मया मदाननेन अर्पितं. जलाअलि—The water contained in the cavity of the hollowed palms joined together and

offered to the souls of the departed forefathers. अनुपास्यसि—Drink immediately after. When alive also Indumati used to drink after Aja. Hem. thinks that the medical sense of अनुपा is also intended, water being prohibited as an *anupāna* after wine. But this is far-fetched.

S1. 69. बुखमेतावर्द् &c.—इत्परिमाणमस्य एतावत्, showing that Aja was a most devoted husband. विलोभनान्तरैः—विलोभयन्तीति विलोभनानि temptations अन्यानि विलोभनानि विलोभनान्तराणि तैः; see *infra* IX. 7; Hemâdri explains विलोभ्यन्ते इमि इति विलोभना विषयाः.

S1. 70. कोसलधिपः—for कोसल see *supra* III. 5. करुणार्थ०—See com.; Hemâdri takes करुणार्थ in the sense of करुणरस (करुणः अर्थे वाच्यो यस्य स लेन ग्रथितं). छुतशाखारस &c.—Sanskrit poets often make trees weep in sympathy for another's grief; cf. Bhatti. II. 4. शाखारस—may also mean the dew dropping from the branches. दुर्दिनं—properly, 'a rainy day;' hence, a shower.

S1. 71. स्वजनः—स्व is *mas.* and not a *pron.* here. कृतान्त्यमण्डनां—She was entitled to wear certain ornaments inasmuch as she died as a Suvâsinî (the wife of a living husband) in addition to those prescribed by the codes of religious law. Cf. प्रेतं स्नपयित्वा नलदेन—(a kind of fragrant root called उशीर-Marathi वाढा) अनुलिप्य नलदमाला जपामाला वा प्रतिमुच्य मूलतोऽहतवाससा (unwashed or new cloth) पादमात्रमवच्छय शेषेण प्रत्यग्रेण पाकिशरसमाविःपादमाच्छाइयेयुः परिधानं चान्यदयुरवच्छेदं कर्ता संगृहीयात्। A'sv. Gr. Parîshîta Adh. III. Kandikâ 1. अगुह—See com.; the word is also *neu*.

S1. 72. नृपतिः सन्—Malli. takes सन् in the sense of विद्वान् 'conversant with *S'âstra*'; it seems however better to translate as 'being (although he was) a king (lit. the protector of men)' whose duty as such was to look to the protection of the people rather than to personal comfort. Or, 'being a King and therefore more firm-minded than the ordinary people.' वाच्यदर्श०—वाच्यं blame, reproach; cf. चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः; also S'is'. III. 55. अभिसाद—Here the suffix सात् has the sense of 'under the control of', making 'over to'; See com.; it also has the sense of 'entirety or pervasion;' as अग्निसाद्वति entirely reduced to fire, i. e. burnt; उदकसात्संपद्यते लब्धम्

S1. 73. इशाहतः परे—to be performed after ten days. There are two kinds of rites constituting the *Antyeshhti* or funeral ceremony Those of the first kind are required to be performed during the period of mourning (i. e. the first ten days). These must be performed in the burning-ground, in a room or shed built for that

purpose. Those of the second kind are performed from the 11th day. These may be performed at home, in a cow-shed or a garden attached to the house. उपदिश्य—is used in the sense of उद्दिश्य. भासिनी—is here used in the sense of ‘a beautiful woman’. महर्द्धयः—महती क्रद्धि: येषां requiring great expenditure (lit. amount of wealth). उपदने—On account of his heavy grief Aja did not think of returning to his palace from which he had departed with his wife.

S'1. 74. क्षणदा—night; क्षणं ददाति॒नि that which gives rest or joy. परिवाह—(Also पर्वि०) the outflow of. परिवाह properly means ‘a stream of water issuing through a sluice or the like when dammed into a collection’. The poet means that Aja beheld, as it were, an outflow of his own sorrow from the eyes of the women of the city who were his co-sufferers in grief. See com.; cf. Kum. and Uttar. quoted in the foot-note.

S'1. 75. सवनाय दीक्षितः—When the *dīkshā* or the initiatory ceremony of a sacrifice is gone through, the sacrificer cannot leave the place where the sacrifice is to be performed, until its completion. He should remain in his seat every day at sunrise and sunset. Cf. Baudhāyana—‘मा त्वन्यत्र दीक्षितविमितादादित्योऽयुदियादा-यस्तमियादा.’ Somaprakarana. प्रणिधा०—See I. 74. अभिषङ्ग—deep or poignant grief, from अभिषङ्ग्; lit. that which closely adheres to the heart; hence, keenly felt grief, a sudden calamity; see *infra* XIV. 54; Kum. III. 73. शिष्येण—According to Hem. the name of the disciple was Vāmadeva.

S'1. 76. विदान्—The pre. p. of this root is not in use, but the perf. p. is sometimes used in the sense of the pre. p. न उपस्थितः सत्त्वं—Mark the ingenuity of the poet in making Vasishtha not come in person. Aja was not likely to pay much heed to his advise at such a time and such an act on the part of the king would have looked like a gross insult to the dignity of his *Guru*. This untoward consequence the poet avoids by making the sage send his pupil to the king instead of coming in person. प्रकृतौ—प्रकृति one's natural disposition or state (hero equanimity of the mind; opposite of विकृति).

S'1. 77. विश्रुतः—विश्रुतः सत्त्वस्य सारः (the strength of the mental calibre) यस्य; Hem. explains this as—विश्वायातं सत्त्वं सारो यस्य. सुवृत्त, विश्रुतः—The allusion to the king's सुवृत्त and सत्त्व are intentional. The pupil suggests that Aja should take heart and bravely resist the calamity.

S'1. 78. पुरुषस्य पदेषु—The worlds covered by the steps of Vishnu; the three worlds. See notes to VII. 35. निष्प्रतिवेन—निर्गतः प्रतिवः obstruction यस्मात्, ज्ञानमयैन—ज्ञानस्य विकारः ज्ञानमयं चक्षुः the eye of knowledge; cf. अव्याहतज्योतिः आर्षते चक्षुः Uttar. III. पदयति— Cf. I. 74.

S'1. 79. लृणविन्दोः—Trinabindu, according to Hem., was a sage of the Atri family. परिशङ्कितः—This fear on the part of Indra is often alluded to by the poets; cf. तपोविशेषपरिशङ्कितस्य &c. Vik. p. 10, and our note *ad. loc.*; also *supra* notes to III. 39. हरिणी—may be a subordinate nymph of heaven, as her name is not mentioned among the twelve principal *apsarases*. Hem. explains— यद्वा किंविशष्टा सुराङ्गनाम् । हरिणीं सुर्वर्णप्रतिमामतितेजस्त्वनीमित्यर्थः । ‘हरिणीं स्यामृगी हेमप्रतिमा हरिता च या’। वृद्धिरादैच् इति सत्रे न्यासे तुल्यविभक्तिकानां तद्वृणसमारोपो दृष्टो यथा सिंहो माणवक इति ।

S'1. 80 प्रसुखाऽ—See com.; or प्रसुखे—before him—आविष्टतः चारुविभ्रमा यया; see XIII. 42. वेला—The high-water line or that margin of land which is reached by the waves at high tide. प्रलयोर्मि—प्रलयस्य ऊर्मिः प्रलः तेन. प्रलय is the final destruction of the world caused by a deluge. प्रलयोर्मि is a wave which, breaking through the barrier of the coast, inundates the whole world and sweeps away everything before it. शमवेलाऽ therefore means, ‘which completely undermined or swept away the tranquillity of his mind’.

S'1. 81. प्रतिकूल—प्रतीपं कूलात् प्रतिकूलं lit. contrary to the current; adverse. Mark the force of the word which is used in connexion with शमवेलाप्रलय०. आचरितं=आचरणं ‘conduct;’ त �being added भवि. उपनता—lit. ‘approached humbly;’ hence शरणागता.

S'1. 82. क्रथकैशिक—The same as Vidarbha; see notes to V. 39, 60. चिराय—may also be taken with भूत्वा. विवशा—lit., helpless, with all control over the senses gone, insensible; hence ‘dead.’

S'1. 83. अपाय—Passing off, death. उपस्थिता—At hand; cf. ‘सुलभविष्टां प्राणिनाम्’ Meg.; and समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि भङ्गरम् । Hit. वसुमत्या—Earth is their real wife; कलत्र is only of secondary importance; cf. परिणेतुः प्रसृतये । अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः || *supra* I. 25.

S'1. 84. उदय—The poet probably means—When the kingdom came into your possession and you strengthened your rule by subduing the other princes (See *supra* 19) you were likely to act wilfully or haughtily. महवाच्यं—Censure due to an act done

through arrogance. अत्मा—See *supra* 6, 9, 31. आत्मवन्तया—See *supra* 10. उदरे—mental pain or affliction, distress. भक्षीबतया—with manliness, manning your mind. प्रकादयतां—*i. e.* bring it to bear on it.

S'1. 85. गतयः—destinations, the places kept in store for them. भिन्नपथः—*i. e.* the souls follow different paths to enjoy the fruits of or suffer the punishment for their actions. Cf. Kād. quoted in the foot-note. भिन्नः पन्थानः यासां ता भिन्नपथाः; see Pāṇ. V. 4. 14.

S'1. 86. अपशोकः—अपयतः शोकः यस्मात्तदपशोकः; ऋकं मनो यस्यः सः कुदुम्बिनी—कुदुम्बमस्यस्याः इति; a woman with a son, and having her husband living. निवापः—For निवाप see V. 10. दत्ति—a gift; fr. दा to give and ति. दश् is substituted for दा before त and ति (दत्तः दत्तवान् दत्तिः). अतिसंतते—When continued beyond the reasonable limit.

S'1. 87. मरणं—This means the quitting of or getting liberated from corporeal existence; loss of the body; cf. जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः Bg. II. 27. This is certain to happen in the case of a corporeal being; but when the body is once cast off it is not known when the soul will enter into another. अवतिष्ठते—स्था is 'Atm. when preceded by सम्, अव्, प्र. and वि�; see com. on I. 89. Cf. Bud. Ch. किं केवलस्यैव जनस्य धर्मः सर्वप्रजानामयमीढशोन्तः';—and 'हीनस्य मन्यस्य महात्मनो वा सर्वस्य लोके नियतो विनाशः' III. 58. 59.

S'1. 88. मूढचेतनः—मूढः confounded, unable to perceive rightly; cf. धर्मसंमूढचेताः Bg. II. 7. चेतना—is used here in the sense of 'power of discrimination.' स्थिरधीः—A man of steady mind, one whose mind is not swayed by passions &c.; cf. Bg. II. 55–58. कुशलद्वारतया—Because it (*i. e.* विनाश) opens the door to bliss by removing the principal obstacle to Vairāgya.

S'1. 89. स्वशरीरो—Analyse the comp. as स्वस्य शरीरं स्वशरीरं शरीरी च. स्व refers to the शरीरभिमानी आत्मा. For, if we connect स्व with शरीरी also, there remains nothing to which स्व may refer. Malli., too, seems to prefer his second way of taking the comp. to his first when he remarks—अथ वा &c. विपर्ययौ—विपर्यय the opposite or reverse of संयोग, separation; cf. समागमाः सापगमाः. क्रिमिव—'How possibly,' with what reason? विपश्चित्—विप्रकृष्टं (in a pre-eminent way) निश्चिनोति चेतति चिन्तयति वा; a comp. of the पूर्णेदरादि class. Cf. the two *S'lokas* quoted in the foot-note.

S'1. 90. शुद्धो वशं &c.—Cf. गतास्तनगतास्तुश्च नातुशोचन्ति पण्डिताः; and जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्भूवं जन्म मृतस्य च। तस्मादपारिहर्यं न त्वं शोचितुमर्हसि॥ Bg. II. 11. 27. वशिनामुत्तम—By addressing him as 'the best of those having self-control,' the sage desires him to exert the power of self-control, and not to reduce himself to the level of ordinary people.

द्वितये--The aff. तय shows प्रकार. The two, of two sorts, i. e. quite different by nature. Words ending in तय are optionally declined like pronouns in the *Nom. plural*.

S'l. 91. उवारमते:—Noble-minded, having generous thoughts. The epithet shows that Vasishtha sent the message under the belief that the advice contained therein would be followed. प्रतिगृह्य वचः—*cf.* प्रतिगृह्य ततः स भर्तुराजा! Bud. Ch. V. 71. शोकयने—शोकेन घने; completely filled with grief. His heart being entirely occupied by grief no room was left in it for the advice, and so it went back as it were to Vasishtha; Aja could not help it. प्रतियातमिव—For the advice was forgotten the next moment.

S'l. 92. समा:—See *supra* sl. 24. अवितथसून्तेन—who spoke agreeably but truly. The force of the epithet is this.—Although Aja survived Indumati for some years he led a life of strict renunciation through grief (*cf.* the next sl.) and did nothing contrary to his professions contained in his lamentations. सूनोर्बालत्वात्—This gives the reason why he survived his wife for so many years. सादृश्य &c.—These are the usual means by which Sanskrit poets make their heroes divert their longing. *Cf.* मत्सादृश्ये विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ति। Meg. II. 25; Vik. II. 10.

S'l. 93. प्रसद्य—Violently, forcibly. शङ्कु—a dart; *cf.* तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कुर्मर्माणि कृन्तन्नपि किं न सोढः। Uttar. III. 35. प्रक्षति मूलेरधो गच्छति इति प्रक्षः। The fig-tree (वट in Marāthi) also called न्यग्राध; see Malli. on XIII. 71, *infra*. The simile expresses the gradual effect of the grief. The roots of this tree are known to break walls or bases of houses by forcing themselves through crevices and then growing in size. तं—scil. शोकशङ्कु; the physicians were powerless before the disease of deep-seated grief; or the wasting disease brought on by it, (as Malli. has it).

S'l. 94. सम्यग्विनीतं—fully trained and thus fitted for the responsibilities of government; see com. on III. 35 *supra*. वर्महरं—When he was able to wear an armour, i. e. when he attained youth. The aff. अन् (अ) added to हृ indicates age; Pân. III. 2. 10. उपसृष्ट—engrossed or affected by. दुर्वसति—दुःखेन वसतिः; painful stay or residence in. The body is said to be the house of the soul; *cf.* नवद्वारे पुरे देही &c. प्रायोपवेशन—प्रायेण (प्राय m.) उपवेशनं sitting down and abstaining absolutely from food with a desire to die. This mode of putting an end to one's life under the circumstances mentioned is free from the sin of suicide. See com.

S'1. 95. जहुकन्या—The Ganges ; see notes on VI. 85 *supra*.
 Jahnu was a descendant of Purúras and son of Suhotra. सरस्—
 The river on the bank of which Ayodhyâ is situated. It is the
 modern Goghrâ. See *supra* XIII. 61-63. वेहत्यागात्—Aja seems
 to have cast himself into the confluence of the rivers when about to
 die by his प्रायोपदेशन. लेखं—a writing (*i. e.* a reckoning among).

CANTO IX.

S'1. 1. उचरकोसलान्—The country over which Raghu and his descendants ruled. See III. 5. Two Kosalas are generally mentioned, the other being प्राकोसलाः or the Eastern Kosala. Kus'a, however, is said to have reigned at Kus'āvatî in Southern Kosala. See XV. 97. समधिगम्य—having obtained it in the proper manner. Cf. VIII. 2. समाधि—self-restraint. जितेन्द्रियः—Das'aratha's जितेन्द्रियत्व is illustrated in sl. 7, 8 &c. This is a necessary qualification of a good king; cf. Kám.—जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिशास्त्रातुसारिणः। भवन्ति उवलिता लक्ष्यः कर्तियश्च नभःस्पृशः॥ This was a characteristic mark of the kings of the solar race, and the poet has taken special care to mention it in the case of Das'.s three predecessors. महारथः—has a technical meaning for which see com. and foot-note. Four kinds of chariot-warriors are mentioned by ancient writers on the science of war, each superior to the one preceding, viz., अर्धरथ, रथ, महारथ, and अतिरथ. यमवतामवतां—In the fourth lines of 1-54 slokas of this canto the poet uses Yamaka, a kind of शब्दचित्र (a division of poetry; see K. P. I.); see foot-notes. The Sáhityadarpana defines it as सत्यर्थं पृथगर्थीयाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते॥ The repetition in the same order of a group of vowels and consonants, having sense but with different meanings, is termed यमक. युरि स्थितः—cf. वशिनामुत्तम VIII. 90.

S'1. 2. प्रकृतिमण्डल—By गोवलीवर्द्धन्याय (the maxim of 'cattle and the bull') this term is limited to the people living outside the City. सनगरं &c.—Mark how an attempt to secure शब्दचित्र mars the ease and natural flow of language. गुणवत्तर—The king was गुणवान् and so the प्रण० became गुणवत्तर (अतिशयेन गुणवत् pre-eminently possessed of advantages or excellences); see *supra*. IV. 11, and com.; or the गुण in one case may mean 'good government,' and in the other 'loyalty, attachment.'; the प्रकृति० became deeply attached to him (after Malli.). नगरन्ध्रकरौजम—नगरन्ध्रकर is here undoubtedly Kárttikeya (see III. 55) and not Paras'urâma before whom Das'aratha had to flee several

times; Mahishásura, flying from the battle in which Táraka was slain by Kárttikeya, took refuge in a cave in the Krauñcha mountain. A dispute arising between Kárttikeya and Indra as to their respective powers, they determined to decide the question by circumambulating the mountain, the palm to be given to him who should first go round it. Disagreeing about the result, they appealed to the mountain who falsely decided in favour of Indra. Kárttikeya, to punish this falsehood, hurled his lance at the mountain Krauñcha and pierced at once it and the demon Mahisha. See Wilson's Vish. Purâna p. 179, note 10.

S'1. 3. मनीषिणः—learned men *i.e.* men able to give judgment (and whose opinion has value). See notes on I. 11. कृतकर्मणां—those who rendered service to the state or attained special excellence in their professions (कृतिनां). बलनिषूदन—‘the killer of the demon Bala; name of Indra. Bala, more correctly Vala, occurs in numerous passages of the Rigveda, as the name of the cloud fancied as a demon. It literally means—the coverer of the heavenly cows, the rain waters, fr. वृ to cover. See our note on वृत्रहा III. 62. Indra destroys the demon with his thunderbolt and sets free the pent-up cows; cf. इन्द्रो यद्यच्च धृव्यमाणो अन्वसाभिनद्वलस्य परिधीन् । I. 52. 5; यो हत्वाहि मरिणात्सप्त सिन्धून् यो गा उदाजदपथा बलस्य । II. 12. 3; and इन्द्रो बलं रक्षितारं दुशानां करेण्व विचकतो रेण । X. 67. 6. Vala was subsequently looked upon as a separate demon, the son of Anâyushá and brother of Vritra. See H. V. Bhavishya Pur. Adh. 24. मनुदण्डधर—Manu was the first king of Ayodhyá which city was built by him. See notes on I. 11. अन्वय—progenitor; (Malli.); or दण्डधरस्यान्वये यस्य Hem.

S'1. 4. सपत्न—सपत्नीव one like a सपत्नी (Pán. IV. 1. 145); hence, an enemy. सपत्न seems rather to be a corrupt form of सापत्न ‘son of a co-wife.’ क्षिति—For cultivators could attend to their lands undisturbed, the king being शमरत. शमरते—who delighted in a policy of peace. अमरतेजसि—though used for alliteration is not without its propriety here. He was शमरत though he had the power of a god and could have easily vanquished any mortal foe.

S'1. 5. श्रियमपुः—*Cf.* S'âk. I. न पुनरलंकारश्रियं न पुण्यति । p. 20. न-न the two नs give an emphatic affirmative. अहीन—It is certainly not inferior to that of the other two. For other possible meanings see foot-note. The sense given by Malli. seems to be quite natural. Cháritravardhana suggests that अहीन may appropriately mean ‘S'esha’, he and the king being both the sustainers of the earth.

S'1. 6. समतया &c.—समतया यन्मं धनवृष्टचा कुबेरं, दुष्टनिश्चेण वरुणम्। इसुत्रृटि—shows that his gifts were not stinted. यम the restrainer, the Pluto of the Greeks, is the regent of the south and the god of the dead. According to the Pauranic accounts he is the son of the Sun by Sāṃjñā, named as अन्तक (see. II. 62), Mrityu, Kāla, Dandadharā, Pitṛipati, etc. Yama is known for his impartiality and even-handed justice; cf. his name धर्मराज (lord of justice). Varuna is a Vedic god. Among other qualities he is represented as a dispenser of justice, who punishes sin and seizes the wicked. Comp. अनुते क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति Tait. Brāh. I. 7. 2. 6; वरुणो वा एतं गृह्णाति यः पाप्मना यृहीतो मवति S'atap. Brāh. XII. 7, 2, 17; द्वौ सन्निकथ यन्मन्त्रयेते राजा तद्वेदं वरुणस्तुतियः Atharva Veda IV. 16; and ईशो दण्डस्य वरुणो राजा दण्डधरो हि सः । Manu IX. 245. पुण्यजन—A class of demigods or *Yakshas* (see XIII. 60) mentioned along with others in the following passage from the Atharva Veda—ग-धर्वांप्सरसः: सर्पो देवाः पुण्यजनाः पितरः Atharva Veda VIII. 8. 15. अप्सर—Also अप्सर and अग्रतःसर; see *supra* note on अप्रसरता V. 71. The author of K. P. notices in this the fault प्रकम्भङ्ग, since समतया and रुचा are in the Instr. and नियमनात् in the Abl.

S'1. 7. मृगयाभिरति—Addiction to hunting. It is not meant that he absolutely refrained from it (see s'1. *infra* 48); but he enjoyed the sport only occasionally. दुरोर्दर्श—दुष्टम् आ समन्तादुदरं यस्य ; gambling. This seems to have been a common vice (though less common than wine-drinking) among the people from early times, and was also much indulged in by kings. Dharmā and Nala lost their kingdoms by it. शशिप्रतिमा०—For, wine was usually drunk in the clear light of the moon. Cf. यियासुना बंकजगर्भसौरमं मुखं तदीयं प्रतिविम्बमूर्तिना । समन्मथेनेव तरङ्गितास्वे मुदुश्वकन्पे चषके हिमाशुना ॥ Jāna. III. 73. प्रियतमा—of course other than his queens. Of all the vices arising from perverted will, the four vices mentioned here are described by Manu as most ruinous to kings. Cf. मृगयाक्षास्तथा पाणं गर्हितानि महीभुजाम् । दृष्टस्तेष्यस्तु विपदः पाण्डुनैषधृष्णिषु ॥ Kām. I. 56. See com. and foot-notes.

S'1. 8. प्रभवति—may better be taken with Vāsava who was his superior ;—though he had the power to grant. वितथा—विगतं तथा सर्य यस्याः । वितथ + *sem. aff.* आ. तथा *indee..* truth. तथा becomes तथ by हस्तो न युक्तं प्रातिपदिकस्य Pāṇ. I. 2. 47. अपठ्था—अपगता रुद् anger यस्मात् सोपरुद्तेन । परुषाक्षरं &c.—For Manu says दृष्ट विद्ध इवात्यर्थं यया सन्तप्यते जनः । धीडितोपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥

S'1. 9. उद्धव—*the chief or best of.* Hem. takes this in the sense of ‘a descendant’. आनशिरे—obtained ; Cf. फलं दशोरानशिरे महिष्यः Nai-

VI. 43; also *supra* VII. 23. सुहद—Friend; see com.; lit. one having a good heart. प्रतिगर्जताम्—i.e. his opposers, those who acted in a hostile spirit. Cf. अनप्राणां समुद्रतः and foot-note (p. 83) IV. 35.

S'l. 10. एकरथेन—indicates his exceptional prowess; for it shows that he was not only never vanquished, but even did not allow his chariot to be damaged. नेमि—नेमि properly means 'the felly or rim of a wheel' (see I. 17 and Amara quoted in the com.); here it is used for the surrounding ring or boundary line. अधिष्ठय०—see. II. 8. जयमयोषयत &c.—cf. for a parallel, I. 19.

S'l. 11. वस्थिना—वस्थः अस्यास्तीति वस्थिन् defended by वस्थ (a sort of wooden fence or fender with which a chariot was provided as a protection against collision &c.). विजय—विजयस्य विजयरुद्धापका वा दुन्दुभयः विजयदुन्दुभयः तेषां भावस्तत्त्वा तां; the state of being the victory—proclaiming kettle-drums. घनरवा—घनानामिव रवो येषांते नरवाहन०—नरः वाहनं यस्यासौ नरवाहनः Kubera; तस्य इव संपद् यस्य. We are already told (in s'l. 6.) that Das'a. had the munificence of Kubera.

S'l. 12. शमित०—शमिते पक्षाणां (of wings—adherents, allies) बलं येन. Mountains were supposed to have wings which Indra lopped off afterwards. See notes on III. 42. The later stories about the wings of mountains and their cutting off by Indra arose out of the earlier notions or allusions in the Vedas, where Indra is represented as having destroyed the supposed mountains, which were really clouds moved about by the winds. See notes to I. 68. शतकोटि—शतं कोटयो यस्य तेन; having a hundred edges; the thunder-bolt. कोटि &c. V. l. स्फुरित (see ft. note)—स्फुरिताः उल्लसिता (flashing forth) कोटिसहस्राणां मरीचयो यस्य तेन. नवतामरसा०—नवं च तत्त्वामरसं च नवतामरसं तदिवानन्म यस्य.

[S'l. between 11-12. अलकाधिपविकमः (who had the prowess of Kubera) स रिषिदाराणां शशुभीणां गणान् बलात् जघने (Hem.) जघनेभ्यः (Chār.) निर्विषयीकृता (displaced, removed) मेखला (the waist-band) येषां तान्। अनुचितेन अनभ्यस्तेन अशुणा विलुपा विशेषकाः (the ornamental marks on the forehead or ornamental paintings on the cheeks) येषां तथाभूतान् नटतिलकान्। अविश्वामाना अलकाः केशा येषां ताननलकान् चकार।]

S'l. 13. नखराग&c.—नखाना रागः (lustre) नखरागस्तेन समुद्दियेषां (heightened or increased by) तेः। शतमख—शतं मखा अस्य. The performer of a hundred sacrifices; Indra. मख is a synonym of क्रतु and Indra came to be called शतमख &c. on the analogy of शतकरु after करु was misunderstood as meaning 'a sacrifice'. क्रतु—originally

meant handiness, art, skill, wisdom; it also meant 'a sacrifice', as being an act done with skill or art. And शतक्रतु which originally meant 'the god of infinite wisdom' then came to signify 'the performer of a hundred sacrifices.' See note on शतक्रतु III. 38. अखण्डितः—न खण्डितं (broken, interrupted) अखण्डितं पौरुषं (पुरुषस्य क्रमं valour, prowess) यस्य; this explains why hundreds of kings paid homage to him.

S'l. 14: सचिवकारितः—The full sentence is सप्तनपरिग्रहैः भचिदैः कारिताः &c., see com.; चांलमुतानां—because their fathers were slain in battles. अनलकान्—Malli. takes अन् in the sense of अपशम्त i.e. not combed and decorated. Chāritravardhana (followed by Dinakara) says 'वल्मवधादलकरहितान्.' अलका—The capital of Kubera, situated on Kailāsa, a snowy peak of the Himālayas. It is also called वसुधारा, वसुस्थली and प्रभा. For its description see Meg. 7. अनवमा—अन् not अवम inferior to; fr. अव to protect+अम (Unādi V. 54) अवत्यस्मादात्मानमित्यवम्; अवद्य, अधम are also similarly formed; now see foot-note; cf. सुधमानवमा *infra* XVII. 27.

S'l. 15. मण्डलनाभि—नाभि the central i.e. chief prince. मण्डल, also called चक्र, is the circle of tributary princes whose kingdoms lie on the borders of the imperial country. Kām., as quoted by Malli., mentions 12 classes of these princes, viz.—(1) अरि or inimical kings to be subdued; (2) मित्रं allies, (3) अर्दमित्रं, (4) मित्रमित्रं and (5) अतिमित्रमित्रं whose territories are in front; the four kings, whose territories lie in the rear viz. (6) पाणिंग्याह �whose kingdom is next to that of the chief king, (7) आकन्दं whose territory lies next to that of पाणिंग्यं, and who is likely to prevent an ally from helping another, (8) पाणिंग्याहासार and (9) आकन्दासार whose kingdoms are separated by those of the foregoing; (10) मःयम or intermediate whose territory lies between that of the दिजिंगीषु and अरि; and (11) उदासीन one who is indifferent or neutral (neither a friend nor a foe), whose kingdom is situated outside the territories of the above-mentioned kings—both strong in force, and when in league with others, able to change the fortunes of war; and lastly, (12) the imperial monarch himself, more powerful than the two last mentioned. See com. अनुदितः—वारयति (keeps off) इति वारणं; आतपस्य वारणमातप०; सिंतं च तदातपवारणं च; now see com.; cf. एकातपत्रं *supra* II. 47. रन्त्रचलां—अनलस—cf. *infra* XVII. 61. अनलसोम०—i. e. his appearance though resplendent was inviting (did not strike terror into the beholder); the same idea is differently clothed in I. 16 and in अहो द्वामिमतोपि

विश्वसनीयतास्य राज्ञो वपुषः । S'ák. II. सोमः—मूर्ते अमृतमिति; fr. सू + म
(Uṇādi aff.). See notes to II. 73.

S'1. 16. Some editions give the verses क्रतुषु &c. immediately after the preceding śloka; but it will be seen that the order followed here is the most natural one. The sl. तमपहाय can only naturally follow the description of the king's universal conquest, and the verses descriptive of the king's marriage must precede those describing the sacrifices performed by him. ककुस्थ्य—See note on the word, *supra* VI. 71. °कुलोद्धवं—°कुलाद्धवतीति; भू with उद्+अच्; or °कुलमुद्धवो यस्य; उद्धवस्मादित्युद्धवः आत्मभवं—आत्मनो भवतीति; cf. X. 20. पतिव्रता—Because her chastity remains inviolate although she waits upon a king, as he is regarded as a portion of Vishnu. Cf. नादेवांशो ददात्यनं नारुदो रुद्रमर्चयेत् । नानृषिः कुरुते काव्यं नाविष्णुः पृथिवीपतिः । अलाघवं—shows that Lakshmi ever abode with him as she does with Vishnu.

S'1. 17. सागरमित्र—The sea is poetically described as the husband of rivers; cf. XIII. 9; S'is'. III. 72 (फेनायमानं षतिमापगानां). मगध—*for* मगध and कोसल see notes on I, 31 and III. 5. केकय—The country of the Kekayas (the modern Kattis of Káthiawar are supposed to be their descendants) bordering on Sindhu-deśa and lying beyond the Jhelum on this side of the Indus. Its capital was Girivraja; see Rámá., Ayodhyákánda, wherein the journey of Bharata to the capital of Yudhájít is described. दुहितरः—दुहितु must be a very old word, a relic of the times when the A'ryans led a very simple and pious life; it means 'the milker', the office of the daughter being in those days to milk the cows or sheep. अहितरोपितः—If this epithet has any propriety here it is this—the kings could not have refused Daśaratha the hand of their daughters.

S'1. 18. तित्वभिः शक्तिभिः—see note on III. 13. एव—only; accompanied only by three powers. विनिनीषुः—implies the good rule of Daśaratha. हरिहयः—'The god having bay horses.' See *supra* III. 43. In Rigveda we find हरि and हरयः (1. 16. 1; 101. 10) for the horses of Indra. In Nirukta I. 15 the different vehicles of the gods are given, and among them 'harī Indrasya.' Hence Indra is called हरिहय and हरिवाहन (Vik. III. 6) and in Rigveda hariyojana. अरिह—Malli. justifies the form by remarking—The rule ब्रह्मभूण &c. (Pán. III. 2. 87) i. e. 'The verb हन् takes the aff. किं (°) in the sense of the past tense when preceded by ब्रह्मन् a Bráhmaṇa. भूण a foetus and वृत्र a demon'—is not absolute as remarked by

Nyāsakāra, since we find in use such forms as स्थुहा &c.; hence the aff. may be used after हन् and in the sense of the present tense with other Upapadas in a few cases, as in अरिहा, रिपुहा &c.

Śl. 19. संयुगमूर्धिन—संयुगस्य मूर्धा संयुगमूर्धा तस्मिन्; मूर्धन् or शिरः, when coming after रण, संयुग &c. means ‘the forefront or van of.’ मध्यवर्त—Irregularly derived fr. मह् पूजायाः (Unādi I, 159): मध्, however, in Veda means ‘a gift, wealth’ and so the word may be regularly derived by affixing वर् showing possession; ‘the liberal or munificent Indra’. भवयूतभयाः—अवधूतं मयं यासां ताः. This he did by routing and killing the demons. उच्छ्रित—properly, what is raised up; hence exalted, noble.

Śl. 20. एकरथेन—A Bah. Comp. and not a Tat. as in s'l. 11. Daśaratha had no occasion to change his chariot as he never allowed the enemy to smash it. हरिह्यामसरेण—a repitition of the idea in समरमूर्धिन् sl. 19.

Śl. 21. करु—करोति क्रियते वा fr. कृ+तु by Unādi I. 77. Lit., ‘what man does or is done by him;’ and as nothing done was considered in ancient times so important as a sacrifice, it came to mean ‘a sacrifice.’ Cf. Gr. kratos. मौलिना—मौलि ‘the crown.’ According to Chār. and Din. ‘आधानकाले सोमे च वपनमिति स्मरणात् मुण्डितशिरसा’ (with the head shaven). मुञ्जसमाहतः—It was customary for kings holding universal sway to obtain by conquest the money necessary for the Aśvamedha sacrifice. कनकयूप—posts of gold, (replacing the sacrificial ones which must be made of the Udumbara tree,—see remark by Malli.) erected by Daśa. (as more lasting) to commemorate the sacrifices performed by him. •समुच्छ्रय—fr. अि with सम् and उत्+अन् by ‘एरत्’ Pāṇ. III. 3. 56. The rule उदिश्वयति Pāṇ. III. 3. 49—‘घञ् (=अ, which causes वृद्धि) should be affixed to the verbs अि, यु, पू and द्वृ when the prep. उत् precedes’, necessitates the application of घञ् and we have उच्छ्रायः the rising of a planet, उद्यावः mixing or blending, उत्पावः purifying ghee, and उद्रावः ‘fight.’ But the word विभाषा ‘optionally’ occurring in the next Sūtra exerts a retrospective influence on this Sūtra by what is called the सिंहावलोकनन्याय and leaves scope for the optional application of घञ् and we have the optional forms उच्छ्रय. The maxim of ‘the lion’s backward glance’ applies when a thing bears connexion with what precedes and follows. Or, the form may be justified by the general rule ‘कृत्यल्युटो चहुलम्’ Pāṇ. III. 3. 113.—the affixes called कृत्य (of which घञ् is one,) and the affix ल्युट् apply in most cases (and not in all), so that अय may be affixed. तस्मा—Like Sarayā

this is a tributary of the Ganges, joining it below Pratishthâna. The city of Ayodhyâ is situated on the southern bank of the river, and it was on the bank of this river that Râma halted on the first night of his exile. See below, sl. 72.

S'l. 22. कुशमेखला—The *Mekhalâ* ought to be made of *s'ara* or *muñja* grass. Kâli. perhaps forgot the fact. Malli., however, defends this by supposing that *Kus'a* grass might have been used as a *pratinidhi* (for *Sara* or *Muñja*) which is allowed in a few cases. अधिवस्त्—*Siva* is supposed to enter the body of a sacrificer; or rather the sacrificer for the time being is supposed to be a form of *S'iva*; cf. *supra* III. 66 and S'âk. I. 1. अवरदीक्षितां—for दीक्षा see notes on III. 61. असमभास—Either from भास *mas.* and used as an *adv.* as Malli. takes it, or according to some from भास *fem.* असमा भा (यस्याः ताम्) and used as an objective accusative governed by अभासयत्.

S'l. 23. अवभृथ—A ceremony performed by a sacrificer with sixteen other officiating priests at the conclusion of a great sacrifice. It consists chiefly in collecting the articles, the sacrificial implements and the refuse of the principal sacrifice (called कर्जीष), such as the parts of the Soma plant after the juice is extracted in the case of a Soma sacrifice, and in taking them down to a river-side and throwing them into the water after offering oblations to god Varuna. The sacrificer (*Yajamâna*) and his wife are enjoined to bathe there rubbing each other back to back. That is the first bathing they can enjoy after they take the *dîkshâ*; for during the whole time the sacrifice continues, they can neither bathe nor change their clothes. Though there are three more minor ceremonies, viz. उद्यनीय, आनुवन्ध्य and उद्वसानीय, to be performed after *Avabhṛitha*, the sacrifice may be said to be complete after the अवभृथ, as it is the most important of the concluding ceremonies. See Baudhâyanâ's *Agnishtoma Sûtra*, *Prashna* 5, *Su'tras* 62, 63. The *Avabhṛitha* invests the sacrificers with peculiar sanctity, and blessings given by them immediately after are supposed to be peculiarly efficacious. छुरसमा०—सुराणः समाजः सुरसमाजः तस्य समाक्रमणं सुरसः तस्मिन् उचितः accustomed to join, constantly attending. वनमुचे—वने water मुञ्चतीति वनमुक् तस्मै. नमुच्चरये—Namuchi is the name of a demon with whom Indra waged war; cf. Bg. इन्द्रं निर्वह्य यो नमुचि नाम मायिनम् I. 53. 7. It is said in the Bgv. that Indra ground 'the head of the slave Namuchi, like a thundering and rolling cloud. The story is amplified by the commentator, and is also given in the S'atap. Brâh. and the Mah.

Bhár. When Indra conquered the *asuras* there was only one called Namuchi who strongly resisted and captured him. He offered to let Indra go provided he promised 'not to kill him by day or by night, with wet or with dry.' Indra promised to do so and was released, but he cut off Namuchi's head at twilight and with the foam of water (which was according to the authorities neither wet nor dry). The Mah. Bhár. adds that the severed head followed Indra crying out 'O wicked slayer of thy friend.' According to another version, Namuchi was a friend of Indra and once drank up his strength and made him quite imbecile. The As'vins, (and Sarasvatî also as the story goes) then supplied Indra with a *rajra* with which he cut off the demon's head.

Sl. 24. कुसुमैः नवैः—The Inst. is 'इत्यंभूतलक्षणे' Pán. II. 3. 21 ; see note on लतापतनोद्भूथितैः II. 8. The flowers are a characteristic mark of the vernal season whence it is called पुष्पाकरः (Vik. I. 8). The season brought with it the flowers, intentionally as it were, in order to do homage to the king. See com. यमकुबेर०—shows that the king deserved such a tribute of respect at the hands of the season. The king possessed the four characteristics of the four deities ; he had the impartiality of Yama, the liberality of Kubera, the power to chastise the wicked like Varṇa, and supreme power like that of Indra. See com. अश्वित०—अश्वित graceful, esteemed, for his prowess was always distinguished by acts of humanity and a due regard to the rights of others.

Sl. 25. जिगमिषु—noun in उ from the desiderative base of गम्. धनशाध्युषित०—The north, of which Kubera, the god of riches, is the regent. रथयुजा—रथं युक्ति इति रथयुरुः a charioteer, fr. युज् + किर् by Pán. III. 2. 61. भव्यनन्त०—refers to the beginning of the summer solstice during which the sun, in its apparent annual revolution, appears to go more and more to the north, and cold gradually diminishes. The same description occurs in Kum. III. 25 कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरसमौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य । दिग् दक्षिणा &c.

Sl. 26. कुमुमनन्म &c.—This is not the absolute order in nature; it is so given here because the majority of plants put forth flowers early in spring. The poet does not speak with reference to the same plant or tree putting forth first flowers and then leaves. See Malli. तदृ—This cannot be taken as a Gen. Tat. (see Pán. II. 2. 11); अनु should therefore be treated as a Karmapravachaniya, as Malli. does. Hem. says—पूरणयुग—इति समासानेषधात्तदृ शब्दे समासो महाक- विषयोगादेव साश्रुः । यथात्रैव-विश्वं तदनु विभ्रते (X. 16); मेषदूतेपि-संदेश-

मे तदनु जलद (I. 13) इति । पञ्चमीसमासो वा । साहचर्यात्क्रतोऽव्ययेन समासो
निषिद्धतः इति वा । षष्ठ्य—Châr. observes—कुसुमपियाः षट्चरणाः किंसल-
याभिलापुकाः कोकिलाश्च । अतः हेतोः पुष्पाणि पञ्चवांश्च पात्य शब्दायन्ते इत्यर्थः ।
द्रुमवती—rich in flowering plants. The aff. वृत् indicates भूमा
'abundance'. अवतीर्य—अवतार properly means the birth on earth
(lit. the coming down) of a heavenly being in the shape of an
incarnation; hence, birth in general. The vernal season is supposed
to have a presiding deity called Madhu, Vasanta and the like,
and hence the use of the root वृ with अव. Cf. वसन्तावतारमूर्च्छं रमणीयत्वं
प्रमदवनस्य Vik. p. 38 ; ततो वसन्तावतारसमये &c. S'âk. I. p. 31.

S'l. 27. नवगुण—गुण may also mean संव्यादयः षड्गुणाः (see VIII. 21). उपचितां—grown, increased. इव भूपतेः &c.—Here the poet, though making an apparently general statement, pays a compliment to Das'a, whose wealth, obtained in a righteous way and ever open to the needy, he compares to the richness of the lotus plant. कमलिनी &c.—In winter the frosts of which have a destructive effect on lotus-plants (see VIII. 45) the Kamalini was deserted by the aquatic birds; but now that the advent of spring had refreshed it and replenished its flowers with honey, the bees and the birds returned to it again. Or सरसः may perhaps be better taken as Abl. sing. and कमलिनी to mean 'a land lotus' as the spring has a particular influence on land plants.

S'l. 28. आर्तवं—blowing in the season; seasonal. अशोकः—one of the spring flowers which the poets describe as favourites of lovers. See Kum. III. 26. किंसलय—The bunch of tender sprouts of the As'oka used by amorous ladies as an ear-decoration looked so charming that it also excited the passion of lovers. दयिताः—दयितायाः श्रवणे अपितःः शिलासिनां—an objective Genitive.

S'l. 29. पत्रविशेषकाः—पत्राकारा विशेषकाः पत्रविशेषकाः | a comp. of the Sâkapârthivâdi class. विशेषकाः (m. and n.)—Ornamental leaf-like figures drawn on the fore-head (and other parts of body) with some fragrant substances, as a decoration. See III. 55. मधुकिङ्गां—is preferable to मधुक्रतां v. l., the Kuravakas being represented as मधुदानविशारद. कुरवक—Although the word is generally written as कुरवक, it seems from the Yamaka here that the poet prefers कुरवक. कुसितः ईषदा अलीनामल्पमकरन्दन्वाद्रोऽत्र. It has a flower of a reddish-brown colour which has little honey in it. The poet, however, forgot the fact. For the comparison to विशेषक cf. पत्यारुप्यातविशेषकं कुरवकं रयामावदातारुणं Mâl. III. 5.

S'l. 30. सुवर्णा०—According to the convention of poets, the *Bakula* tree is said to put forth flowers when sprinkled by young ladies with mouthful of wine. Cf. पादाधानादशोकस्तिलककुरबकी वीक्षणालिङ्गनाम्यां खीणां स्पर्शेत्प्रियद्रुविकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात् &c. Cf. also Kum. III. 26 and Malli. thereon. °अनुवारिगुणः—युण here refers to its 'smell'; cf. 36. Mark the *anuprāsa* or alliteration here. लोलुप—गहितं लुपति इति one greedy to a fault, i. e. excessively greedy; fr. the Freq. of लुप + अच; cf. अभिनवमधुलोलुपस्वं &c. S'ak. V. 1. आकुलं—crowded or closely-packed with.

S'l. 31. शिंशिरा०—शिंशिरस्यापगमः the passing of the cold season, i. e. the advent of spring; तस्य श्रीस्तया. मुकुल०—मुख्यति कलिकात्वमिति मुकुलः (also n.) ; fr. मुच् + उल; a partly opened bud; मुकुलाना जालं network or cluster of. किशुक—(also called पलाश) is a tree having red, scentless flowers. Cf. the similar decription in Kum. quoted in the foot-note. नखक्षतमण्डनं—Tho nail-wounds are usually described as being inflicted on the person of his beloved by a lover; here we have the reverse of it. This necessitates the next two epithets. प्रमदा—प्रकृष्टा मदः (the pride or flush of youth) यस्याः, a young woman. मद—intoxication.

S'l. 32. गुह—swollen, or painful. °दुःसह—difficult to be borne; used in a Pass. sense. तावत्—as yet, at that stage of the season. °निर्विषयीकृत—for the touch of the मेखला was also cold.

S'l. 33. अभिनय—A movement of the body, look, gesture or posture, indicative of inward sentiment or feeling. नरिचेतु—to make itself familiar with. पल्लव—which corresponds to hands. सहकारलता—सहकारः लता इव. The comparison to लता suggests youth and tenderness.

S'l. 34. अन्यभृता—Also called परभृता &c. The Indian cuckoo so called because the female of this bird is supposed to leave her eggs in the nest of the crow which unknowingly hatches them and brings them up. The youngs, when their wings are developed, leave their protectors and live independently. The crow is similarly called परभृत् (the nourisher of another bird). सुग्रन्थ—one young and coy, (opp. to प्रौढा); innocent girls who have not yet attained full youth (and who therefore speak little).

S'l. 35. °दन्तरुचः—indicates a smile (in which the pearly bud-like teeth are a little exposed to view). लय—properly means the harmony of instrumental music, song, planting of the feet in dancing and the beatings of hands. Here by *Lakshana* it means sportive movement, gesticulation. See Malli.

S'1. 36. ललित०—ललितश्वासौ विभ्रमबन्धश्च तस्मिन् विचक्षणं expert in producing (tending to) graceful or charming amatory sports. Some take ललित separately; it means—‘the act of manifesting the feeling of love towards the lover’; see foot-note. But this is not a good way. It is better to take ललित as an adj. qualifying विभ्रम०, as Mall. does. विभ्रम means the flutter and the confusion at the appearance of a lover and the consequent misplacing of ornaments, &c. which is certainly pleasing. This is produced also by the influence of wine. मधु—Notice the mas. gender; see com. मधु is one of the words of the अर्थचार्दि group, which are m. and n.; as अर्थचः, अर्थम्. भङ्गना—पश्चत्तमङ्गं यासां ताः। women with beautiful limbs. ‘अङ्गात्कल्याणे’ Pāṇ. V. 2. 100. पतिषु—with regard to their husbands. स्मरस्यद्य—For wine also tends to excite amatory sports when drunk moderately. रसखण्डन०—not so excessively and intemperately as to be unable to enjoy the pleasures of the company of their lovers. Hem., Chār. and Din. understand by रस ‘flavour;’ ‘रसस्य खण्डनं विच्छेदस्तन वर्जितं संतुर्णं स्वादुमित्यर्थः’ (i. e. the wine did not lose its flavour by being kept long in the mouth).

S'1. 37. स्मित—See foot-note. ऋतामरसाः—The clusters of lotus-flowers correspond to the faces and the noisy birds to the jingling waist-bands. तामरस is a lotus and not necessarily a red lotus; पट्टेरुहं तामरस Amar. तामरे in water स्थित lies इति तामरस; another derivation is तम्यते इति ताम् what is coveted owing to its loveliness; रस्यते इति रस; तामं च तद्रसं च of lovely sight. दीर्घिका—oblong pleasure-wells with lotus plants in them. श्लथ—This is necessary; for if the zones were not loosened, they would not be ringing with their bells. उदकलोल—It will perhaps be better to analyse the comp. as उदके लोलाः च ब्रलाः ‘restless, moving about,’ as better in keeping with श्लथ; मदकलाश्व ते उदकलोलाश्व विहगमा यासु ताः.

S'1. 38. ऋतिण्डना—There is a play on this word :—(1) made short; (2) an offended woman. See V. 67 and notes thereon. Here the night is compared to a ऋतिण्डना नायिका, मधु implying the lover paying attention to another sweetheart. ‘सापि पाण्डुसुखी क्षीणा च भवति’. हिमकरावय०—Because the moon is one of the excitants of passion. अनिति—न इति.

S'1. 39. अपतुषारतया &c.—The same idea is expressed in I. 46. ऋकराजित०—ऋजित ‘distinguished or prominent’, shows the universal sway of the flower-arrowed god. The flag of Kāma is supposed to have on it the representation of a makara (a sea-monster killed by him) as a commemoration of his victory.

S'l. 40. प्रतिनिधिः—‘which took the place of.’ यत्—viz. the Karnikāra flower. See Kum. III. 28. अर्द्धते—Malli, very ingeniously supplies प्रियैः; but the poet might have simply meant ताभिः: ‘which they stuck into their hair and bore there.’

S'l. 41. तिलकः—Din. remarks यथा मृगनाभि (musk) चिन्द्रुरम्यस्तिलको विशेषकः खियं शोभयतीत्यर्थः। The poet more probably refers to marks of collyrium; see Kum. III. 30. प्रमदामित्र—The comparison shows that the Vanasthalī was also in its youth, being gorgeously decked by flowers and foliage.

S'l. 42. मधु—(1) honey; (2) wine. The adjectival clauses are so worded as to suit the comparison of the creeper to a sportive woman. किसलयाधर—cf. अधरः किसलयरागः S'ak. I. 21. नवमलिका—(generally written नवमालिका) is a kind of jaasmine with beautiful and deliciously fragrant flowers, and one of the five flowery arrows of Madana. तहचारसिलासिनः v. l. is to be rejected, as a tree cannot be supposed to have a mind.

S'l. 43. निवेदिभिः—asking to stay behind; hence, surpassing, excelling. Poets describe women as wearing light red garments in the vernal season; see foot-note. यवाङ्कूरैः—see *supra* notes on वीजाङ्कूर VII. 27. परभूताऽ—cf. S'l. 47 further on.

S'l. 44. कश्मिक—*a swarm of*; उपेयुषी—fem. of the perf. p. of इ with उप. भलकजालक—a comp सुपुणा; जालक a hair-ornament in the form of a net-work of pearls or so; जालक may also mean ‘a mass of’. मौक्किकं—मुक्का एव मौक्किकं, by affixing ठक् (इक) to मुक्का.

S'l. 45. ध्वजपट—The very banner-cloth or flag of. धनुर्भृतः—armed with his bow, and so ready to undertake his expedition of universal conquest, for which Vasanta is the favourable season. The fig. here according to Hem. is Rūpaka; see foot-note. चुखचूं—*a powder for giving gloss to the face*.

S'l. 46. कन्त्रुतसा—The spring festival held in celebration of the return of Vasanta and in honour of God Kṛishṇa, though originally Madana or Kāma-deva was the chief object of worship in this festival. See our note on वसन्तोत्सव, S'ak. VI. p. 152. Images of Kṛishṇa were placed on swings and rocked by males and females with songs. New swings were put up or planks suspended by ropes were used as swings and दोलारोहण was enjoyed by females, often in company with their husbands, as spring set in. पटुः—scil. दोलारोहणे. जलता=जडता for alliteration. Poets have the option of substituting ल for ढ, व for ब, ल for र &c., if it suits their purpose. See foot-note.

Śl. 47. बह—*is used to call attention.* विम्ह—Love-quarrels. स्मरमत—The mandate of Madana. रसते स्म—shows that they set aside their *mána*.

Śl. 48. अथ—*indicates change of topic.* विलासवत्तिसिखः—See note on महिषीमत्यः I. 48. He enjoyed the festival in the company of sportive women, but without being attached to them; see śl. 7 *supra*. ऋति—sport. मधुमन्दधु—He resembled Vishṇu in prowess, Madhu in cheerfulness and giving universal pleasure, and Madana in personal beauty. मधुमथ्—The slayer of Madhu. Madhu and Kaiṭabha were two demons sprung from the wax of Vishṇu's ears while he was asleep on the surface of the oceanic waters after the universe had been deluged at the end of the Kalpa. There also arose from Vishṇu's navel a gigantic lotus with Brahmā seated on it. The demons suddenly appeared before Brahmā and began to threaten him. Brahmā shook the lotus he was sitting on, and thereby awoke Vishṇu, who then killed the demons. See Mah. Bhār. Van. P., chap. 202. According to one account, the bodies of the demons being thrown into the sea produced an immense quantity of marrow which Nārāyaṇa used in forming the earth. See also note on मेदिनी, I. 65.

Śl. 49. Herein the poet describes the good results produced by chase. Cf. with this Kám. and Śāk. quoted in the ft.-note; also our notes on Śāk. II. 5. इद्रित—outward movements of the body, expression of the face &c., giving a clue to one's internal feelings. अमज्जय—conquest of fatigue, i. e. being so inured to it as not to feel its effects, such as exhaustion, perspiration &c. प्रणां—possessed of excellent advantages. Hem., like Malli., remarks, एतत्सर्वं युद्धोपयोगि-न काकदन्तपरीक्षाविनिप्ययोजनं; and goes on to say, तथा चाभाणकः श्रूयते—काकस्य कृति वा दन्ता मेषत्याण्डं कियत्पलं । गर्दभे कृति रोमाणीत्येषा सूख्विचारणा ॥ The following passage from Daś. VIII. will serve as the best defence of chase—यथा मृगया हौपकारिकी न तथान्यत् । अत्र हि व्यायामो-क्षपोदापत्सुपकर्ता दीपांचलं धनक्षमो जड्घाजवः कफापचयादरोग्यैकमूलमाशया-ग्रिविमिः मेदोपकर्णादङ्गानां स्थैर्यकार्कश्यातिलाघवादीनि शीतोष्णवातवर्षशुतिपासासहत्वं सहवानामवस्थातेषु चित्तचेष्टितज्ञानं हरिणगवलगवयादिव्येन सस्यलोपत्रिकिया * * * उत्साहशक्तिसंधुक्षणेन प्रत्यनीकविवासनमिति बहुतमा गुणाः । p. 196.

Śl. 50. मृगवन—see Malli.; also मृगपञ्चरं वनम्. ऋक्षमवेष—such as putting on a short coat of green or ashy colour, &c.; लघुक्षणकञ्जकदिः—गुरुवस्त्रैर्धावनं न संभवति शुक्रवस्त्रावलोकनेन मृगा दूरते एव पलायन्ते । इ० Chār. Din. विपुल—large, muscular and well-developed. कण्ठनिषिक्त—The usual place of the bow is round the left shoulder; it was hung

on the neck that it may be the more readily used when the game had to be shot. अथ—The horses belonging to the army. उद्धत—struck up; raised aloft. सवितान०—The first sense given by Malli. is rather obscure; his second interpretation is preferable.

S1. 51. वनमाला—a garland made of wild flowers interspersed with green leaves. Such a garland is sacred to Krishṇa, who on that account is called *Vanamālin*. तनुच्छः—तनुः छायते अनेन ; fr. छद् + अ (व : करणे). The आ of छाइ not preceded by two prepositions is shortened before the aff. व ; दन्तच्छद्, प्रच्छदः, but समुपच्छादः Pāṇ. VI. 4. 96. वल्गन—one of the five paces of a horse (a bounding gait) ‘वल्गनं पुनः । अप्रकायसमुद्भासात्कुञ्चितार्थं नतविक्रम् । *Nāmamālā*. विरुद्धते—flashed about as he dashed from place to place.

S1. 52. तुलता—तनु, because beautiful women have a slender frame of body. For a similar idea, comp: *supra* II. 12. ऋमर०—For a similar comparison cf. Vik. IV. 31, where a squatting black antelopo is looked upon as the glance of the काननश्री. सुनयनं—shows that he was handsome and worth seeing. नयननिष्टत०—gives another reason why the sylvan deities were anxious to have a sight of the king. The *Vanadevatás* were in one sense the subjects of Daśaratha and naturally they longed to see their sovereign who had given delight to his subjects by his just rule.

S1. 53. वागुरिक—fr. वाहुरा+इक (ठक्) by Pāṇ. IV. 4. 8. व्यपगत &c.—Before a king entered a garden, a forest, &c., care was taken to see that it was free from all kinds of danger, lest a spy, or a hostile person lurking thereiu, might endanger the king's life. तुर्गमसभूमि—a comp. of the शाकपार्थिवादि class; see oom.; firm ground on which a horse can gallop safely. दपचित—rich in, abounding in.

S1. 54. नभस्य—नभा आत्रं तत्र साधुः नभस्य: (favourable to). त्रिदशायुधं—*the rainbow, which is supposed to be the weapon of the thrice ten (gods) and especially of Indra.* त्रिदशः: signifies the thirty-three gods collectively. तिलो दशा चाल्यकौमारयौवनानि जन्मसत्तावृद्धयो वा येषाम् । यद्वा चिर्देश परिमाणमेषाम् । Malli. on S'is'. I. 46. The Oom. of Amara derives the word as तृतीया यैवनाल्या दशा येषां । त्रिशत्त्वस्य तृतीयार्थता त्रिभागवत् । which is taken to mean—‘ who are always in the third decade ’ i. e. 25 years old, on the authority of the Rāmā.—श्रियं विन्दति सौमित्रे पञ्चिंशतिवर्षवत् । The usual number of gods, however, is 33 and not 30. Authorities are at variance as regards the components of the number thirty-three. According to Aitareya Brāhmaṇa II. Pañchikā 18, they are—त्रयस्मिंश्चै देवाः । अटौ वस्व एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च । Some substitute for the last two, the two-

As'vins. See Muir's [Sanskrit Texts, Vol. V. p. 9. रव—may also refer to the din of the chase (the clamour of beasts &c. and of the men See *Supra* IV. 72. Malli. refers it to the twanging of the bow. He probably means that the lions did not mind the noise of the men so much, but when they heard the twang of Daś.'s bow, which sounded like thunder, their anger was provoked. Cf. *infra* §1. 64. and अनुहंकरते वनध्वनिं न हि गोमायुरुनानि केसरी ।

§1. 55. Mark the poet's power of giving vivid pictures in this and in the following verses. For similar ideas, cf. S'ák. I. 7 and Vik. IV. 32. स्तनप्र०—स्तने स्तनपानार्थं प्रगच्छा येषां ते तैः; earnestly longing. एण—a black antelope; अनृचो माणशो ज्ञेयः एणः कृष्णमृगः स्मृतः । रुद्धगांरुद्धुः योक्तः शम्वरः शोण उच्यते ॥ गर्वित—Such is the bearing of the antelope with his long horns leading a herd roaming in the woods. ०कृष्णमार०—According to Hem. the mention of कृ० shows the kind of the deer forming the herd.

§1. 56. प्रार्थित--hard-pursued; attacked; cf. for this sense स (अश्वः) सिन्धोर्दक्षिणरोधसि चरन्यवनानामश्वानीकेन प्रार्थितः । Māl. V. p. 105. and *infra* XV. 5. तूणी—a quiver; also तूणा; तूण् 10 cl. (तूण्यते शैरः) + अ (व्यञ्). इयामीचकार—refers to the proverbial blackness of the eyes of the deer; cf. II. 17. वातेरितोः—वातेन ईरितानि agitated, shaken (cf. वातेरितपल्लवाङ्गुलिभिः S'ák. I.). इल—petals.

§1. 57. सहचरी—सह चरतीति. चर preceded by सह takes ई (डीप.) by Pāṇ. IV. I. 15. against III. 2. 16, on which latter Bhaṭṭoiji remarks 'कथं प्रेह्य स्थितां सहचरीमिति । पंचादिपु चरडिति पानत्' व्यवधाय—having concealed or screened; from व्यवधा to place oneself in the middle. कामेतया—i. e. as he knew what love was. कृष्टमपि—The force of अपि is that it was so difficult to withdraw the arrow. धन्वी—धन्वं धनुरस्यास्तीति; fr. धन्वन्+इन्, the word being included under the त्रिव्यादि group.

§1. 58. मुमुक्षु—About to shoot; noun in उ from the desid. base of मुच्. निबिड—निवृत्तं विलमस्नात्. From नि, and विल 'an interstice,' (ल being changed to ड); 'without space or intertices,' closely or firmly clenched. प्रौढप्रिया—प्रौढा a woman more than thirty years old, and therefore, no longer timid or bashful in the presence of her husband. विभ्रमचे०—sportive movements. Kālidāsa goes one step further in the S'ák. and makes Dushyanta say न नमितुमधिज्यमस्मि शक्तो धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु । II. 3. मुष्टि: विभिषे—and consequently the arrows held fast in it were not shot. Cf. अन्योन्यवक्रपित्तपल्लवप्रासं नृवीरेस्यं कुरङ्गयुगम् । प्रियानुनीतौ भृषमिष्टचादुचेष्टस्य धाताभिर्त्तं निरासे ॥ Jān. I. 57.

S'l. 59. शिशिरपत्त्वलः—cf. II. 17. मुस्ता प्ररोह०—मुस्ता (called नागर-मेष्या in Marathi) is a kind of fragrant grass (*cyperus Rotundos*) growing in swampy places and said to be much liked by boars ; cf. S'âk. II. 6. अवयवानुकीर्ण—lined all along with the fragments dropping from their gaping mouths. Cf. कीर्णवस्त्वा S'âk. I. 7. कुल—*a herd of animals of the same class.* आयताभिः—implies their great number.

S'l. 60. वाहनात्—वाहनं is a general term for anything that carries, and may be an animal or a vehicle; वाहयतीति वाहनं fr. the cau. of वह used in its primitive sense, and ल्युद् (अन) added कर्तरि (वहेः स्वार्थं यन्तात्कर्तरि ल्युद् Bhā. Dik). Some derive it as वहत्यनेन (ल्युट करणे) and account for the Vriddhi by referring to Pâṇ. VIII. 4.8 (वाहनगमाहितात्) where Pâṇ. so uses it (निपातनात्). Here from the context it means 'a horse' in which sense the word has already been used in I. 48; cf. हरिवाहन. अवनतोः—उत्तरं कायस्य उत्तरकायः; उत्तर takes precedence in the comp. by पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनेकाधिकरणे। Pâṇ. II. 2. 1; अवनत उत्तरकाये यस्य तम्. उद्धृत०—उद्धृता standing erect सटा येषां ते. नास्मानं—mark that the word आस्म० is used in the sing. even when referring to a noun in the plu.; cf. *infra* X. 60. विद्धू—*the arrows pierced their bodies right through and penetrated into the trees against which they had leaned and thus pinned them to the spot.* विविद्धुः—This indicates Das'aratha's dexterity as a marksman, the extreme sharpness of the arrow-blades, as well as the high mettle of the boars. See com. जघना—This is the way in which the boars sit when placing themselves in an attacking posture.

S'l. 61. रभस—*impetuosity, vehement desire for.* पातयां पथम-मास—This is a grammatical anomaly according to Pâṇ. and his followers. See. com.; for, according to Pâṇ.'s rules, no word, not even a preposition, is allowed to come between the base in आम् and the forms आस, चकार &c. which are treated as terminations. Nor can the order be reversed, as this is forbidden by the word अनु in 'कृचानु प्रयुज्यते लिटि' III. 1. 40. Such instances of poetical license, however, are many; cf. *infra*, 'प्रश्नशाया यो नहुषं चकार' XIII. 36; 'मंयोजया विधिवदास' XVI. 86; 'उक्षी प्रचकुर्नगरस्य मार्गीन' Bhaṭṭi. III. 5. According to the Mugdhabodhakâra and the Sarasvatatî-kâkâras such forms are justifiable. It is useless to enter further into the subtle grammatical discussion here.

S'l. 62. प्रायः—Hem. gives as an optional sense, प्रकृष्टः अयः शुभावहो विभिर्यस्त, and construes it with सः; but this is far-fetched

and does not suit the context. परिमोथ—depriving of, i.e. cutting off of. भुरप—an arrow with a sharp semicircular head. शृङ्ग—note the double sense.—(1) the horn, wherein lay their strength; (2) great rise, the cause of their pride; cf. वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः: *infra* XI. 72. दृसविनय—This was a characteristic of the Raghu dynasty; cf. II. 8.

S'1. 63. कुङ्कासना—कुङ्क is the p. p. of फल when not preceded by a preposition; with प, it is प्रफुल्त; the form प्रफुङ्ग (see *supra* II. 29 and com.) is obtained by adding अ (अन्) to the root फुल with प and is the p. p. of that root. अग्राश्व ते विटपाश्व अश्विटपाः a Karm. comp., there being a सामान्यविकरण between a part and the whole of which it is a part; see Malli. on अग्नहस्त, Kum. V. 63. वायुरुग्णान्—torn off by the wind. नुनार—‘carried on’ would perhaps be a better reading. For रुग्णान्, however, cf. Mar. Bhār. A'di. Adh. XIX. 1170, ततोऽसुराश्वकभिन्ना वमन्तो रुधिरं चहु। असिंशक्तिगदारुग्णा निपेतुर्धरणीतले ॥ The force of the simile is that the spotted tigers rushing onward appeared like the branches of the *a'sana* tree, full of reddish yellow blossoms, broken and blown off by the wind. तूणीचकार—Another instance of the King’s unique marksmanship. He discharged the arrows with as much force as was necessary to make them enter their bodies and remain there without piercing through them.

S'1. 64. निर्यात—The sound produced by the clash of contending winds (see foot-note); or a thunderstroke. For, a really brave huntsman would not kill an animal unawares while lying in its lair, but would awaken it and kill it when facing him. अश्वसूयापरः—अश्वसूया परं यस्य; for अश्वसूया cf. *supra* VI. 74, VII. 2, and Kum. III. 4. उदय—conspicuous or prominent by; see II. 53; cf. विक्रमोदय XV. 27. मृगेषु—मृगाणि v. l.; see Mallinātha’s remark.

S'1. 65. कुटिलनखाप—It is a supposition that elephants of a superior species have pearls in their temples; cf. foot-note and Kum. I. 6 quoted therein. The following are the sources of pearls mentioned—(1) elephants of superior species, (2) rain-water, (3) the wild boar, (4) conch-shells, (5) fishes; (a species of them that contain pear-like round globules of a stony nature in their heads) (6) certain kinds of the hooded snake, (7) the pearl-oysters, and (8) the bamboos. रणकृत—कृतं कर्म यैस्ते कृतकर्माणः: रणेषु कृतः रणकृतकर्माणः: मृगसुपति समाप्तः; who had obliged him by fighting on the battle-field. आनृप्य etc.—This he did by rendering them counter service by killing their inveterate foes.

S'l. 66. चमराक्—The chamara, although mentioned in Ak. as a kind of deer, is the wild ox, Yak of Tibet, (*Bos Grunniens*) resembling a bison in form and having a tail with a bushy tuft of hair at its extremity. भङ्ग—An arrow having a crescent-shaped point; see VI. 63. सितवाल०—(1) सितवाला एव व्यजनं ; (2) सितवालानं व्यजनं तैः। The white *Chimara* formed of the bushy tail of the *Chamara* deer, and used as a fan or to whisk off flies, is reckoned as an emblem of royalty. See III. 16; cf. Vik. IV. 4.

S'l. 67. कलापं—कलाप is the peacock's plumage or tail; cf. तं मे जातकलापं प्रेषय मणिकण्ठकं शिखिनम्। Vik. V. 13; hence its name कलापिन्. बाणलक्ष्मी०—बाणस्य लक्ष्यं बाणलक्ष्यं; न बाणलक्ष्यं अबाण० तं बाणलक्ष्यं संपद्यमानं चकार. गतमनस्कः—reminded of. चित्रमाल्य०—मल्यते what is borne इति माल्यं; fr. मद्+य (प्यत्) or मालैव माल्यं य (प्यत्) being added to माला स्वार्थे by the *Vartika* on Pāṇ. V. 1. 124; चित्रं माल्यं चित्रमाल्यं तेन. केशपाश—पाश, पक्ष and हस्त when coming after केश signify 'a collection or mass of'. पाश as an affix has two other meanings:—added to कर्ण it means 'beautiful'; and to words like छव, भिषक् &c., 'bad'; as कर्णपाशः *Uttar.* VI. 27; भिषक्पाशः a bad physician, &c. 'पाशस्तु मृगपश्चादिवन्धने। कर्णन्ते शोभनार्थः स्याक्चान्ते निकरार्थकः। छवायन्ते च निन्दार्थः' *Haima Kos'a.* Cf. गतिविगलितवन्धे केशपाशे सुकेश्याः सति कुसुमसनाथि किं करोत्येष वर्ह॥ Vik. IV. 10: see Naish. VII. 22.

S'l. 68. कर्कशविहार०—कर्कशः hard, excessive had without attention to bodily ease); विहारः sport, exercise (requiring a great deal of roaming; mark the root-sense—विहारस्तु परिक्रमः *Amar.*) कर्कश—this is necessary; ordinary exercise would not have brought on perspiration. जालक—so in the S'ak., वद्धं कर्णशिरीषरोधि वद्धे घर्माम्भसा जालकम्। I. 27. आच्चाम—cf. *infra*. आच्चामति खेदलवान्मुखे ते। XIII. 20. सतुषार०—तुषारः: (cool.) च ते शीकरा: (spray of water) च तुषारशीकरा-स्तैः सहितः. For तुषार cf. अपां हि तुषाय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा। Nai. III. 93. This implies that the breeze was cool, a river being near by; भिन्नपङ्कव०—suggests that it was gentle and fragrant.

S'l. 69. भात्मनः—Properly this should have been included in the comp.; so this is a case of साप्तेष्वेषि गमकत्वात्समासः भुरं—equivalent to भर्जयधुरं, the responsible task of Government. See *supra* s'l. 49. अनुबन्धसेवा—constant practice or enjoyment. मृगया—see com.; irregularly formed from मृग+या by *Vart.* on Pāṇ. III. 3. 101. कामिनी—भूयात् कामः अस्याः। This according to Chār. refers to स्वाधीनपतिका.

S'1. 70. ऊर्ध्वलितमहौषधि०—mighty herbs burning with light; cf. भवन्ति यत्रौपधयो रजन्वामतैलपूरा॒ सुरतप्रदीपाः । Kum. I. 10. त्रियामा—त्रयो यामा यस्याः । आयन्तयोर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वैन दिनपायत्वात्—com. of Amara; see *supra* VII. 24.

S'1. 71. ०कर्णताल—ताल is the striking of the hands to mark the regular musical intervals; hence, here, the sound produced by the flat lobes of the ears of the elephants beaten at regular times on the large cavities of their ears. Mallinâtha's rendering does not seem to be happy, unless we understand by his कर्णः the cavities and the lobes striking together and thus resembling cymbals. पट्टुपट्टह०—There is nothing exaggerated in the simile. The sound produced by the flappings of the ears may appear like that of a sharp-sounding drum in the stillness of night. बन्दिन०—such as those sung by the minstrels at the close of Canto V. Cf. notes on I. 95.

S'1. 72. विपिने—gives the reason why he was अलक्ष्यमाण. तपस्त्रिगादां—shows that the river was holy where Das'aratha ought not to have committed slaughter. At least he ought to have taken greater care when shooting the arrow, as the river was frequented by ascetics. तुरंगमेष—Here the horse is treated like a conveyance and so the Inst. is used; or \supply ऊङः after तुरं०. In the Jânakîharana the king is described as having gone on foot in pursuit of a deer; थरुःसहायोऽश्ववति प्रदेशे विद्याय वाहं सहसा नृवीरः । चचार पद्धया गहने तरुणामसौ वने तत्पद्मदत्तदृष्टिः ॥ I. 73.

S'1. 73. निनद—indistinct sound, fr. निनद्+अप् (अ); by affixing घञ् (अ) we get ०नाद. तत्र—at the sound, that it should hit its source. Das' was शब्दवेधी. बृंहितं—‘बृहितं करिगर्जितम्’ Amara.

Śl. 74. पद्धि—ten; पञ्चकद्वयं (Pân. V. I. 59). प्रतिपिद्धं-विलङ्घ्य—see com. and *supra* V. 50. अपथे—Here ॐ has the sense of अप्राशस्त्य, a bad or wrong path; cf. न कश्चिद्दर्णानामपथमपल्टेष्टिपि भजते । Śak. V. 10; कारितस्त्वमपथे पदं यथा । Kir. XIII. 45, and 64 (आपदेत्युभयलोक &c. quoted in the foot-note). रजोनिशीलित—(The eye of knowledge) being obscured by Rajas (leading to passion); cf. रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्धवम् । Bg. XIV. 7.

Śl. 75. प्रोतं—P. p. p. of वे 1st conj. with प्र to pierce, to sew. मुनिपुत्र—This was S'râvana. The names of his parents are not given in the Râmâ.; see Ayod. K. Canto 66. क्षितिपः अपि—The force of the epithet क्षितिप and of अपि is, that though able to protect the world, he could not save himself from the ताप.

Śl. 76. प्रांथतान्वयेन—This explains why he suddenly dismounted and went forth to see who his victim was. He belonged to a race that ever scrupulously shrank from committing sin (*cf.* आजन्मशुद्धाना I. 5), and was known for relieving the distress of sufferers. अवतीर्य तुरमात्—*cf.* अवतीर्य तनस्तुरङ्गपृष्ठाच्छनकैर्गं व्यचर्च्छुचा परीतः। Bud. Ch. V. 7. द्विजेतरः—द्विजादितरः; now see com. Son of an ascetic (but) not belonging to the class of the twice-born i. e. Brāhmaṇa, (Kshatriya or Vais'ya). He was what is technically called *Karanya* i. e. of mixed parentage, his father being a Vais'ya and his mother of the Śādra class. See com. अक्षरपैः—a comp. of the शाकपार्थिवादि class; see com.; words which could be uttered syllable by syllable only, on account of the pain felt by him.

Śl. 77. अनुदृतः—According to the Rāmā., the arrow-head was extracted on the river-side when the young ascetic expired. See Rām. Ayodhyā. 67. 52. क्षाम्यां &c.—These two lines have puzzled many commentators. Chār. says तथागतं वेतसवनाच्छन्नं तमेकपुत्रमुपेत्योदिश्य &c. Vall. says ताम्यां तथागतं मरणावस्थापासं तमेकपुत्रमुपेत्य ज्ञापयित्वा &c., and Din. has तथागतं वेतसवनाच्छन्नं तमेकपुत्रमित्युदिश्य &c.; उपेत्य in the sense of उदिश्य would no doubt improve the sense; but it is difficult to understand how उपेत्य can mean उदिश्य 'with regard to' or अवगमय्य 'having informed'. Mallinātha's interpretation too is not satisfactory. The line admits of a simple construction thus—तो उपत्य ताम्यां तथागतं (शल्यप्रोतं) तमेकपुत्रं अज्ञानतः स्वचरितं च नृपतिः शशांस। उपेत्य—उपेत्य V. 7. makes no sense; for it will simply mean 'disregarding or neglecting the son who was in that condition,' which is against the king's conduct.

Śl. 78. परामृ—परागता असवोऽस्य. नयनवारिभिः &c.—As water is necessary to consecrate a gift, so it is to give effect to a curse or imprecation; being taken in the hand it is then let down as soon as the last word of the imprecation is uttered. Mr. Pandit quotes इत्युक्त्वा रोषताव्राक्षो वयस्यानृषिबालकान्। कौशिक्याप उपस्पृश्य वाग्वञ्च विसर्ज ह। Bhāg. P. I. 18. 36, and again मोष्यपोत्रलिनादाय युरुं शप्तुं समुद्यतः। Ibid. IX. 9. 23.

Śl. 79. आकान्तपूर्व—a compound of the राजदन्तादि class. See notes on I. 35. प्रथमपराङ्गः—प्रथमपराङ्गः, the first to offend. See com. and VIII. 48.

Śl. 80. अहृष्टः—न हृषा अहृषा, तनयस्याननं तनयाननं तद्व पश्च तन् तस्य औभा शोभा; now see com. सातुमहः—For it contained in itself a blessing as it could not have been fulfilled unless Das'a. got a son

or sons. Malli, refers to the वृद्धकुमारीवरन्याय or 'the maxim of the old virgin' which is used when along with one thing other objects are also accomplished. The Mah. Bhâsh. states that an old virgin when asked by Indra to choose a boon said—‘पुत्रा मे बहुक्षीरवृतमोदनं काच्चनपात्र्यां भुजीरन्’ । and remarks न च तवदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः । कुतो गावः कुतो धान्यं । तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्राः गावः धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवति । See Bhâshya on Pân. VIII. 2. 3. कृष्णां दहनपि &c.—The commentators remark शालिक्षेत्रभूमौ हि दाहं विना किञ्चित्प्रोपयते इति कौंकणेषु प्रसिद्धिः ।

S'l. 81. इत्थंगते—Now that you have been made sonless. वध्यः—For death must be legally punished by death. एधाऽहताशतवतः &c.—i. e. he begged that a funeral pile should be prepared for him and fire set to it so that he and his wife might immolate themselves on it along with the body of their son.

S'l. 82. खृति—patience or ease of mind, hence, fortitude, energy. और्व ज्वलनं—also called Vâdavâgni. Aurva was a sage, the grandson of Bhrigu and son of Chyavana by his wife A'rushi. When the sons of Kritavîrya persecuted and slew the children of Bhrigu to recover the wealth which their father had lavished upon them, they killed even the chidren in the womb. One of the women of the family in order to preserve her embryo secreted it in her thigh (ûra), whence the child on his birth was called 'Aurva'. Beholding him the sons of Kritavîrya were struck with blindness and his wrath gave rise to a flame which threatened to consume the whole world; but at the desire of his Pitris, the Bhârgavas, he cast it into the ocean where it remained with the face of a horse. See our note on और्व S'âk. p. 67. Aurva was afterwards a religious preceptor to Sagara of Ayodhyâ, and bestowed upon him the A'gneyâstra or the fiery weapon with which he conquered the tribes of barbarians who had invaded his patrimonial possessions. See Wilson's Vishnu Purâna Vol. III. p. 80. The Harivâms'a gives a different version. The sage U'rva was urged by his friends to beget children. He consented but foretold that his progeny would consume the universe. Then he created from his thigh a devouring fire which cried out with a loud voice—'I am hungry, let me consume the world.' The world was soon in flames when Brahmâ interfered and assigned to the fire the ocean as a suitable abode.

CANTO X.

S'1. 1. पाकशासनः—Lit. ‘the chastiser or killer of Pâka,’ Indra. The epithet originally meant ‘the teacher or discipliner of the ignorant or illiterate (पाकान्वालाद् शास्तीति),’ Indra being the god of infinite wisdom. The term *Pâka* being misunderstood in later times came to signify a demon whom Indra was made to kill; cf. *Namuchisûdana*, *Balanishûdana* &c.; ॐजसः—majestic or lustrous like Indra; or ‘mighty or powerful like Indra.’ Taken in either sense the epithet has no propriety here. It is merely used for the alliteration it gives with ‘शासनः’ in शासनः; the same may be said of उन in the following line. अनूगद्वे—*is appropriate here as it serves to make the contrast expressed by च in the next s'1. more marked.* शरदां—शीर्यन्त्यस्यां पकिनौषधयः इति शरद् properly the name of a season, but also used in the sense of ‘a year’; cf. the similar use of वर्ष which originally meant ‘the rains or the rainy season.’ Words like शरद्, रुमा &c, are mostly used in the plural.

S'1. 2. न च—And yet i. e. though he lived for so many years and enjoyed prosperity of every other kind. पूर्वेषां—predecessors, ancestors; the word has already occurred in this sense; see I. 67, V. 14. क्रणनिर्मांश &c.—see note on I. 71 and VIII. 30. इयोतिः—A son is called a *light* because he dispels the *darkness of sorrow*. Cf. शश्वत्पुत्रेण पितराऽन्यायर् वहुलं तमः । सखा ह जाया क्रपणं ह दुहिता इयोतिः पुर्या परमे व्योमन् ॥ Aita. Brâh. Pañch. 7, Khan. 13. शोकतमोपह—see Malli.; he means—just as we add aff. खच् (अ) to कृ after अभय although Pâñ. apparently sanctions it after कृ preceded by मेघ, क्रति and भय only, (मेघतिभयेषु कृतः III. 2. 43) by stretching the rule to compound words having भय &c. for the last member, so here we may extend the rule ‘ह is affixed to हन् with अप after कृश and तमस्’ to words ending in तमस् &c., and explain such cases as the present.

S'1. 3. प्रत्यय—‘A cause.’ अपेक्षा expectation, i. e. the employment of Mark the sense and cf. for a similar use अपेक्षते प्रत्ययसुतम् त्वा Kum. III. 18. प्राङ्गन्यात्—This refers to the churning of the milky ocean by the gods and demons for the jewels lying at its bottom. See Bhâg. P. Sk. VIII., Chap. 7, 8; Mah. Bhâr. A'di. XVII.; Râmâ. Bâl. K. XXV. The fourteen gems churned out are given in the following memorable verse—लह्णीः कौस्तुभपारिजातकमुरा धन्वन्तरिश्वन्द्रमा गावः कामदुधाः सुरेश्वरगजो (ऐरावतः) रम्भादिदवाङ्मानाः । अश्वः सप्तमुखो विष्ण विश्विनुः—शङ्कोऽसृतं चाम्बुधे रत्नानीह चतुर्दशं प्रतिदिनं कुर्युः सदा मङ्गलम् ॥. अर्पणः—The

comparison to the sea suggests gravity and magnanimity on the part of the king. अनभिव्यक्त—implies that the capacity for production was always present. रत्नोत्पत्ति—अनेन भाविषुव्राणां ब्राह्मणं, द्रवोपकारित्वमलौकिकत्वं च ध्वनितम् ।

Sl. 4. कृष्णशङ्क—कृष्णस्य (a kind of deer) शङ्कमिव शङ्कं यस्य son of Vibhāndaka, a descendant of Kaśyapa. According to a myth he was born of a doe with a small horn on his forehead, whence his name. He was brought up in the forest by his father, and had no idea of a human creature other than his father. There was a great drought in the country of Āṅga, and its king, Lomapāda, was advised by his Brāhmaṇas to send for the sage कृष्णः who would be the means of obtaining rain. The king accordingly brought him to his capital through the instrumentality of fair damsels. As soon as the sage entered Lomapāda's country rain fell in plenty. He married Sāntā, Daśaratha's daughter, who was adopted by Lomapāda. He undertook to perform for Das'aratha the sacrifice which brought about the birth of Rāma and others. ०आदयः—scil. सुयज्ञं वासदेवं च जावालिमथ काशयं । पुरोहितं वसिष्ठं च । Rāmā. Bāl. K. Chap. 12. संतानकाङ्गिणः—may also be taken with कृष्णशङ्कादयः । पुत्रीयां—see Malli.;—इष्ट—‘This consists simply of Purodāsa or rice-flour boiled in eight shreds of earthen vessels and given as an oblation to Agni, the Father (अग्निः पुत्री), with the *mantra*—यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृष्णयोनम् । अत्रिवनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रथ्य न शते त्वस्ति ॥’ Pandit. See also foot-note.

Sl. 5. पौलस्त्य—A patronymic of Rāvaṇa. The sage Pu-lasṭya, one of the mind-born sons of Brahmā, is said to have been the progenitor, not only of Rāvaṇa, but of the whole race of Rākshasas. Rāvaṇa was the son of Viśravas by his wife निकपा, the daughter of the demon Sumālin. See Mah. Bhār. Van. Chap. 275. उपशुत्रः—Harassed, oppressed. See notes on II.48. निदाव—नितरां दद्यते त्र फ्र. दह+घञ् (अ). छायाख्येषं &c.—Mark the appropriateness of the simile. The tree is their only resort.

Sl. 6. च—च—show the simultaneousness of two actions. See Malli. उद्दन्वन्ते—scil. the milky ocean, the abode of Viṣṇu. In making the gods appeal directly to Viṣṇu, the poet seems to follow some other authority than the Rāmāyaṇa of Vālmīki, since the latter makes the gods represent their grievances to Brahmā. अव्याक्षेपः—absence of obstruction or hindrance (व्याक्षेप meaning ‘to destroy’); Malli. takes व्याक्षेप in the sense of separation; अव्याक्षेप ‘the near presence of the person to be seen. This has passed into a maxim. Cf. Malli. on I. 82.

Śl. 7. Ślokas 7-14 form a Mahākulaka or a group of more than five stanzas syntactically connected. भोगभोगाऽ—भोग is the body of a serpent; fr. भुज् to bend or curve+घ्र् (the body of a serpent being always full of coils); सोऽस्यास्तीति भोगी. Here Sesha, the thousand-hooded serpent-king, regarded as the emblem or personification of eternity, whence he is also called *Ananta* 'the infinite'. He is represented as forming the bed of Vishṇu, while sleeping during the intervals of creation, with his thousand hoods spread like a canopy over his head. उद्धचिसू—here means 'with rays spreading forth'. °मणि—It is a belief common with poets that the *Cobra de capello* has a brilliant gem in its head. The greater the virulence of the venom of a snake, the more brilliant is its gem. Sesha being the king of the serpent-race has his gems the brightest of all.

Śl. 8. क्षोम—क्षुमाया (flax or raw silk) विकारः। °मेखलं, °करपङ्गवे—These epithets are intended to show the tenderness of Vishṇu's feet. The *Mekhalā* or waist-band is generally made of silver, or gold, and where possible of gems. Lakshmi who is represented as the culminating point of the perfection of wife-hood was shampooing the feet of Vishṇu, as every Hindu wife considers it her duty to do even at the present day. She had put the skirts of her garment on the zone that she wore lest the feet of Vishṇu coming in contact with it should be hurt. With the same object she had spread her tender palms over her thigh on which His feet rested. Mr. Pandit charges the poet 'with inexorable effeminateness, since he represents the God's feet, one of the hardest parts of the body, as more tender than that part of his wife's person on which the ornament (*Mekhalā*) was worn.' But Mr. Pandit seems to forget that the tenderness he refers to is what Lakshmi, like a loving, tender-hearted wife, supposes her husband's feet to possess. And even supposing the poet attributes it, we must bear in mind that here he is describing the god with the tenderness of a true devotee to whom his God's feet are but delicate like lotuses. Again, what reason is there to suppose that gods walk like men so that their soles should get hardened by friction? करपङ्गव—The comparison of the hand with the fingers spread out to a sprout is common. It indicates tenderness of the hand.

Śl. 9 In this s'l. Vi-hnu is compared to an autumnal day; and the epithets apply to both. °पुष्टिकाश—(2) Lotuses form a prominent sign of the Sharad season; cf. *supra* IV. 14. बालातप—(2)

According to Hem चालातपः means कन्याराशिस्थितः सूर्यःतस्य निभा (नितरुं भा bright light) सैवांशुकं यस्य. प्रारम्भ—(1) Those who make 'the great effort'. i. e. to know the Eternal one; a *Yogin*.

S'1. 10. श्रीवत्स—Lit. the favourite of, or abode of, Lakshmi; hence probably originally an ornament worn on the breast; an auspicious mark, according to some a curl of hair, on the breast of Vishnu. The Purânas account for it differently. According to the Mahâbhârata, S'antiparva, when S'iva destroyed the sacrifice of Daksha, the S'ula he had created for that purpose, went to the mountain Gandhamâdana, where Nara and Nârâyana were practising penance, and struck the breast of the latter. It was then sent back with a Hunkâra to S'iva, who in consequence came thither and a tumultuous fight took place between S'iva and Nârâyana. The two deities, however, were reconciled after a while and Nârâyana said to S'iva:—अद्यप्रभृति श्रीवत्सः शुलाङ्को मे भवत्वयं । मम पाण्यंकितश्वापि श्रीकण्ठस्त्वं भविष्यसि ॥ The Bhág. relates a different story; cf. Sk. X Uttar. Adh. 89. 1-12. विभ्रम—is used here simply शोभायां 'adjusting the graces of.' अथ विभ्रमः शोभायां संशये हावे' Haima Kosha. ब्रह्मार्थं दर्पणं Madhyam. comp. कौस्तुभु—see foot-note. The celebrated jewel obtained from the churned ocean and worn by Vishnu on his bosom. कौस्तुभस्तु मणिर्दिव्यं उत्पन्नो वृत्संभवः । मरीचिविकचः श्रीमान्नारायणउरोगतः ॥ Mah. Bhâr. Adiparva XVIII. 36. Cf. Sis. III. 9.

S'1. 11. विटपाकारैः—Because of their (arms) length and number cf. विटपातुकारिणौ चाहू । S'ak. आभरण—which correspond to the flowers of the Pârijâta. पारिजात—पारः अस्यास्तिनि पारी; see foot-note and notes on VI. 6; one of the five trees of Indra's garden and a Kalpa tree. It was produced at the churning of the ocean, being the ornament of heaven and the pride of S'achi, perfuming the world with its blossoms. See Bhág. P. VIII. 8.

S'1. 12. गण्डलेखानां—पशस्ता गण्डागण्डलेखाः a Nityasamâsa; excellent i. e. broad cheeks. मदराग—मदजनितो रागः the flush caused by liquor. Cf. IV. 61. हैति—irreg. derived from हन् (हन्यते अनया) or हि+किन्. चेतनावद्धिः—The arms of Vishnu (see s'1. 60) are here represented as deities attending upon their lord. cf सुर्दर्शनादिभिः स्वास्त्रैमुर्तिमद्विरूपासितां (ततुम्) । Bhag. P. VIII. 6. 7. उद्दीरित—see supra II. 9. The जुभक् weapons given to Râma by Vis'vâmitra are similarly spoken of as deities attending upon Râma. Cf. Bâl. Râmâ. 27. Uttar. V. 13, 14. and Mah. I. 42-46. जयस्वन—such as जय विष्णो, जय जय जगत्पते &c; cf. जयशब्दः Vik. p. 53.

S'1. 13. कुलिशत्रपलक्षणा—Vinatā, the mother of Garudr, had come to be the slave of Kadru, his step mother. Garuda, wishing to purchase the freedom of his mother, undertook to bring down from heaven Amṛta, as desired by Kadru. While he was returning with the nectar after a hard fight with the gods he was struck by Indra with his Vajra which left a scar on his body. तं वजन्तं खगश्चेदं वज्रेणद्रायताऽयत् । हरन्तमसृतं रोषाद्गुह्यं पक्षिणां वरम् । Mah. Bhār. Adi. Adh. XXXIII. 18, 19. विनीतिन् &c.—Malli. alludes to the following story—“Mātali, the charioteer of Indra, had a daughter named Guṇakesī (गुणकेशी) who was counted first among beautiful women. Failing, on inquiry, to find among gods and among men a husband suitable for his daughter, Mātali went to the world of the Nāgas (नागलोक), and considering a beautiful Nāga named Sumukha (सुमुख) to be a fit person for the hand of his daughter, he resolved to bestow her on him. Garnda (गरुड), who had devoured Sumukha’s father, had also resolved to devour Sumukha within one month. Having heard all this, Mātali carried his would-be son-in-law to Indra, the king of the gods, with the view of rescuing him from Garuda’s clutches. Fearing lest he might incur the anger of Garuda by doing anything himself, Indra, with the permission of Vishnu, conferred on Sumukha long life and immunity from danger. Having heard this, Garuda began in anger to rebuke Indra and Vishnu, and repeatedly vaunted his own strength and might. With the view of crushing Garuda’s pride, Vishnu said:—“If you can bear the weight of this my arm, your self-glorification is just.” Saying this, he placed his arm on Garuda’s neck. Under the weight of that arm of Vishnu, Garuda felt sorely oppressed, became restless and at last insensible. From that time Garuda humbled and crest-fallen, began to reside near Vishnu in a submissive spirit.” Tārā-kumāra! See. Mah. Bhār. Mātalyopākhyāna.

S'1. 14. योगनिद्रा—The sleep of meditation of Vishnu which is different from ordinary sleep to which mortal are subject and in which all consciousness is suspended and which is therefore a form of death. It is a sleep such as a Yogi sleeps, in which consciousness as well as memory is present, and in which the sleeper enjoys communion with absent things and persons belonging to different ages—in which, in fact, the ordinary conditions and limits of knowledges are outstripped. मुख्यादीन्—Bhṛgu—one of the Prajāpatis and foremost among the primæval sages, called Brahmarshis, the mind-born sons of Brahmā. The Vish. P. mentions them as nine, viz Bhṛgu, Pulastyā,

Pulaha, Kratu, Angiras; Marichi, Daksha, Atri and Vasishtha. These are according to the Puranas the original patriarchs of not only mankind, but also of other species of creatures. Bhṛgu is regarded as the founder of the race of the Bhārgavas in which was born Parashurāma. Vishnu while in his sleep of meditation is hymned by the gods and sages; see foot-note. सौख्यशायनिक—*Cf.* सौत्स्नातिक VI. 61. Mark the alliteration in this and in the following verses.

S'l. 15. अथ—indicates आनन्दर्थ (just after they saw Vishnu). भवाह्वनसः—Mark the comp.; see com. गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन्निति गोचरः विषयः ।

S'l. 16. विश्वत्वं &c.—According to the Vedānta philosophy, *Nirguna* Brahma or the Supreme *Ens*, without form and wholly unbound and unaffected by any qualities, is the only really existing entity. When it wishes to create the phenomenal world it assumes the quality of activity (Rajas) and becomes a male person as Brahmā or the Creator; next in the progress of still further self-evolution, it invests itself with the quality of goodness (or Satva) and becomes Vishnu or the Preserver, and finally with the third quality of foulness (or Tamas) appears as Śiva or the Destroyer. Thus it is the one Saguna Brahman that assumes these three characters. Cf. Kum. II. 4, 6 and Introd. to Ka'da. 1st sl.; see also foot-notes.

S'l. 17. दिव्यं—दिवि भवं; aff. यत् देशे देशे—the repetition shows 'variety'; in different places. अवस्था—Lit. abiding in; coming in contact with. अविक्रियः—not affected by change or modification. Brahman though associated with Satva &c. is itself unaffected by any conditions or circumstances. cf. the S'ruti 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियापिये स्पृशतः'; also अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितं । महान्तं विभुमात्मानं पत्वा धीरो न शोचति ॥ Kathop. I. 2, 21.

S'l. 18. अमेयः—मातुं योग्यः मेयः न मेयः अमेयः whose nature, extent, &c. cannot be exactly known. मित्लोकः—मिताः लोका येन, as the whole creation is his. अनर्थी—नास्ति अर्थः यस्य one who has nothing to seek. Cf. Gītā IV. 14 quoted in the foot-note. जिष्णुः—जैतुं शीलमस्य one by nature able to conquer. The roots जै and स्था take the affix स्तु in this sense, by ग्लाजिस्थश्च स्तुः । Pa'n. III. 2. 139. अव्यक्तः—Unperceived by the senses; cf. Bhag. VIII, 20. 21. व्यक्तकारणम्—व्यक्त is the manifested universe. In the passage quoted in the foot note, the meaning of अव्यक्त is slightly different; it means 'the Brahman ready to evolve the universe.' cf. व्यक्तो व्यक्तेतश्वासि Kum. II. 11. As to Brahman being the

causes of the universe, cf. प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाहृष्टान्तशुपरोधात् &c. Ved-Su. I. 3. 23-27.; and the S'rutis—यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते &c.; आत्मन एवेदं सर्वम्;...स कारणं करणाधिपाधिष्ठानं न चास्य कश्चिङ्गनिता न चाधिष्ठानः &c. The poet does not refer by अव्यक्त to the 'Prakṛti' of the Sāṅkhya Philosophy.

S'l. 19. अनासन्न—not within the reach of external senses. cf. परात्रि खानि व्यतुणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराक् पश्यति नान्तरात्मन्। Kathopanishad, Valli 4. (अकामं and yet) तपस्विन्—as Nārāyaṇa (practising penance in the वदरिकाश्रम); see com. on 25 below and cf. स्वयं विधाता तपसः फलानांकेनापि कामेन तपश्चचार। Kum. I. 57. The contrast here intended refers to the notion that any object, however unobtainable, may be obtained by means of penance; cf. Manu यदुष्करं यदुरापं यदुर्गं यज्ञं दुर्गमं । तत्सर्वं तपसा प्राप्यं तपो हि दुरतिक्रमम्॥ इयानुं &c.—one is kind because one is frail, and therefore may fall a victim to misery at any time and so stand in need of commiseration at the hands of another. Such is not the case with God, and yet he is kind. इया is defined as यत्नादपि परक्लेशं हर्तुं या हृदि जायते। इच्छाभूमिः सुरथ्रेष्ठ सा दया परिकीर्तिता॥ पुराणः—पुरा भवः or पुरापि नवः irregularly derived in both cases.

S'l. 20. अविज्ञात—not definitely known. सर्वयोर्वानः—cf. योनिश्च हि गांयत्रे । Vod. Sā. I. 4. 27; and यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते Tait Up. III. 1. आत्मभूः—cf. तदात्मानं स्वयमकुरुत । Tait. Up. II. 7. अनीशः—cf. न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता &c., Sve. Upa. VI. 9. सर्वरूपभाक्—सर्वाणि रूपाणि भजनीति । cf. ब्रह्मतद्वि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति । Brhr. I. 6. 2.

S'l. 21. सप्तसाम—For the seven Sāmans containing the praise of Vishnu, see foot-note. सप्तर्षवज्जलः—See! on the mingled waters of the seven oceans at the end of Kalpa. For the seven oceans see foot-note and Bna'g. P. V. I. 33. There is no special propriety of this epithet, except that it brings in the word सप्त. सप्तर्षि—For the seven tongues see foot-note and cf. Mund. Up. I. 2. 4. सप्तलोक—The seven regions which rise one above the other are:—(1) भूः the earth; (2) भुवर्लोक or the space between the earth and the sun, the regions of the Munis, Siddhas &c.; (3) स्वर् the heaven of Indra above the sun or between the sun and the polar star; (4) महः the region above the polar star, and the abode of Bhṛgu and other saints, who survive the destruction of the three worlds situated below. According to the Kūrma P. it is one crore of Yojanas in extent: ध्रुवादूर्ध्वं महर्लोकः कोटियोजनविस्तृतः। कल्पाधिकारिणस्तत्र संस्थिता द्विजपुड्डवाः॥ (५) जनः which is described as

the abode of Brahmá's sons, Sanatkumára and others. According to some it is the residence of saints and demigods during the night of Brahmá. (6) तपः the abode of deified sages (Vairágins). And (7) सत्यलोक or ब्रह्मलोक the abode of Brahmâ, transgression to which world exempts, beings from further birth. The all pervading Brahman or the Universal Spirit here identified with Vishnu is the holder of all these regions and hence he is described here as सप्त० एव—The one (केवल) and no other ; cf. यमाहुरेकपुरुषं Vik. I. 1.

S'1. 22. In this sl. the poet lays stress on the word चतुर्-चतुर्वर्ग०—the four objects which humanity must attain called the पुरुषार्थs. See. com. The attainment of the first three leads to the search after the higher truth, viz. the knowledge of the nature of the individual soul and its relation to the supreme spirit; which in its turn leads to the attainment of Moksha. ज्ञान—includes लैकिक as well as Vaidic *jñána*, or ज्ञान and विज्ञान of the Bg. VII. 2. कालावस्था &c.—Kalpa or the period of duration of the world is divided into one thousand shorter periods each consisting of the four *Yugas*, Kṛta, Tretā, Dvāpara and Kali. चतुर्वर्णसयः—Cf. Bg. IV. 13. quoted in the foot-note. चतुर्सुखात्—Here Vishnu is spoken of as identical with Brahmá.

S'1. 23. अभ्यास०—Constant practice; cf. यतो यतो निश्चरति मनश्चब्रह्मस्थिरं । ततस्तो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्॥ Bg. VI. 26; also 35. and VIII. 8. quoted in the foot-note. हृशयश्चयं—see foot-note; cf. further स वा एष आत्मा हृषि तस्यैतदेव निरुक्तं हृश्यम् । विमुक्तये—For liberation of the soul from the trammels of worldly existence.

Śl. 24. निरीहस्य—ईहा fr. ईह॑ चेष्टाय॑ of the 1st class. This is the proper meaning of ईहा. But as an action is always preceded by 'will', it also means 'wish, desire.' The epithet may also mean रागद्वैषरहित as राग and द्वैष alone induce an action. This stanza is quoted in the Śāh.-Dar. as an instance of Virodhālaṅkāra, there being apparent Virodha between Guṇa (अज्ञात्वादि) and क्रिया. The apparent antithesis is removed by referring the one epithet to Nirguna Brahma and the other to Saguna Brahma. जागरूकः—जागरणशीलः ever wakeful.; fr. जागृ+ऊक by Pān. III. 2. 165. यायाश्चयं (यथार्थस्य भावः) &c.—cf. the S'rtis-अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादधि । यनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् । यद्वाचानभ्युदितं &c.

S'1. 25. विषयः—see I. 8. It is also derived as विषिण्वन्ति पुरुषपशुं इन्द्रियाणि वा वृत्तन्तीति विषयाः । चर्तुं &c.—Malli. remarks नग्नाग-यणादिरूपेण. Nara and Nārāyaṇa are two sages of Vedic reputation. In later writings they are always mentioned together, being some-

times called देवी or यूर्बदेवी, sometimes merely as तापसी, and at other. as कृषिसत्तमी, or the best of saints. They are regarded as Avatāras of Vishnu and described as practising austerities in Badarikāśrama; See our note on नरसत्र, Vik. p. 8 and cf. Kir. XII. 33; Mah. Bhār. Van. Chap. 272. पर्याप्त—परित आपः fr. आप् to reach, to pervade (व्याप्ति); competent or able in every way; cf. supra VI. 44. अौदासीन्येन—औदासीन्य an abs. noun from उदासीन ‘remaining aloof from. वर्तन्तु—cf. असङ्गो हयं पुरुषः । Bṛh. Up. IV. 3.15; and Bg. III. 22. The reason why God acts is given in Bg. III. 23, 24.

S'1. 26. बहुधा—In various ways, widely ; for some lay stress on *Karman*, some on Jñāna, some on Bhakti, some on the knowledge of the 25 principles, &c. आगमैः—Systems of philosophy, such as Sāṃkhya, Yoga, Nyāya &c.; all of which aim at pointing out the way to eternal bliss or *Moksha*. For deriv. &c. see I. 15. आगम when taken with जाह्वी means ‘a course’. सिद्धि—The principal पुरुषार्थ viz. *Moksha*. See the various quotations in the foot-note.

S'1. 27. आवेशित—fixed upon (you) by means of contemplation. cf. यच्छेदाद्वन्नसी प्राज्ञतयच्छेदज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तयच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ Kath. Cf. Bg. XII. 8. गतिः—may also mean ‘final resort.’ When one is absorbed in Brahman he is freed from the shackles of birth and re-birth. वीतरागाणी—For *vairāgya* is the first qualification of one seeking *Moksha*. अभ्युः—An allusion to the theory of ‘transmigration of the soul.’ See Śve. Up. III. 8 quoted by Malli. (तमेव &c.); and Bg. IV. 9, 10.

S'1. 28. प्रत्यक्षः—अक्षमिन्द्रियं प्राति गतः; a *prādi* Tat. Hem. remarks प्रयक्षशब्दे अक्षशब्दो रूद्ध्या नेत्रे वर्तते. But here अक्ष may have the sense of ‘an organ of sense’ in general, as महादि includes Vāyu, Ap, and others. आप्तवाक् &c.—Here Kālidāsa seems to follow the Sāṃkhya system of philosophy which recognizes three *Pramāṇas* or means of obtaining correct knowledge of all existing things. These are (1) प्रत्यक्ष or दृष्टि, perception by the sense, (2) अनुमान, inference and (3) आप्तवाक् or आप्तवचन, credible assertion or trustworthy testimony (including Vedic revelation). This doctrine, the Sāṃkhyas assert, is supported by the Vedic passage आत्मा वा अे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो नन्तव्यः...। ‘Soul is either to be perceived, to be learnt from authority or to be inferred from reasoning’; Bṛih. Up. साक्ष्य—To be proved, knowable; whose real nature can be known by. The Vedānta recognizes अनुमान as a subordinate प्रमाण. The meaning is—It is impossible to know the real nature even of this world

which is visible, how much more would it be the case with you, its author, who are not *pratyaksha* but whose existence is to be proved by means of inference and Vedic testimony ? (Mallinātha).

Sl. 29. केवलं—Malli. seems to take this as an *adj.* in the sense of ‘any one, without distinction and whatever his sins’. cf. यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावक्तुतिनां वरः । Kum. VI. 17. वृत्ति—A course of action towards.

Sl. 30. उद्धिः—उद्धानि धीयन्तेऽस्मिन् । उद्धेश्यित्व—&c. shows अष्टत्व and आनन्द्य; तेजासीव &c. their ऊर्जस्वित्व and आनन्द्य. विवस्वतः—see supra VII. 60. दूर—far removed from, beyond the ken of, the senses.

Sl. 31. भवासव्यं—Which is to be obtained; i. e. for which an effort is to be made, just a Yогin gets reborn to get higher powers. हेतुः—object, motive; cf. परिचाणाय साधूनः &c. Bg. IV. 8.

Sl. 32. उत्कीर्त्य—absol. of उत्कृत् 10 cl.; having loudly sung or proclaimed. इयता—इदं परिणामस्य इयान् तस्य भाव इयता.

Sl. 33. अधोक्षज—For derivation see com. and foot-notes. It will be seen that almost all the names of the Hindu Godhead are not proper names but expressive of the different conceptions of the Deity. The name may also have reference to a story given in the Hv. which explains how Kṛishṇa came to be so called. And, as Kṛishṇa was afterwards identified with Vishṇu, all the names and epithets of the one came to be applied to the other. It lit. means ‘who was (as it were) born (again) under the axle.’ See foot-note. The Bhāg. P. relates the cart accident here referred to in a different way. See Sk. X. Pūrv. Adh. 7. न स्तुतिः—No false praise; for there was no exaggeration; on the contrary it fell far short of the mark (as indicated in the preceding stanza). परमेष्ठिन्—इन् added to स्था by Un. IV. 10. The loc. case-ending is often retained before a रुद् aff. and the म् is changed to ए् by the Vārt. स्थां (see com.).

Sl. 34. नयन्त्रित—p. p. of the Cau. of अञ्जन् with वि. प्रीतये आचरण्युः—For that was the right time; cf. Kum. VII. 93 quoted in foot-note १. उद्वेल—उद्वतो वेलाः A Prādi Samāsa; overflowing the boundary. नैर्कृतः—निर्कृते: अलक्ष्याः अपत्यं नैर्कृतः: a demon.

Sl. 35. वेलासमां—वेलायाः समां; or as Malli. has it. For वेला see VII. 19. भगवान्—see foot-note and I. 71.

Sl. 36. कवेः—see foot-note; and Kum. II. 17 where Malli. says कवेः कवित्युः । Kavi, however, in Vedic Sanskrit means ‘wise’, and is an epithet applied to most of the gods, especially to Agni.

Cf. कवी नो मित्रावरुणा &c. Rig. I. 1. 2. 3; कविमग्निसुपस्तुहि I. 4. 12. 7; I. 4. 13. 2. &c. *Cf.* कविं पुराणमनुशासितारं &c. Bg. VIII. 9 and संख्यावान् पण्डितः कविः। Amara. वर्णस्थान—see foot-note. समीरिता—properly uttered. संस्कार—having the decorations made; the decorations of speech are, of course, its faultlessness (साधुत्व), perspicuity (स्पष्टता) &c. as Malli. says. संस्कार when used in connexion with speech usually means ‘grammatical purity, refinement (व्याकरणजन्या शुद्धिः Malli. on Kum. I. 23); cf. *infra* XV. 76. चरितार्थं बभूव एव—‘Speech had certainly the object of her existence fulfilled’ (Malli.); the एव, however, may also be taken, and perhaps better, with °समीरिता ‘Speech had her decorations made just as she was properly uttered &c’. चरितार्थ—Because she was decked by the Supreme Deity himself. *Cf.* Kum. II. 17 which is nearly the same as this.

S'l. 37. बभौ &c.—By a somewhat bold flight of fancy the poet compares the intangible speech to a tangible object, the Ganges. निर्यातशेषा—This comp. must be dissolved as a Karma. If we take it as a Tat., the form will be निर्यातशेषा as it is difficult to get निर्याता restored to its masculine form. Chāritravardhana analyses the Comp. as निर्यातः शेषो यस्याः. This simplifies grammar but reverses the meaning; for then the epithet would not refer to Gaṅgā उर्ध्वपूर्व, but to Gaṅgā अधःप्रवर्तीनी. निर्यातशेषा &c.—Gaṅgā was produced at first from the body of Vishṇu when melted by the melody of Śiva's song. When Vishṇu and Gaṅgā saw each other, they became enamoured of each other, which excited jealousy in Lakshmi. Gaṅgā unable to find protection anywhere from Lakshmi's persecutions, hid herself into the foot of Vishṇu for safety. Thereupon all the gods addressed their united prayers to Vishṇu and Lakshmi to restore Gaṅgā. Then Vishṇu allowed her to flow from the great toe of his left foot. Thus Gaṅgā came to be spoken of as sprung from the foot of Vishnu and called विष्णुपदी. See also Vish. P. quoted in the foot-note.

S'l. 38. अनुभाव—Greatness; dignity of person or majestic lustre; cf. I. 37. The words are very happily chosen. अनुभूति refers to the mind and so is the result of Sattva, while प्राक्तम् refers to the person and is more the result of Rajas (restlessness, activity). रक्षम् नेत्र. is also appropriate as it corresponds to the नेत्र. तमस्.

S'l. 39. तत्यमानं—“The tyranny of Rāvana over the worlds is thus described:—He was a breaker of all laws, and a ravisher of other men's wives. He defeated his elder brother Kubera, and

carried off his self-moving car Pushpaka. He discomfited the gods and demigods, devastated their gardens, and carried off their females as captives. He slaughtered the ascetics wherever found, and with them the religious rites became almost extinct. He stopped with his arms the sun and the moon in their course, and prevented their rising. Through fear of him, the sun did not give out his heat, the wind did not blow, the fire ceased to burn, and the ocean, crowned with rolling billows, became motionless. In short, the three worlds were threatened with destruction. 'उद्देजयति लोकांस्तीनुच्छ्रितान् द्वैष्टि दुर्मतिः । ...नैनं सूर्यः प्रतपति पाश्वे वाति न मास्तः । चलोमिमालीं तं दृष्टा समुद्रोऽपि न कम्पते ॥ स हि देवान् सगन्धवान् सिद्धाश्च कष्ठिसत्तमान् । राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योद्रिकेण वाधते ॥ &c. (Rámá. Bál. K. Canto XV. and Áraṇ. XXXVI. &c. &c.)'

Tárá Kumára Kaviratna—अकार्मोपनत—which comes to be committed by him quite unintentionally or unconsciously (and which therefore causes constant and unbearable pain when the sádhu is made aware of it). विदित—has the sense of the present tense; see com.

S'l. 40. एककार्यत्वात्—having one and the same object to attain. Vishnú as the Supreme lord of the gods had a common interest in the destruction of Rávána and the consequent freeing of the world from his molestation. See foot-notes.

S'l. 41. स्वासिधारा—Rávána performed severe religious austerities in the forest of Gokarṇa for ten thousand years in the midst of five fires with legs upwards. He sacrificed in succession his nine heads, one at the expiration of each thousand years. When about to cut off his tenth head, Brahmá appeared before him and asked him to name the boon he would choose. The demon asked for immortality, but as that was impossible, he obtained from the God exemption from death at the hands of gods, genii, demons, and giants. In his pride, however, he scorned to ask security from man as being too contemptible, and thus remained vulnerable from this one quarter. The god also restored to Rávána his nine heads and favoured him with the power to assume any form he liked. See Rámá. Uttara-Kánda X. Malli., however, refers to Rávána's cutting off of his heads to please S'iva, for which see *infra*, notes on XII. 89; see also S'is'. I. 50. काम—sufficiently great, proper (Malli.); or of his own will.

S'l. 42. ऋतिसर्गात्—Out of respect for the boon conferred, &c. अत्यारूढः—(1) Excessive rise or arrogance; (2) climbing to the highest point.

S'l. 43. ईवात्सर्गात्—Superhuman or heavenly beings. See foot-note. आस्था—regard, consideration. Cf. Rámá. न हि चिन्ता ममान्येषु प्रणिष्वमरपूजित । तुणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः ॥

S'l. 44. सोहं—That I, i. e. who know this (referring to what is said in s'l.s 38-42); cf. I. 5. ॐलोचयं—The heads are compared to lotuses as flowers are necessary for an offering of worship.

S'l. 45. यज्वभिः—see Malli. on I. 44. कल्पितं—prepared and offered. मायाविभिः—demons who were well versed in the art of magic. मायाविन् also means a cunning or deceitful man, for which see Kir. I. 30. अनालीदं—not tasted, (undefiled). Whenever the *Asuras* got the upper hand and became turbulent, they, aided by their power of assuming any form at will and flying into the sky, disturbed the sacrifices of the Brâhmaṇas and defiled and prevented the oblations thrown into the fire from reaching the gods. Cf. *infra* XI. 1, 25; and Kum. II. 46. Mr. Pandit says—The oblations thrown into the fire for the gods may be carried off by the *Asuras*, who always watch incognito to get an opportunity of carrying them off. Means are prescribed whereby the oblations may be prevented from being seized and misappropriated by the *Asuras*, and whereby they may reach the gods. Thus:—जपहोमहरा द्युने असुरा दिव्यरूपिणः । पवित्रकृतहस्तस्य विद्रवन्ति दिशो दश ॥ (Hárîta Smriti, as quoted in the *Prayôgaratna*, Paribhâshâprakaraṇa). Also Mârkandeya Purâna (सावर्णिकमन्वंतर Adh. V. s'l. 1)—पुरा शुभमनिशुभमाश्याम सुराम्या शचीपतेः । त्रैलोक्यं यज्ञभागाश्च दृता मदवलाश्रयात् ॥ Also further on Śumbha, the *Asura*, says: यज्ञभागानहं सर्वानुपाश्नामि पृथक्पृथक् ।

S'l. 46. वैमानिकाः—See VI. 1. पुण्यकृतः—Virtuous men who by the force of their religious merit are raised to the rank of gods, and who thus form a species of subordinate gods being included under the title *Vis'vedevas*. The term does not signify here gods in general as Mr. Pandit supposes. महतां पथि—simply means here ‘in the sky.’ पुण्यक—The celestial vehicle of Kubera, forcibly snatched from him by Râvana. The very sight of it had become a terror especially to the Pûnyakrits, they being not familiar with the terrors arising from the demons.

S'l. 47. स्वर्गबन्दी—The damsels of heaven (not wives of the gods). See Kum. II. 61. वेणीबन्धान्—The hairs of chaste women who are separated from their husbands or lovers are neither combed nor decorated during the time of separation, but are tied up into a braid once for all. See foot-note. शापयन्त्रित &c.—Although Râvana carried away the damsels of heaven and

imprisoned them he could not violate their chastity owing to a curse of Nalakûbara.

Nalakûbara was a son of Kubera, Râvana's eldest brother. Once Râvana, while leading an army against the gods, halted on the mountain Kailâsa. While there, he saw in the clear moon light of the night, Rambhâ, the chief of the beautiful *apsarases*, decked with heavenly ornaments, passing by that place. Inflamed with passion at the sight of the nymph, Râvana entreated her to gratify his lust. The damsels told him that having performed her toilet she was going that night to meet Nalakûbara to whom she was bound to be faithful as a wife; he (Râvana) was consequently related to her as her father-in-law and that he should disturb her no more. Without, however, paying the least attention to her words (Râvana) forcibly despoiled her of her virtue. Trembling with rage and overcome with shame Rambhâ went and fell at Nalakûbara's feet and told him all that had happened. Nalakûbara was exceedingly angry on hearing this and pronounced upon the lord of Râkshasas the following curse—"Since he has forcibly and against your will committed violence upon you, he shall be from this day unable to gratify his lust upon any young lady who is unwilling to accept his suit; and if inflamed with lust he offers violence to a lady who is unmoved by a similar passion, his head will burst into seven (one hundred, according to the Mah. Bhâr.) fragments." Râmâ. Uttara-Kânda Adh. XXXI. See also Mah. Bhâr. quoted in the foot-note.

S'l. 48. रावण—See Malli.; विश्रवस् is irregularly changed to रवण and अण् added अपत्यर्थे by Pân. IV. I. 112. Or रावयति शत्रून् fr. रु can.+अन् (ल्यु). He was so called because he had a very loud voice which frightened his enemies. Cf. Râmâ.—यस्माल्लोकवर्यं चैतद्रावितं भयमागतम्। तस्माच्च रावणो नाम नामा वीरो भविष्यति॥ अवग्रह—also अवग्राह in the sense of वर्षप्रतिवन्ध (Pân. III. 3. 51.) cessation or absence of rain. The s'l. is an instance of a complete *Rûpaka* or metaphor. सस्त्वं—Corn-plants. कृष्णमेवः—Mark the pun on Krishna which is a name of Vishnu. See note on अधोक्षज, s'l. 33.

S'l. 49. पुरुहूत—see IV. 3. Cf. Rig. I. 11. 63. 2, &c. वायु—वाति इति fr. वा+उ(ए) with the augment ए (Pân. VII. 3. 33). An appropriate simile. *Vâyu* is the principal moving force and well corresponds to Vishnu.

S'l. 50. अथ—Now, to turn to the king. विशां पत्युः—From this it is clear that Kâli, at least does not consider विशां पति as an *aluk* Comp.; it is also possible that the poet might have used the two words separately *metri causa*. काम्य—कामोऽस्त्वत्र; fr. काम+य् by Vârt. on Pân. V. 2. 120. पुरुषः &c.—At the conclusion of the

पुत्राणि performed by Rishyas'ringa there arose from the sacrificial fire a being of awful might and wondrous splendour; he was robed in red and adorned with celestial ornaments, bright like the sun and glorious like burning fire. He thus addressed the king—
 पाजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं तृप् । ...इदं तु तृपशादूल पायसं देवनिर्भिन्म् । प्रजाकरं वृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम् । भार्याणामनुरूपाणामद्वनीतेति प्रयच्छ वै । &c.
Cf. दादियाय ततोऽस्य कञ्चन श्रितचामीकरभाजनं चरुम् । परिगृह्य रुचा पारचबल-
 उज्ज्वलता रेतिवाजिनः पुमान् । Jān. IV. 3.

S'1. 51. पयश्चरुः—A comp. of the शाकपाथिवादि class. पयःपकः चरुः पयश्चरुःः चर्यते भक्षयते इति चरुः fr. चर् (चर गतौ भक्षणे च) and उ उपादि. See com. According to Kaiyata चरु means the pot in which it is prepared; and then secondarily it means the food; (स्थालीवाची चरुशब्दः । तात्स्थ्यादादेन भाक्तः ।)

S'1. 52. वृषा--वर्षतीति, the showerer. The original conception of Indra regards him as the god of rain, and then as the god of munificence (the showerer of gifts). Cf. Rig. वृषा यूथेव &c. I. 2. 7. 8. The Amrita, which was produced the last of all the jewels obtained from the churned ocean, was brought in a *Kamandalu* by a being of wondrous form, called Dhanvantari. "Both the Vish. P. and the Mah. Bhār.", observes Mr. Pandit, "say that the *Ambrosia* was appropriated by the gods, but do not say that Indra received it for them. Wilson's V. P. pages 75,76. Mahabhattata, A'diparva Adh. XXXIV." Kālidāsa probably follows some other authority in making Indra directly receive the Amrita, or refers to him merely as the head of the gods who churned the ocean for it.

S'1. 53. अनेन &c.—cf. the similar passage from Bhatti Kāvya quoted in the foot-note. प्रभवः—प्रभवत्यस्मादिति, fr. भू with प्र + अप (अ).

S'1. 54. पत्न्याः—According to the Rāmā. Daśaratha himself allotted portions of the heavenly food to each of his three wives. आवापृथिव्योः—also दिवस्पृथिव्योः. अर्हतीतिः—also अहःपतिः, the sun. See Malli. प्रत्ययं—which grows brighter and brighter as the day advances. This shows that the queens also were to manifest more and more brilliant splendour as they advanced in pregnancy. The comparison with the sun implies great majesty on the part of the king.

S'1. 55. Mr. Pandit has the following note on this.—If Dasaratha had given the whole of the pudding (चरु) to Kausalyā, Kaikeyī would have been insulted, since she was, though not his principal queen

like Kausalyâ, his favourite wife. In case the whole had been given to Kaikeyî, Kausalyâ would have been offended. If he had distributed it among all the three, both Kausalyâ and Kaikeyî would have been offended since Sumitrâ was neither the senior queen, nor the king's favourite wife. But it was proper that she should receive a portion of the food; he therefore divided the whole between Kausalyâ and Kaikeyî and desired that they should each share their portions with Sumitrâ. For the apparent slight of Sumitrâ by her not being given any part of the food by Das'aratha, amends seem to be made by the above arrangement under which she got twice as much as either of the other two.

But this explanation of Mr. Pandit does not bear out Mallinâtha's remark एवं च सामान्यं &c. For there is neither उचितज्ञता nor कौशल on the part of the king, if he so openly showed such partiality to his two queens. We think the explanation is to be sought in the word पत्न्योः in the preceding s'loka, which is significant. A पत्नी is one who takes part with her husband in sacrificial rites (पत्न्युनो यज्ञसंयोगे Pán IV. 1. 33). Jayamañgala, while commenting on Bhaṭṭi. I. 13 remarks—कौसल्या कैकेयी च क्षत्रिये । सुमित्रा तु वर्णसंकरजा । ताम्या तु आवयोः परिचारिकेति पिण्डभागदूर्यं दत्तं सुमित्रा प्राप्तितवती । The Commentator of the Râmâ., too, alludes to the mixed parentage of Sumitrâ (being Vais'yâ on her mother's side; see our notes on Bhaṭṭi. I. 13). She was thus unfit to take part in the sacrifice proceedings but could only act as a *parichârikâ*. Das'aratha was, therefore, obliged to distribute the heavenly food between his two queens alone (that being उचित as none but those who take part in a sacrifice are entitled to portions of the sacrificial food). He, however, much wished that Sumitrâ, too, should get a portion of the food as she was also his प्रियतमा (see IX. 18); but he knew that inasmuch as Kausalyâ was the eldest and much esteemed queen, and Kaikeyî his favourite, they would act in a way worthy of themselves, and so did not give Sumitrâ a share himself (the poet does not follow the Râmâ. in this account of his) but left it to the discretion of his two पत्नींs. This brings out his कौशल. The words बहुज्ञस्य, चित्तज्ञे and पत्न्यौ in the next s'loka are thus intelligible.

ST. 56. चरोर्धार्थभागाम्याः—According to Kálidásâ, Kausalyâ got one fourth of the *Charu*, Kaikeyî one fourth and Sumitrâ one half. The same view is adopted by the *Adhyâtma-Rámâyana*—कौसल्यायै स कैकेया अर्धमर्थं प्रयत्नतः । ततः सुमित्रा संप्राप्ता जग्युः । पौत्रिकं च रम् । कौसल्या तु स्वभागार्थं ददौ तस्यै मुदान्विता । कैकेयी च स्वभागार्थं ददौ प्रीतिसमन्विता ॥ The statement made here is, however, in conflict with the Rámâ. as remarked by Mallinâtha. According to the Rámâyana .

(the text noticed as a variant by the Com. which is however genuine), the king gave half of the *Charu* to Kausalyā, one fourth to Kaikeyī and the remaining fourth divided into two parts to Sumitrā. See our notes on Bhaṭṭi. I. 13. Malli. takes the first अर्ध (*neu.*) in the sense of exactly one half and the second अर्ध (*mas.*) in the sense of a portion (not exactly a half) and thereby makes Kāli. agree with the Nṛisiṁha Purāṇa. Some hold (and also the current text of the Rāmā.) that Kausalyā got one half, Sumitrā three eighths and Kaikeyī one eighth of the *Charu*. “Whatever may be the universality” remarks Mr. Pandit, ‘of the rule “पूर्णयर्थोऽस्य” it is clear that the अर्ध of the portion of each of Kausalyā and Kaikeyī that was given to Sumitrā was not any portion not exactly a half (एकदेश) but a half. The poet means to assign to each quarter of the food the birth of a son, so that two sons shall be born to Sumitrā and one to each of the other ladies.’

S'1. 57. ऋेखयोः—i. e. one on either side, attracting the female bee equally. The simile is intended simply to illustrate the equal love which Kausalyā and Kaikeyī bore to Sumitrā and is so far good.

S'1. 58. प्रजाभूत्यै—*Cf.* नरपतिकुलभूत्यै *supra* II. 75. सौरीभिः—सौरी fr. सूर्य + fem. ई; the penultimate य् of सूर्य, तिथ्य, अगस्त्य and मत्स्य is dropped before the affix ई; see com. and Pāṇ. VI. 4. 144, quoted therein. नाडीभिः—The rays of the sun are called Nāḍīs because they are supposed to suck up water as it were. This is a reference to the fact of the solar heat being the cause of evaporation and rain. अम्मयः—The water in the form of vapour held in suspension in the atmosphere is poetically called ‘The Watery fœtus.’ See *infra*, XIII. 4.

S'1. 59. आपन्नसत्त्वाः—*cf.* स सत्त्वा III. 9. आपाण्डुरात्मिषः—as the result of pregnancy. See III. 2. संपद्—Luxuriant growth, hence by *Lakshana*, stalks growing luxuriantly. *Cf* उषारवृष्टिस्तपद्म-संपदां Kum. V. 27.

S'1. 60. From Ślokas 60–63 are described the dreams of the queens indicative of the divine origin and consequent prowess of the future progeny. वामनैः—The inferior manifestations of Vishṇu, all adorned with the arms of the superior deity. The following line mentions the arms of Vishṇu, the names of which are Pāñchajanya, the conch (जलज), Nandaka, the sword, Kaumodaki, the mace, S'ārṅga or the horned bow, and Sudarśana or the discus.

S'1. 61. प्रभाजालं—The net of i. e. the lustre of the wings spread about like a net. सुपर्णे—(कनकमयत्वात्कनकवर्णतवद्वा) शोभने पर्णे (wings)

अस्यः lit. having excellent i. e. strong and beautiful (being of a golden hue) wings; name of Garuda. The Mah. Bhâr. thus accounts for the name:—गुरुं भारं समासाद्योदीन एष विहंगमः । गरुडस्तु खगश्रेष्ठस्तस्मात्प्रभोजनः ॥ A'di. Adh. XXX. 7.

SI. 62. कौस्तुभन्यासं-न्यास (see com.) is what is left with another for being taken care of, and may be a thing or a person; cf. further XII. I 8; पत्यपिंतन्यास इवान्तरात्मा । Sâk. IV. 21; न ह्यनात्मसदृशेषु राक्षसः कलवं न्यासीकरिष्यति । Mud. I. p. 30. The Kaustubha was left by Vishnu with Lakshmi as a deposit, according to Hem. who remarks भूलोकं गच्छता विष्णुना श्रियो वक्षसि कौस्तुभः स्थापित इत्यागमः । See Malli.; also Dinakara quoted in the foot-note.

SI. 63. The sages are described as bathing in the heavenly Ganges; cf. Kum. VI. 5; ततः सप्तपर्यो यस्या प्राणायामपरायणाः । तिष्ठन्ति बीचिमालाभिः सिच्यमानजटा जले ॥ Vish. P. त्रिस्रोतस्—त्रीणि स्रोतांसि यस्याः सा विस्रोताः the triple-coursed river, the Ganges, flowing from heaven to earth and thence descending to the nether world; here the stream in heaven (identified with the milky way) called Mandâkînî. The other two courses are Bhâgîrathî on earth and Bhogâvatî in Pâtâla. सप्तभिः ब्रह्मर्षिभिः—ब्रह्म कषन्तीति ब्रह्मर्षयः; cf. ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्षयोऽमलाः । Vâyu P. The seven Rishis as mentioned in the S'atapatha Brâhmaṇa and elsewhere are:—कश्य-पैत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोथ गोतमः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते कर्षयः स्मृताः ॥ The Mah. Bhâr. mentions these differently, as मरीचि, अत्रि, अङ्गिरस्, पुलस्त्य उलह, करु and वसिष्ठ; see notes on Kum. I. 16. In another list Daksha is substituted for Vasishtha. The Vâyu P. mentions eight Brahmashris, adding भृगु to the list, and the Vish. P. nine; (see s'l. 14). उपतास्थिरे—Pass. perf. of स्था with उप (to wait upon for adoration) which is Âtm.; cf. उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् । Vârtika on Pân. I. 3. 25.

SI. 64. पराधर्ये—परस्मिन् अर्थे भवः पराधर्यः chief, pre-eminent (supremely blessed). जगद्रुह—Vishnu. The king knew that the foetuses in the wombs of the queens were portions of Vishnu. He was led to this belief firstly by the fact that the Putreshî had Vishnu for its presiding deity and secondly by the inference drawn from what the queens saw in their dreams.

SI. 65. विमन्तात्मा—विमक आत्मा यस्य (not येन). विभुः—Also means all-pervading. अनेकधा—Although one, on account of the Upâdhis he appeared to be limited to each.

SI. 66. तमोपह—Tamas in the case of the son means darkness in the form of the ignorance or misery of the world; cf. however,

s'1. 2. शोकतमोपहं and notes *ad loc.* तमस् may also refer to the darkness through which the soul of the sonless has to pass after death; cf. शश्वत्पुत्रेण पितरोऽत्यायन् बहुलं तमः । see *supra* notes on s'1. 2. अतुत्रस्य लोकाः न सन्तीत्येवंरूपम् । Chár. द्योतिरिवैषधिः—see foot-note; cf. IX. 70; and महैषधिं नक्तमिवात्मभासः । Kum. I. 30.

S'1. 67. अभिरमण—That wherein the mind feels delight (see com.), engaging by its very appearance. प्रथम—अष्ट, the greatest (blessing). Or प्रथम may mean 'first'; others were to follow such as the release of the world from the oppression of the demons; प्रथमोच्चया पश्चाद्रावणादिवधान्मङ्गलान्तरमपि । Hemā. नामधेयं—नाम एव नामधेयं. See I. 45.

S'1. 68. ०प्रशीप—Mark the force of प्र; a lamp giving intense or powerful light. In using the epithet the poet alludes to his own work, the chief hero of which is undoubtedly Rāma. रक्षागृह—रक्षायुक्तं गृहं शाकपाथिवादिः समासः; the lying-in-chamber; the chamber-secured from goblins and other evil influences by means of magic herbs, amulets and other mystical objects placed or hung round, as preservatives. For a full description of it, see Kād. pp. 119, 120.

प्रत्यादिष्टाः—lit. were ordered back (*i. e.* not to burn), surpassed in lustre; see notes on I. 61. For the idea cf. III. 15; and स हि स्वगात्र-प्रभयोजज्वलन्तयो दीपप्रभा भास्करवन्मुमोष । Bud. Ch. I. 32.

S'1. 69. शातोदरी—शातं (p. p. of शो) lean, attenuated उदरं यस्याः सा. सैकतं—सिकतः सन्त्यस्मिन्, अण् (अ) being added to सिकता in the sense of possession; see com. on V. S. अम्भोजबलिः—An offering of lotus flowers offered to deities (by the sages &c.); cf. *infra* XIV. 76. शरत्कृशा—The rivers that are swollen in the rainy season shrink back into their proper beds in autumn; cf. Mud. III. 7. 9; शरदि सरितः १यानुपुलिनाः Bh. Nit. The simile suggests tenderness and beauty in Rāma, and purity and cleanliness in Kausalyā. सैकतोपमया शरयाप्रच्छदस्य (bed-piece) धवलतं सौभार्यं, अम्भोजबलयुपमया शिशोः सौकुमार्यं गङ्गोपमया देव्याः स्वच्छता पवित्रता च । Hemā.

S'1. 70. कैकेयी—by affixing the patronymic affix अक् by the rule जनपदशब्दात्क्षवियाद्भ् (Pāṇ. IV. 1. 164) ईय being substituted for the final य by Pāṇ. VII. 3. 2 quoted by Malli. and the fem. aff. ई added. We have also the other form कैक्यी (Bhatti. I. 15.). शीलवान्—प्रशस्तं शीलमस्यास्तीति. ०मलंचक्रे—इत्यसम्य रemarks Hem. प्रभय इव &c.—प्रभय modest or polite behaviour. Cf. Uttar. VI. 23, and Cf. परा विनीतः समुपैति सेव्यतां महीपतीनो विनयो विभूषणं प्रवृत्तदानो मृदुसञ्चराकरः करीव भद्रो विनयेन शोभते ॥

S'1. 71. आराधिता—आगमिता *V. l.*; attained or acquired. आगमोऽस्या जात इति । भव्यरीत्या कृतायासा । Sum. प्रबोधः—Malli. understands the two words in the sense of ‘knowledge of the true nature of God and the cosmos,’ and ‘restraint over the senses.’ Cf. ज्ञानस्योपशमः (भूतस्य विमयः &c.) Bh. Nit. The words may be understood in the ordinary sense of deep or thorough knowledge and modesty or humility also; cf. विद्या ददाति विनयं.

S'1. 72. Cf. with this the description of Raghu's birth (III. 14), and mark the difference between the effects of the births of the two. निर्वैष्यं &c.—The sky became clear, pleasant breezes began to blow, diseases ceased to trouble the people and so on; see com. अन्वगात्—Cf. दिवौवर्तीर्णा नगरीव दिव्या । Jān. I. 1. पुरुषोत्तम—see supra III. 49.

S'1. 73. तस्य—refers to Purushottama. चतुर्मुर्तेः—चतुर्मुर्तेः—पूर्वोत्तरो मूर्तये यस्य तस्य. ०ईश्वराः—For the presiding deities of the quarters see note on लोकपाल II. 75. Here according to Malli. the four principal directions are meant, their deities being इन्द्र, वरुण, कुबेर and यम. “The Vish. P. gives, however, a different set, thus:—Sudhanvan, the son of the patriarch Virāja, the regent of the East; Śāṅkhapāda, the son of the patriarch Kardama, of the South; Ketumat, the son of Rajas, of the West; and Hiranya-roman, the son of the patriarch Parjanya, regent of the North. Wilson's V. P. Vol. I. Chap. XXII. p. 153.” Pandit. विरजस्कैः—विगतं रजो येष्यस्तैः.. नभस्वद्दिः—नभः the sky (mid-space) अस्त्याथ्यत्वेनास्य इति नभस्वान्. उच्छ्रुतिता:—The direction-ladies breathed a sigh of relief, as it were, in the form of the gentle and dustless breezes that blew at the time of the birth of the princes. Comp. the description of Párvatí's birth, प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवात् &c. Kum. I. 23.

S'1. 74. कृशानु &c.—The smoke and the misty halo round the sun are represented as the gloom caused by the injuries done by the demon. अपधूमः—अपगतो धूमोऽस्मात् तस्य भावः अपगतधूमत्वं तस्मात्. अपविं—अपविद्धा गुण्ययोस्ती. For they expected soon to be freed from the oppression of Rávana.

S'1. 75. ०किरिटेष्यः—The pl. shows that Rávana wore a crown on each of his heads. मणिव्याजेन &c.—As soon as Ráma was born ill omens occurred in Lāṅkā. Wreaths of pearls and gems fell down from Rávana's crown, foreshadowing the destruction of the royal fortune of the Rákshasas.

S'1. 76. पुच्छन्म &c.—पुत्रिणः—of him having excellent sons. Cf. III. 19; and गम्भीरशंखनिमिश्रमुच्चैर्दिवि भ्रवा दुन्दुभयः पणेदुः । दिवौकसां व्येमिन विमानसंघा विसुच्चतां पुष्पचयाम्प्रसन्नः ॥ Kum. XI. 38.

S'1. 77. संतानकमयी—Here मय (द) is added in the sense of विकार 'the product of, made or consisting of'. संतानः or संतानकः (क added स्वाये) is one of the five trees of heaven whose flowers on account of their great fragrance seem to be much liked by the celestials; cf. Kum. VII. 3; S'is'. VI. 67. संतानकनि its flowers; तेषां विकारः पेतुपी—fem. of the Perf. p. of पत्; 'fell.' सन्मङ्गलोपचाराणां &c.—The gods, by showering down on Ayodhyā flowers of the heavenly tree, Santāna, commenced, as it were, the performance of the decorations, ceremonies &c. that usually appertain to such an auspicious and joyous occasion.

S'1. 78. कृतसंस्काराः—कृताः संस्काराः (such as जातकर्म, नामकरण &c.) येषां. The *Samskāras* usually mentioned are twelve in number (Manu. II. 27) of which three precede and the rest follow a child's birth. These are (1) गर्भाधान, (2) पुंसवन, performed in order to secure the birth of a male child (see III. 10), (3) सीमन्तो-न्नयन parting the hair of a pregnant woman, (4) जातकर्म (see III. 18), (5) नामकरण on the eleventh or twelfth day after the birth of a child, (6) निष्कामण taking out the child to see the sun when three months old, (7) अन्नप्राशन performed between the fifth and the eighth month, usually in the sixth month; (Manu. II. 34); (8) चूडाकरण (III. 28), (9) उपनयन, (10) केशान्त (see Malli. on गोदान III, 33 and our note *ad loc.*), (11) समावर्तन a rite performed on a student's return home after the completion of his course of holy studies, and (12) विवाह. For other particulars, see A's'v. Grīh. Sú. Kāndikā XIII, and Grīhya Pāris'ishtā I. 25. Of these the first six were probably performed by the time spoken of in the s'loka. आनन्देन अभजेन—Joy preceded their birth; because when the time of delivery approached, the king knew that sons would be born to him.

S'1. 79. विनयकर्मणा—By the act of educating or training them; cf. *supra* I. 24. सहजं—Hem. finds the fault of 'redundancy' in this as the idea is already expressed by स्वाभाविक, but says—यदा अर्थात्वरुपलंकाराभिप्रयेण कविनोन्तं—As in Kāv. Dar.—अर्थात्वृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि। दीपकस्थान एवेष्टमलंकारत्रयं यथा॥ विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुञ्जोद्भासाः। उन्मीलन्ति च कुन्दानि दलन्ति कुभानि च॥

S'1. 80. अनवं—Sinless, unblemished; cf. आजन्मशुद्धानि *supra* I. 5. इवारण्यः—The beauties of all seasons are supposed to exist simultaneously (and in perfect harmony) in the celestial garden of Indra; cf. पर्यायसेवामुत्सुज्य पुष्पसंभारतपराः। उयानपालसामान्य-सूतवस्तमुपासते॥ Kum. II. 36.

Śl. 81. सौभ्रात्रं—see Malli. क is not added to भ्रातु at the end of a Bah. when the sense is ‘वन्दित’ good or respectable; so सुभ्रातरः; but मूर्खो भ्राता यस्य स मूर्खभ्रातुकः। रामलक्ष्मणौ &c.—see foot-note. द्वंद्व—द्वौ द्वाविति; irregularly derived, by Pāṇ. VIII. 1. 15 quoted in the senses given therein; here the sense is अभिव्यक्ति; ‘known in the world as.’

Śl. 83. प्रश्नयेण—which softened their तेजस्; see *supra* §1. 70 and cf. Kāmandaka—मृदुश्वेदवमन्येत तीक्ष्णादुद्विजते जनः। तीक्ष्णश्वेद मृदुश्वेद प्रजाना स च संमतः॥ इयामाभ्राः &c.—cf. दिवस इवाभ्रश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य। Śak. III. 10; नवारिथरोदयादहोभिर्वित्तयं च निरातपर्द्धिरम्भयैः। Vik. IV. 3.

Śl. 84. धर्मार्थ &c.—shows that the king was in actual possession of the four Purushárthas.

Śl. 85. गुरुवत्सलाः—गुरौ वत्सलाः। see note on वत्सल *supra* V. 7. चतुरन्तरे—Malli. quotes the sūtra तद्वितार्थीचरपदसमाहरे च Pāṇ. II. 1. 51, by which a comp. with a numeral is allowed when this comp. has an *uttarapada*, i. e. becomes the first member of another comp. Some analyse the comp. as चत्वारः अन्तः यस्याः सा चतुरन्ता पृथिवी तस्या ईशम्। cf. चतुरन्तमहीसपत्नी Śak. IV. 20. रत्नैरिव &c.—The ocean is supposed to produce jewels for the supreme king; cf. Kum. II. 37.

Śl. 86. भग्नदैत्याऽ—The elephant being the vehicle of Indra had to suffer strokes from the weapons of the demons, which, however, got blunt when struck against his tusks. नय—state-craft, polity. उपायैः—the expedients to be employed by a king for obtaining the desired object. These are usually mentioned as four in number, viz. साप or reconciliation, negotiation, दान or bribery, भेद or sowing seeds of dissension; and, these failing, दण्ड or punishment by the actual declaration of war. पण्डन्य—The bringing about of the final result or the ultimate object. पण does not seem here to be used in its technical sense, for which see notes on VIII. 21. The fig. is Mālopamā; there is also *anuprásā*. The similes here and that in the preceding s'l. imply the largeness of the bodies of the princes, their uncommon physical power, their resoluteness of purpose &c.

APPENDICES.

I.

The Metres Used in the Poem (Cantos I.-X.)

1. Sanskrit verse is regulated by quantity, and not by accent, as in English. A ग्रंथ or stanza consists of four पादः or quarters. A पादः is regulated by the number of syllables (अक्षरः) or of syllabic instants (मात्राः). When a वृत्त has all the पादः in one metre, it is called a समवृत्त, to which type most of the common metres conform; those are called अर्धसमवृत्तः wherein the first *páda* corresponds with the third, and the second with the fourth, called respectively the odd and the even *pádas*; while विषमवृत्तः are those of which all the *Pádas* are dissimilar.
2. The vowels अ, इ, उ, ऋ and ऋ are short and the rest long. The quantity of a syllable is determined by its vowel. A syllable with a short vowel is called लघु (light) and one with a long vowel is called गुरु (heavy).
3. But a लघु syllable becomes गुरु if it is followed by an *Anusvára*, or a *Visarga*, or a conjunct consonant, or when it occurs at the end of a *páda*.*
4. Three successive syllables form a गण ('foot'); marking a short syllable as ~ and a long one as —, the different गण, which are eight in number, may be exhibited as follows †: य ~ — — ; र — ~ — ; त — — ~ ; भ — — ~ ; ज — — ~ ; स ~ — — ; म — — — ; and न ~ — — ~ . A short syllable is sometimes indicated in the definition by the letter ल, and a long one by ग.

METRES.

अहम्बूर्भु—(also called श्लोक). Def. श्लोके वष्टं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुःपादयोर्हृत्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ There are many varieties of this metre, but the one defined is the commonest occurring. Each *páda* of it consists of 8 syllables of which the sixth is long and the fifth short, and the seventh in the 2nd and 4th *pádas* is short and in the 1st and 3rd *pádas* long. The rest of the syllables may be either short or long. Examples:—I. 1—94; IV. 1-86; X. 1-85.

[इन्द्रवज्जा—see *Upajáti* below.]

* सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुभवेत् । वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तरोऽपि वा ॥

† आदिमध्यावसानेषु यरता गान्ति लाववम् । भजसा गौरवं यान्ति मनी तु गुरुलाघवम् ॥

उपजाति—Def. [स्यादिन्द्रवज्ञा यदि तौ जगौ गः उपेन्द्रवज्ञा जतजास्ततो गी ॥]
 अनन्तरोदीर्तिलक्ष्मभाजौ पादो यदीयातुपजातयस्ताः ॥ [इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिविदमेव नाम ॥]. An *Upajāti* is a mixture of one or more *pādas* of इन्द्रवज्ञा with one or more of उपेन्द्रवज्ञा, so as to form one stanza. [इन्द्रवज्ञा has 11 syllables in each quarter, the feet being त, त, ज, ग, ग; उपेन्द्रवज्ञा also has 11 syllables, the feet being ज, त, ज, ग, ग]. A mixture of other metres also in this manner is called an *Upajāti*. The student should always scan and find out in each case whether a *pāda* is in *Indrav.* or *Upendra*. Examples :—II. 1—74; V. 1—62; VI. 1—84; VII. 1—69.

[उपेन्द्रवज्ञा—See *Upajāti* above.]

[औपच्छन्दसिक—See *Malabhārīṇī* below.]

तोटक—Def. वद तोटकमविधिसकारयुतम् । 12 syllables. Scheme—स, स, स, स. Ex.—VIII. 91.

द्रुतविलम्बित—Def. द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ । 12 syllables. Scheme—न, भ, भ, र. Ex.—IX. 1—54.

पुष्पितामा—Def. अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्व पुष्पितामा ॥ Odd *pādas*—12 syllables; scheme of *gāṇas*, न, न, र, य. Even *pādas*—13 syllables; scheme, न, ज, ज, र, ग. This is an अर्धसम वृत्त. Examples :—V. 76; VI. 86; IX. 70, 71.

प्रहर्षिणी—Def. व्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् । 13 syllables, scheme, म, न, ज, र, ग. The pause (यति) occurs after the third syllable. Examples :—I. 95; IV. 87, 88; VIII. 92; IX. 65.

मञ्जुभाषिणी—Def. सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी । 13 syllables. Scheme—स, ज, स, ज, ग. Ex.—IX. 69.

मन्तमयूर—Def. वैदै रन्धैस्ती यसगा मन्तमयूरम् । 13 syllables. Scheme—म, त, य, स, ग. The pause occurs after the 4th syllable. Ex.—IX. 75.

मन्दाकान्ता—Def. मन्दाकान्ता जलधिषडगैर्भं नतौ ताद्वरु चेत् । 17 syllables. Scheme—म, भ, न, त, त, ग, ग. The pauses occur at the fourth and the tenth syllables. This is the metre exclusively used by Kālidāsa in his *Meghadūta*. Ex.—VIII. 95.

मालभारिणी—(also called औपच्छन्दसिक, of which it forms a special variety) Def. विषमे ससजा गुरु समे चेत्सभरा येन तु मालभारिणीयम् । Odd *pāda*—11 syllables; scheme—स, स, ज, ग, ग. Even *pāda*—12 syllables; scheme—स, भ, र, य. This is an अर्धसम वृत्त. Ex.—IX. 66, 72,

मालिनी—Def. ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । 15 syllables; scheme—
न, न, म, य, य. The pause occurs after the eighth syllable.
Examples:—II. 75; V. 74, 75; VI. 85; VII. 70, 71; IX. 67;
X. 86.

रथोद्धता—Def. राज्ञाविह रथोद्धता लगौ । 11 syllables; scheme—र, न, र,
ल, ग. *Ex.*—IX. 68.

वंशस्थ—Def. जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ । 12 syllables; scheme—ज, त,
ज, र. *Examples:*—III. 1-69.

वसन्ततिलका—Def. उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । 14 syllables;
scheme—त, भ, ज, ज, ग, ग. *Examples:*—V. 63-73; VIII.
93, 94; IX. 55-63, 76-82.

वियोगिनी—Def. विषमे सप्तजा गुहः समे सभरालोऽथ गुरुवियोगिनी । Odd
pádás—10 syllables; scheme—स, स, ज, ग. Even pádás—11
syllables; scheme—स, म, र, ल, ग. This is an अर्धसम वृत्त.
Ex.—VIII. 1-90; IX. 74.

[वैतालीय—Malli.'s name for वियोगिनी.]

शालिनी—Def. मातौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः । 11 syllables; scheme—
म, त, त, ग, ग. The pause occurs at the fourth syllable.
Ex.—IX. 64.

[सुमङ्गली—Malli.'s name for मञ्जुभाषिणी.]

स्वागता—Def. स्वागता रनमगैरुणा च । 11 syllables; scheme—र, न, भ,
ग, ग. *Ex.*—IX. 73.

हरिणी—Def. नसमरसला गः पइवेदैहैर्यैहरिणी मता । 17 syllables; scheme,
न, स, म, र, स, ल, ग. The pauses occur after the sixth and
the tenth syllables. *Example*—III. 70.

II.

(A) Questions from Cantos I.—V. set at the Bombay University Examinations.

(N. B. In this list the portions set for translation, and questions on
metre, as well as all repeated questions, are omitted. The references in
the brackets are to the Canto and the s'loka).

1866.

1. (a) Give two instances of each of the figures Upamá and Utprehshá (I. 3, 13 &c.) (b) Explain the allusions in the following:—सुरसरिदिव—(II. 75); स सेना महती—(IV. 32).
2. Explain the following giving the context where necessary:—
(1) न पादपोन्मूलन् (II. 34); (2) आत्मन्यवज्ञा शिथिलीचकार (II. 41); (3) मस्वा भवन्तं प्रभुशब्दरोषम् (V. 22).

3. Explain and analyse the following compounds, referring them to their several classes:—विषादलुप्—(III. 40); आकुमार्—(IV. 20); शार्ङ्गद्वजित्—(IV. 62); द्विवाणि (V. 25).

4. Explain the following forms:—न्यषेधि (II. 4); निषेदुषीम् (II. 6); मुमुक्षन् (II. 42); अमृतायमानम् (II. 61); प्रतिशुश्रवान् (III. 67); अभियास्यमानात् (V. 30).

5. (a) Give the substance of the conversation between Dilipa and Kumbhodara (II. 34-59). (b) Trace Raghu's career of conquest, giving the names, ancient and modern if any, of the countries through which he passed, with their geographical positions. (c) What theory about the illumination of the moon do you find referred to in one of Kálidása's s'lokas in the Ragh. ? (III. 22)

1871.

1. Give as many meanings of the word तीर्थं (I. 85; V. 8, 15) as you know, arranging them in the order of their derivation. Write a note on पर्यायपीतस्य—(V. 16) giving an abstract of the story or myth referred to.

2. Explain the allusions in the following:—अतोऽयमश्वः &c.—(III. 50). What tense is निधाः ? What other roots are conjugated similarly in that sense ? In what cases is the augment omitted ? Do you know any part of Sanskrit literature where it is omitted very frequently ? Give all the senses of अलं in the order of their derivations with instances (II. 18; II. 34, 39).

3. Write a note on the conjugation of श्वस्. (See Sm. Gr. §§ 330).

1875.

1. Dissolve the compounds:—तदङ्गनिस्यन्दजलेन, अतीन्द्रियेषु (III. 40, 41).

2. Give the senses of सर्गं (II. 44; III. 27, 51); शृङ्ख (II. 33); व्रिपदी (IV. 48); अपरान्त (IV. 53, 58); वार्त (V. 13); दोषजः (I. 93); अय (IV. 26); परभाग (V. 70). Explain सप्ताङ्गानि (I. 60); निरीति (I. 63); प्राक्तन संस्कार (I. 20); व्रिविधं (V. 5).

3. Write grammatical notes on:—ुरुषायुष (I. 63); इशुच्छायनिषादिषः (IV. 20).

4. Quote verses (a) referring to the influence of the moon on the sea (III. 17; V. 61); and (b) of similar import to तमस्तपति वर्माशो &c. (V. 13); (c) 'merit asserts itself everywhere' (III. 62; I. 9).

1882.

1. Name and dissolve the compounds :—गोत्रभिद्, नवाम्बुद्धानीक &c. (III. 53); त्रिपद्मिष्ठेदिनाम् (IV. 48); निद्रावशेन (V. 67).

2. (a) Give the precise meaning of अर्थय (I. 59; IV. 6); प्रत्युद्रता (II. 20); आरम्भ (I. 15; II. 31); घटोन्नी (II. 49); राजन्य (III. 48; IV. 87); वार्षिक (IV. 16). (b) What etymology does Kāli. give of रथु (III. 21); क्षत्र (II. 53); राजन् (IV. 12). (c) Write short notes on दाक्षिण्यस्तु (I. 31); आचारपूत (II. 13); अध्रित (III. 12); उचर्संथ्रयः ग्रहैः (III. 13); पक्षच्छेदोदयनं शकम् (IV. 40).

3. State briefly in Sanskrit (in your own words as far as possible) what according to Kāli. constitutes the ideal of a good king (I. 13–30).

4. Quote sentences illustrating the use of च-च (III. 40); किमुत (II. 62); किल (II. 27 &c.); शी with अधि (V. 28); स्थाने (V. 16).

1888.

1. Give the meaning of (explaining as fully as you can) the following expressions :—(1) चतुर्थोऽग्निरिवाग्यगारे (V. 25); (2) वृत्तस्थितस्याधिष्ठते: प्रजानाम् (V. 33); (3) मनोवितं योरपि दुर्घात् (V. 33); (4) व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता (I. 27); (5) प्रणिपातप्रतीकारः संरभ्मो हि महात्मनाम् (IV. 64).

2. Derive and explain the following, adding grammatical notes:—आतिथेय (V. 2); कडङ्ग (ङ्ङ) रीयैः (V. 9); भ्रुतपारहृष्वा (V. 24); हैयंगवीन (I. 45).

3. (a) What is the characteristic of a विश्वजित् sacrifice? (IV. 86). (b) What do you understand by the expression 'विविधं तपः' used by Kāli.? (V. 5). (c) Name the fourteen lores or *Vidyās* (see Malli. on V. 21).

1892.

1. Name and dissolve the compounds underlined, i.e.—मन्त्रकृत् (I. 61; V. 4); दृष्टलक्ष्यभिदः (I. 61); पुरुषायुषजीविन्यः (I. 63); निरीतयः (I. 63); अनोकहाकपितपुष्पगन्धी (II. 13); इक्षुच्छायनिषादिन्यः (IV. 20).

2. Explain, giving context:—(a) हेप्रः संलक्षयते &c. (I. 10); (b) आत्मकर्मक्षमं &c. (I. 13); (c) सहस्रगुणमुत्तर्वद्यु &c. (I. 18); (d) शस्त्रेण रक्ष्य &c. (II. 40); (e) किया हि वस्तुपहिता प्रसीदति (III. 29); (f) पदं हि सर्वत्र गुणेनिधीयते (III. 62); (g) शेष्यं हि यस्ता प्रकृतिर्जलस्य (V. 54).

3. (a) Derive the following words:—अरुंतुद (I. 71); शस्त्र (II. 40); त्रिदौजस् (III. 59); काकुत्स्थ (IV. 87). (b) Explain the meanings of the following words:—कुण्डोःनी (I. 84); गृष्णि (II. 18); दौर्दद (III. 1); अरिष्ट (III. 15); गोदान (III. 33); कटप्रभेद (III. 37).

(B) QUESTIONS BASED ON THOSE SET AT THE
CALOUTTA AND OTHER UNIVERSITIES EXAMINATIONS.

1. Why is the poem called रघुवंश though it gives the history of the solar race ? What gender is रघुवंश ? Criticize the name grammatically.
2. Mention the chief characteristics of a Mahākāvya and show that the Ragh. belongs to that species of poetic compositions.
3. What style is the Ragh. written in ? What are its special merits ?
4. Write a short criticism on Kālidāsa's poetry as met with in the Ragh. .

CANTO I. 1. Explain the form रघुणाम् (9). Why is it used in the plural ?

2. सोऽहमाजन्म.....तनुत्यजाम् (5-8) — Illustrate as many of these epithets as you can by quotations from the Cantos you have read.

3. ऊगोपात्मान &c. (21) — "The न न् in अवस्त्व &c. being compounded cannot be emphasized and the श्ल. therefore loses its beauty." Examine this criticism of the rhetoricians.

4. सेव्यमानौ &c.—श्ल. 38. Criticize the poetic merits of this verse.
5. Kālidāsa is said to be always happy in selecting his similes. Justify this remark by giving two instances from the first Canto.
6. Give in your own words as far as possible a description of the hermitage of Vasishtha. (49-53).

CANTO II. 1. Explain the points of similarity on which the similes contained in the following ślokas are based and their appropriateness :—(1) मार्गं श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वच्छत् ; (2) पयोधरीभूत &c.—उर्बीषु ; (3) जडीकृतः...वज्रपाणिः (42).

2. Account for the various cases in लताप्रतानोद्धृथितैः &c. (श्ल. 8).
3. इत्थं व्रतं &c. श्ल. 25. Explain the significance of the various epithets in this श्ल.

4. Explain मृगेन्द्रगामी (30), वामेतरः (31), वितथप्रयत्नः (42), स्थावरज-द्रग्मानां (44), स्वदेहार्पणनिष्कयेण (55) and एकान्तविध्वंसिषु (57). तत्पूर्वभङ्गे (42) v. l. तत्पूर्वसंगे—which reading do you prefer and why ?

- CANTO III. 1. दौर्हद—दोहद—लक्षणम्—(1) which reading do you prefer and why ? Explain the Instr. मुखेन and शशिना in श्ल. 2.
2. Explain the force of the epithets in निधानगर्भा &c. श्ल. 9.
 3. Give the meaning of उपचार (11). What according to Hindu ideas is the proper उपचार for a woman ?
 4. Explain the points of similarity and the force of the simile in श्ल. 30. What are the शीरुणाः referred to ?

5. Explain the Samāsa in पुरुषोत्तम (49). In what connexion are कपिल and Sagara referred to ? Explain the allusions. (sl. 50).

6. What is the correct meaning of अवटर्ण in sl. 53 ? Explain the position आलीह (sl. 52).

CANTO IV. 1. Explain the similes contained in the following:—
पुरुहृतध्वजस्येव &c. s'l. 3; आपादपश्चप्रणता: &c. s'l. 37; यवनीमुख—जलदोदयः s'l. 61; भङ्गापवर्जितैः—क्षीद्रपत्तेत्रिव sl. 63.

2. Mention the changes in nature that mark the advent of autumn according to Kāli. (sl. 14-24).

3. ‘चतुःस्कन्धे व सा चमूः’ (30)—what are the four स्कन्धs poetically referred to ? What are the six divisions of an Indian army referred to in sl. 26 (षड्बृंधं बलमादाय) &c. ?

4. शशंस तुल्यसच्चानां.....s'l. 72. Give as many constructions as possible of this s'l. Din. proposes an alternative interpretation of this s'l.; what fault do you find with that ?

5. Explain the allusions in कुम्भयोनेमहोजसः (21); हरजटाभ्रटां गङ्गामिव भगीरथः (32); रामाञ्छोत्सारितः (53).

CANTO V. 1. Account for the Acc., the Instr. or the Dat. in the following:—आपायते न व्ययम् (5); अनुमतो शृङ्खाय (10); आवरणाय दृष्टे: कल्पेत लोकस्य कर्थं तमिक्षा (13); शरीरमात्रेण तिष्ठन् (15); विज्ञापितोभूद्रु-दक्षिणायै (20); मर्नाषितं द्यौरपि येन दुग्धा (33); रथुपतिनिधिः नवोपकार्यां—दशामध्युवास (63); निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी वभूव (64); निद्रावरोन भवताऽप्यन-वेशमाणा पर्युत्सुकत्वमबला &c. (67)

2. In what sense and why are the following put in the Ātm.—कारणात्स्वाद् विभिदे कुमारः (37), संयोद्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना (55), गान्धर्वम् आइस्त्व (57), and यावत्प्रतापनिधिराकमते न भानुः (71) ?

3. Explain the force of the epithets आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः (15), एनोनिवृत्तेनिद्र्यवृत्तिः (23), and उदारवाचः (65).

4. What is a खण्डिता Nayikā (67) ? What is the meaning of भाव in मावावबोधकलुपा (64) ? Has it any other meaning in rhetoric ?

(c) OTHER SELECTED QUESTIONS.

1. (a) Explain and illustrate the different significations (by giving quotations from your text) of the following:—व्यूढ, आत्मा, गो, द्विज, आपायन, कुमार, मन्यु, सत्त्व, हरि, हरित, दान, युरु, रार, मूल, प्रयन्त and स्था with उप. (b) अथेकधेनोः—(II. 49); विभक्तमध्येकसुतेन (III. 24); and न केवल... एकधनुर्भरोऽपि सः (III. 31). Does एक mean one and the same thing in all these compounds ? If not, give the different meanings.

2. Write short notes on संस्कार, देवीनां मातृषीणामापदाम्, अन्त्यमृणम्, असुर, ओषधीनाथ, विसाधना शक्ति, व्यवक, वजिनीराजना, लोकालोक, शतकतु, पुरंदर, and कृमयेति.

3. Exound the Samâsas in the following:-सर्वतिरक्तसरेण, नेमिवृत्तयः, आशंसितावन्यमार्थनम्, देवतापित्रिथिक्यार्थम्, आवासवृक्षोन्मुखबहिर्णानि, महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम्, सखीजनोद्दीक्षणकौमुदीमुखम्, महीयपक्षव्यपरोपणोचितम्, अत्याखण्डलविकमम्, कालोपपन्नातिथिकल्प्यमागम्, तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः, निर्गलिताम्बुगर्भम्, एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः, मरुत्सखस्य, दारकियायोग्यदशम्, निर्वैतदानामलगण्डभित्तिः, छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशृन्यम्, अपरधुर्यपदावलम्बी, प्रस्पन्दमानपहेतरतारम्.

4. Explain and derive the following words :—उडुप, प्रावृषेण्य, जाया, अनोकह, अधित्यका, आगस्तुत, पारणा, औधस्य, स्वस्त्ययन, सुंसवन, दिवौकम्, कुमारभृत्या, कुलमुदुज, असूया, आशयन, वारवाण, उपदा, जन्य, अम्बर, उच्छष्ट, वदान्य, बलाहक, हिरण्मय, अनेकप, आधोरण, सौराज्य.

5. Write grammatical notes on the following:—सपसवाः, परस्पराक्षिसादृश्यम्, परिखीकृतसागराम्, पुत्रकाम्या, ब्रह्मवर्चसम्, जायाप्रतिप्राहितगन्धमाल्याम्, अधिज्यधन्वा, पुत्रीकृतः, प्रदक्षिणीकृत्य, एकवीरः, परस्पर, गजदानसुगन्धिना, महोक्ष, मन्दायते, मर्मीभूताः, प्रतियातुकामम्, सवयसः, उपच्छन्दयति, वनजाक्ष.

CANTOS VI.-X.

1867.

1. Arrange the following passage into a s'loka, omitting the word enclosed within brackets:—हरिप्रभावः स धन्वी लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य देहं व्यवधाय स्थितां सहचरीं मेश्य कामितया कृपामृदुमनाः [सन्] आकर्णकृष्टपयि बाणं प्रतिसंजहार। (IX. 57.)

2. Describe the practice of *Svayamvara* as it prevailed in India in ancient times. What Kings were present at Indumatî's *Svayamvara*? Mention the names and positions of the countries over which they ruled.

1872.

1. Translate and explain where necessary—VIII. 84 (उदये &c.).
2. (a) Explain the words—गोव्रभिद्, विदश, पाकशासन, बलनिष्ठदन and शतकतु. (b) What do you know of the Maruts and of Varuna?

1877.

1. Translate closely:—IX. 48, 50, 52, 53. Dissolve and name the compounds underlined (viz. विपुलकण्ठनिषक्तशासनः, नृसदिता, स्थिरतुरंगमसम्भि).

2. Explain, stating the context where necessary:— (a) द्रवत् शारदमिव पारभ्यसुखदर्शनम् । X. 9; (b) बद्धधाप्यागमैर्भिन्नाः पञ्चानः सिद्धिहेतवः । व्यथयेव निपतन्ति । X. 26; (c) गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयः संनिवृत्तये । X. 27; (d) पणवन्धसुखान्युग्णानजः.....समलोकाञ्जनः । VIII. 21.

3. (a) Give the meanings of लब्धवर्ण, पृथग्जन, योग्या, विधेय, प्रत्ययापेक्षसंततिः । (b) Write grammatical notes on अजय्य, सौस्नातिक and निर्यातशेषा चरणाद्वेद्व. (c) Quote a passage from VI.—X. containing an idea similar to that in the following, and one inconsistent with it—उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूत राघवः । (VII. 15).

1883.

1. Translate closely—VI. 73, VII. 49, VII. 36. Name and dissolve the compounds चषकोत्तरा, पानभूमि. Which reading in VII. 36 (भागीरथी—२. l. ज्योतीरथी) do you prefer, and why?

2. (a) Give the meanings of कृष्णगति, जाल, वीजाङ्कुर, विवाहकौतुक, प्रलयोर्मि, विदशायुध, योगनिद्रा. (b) Write short notes on—(1) विन्यस्य संस्तम्भयिता, (2) ककुत्स्थः, (3) यतिपार्थिवलिङ्घारिन्, (4) मरुतां पालयिता इन्द्रः, (5) मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च, and (6) जहूकन्या.

3. Give in English some of the most important of the geographical intimations of ancient India contained in Canto VI.

4. (a) What trees and plants are most commonly referred to by Kālidāsa? Give both their Sanskrit and scientific names. (b) Give a short sketch of the character of Aja, with quotations or references.

1899.

1. Paraphrase—VI. 48, IX. 61. State the Figure of Speech generally used in Canto IX.

2. State some of the best reflections of Kālidāsa on human life.

3. (a) Derive and give the meanings of काकुत्स्थ, त्रिदिव, कार्षुक. (b) Write grammatical notes on अवाङ्मनसगोचरम्, सांखशायनिक, राजन्यक, चतुरन्ध्रयान्. (c) State what you know of माहिष्मती, शूरसेन and उरगपुर. In what connexion are these used in your text?

4. Explain fully, giving the context—(1) विनीतनागः किल सत्रकारैन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुक्ते VI. 27; (2) प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेयः &c. X. 28; (3) पुराणस्य कवेस्तस्य &c. X. 36.

